תמר גוז'נסקי

פועלים, פלאחים והון

הכלכלה המדינית של פלשתינה המנדטורית

Tamar Gozansky

Workers, Peasants and Capital

The Political Economy of Mandatory Palestine

לקוראים:

חיבור זה נכתב לסירוגין בין השנים 1983-2009, במקביל לעיסוקי האחרים.

ב-1986 ראה אור ספרי "התפתחות הקפיטליזם בפלשתינה" במפעלים אוניברסיטאיים להוצאה לאור, תל-אביב.

המהדורה הנוכחית המתוקנת והמורחבת של החיבור לא ראתה אור כספר.

אני מבקשת להודות לפרופ' אבישי ארליך ולפרופ' גדעון פרוידנטל על תמיכתם החשובה וביקורתם הבונה במהלך שנות עבודתי על חיבור זה.

תמר גוז'נסקי, יולי 2012

תוכן

שיטות מטבע:

שיטת המטבע העות'מאנית
לירה (מטבע עשוי זהב), נחלקת ל-100 קורוש (גרוש).
מג'ידי (מטבע עשוי כסף), נחלק ל-20 קורוש (גרוש).
גרוש (מטבע עשוי נחושת).
עד למלחמת העולם הראשונה, לא היו במערכת המטבע העות'מאנית שטרי ממון עשויים נייר.

שיטת המטבע הבריטית בפלשתינה
מהכיבוש הבריטי (1917) ועד סוף 1926 ניתן מעמד של מטבע חוקי ללירה המצרית.
מינואר 1927, היה המטבע הרשמי לירה (פונט) פלשתינאית (לירה ארץ-ישראלית – לא"י), ששער החליפין שלה היה צמוד ללירה שטרלינג הבריטית (ליש"ט).
המטבעות שהיו בשימוש: מיל – אלפית הלירה; גרוש – מאית הלירה.

זו השנה השנייה שהפלאחים מתעקשים לזרוע.
בשנה שעברה טסו מטוסים באוויר וריססו חומרים רעילים
אשר קטלו את הצומח והצמיתו את החיים בלבות האנשים.
בא גשם ושטף את האדמה ורחץ את הלבבות, ושבה אל הבריות אהבת החיים,
ושבו וזרעו את האדמה.
בפרוס עונת הקציר הגיחו המכונות מן המערב, נעצו שיניהן באדמה והפכוה מטה מעלה.
מכוניות הצבא נפוצו באזור כארבה. ובצו המושל הצבאי הופקעו אלפי דונמים.
מכוניות ההתנחלות החלו נוסעות על עבר ההתנחלות החדשה בארץ המובטחת.
הפלאחים נופפו במסמכי הטאבו, והמושל נטלם להיווכח באמיתותם,
ועד היום לא סיים את בדיקתם"
(סחר ח'ליפה)[1]

מבוא

שם הקוד "יעילות"

כתבה שכותרתה "פרויקט הגלעין ההודי"[2] משכה את עיני. בעמוד כפול נראו נשים הודיות בלבוש מסורתי כורעות-מחייכות במטע זיתים. הישראלי מיכה הררי, סיפרה הכתבת אימי גינזבורג, מתכוון להפוך את הודו, שבה לא צמחו כלל עצי זית, למעצמה של שמן זית. וכך, תוך קריאת הכתבה, הזדקרו לעיני האמירות הבאות של מיכה הררי:

"בברזיל אפשר לנסוע שעות באותה חווה. זה מה שאני צריך, אלפי דונם. הרעיון שלי הוא כזה: כשהכפריים יראו את ההצלחה שלנו, אולי כל התושבים יסכימו לתת את כל האדמה שלהם לגידול הזיתים. כרגע, כל משפחה חיה על החלקה שלה, אוסף של חלקות קטנות, שלעולם אי-אפשר יהיה לפתח. להם יהיה טוב, לנו יהיה טוב, אמנם הם יצטרכו לוותר על הבתים שלהם, אבל אולי נוכל לבנות להם בתים חדשים, אחד ליד השני בקצה השטח. נראה לי שהם ילכו על האפשרות להרוויח עוד כסף".

בהמשך מגדיר עצמו מיכה הררי כאיש עסקים שבא להרוויח כסף, ומוסיף: "יכול להיות, שדרך הפרויקט הזה, הקפיטליסטי ללא ספק, נתרום כדי לשנות את החיים של אלפים, אולי יותר מאלפים, באופן דרמטי. אולי נגדיל להם את ההכנסה פי עשרה".

וכך, מבעד למידע אודות פרויקט הזיתים בהודו, צץ ועלה הדיון, שימיו כימי הקפיטליזם, בדבר העיקרון המקודש של היעילות מניבת הרווח הראוי ליזם בעל ההון, אשר מארגן ייצור המכוון כולו לשוק הבינלאומי (בהודו עצמה לא צורכים זיתים, והררי מתעקש לא ללמד את הפועלים ההודים, כיצד לכבוש זיתים). להררי אין ספק, כי עקרון היעילות מצדיק את פינויים של אלפי משפחות של איכרים, שמשקיהן הקטנים חוטאים בחטא הנורא של חוסר יעילות, כלומר של ייצור להספקה עצמית ושל הכנסות נמוכות. וכאשר יתבצע אותו פינוי, מעריך הררי, ש"אולי" יבנו להם בתים חדשים, ואולי לא, ו"אולי" הכנסתם תגדל, ואולי לא.

כמי שהקדישה כמה שנים להבנת התהליכים הכלכליים-חברתיים שהתרחשו בפלשתינה בשלהי האימפריה העות'מאנית ובתקופת המנדט הבריטי, מילותיו של מיכה הררי העלו בזיכרון אמירות דומות, שהשמיעו ראשי הממשל הבריטי בפלשתינה, מנהיגים ועסקנים ציונים, בבואם לתאר את "המפעל הציוני" בפלשתינה-א"י.

השלטון הבריטי אימץ את המושגים "יעילות" ו"פיתוח" כמילות קוד לפירוק קהילות ערביות ולהפקעת קרקעות.

מרטין בנטון סיכם במחקרו, כי הפקידים הבריטיים האמינו במודרניזציה ובחוקי כלכלה טבעיים, ולכן ראו זאת כתפקידם לדאוג לפתח שוק קרקעות, כך שקרקע בבעלותו של "חסר יוזמה", כלומר איכר העובד בשיטות מסורתיות במסגרת עדה כפרית, תעבור לידי אלה שיעבדוה באינטנסיביות. להמחשת גישה זו הביא בנטון קטעים ממכתב סודי, ששיגר ב-

---

[1] סחר ח'ליפה, החמנית, ספרי מפרש, 1987, ע' 218.
[2] "7 ימים", מוסף "ידיעות אחרונות", 24.10.2008.

1926 משרד המושבות הבריטי לפלומר, הנציב העליון הבריטי בארץ, ובו הוגדרה המדיניות הבריטית בתחום החקלאות כמכוונת לשרת את "מיטב האינטרסים של פיתוח כלכלי". לכן, מסביר משרד המושבות, ההסדר שהושג עם הפלאחים בבית שאן[3] אינו צריך לשמש תקדים, ובשטחים שהם ברשות המדינה יש להעניק זכות תביעה ראשונה לתנועה הציונית. שהרי מבחינת הקולוניאליזם הבריטי, התנועה הציונית, ולא הפלאחים הערבים, הייתה נושאת הפיתוח הכלכלי היעיל, כלומר הקפיטליסטי (Bunton, 2000, p. 148).

אברהם גרנות (גרנובסקי), שהיה יו"ר הקרן הקיימת, כתב ב-1931 על התועלת שהקמת משקים אינטנסיביים, שבהם יועסקו איכרים (יהודים) בעלי יידע ואפשרויות, במקום משק הפלאח הנחשל, שכן האיכרים היהודים "יוכלו להשביח את עיבוד הקרקעות ולהעלות את תנובתם" (גרנות, 1951, ע' 79).

במאמר אחר משנת 1944, כתב גרנות: "המטרה הסופית בכל הפעולות האלה צריכה להיות: להפחית ככל האפשר, עקב הגשמת תוכניות הפיתוח, את היחידה המשקית של כל איכר ואיכר, ולצמצם את שטח משקו, כדי לגלות ולפנות שטחי קרקע נוספים בשביל משקים חדשים" (שם, ע"ע 184-185).

ואם לא ברור לאיזה איכרים הוא מכוון את דבריו, הוא מציע בהמשך, שממשלת המנדט תכריז על "תוכנית פיתוח" בעלת משטר מיוחד, אשר במסגרתה תבוטל הבעלות הקהילתית על הקרקע (המושאע) בכפרים הערביים, יבוטל פיצול החלקות, ותבוטל הזכות של הערבי בן הכפר לזכויות מרעה באדמות העדה הכפרית. אשר לחלקה שבידי כל פלאח ערבי, מציע גרנות, כי הממשלה בריטית תחליט להפחית את שטחי הקרקע של הפלאחים, עד לגודל שהיא תקבע כראוי, ותפצה אותם באמצעות מערכות השקיה והדרכה.

במאמר משנת 1948, הבהיר גרנות: "באנו לכאן, לא כדי לשפר את התנאים האלה (תנאי החיים של הערבים – ת"ג), אלא כדי לבנות מולדת ליהודים, אבל כדי לבנותה, הרי יש לפנות קרקעות שנמצאים ללא תועלת בידי הערבים, כדי שנקיים עליהם מפעלים התיישבותיים חדשים..." (שם, ע' 59).

וכפי שמיכה הררי מנופף בעקרון היעילות של הפיתוח הקפיטליסטי-קולוניאלי כדי להצדיק סילוק של חקלאים הודים מבתיהם (ר' לעיל), כך נהג גם יוסף וייץ, אשר ב-1938 שיגר להנהלת הסוכנות היהודית תזכיר שכותרתו: "קווים כלליים לתוכנית של העברת אוכלוסין". באותו תזכיר הציע וייץ להעביר 87 אלף אריסים ופלאחים בעלי חלקות קטנות להתגורר בארצות השכנות (סוריה, עבר הירדן) וגם בעזה, ובדרך זו לשחרר קרקע עבור התיישבות היהודית ("גאולת קרקע") בעלות של 8 מיליון לא"י (וייץ, 1950).

"גאולת הקרקע" – גלגוליו של מושג

המושג "גאולת קרקע" במקורו היה מושג הלכתי בעל משמעות כלכלית-חברתית ונטול משמעות לאומית.

בספר "ויקרא" (פרק כ"ה) מגדיר המושג "גאולה" מצב, בו אדם מישראל, שהיה בעלים של קרקע (או בית בעיר), אך הפסיד את הנכס בשל חוב כספי, מחזיר לעצמו את הבעלות על הנכס. כיצד מתבצעת ה"גאולה"? אפשרות אחת היא, שהוא עצמו "יגאל" את רכושו הנדל"ני באמצעות תשלום החוב; אפשרות שנייה היא, שקרוביו "יגאלו" את הנכס עבורו; והאפשרות השלישית היא, שבהגיע שנת היובל, בה מתבטלים החובות, הנכס יחזור לבעליו המקוריים גם ללא תשלום החוב.

ההנחיות המקראיות בדבר "גאולת הקרקע" מנוסחות בפסוקים הבאים: "וקדשתם את שנת החמישים שנה וקראתם דרור בארץ לכל יושביה, יובל היא תהיה לכם ושבתם איש אל אחוזתו ואיש אל משפחתו תשובו" (פסוק 10). ובהמשך: "ובכל ארץ אחוזתכם גאולה תתנו לארץ. כי ימוך אחיך ומכר מאחוזתו ובא גואלו הקרוב אליו וגאל את ממכר אחיו" (פסוקים 25-24).

"גאולת קרקע", לפי המקור המקראי, היא מצב של החזרת שיווי משקל כלכלי-חברתי באמצעות ביטול שינויים שנבעו מהיחלשותו הכלכלית של אחד מבני הקהילה/העדה הכפרית. בהתייצבה מאחורי הבעלות הפרטית כזכות בסיסית מוכרת ומוגנת על-ידי החוק, מציע החוק

---

[3] ר' בנושא הסדר בית שאן בע'

המקראי דרכים להגנת הבעלות של הפרט על הקרקע. העברת הבעלות על הקרקע היא בכל מקרה עניין זמני: עד מועד ה"גאולה" באמצעות פירעון החוב; או עד מועד שנת היובל, שבה מוחלת ה"גאולה" באופן כוללני על כל אלה שהפסידו את בעלותם על חלקת הקרקע ולא הצליחו לפרוע את החוב, שבגינו נלקחה מהם החלקה.

למושג המקראי "גאולת הקרקע" אין כל קונוטציה לאומית. קיימים במקרא תיאורים מפורטים של השתלטות שבטי ישראל ומלכי ישראל על קרקעות של שבטים ועמים אחרים, אך השתלטות זו כונתה בפשטות "כיבוש".

התנועה הציונית, שלא היססה לעשות שימוש במושג "כיבוש" – "כיבוש העבודה" וגם "כיבוש הקרקע", בחרה להשתמש גם במושג "גאולת קרקע", אך כמושג נרדף למושג "כיבוש הקרקע" ובניתוק גמור מהמשמעות הכלכלית-חברתית, שהיה לו בחוק המקראי. "גאולת הקרקע" במובנה הציוני אינה מניעת נישול קבע של אדם מישראל מאדמתו, אלא דווקא נישול של בן עם אחר מאדמתו. הפרשנות הציונית של "גאולת הקרקע" בעצם מקדשת מצב של נישול "בשם הלאום", שהוא נישול לעד, שאין ממנו חזרה. זו הפרשנות של "גאולת הקרקע" בידי הקרן הקיימת, אשר כל קרקע שהיא "גאלה" מערבי, אסור לה אפילו להחכירה לערבי. מילון ספיר (2004), למשל, מביא את ההגדרה הבאה של "גאולת קרקע": "פעולת קניית אדמות בארץ ישראל מידי ערבים והעברתן לבעלות יהודית (בדרך כלל על-ידי הקרן הקיימת לישראל)".

היפוך המושג "גאולת הקרקע" לא היה עניין מקרי. מבלי לוותר על מושגים קולוניאליים של "כיבוש" והשתלטות בכוח (הכסף או הנשק) על קרקע של בני הלאום הערבי, טרחה ובנתה ההנהגה הציונית גם מערכת שמטרתה – מיסטיפיקציה של המציאות. המושג "גאולה" מתקשר עם מושגים כמו "שחרור עצמי" ו"הצלה", ואפילו עם המושגים המיסטיים של "ישועה", "ביאת המשיח" ו"כיסופי גאולה".

הדבקת תואר דתי-מיסטי של "גאולה" להשתלטות על קרקע השייכת לערבים, הגם שהיא סותרת את המקור המקראי/הלכתי של המושג, מילאה תפקיד חשוב במיסטיפיקציה של תהליך הקולוניזציה הציונית. "גאולה" הופכת פעולה עסקית של רכישה בכסף (או של השתלטות בכוח) למעשה נעלה של "פדות והצלה" לאומיות, שסביבן אפשר לגייס "אחדות לאומית".

בעשותה שימוש רחב (הנמשך עד היום) במושג "גאולת קרקע", פעלה התנועה הציונית לפי מיטב המסורת של המיסטיפיקציה, שנלוותה להתגבשותו של הקפיטליזם. לפי המיסטיפיקציה של הקפיטליזם, כוחות כלכליים עלומים, שא-אפשר לזהותם, מנווטים את המערכת הכלכלית, וכל אחד רשאי לנסות את מזלו בשוק, שם נקבעים ערכה של הסחורה וגם ערכו (שכרו) של האדם העובד.

השימוש הזה במושג "גאולת קרקע" הולם גם את התפיסות הקולוניאליסטיות, שהגדירו את הכיבוש של ארצות אחרות ואת ההשתלטות על משאביהן כ"גאולה" של ארץ ומשאבים מידי "פראים", "ברברים" "שאינם מאמינים באל" וכן הלאה.

בשנת 1911 הוקמה חברה עסקית בעלת השם רווי האמונה - **"גאולת הארץ", החברה** הוקמה בגרמניה, ביוזמתו של אוטו וארבורג, אשר עוד ב-1906 גיבש תוכנית לרכישת קרקעות עבור בעלי הון ציונים, שלא התכוונו לבוא ולהתיישב בפלשתינה (בעלים נעדרים). "מניסיונו כשותף בחברות קולוניזטוריות גרמניות ותוך הכרת צרכי המפעל ההתיישבותי בארץ, הכיר ורבורג את היתרונות של השקעות בעלי הון במפעל התיישבותי, וידע, כי כמה פעולות, הנחוצות לקידום מפעל ההתיישבות, יכולות להיעשות רק על-ידי בעלי הון" (כץ, 1997).

החברה, שבראשה עמד יחיאל צ'לנוב, הייתה אמורה לרכוש שטחים רחבי ידיים בהון של מאות אלפי מרקים, שעליהם יקומו אחוזות, וכן מפעלים לעיבוד תוצרת חקלאית ומפעלי תעשייה. באותן אחוזות היו אמורים לעבוד פועלים יהודים, אשר יצוידו בכלים חקלאיים חדישים (אותה "יעילות", עליה דובר לעיל). המשקיעים בפועל בחברה "גאולת ארץ" היו בעלי הון יהודים ממוסקבה, והחברה רכשה בכספי ההשקעה שלהם אדמות במגדל (ליד הכנרת).

גם בשנים האחרונות, ממשיכים בעלי הון לתת את ידם ולהשקיע את כספם ב"גאולת קרקע", כשהם משלבים תעמולה לאומנית עם עסקים של סחר בקרקעות. לדוגמא אפשר להביא את "הקרן לגאולת קרקעות שליד מדרשת ארץ ישראל קדומים" (קג"ק), הפועלת מאז

1985 בתמיכתם של אילי ההון לב לבייב וניסן חקשורי ומושלים צבאיים לשעבר, במטרה מפורשת "לגאול קרקעות מידי בעליהן הערבים". קג"ק רכשה, למשל, מבעלי קרקע פלסטינים קרקעות הנמצאות בין ההתנחלויות בגדה המערבית לבין הקו הירוק, וזאת בהנחה, ששטחים אלה יסופחו לישראל, ולכן ערכן של הקרקעות האלה יעלה מאוד בעתיד. וחישובים עסקיים אלה עטופים בהגדרה "גאולת קרקעות".

גלגוליו של המושג "גאולת הקרקע" מאירים גם את הדרך, בה שווק המפעל הקולוניאלי הציוני למהגרים היהודים, שנקראו להקריב את עצמם, את רמת חייהם ואפילו את חייהם למען "גאולה" לאומית. לרוב המהגרים האלה לא היה מושג, כי מאחורי "גאולת הקרקע" עומדים בעצם שיקולים עסקיים קפיטליסטיים.

הסיפור הבא, הלקוח משיחה עם עו"ד אייבי נאמן, המייצג טייקוני נדל"ן ובעצמו איל נדל"ן, עם "הארץ" (6.4.2007), מלמד מי הרוויח מאותה "גאולת קרקע". עתודת הקרקע היקרה ביותר בישראל – זו המצויה באזור שדה דב בצפון תל-אביב, נרכשה בשעתו בידי הבעלים היהודים שלה במסגרת מה שהוגדר אז "גאולת קרקעות". ברור, שאלה ש"גאלו" אז את הקרקע היו בעלי רכוש, שיכלו לממן את הרכישה, והם אלה שקוצרים או יקצרו את רווחי העתק מהנדל"ן שברשותם.

ברוני הנדל"ן של ימינו גם מוותרים על מה שהוגדר בשעתו כ"מפעל לאומי" של "גאולת קרקע" בידי הקרן הקיימת, השולטת בחלק ניכר של הקרקע בארץ בשם "העם היהודי". באותו ריאיון קורא נאמן להפריט מייד את כל הקרקע "הלאומית". מבחינתנו, ומבחינתם של חבריו הנדל"ניסטים, הגיע הזמן לעבור משלב "גאולת הקרקע" מידי הערבים ולאפשר את "גאולת הקרקע" בידי ההון הפרטי. וכה אמר אייבי נאמן:

"בעולם נותרו רק 3 מדינות, אשר שולטות על קרקעותיהן: סין, קובה וישראל. התפיסה הזו של קרקעות השייכות ללאום ולא לאזרחים פסה מן העולם. המדינה לא בנויה לפיתוח קרקעות. התנהלותה איטית ומסורבלת, פשוט משום שזה לא ייעודה. המנוע לפיתוח הוא בידי היזמות הפרטית".

וכך, ממרחק של אלפיים שנה ויותר, המושג הכלכלי-חברתי המקראי של "גאולת הקרקע" במובן של מניעת נישול קבוע, שעבר מיסטיפיקציה לאומית-ציונית במובן של השתלטות על קרקע השייכת לערבים, חזר להיות מושג כלכלי-חברתי אך במשמעות קפיטליסטית עירומה מכל מיסטיות: קרקע זה עסק של היוזמה הפרטית, של כרישי הנדל"ן.

השילוב בין ראיית הפלאח והאריס הערבי כמכשול בפני פיתוח יעיל, כלומר קפיטליסטי, של הקרקע, ובאותו זמן כמכשול בפני התיישבות של מהגרים יהודים, העניק מורכבות מיוחדת לתהליך הנישול, אשר ליווה ומלווה כל פרויקט של פיתוח קפיטליסטי בארצות המבוססות על משקי איכרים. אך המהות נותרה אותה מהות: סילוק (הרחקה, גירוש, נישול בשל חוב) של האיכר מהקרקע, במטרה להשיג שתי מטרות עיקריות: לאפשר הפעלה של משקים קפיטליסטיים ממוכנים (יעילים) על פני שטחי קרקע נרחבים; ולהפוך את האיכרים לפועלים באותן חוות חקלאיות (פרדסים, למשל), וכן בתעשייה ובבנייה.

גורמים פנימיים וחיצוניים

שני הדיונים הקצרים שהובאו לעיל בדבר ה"יעילות" ובדבר "גאולת הקרקע" ממחישים את מטרתו של החיבור המובא להלן: לעקוב, בהסתמך על הנתונים הזמינים, אחר התפתחותו של אופן הייצור הקפיטליסטי בפלשתינה (בגבולות שנקבעו בתקופת המנדט הבריטי) מראשית הופעתו במאה ה-19 ועד לסיום המנדט הבריטי ב-1948, את המאפיינים הייחודיים של התפתחות זו, ואת שילוב הגורמים הפנימיים והחיצוניים (שהובאו מבחוץ) בעיצובה.

אנגליה, מולדת הקפיטליזם, השתלטה על פלשתינה, צבאית ומדינית, ב-1917, ובהשתלטה - האיצה בצורה דרמטית את התפתחות אופן הייצור הקפיטליסטי בחבל ארץ זה. אך אין פירוש הדבר, כי יסודות הקפיטליזם בפלשתינה הונחו רק משנת 1917 ואילך.

עוד במאה ה-19, ובמיוחד – במחצית השנייה שלה, התחוללו בתוככי אופן הייצור הקיים בפלשתינה, אופן הייצור המבוסס על משקי איכרים, שינויים פנימיים בכיוון של חקלאות מסחרית, של מסחור הקרקע, של ייצור עבור השוק הקפיטליסטי הבינלאומי. אין זה מקרה, כי בשנות ה-70 של המאה ה-19, בסמיכות מועדים, רכש הבנקאי הערבי הנוצרי סורסוק את עמק יזרעאל (1872); מהגרים גרמנים מכת הטמפלרים רכשו את האדמות עליהן הוקמה

המושבה שרונה (1871); ומהגרים יהודים רכשו את האדמות, עליהן הוקמה המושבה פתח-תקוה (1878). עסקות מקרקעין אלה, שנעשו בידי אנשים שונים במוצאם, הן ביטוי מוחשי לתהליך מסחור הקרקע בפלשתינה, שהוא אחד ממאפייניו של הקפיטליזם.

אולם למרות התופעות החדשות במשטר הקרקעות, השינויים באופן הייצור המבוסס על משקי איכרים, אשר היה המאפיין של פלשתינה ושל אזור המזרח-התיכון בכללותו במשך מאות ואלפי שנים, ואשר פרנס שיכבה של בעלי שררה ומנגנון מדינה, שגרפו ממנו הכנסות גבוהות - היו איטיים.

בפלשתינה, כמו בארצות אחרות, השוכנות מחוץ לאירופה, מערכות כלכליות, המבוססות על משקי איכרים, והמערכת החברתית-מדינית הנלווית אליה, גילו גמישות מסוימת בהסתגלות לשינויים בשווקים המקומי והבינלאומי, מבלי שאיבדו את אופיין הבסיסי. הניסיון העולמי לימד, כי מערכות ייצור המבוססות על משקי איכרים וקהילות לא נעלמו בבת אחת, אלא באותם מקרים של כיבוש אימפריאליסטי (יבשת אמריקה, אוסטרליה), שבמהלכם הושמדו התושבים הילידים רובם ככולם, ויחד איתם חוסל אופן הייצור המבוסס על משקי איכרים.

במשך כמאתיים שנה התמודדו השליטים של האימפריה העות'מאנית, שפלשתינה הייתה חלק ממנה, עם לחץ כלכלי ומדיני-צבאי של מעצמות אירופיות, תוך שהם מנסים לשמר ואפילו להגדיל את ההכנסות שהפיקו במוסגרת אופן הייצור המבוסס על משקי איכרים. המעצמות האירופיות, אשר שאפו להפוך את שטחי האימפריה העות'מאנית למקור רווח קפיטליסטי, היו צריכות להתגבר על שני מכשולים עיקריים: על התנגדות השלטון העות'מאני, שרצה להמשיך לשלוט ולגרוף בעצמו את ההכנסות מהאימפריה; ועל ההתנגדות של האיכרים, שרצו להמשיך ולקיים את המשקים החקלאיים שלהם. ולכן יעסוק ספר זה בדרכים, בהם דחק השלטון הקולוניאלי הבריטי את רגליו של השלטון האימפריאלי העות'מאני; כמו גם בדרכים בהן נושלו האיכרים (הפלאחים הערבים) והקרקע הפכה סחורה.

האימפריה העות'מאנית לא הופלה בבת אחת. התמוטטותה הסופית בתקופת מלחמת העולם הראשונה הייתה סופו של תהליך ממושך. ככל שהשליטים העות'מאניים, בחולשתם הכלכלית והצבאית היחסית ובהסתבכותם במלחמות, שקעו בחובות; ככל שהם נאלצו להתכופף בפני תכתיבים של המעצמות הקפיטליסטיות האירופיות, שהיו בעיצומו של מסע השתלטות קולוניאלי - כן גדל בהדרגה המרחב להתפתחות קפיטליסטית מואצת ברחבי האימפריה העות'מאנית, לרבות בפלשתינה.

במחצית השנייה של המאה ה-19 הייתה פלשתינה ארץ אגרארית מובהקת. בהיעדר סטטיסטיקה כלכלית מהימנה לגבי אותה תקופה, נותר להסתפק בהערכה, כי יותר מ-70 אחוזים של אוכלוסיית פלשתינה חיו אז בכפרים ו-30 האחוזים הנותרים – בערים. במפקד האוכלוסין הראשון, שערכו הבריטים בשנת 1922, נמצא, כי האוכלוסייה הכפרית מהווה 65% מכלל האוכלוסייה בפלשתינה.

באימפריה העות'מאנית, שפלשתינה הייתה חלק ממנה, שלט בכיפה הייצור הזעיר הכפרי ולא הייתה הפרדה מלאה בין החקלאות למלאכה. האיכר (הפלאח) עיבד את הקרקע וטיפח בהמות עבודה ומשק חי קטן, אך גם תיחזק את משקו, בנה כלי עבודה, בעוד שאישתו טוותה, ארגה, תפרה, אפתה, גידלה עופות וכן הלאה.

לתוך המרחב הזה נכנסו, החל משנות ה-80 של המאה ה-19, מהגרים אירופיים, וביניהם – גרמנים ויהודים, ובהמשך – התנועה הציונית כמסגרת בעלת מטרות כלכליות ומדיניות. המהגרים האירופיים והתנועה הציונית פעלו כגורמים קולוניאליים: הם השתלבו במידה מסוימת באופן הייצור, שהיה קיים אז בפלשתינה, ובאותה עת גם פעלו באופן מודע ומתוכנן, כדי לשנותו מן היסוד. הדרכים בהן מומשה החדירה הקולוניאלית, השימוש שנעשה במבנים החברתיים-כלכליים והמדיניים הקיימים, שיתוף הפעולה עם השלטון (העות'מאני, הבריטי) והעימותים שבכל זאת התרחשו, הפער בין מה שהתרחש בפועל לבין מה שרבים מהמהגרים סברו שהם עושים – כל אלה יידונו בחיבור להלן.

ניתוח ראשית ההתפתחות של הקפיטליזם בפלשתינה, בה שלט אופן ייצור טרום-קפיטליסטי, המבוסס על משקי איכרים, ייעשה בשני מישורים עיקריים. מישור אחד הוא בחינת ההתפתחות הפנימית של הכלכלה והחברה האגראריות; והמישור השני - בחינת

ההשפעה שנודעה לקיומו באירופה של המאה ה-19 של קפיטליזם מפותח, שהיה כבר בשלבו האימפריאליסטי, על ההתפתחות בפלשתינה.

עניינו של ספר זה הוא בהיסטוריה הכלכלית-חברתית של הארץ, אך אין זה אומר, שאין קשר בין המציאות בישראל (ובשטחים הכבושים מאז יוני 1967) לבין התהליכים שהתרחשו בשליש האחרון של המאה ה-19 ובמחצית הראשונה של המאה ה-20:

קיומה של אימפריה עות'מאנית התחלף בקיומה של אימפריה בריטית, ואז לאחר הפסקה קצרה – באימפריה ישראלית;

הוצאת משאבים רבים על הצטיידות צבאית וניהול מלחמות הייתה אופיינית לעות'מאנים ולבריטים, והיא אופיינית גם לשלטון הישראלי;

נישול פלאחים ערבים בשלהי העידן העות'מאני ובתקופת המנדט הבריטי, נמשך בתחומי מדינת ישראל ובהמשך – בשטחים הפלסטיניים הכבושים;

עידוד הגירה למטרות שליטה התקיים אצל העות'מאנים והבריטים, ומתקיים גם בישראל;

קיומו של משטר רווי אפליות אפיין את העות'מאנים והבריטים, ומאפיין גם את ישראל.

אך התופעות והתהליכים שנמנו לעיל התקיימו בתנאים היסטוריים, כלכליים-חברתיים ומדיניים שונים, שבמרכזם – שלבים שונים בהתפתחות הקפיטליזם.

מן האגוזה עושים שידות.
מה אפשר לעשות מיונוס הצולע?
(נאזים חיכמת)[4]

פרק 1. קפיטליזם מול אופן הייצור המבוסס על משקי איכרים

1.1 נקודת המוצא: משקי איכרים

יחידת הבסיס הכלכלית-חברתית של האימפריה העות'מאנית, כמו של המשטרים הכלכליים-חברתיים הטרום-קפיטליסטיים בכלל, הייתה המשק הפרטי של האיכר, המעובד בידי בני המשפחה. משק האיכר סיפק את צרכי המשפחה והערך היתיר שלו נלקח ממנו בצורה של מסים, ריבית ותשלומים אחרים[5].

אופן הייצור המבוסס על משקי איכרים קבע את אורחות החיים הכלכליים-חברתיים והמדיניים באימפריה העות'מאנית. המוסדות השלטוניים המסורתיים השתדלו לשמר את היחסים החברתיים ולהגביל את השינויים בדרך ההתנהלות של הכלכלה, שכן הפיקו מההסדרים הקיימים הכנסות גדולות. אך חדירתן הכלכלית-פוליטית של המעצמות האימפריאליסטיות האירופיות והאיום לקטוע חלקים מהאימפריה העות'מאנית, אילצו את השלטון המרכזי לנסות ולמצוא דרכים להיענות ללחץ להנהיג שינויים כלכליים-חברתיים, מבלי לסכן את עצם קיום האימפריה. שליטי האימפריה העות'מאנית חיפשו דרכים לחזק את משענותיהם החברתיות המסורתיות, בצד מציאת משענות חברתיות חדשות.

כמו בארצות אחרות, שבהן שרר אופן ייצור המבוסס על משקי איכרים, גם בפלשתינה העות'מאנית מרבית הייצור רוכזה בחקלאות, אשר מושתתת על משק איכרים, כיחידת הייצור הנפוצה ביותר, המבוססת על עבודה אישית/משפחתית. האיכר מעבד את משקו, כדי לספק את צורכי משפחתו. הוא נדרש לייצר תוצרת יתירה (ערך יתיר, surplus), אם כדי לשלם מס למדינה (צורך פוליטי); אם כדי לפרנס את החלשים בכפר (צורך קהילתי); ואם כדי לפרנס את אנשי הדת (מעניקי השירותים הדתיים) (Sunar, 1987).

השלטון העות'מאני המרכזי, שהחזיק בידיו את המונופול על השימוש בכוח ועל גביית המס, ואשר גילה מעורבות רבה בחלוקת הערך היתיר, דאג לתגמל קבוצות חברתיות, שסייעו בידיו לקיים את הסדר הציבורי, להשיג חיילים, להבטיח הספקת מזון לערים ולספק מוצרי מותרות לחצר השליט. קבוצות חברתיות אלה היו שכבה מתווכת, שהחזיקה בעמדות

---

[4] נאזים חיכמת, מבחר שירים, ספרית פועלים, מרחביה, 1955, ע' 50.

[5] ההגדרה של המשק הפרטי של האיכר כיחידת הבסיס של המשטרים הטרום-קפיטליסטיים מופיעה אצל פרידריך אנגלס ([1892] 1957ד). בהקשר זה מציין אנגלס, כי פיאודליזם הוא וריאציה של המשטר המבוסס על משקי איכרים, וכי המדינה במשטר כזה דואגת ליצור תנאים להמשך קיום המשקים הקטנים, כדי לפרנס שכבה דקה של הולכי בטל.

קרל מרקס התייחס לנושא בקטע הבא, הלקוח מ"כתבי היד" 1857/58:

"We have an original unity between a specific form of community or tribal unit and the property in nature connected with it, or the relation to the objective conditions of production as naturally existing, as the objective being of the individual by means of the community. Now this unity, which in one sense appears as the particular form of property, has its living reality in a specific *mode of production* itself, and this mode appears equally as the relationship of the individuals to one another and as their specific daily behavior towards inorganic nature, their specific mode of labor (which is always family labor and often communal labor). The community itself appears as the first great force of production; special kinds of conditions of production (e.g., animal husbandry, agriculture) lead to the evolution of a special mode of production and special forces of production, both objective and subjective, the latter appearing as qualities of the individuals" (Works of Karl Marx 1857-58, Pre-Capitalist Economic Formations, Notebook V. January 22, 1858).

שליטה כלכלית ופוליטית. שכבה זו הייתה תלויה בשלטון המרכזי, אך גם התחרתה עמו על חלוקת הערך היתיר ועל סחיטתו מהאיכרים.

השלטון המרכזי היה מעוניין ליטול מהאיכר את כל הערך היתיר שברשותו, אך מבלי לפגוע ביכולת האיכר ומשפחתו להתקיים, ובדרך זו להבטיח את המשך הייצור החקלאי, שמתוצרתו נגבים המסים.

בפלשתינה, כמו בארצות אחרות בתחומי האימפריה העות'מאנית, כלכלת משק האיכרים כללה שלושה מרכיבים עיקריים:

1. משק איכרים, המבוסס על כלים פשוטים ועל עבודה עצמית של המשפחה בחלקת המשפחה, ואשר תוצרתו מיועדת, קודם-כל, לצריכה עצמית (משק אוטרקי);
2. קהילה כפרית, המשמשת מעטפת הגנה לאיכרים, ואשר במסגרתה הם יכולים להחליף ביניהם מוצרים של מלאכות בית ושירותים שונים;
3. שטחי קרקע קהילתיים, המשמשים את כל בני הקהילה, בעיקר למרעה ולאיסוף חומרים להסקה.

השלטון ובעלי השררה שבסביבתו, המתקיימים מהמסים הנגבים מהאיכרים, מקיימים את מערכת הכפייה באמצעות שני כלים עיקריים: הצבא ובתי המשפט. הצבא, שהיה אמור להגן על האיכרים, משלמי המסים, מפני איומים מן החוץ ולהבטיח סדר פנימי, גם נשלח לדכא התנגדות של איכרים לגובה המסים או לשירות בצבא עצמו. בתי המשפט היו אמורים להבטיח, כי החוק, שקובע קודקוד האימפריה, יבוצע הלכה למעשה, אך היה להם גם תפקיד פוליטי-חברתי: ליצור מראית של צדק, של שלטון המגן על התושבים מפני אי-צדק.[6]

מבחינתה של חלוקת העבודה החברתית, המדינה העות'מאנית הריכוזית מילאה תפקיד של פיקוח על הייצור, הניכוס והחלוקה של הערך היתיר. במדיניותה, נתנה ביטוי לשילוב המרכיבים השונים של אופן הייצור – כלכלת משקי האיכרים, המלאכה והמסחר, תוך מעורבות רבה בפעילות של כל אחד מהמרכיבים האלה: היא חילקה לבעלי תפקידים בכירים בצבא (sipahi) שטחי קרקע, כדי שייגבו עבורה מסים ויגייסו חיילים בעת מלחמה; היא העניקה מעמד מונופולי לסוחרים בתחומים שונים; היא העניקה הכרה לגילדות של האומנים בערים (Islamoglu-Inan, 1987).

שכבת אנשי הביניים, שתיווכה בין השלטון המרכזי לבין האיכרים-היצרנים, כללה את אלה שקיבלו ממנו קרקע, שעליה כבר יושבים איכרים; את גובי המס (היו גם סוחרים, בעלי משקים גדולים), שלהם ניתנה הזכות לגבות את המסים ולהעבירם למלך; ואת הפקידים של הרשות השלטונית המרכזית באיסטנבול ובמרכזים העירוניים ברחבי האימפריה.

המבנה של אופן הייצור המבוסס על משקי איכרים עודד מסחר בתוצרת החקלאית. מאחר שהמסים ניגבו מהאיכר בצורה נטוראלית (בעין), כחלק מהיבול, הוטל על נציגי השלטון המרכזי למכור את התוצרת ואת התמורה להעביר לאוצר הממלכה. מכאן שהשלטון המרכזי עצמו היה מעוניין להשיג מחירים גבוהים יותר על התוצרת החקלאית שהוא מוכר, ולכן גם תמך בייצוא תוצרת חקלאית לחו"ל, אם הייצוא הבטיח לו כסף רב יותר. לכן מעוניין היה השלטון המרכזי בקיומם של הסוחרים. בזה האופן, שיטות עיבוד מסורתיות של תוצרת חקלאית כמו חיטה, שעורה, שמן זית, כותנה לא מנעו את שילובה של פלשתינה העות'מאנית בכלכלה העולמית כפרטנר של אירופה, בה אופן הייצור הקפיטליסטי צבר אז תאוצה (Doumani, 1995).

השלטון המרכזי ראה בערים, שם התגוררו הסוחרים, בעלי הממון והאומנים, חלק בלתי נפרד מהמערכת הכלכלית. הוא שיתף פעולה עם הסוחרים, הרוכשים ממנו את התוצרת ששולמה כמס, והמספקים לתושבי הערים, וקודם-כל לעיר הבירה איסטנבול, תבואה ותוצרת חקלאית טרייה ומעובדת. תמורת מעמד מונופולי בתחום מסחרי מסוים ותמורת הביטחון שסיפק הצבא לשיירות הסחר, היה על הסוחרים לסייע בגביית המסים, לשלם בעצמם את המכס, לתת הלוואות לשלטון המרכזי, וכן לספק מוצרי מותרות לעילית, המסתופפת בחצר המלוכה ושמעמדה עובר בירושה (Sunar, 1987).

---

[6] ניתוח מאלף של פעילותם של בתי המשפט בפלשתינה העות'מאנית – Doumani, 1995.

הסוחרים, האומנים והמלווים בריבית פעלו במוסגרת אופן הייצור המבוסס על משקי איכרים כמי שמשלימים אותו. גם לאחר שהם צברו ממון. כל עוד לא השתנו התנאים והמעמד של האימפריה בכלכלה העולמית –לא היה לסוחריםאינטרס לשנות את אופן הייצור הזה.

החוקרים התורכיים הורי איסלאמוגלו וקאגלאר קיידאר (Islamoglu, Keyder, 1987) כינו את אופן הייצור שאפיין את האימפריה העות'מאנית בשם "התצורה החברתית העות'מאנית". אפיונם את התצורה הזאת עולה בקנה אחד עם האפיונים של אופן הייצור המבוסס על משקי איכרים, שהובאו לעיל.

בתמצית, איסלאמוגלו וסיידר הגדירו את השלטון המרכזי העות'מאני כמכניזם של פיקוח על הייצור והניכוס של הערך היתיר. גם כאשר באזורים מסיימים התקיים תהליך של פיאודליזציה, בכל השטחים שבתחומי האימפריה התקיימה חלוקת עבודה, שנאכפה בידי המעמד השליט, שביטויו הקונקרטי הייתה המדינה. משקי האיכרים, שכל אחד מהם היה יחידה משקית, היו במקביל מרכיבים של יחידה גדולה – המדינה העות'מאנית. באמצעות גביית המסים, השלטון העות'מאני השתלט על הערך היתיר של כל משקי האיכרים, כמו גם של בעלי המלאכה בערים. חובת תשלום המס גובתה במצג אידיאולוגי, לפיו הקרקע כולה שייכת לשולטאן, כלומר למדינה, השומרים על הסדר הנצחי (האלוהי).

הפיקוח ההדוק של המדינה חייב את האיכרים ברחבי האימפריה לגדל גידולים סחירים, שהמס הנגבה מהיבול שלהם יוכל בקלות, יחסית, להימכר ולהיות מקור להכנסות כספיות של אוצר המדינה. באותו אופן, המדינה קיימה פיקוח גם על פעילות האומנים והגילדות של האומנים וגם על הסוחרים. רשויות המדינה פיקחו על הספקת הגלם, על הכמות והאיכות של המוצרים ואפילו על המחירים. הן פיקחו גם על השווקים, שפעלו רק באישור השלטון, שגם קבע את מיקומם.

במהלך מאות שנות קיומה של האימפריה העות'מאנית, חלו תמורות בשיטות של הניהול הכלכלי, של גביית המסים, של חלוקת שטחי קרקע לנאמנים המתחייבים לגייס חיילים וכן הלאה. אך במשך כל תקופת האימפריה, השלטון המרכזי קיים בקרה על זרימת הסחורות, על חלוקת העבודה בין האזורים, על ההספקה לערים ועל סחר החוץ.

באופן הייצור המבוסס על משקי איכרים, כפי שמתארים אותו איסלאמוגלו וסיידר, היו כמה קבוצות חברתיות, שקיבלו חלק מהתוצר הלאומי בזכות היותן מקורבות לשלטון, בעלי זכויות ייתר, או אלה שהמדינה זקוקה להם כנותני אשראי או כגובי מס, המעבירים מקדמות לאוצר.

התפתחות הקפיטליזם באירופה החל מהמאה ה-15, חדירת סחורות תעשייתיות זולות, יחסית, מאירופה לרחבי האימפריה, והשליטה של אנגליה והולנד בימים – תהליכים אלה לא שינו מייד את אופן הייצור המבוסס על משקי איכרים, אך דחקו את האימפריה העות'מאנית (שגם קוצצה בשטחה) למעמד של פריפריה כלכלית ופוליטית במוסגרת הכלכלה העולמית.

המדינה העות'מאנית ניסתה להתמודד עם דחיקתה לשוליים באמצעות התפשטות טריטוריאלית (במאה ה-18 היא השיגה את מירב כיבושיה במזרח-התיכון ובאירופה), הגדלת הצבא ורכישת ציוד צבאי משוכלל, מצד אחד; ובאמצעות הידוק הקשר בינה לבין קבוצות המקורבים (מפקדי הצבא, אנשי הדת, סוחרים גדולים), שקיבלו זכויות להכנסות בדמות שטחי קרקע גדולים, מונופול בתחום מסחרי ועמדה ניהולית מקומית. במקביל פעל השלטון המרכזי גם להבטיח את המשך קיומם של משקי האיכרים, שהם הבסיס הכלכלי-חברתי של המשטר ואת יכולתם להתגונן (פיסית) מפני נוודים, ולהתגונן (כלכלית) מפני פיתוח גידולים לשוק על חשבון הגידולים המסורתיים (Islamoglu, 2000).

לכן, גם במדינה העות'מאנית של המאה ה-19, נותרה בעינה הדינאמיקה הפנימית של יצרנים עצמאיים מבחינת ניהול המשק, אשר בעבודתם מפרנסים את המעמדות, הצוברים את עושרם באמצעות גבייה של תשלומי מס ותשלומי ריבית. איסלאמוגלו וסיידר מונים את הקבוצות החברתיות, שנימנו עם אלה שנהנו מנטילת הערך היתיר, שייצרו האיכרים: השולטים על שטחי קרקע גדולים, שניתנו להם בידי השולטאן (תימאר); המפקחים על השווקים; גובי המסים; אנשי ההלכה הדתית (עולמה); השופטים; והפקידים באיסטנבול. אולם במאה ה-19 נוספה לשכבות אלה השכבה של הנכבדים (עיאן), אשר נותרו במסגרת המשטר העות'מאני, אך השיגו עצמאות כלכלית מסוימת, והתנהגו במקומות שליטתם בדומה לשלטון המרכזי. תהליך זה של צבירת כוח כלכלי וסמכות שלטונית האיץ את תהליכי המסחור, אך לא ביטל את חלוקת העבודה, שקבע השלטון המרכזי.

כך, בשלהי האימפריה, צריך היה השלטון המרכזי להתמודד עם שכבת העיאן, עם הסוחרים ועם ההון האירופי, שהאיץ את חדירתו לתחומי האימפריה, ובעיקר באזורי החוף, דוגמת פלשתינה. הסתירה בין משק שמתחוללים בו תהליכי מסחור, לבין ההיגיון הפוליטי של התצורה החברתית העות'מאנית, מציינים איסלאמוגלו וסיידר, האיצה את התפשטות ההון המסחרי לאזורים שהיו סגורים קודם לכן בפני ייצור סחורות, תוך הישענות על רשת מסילות הברזל, שהוקמה במאה ה-19. אך בתנאים של האימפריה העות'מאנית, התהליך זה לא לווה בתהליכי תיעוש משמעותיים, וזאת בשל העדר היכולת של בעלי המלאכה לעמוד בתחרות עם מוצרי התעשייה המיובאים מאירופה. וכך משתלבת המדינה העות'מאנית בשוק העולמי המתפתח כספקית של תוצרת חקלאית גולמית או מעובדת, ושל גלם תעשייתי.

כאשר במהלך המאה ה-19, הפכה המדינה העות'מאנית מדינה-קולוניה, מסכמים איסלאמוגלו וסיידר, המערכת החברתית-פוליטית העות'מאנית איבדה בהדרגה את ייחודה ובקרבה צמח והתפתח אופן הייצור הקפיטליסטי.

להתפתחות הקפיטליזם בפלשתינה היו, אפוא, גורמים פנימיים וגורמים חיצוניים. ההתפתחות הכלכלית הפנימית במהלך המאה ה-19 פוררה בהדרגה את משטר ההספקה העצמית (האוטרקיה) של משק האיכרים, שחויב לשלם מסים ביבול או בכסף, ואשר תוצרתו הופנתה יותר ויותר לערים וגם לייצוא לחו"ל. במקביל, הייתה פלשתינה יעד לחדירה מצד חברות וגורמים מטעם המדינות האימפריאליסטיות, שהביאו עמם גם הון וגם כללי ניהול של משק ושל מדינה קפיטליסטיים (גרוס, 1976).

עם כל המאפיינים הייחודיים לפלשתינה, וקודם-כל ההגירה של הון ומהגרים יהודים, ההתפתחות הכלכלית בפלשתינה במחצית השנייה של המאה ה-19 דמתה להתפתחות הכלכלית שהייתה במצרים ובארצות הסמוכות האחרות (ברקאי, 1976). אחרים מעריכים, כי ההתפתחות הכלכלית של סוריה, ובמיוחד של לבנון הייתה מואצת יותר מאשר ההתפתחות הכלכלית של פלשתינה (קולת, 1976).

1.2 הבסיס החומרי-טכני של החקלאות

אופיו של אופן הייצור, ששלט בפלשתינה העות'מאנית, בא לידי ביטוי בולט בתשתית החומרית שלו ובאופן עיבוד הקרקע (אביצור, 1972; אביצור, 1989).

הכלכלה הפלשתינאית בתקופה העות'מאנית התבססה על משקי פלאחים (איכרים) עצמאיים, שנועדו, קודם-כל, להבטיח מזון למשפחה (subsistence). לכן הם גידלו (בהתאם לתנאים הגיאוגרפיים) חיטה ושעורה, שומשום ודורה, וכן כרמים של עצי זית וגפנים, עצי פרי וירקות. בכל משק של פלאח היו גם כמה בעלי חיים: בהמות עבודה, עזים, כבשים, תרנגולות.

העבודה במשק התבססה בעיקר על עבודת ידיים של הפלאח ואשתו ושל בני משפחתו, ועל עבודתן של בהמות. המכשירים המעטים יוצרו בדרך כלל מעץ, וכלי הבית – מחומר. בבעלותם היו שוורים (לצורך משיכת המחרשה, העשויה עץ), חמורים לרכיבה ולהובלה, צאן לצורך אספקת חלב ובשר למשפחה, עצי זית לצורך אספקת שמן. כלי העבודה הפשוטים ואופן העיבוד המסורתי של החלקות הניבו יבולים קטנים, יחסית, ולכן פריון עבודה היה נמוך.

משק הפלאח היה, בדרך כלל, משק בעל (ללא השקיה), שכן הספקת המים הייתה מצומצמת ביותר ותלויה בגשמים, במעיינות או במי בארות. תושבי הכפרים, וגם תושבי הערים, נהגו לאגור מי גשמים בבורות חצובים ושאבו מי מעיינות, כאשר נבעו כאלה בסביבה. בארות ניתן היה למצוא במישור החוף.

משק הפלאח בפלשתינה היה אוטרקי: הפלאח ומשפחתו סיפקו לעצמם את רוב צורכי המחיה היומיומיים, והעבודות נעשו בשטחים המעובדים ובבית. אם לאחר תשלום העושר ושאר המסים (על כך להלן) נותר לו עודף קטן (אם בכלל), הוא יכול היה לשלם עבור טחינת הגרעינים בטחנות קמח ועבור מיצוי השמן מהזיתים בבתי בד; לקנות חלקים עשויים מתכת עבור המחרשה וכלים חקלאיים אחרים; לקנות פח עבור מרזבים, שיובילו את המים לבורות האיסוף; לקנות סבון ומלח[7].

---

[7] ב-1886 הוכרזה הפקת המלח כמונופול של השלטון העות'מאני המרכזי.

אשר לצורת התשלום, בעלי טחנות הקמח ובתי הבד נהגו לקבל תשלום בצורה של חלק מהתוצרת (קמח, שמן), ואילו עבור התוצרת של בעלי המלאכה ועבור סחורות אחרות היה על הפלאח לשלם בכסף. בהתחשב ברמת הייצור ובעומס המסים, כוח הקנייה של הפלאח היה מצומצם ביותר. הפלאח לא ייצר ישירות עבור השוק וגם מיעט מאוד לרכוש סחורות בשוק שבעיר.

האיכר בפלשתינה ובארצות השכנות לא היה מקובע בכל הנוגע לסוגי הגידולים החקלאיים. במהלך של מאות שנים, בהן נרקמו קשרים מסחריים גם עם ארצות רחוקות במזרח, הוא אימץ גידולים חדשים, שלא היו מקובלים קודם-לכן, לרבות כותנה, פשתן, קנה סוכר, תפוזים וגם גידול של תולעי משי. הוא גם למד לעבד תוצרת חקלאית ולייצר סבון וחוטי כותנה וגם להפיק סוכר מקנה הסוכר ומשי מפקעות של תולעי משי. אך לעומת זאת, הפלאח בפלשתינה, כמו עמיתיו בארצות השכנות, לא אימץ שכלולים טכניים, שהוכנסו לחקלאות באירופה מימי הביניים ואילך. הכוונה היא להמצאות כמו רתמה משופרת, שהגדילה פי כמה את ניצול האנרגיה של הבהמות; הפעלה של טחנות קמח באמצעות זרם מים; הפעלה של טחנות רוח ועוד (Issawi, 1966).

במהלך המאה ה-19 התחוללו שינויים בייצור החקלאי: הגדילו את הייצור של גידולים מסוימים שהיה להם ביקוש בשוק והקטינו את הייצור של גידולים שהביקוש להם ירד. השינויים האלה הובילו להגדלה או להקטנה של השטחים המעובדים, אך הם לא חוללו שינויים של ממש בשיטות הייצור ובאורח החיים של הפלאח. הסוגים וההיקף של הגידולים המסחריים היו תלויים, במידה רבה, בביקוש בשוק האירופי ובארצות השכנות, ואילו הביקוש הושפע גם מאירועים פוליטיים כמו מלחמות. התנודות בייצור הכותנה בצפון פלשתינה באו לידי ביטוי בתנודות בייצוא כותנה מנמלי עכו וחיפה. לפי מקורות בריטיים, ייצוא הכותנה, שהסתכם בשנת 1852 ב-447 אלף אוקה[8] ירד ל- 4 אלפי אוקה בלבד בשנים 1855 ו-1859, ושוב ועלה ל-70 אלף אוקה ב-1860 (Issawi, 1982).

אלכסנדר שולך סיכם, כי הופעת גידולים חדשים והייצוא של תוצרת חקלאית מפלשתינה לא היו פרי של תהליכי תיעוש בחקלאות:

"הגידול בייצוא באופן כללי... התבסס רק במידה זעומה על אינטנסיפיקציה של החקלאות, שיטות ייצור משופרות, או הרחבה של התשתית החקלאית (לרבות השקיה). גם לגבי המוצרים, כל אחד לעצמו, הגידול הושג רק באופן חלקי על חשבון מוצרים אחרים שהוזנחו. הגורם הראשי הייתה ההתפשטות הפיסית של השטח המעובד, לרבות התוספת של מטעים אינטנסיביים חדשים של תפוזים וזיתים" (Scholch, 2006, p. 91).

השינויים בשיטות הייצור החקלאי ובהמשך – פיתוח התעשייה, התחוללו בפלשתינה בעיקר בשל הקשרים שהתהדקו עם אירופה ובשל חדירתו של הון אירופי לאזור. הייתה בכך מעין סגירת מעגל, שכן האירופים בימי הביניים אימצו רבים מההישגים של התרבות הערבית, של פיתוח הסחר הימי בידי יורדי ים ערבים ועוד.

בשל מלחמות, מגיפות וסיבות נוספות, במשך כמה מאות שנים, שקדמו למאה ה-19, מספר התושבים בפלשתינה פחת בהדרגה. לכן המצב של הכלכלה החקלאית החל מראשית המאה ה-19 התאפיין במה שדונלד קווטארט (Quataert, 2000) כינה: "דוחק בעובדים, קרקע בשפע והון מועט" ("labor scarce, land rich, and capital poor"). גם בפלשתינה היו שטחים שעובדו בעבר וחדלו לעבד אותם בשל מחסור באיכרים. לכן עם גידול האוכלוסייה ועם גידול הביקוש לתוצרת חקלאית, חזרו לעבד חלקות נטושות. בתנאים אלה, ההרחבה בהיקף התוצרת החקלאית הושגה לא באמצעות השקעות הון, אלא באמצעות הרחבה פיסית של שטחי הגידול, שעובדו באותן שיטות מסורתיות וללא חידושים טכנולוגיים, שימוש בדשנים או זרעים משופרים.

בניגוד לתיאורים, לפיהם פלשתינה במאה ה-19 הייתה ארץ שוממה וריקה, ארץ של ביצות ושל חוסר אונים, נוסעים אירופיים, שביקרו בארץ בשלהי המאה ה-19, מסרו דיווח שונה.

לורנס אוליפנט, בריטי שחי בארץ מאז 1879, כתב ברשימה עיתונאית:

---

[8] אוקה שווה 1.28 ק"ג.

"כמעט כל אקר אדמה בעמק יזרעאל מעובד כיום עיבוד חקלאי מעולה... היום דומה העמק לאגם ירוק ורחב ידיים של תבואה משגשגת..." (אוליפנט [1887] 1976).

1.3 בעלות וקניין על הקרקע

כמו לגבי כל משטר טרום-קפיטליסטי, שהתבסס על החקלאות, גם בפלשתינה בתקופת האימפריה העות'מאנית, נקודת-מוצא להבנת אופי הכלכלה והחברה היא השאלה בדבר הבעלות והקניין על הקרקע, שהייתה אמצעי-הייצור העיקרי.

מבחינה כלכלית, אופי הבעלות על אמצעיי הייצור מבטא את אופי הייצור בתקופה מסוימת. בחברות הטרום-קפיטליסטיות, התשתית של הייצור הם משקי איכרים משפחתיים קטנים ואוטרקיים, הנעזרים בעבודתם בכלי עבודה פשוטים ובבהמות עבודה. בחברות אלה, אין חלוקת עבודה חדה בין חקלאות למלאכה, שכן משפחת האיכר, ובייחוד הנשים שבקרבה, עוסקים במלאכת בית – ייצור כלים, טווייה ואריגה, תפירה ורקמה. האיכר ובני משפחתו גם בונים יחד את הבית, שהיה עשוי בפלשתינה מחומרים זמינים לכך, כגון חומר וקש.

התוצרת של העבודה החקלאית ושל המלאכה של משפחת האיכר נועדה קודם-כל לצריכת המשפחה. התוצר היתיר נלקח ברובו בידי המדינה העות'מאנית ושליחיה כמסים. ואם בכל זאת נותרו בידי הפלאח עודפים כלשהם, אלה היו נמכרים, במטרה לרכוש בכסף מוצרים שהאיכר אינו מייצר. אופי זה של הייצור, שלא השתנה במשך אלפי שנים, הניב סחר מצומצם, שבו רוב התושבים היו מעורבים באופן אקראי, ואשר היה מוגבל טריטוריאלית לאזור או למדינה.

בעלות האיכר על משקו - על חלקת הקרקע שהוא מעבד, על הכלים, על הבהמות ועל התוצרת, היא שעשתה אותו לעובד, למי שמעבד את הקרקע. האיכר הוא הבעלים של הכלים, ומאחר שרק לו שמורה הזכות לשימוש בחלקה מסוימת לצורך הבטחת אמצעיי מחיה לו ולמשפחתו, הוא ראה גם את חלקת הקרקע כשייכת לו. זו הייתה צורה של בעלות פרטית בפועל, שהוכרה בידי המדינה וזכתה להגנה מצידה.

הקהילה, במסגרתה חי ועובד האיכר, מכירה בזכות הבעלות הזאת של כל אחד מחבריה, וכל אחד מהם, מעצם היותו בן הקהילה, מחויב לכבד את זכות הבעלות של כל אחד מחברי הקהילה על משקו וחלקתו. הקהילה גם מגבשת מנגנונים לבירור תביעות מנוגדות של בני הקהילה בדמות זקן השבט, ראשי הקהילה ואישים דומים, שסמכותם אינה נסמכת על חוק כלשהו.

אולם בעלות אינה רק מושג כלכלי-חברתי; היא לובשת גם צורה של מושג משפטי - **קניין.** לכן התשובות לשאלות: למי הייתה שייכת הקרקע בפלשתינה; מי רשאי להחליט מי עובד בה ומה מגדלים בה; האם צריך לשלם עבור השימוש בקרקע, למי ובאילו דרכים – הן כלכליות-חברתיות, ובו בזמן גם פוליטיות-משפטיות.

כאשר אין מגבלה על כמות המשאבים (קרקע, מים), יחסית לגודל האוכלוסייה, יכול כל איכר למצוא לעצמו חלקה לעיבוד ולהקים עליה את משקו. אך כאשר קיימות מגבלות (הקרקע הראויה לעיבוד כבר מחולקת כולה; אין די מים לעבד חלקות נוספות), ונוצרת תחרות על המשאבים המולידה עימותים – מופיע השלטון, אשר מנצל את המחסור ואת העימותים ומציע הגנה על הרכוש, בתנאי שתוכר שליטתו העליונה על הקרקע, כלומר היות הקרקע קניינו והיותו הבעלים העליון של הקרקע.

ההבדל בין הבעלות, כיחס הבלתי-אמצעי של האיכר לאדמה שהוא מעבד, לבין הקניין כזכות פוליטית-משפטית, יכול להתבטא, בתנאים שונים, במשטרי קרקע מגוונים במסגרת אותו אופן ייצור המבוסס על משקי איכרים. כאשר נתון האופי של הייצור, אין צורת קניין אחת, התואמת אותו. בהינתן אופי הייצור ואופי חילופי הסחורות הנלווה אליו, הקניין על הקרקע יכול היה ללבוש צורות שונות. בתנאים מסוימים, הקניין על הקרקע, היה מבוזר בין האיכרים (היצרנים), אשר נעזרו זה בזה באמצעות הארגון של הקהילה הכפרית; ואילו בתנאים אחרים, הקניין על הקרקע היה מרוכז בידי שליט יחיד (מלך), או בידי קבוצת השולטים (מלך ואצילים, נושאי תפקידים בחצר המלך). היו גם ארצות שבהן היה שילוב של מרכיבים משתי צורות הקניין האלה.

כאשר קיימת מדינה (ריכוזית יותר או פחות), הבעלות במובנה הכלכלי-חברתי, מיתרגמת למושגים משפטיים-חוקיים של קניין, כדי להבטיח את המשך תפקודו של המשטר הקרקעי הנתון ושל דרך הניכוס של התוצר היתיר (באמצעות מסים ותשלומי חובה). לכן בחינה של המצב החוקי-משפטי מאפשרת ללמוד את אופי המשטר הכלכלי והמבנה המעמדי והחברתי הנובע ממנו.

האימפריה העות'מאנית, שתפסה את מקומה של הממלכה הביזנטית, עיצבה את שליטתה הכלכלית במסגרת מסורת ארוכת שנים של שלטון מדינתי, העוסק בכיבושים ובשליטה בעמים שונים. בהתייחסות לקרקע, היא עיצבה מחדש את השלטון העליון של המדינה על הקרקע, מבלי לפגוע בעקרון, שכל פלאח הוא בפועל הבעלים של משקו וחלקתו. המושג **מקרקעי המדינה העות'מאנית** כלל את הקרקעות של כל האזורים שנכבשו על-ידיה. "רוב הקרקעות בארצות שכבשו העות'מאנים – וארץ ישראל בכללן – נחשבו לרכושה המוחלט של המדינה העות'מאנית, או שהיו נתונים לפיקוחה החמור של מדינה זו. המדינה היא שהתירה למחזיק בקרקע להשתמש בה ולאכול מפירותיה, אלא שכוח זה היה בכפיפות להגבלות של המדינה על הקרקע (מיסי הוורקו), הגבלת חופש הצוואה, וכן הדרישה המשפטית-פורמאלית לקבל את הסכמת השלטונות להעברת הקרקע מידי מחזיק אחד לאחר" (דוכן-לנדוי, 1979, ע' 13).

החוק שקבע, כי הקרקע היא רובה ככולה קניין ממלכתי-אימפריאלי, ביסס באופן משפטי-פורמאלי את הדרישה של השלטון, שהתושבים ישלמו לו מסים לצורך החזקת צבאו וחצרו. הפלאחים בפלשתינה, כמו ייתר אזורי האימפריה, חויבו בתשלום מסים על הקרקע, שהיא קניין מוכרז של המדינה, למרות שבמשך דורות הייתה בפועל בבעלותם. כך טבעה האימפריה העות'מאנית כלל, שבו הקרקע שהיא בפועל בבעלות הפלאח, אינה קניינו הפרטי מבחינה משפטית. לפלאח הייתה שמורה הזכות להחזיק בקרקע שהוא מעבד (הייתה לו חזקה על חלקת הקרקע), אך היא לא הייתה קניינו[9].

הקרקע כקניין הממלכה היא המשטר החברתי-מדיני שצמח בחיקו של אופן-הייצור, המבוסס על משקי איכרים, ששלט באימפריה העות'מאנית. בצורת קניין כזאת, שמורה למדינה "המלה האחרונה" בכל הנוגע לקרקע. הקניין הממלכתי-אימפריאלי העמיד כל פלאח, המשתמש בקרקע במסגרת משקו החקלאי, בתלות ישירה ובלתי-מוגבלת במדינה העות'מאנית. מאחר שהקניין בידיה, המדינה היא זאת המעניקה לפלוני את זכות השימוש בקרקע (חזקה) ולה גם שמורה הזכות לגבות ממנו דמי שימוש (מס) לפי ראות-עיניה.

בהקשר זה מעיר רוג'ר אואן, כי זו המכונה "בעלות ממלכתית ע הקרקע" הייתה בפועל לא בעלות ממש, אלא מונופול על הזכות לחלק בין בעלי השררה גישה לחלק מהערך היתיר, שנוצר במשקי האיכרים, כמו גם מונופול על הכוח להבטיח את קיום החלוקה הזאת (Owen, 2000).

המשק החקלאי באימפריה העות'מאנית היה ברובו משק נטוראלי (משק המבוסס על ייצור לצריכה עצמית ולתשלום המס), וזאת עקב הרמה הנמוכה של אמצעי הייצור המסורתיים וצורת הארגון המסורתית של המשק. ההיקף של הייצור הסחורתי, כלומר, ייצור עבור השוק, ולא לצרכים עצמיים, היה מצומצם. אופי זה גם הכתיב את הצורה, שבה שולמו דמי השימוש בקרקע: דמי השימוש שולמו במשך רוב ימיה של האימפריה העות'מאנית לא בממון, אלא בצורה נטוראלית, כלומר בשיעור מסוים מהיבול, שהניבה חלקת-הקרקע בשנה מסוימת.

הקניין הממלכתי על הקרקע קיבע במידה רבה את צורות העיבוד, לא דרבן את אימוצם של חידושים טכנולוגיים, ומבחינה זו, בשלב מסוים, הוא בלם את ההתפתחות הכלכלית-חברתית. המציאות, בה הקרקעות החקלאיות, רובן-ככולן, לא היו בידיים פרטיות, מנעה את הפיכת הקרקע למושא של מקח וממכר (כלומר לסחורה), וגם נטל מהיצרנים הישירים עניין בטיוב הקרקע ובהעלאת פוריותה. שיטת המיסוי בעין, כלומר בחלק מהיבול, בלמה את ההתפתחות של המשק הסחורתי-המסחרי בחקלאות, ולמעשה מנעה מהיצרנים הישירים

---

[9] מצב משפטי דומה היה אופייני גם למדינות אחרות באסיה ובצפון אפריקה, וזאת בניגוד למצב ששרר באירופה במאה ה-19 וגם קודם-לכן.

(הפלאחים) את האפשרות של חליפין משמעותיים עם העיר, וקודם-כל את רכישתם של כלי-עבודה משוכללים יותר.

הפלאח שילם מס למדינה (בחלק מהיבול), כי כך כפה עליו השלטון, שנעזר באמצעי הכפייה שבידיו, וקודם-כל בצבא ובמערכת המשפט. אך כבעל הזכות להחזיק בקרקע ולהשתמש בה, המשיך הפלאח לראות עצמו כבעלים. תרמה לתפיסתו זו העובדה החשובה מבחינתו, שהוא היה רשאי לעבד את חלקתו כל ימי חייו, להעבירה זמנית לפלאח אחר, וגם להורישה לבניו, לפי חוקי הירושה האיסלמיים (Owen, 1981; Doumani, 1995).

ככל שהעמיקה הסתירה בין אופן הייצור, שהיה קיים באימפריה העות'מאנית, לבין האינטרסים של נושאי ההתפתחות הכלכלית-החברתית הקפיטליסטית, שהתגבשו על רקע התפתחותן (האיטית, אמנם) של המלאכה והתחבורה ועל רקע החדירה של יחסי-ייצור קפיטליסטיים בדמות ההון, שהחל לזרום מהמעצמות האימפריאליסטיות – נאלצה המדינה העות'מאנית להתאים, ולו באופן חלקי, את המבנה החוקי-משפטי של המשטר הקרקעי למציאות המשתנה.

ביטוי בולט לניסיונות התאמה כאלה היו הרפורמות (התנזימאת) במהלך המאה ה-19, וביניהן - **חוק רישום הקרקעות של סעיד** מדצמבר 1858 (המכונה גם חוק הטאבו Land Registration Law).

המצב החוקי-משפטי שקדם לרפורמות, כלל את המיון הבא:

ואקף – אדמת הקדש מוסלמי;

טאמליק - חזקה חופשית;

טימאר – קרקע שהוקנתה בה זכות שימוש למפקדי צבא;

זיאמט – קרקע שהוקנתה בה זכות שימוש לפקידים;

האס – קרקע שהוקנתה בה זכות שימוש לאנשי החצר;

מוקאטעה – קרקע שהוקנתה בה זכות שימוש לגובי מס.

הרפורמה מ-1858 שבה ואישרה את המצב הקיים, שלפיו הקרקעות באימפריה העות'מאנית הן רכוש המדינה. אך היא ביטלה את סוגי הקרקע שהתבססו על הזכות לשימוש ולגביית מס, ויצרה מערכת חדשה של זכויות שימוש בקרקע. רשמית, שליטי האימפריה העות'מאנית הציגו את חוקי הקרקע החדשים כהמשך לחוק הדתי האיסלמי (השריעה), אך בפועל, זו הייתה מערכת של חקיקה חילונית, השונה ממסורת האיסלם, בכל הנוגע לקרקע, למינהל, למיסוי וגם לחוק הפלילי (Eisenman, 1978).

לפי החוק מ-1858, הוכרו ברחבי האימפריה העות'מאנית חמישה סוגי בעלות על הקרקע, אשר שלושה מהם הוגדרו כ"קרקעות המדינה". עם קרקעות המדינה נימנו הסוגים הבאים:

קרקע **מירי** – קרקע מעובדת, בבעלות ישירה של המדינה;

קרקע **מואת** – קרקע שוממה, שאיש אינו מחזיק בה או מעבדה;

קרקע **מתרוכה** – קרקע המשמשת את הציבור, כגון מקווי מים, דרכים, ואדיות, וכן קרקע המשמשת את ציבור התושבים ביישוב מסוים, כגון שטחי מרעה ויער ובתי-קברות.

נוסף לסוגי הקרקע הללו, מנה החוק משנת 1858 שני סוגי בעלות נוספים:

קרקע **ואקף** – קרקע הקדש, כלומר קרקע המוקדשת למטרות דתיות ומנוהלת בידי נציג המוסדות הדתיים המוסלמיים;

קרקע **מולכ** – קרקע שהיא בבעלות פרטית, הכוללת שטחים חקלאיים הסמוכים ליישובים, אך בעיקר שטחים בנויים בכפרים ובערים.

העובדה, שרוב שטחה של פלשתינה הוגדר, בהתאם לחוק זה, כאדמות מירי, רק מבליטה את היות המדינה העות'מאנית בעלת הקניין על מרבית הקרקעות בפלשתינה.

החידוש בחוק הקרקעות משנת 1858 היה בסעיף, אשר התיר למדינה להעניק לא רק את זכות השימוש בקרקע, אלא גם זכות מוגבלת למכירה. החוק איפשר למי שניתנה לו זכות השימוש בקרקע (החזקה) - גם להעביר (למכור) זכות זו למישהו אחר, באמצעות רישום מתאים (תמורת תשלום) בפנקסי המקרקעין (בטאבו). שינוי זה לא ביטל את בעלות המדינה על הקרקע, אבל הוא נתן אישור משפטי להפיכה הדרגתית של הקרקע, בכל זאת, לסחורה.

כלומר, החוק איפשר רכישה ומכירה של קרקעות, שבאופן משפטי נותרו אדמות מדינה, ושחלו עליהן כל המגבלות, לרבות חובת תשלום המס (המעשר) מהיבול[10].

בעוקבות השינוי הזה, כללה הבעלות המעשית של הפלאח על הקרקע שבחזקתו גם את הזכות למכור אותה, או לקנות קרקע מפלאח אחר. אבל הקניין על הקרקע נותר בידי המדינה. עובדה זו מצאה את ביטויה בתקנה, שפרסם השלטון העות'מאני סמוך לפרסום חוק הקרקעות. לפי התקנה הזאת, מי שאינו מעבד במשך שלוש שנים קרקע מסוג "מירי", הנמצאת בבעלותו המעשית, פוקעת חזקתו על הקרקע ולמדינה ניתנה הזכות להעביר את החזקה למישהו אחר. החוק והתקנה שנלוו אליו שבו והדגישו, כי האינטרס של המדינה העות'מאנית הוא לקבל מסים, ולכן היא מעוניינת שהקרקע, שהיא קניין המדינה, תעובד, ושהפלאח ישלם מס כחלק מהיבול. קרקע שאינה מעובדת היא בזבוז, שכן היא פוגעת באפשרות המדינה לקבל מסים, ולכן המדינה מתערבת ודואגת להעביר את הקרקע למי שכן מוכן לעבדה.

הפלאחים, שנאלצו לשלם מסים, לא ששו להיפרד משום חלקה שבחזקתם. לכן, מול ההנחיה הממשלתית בדבר קרקעות שאינן מעובדות (קרקעות מואת), היו ביניהם שאימצו את הנוהג, לפיו בכל שנה הם עיבדו שליש מהקרקע שבחזקתם, ושני-שלישים הותירו כחלקות מוברות (לא-מעובדות). בדרך זו לא הייתה בחזקתם קרקע שלא עובדה במשך שלוש שנים ברציפות. הברת הקרקע לא הייתה רק תרגיל הישרדות משפטי; היא הייתה חלק מהנוהל של העיבוד החקלאי בתנאים של תלות בגשמים. את החלקות המוברות היו חורשים במחרשת העץ, אך לא זורעים, כדי שהן יספגו את מי הגשמים.

אולם לתקנה בדבר הפקעת קרקעות בלתי-מעובדות היו גם מטרות חברתיות-מעמדיות, שביטאו את התחזקות בעלי הממון העירוניים. על יסוד תקנה זו, יכלה המדינה העות'מאנית להפקיע חלקות קרקע מפלאחים, שהיו יצרנים קטנים, ובאמצעות מכרזים להעביר את זכות השימוש בהן (את החזקה עליהן) לבעלי ממון, שיכלו לשלם למדינה תמורת רישום הקרקעות הללו על שמם במשרד לרישום קרקעות (טאבו). על יסוד תקנה זו, גם נענה השלטון העות'מאני לדרישות של בעלי ממון עירוניים, לקבל בעלות (חזקה) על קרקע לא מעובדת, עזובה או מכוסה ביצות.

במקביל, מי שרכש שטח הקרקע (את זכות השימוש בה), היה רשאי גם לסלק את חוכרי הקרקע שחיו בשטח, אך לא היו להם אישורי חכירה עליו. באותה מידה, אם הבעלים החדש רכש שטחים מסוג מתרוכה, הוא היה רשאי להפקיע מהפלאחים את זכויותיהם הקהילתיות בקרקע.

החוק החדש חייב רישום גם של קרקעות שעליהם הוקמו בתים או ניטעו עצים, ואשר קודם הוכרו כבעלות פרטית של מי שבנה או נטע. בדרך זו הפכו קרקעות אלה ממולכ למירי והורחב מעגל משלמי המס למדינה.

חוקרים אחדים (Doumani, 1995; Inalcik, Quataert, 1994, chapter 33; Sunar, 1987) מדגישים במחקריהם, כי מטרת הרפורמות הקרקעיות, שהנהיג השלטון העות'מאני הייתה דווקא לחזק את משק האיכרים הקטן, ובדרך זו לחזק את התשתית הכלכלית-חברתית הטרום-קפיטליסטית של הממלכה (את אופן הייצור המבוסס על משקי איכרים). אך מטרה זו לא הושגה, משום במחצית השנייה של המאה ה-19, כבר התפתח ברחבי הממלכה שוק קרקעות וחל תהליך של מסחור הקרקע. השכבות שעסקו בסחר בקרקעות, מקרב התושבים המקומיים ומקרב המהגרים האירופיים, השיגו רווחים כה גבוהים, יחסית לרווח מהייצור החקלאי עצמו, שהם בפועל כופפו את הנחיות השלטון העות'מאני. וכך, בפועל, התפתח שוק קרקעות פרטיות, שממנו התעשרה העילית של הסוחרים העירוניים ושל בעלי שטחי קרקע גדולים, המקורבים לחצר השולטאן.

איסלאמוגלו מצביעה דווקא על האופי הרדיקלי של חוקי הקרקע משנת 1858. לדעתה, באמצעות הרפורמה הזאת, המדינה העות'מאנית עברה משלב שבו היא חילקה זכויות לפי ראות עיניה (נדיבות המלך), לשלב שבו היא פעלה מכוח הכרזתה על עצמה כשלטון האחראי

---

[10] שאלת הבעלות על הקרקע והשימוש בה מוארת בפרק 8 של הסקר של פלשתינה משנת 1946, שהוכן עבור ועדת החקירה האנגלו-אמריקאית [Survey of Palestine, vol. I, 1946], וכן אצל: גרנובסקי, 1949.

לאזרחים ("מדינה של כולם"), ולכן פרסמה המדינה חוקים המאפשרים, לכאורה, לכל אחד להפוך בעלים פורמאלי-משפטי של קרקע, והמארגנים רישום של קרקעות, כדי להבטיח משפטית את זכות הקניין הפרטי. לכן הרפורמות עיגנו בחוק את הקניין הפרטי והלמו, בדרך זו, דווקא את התהליכים של הרחבת השוק משוק של מוצרים לשוק הכולל גם את הקרקע וגם את כוח העבודה. חשוב לזכור בהקשר זה, כי המדינה גבתה מס גם על עסקות מקרקעין (Islamoglu, 2000).

לדעת דונאלד קוואטרט, הרפורמות של 1858 כללו, מצד אחד, רכיבים טרום-קפיטליסטיים (עידוד הייצור של משקי האיכרים, חיזוק השליטה הישירה של המדינה בייצור); ומצד שני, רכיבים קפיטליסטיים (רישום חזקה פרטית, שוויון בפני החוק). בפלשתינה, למשל, יישום הרפורמות האלה חיזק אותם פלאחים, אשר השיגו את רישום חלקותיהם על שמם. באזורים אחרים (הבלקן, למשל), הייתה התנגדות רחבה ליישום התנזימאת, וזו הפכה בהמשך למרידות לאומיות (Quataert, 1993). אייזנמן מציין, כי הגישה הרפורמית הובילה גם לשינוי חוקי ההורשה, כך שמעת אישרו הרפורמה, לא רק צאצאים גברים יכלו לרשת, אלא גם צאצאים נשים, ילדים, אב ואם. החוק גם הכיר לראשונה בזכותם של גופים (לרבות גופים מסחריים) להחזיק בקרקע מולכ, ובכך הלך לקראת מהגרים וחברות אירופיים (Eisnman, 1978).

אשר לפלאחים, אלה ניסו לעשות שימוש בהוראות הרפורמות, כדי לשפר את מצבם. כך, למשל, היו מקרים, שפלאחים בפלשתינה החלו לעבד קרקעות בור, שפורמאלית היו בחזקתן של משפחות אמידות. צעד כזה תאם את רוח הרפורמות, שעודדו עיבוד קרקע ותשלום מס על היבול. פלאחים גם ניסו להתארגן להגנת זכויותיהם באמצעות שיגור עצומות לשלטון המרכזי והגשת תביעות משפטיות נגד בעלי השררה המקומיים. על הפעילות הזאת העיר דומאני, כי היא הייתה ביטוי למה שניתן לראות כמאבק מעמדי (Doumani, 1995, p. 180).

1.4 הפלאח הערבי

ההכרזה של המדינה העות'מאנית על מרבית הקרקעות כעל קניינה נועדה ליצור בסיס משפטי-נוהלי לדרישתה שכל מעבד קרקע (וגם כל סוחר ובעל מלאכה) ישלמו לה מסים, כפי שהיא תקבע מעת לעת. הקניין הפורמאלי-משפטי על הקרקע הקנה למדינה העות'מאנית את היסוד לנטילת הרנטה (התשלום) מידי היצרנים, כלומר, מידי עובדי האדמה. אולם כיוון שהבעלים היו המדינה, שבכוחה להטיל מיסים, שולמה הרנטה בצורת מס על היבול. המס הבסיסי כונה **עושר**, כלומר: מעשר מהיבול.

היצרן החקלאי הבלתי-אמצעי (הפלאח) היה במעמד של חוכר החייב בתשלום לבעלי הקניין, כלומר למדינה (גבתי, 1981). תנאיי החכירה העניקו לחוכר חזקה על-תנאי, הכפופה למוגבלות לגבי השימוש בקרקע. הקביעה של המדינה, למשל, שהעושר (המעשר) צריך להיות משולם בגרעינים או בשמן זית, הכתיבה, למעשה, לחוכר (הפלאח) את סוג הגידולים, שהיה עליו לגדל.

החוכר האופייני בפלשתינה, ובאימפריה העות'מאנית בכללותה, היה **הפלאח,** שעיבד את הקרקע שהייתה בחזקתו כחוכר בעל זכות הורשה. הוא היה חייב בתשלום מיסים למדינה, וקודם כל בתשלום העושר. במהלך שנות קיומה גבתה המדינה העות'מאנית את המסים בדרכים שונות. בתקופות מסוימות היא גבתה אותם באמצעות פקידים מטעמה, ובתקופות אחרות - בידי **חוכרי מס**, שתמורת גביית העושר ומיסים אחרים, ניתנה להם הזכות לגבות מעין תוספת מס עבור עצמם.

הגדרת הפלאח כחוכר נובעת משני היבטים מהותיים של מצבו:

1. הפלאח עיבד קרקע שאינה קניינו הפרטי, אלא רק בחזקתו, ולכן היה חייב בתשלום מסים;
2. הפלאח ניהל בעצמו את משקו, השתמש בכלי-העבודה הפשוטים שלו ובבהמות העבודה שברשותו, וקבע את סדרי העבודה שלו ושל בני-משפחתו.

במלים אחרות: הפלאח היה **יצרן זעיר**, שניהל משק משלו, שהיה נטוראלי בעיקרו, אך בדרך כלל לא היה איכר עצמאי, כלומר, מי שהקרקע היא קניינו ורשומה על שמו.

הפלאח בעל המשק היה מעסיק לעיתים פועל לעבודה עונתית מסוימת. אך לעיתים קרובות, הפועל היה חייב להביא עמו כלי עבודה ושכרו היה בחלק מהיבול.

היו גם איכרים במעמד של אריסים, אשר עבדו והתגוררו על שטחי קרקע, שבמקרים רבים בעליהם היו "בעלים נעדרים". אותם אריסים קיבלו מהבעלים בהמות, כלי עבודה וזרעים, אך עיבדו כל אחד את החלקה שהועמדה לרשותו תמורת חלק קטן (בדרך כלל – חמישית) מהיבול (גרנות, 1951).

אופן הייצור המבוסס על משקי איכרים ושיטות חכירת האדמות ותשלום המס, שהיו נהוגות במדינה העות'מאנית, בלמו את התהוותם של משקי איכרים עצמאיים (וזאת בהבדל מהמצב ששרר אז בצרפת, למשל). במחצית המאה ה-19, כל כפר בפלשתינה היה חייב בתשלום מס בהיקף מסוים מהיבול, שקבע השלטון המרכזי. את המס, בצורתו הנטורלית (חיטה, שעורה, שמן זית, כותנה, שומשום) היה הפלאח חייב להעביר, מייד לאחר הקציר או האסיף, לתחנות איסוף, שם היא נשקלה ואוחסנה. לאחר מכן נמכרה התוצרת שאוחסנה לסוחרים, שזכו במכרזים, ואלה מכרו אותה הלאה בערים או לארצות אחרות. מערכת זו קיבעה את המערכת הכלכלית המסורתית, שבמסגרתה הפלאח אינו מוכר את תוצרתו לשוק, אלא המדינה והסוחרים הם שהופכים אותו חלק יתיר של התוצרת (שנגבה כמס) לסחורה המיועדת לשוק.

המערכת הכלכלית הזאת גם בלמה את הפיכת הקרקע לסחורה ואת התפתחותו של שוק קרקעות. למדינה ולסוחרים היה אינטרס, שהפלאח ימשיך לעבד את משקו ואפילו ירחיב את שטחי העיבוד, שכן התוצרת של אותם משקים הייתה מקור העושר של השלטון וחצרו ושל הסוחרים.

כך אפשרה שיטת החכירה של אדמות מדינה וההתבססות על משקי איכרים, המנוהלים בידי משפחת הפלאח, לשמר את המבנה החברתי המסורתי, וקודם כל את קיומה של **הקהילה הכפרית,** שכונתה **מושאע.**

1.5 הקהילה הכפרית – המושאע

קיום הקהילה הכפרית (מושאע) לא עמד בסתירה לעובדה, שהקרקע הייתה בבעלות המדינה העות'מאנית.

כפי שביאר **גבריאל בר** (1971, פרק 5), המושאע לא הייתה צורה של בעלות משותפת על קרקע, אלא צורה של חזקה.[11] בפלשתינה המושאע הייתה קיימת כבסיס לחיי הקהילה הכפרית, שכן במסגרתה הייתה גם הספקה הדדית של מוצרים של מלאכת בית ושל שירותים. הקהילה הכפרית גם תיחזקה את החלקות שהיו משותפות ושימשו למרעה ולקישוש זרדים.

ההבדל בין חזקה פרטית על הקרקע (כחוכר) לבין חזקה קהילתית עליה היה, שפלאח שהיה חוכר פרטי עיבד מדי שנה בשנה אותה חלקת אדמה, שהייתה ברשותו בתוקף היותו בעל החזקה. הקהילה הכפרית, שגם היא הייתה חוכרת של קרקעות מדינה, חילקה מחדש מדי שנה (או מדי כמה שנים) את הקרקעות שבחזקתה בין בני הקהילה (או בין המשפחות שהרכיבוה).

החלוקה התקופתית של הקרקע בין בני הקהילה בכפר מסוים, הבטיחה במקורה חלקת קרקע (סאם, בערבית) לכל גבר. למרות שפורמאלית לא נאסר על נשים להיות בעלות חזקה, בפועל הן אולצו לוותר עליה. הגבר הוריש את חזקתו, וזו חולקה בין יורשיו. החלוקה התקופתית לא מנעה איחוד חזקה על כמה חלקות באמצעות רכישה או בדרכים אחרות. נוהג נפוץ היה לקיים חלוקה קבועה של הקרקע בין החמולות (המשפחות המורחבות), וכל חמולה חילקה את השטח שעמד לרשותה בין בני החמולה לפי אותו עקרון של חלוקה תקופתית. נוהג נדיר יותר היה של חלוקה של כלל השטח שבחזקת העדה לכל הגברים החיים בכפר

---

[11] לפי חוקרים אחדים, חזקה זו הייתה שריד של משטר קדום, שבו לכל שבט הייתה "דירה", כלומר אזור של מרעה משותף, אך נותרה משולבת במבנה של אופן הייצור המבוסס על משקי איכרים, ששרר באימפריה העות'מאנית. לפי חוקרים אחרים, המושאע הייתה נפוצה רק בסוריה ובפלשתינה, ואין מספיק הוכחות להיותה מערכת עתיקה ונפוצה במזרח (Inalcik, Quataert, 1994).

ביום החלוקה. מערכת המושעא וכללי החלוקה של הקרקע החכורה בין בני העדה עוגנו בחוקים, שפרסם השלטון העות'מאני מפעם לפעם (Himadeh, 1938).[12]

החלוקה התקופתית של החלקות שימרה את מסגרת הקהילה הכפרית: הגברים נהגו לעבד יחד את החלקות במקטע מסוים, ולהגן זה על זה מפני איומים מצד נוודים בדואים. מבחינת השלטון העות'מאני, הקהילה הכפרית הייתה זו שחויבה בתשלום המס, והיא זו שהייתה צריכה להבטיח, שכל חבר במושעא ישלם את חלקו במס לשלטון המרכזי, יחסית למספר זוגות השוורים שברשותו.

שאבלר מציינת, כי קיומה של המושעא כחזקה קהילתית, לא מנע את הופעתן של שושלות בעלות, שבתנאים של חולשת השלטון המרכזי – השתלטו על כפרים שלמים בכוח הזרוע. כדוגמא להשתלטות כזאת היא מביאה את משפחת אל אטרש בחורן, שצברה עושר רב, הקימה לעצמה פלוגות חמושות, אילצה פלאחים לעבוד בשטחים שבחזקתה, וגם זכתה בתמיכת המדינה, שמינתה את ראשי החמולה הזאת לגובי מס (Schaebler, 2000).

תיאור ממקור ראשון של המושעא כלול במאמרו של **י. מ. פינס**, "משנת ארץ ישראל" (1892). פינס, שהחל לעבוד בפלשתינה העות'מאנית בשנת 1878 כנאמן של החברה "מזכרת משה מונטיפיורי", מתאר את צורת פעולתה של המושעא בכפר הערבי (אף כי אינו נוקב בשמה):

"א) השדות רובם נכסי הציבור שבכל כפר וכפר, ומיעוטם של יחידים. ב) רובם נכסי הציבור כיצד? לכל כפר וכפר נכסים מרובים שמוחזקים ביד התושבים מאבותיהם, וכל בני הכפר שותפים בהם, חוץ מהכרמים הסמוכים לעיר, שהם הנכסים המיוחדים לכל אחד ואחד, ואין יד כל השותפים שווה בהם... ג) אעפ"י שכל בני הכפר שותפים בשדותיהם, אין זורעים אותם בשותפות. כיצד הם עושים? בכל שנה קודם שתרד הרביעה (- עונת הגשמים), זקני הכפר יוצאים ומחלקים את השדות מעניות, מעניות לפי מנין החלקים, ונותנים לכל אחד מענית אחת או שתים הכל לפי חלקו... ד) ולפי שאין הנכסים מיוחדים, אין הבעלים מטפלים בשבחם, לא עוזקים אותם ולא סוקלים ולא מנכשים ולא מזבלים, אלא יונקים שמנוניתם עד שיבורו" (ע"ע 143-144).

כיוון שפינס תיאר את המושעא כפי שהוא למד להכירה בסוף המאה ה-19, הוא הבחין הן במסורת והן בסימני שבירתה. בצד התיאור שהובא לעיל, של החזקה המשותפת על הקרקע, העוברת מדור לדור, של העיבוד העצמאי שעיבד כל פלאח את החלקה, שהקהילה העמידה לרשותו בשנה מסוימת, ושל חוסר העניין שהיה לפלאח בטיוב החלקה – מתאר פינס גם את השתלטות "העשירים מבני העיר" על קרקעות, שהפלאחים חדלו לעבדן, או שלא שילמו עבורן את המס: "ובאו עשירים מבני העיר והביאו הכסף לאוצר ולקחו השדות להם, ונתנום לבני הכפר באריסות".

בתקופה, שאליה מתייחס התיאור של פינס (הרבע האחרון של המאה ה-19), גורמת ראשית ההתפתחות הכלכלית-חברתית בכיוון של ייצור עבור השוק (ר' להלן) לערעור המבנה המסורתי של המושעא. האפשרות שניתנה לפלאח, כמו לכל חוכר, למכור למישהו אחר את זכות השימוש בקרקע (כלומר, את זכויותיו כחוכר), פתחה פתח למכירת זכות השימוש גם בקרקעות, שהיו עד אז בחזקתה של המושעא, של הקהילה הכפרית. מי שקנה זכות כזאת מהפלאח, לא קנה אמנם את הזכות לחלקה מוגדרת – אלא רק את הזכות לקבל את החלקה, המגיעה לו בחלוקה התקופתית של הקרקעות בין אנשי המושעא. אך בכך נוצרה האפשרות לתביעה מצד רוכש הזכות לקבל חלקה שתהיה ברשותו דרך קבע. מימוש האפשרות הזאת הוביל, בהכרח, להתנוונותה ההדרגתית של שיטת המושעא.

[12] בירגיט שאבלר, שחקרה את המושעא בסוריה רבתי (שאמס), הגיעה למסקנה, כי המושג "מושעא" אינו עוסק בקרקע עצמה, אלא בזכות לעבדה וליהנות מפירותיה. במרבית אזורי שאמס, הקרקע הראויה לעיבודה הוחזקה ברובה במשותף. הקרקע המשותפת חולקה למקטעים בעלי ערך חקלאי דומה מבחינת סוג הקרקע והנגישות. כל משפחה קיבלה חלק שווה בכל מקטע קרקע. בעת החלוקה הביאו בחשבון את 'ההון היצרני': בקהילות שגידלו גידולי גרעינים, 'ההון היצרני' כלל את מספר הגברים החורשים, את מספר בהמות העבודה ואת מספר המחרשות. בקהילות שגידלו, למשל, בקר, חלוקת החלקות נקבעה לפי מספר הידיים העובדות, וקודם כל – הפלאח ואשתו. יחד עם זאת, מעירה שאבלר, כי באזור החוראן, שאותו חקרה, השייח' של הכפר (ראש המשפחה החזקה) קיבל זכות לרבע מהקרקע המעובדת (Schaebler, 2000).

אך למרות כל הלחצים האובייקטיביים, בסוף המאה ה-19, המושאע הייתה עדיין התופעה הדומיננטית במערכת היחסים הפנימית של הכפר הערבי בפלשתינה העות'מאנית. לכן להערכתה של תופעה כלכלית-חברתית זו, האופיינית לשלב התפתחות כלכלית נמוך, נודעת חשיבות רבה בהבנת אופן הייצור המבוסס על משקי איכרים, ששרר אז.

מעריכים, כי בתקופה שקדמה למלחמת העולם הראשונה, 70 אחוזים של הקרקעות המעובדות בפלשתינה היו אדמות מושאע, כלומר, אדמות בחזקת הקהילה הכפרית, שהיו נתונות לחלוקה-מחדש תקופתית. צורה זו של ארגון עיבוד הקרקע הלמה את הרמה הנמוכה של הייצור החקלאי, שהיה מבוסס על שימוש בכלי עבודה פשוטים ובבהמות עבודה ועל שיטות עיבוד אקסטנסיביות.

המושאע לא הייתה מסגרת של פיתוח שיטות עיבוד חדשות. במערכת הכפרית, שהייתה נהוגה באותם ימים, שיטת העיבוד הייתה קבועה וידועה מדורי דורות: איזה גידולי שדה מגדלים (חיטה, שעורה, דורה, שומשום, קטניות, טבק), איזה ירקות (מלפפונים, קישואים, אבטיחים), ואיזה מטעים (זיתים, גפנים, בוסתנים של עצי פרי); איך חורשים (במחרשת מסמר פשוטה, הרתומה לצמד שוורים או לשור וחמור, או לגמל וחמור); כיצד קוצרים וזורים; כיצד מאחסנים את הגרעינים, וכו'. יתר-על-כן, לא הייתה במיסגרת הכפר הפלשתיני התמחות: כל משקי הפלאחים גידלו אותם גידולי-בעל באותן שיטות עיבוד (עם ואריאציות על-פי תנאי הסביבה המיידית). משפחת הפלאח עסקה בעצמה הן בכל העבודות החקלאיות והן בהחזקת המשק, בבניית בתי-המגורים (מטין, מקש), ובעיבוד התוצרת החקלאית (טחינת גרעינים, הפקת שמן זית, ייצור חמאה).

1.6 תמורות פנימיות באופן הייצור המבוסס על משקי איכרים

אופן ייצור, גם כאשר הוא מיושן (בהשוואה לאופן ייצור אחר המתקיים בעולם באותה תקופה), אינו נעלם פתאום, בבת-אחת. מתחולל בו תהליך איטי, ולעיתים קרובות מכאיב מאוד מבחינה חברתית, של תמורות מבחינתם של היצרנים, כלומר האיכרים (הפלאחים).

באנגליה (ובאירלנד), נישול האיכר מאדמתו וממשקו (ה"גידור") גרם סבל נורא לאיכרים ולמשפחותיהם. אבל התפתחות הקפיטליזם בחקלאות החליפה צורה אחת של בעלות פרטית (פיאודלית) בצורה אחרת של בעלות פרטית (קפיטליסטית). לעומת זאת, בפלשתינה העות'מאנית, הרס הקפיטליזם אופן ייצור כלכלי-חברתי, שבו בעלות פרטית על הקרקע החקלאית הייתה היוצא מן הכלל, ושבו הייצור התבסס על עבודת הפלאח, חבר הקהילה הכפרית, ובני משפחתו במשקו העצמאי.

באופן הייצור המבוסס על משקי איכרים, זכותו של הפלאח בן הקהילה הכפרית (המושאע) לעבד חלקת-קרקע לא הייתה מבוססת על בעלות פרטית על הקרקע, אלא על שני מרכיבים שונים בתכלית: המרכיב האחד, חובתו לשלם מס למדינה (דמי חכירה בשינוי צורה) ולשרת בצבא; והשני - זכות הקהילה לקבוע איזה משטחי הקרקע, שמעבדים בני העדה המסוימת הזאת, יעבד הפלאח המסוים בשנה הנתונה. לכן היו ניגודים בין האינטרס של הפלאח ליהנות מכל היבול של משקו החקלאי (כדי להבטיח את קיומו וקיום משפחתו), לבין האינטרס של שליטי המדינה בנטילתו בכפייה של חלק מהיבול, לבין האינטרס של הקהילה בשימור קיומה (גודלה קבע את יכולתה להגן על עצמה ולהבטיח לבני הקהילה תנאים בסיסיים כמו הספקת מים). אך ניגודים אלה כשלעצמם לא הובילו לפיתוח משק סחורתי.

רוברט ברנר (Hariman, Brenner, 2006) הציג שתי אפשרויות של מצב, שבו כדאי לבעלי הקרקע לפעול לניתוק האיכר ממשקו ולהפיכתו לפועל שכיר: האחת, כאשר התנגדות האיכרים לגזילת הערך היתיר של עבודתם הגיעה לשלב, בו היא איימה ברצינות על הסדר הקיים, ולכן אילצה את השכבה השלטת לפעול לארגון מחדש של מערכת הניצול כך, שהאיכר לא יוכל למנוע מהם ליטול את הערך היתיר; השנייה, כאשר בעלי הממון (סוחרים, אנשי החצר, גובי מס) מגלים את התועלת שבאופציה של הקמת משק סחורתי, המבוסס על ייצור לשוק בלבד ועל העסקה של פועלים שכירים חסרי משקים משלהם (כמו ענף הפרדסים בפלשתינה).

לכאורה, שתי האופציות האלה לא התממשו בפלשתינה העות'מאנית: לא היו בה מרידות פלאחים משמעותיות (ר' להלן), וגם ענף הפרדסנות, שהיה בו מימד קפיטליסטי ברור, היה,

בסופו-של-דבר מצומצם בהיקפו והפועלים (רובם עונתיים), היו לאו דווקא חסרי משקים משלהם.

אופן הייצור המבוסס על משקי איכרים, שעמד על כנו אלפי שנים (במערב ובמזרח כאחת), לא דרבן את בעלי הקרקע, כלומר את המדינה והחוכרים הגדולים (שקיבלו קרקע כתגמול על שירותם לשלטון המרכזי), לחולל שינוי בכיוון של פיתוח משק סחורתי, משק שתוצרתו מכוונת כולה לשוק. באופן הייצור המבוסס על משקי איכרים לא נוצר מניע להחדרת שיטות עיבוד חדשות לשם ניצול יעיל יותר של הקרקע. במקרה של פלשתינה, בעלי-הקרקע – שליטי המדינה העות'מאנית – לא עסקו בניהול המשק ולא היו נתונים בתחרות כלכלית, המדרבנת תהליכי מודרניזציה. בתקופת שקיעתה של אימפריה זו, לא הוקצו כלל סכומים לביצוע עבודות השקיה וניקוז חיוניות. המדינה העות'מאנית פעלה להגדלת הכנסותיה בלא להשקיע, והשתדלה שמספר רב ככל האפשר של פלאחים יעסוק בניהול משקים חקלאיים, משום שגודל הכנסתה עמד ביחס ישר לסך היבול, שנאסף באותם משקים. במשך דורות, לא הייתה קיימת, למעשה, בפלשתינה כל בעיה של השגת שטח לעיבוד. הפלאח היה יכול להתיישב בכל מקום, שבו הקרקע לא הייתה מעובדת, ולהתחיל לעבדה. כל שנדרש ממנו היה - לשלם למדינה העות'מאנית את מס העושר מהיבול (ומיסים נוספים על נכסיו, במידה שהיו לו).

הפלאחים בפלשתינה לא היו, ברובם, חוכרים במובן הפיאודלי של המושג, כלומר, איכר שאינו רשאי לעזוב את תחום השליטה של בעלי האחוזה, המנהל משק בתנאי שישלם לבעלי הקרקע (האציל) את דמי החכירה עבור החלקה, שהעמיד לרשותו בעלי האחוזה, והחייב גם לעבוד מיכסה מסוימת של ימים במשק האחוזה. מושכל ראשון לגבי איכר זה היה קיומה של הבעלות הפרטית על הקרקע, המקנה לבעל-האחוזה (לפיאודל) את הזכות לקבוע, מי יעבוד באדמותיו ומהן חובותיו של כל איכר. לאיכר זה היה ברור, שלא הוא הקובע מה יעשה בזמנו, כמה שעות יעבוד ביום, מה יהיה סדר העבודות וכו'. את כל הדברים הללו קבע הפיאודל או מנהל האחוזה מטעמו. הפלאח באופן ייצור המבוסס על משקי איכרים, לעומת זאת, ניהל את משקו ללא התערבות מבחוץ, ללא מנהל האחוזה, וכל עוד הייתה בחזקתו חלקת קרקע - לא היה חייב לעבוד במשק שאינו שלו תמורת הזכות להישאר בביתו.

התנאים הייחודיים הללו של אופן הייצור המבוסס על משקי איכרים – הכלים ושיטות העיבוד המסורתיים, שמאות שנים חלו בהם שינויים מועטים בלבד; המוגבלות של הבעלות הפרטית על הקרקע; העדר הבעיה של השגת חלקת קרקע לצורך ניהול משק עליה; העצמאות היחסית של הפלאח בעבודה ובניהול המשק; האפשרות להעביר בירושה את זכות הפלאח לחלקה במסגרת חלוקה תקופתית של קרקעות העדה (המושאע) – כל אלה אפיינו אופן ייצור המנוגד לקפיטליזם באופן קוטבי.

אופן הייצור הקפיטליסטי, המבוסס על הבעלות הפרטית על אמצעי-הייצור, על ייצור לשוק ועל קיומו של כוח-עבודה חופשי (באופן פורמאלי), לא היה יכול ל"עכל" בתוכו את הפלאח, אלא אם-כן שלל ממנו את חירותו לגבי שני המרכיבים הבסיסיים של אורח-חייו; את חירותו לעבד חלקת-אדמה פנויה כלשהי, מבלי לרכוש את הקרקע או לשלם מראש עבור עצם הזכות לעבד את הקרקע; ואת חירותו להיות הבעלים של אמצעי-הייצור (כלי עיבוד, בהמות) והמנהל של משקו העצמאי.

הקפיטליזם לא יכול היה לתפוס אחיזה של ממש בפלשתינה, אלא אם-כן שבר את האחדות בין היצרן, אדמתו ומשקו, אחדות שהייתה תשתית אופן-הייצור המבוסס על משקי איכרים. לגבי הפלאח, הקרקע לא הייתה כלל אמצעי להפקת רווחים. כפי שמתאר קרל מרקס ב"כתבי היד הכלכליים", לגבי בן העדה הכפרית-המזרחית, האדמה הייתה גם אמצעי העבודה, גם חומר העבודה, גם מקום המגורים וגם הבסיס לקיום הקהילה עצמה (תפקידה העיקרי של הקהילה – חלוקת החלקות בין חבריה ודאגה לחלקות העומדות לרשות הכלל לצורך מרעה ועוד). ולכן, מציין מרקס, "האנשים התייחסו אל הקרקע בחוסר-אמצעיות נאיבי כמו אל **בעלות של הקולקטיב**, של קולקטיב המייצר ומייצר-מחדש את עצמו בעבודה מוחשית" (מרקס, 1955ג, ע' 463).

הנאיביות, שעליה מדבר מרקס, הולמת את המצב, שבו הפלאח והמושאע כולה לא היו בעלי הקרקע. הקניין במובנו המשפטי היה ממלכתי, והוא שהטיל על הפלאח את חובת התשלום של מיסי היבול והמיסים האחרים. אבל באופן מעשי, בתוקף התנאים שלא נשתנו

במשך דורות, סבר הפלאח ("בחוסר אמצעיות נאיבי"), שהוא וחבריו לעדה הם, בעצם, הבעלים של הקרקע.

1.7 הצבר הון ראשוני בפלשתינה העות'מאנית

הופעתו של אופן ייצור קפיטליסטי מותנית בהצבר הון ראשוני. הצבר כזה כרוך היה, בהתאם לתנאים, בנישול איכרים מהקרקע, בשוד קולוניות, או בהשתלטות על נכסי מדינה וקהילה.

אמנם, השלטון המרכזי העות'מאני צבר ממון בצורת מסים. אך הממון הזה לא היה הצבר הון ראשוני, שכן הוא שימש למימון הצריכה של השלטון בדמות מימון הצבא, בניית צי, מימון חיי המותרות בחצר, ופירעון חובות המדינה לחברות האירופיות.

בתנאים של פלשתינה העות'מאנית, נצבר ההון הראשוני בדרכים מגוונות. הסוחרים ובעלי הממון, אשר נתנו לפלאחים אשראי בריבית רצחנית, ביצעו נישול, שכלל: נישול מחלקת הקרקע המעובדת; נישול מאמצעיי הייצור האחרים (זוג השוורים, המחרשה וכלים חקלאיים אחרים); ונישול מהבית עצמו, לרבות משק החי וגן עצי הפרי.

הצבר הון ראשוני נעשה גם בדרך של השגת אישורים להשתלטות על קרקעות מדינה לא מעובדות לצורך הקמת חוות ואחוזות, ובהמשך – למכירתן בשוק הקרקעות המתפתח במהירות.

בשנות ה-30 של המאה ה-19, בוטלו האחוזות שניתנו בעבר לאנשי צבא (תימאר), ונבחרו גובי מס. אותם גובי המס והחוכרים הגדולים הגדילו את הכנסותיהם וצברו ממון גם בהכבדת עול המסים על הפלאחים, שכן נוסף למסים שגבו עבור הממשל המרכזי, הם גבו מסים גם עבור עצמם. בתקופות של החלשות השלטון המרכזי, הם גם נהגו לא להעביר לשלטון המרכזי את מלוא המס שנגבה עבורו (Pamuk, 1987).

בשתי השיטות, המטרה הייתה הקמת משקים שתוצרתם כוונה לשוק המקומי והבינלאומי, וגריפת רווחים מעליית מחיר הקרקע.

אותם סוחרים ומלווים בריבית, שצברו ממון רב מסחר בתוצרת חקלאית, ממתן הלוואות לפלאחים, מעיבוד תוצרת חקלאית, מניהול סוכנויות מסחר עבור חברות אירופיות, הפכו במקרים מסיימים את הממון שברשותם להון. זה קרה, כאשר הם לא ניצלו את הממון הצבור רק להגדלת הצריכה האישית, אלא כדי להקים מפעלים קפיטליסטיים, חקלאיים או תעשייתיים, שבהם הם העסיקו פועלים שכירים, שברובם היו פלאחים מרוששים.

אחוזות קמו, בעיקר, בשטחים שלא היו מעובדים ושבהם לא היו כפרים. בכמה אחוזות נעשה שימוש במחרשות ברזל ובמכונות חקלאיות, והועסקו שכירים. הגידול בפריון העבודה האיץ מצידו את הניסיון של אותם בעלים להגדיל את השטח שבשליטתם ולהשתלט על השוק לתוצרת החקלאית שהם סיפקו.

אולם חשוב לזכור, כי האחוזות שלטו רק בחלק קטן, יחסית, של הקרקע של פלשתינה, ושהעסקת שכירים הייתה היוצא מן הכלל. גם באחוזות המכוונות לשוק הועסקו לא אחת חראתים (אריסים חסרי משק משלהם), שעבדו תמורת חלק מהיבול והתגוררו בתחומי האחוזה. במקרים אחרים, בעלי הקרקע החכירו את הקרקע שברשותם לפלאחים תמורת דמי חכירה גבוהים והספקת 12-50 ימי עבודה בשנה לבעלי האחוזה. במילים אחרות, מצבם האישי היה דומה יותר למצבם של צמיתים מאשר למצבם של פועלים שכירים (Quataert, 2000).

הצבר ההון הראשוני נעשה, בדרך כלל, על התשתית הקיימת של אופן הייצור של משקי האיכרים, הכולל גם את בתי המלאכה בערים. סוחרים ובעלי ממון אחרים נהגו לתת מקדמות לפלאחים ולבעלי מלאכה, שהתקשו להתקיים, צברו את התוצרת שלהם במחסנים, ומכרו אותה כאשר המחירים עלו. התלות של היצרנים הראשוניים (הפלאחים ובעלי המלאכה) באותם מלווים בריבית, הובילה בהדרגה לכך, שלהם הייתה המילה האחרונה גם בקשר למה מגדלים במשק החקלאי ולמה שמייצרים בבית המלאכה. זו הייתה אחת הדרכים של אותם מלווים בריבית להשתלט בפועל על תהליך הייצור ולכוונו בהתאם לצורכי השוק המקומי והאירופי (Gran, 1987).

הצבר ההון הראשוני קיבל תנופה, ככל שפלשתינה השתלבה במערכת הקפיטליסטית העולמית. הופעת מהגרים אירופיים האיצה את עליית מחירי הקרקע המעובדת והלא

מעובדת בערים ובמחוצה להן. במקביל, כניסתם של כלי עיבוד חדשים ושל מכונות לתעשייה, יצרה כדאיות רבה יותר לפיתוח משקים חקלאיים ומפעלי תעשייה קפיטליסטיים. הממון שנצבר בידי סוחרים, מלווים בריבית ובעלי אחוזות, נוצל במקרים מסוימים להקמת מפעלים לעיבוד גלם מיובא לצורך ייצור סוכר, נייר, סיגריות ומוצרי טקסטיל בעלי אפיונים מקומיים.

1.7.1 כיצד התרחשה, בכל זאת, התפתחות שבמהותה היא בעלת אופי קפיטליסטי?

ההתפתחויות הפנימיות, אשר מצאו ביטוי ברפורמה שביצע המשטר העות'מאני בתחום הקרקע (1858), נבעו מכללים חדשים, שכפו השולטאן העות'מאני ואנשי חצרו על הפלאחים, במטרה להשיג לעצמם להם הכנסות גבוהות יותר בתנאים הבינלאומיים שהשתנו.

המטרות של האימפריה העות'מאנית לא השתנו: היא שאפה לגבות מסים, כדי לקיים צבא שיבטיח, כי כל השטחים שכבשה יישארו בשליטתה, וכדי לקיים את אורח החיים הבזבזני של חצר השולטאן. כדי להשיג את המסים, נהג השלטון העות'מאני להעניק קרקע לאנשי צבא, שנמנו עם הפרשים (sipahis), כדי שאלה יגבו את המס מהפלאחים, ישמרו על הסדר וגם יגייסו, בעת הצורך, בני איכרים לצבא. בשלב מאוחר יותר, העדיפו שלטונות האימפריה לשגר פקידים גובי מסים, כדי להבטיח זרימה של מירב המס הנגבה ישירות לקופת השולטאן (Owen, 1981).

במציאות הבינלאומית ששררה במאה ה-19, השלטון העות'מאני לא יכול היה לבנות את הגדלת הכנסותיו על הרחבת תחומי האימפריה. להיפך, באזורים שונים באימפריה התחזקו שליטים מקומיים, שדווקא השיגו היפרדות מהאימפריה (כפי שקרה, למשל, במצרים). במקביל, היה קשה יותר לעילית השלטת להתחרות בשוק העולמי של מוצרי החקלאות המסורתיים (שעורה, שומשום, סבון העשוי משמן זית).

בתנאים שהשתנו, ריכזה העילית השלטת את מאמציה בהשגת הכנסות במזומן. משמעות האינטרס הזה של השליטים המסורתיים הייתה – לאלץ את הפלאח לשלם את המסים והתשלומים שהוא חייב, אמנם לפי שיעור מסוים מהיבול, אך במזומן, ולא בעין, כלומר לא ביבול עצמו (בהמשך הפרק מובאות דוגמאות מאותה תקופה).

התביעה לשלם את המסים והתשלומים במזומן, אילצה את הפלאחים למכור את התוצרת בשוק, ולכן פתחה את הדרך למסחור המשקים החקלאיים: הפלאחים נאלצו לקבל יותר ויותר את תכתיבי השוק בכל הנוגע למחירי התוצרת החקלאית. בתנאים חדשים אלה, הפלאחים מוצאים עצמם מתחרים זה בזה בשוק התוצרת, ולכן הם נדחפים, אובייקטיבית, להכניס שכלולים בשיטות העבודה, לנצל כלי עבודה המגדילים את פריון עבודתם, וגם לעבור לייצור תוצרת חקלאית, שיש לה ביקוש בשוק למצרכי מזון, הגדל עקב גידול הערים. אך רק חלק מהפלאחים התמודד בהצלחה עם משימות אלה ושילב במשקו שיטות עיבוד חדשות, כמו שימוש בסוסים ובפרדות במקום בשוורים; שינוע תוצרת באמצעות עגלות במקום באמצעות גמלים; הכנסת גידולים שלא היו נהוגים קודם-לכן כמו תפוחי אדמה; פיזור זבל אורגני בשדות.

הרדיפה אחר הכנסות במזומן, דחפה חוכרים גדולים למכור חלקים מהקרקעות שברשותם. אך הפלאחים, בעוניים, לא יכלו לרכוש קרקעות אלה. לכן סגורה בפני הפלאחים, רובם ככולם, הדרך לעבור לגידולי ייצוא מובהקים כמו הדרים וכותנה, אשר דורשים שטחי קרקע גדולים. הם גם אינם יכולים לממן רכישה של מכונות חקלאיות או פרויקטים של ניקוז.

לעומת זאת, הביקוש לפועלים במטעים, שצצו בסביבות הערים, ושהיו רכושם של בעלי ממון ערבים או של מושבות (קולוניות) של המהגרים, יצר עבור הפלאחים דרך נוספת להשגת מזומנים: להשכיר עצמם כפועלים חקלאיים שכירים יומיים, עונתיים או קבועים.

הפלאח (האריס), ההופך פועל שכיר, אינו עוזב מייד את משקו. משפחתו ממשיכה להתגורר בכפר ולעבד את המשק, שהוא הביטחון הקיומי שלה – המקור הבטוח למזון. לכן המשפחה, כבעלת משק, גם חייבת להמשיך ולשלם את המסים והתשלומים לרשויות. אך כאשר אחד או שניים מבני המשפחה עובדים כשכירים, הם משיגים כסף מזומן, אשר גם מאפשר לשלם את המסים וגם לקיים את המשפחה.

אך לגבי רוב הפלאחים, האילוצים החדשים מחלישים את מעמדם כיצרנים עצמאיים. מעמדו של הפלאח בשוק ממשיך להתערער, כאשר אינו מסוגל לרכוש ציוד חדש ולייעל את

עבודתו, כאשר אין לו אפשרות להתקין מערכות השקיה ולרכוש מכונות חקלאיות. גם הפיצול של חלקות הקרקע (פרי המשטר של המושאע) מונע ממנו עיבוד יעיל של הקרקע.

בתנאים אלה, הלחץ לתשלום מסים במזומן, המלווה בהכרח בשקיעה של הפלאח בחובות, מוביל לנישול פלאחים מהקרקע שעיבדו, וגם לאובדן כלי העבודה, הבהמות – ובכך לאובדן האפשרות להמשיך ולהבטיח לו ולמשפחתו לפחות מזון וקורת גג. מהלך עניינים זה דחף פלאחים, גברים ונשים, להציע את עצמם כפועלים שכירים.

תהליכים אלה, שהתרחשו עוד לפני שהחלה רכישת הקרקעות המסיבית בידי בעלי הון יהודים וחברות ציוניות (ר' פרק 2), יצרו בפלשתינה שכבה גדלה של פלאחים, שנאלצו להציע עצמם כפועלים שכירים באופן זמני או קבוע, כדי להתקיים.

היווצרות השכבה הזאת לא הביאה לחיסולו באחת של אופן הייצור המבוסס על משקי איכרים. שכבה זו התהוותה בתוך אופן הייצור המסורתי, בשלב שבו האימפריה העות'מאנית כבר נקלעה למשבר כרוני. בהיותה עדיין חלק מאותה תצורה כלכלית-חברתית, היא גם סימנה את האפשרות של המעבר לקפיטליזם, שהתנאי הראשי שלו הוא – הימצאותו של כוח עבודה "חופשי", כלומר, של פועלים, הנאלצים להשכיר עצמם לעבודה.

לתיאור לעיל יש להוסיף, כי בעלי שררה בכפרים, ניצלו את התנאים שתוארו לעיל, כדי להשתלט על קרקעות ועל משקים של פלאחים, אשר שקעו בחובות ולא יכלו להמשיך ולשלם את המסים והתשלומים. בעלי שררה אלה, שצברו ממון, גילו את זמינותם של פלאחים מרוששים, שנאלצו למכור את כוח עבודתם כדי להתקיים. לכן יכלו בעלי השררה והממון, שרכשו שטחים נרחבים מהממשלה או חלקות מהפלאחים ששקעו בחובות, לפתח משקים מתמחים (הדרים, טבק, רפתות, לולים, ירקות, פירות), לרכוש ציוד חדיש, לשפר את שיטות העיבוד ואת איכות הגידולים – ולהתחרות בשוק כיצרנים קפיטליסטיים, המשתמשים במכונות ומעסיקים פועלים שכירים.

בסוף המאה ה-19, לאחר שני עשורים של שפל במחירים על התוצרת החקלאית, עלו המחירים על מוצרי הצריכה החקלאיים באופן חד. בעלי ממון ומעמד שלטוני, שבתקופת השפל הכלכלי השתלטו על קרקעות של פלאחים ששקעו בחובות, ניצלו את שנות הגאות כדי להקים אחוזות, שבהן העסיקו חראתים או פועלים חקלאיים עונתיים, שעבדו תמורת חלק מהיבול. בעלי האחוזות העסיקו לא אחת שבטים בדואיים, וזאת לאחר שהשתלטו על אדמות שהם נהגו לעבד מבלי לשלם מס (Inalcik, Quataert, 1994).

אוליפנט, בכתבותיו מפלשתינה בשנות ה-80 של המאה ה-19, תיאר את שני התהליכים שהתרחשו במקביל: תהליך אחד היה הפיכת הקרקע לסחורה, הנמכרת בשוק. אוליפנט מציין, כי מחיר הקרקע החקלאית עלה פי 3 במהלך חמש שנים, ומוסיף המלצה: "יש שפע של שטחים פוריים ליד כפרים שוחרי שלום... ואפשר לרוכשם במחיר זול למדי. אכן אין אני יודע השקעת כספים רווחית יותר מאשר רכישת שטח-אדמה כזה בהסכמתה של הממשלה, בין על-ידי יהודי ובין על-ידי גוי. ההוכחה לכך ישמש ההון העצום, אשר צברו הסורסוקים לבדם" (אוליפנט [1887] 1976, ע' 36).

התהליך השני הוא ההתרוששות של פלאחים. בהתייחסו למצבם של תושבי הכפרים הבדואים בעמק יזרעאל, לאחר שסורסוק השתלט עליהם, כתב אוליפנט: (הם) "הפכו עצמם להיות גזולים ונעשקים בידי בעלי-אדמות חמסנים, המוצצים את לשדם בעבור הקרקע שהם יושבים עליה. הם נאלצים לשלם כסף רב במזומן, שאם-לא-כן ייענשו בגירוש לאלתר מעל אדמותיהם, באכזריות וללא פשרות" (אוליפנט [1887] 197, ע' 35).

בהמשך מתאר אוליפנט, כיצד הובילו מלווים בריבית מהלכים, במטרה לנשל פלאחים מאדמותיהם: "שיח'ים נכבדים אלה עושים לפעמים יד אחת עם מלווים בריבית נגד טובתם של בני כפרם. הדרך שבה משתלט מלווה בריבית על כפר היא פשוטה ביותר. הוא בא אצל השיח' ואומר: 'אתה ובני כפרך אינכם מסוגלים לעמוד בתביעותיה הכספיות של הממשלה. אם תשכנע את בני הכפר ללוות כסף ממני בריבית של ארבעים אחוז, אעניק לך עמלה. ואם בתוך שלוש שנים תצליח לערער כליל את מעמדם של תושבי כפרך, כך שאוכל לבוא ולהפקיע את רכושם, כדי לגבות את חובותיי ולקנותו בחצי מחירו, כי אז יהיה חלקך ברווח כזה וכזה, ואני אעניק לך חלק מסוים מאדמות הכפר'" (אוליפנט [1887] 1976, ע', 133).

בהתמודדותו עם החדירה האירופית המואצת לשטחי האימפריה, ניסה השלטון העות'מאני לשמור בידיו את ההובלה הכלכלית והפוליטית באמצעות אימוץ מרכיבים מסוימים

של אופן הייצור הקפיטליסטי, מבלי לשנות מן היסוד את המבנה הכלכלי-חברתי. במסגרת זו בוצעו רפורמות בניהול המקרקעין (ר' לעיל), שבמסגרתן ניתנה הכרה חוקית לבעלות הפרטית על הקרקע (באמצעות מה שהוגדר כחכירה לדורות) ולזכות ההורשה של קרקע; נקבעו חוקים שחייבו פירעון הלוואות ועמידה בהתחייבויות מסחריות.

המעמד המשפטי המיוחד שהשיגו נציגי ההון האירופי (שהיו בעלי החוב הממלכתי העות'מאני), הקל עליהם בניהול עסקים קפיטליסטיים באזורי האימפריה, לרבות בפלשתינה. הסכם הסחר, שאנגליה אילצה את תורכיה העות'מאנית לחתום עליו (1838), גרר אחריו הפחתת מסים על ייבוא מוצרים תעשייתיים מאנגליה, אשר בתורם מוטטו חלקים גדולים במלאכה המקומית, שלא יכלה לעמוד בתחרות.

ראשית התרחשותם של תהליכים אלה בתוככי אופן הייצור המסורתי אירעה בשלהי התקופה העות'מאנית, אך התפתחותם הרחבה יותר התרחשה כבר לאחר הכיבוש הבריטי (ר' להלן). בכל מקרה, מה שחשוב להסיק מתוך התהליכים האלה הוא, שבצד ההשפעות החיצוניות, שעליהן ידובר להלן, התרחשו בפלשתינה, כמו באזורים אחרים, שבהם שלט אופן ייצור המבוסס על משקי איכרים, התפתחויות פנימיות, שבהצטברותן - היה בכוחן, בתנאים מסיימים ובמשך תקופה היסטורית ארוכה, להעלות גם ארץ זאת על פסים של התפתחות קפיטליסטית.

הסיכום שמביא דומאני במחקרו על שכם במאות ה-18 וה-19 מאיר את ההתפתחות הפנימית הזאת:

"שכם מילאה תפקיד מוביל בתמורה הקפיטליסטית של פלשתינה במאה ה-18, וזה יצר את התנאים למהלך מואץ של מירכוז במאה ה-19. התרחבות כלכלת הממון, פיקוח עירוני רב יותר על הייצור של הפלאחים, וההשפעה הגדלה של האיכרות הבינונית – כל אלה ערערו את התומכות החומריות של רשתות האדנות האנכית, שסיפקו לאזורים שבפנים הארץ (hinterland) מידה קריטית של אוטונומיה מהעיר במשך דורות. במילים אחרות, רשתות של סוחרים ערערו באופן רציני את כוחם של בעלי שררה באזורים שבפנים הארץ, הרבה לפני שבעלי שררה אלה ספגו מכות פוליטיות חמורות בשל הפלישה המצרית ובשל יישום הרפורמות העות'מאניות. באמצע המאה ה-19, פלאחים בודדים וכפרים שלמים שולבו באופן שאינו ניתן להתרה ברשתות המסחר, שמקורן היה בערים ובכפרים המרכזיים הגדולים: הלוואות הפכו נפוצות יותר, מסים נאספו בדרך יעילה יותר, וחוזי חוב נכפו בצורה חד-משמעית יותר. פלאחים מבוססים נכנסו לשותפויות עם חמולות, ששלטו במשך דורות, ולמדו כיצד להפיק תועלת מהקשרים החברתיים והפוליטיים שלהן במטרה לקדם ספסרות והשקעות. כתוצאה מכך, הייצור מחדש, ברמת הכפר, של פרקטיקות העסקים ושל הנורמות המשפטיות העירוניות חשפו את רוב הפלאחים לאי-היציבות של כוחות השוק, תוך שהם מחמירים את המתיחות החברתית בתוך כפרים וביניהם, מגדילים את אי-השוויון בקרקעות המוחזקות ומערערים נאמנויות מסורתיות" (Doumani, 1995, pp. 236-237).

אילקאי סונאר מציין, כי תהליכי המסחור של הקרקע והמעבר לגידולים עבור השוק (cash-crop) הולידו פערים מעמדיים: בעוד שפלאחים איבדו באופן מלא או חלקי את משקם ונאלצו לעבוד כאריסים או כפועלים אצל בעלי קרקע אמידים, אלה האחרונים חיזקו את מעמדם הכלכלי והפוליטי הודות לקשריהם עם השוק העולמי. התפתחות זו גרמה לפיחות בחשיבות הקירבה לשלטון העות'מאני המרכזי והעבירה את הדגש לתחום הכלכלי, המשולב בשוק הקפיטליסטי הבינלאומי (Sunar, 1987).

כל התהליך שתואר לעיל הוא תהליך חברתי מכאיב ביותר בכל מקום שבו הוא מתרחש. ככל שהתפתחו בפלשתינה יחסים בעלי אופי קפיטליסטי, נלקחה מהפלאח הערבי בקשיחות, וגם תוך שימוש באלימות, הזכות, שבמשך דורות נחשבה בלתי-מעורערת – הזכות לעבד קרקע, בעצם כל קרקע פנויה, באופן עצמאי. לכן יצרה התפתחות הקפיטליזם בפלשתינה עימות חריף, מהותי, ועוררה התנגדות עזה מצד הפלאחים. המצב הוחמר עוד יותר, כאשר התפתחות הקפיטליזם, כפי שנראה להלן, התממשה במידה רבה על בסיס לאומי, על בסיס דחיקת רגליו של העם הערבי, שישב בפלשתינה, והולידה בעקבותיה סכסוך לאומי חריף.

1.8 גורמים חיצוניים – סחר בינלאומי

ההשתלבות של פלשתינה העות'מאנית בסחר הבינלאומי הייתה המשך של תהליכי המסחור של תוצרת חקלאית, שהתרחשו בתחומי פלשתינה עצמה ובקשרים עם אזורים אחרים באימפריה. כך, לדוגמא, סוחר משכם, שעסק בסחר באריגים, אותם הוא ייבא מדמשק וממצרים, רכש בעירו סבון עשוי משמן זית, ייצא אותו, ותמורתו רכש את האריגים. את האריגים שייבא רכשו פלאחים, אשר שילמו עבורם בחלק מיבול הזיתים (Doumani, 1995).

במשך כ-400 שנה, גידלו בפלשתינה כותנה, שגם עובדה לבדים, שמהם תפרו מוצרי הלבשה וכלי מיטה, ואלה יוצאו לדמשק וגם לאירופה (ונציה, צרפת). ענף הכותנה קרס בעוקבות ייצור הכותנה המשופרת במצרים ובעוקבות הייבוא המתחרה של מוצרי כותנה תעשייתיים מאירופה משנת 1820 ואילך. אך במהלך המאה ה-19 היו תקופות של ייצור וייצוא מוגבר של כותנה

הענף הכלכלי העיקרי בפלשתינה העות'מאנית הייתה, כאמור, החקלאות, שבמסגרתה הופעלו שיטות עיבוד מסורתיות. אך הביקוש באירופה לתוצרת של ענפי חקלאות מסוימים, דחף סוחרים לעסוק בייצוא לאירופה, ואילו הסוחרים דרבנו איכרים באזורים מסוימים לייצר לצורך ייצוא. גידולי הייצוא במחצית הראשונה של המאה ה-19 כללו: כותנה גולמית, משי גולמי, טבק, תמרים מיובשים, חיטה ושעורה (Issawi, 1966). ייצור לצורכי השוק ולייצוא חולל שינויים חשובים. הכומר האנגלי טריסטראם, אחד החוקרים האירופים הראשונים שסיירו בארץ, תיאר ביומן המסע שלו (1863) בניין חדיש בשכם, אשר שימש מנפטת כותנה, שתוצרתה נועדה לייצוא (טריסטראם, 1975, ע' 106).

אך הענף שסימל יותר מכל את השתלבותה של פלשתינה העות'מאנית בשוק העולמי היה ענף **גידול ההדרים** (הפרדסים), שהתפתח בעיקר בשפלת החוף בשליש האחרון של המאה ה-19[13].

ההדרים, שמקורם בסין, הובאו לפלשתינה מהודו עוד במאה ה-16, בעוקבות פתיחת הדרך הימית להודו בידי הפורטוגלים. במאה ה-18 פותח בארץ זן חדש של תפוזים שקיבל את השם תפוז יפו. אולם ייצור מסחרי של תפוזים נעשה כדאי רק בשנות ה-70 של המאה ה-19, עקב התפתחות הספנות (ספינות המונעות בקיטור), שאפשרה ייצוא דרך הים, ועקב גידול הביקוש באנגליה לפרי הדר. החל משנות ה-90 של המאה ה-19, פעל קו ספנות מיוחד להובלת פרי הדר מיפו לליברפול.

ענף ההדרים נשא אופי קפיטליסטי מבחינת ההשקעה, הניהול והשיווק של הפרי. אולם העיבוד עצמו נעשה במשך עשרות שנים באופן מסורתי, בעבודה ידנית של פועלים עונתיים וקבועים, וכמעט ללא טכנולוגיה. כדאיות הייצוא של התפוזים והדרישה של הפועלים להעלות את שכרם, דחפו בראשית המאה ה-20 להכנסת שיטות השקיה חדשות, לחפירת בארות, ובהמשך – להכנסת משאבות לאותן בארות, וכן לפיתוח ענפים נלווים של ייצור תיבות, הובלה לנמל ואפילו ייצור משאבות (גרוס, 2000; גרוס, 2002; בן-אריה, 1989).

ענף הפרדסנות משך אליו הון מקומי וזר, שחיפש רווחים גבוהים ומהירים, יחסית. הקונסול הבריטי ביפו דיווח ב-1881, כי הפרדסים הם השקעת ההון הטובה ביותר, המבטיחה רווח שנתי של 10% על ההון המושקע (Scholch, 2006, p. 92).

האופייני להתפתחות משקי ההדרים הקפיטליסטיים בשפלת החוף הוא התפתחותם במקביל לאופן הייצור המבוסס על משקי איכרים. יוזמי פיתוח ענף ההדרים היו בעלי ממון (סוחרים, מלווים בריבית) מקומיים, בעיקר ערבים (שאליהם הצטרפו בהמשך גם בעלי הון מאזורים שכנים באימפריה העות'מאנית או מחו"ל), ולא כאלה שעסקו קודם לכן בחקלאות מסורתית. נוסף לכך, תוצרת המטעים הייתה מיועדת ברובה לא לצרכי השוק המקומי, אלא לייצוא לארצות אחרות, שהיו באותה תקופה כבר ארצות קפיטליסטיות מפותחות.

אולם אי-אפשר היה לקיים מטעי הדרים ללא פועלים שכירים. העובדה, שנמצאו פועלים שכירים, שעבדו בפרדסים, פירושה, שכבר התקיים תהליך של התרוששות הפלאחים

[13] נתונים על סחר החוץ של פלשתינה זמינים משנת 1879.

ונישולם ממשקיהם. תהליך זה, כפי שתואר לעיל, נבע מהשינויים פנימיים במשטר הכלכלי המסורתי עצמו, שאילץ פלאחים מרוששים, שהגיעו מהכפרים, לעבוד במטעי ההדרים..

התפתחות ענף הפרדסנות והביקוש לפועלים השפיעו השפעה חוזרת על המבנה הכפרי המסורתי, האופייני לפלשתינה הטרום-מנדטורית. אך משום שהיקף הביקוש לפועלים היה עדיין מצומצם, הוא לא הביא בעקבותיו למיטוט העדות הכפריות (המושאע) ולהפיכת כלל השטחים החקלאיים המעובדים לקניינם הפרטי של חוכרים גדולים. אותם חוכרים גדולים, יחד עם המדינה העות'מאנית, המשיכו לנצל ללא-רחם את הפלאחים והאריסים הערבים.

קפיטליזם בהיקף רחב, לרבות התפתחות תעשייתית ומעבר המשק החקלאי כולו לפסים קפיטליסטיים של ייצור לשוק, יכול היה לקום רק על הריסות אופן הייצור הכלכלי-חברתי המבוסס על משקי איכרים. קיומם של מטעי ההדרים לא הספיק למימוש התהליך הזה. בשלהי המאה ה-19, גם מי שהשקיעו בענף ההדרים (בעלי ממון, סוחרים) נהגו, במידת יכולתם, להמשיך לנהל במקביל משקים מסורתיים או לשמש חוכרי מס מטעם השולטאן. החוכרים הגדולים וחוכרי המס, המלווים בריבית ומערך הפקידות והצבא, שהכנסותיהם באו מדמי החכירה (המסים), ששילמו הפלאחים, לא היו מעוניינים אז בנישולם. אשר לפרדסנים, הם לא הגיעו לכלל התנגשות ישירה עם אופן הייצור המבוסס על משקי איכרים, שכן הפרדסים ניטעו באזורים שלא היו חקלאיים אופייניים ושכנו בהם כפרים מעטים (בעיקר באזורי יפו, עזה ויריחו). נוסף לכך, המשך עבודתם של הפועל החקלאי ובני-משפחתו במשק הזעיר שלהם בכפר, איפשר להעסיק את הפועל הערבי בפרדסים תמורת שכר נמוך במיוחד[14].

למרות שסחר החוץ בשלהי התקופה העות'מאנית לא ביטל את אופן הייצור המבוסס על משקי איכרים, הוא חולל שינויים משמעותיים, שהכשירו תנאים להתפתחות הקפיטליזם (אגמון, 1986). הסוחרים, מבצעי הייצוא מהארץ, הזרימו לכפר הפלשתינאי ביקוש לתוצרת חקלאית מסוימת. נוסף להדרים, גדל, למשל, הביקוש לשומשום, לשעורה ולדורה. גידולים שתוצרתם כוונה לייצוא חייבו התמחות ודרבנו העסקה של פועלים שכירים בעבודות מסיימות, כמו איסוף היבול. במקביל, ההשתלבות בייצור לייצוא, שהייתה בצידה הכנסה במזומן, גם חשפה את הפלאחים שעסקו בה לתנודות המחירים בשוק העולמי. היכולת של אופן הייצור המבוסס על משקי איכרים להגיב על ביקושים גדלים ולהגדיל את שטחי הגידול של גרעינים או כותנה, או לצמצמם בשל ירידה בביקוש בחו"ל – מעידה על מידה של גמישות, המסבירה גם את יכולתו להחזיק מעמד במשך תקופה היסטורית ארוכה.

התרחבות הייצוא והייבוא הובילה להרחבתם של שלושה נמלים: נמל יפו (יצוא הדרים וסבון); נמל עזה (יצוא דגנים); ונמל חיפה (בהשפעת קו הרכבת חיפה-דמשק, שהקל על העברת סחורות ייבוא לעבר הירדן המזרחי). ואילו הרחבת הנמלים פירושה – גידול בביקוש לפועלים בנמלים עצמם ובענפים הנלווים. חברות הספנות, שפעלו בנמלים האלה, היו חברות בריטיות וצרפתיות, שכן לא היו אז חברות ספנות בבעלות של פלשתינאים.

הרחבת שטחי הגידול של שעורה ודורה באזור עזה ובנגב הצפוני הגדילה את הכדאיות של עיבוד הקרקע והאיצה התיישבות קבע (מלאה או חלקית) של שבטי בדואים.

---

[14] התפתחות ענף הפרדסנות בחקלאות קפיטליסטית אינה עולה בקנה אחד עם אף אחת משתי הדרכים של התפתחות הקפיטליזם בחקלאות, שעליהן הצביע ולדימיר איליץ' לנין בספרו "התפתחות הקפיטליזם ברוסיה" (1899). בהתייחסו בחיבור להתפתחות הקפיטליזם בארצות פיאודליות, הצביע לנין על שתי דרכים אופייניות:

הדרך האחת (המכונה: הפרוסית, או היונקרית) מתבססת על המשך קיומם של אריסים, חופשיים אמנם מבחינה משפטית, אך תלויים בבעלי-האחוזות מבחינה כלכלית. בעלי האחוזות הללו הופכים בהדרגה קפיטליסטים, אך במשך תקופה ארוכה נשמרים במשק הקווים הפיאודליים.

הדרך השנייה (המכונה: האיכרית, או האמריקאית) מתבססת על שבירת משק האחוזה הישן, על חיסול שרידי הצמיתנות, ועל חלוקת-הקרקעות בין האיכרים. האיכר שהופך בעלי הקרקע ובעל אמצעי-הייצור האחרים, הוא יצרן עצמאי, המייצר סחורות עבור השוק. עם התפתחות הקפיטליזם חל קיטוב באיכרות זו – חלקה הופך קפיטליסטים, המעסיקים עבודה שכירה, וחלקה מתרושש והופך פרולטריון כפרי (שכירים שהם בעלי חלקת-אדמה קטנה).

הפרדסנות בפלשתינה לא צמחה מתוך המשק החקלאי הישן ומשק זה עצמו לא התבסס על בעלות פרטית על הקרקע, ולכן לא היוותה הפרדסנות דרך התפתחות 'אמריקאית' או 'פרוסית'. לעומת זאת, כפי שנראה להלן, צורות המשק החקלאי שהקימו רוטשילד ומתיישבים ציוניים (המושבות, החוות), מזכירות, למרות ייחודן, את הדרך שכונתה בפי לנין הדרך האמריקאית.

התרחבות סחר החוץ התבטאה גם בגידול הייבוא של סחורות תעשייתיות מאירופה. מצד אחד, הובאו לארץ מנועים ומכונות לתעשייה ולחקלאות, בהם עשו שימוש אלה שיכלו להרשות לעצמם לרכוש אותם (פרדסנים, מהגרים מאירופה, משקיעי חוץ). יבוא המכונות והמנועים, כמו גם פיתוח ענפי התחבורה (רכבת, כבישים), יצרו מצידם ביקוש לפועלי תחזוקה בענפים חדשים, שלא היו ידועים קודם בארץ.

מצד שני, הובאו לארץ מוצרי צריכה תעשייתיים, אשר דחקו את רגלי המוצרים המקומיים, תוצרת בתי המלאכה: יבוא טקסטיל זול הוביל לשקיעת ייצור הטקסטיל בבתי המלאכה בשכם ואילו יבוא זכוכית מאירופה גרם לסגירת מפעלי זכוכית בחברון. בדרך זו, בשורה של ענפי מלאכה בערים הערביות, נסגרו המפעלים עוד לפני שהצליחו להפוך מפעלי תעשייה מודרניים.

*

ניתוח אופן הייצור הכלכלי-חברתי, ששרר בארץ בתקופה מסוימת, היא נקודת-מוצא הכרחית לניתוח התהליכים הכלכליים והחברתיים שהתחוללו מאז, ואף להבנתן של התפתחויות מדיניות ומשפטיות בנות-זמננו. אי-הבנת מהותו של אופן-הייצור המבוסס על משקי איכרים משלמי מס, ששרר בארץ, גרמה, למשל, לניתוח מוטעה בדבר הסיבות למצב, ששטחי קרקע נרחבים בפלשתינה, שהיו ראויים לעיבוד, כוסו חולות נודדים או ביצות. כך, למשל, נשמעה האמירה, שהבדווי אינו רק בן המדבר, אלא גם אבי המדבר, כלומר, ששטחי קרקע הפכו מדבר באשמת הבדווים. קביעה מקובלת אחרת היא, שהערבים שישבו בכפרים היו אדישים להידרדרות במצב הקרקע, כיוון שזה חלק מאופיים ומאורח-חייהם.

ניתוח אופן הייצור המבוסס על משקי איכרים, ששרר בארץ, מוביל למסקנה ברורה, כי האחריות להזנחת הקרקעות הייתה מוטלת, קודם-כל, על המדינה, על השלטון העות'מאני, שבתוקף היותו הבעלים של הקרקע ובעל אמצעים הולמים, הייתה מוטלת עליו החובה הכלכלית-המשפטית לדאוג לקרקע זו, כלומר, לדאוג בראש וראשונה למערכות השקיה וניקוז. לפלאח הערבי לא הייתה אפשרות לפתח מערכות כאלה, שכן הוא בקושי התקיים ממשקו, ואילו כל התוצר היתיר נגזל ממנו על-ידי המדינה בצורת מיסים. הקמת מערכות השקיה וניקוז דרשה השקעה של כספים שהיו מצויים רק בידי המדינה (או בידי אלה, שהיא העניקה להם טובות הנאה). אך האימפריה העות'מאנית של אז, שהייתה כבר בשלבי שקיעתה, העדיפה להסתבך במלחמות ולא מצאה לנכון להקציב חלק מהכנסותיה לשם שמירה על רמתו של הייצור החקלאי.

*

ניתוח כלכלי-היסטורי של המצב בשלהי התקופה העות'מאנית בפלשתינה, המבוסס על תפיסה מעמדית-חברתית, מאפשר להבין גם תופעות חברתיות ופוליטיות, שהתרחשו עשרות שנים לאחר סיום תקופה זו. כך, למשל, עניין "אדמות מדינה", שהוא עניין אקטואלי הן בתחומי ישראל והן בשטחים שנכבשו ב-1967. ממשלות ישראל טענו וטוענות, כי מדינת ישראל היא יורשת השלטון הבריטי, שהיה בעצמו יורש השלטון העות'מאני, ומכאן שהאדמות שנחשבו אדמות המדינה (או השולטאן) בתקופה העות'מאנית ולא נרשמו כבעלות פרטית בספרי האחוזה (טאבו) - הן אדמותיה של מדינת ישראל. לכאורה זהו עניין משפטי, אך למעשה זהו עניין מהותי ביותר. כפי שנראה להלן, עניין הסדר הקרקעות ורישומן בספרי האחוזה, שהוחל בו לאחר קבלת החוק בשנת 1858, לא הושלם עד היום, ולא במקרה. אך מי שמנסה על יסוד מצב דברים זה לקבוע, כי לפלאח המעבד את האדמה שהייתה בחזקת המשפחה או העדה במשך דורות, אין זכויות על הקרקע וניתן להפקיעה ממנו – אינו מחפש אלא תירוץ פורמאלי לנשלו מן הקרקע שעליה הוא יושב, ושממנה הוא מתקיים.

ובכלל, כל מערכת החוקים והתקנות לגבי הקרקע הנהוגה בישראל, ואשר חודה כוון ליצירת בסיס חוקי-משפטי לנישול הערבים מהקרקע (בישראל ובשטחים הפלסטיניים הכבושים), נבנתה על התשתית של חוקי הקרקע העות'מאניים (והבריטיים), לרבות עניין ספרי האחוזה (טאבו); עניין הקרקעות העוברות לרשות המדינה, אם אין מעבדים אותן במשך שלוש שנים (מחלול); עניין קרקעות הטרשים, וכו'.

בנובמבר 2008 הורה היועץ המשפטי לממשלה להגיש עתירה לבג"ץ בשם מפקד כוחות צה"ל בגדה המערבית, נגד ועדת העררים הצבאית ונגד "הקרן ליד מדרשת א"י בע"מ",

הרוכשת קרקעות בגדה במטרה להקים עליהן התנחלויות. תחילת הפרשה בעתירה של פלסטינים, תושבי הכפר ת'ילת (השוכן סמוך להתנחלות אלפי מנשה) ושכונת נביס מועל (ליד התנחלות גבעת זאב). התושבים טענו כי קרקעות שבבעלותם הופקעו מהם בידי הצבא בעילה של "צורכי ביטחון", אך בפועל הועברו לידי מתנחלים, ואילו ועדת העררים הצבאית ביטלה את בעלותם על הקרקע. מסתבר , כי אותה "קרן ליד מדרשת א"י" פנתה לוועדת העררים הצבאית בדרישה לשנות את הבעלות על חלקות הקרקע ולרשום אותן על שמה. ועדת העררים הצבאית קיבלה את הבקשה וקבעה, כי יש לרשום את הבעלות על כמה חלקות על שם הקרן, וזאת מכוח סעיף 78 לחוק הקרקעות העות'מאני משנת 1858, המאשר רישום בעלות מכוח עיבוד והחזקה של הקרקע במשך עשר שנים, גם אם אותה קרקע נגזלה מאחרים. פרקליטות המדינה התריעה בעתירתה לבג"ץ נגד ועדת העררים הצבאית, כי משמעותה – מתן התר להשתלטות של פורעי חוק על אדמות שאינן שלהם באזור הגדה המערבית.

פרשה זו, שהיא אחת מני רבות, מלמדת, כיצד עושים מתנחלים ורשויות שלטון שימוש בכוח השלטון הצבאי (מניעת גישה לקרקע) ובחוק הקרקעות העות'מאני, כדי לנשל פלסטינים מאדמותיהם בפועל ולבטל את בעלותם עליהן.[15]

1.9 תהליך ריכוז הקרקעות

חוק הקרקעות משנת 1858, שהוזכר לעיל, ביטא את התמורות הכלכליות-החברתיות, שהתחוללו במשק האגרארי של האימפריה העות'מאנית, ובו-בזמן גם האיץ את התמורות הללו. התהליך העיקרי של התמורות היה תהליך ריכוז הקרקעות, שחוק הקרקעות נתן לו ביטוי משפטי ברור.

גרנובסקי תיאר כך את התמורה שחלה עקב חוק הקרקעות:

"לעומת התופעות האחרות ביחסים הקרקעיים, שלא חלו בהן במשך הזמן אלא שינויים מועטים בלבד, התפתחה הבעלות הקרקעית הגדולה על הקרקע בקצב מהיר במאת השנים האחרונות בקירוב. הצורות המוצקות, שנקבעו מטעם החוק לרכוש הקרקעי בארץ, לא הופיעו אלא בזמן מאוחר יותר: עד למחצית השנייה של המאה ה-19 לא היה נהוג בארץ שום דיפתור (=רישום) קרקעות, ולא היו בידי הבעלים שום תעודות רשמיות על קניינם. תחוקת הקרקע התבססה על היאחזות באדמה ועיבודה בלבד. הפלאחים היו מעבדים את נחלתם ומשתרשים בה, אך לא עלה על דעתם כלל שעליהם לרכוש תעודות בעלות, כדי להבטיח לעצמם מבחינה חוקית אותו קרקע, שעוד אבות-אבותיהם יושבים עליה. אדמה הייתה מצויה בשפע והספיקה לכל מי שהיה **רוצה לעבדה** – עד שלא היה לאדם שום צורך לרכוש לעצמו חלקת אדמה מסוימת על-ידי קניין רשמי" (גרנובסקי, 1946, ע' 67).

חוק הקרקעות (חוק הטאבו) קבע, כפי שמוסבר לעיל, כי יש לקבוע זכות קניין או זכות חזקה (חכירה) לגבי כל הקרקעות: על כל בעלים או חוכר של קרקע הוטלה החובה לרשום את רכושו הקרקעי או את חזקתו בקרקע בספרי האחוזה (טאבו). נקבע אז, כי הקרקעות שלא יירשמו – יחשבו קרקעות המדינה. לכאורה, סתר החוק את עצם יסוד קיומו של המשטר האגרארי העות'מאני שהיה מבוסס על בעלות המדינה על הקרקע (על מרבית הקרקעות), ואכן, לולא נאלץ, לא היה המשטר העות'מאני קובע חוק מעין זה. כדי להבין את האילוצים, יש לחזור מעט אחורנית.

עד שנת 1858 ניגבו המיסים הממלכתיים מהפלאחים בידי שייחים מקומיים, שהתחייבו לגבות את המס מנפה (נאחייה בערבית) מסוימת, וזאת בהתאם לחלוקה המסורתית לנפות, שהייתה קיימת במשך דורות. חכירת המס, שהייתה לשנה אחת בלבד, היא שקבעה את מעמדו של חוכר-המס כראש הנפה המסוימת לפרק זמן מוגדר, והקנתה לו את הרשות להקים יחידת צבא משלו בעת הצורך (פורת, 1977).

השלטון העות'מאני, שלא הצליח לגבות את המיסים באופן ישיר, כלומר, באמצעות פקידים, קבע עוד ב-1842, שחכירת המס תופקד בידי המרבה במחיר, שהפיקוח על גבייתו יימסר לידי המועצה המנהלית (מג'אליס אל אדארה) של המחוז, ושגובי-המס ייעזרו בחיילי הצבא התורכי (פורת, 1977).

---

[15] עקיבא אלדר, "הארץ", 13.11.2008; בועז אוקון, "מוסף הארץ", 13.11.2008.

חוכרי המס (tax farmers), שנבחרו במכרז, היו שלוחי השלטון המרכזי, אך גם בניגוד מובנה עמו. כדי לבצע את גביית המס, היה עליהם לגייס לעצמם כוח חמוש, ולשם כך היו צריכים להשאיר בידיהם חלק משמעותי מהמס שנגבה. במקרים מסיימים, אותם גובי מס לוו כספים ממלווים בריבית, כדי לממן את הוצאותיהם, ואלה תבעו את פירעון החוב מהמסים שנגבו. במקרים אחרים, גובי המס עצמם הילוו לפלאחים מקדמות על חשבון היבול העתידי, וזאת במטרה להבטיח לעצמם שיוכלו לשלוט בשיווק התוצרת (Owen, 1981).

העמדת גביית-המס תחת פיקוחה של המועצה המנהלית (המג'אליס אל אדארה) הייתה ביטוי חשוב להתחזקות מעמדם של העשירים העירוניים, אשר באופן מסורתי שלטו באותן מועצות מנהליות. כתוצאה מצעד זה, הצליחו סוחרים גדולים לקבל לידיהם גם את חכירת המס, ובכך לדחוק את רגליהם של השייחים הכפריים[16].

גביית-המס ישירות מהפלאחים חיזקה את האינטרס של העשירים העירוניים בשינוי כזה של שיטת החכרת הקרקע, שיעניק להם את האפשרות להיות חוכרים-גדולים וגם לסחור בקרקעות. ומאחר שהאינטרסים של שכבה עשירה ובעלת השפעה זו היו הקובעים לגבי השלטון העות'מאני באותה תקופה, הוא הנהיג את השינוי בצורת חובת רישום הקרקעות. לכאורה נועד חוק הקרקעות העות'מאני להבטיח את זכויות המדינה על אדמותיה, אדמות מירי, אך למעשה הוא יצר את האפשרות לביטוי משפטי-מינהלי של תהליך ריכוז הקרקעות בידי שכבת העשירים העירוניים, שהייתה מורכבת בעיקרה מסוחרים, מחוכרי-מס וממלווים בריבית.

תהליך ריכוז הקרקעות היה ביסודו-של-דבר תהליך כלכלי-חברתי, שביטא את **התרוששות הפלאחים** בגלל המיסים, שהיה עליהם לשלם לשלטון העות'מאני, ועל רקע ובגלל אי-פיתוחן של מערכות ההשקיה והניקוז, שהיו התנאי המוקדם לקידומו של המשק החקלאי.

שיטת גביית המיסים, וקודם כל מס העושר (מעשר היבול), הייתה בנויה באימפריה העות'מאנית, כפי שהוזכר לעיל, על החכרת גביית המיסים לגובים. גובים אלה התחייבו לאסוף מס בהיקף מסוים מהאזור שעליו הופקדו, ותמורת זאת היו רשאים לשלשל לכיסם את כל היבול שאספו כמס מעל למה שהתחייבו להעביר לאוצר האימפריה. וכך קרה, שלמרות שהמס העיקרי (שהיה בעצם רנטה קרקעית) היה אמור להיות בגובה של עשירית מהיבול, למעשה, נהגו גובי המס לסחוט מהפלאחים שליש עד מחצית מהיבול, תוך שימוש בכפייה ובאלימות[17].

בגלל עול המיסים הכבד הזה, לא נותרו בידי הפלאח הערבי אמצעים, כדי להשקיע בכלי עבודה משוכללים יותר או בטיוב הקרקע. יתר-על-כן, מה שנותר בידי הפלאח לאחר גביית המיסים אפילו לא הספיק לקיום משפחתו, והוא נאלץ לשקוע בחובות. המלווים בריבית, שהלוו לפלאחים בשער ריבית רצחני של 50-40 אחוזים בשנה, היו גובי המיסים עצמם – סוחרים אמידים או חוכרי קרקעות גדולים.

תיאור ציורי של הקשר בין מערכת גביית המס לבין השקיעה בחובות מביא בזיכרונותיו (שנכתבו ב-1899) **אליהו שייד**, שהיה המפקח הראשי על מושבות הברון רוטשילד והירבה לסייר בפלשתינה. הכפר, מספר שייד, היה חייב במס העושר. כדי לקבוע את גובה המס, היה המוכתר מתייצב בפני המושל העות'מאני בעיר ומציע סכום כסף מסוים. המושל היה דורש

---

[16] "המסקנה היא, ששייחי הכפרים לא היו מסוגלים לעמוד בהתחרות על התפקיד עם הנכבדים העירוניים, העשירים מהם, והחלו לצאת ממעגל גביית המיסים, שעברה לידי חוכרים עירוניים, שגבו את המס במישרין מן הפלאחים. ועוד יש לזכור, שנכבדים אלה הם שכיהנו בתפקידים החשובים של המג'אליס אל אדארה וכך עשאוהו מכשיר בידם להאדרת מעמדם, השפעתם ורכושם. התוצאה הייתה שנוצר גורם, בשלהי התקופה העות'מאנית, לחיזוק שכבת הנכבדים העירוניים על חשבון שייחי הכפרים. מלבד זה ניהלו השלטונות העות'מאניים, מאז 1840 ואילך, מסע נמרץ לריסון כוחם הצבאי של השייחים וגם סמכויות השיפוט ניטלו מהם. אט אט הוכנסו אל תוך מסגרת המנהל העות'מאני, והפכו למוכתארי כפרים ובשלהי המאה ה-19 לא נותרו שרידים רבים מסמכויותיהם המנהליות" (פורת, 1977, עמוד 83).

[17] "העושר הוחכר באמצעות מכרז ציבורי, בדרך כלל לאנשים בעלי-אמצעים ובעלי-השפעה, שהיה בכוחם לספק בטחונות הולמים... כמה מהבתים היפים בפרברי הערים הגדולות הינם היום עדות לרווחים שנגרפו על-ידי גובי המס התורכי" (Palestine Royal Commission. Report. 1937, pp. 150, 151).

להגדיל את הסכום. במקרה שהמוכתר סירב, יכול היה המושל להשליכו לכלא, או להעביר את גביית המס בחכירה למלווה בריבית עירוני. בהמשך מתאר שייד מקרה:

"הכפר שמוכתרו עתה-זה חתם צריך לשלם, למשל ארבעת אלפים פראנק, בזמן שהיבול כולו נמכר בעשרים ושמונה אלף פראנק. אבל אותם ארבעת-אלפי פראנק אינם בנמצא. מניין יוקחו? יש ללכת אל אותו נושך-נשך, שיגבה ריבית של 30 או 50 למאה, ככל אשר ידבנו לבו. לעולם לא יוכל הכפר לשלם את הריבית. כעבור שנים אחדות הכל שייך לנושך הנשך והאיכרים הופכים להיות משרתים, או שהם מפקירים הכל ונעשים בדווים נודדים" (שייד, 1983, ע' 71).

אולם מערכת היחסים האגראריים, כפי שהייתה קיימת באימפריה העות'מאנית יצרה מצב, שבו לא היו למלווים בריבית אמצעים מספיקים, כדי לגבות את החובות. מאחר שהפלאח, בן העדה הכפרית (המושאע), לא היה צמית, כלומר לא היה קשור משפטית לקרקע מסוימת או לאדון קרקע מסוים, הוא היה יכול לקום ולברוח, לעזוב את חלקתו, להסתפח לעדה כפרית אחרת במקום מרוחק, או לשבט בדווי. מס העושר, שנקבע כמס על היבול ולא על הקרקע, חל רק על מי שעיבד את שדהו. ומי שלא עיבד את השדה - גם לא היה צריך לשלם מס, אף כי בזאת הסתכן באובדן מעמדו כחוכר הקרקע.

שייד תיאר את תגובת הפלאחים במלים הבאות: "המתעקשים להחזיק באדמתם מוצאים להם לפעמים דרכים אחרות. בעודם מתים ברעב, הם מנסים להמית גם את הממשלה. האיכרים האלה אינם חורשים ואינם זורעים אלא כמידת הדרוש להם במשק ביתם בלבד. את השאר הם מניחים בור. כך הממשלה מקבלת פחות. מה היא עושה? הריהי מוציאה חוק, שעל-פיו כל אדמה שלא עיבדוה במשך שלוש שנים הופכת להיות 'מחלול', כלומר קניין האוצר. או אז האיכר מחלק את אדמתו לשלושה חלקים, שאותם הוא זורע במשך שלוש שנים לדירוגים, לכל ייעשו 'מחלול'" (שייד, 1983, ע"ע 71-72).

המצב הזה יצר זהות אינטרסים ברורה בין השלטון העות'מאני לבין גובי המיסים והמלווים בריבית: כל הגורמים הללו היו מעוניינים ביצירת מצב חוקי-משפטי, שעל פיו יוכלו לאלץ את הפלאח לשלם את המס ואת חובותיו. הפתרון נמצא ברישום הבעלות או זכות החכירה על הקרקע. ברגע שהקרקע הופכת קניין רשום ואי אפשר עוד לעבדה אלא ברשות בעליה, או מי שהיא רשומה על שמו, אפשר להשיג את ריתוקו של הפלאח לקרקע (שהרי לאן שלא יפנה ייתקל בבעלי-קרקע רשומים). במקרה שלא ישלם את חובותיו, הקרקע שהייתה עד כה בחזקתו (ושמעתה יכולה להיות רשומה על שמו), תעבור לידי הנושים. במלים אחרות, התהליך הזה, שהיה פנימי מבחינת אופן הייצור המבוסס על משקי איכרים, דרבן את הפיכת הקרקע לסחורה.

רישום הקרקעות, שנערך בפלשתינה בשנים 1867-1873, לא יצר תנאים שווים לכל, אלא האיץ את תהליכי ההתרוששות והקיטוב המעמדי בחברה האגרארית של אותה תקופה. בתנאים שהיו קיימים בפלשתינה, ובאזורים אחרים של האימפריה העות'מאנית, איפשר רישום הקרקעות את היווצרותה של שכבת החוכרים הגדולים, שהשתלטו לא רק על קרקעות של פלאחים בודדים, אלא אפילו על קרקעות של כפרים שלמים.

חוק רישום הקרקעות קבע, שבכל כפר יש לתלות הודעה ובה נאמר, שכל מי שיש לו תביעה לחזקה (לזכות חכירה) על הקרקע, צריך להירשם בספרי רישום הקרקעות (ספרי האחוזה). לכאורה, צריכים היו הפלאחים להזדרז ולהירשם, כדי להבטיח את זכותם כחוכרים (במקרים מסיימים – כבעלים). אולם הקשר שיצר השלטון העות'מאני בין הרישום בספרי-האחוזה לבין הרישום בספרי המס ומימוש חובת השירות הצבאי – הרתיע רבים מהפלאים מהרישום. הוא גרם להם להעדיף שהקרקע תירשם על שם מישהו אחר, לרוב סוחר עירוני, חוכר-מס או מלווה בריבית.

"אולם עד מהרה התברר למעבדים, שהספרים (registers) נועדו כאמצעי זיהוי רכוש ולמטרות מיסוי ולחשיפת קיומם של אנשים החייבים בשירות צבאי. מסיבות אלה רק חלק קטן של העיסקות נרשם, ואלה נגעו בעיקר לאנשים מבוגרים, לנשים, לזרים ולאלה שהשפעתם הייתה גדולה דייה, כדי לאפשר להם לחמוק משירות צבאי. משום כך כרשימת בעלים (Index of owners), הספרים נעשו בלתי-מושלמים ללא תקנה. לא נעשה שום סקר. שטחים בוטאו לפעמים לפי כמות הזרעים הנחוצה לזריעתם או בדונמים, שמספרם הוגדר על-פי השערה קלושה. במקרים אחרים, שטחים הושמטו לגמרי. היה תיאור מילולי מעורפל

של הגבולות תוך התייחסות לשמות הבעלים השכנים או גורמים פיסיים כמו דרכים, מעיינות או גבעות. החוק קבע, כי כל הקרקע בגבולות הנתונים הייתה רכושו של הבעלים הנרשם, וכי שום תביעה לא תוכר לגבי השטח הנקוב. התוצאה הייתה, שבמטרה לחמוק ממיסוי, אדם שבבעלותו היו כמה מאות דונמים, רשמם כשטח, נניח, של עשרה או עשרים דונמים" (Survey of Palestine, Vol. I 1946, p. 238.).

לרישום שטחי קרקע גדולים על שמם של העשירים העירוניים ולשקיעת הפלאחים בחובות הייתה, אפוא, משמעות כלכלית-חברתית מרחיקת לכת. "תהליכים אלה הביאו לשכבת **האעיאן** (העשירים) העירונית מעמד איתן באדמיניסטרציה האזרחית והדתית של האימפריה והיא זכתה ברכוש קרקעי רחב ידיים. רבות מהמישרות הבכירות במינהל המחוזות היו בידי בני העילית המקומית, ולא מעטים מבני שכבה זו הגיעו לעמדות בכירות במינהל העות'מאני שמחוץ לאזוריהם" (פורת, 1977, ע' 87).

התחזקות מעמדם של העשירים העירוניים והריכוז הגובר של הקרקעות שהוחזקו בידיהם, יצרו בהדרגה מצב עובדתי של מעין בעלות על הקרקעות המוחזקות בידיהם. נוכח התפתחות זו, נאלץ השלטון העות'מאני להכניס שינויים נוספים בחוקי הקרקעות. וכך הונהגה בשנת 1913 רפורמה בחוקי הקרקעות, שנועדה לאפשר, בתנאים מסויימים, בעלות פרטית על אדמות שהיו אדמות מירי, וכן לאפשר רכישת קרקעות גם על-ידי חברות. לפי החוק החדש, היה אפשר לרשום אדמות מירי (שעובדו במשך 10 שנים) ואדמות ואקף (שעובדו במשך 36 שנה) בספרי המקרקעין כרכוש פרטי של המחזיק או המעבד (כלומר – כאדמות מולכ) (דוכן-לנדוי, 1979). חוק הקרקעות מ-1913 העניק, אפוא, תוקף משפטי לתהליך המתרחב של העברת קרקעות מבעלות המדינה (ומבעלות ציבורית – הוואקף) לבעלות פרטית.

מהניתוחים המפורטים בנושא רישום הקרקעות וריכוזן, המצויים בפרסומי הממשלה הבריטית ואצל בר (1971), גרנובסקי (1949) וכהן (1964), אפשר לסכם את הדרכים העיקריות, שבאמצעותן רוכזו קרקעות בפלשתינה בידי בעלים מעטים:

1. בעלי-ממון, וביניהם סוחרים גדולים, גובי-מיסים ומלווים בריבית, קנו מהשלטון העות'מאני את זכות החכירה על שטחי קרקע רחבים לא-מעובדים, ובעיקר בשפלות ובעמקים;
2. הפלאחים ששקעו בחובות, ואשר הייתה להם קרקע שנרשמה על שמם, נאלצו למכור אותה לצורך תשלום החוב;
3. קרקעות שנעזבו על-ידי פלאחים, שברחו מנושיהם, נחשבו אדמות מחלול, והמדינה הייתה מוכרת את זכות החכירה עליהן לעשירים עירוניים, או לחוכרים ולבעלי משקים גדולים;
4. פלאחים שנטלו הלוואות מהבנק הקרקעי התורכי על בסיס משכון אדמתם, אך לא יכלו לעמוד בפירעון ההלוואה ובתשלום הריבית, נאלצו להעביר את חלקותיהם לידי הבנק, וזה היה מוכר אותן לבעלי-ממון, לסוחרים וכו'.
5. הפלאחים חששו שמא רישום הקרקעות על שמם יגרום הכבדה בעול המיסים, ולעתים גם לא היה בידם הממון הדרוש לרישום, ולכן נאלצו לא-מעטים מהם להסכים, שהעשירים מהעיר או מהכפר ירשמו את הקרקע על שמם, בעוד שהם עצמם ממשיכים בעיבודן;
6. פלאחים, שנאלצו לצאת מכפריהם לשירות צבאי ממושך, זנחו את משקיהם, שקעו בחובות ומכרו את זכויותיהם בקרקע לנושים;
7. פלאחים, שניסו להגן על הקרקע מפני חוכרי המס והמלווים בריבית, העבירו אותה לרשות ההקדש (הוואקף) המוסלמי והמסגדים;
8. לעיתים נאלצו הפלאחים להעמיד את עצמם תחת חסות בעל-כוח מקומי, כדי להשיג הגנה נוכח התקפות של שבטי בדווים או כנופיות שודדים. תמורת זאת, הם ויתרו על זכויותיהם כחוכרים לטובת נותן החסות, או השלימו בשתיקה עם השתלטותו על האדמות.

תהליך ריכוז הקרקעות (כבעלות או כזכות חכירה) במחצית השנייה של המאה ה-19, כפי שתואר לעיל, כשלעצמו לא שבר את המסגרות המשקיות האגראריות היסודיות, שהיו קיימות בפלשתינה העות'מאנית.

ראשית, על יסוד ריכוז הקרקעות לא קמו, בדרך כלל, אחוזות במתכונת פיאודלית או משקים קפיטליסטיים, והמדינה העות'מאנית המשיכה גם להבא להיות בעל הקרקעות הגדול ביותר. שנית, הקרקע נרכשה בעיקר בידי סוחרים גדולים, מלווים בריבית, חוכרי-מיסים, בנקאים – כלומר בידי בעלי הון **עירוניים**, שראו בקרקע סחורה שאפשר לרוכשה בזול ולמוכרה ביוקר, כלומר, **מושא של מסחר וספסרות, ולא אמצעי ייצור קפיטליסטי.** בעלי-קרקע עירוניים אלה לא עסקו בניהול ישיר של הייצור (כלל זה אינו חל על הפרדסים), ולכן צורת ניהול המשק החקלאי נותרה ללא שינוי. גם כאשר הקרקע נרכשה על-ידי סוחר עשיר, המשיך הפלאח לנהל את משקו הזעיר באמצעיי הייצור הפשוטים שלו. השינוי העיקרי היה, שהפלאח נאלץ לשלם, נוסף למיסים שגבתה המדינה מהיבול, גם דמי חכירת-מישנה (או דמי אריסות) לחוכר הקרקע מידי המדינה.[18]

העובדה, שתשלום דמי-האריסות הללו – כמו גם תשלום העושר – בוצע בצורה נטורלית, בגרעינים, מצביעה על כך, שאין לראות בהיווצרות הקניין הקרקעי הגדול במחצית השנייה של המאה ה-19 התפתחות קפיטליסטית. רוכשי הקרקעות היו אומנם ברובם עירונים, אך יש להביא בחשבון, שאופן הייצור המבוסס על משקי איכרים, שהתקיים בפלשתינה, שימר את המרכזים העירוניים, והם היו חלק ממנו. יתר-על-כן, העובדה שבעלי-הממון העירוניים השקיעו **בקרקע** ולא בפיתוח משקים חקלאיים מבוססי טכנולוגיה או במפעלים תעשייתיים, ביטאה את האופי המסורתי, הלא-קפיטליסטי של השקעתם.

בעלי הממון הערבים, שחכרו/רכשו מידי השלטון העות'מאני שטחי קרקע נרחבים שלא היו מעובדים בצפיפות (בעיקר בעמקים), מסרו אותם לעיבוד למשפחות של אריסים ערבים חסרי זכויות בקרקע. בטווח קצר, העשירים בעלי הקרקע בנו, בדרך כלל, על הרווחים שישיגו מהעיבוד החקלאי של השטחים הנרחבים (בידי האריסים). בטווח הארוך הם בנו על הרווחים שישיגו מספסרות בקרקע עצמה - ממכירת הקרקע לחוכרים קפיטליסטים, שהיו בדרך כלל בעלי הון אירופיים, יהודים ואחרים, או חברות הון ציוניות (גרוס 2000).

גם בשטחי-הקרקע הגדולים, שהיו בשליטת משפחות עשירות, המשיך הייצור להתנהל במשקי הפלאחים הקטנים. משק פלאחים מסורתי, ששטחו 50 דונם, נחשב משק קטן, שבקושי מקיים משפחה. והנה לפי דו"ח עות'מאני משנת 1909, המתייחס לשלושה מחוזות (ירושלים, שכם ועכו) – השטח הממוצע של משק פלאחים היה 46 דונם בלבד (אל-עמארי, 1981; גרנובסקי, 1949). הגידול בהיקף הייצור החקלאי ובייצוא החקלאי הגדיל את ההכנסות של בעלי השליטה על שטחי קרקע גדולים ושל חוכרי המס, אך אלה השקיעו מעט מאוד בשיפור שיטות העיבוד. הם ניצלו את הכנסותיהם כדי להגדיל את הצריכה ולנהל אורח חיים אירופי, וכדי לחזק את מעמדם הפוליטי במנגנון המדינה העות'מאנית.

שלוך סבור, כי הופעת החוכרים הגדולים מלמדת, כי במאה ה-19 חלה התפתחות שניתן לכנותה פיאודליזציה, או הופעת אלמנטים פיאודליים באזורים ההרריים של פלשתינה. אך בעלי השררה האלה לא יצרו מערכת כלכלית-מדינית שלמה, שכן בכל מקרה הם היו שליטים באזור מסוים מטעם האימפריה העות'מאנית ומשולבים במבנה שלה כגובי מס מהפלאחים. בעלי השררה לא היו פיאודלים; הם היו שליטים מקומיים (Schloch, 2008, p. 179).

---

[18] "חלק גדול של הקרקע היה שייך כבר בתקופה העות'מאנית לבעלי-קרקע גדולים: לשולטאן (ג'יפטליק), לוואקף ולבעלי האחוזות. ריכוז הקרקע התבצע בדרך של גזל ישיר של האיכרים על-ידי פקידי הממשלה, שעשו באזורי הספר הרחוקים של המדינה ממש כל מה שעלה בדעתם. דחיפה חדשה לגזל האיכרים על-ידי הפקידים ובעלי האחוזות הגדולים (שתי הפונקציות האלה אוחדו בדרך-כלל באישיות אחת) נתן החוק בדבר רישום כל האדמות בספרי אחוזה חדשים וחלוקת קושאנים לבעלים ולבעלי החזקה. לגבי הפלאחים נותר החוק במקרים רבים לא ידוע, ואילו אותם איכרים שדבר החוק החדש הגיע לידיעתם, לא רשמו את אדמותיהם, או שמסרו נתונים מוקטנים, מפחד שבעיקבות הרישום תבוא הטלת מס חדשה. את זאת ניצלו בעלי הקרקע הגדולים ובעיקר הפקידים, ורשמו על שמם שטחי קרקע נרחבים. משקיבלו את הקושאנים על קרקעות אלה, הפכו בעלי האחוזות בעלי הקרקע של האיכרים, ואילו לאיכרים נודע על נישול זה רק כאשר הכל כבר הסתיים. ברם, משאספו בעלי האחוזות לידיהם שטחי קרקע עצומים של האיכרים, לא גירשו את הפלאחים ממקומות מושבם. במצבו של המשק באותה תקופה (השליש האחרון של המאה ה-19), וכן בתקופה מאוחרת יותר, לא היו מסוגלים בעלי-האחוזות לארגן משק קפיטליסטי בהיקף רחב. בהפקיעם את קרקע האיכרים, הפכו בעלי הקרקע הגדולים את הפלאחים לא לפועלים שכירים, אלא לאריסים. האיכר אולץ לשלם דמי אריסות בתוצרת של משקו. בזה האופן, לאחר ההפקעה, כמו גם לפניה, הצורה השלטת והיחידה במעט של המשק החקלאי הייתה המשק האיכרי הקטן האקסטנסיבי, והאיכר נותר כמו קודם לכן הבעלים (אם לא של הקרקע, הרי של המשק); משום כך למרות שתשלום דמי האריסות פירושו הרעה עצומה של מצב האיכרים, הם לא גילו התנגדות חזקה במיוחד" (לישנסקי, 1930)

בעלי השליטה בשטחים גדולים נהגו כשותפים לבעלי ההון האירופים, שדחפו לשינויים מבניים קפיטליסטיים, ובדרך כלל לא התחרו בהם. מבחינתם של בעלי הקרקעות האלה, ההון האירופי היה הזדמנות להשיג רווחים קלים באמצעות מכירת אדמות וכן הזדמנות לקשרים מסחריים בינלאומיים.

הערה על רשימות בעלי שטחי קרקע גדולים ועל מכירות קרקע

בספרות העוסקת בנושא המשטר האגרארי בפלשתינה וההתיישבות הציונית מקובל לדבר על רשימות של בעלי-אחוזות ערביים, המצביעות כביכול על אופיו של המשטר הקרקעי. חיפוש אחר מקורות לאותן רשימות העלה, שמדובר ברשימות שהוכנו במסגרת המוסדות הציוניים, ואשר נועדו לאתר בעל-קרקעות, שמהם אפשר לרכוש שטחי-קרקע גדולים (א"צ S25/7433).

רשימות אלה אינן מדויקות אפילו לדעת מחבריהן, כפי שאפשר להסיק מן ההערה בסופה של רשימה מפורטת אחת, ששם מחברה אינו מצוין: "לוח זה אינו שלם. מניחים שהוא מדויק" ("The table is imcomplete. It is believed to be accurate").

בינואר 1919 חיבר **יעקב אטינגר**, שכיהן כראש מחלקת החקלאות וההתיישבות של ההסתדרות הציונית, תזכיר פרטי וסודי באנגלית, שנושאו: **"הסיכויים הקרובים לרכישות קרקעות" (**"Near Prospects of Land Acquisition"). בתזכיר מדובר על 22 נכסים בעמק יזרעאל, על 27 נחלות (domains) באזורי עזה ובאר-שבע וכו'. ב"נספח מס' 2" (כנראה לתזכירו של אטינגר), מדובר על כך, שבאזור עזה ובאר-שבע מצויים 11 בעלי-קרקעות' שברשות כל אחד מהן 100 אלף דונם ומעלה: 9 בעלי-קרקעות' שברשות כל אחד בין 30 ל-100 אלף דונם; ו-8 בעלי קרקעות' שברשות כל אחד מהם בין 5 ל-10 (צ"ל כנראה 30) אלף דונם. בנספח גם מדובר על 20 בעלי קרקעות באזור חברון, שברשותם 158 אלף דונם, ועל 62 בעלי קרקעות באזור יפו, שברשותם כ-175 אלף דונם.

באותו תיק מצויה רשימה נוספת באנגלית, ששם מחברה אינו מצוין, אך יש להניח שגם היא פרי עבודתו (או קשורה בעבודתו) של יעקב אטינגר. באותה רשימה מופיעים שמותיהם של בעלי קרקעות ערביים, הכפר שבתחומו (או בסביבתו) נמצאים שטחי-הקרקע וכן גודלם המשוער של השטחים (מעוגל בדונמים). ברשימה, הממוינת לפי מחוזות מנהליים, השטח הקטן ביותר הוא של 5,000 דונם.

מרשימה זו, שאינה מסמך רשמי ומתבססת על הערכות בלבד, עולה, שב-1920 נימנו **42** שמות של בעלי ממון ערבים, שמקום מושבם בארץ או בארצות השכנות, ואשר בידיהם הייתה שליטה על כמיליון עד מיליון ומאתיים אלף דונם משטחה של פלשתינה המנדטורית (השטח הכולל של פלשתינה – 27 מיליון דונם).

בין בעלי הקרקעות הללו בולטת משפחת **סורסוק** על ענפיה השונים בבירות ובאלכסנדריה. ברשימה מוזכרים 5 מבני משפחת סורסוק, שריכזו בידיהם את השליטה על כ-200 אלף דונם במחוזות עכו, חיפה ונצרת (לרבות האדמות בעמק יזרעאל), ונוסף לכך היו סוחרים, מלווים בריבית וגובי מס עבור השלטון המרכזי. ברשימה מופיעים עוד 7 בעלי אדמות, שמקום מושבם בדמשק ובבירות, שברשותם 235 אלף דונם (חלקם - יחד עם בעלים נוספים). מכאן, שקרוב למחצית מכלל הרכוש הקרקעי המרוכז, שעליו מדובר באותה רשימה, הייתה בידי בעלי-ממון שישבו בכלל מחוץ לפלשתינה (הרשימה הוכנה מייד לאחר הכיבוש הבריטי של פלשתינה).

יתר הקרקעות שברשימה הוחזקו בידי 30 בעלי-ממון ערבים, שישבו כמעט כולם בערים הגדולות (רק על אחד מהם – פארס אבו-קישק – נאמר, שהוא "חי באחוזתו"): בחיפה, ביפו, בירושלים, בעכו, בג'נין, ברמלה, בנצרת, בשכם, בטול-כרם. בידי כל אחת מהמשפחות אבו-חדרה וא-שאווה (עזה), אל חוסייני (ירושלים), עבדול האדי (שכם) ופואד סעד (חיפה) היו 55-40 אלף דונם, וסך הכל הן ריכזו בידיהן 250 אלף דונם, או רבע מהקרקעות שנימנו ברשימה.

הרשימות הללו הוכנו לא על בסיס סקר קרקעות מקיף, אלא על בסיס אומדנים ומידע חלקי, שרוכז בידי המוסדות הציוניים. נוסף לכך, לא כלול ברשימות הללו מידע לגבי אופי השטחים המצוינים: האם אלה שטחים מעובדים, האם הם היו בתחומי כפרים מסוימים, כמה משקי פלאחים שכנו עליהם ומהו היקף האוכלוסייה שהתפרנס מהם.

רשימה חלקית של נכבדים ואנשי ממשל ערבים, שהיו מעורבים במכירת קרקעות ליהודים בשנים 1945-1918, כלולה בנספח 3 בספרו של קנת שטיין (Stein, 1984). הרשימה כוללת 76 שמות, כאשר ליד כל שם מצוינים מעמדו ותפקידו הציבורי וכן עסקות הקרקע שבהן היה מעורב. הרשימה הוכנה על בסיס חומר ארכיוני, שתיעד את עסקות הקרקע האלה. לכן בעוד שאטינגר רשם את שמותיהם של בעלי קרקע ערבים, לצורך בניית תוכנית לרכישת קרקעות בידי המוסדות הציוניים, שטיין הכין רשימה של עסקות שנעשו בפועל, לרבות מידע על הקף שטחי הקרקע שנמכרו ועל עסקות סיבוביות, שהיו כרוכות בהן. הקרקע שנמכרה בעסקות אלה נעה בין כמה עשרות דונמים ועד לאלפי דונמים. כמה מהשמות המוזכרים ברשימה זו הם של מתווכים ערבים, אשר ניצלו את מעמדם הציבורי לתיווך בין בעלי קרקעות ערבים לבין מוסדות ציוניים.

1.10 ריבוד מעמדי בחברה הכפרית

החוכרים הגדולים לא התגוררו בכפרים בדרך-כלל, אלא בערים בארץ או בארצות השכנות ("בעלים נעדרים"), ומבחינה זו המשיכו לא להיות גם הלאה חלק אורגני של החברה הכפרית. יחד עם זאת, רישום הקרקעות וריכוזן הביאו בעקבותיהם כמה תופעות חדשות:

רישום הקרקע על שמו של הפלאח (היצרן הבלתי-אמצעי) האיץ את התפוררות העדה הכפרית (המושאע). כאשר חלקת קרקע מסוימת הפכה חזקתו האישית של הפלאח, היא לא עמדה יותר לחלוקה-מחדש. פלאח בעל חזקה פרטית על קרקע היה יכול, בתנאים מסוימים (על-ידי ארגון יעיל יותר של העבודה, על-ידי השתלבות מוצלחת יותר בשוק או על-ידי שימוש בכוח כלפי שכנו), לפתח את משקו ואפילו להשתלט על קרקע נוספת. הצד השני של התפתחות זו הוא – שפלאחים אחרים התרוששו ואיבדו את זכות החכירה בחלקות שהיו ברשותם. התפתחות זו, איטית ככל שתהיה, יצרה את הרקע להתפתחות הבדלים מעמדיים בתוך העדה הכפרית ולהיווצרות תופעה חברתית חדשה – **פלאחים חסרי-קרקע וחסרי אמצעיי ייצור**, שלשם פרנסתם נאלצים להשכיר עצמם, כלומר, **פועלים חקלאיים**.

ריכוז הקרקעות הכניס לחברה הכפרית הערבית גורם נוסף והוא **החוכר-הקבלן**. לפלאחים בני העדה הכפרית, שהמשיכו לעבד את חלקותיהם במכשירים הפשוטים, לא היה, בדרך-כלל, הסכם חכירה כתוב עם החוכר הגדול, אלא הם עיבדו את הקרקע ושילמו דמי-אריסות על-פי הנהוג. פלאחים אלה, שחכירת הקרקע אצלם עברה מאב לבן ולא הייתה מוגבלת בזמן, ראו את עצמם קשורים לקרקע ומעין בעליה, אם כי רישום הקרקע היה על שמו של העשיר העירוני.

לעומת-זאת החוכר-הקבלן, שלא החזיק בקרקע על-פי החלוקה של המושאע, אלא בתוקף חוזה שנעשה עם מי שהקרקע רשומה על שמו, לא עיבד את הקרקע בעצמו. לצורך עיבוד הקרקע הוא החכירה חכירת-משנה לפלאח, בן הכפר, או מסרה לעיבוד לפלאח חסר משק (שכונה חראת), שתמורת עבודתו קיבל 20% מהיבול לכל היותר.

כתוצאה מהשינויים הללו נחלקה החברה האגרארית המסורתית בפלשתינה בסוף התקופה העות'מאנית לשכבות הבאות:

1. החוכרים הגדולים, שהיו בדרך כלל סוחרים ובעלי-ממון עירוניים;
2. החוכרים-הקבלנים, שניהלו את עסקיהם של החוכרים הגדולים;
3. האיכרים הבינוניים, אשר נוסף לניהול משקם, גם תיווכו בין הפלאחים לבין הסוחרים העירוניים. חלקם גם עסקו בהלוואות ובמסחר. מבין המשפחות האלה היו שעברו להתגורר בערים, אף שעיקר עסקיהם המשיכו להיות בכפר.
4. הפלאחים העצמאיים, שניהלו משק חקלאי עצמאי על קרקע שהייתה בבעלותם (רשומה על שמם) או בחזקתם כחוכרי קרקע השייכת למדינה.
5. הפלאחים-האריסים, שניהלו בעצמם משק חקלאי (היו להם כלי עבודה, בהמות), אך עיבדו קרקע שהייתה רשומה על שמו של בעל-הקרקע, ולכן היו חייבים בתשלום דמי-אריסות שנתיים, נוסף למס העושר ששולם למדינה.
6. הפלאחים חסרי הקרקע וחסרי המשק (החראתים), שהמשיכו להתגורר בכפר. הם קיבלו מבעלי הקרקע (או מהחוכר הקבלן) לא רק את זכות השימוש בקרקע אלא גם את כלי העבודה, הבהמות, הזרעים וכו' ועיבדו את הקרקע תמורת חמישית מהיבול,

פלאחים חסרי-קרקע אלה לא היו פועלים שכירים במלוא מובן המילה, שכן לא נקבע להם מראש שכר עבור עבודה יומית או שבועית, אלא הם קיבלו תשלום בחלק מהיבול. החראתים היוו, לכן, צורת מעבר מהפלאח-האריס לפועל השכיר.[19]

הסתירה המעמדית היסודית בכפר הערבי הייתה בין הקבוצה החברתית של השליטים באימפריה וחוכרי הקרקע הגדולים לבין הפלאחים חסרי-הקרקע (האריסים) ואלה חסרי-הקרקע וחסרי-המשק (החראתים). האריסים והחראתים נאלצו לשלם את דמי החכירה וכן ריבית על ההלוואות לקניית זרעים וכלי עבודה (או לשימוש בהם), ולכן לגביהם החוכרים הגדולים היו המנצלים. יחד עם זאת נתהוו ניגודים מעמדיים בתוך העדה הכפרית עצמה. מול החראת, שהתחייב לעבד את הקרקע במשך עונה חקלאית אחת לפעמים רק תמורת חולצה, זוג מכנסיים וחלק קטן של יבול חיטה (או תוצרת חקלאית אחרת), ניצב, בדרך כלל, לא החוכר הגדול עצמו, אלא החוכר-הקבלן או הפלאח הבינוני האמיד, בן הכפר.

גם לאחר שיושמו הרפורמות של שנות ה-50 וה-60 של המאה ה-19 וחוזקה השליטה הישירה של המדינה העות'מאנית בפלשתינה, מצבם של הפלאחים כלל לא השתפר. הם נאלצו לשלם חלק גדל מהיבול כמסים, לשלוח את בניהם לצבא, אך לא קיבלו דבר בתמורה בצורת השקעות בתשתיות או בהקמת מוסדות חינוך.

1.11 הערים, המלאכה והמסחר

אחת התכונות המאפיינות את אופן הייצור המבוסס על משקי איכרים היא – המשך קיומן של הערים כמרכזי מסחר ומלאכה. מאחר שאין נתונים מדויקים על היקף האוכלוסייה בתקופה העות'מאנית (מיפקד אוכלוסייה ראשון נערך באימפריה רק בשנת 1914), קבעו חוקרים שונים אומדנים לגבי נושא זה. אם נקבל את האומדן לגבי שנת 1880, שלפיו מנתה אוכלוסיית פלשתינה (בגבולות שהוגדרו לאחר-מכן, בתקופת המנדט הבריטי) 450 אלף נפש, ולפיו ב-12 הערים הגדולות ישבו 125 אלף איש, יוצא שאוכלוסיית הערים היוותה אז למעלה מרבע של כלל אוכלוסיית פלשתינה (גרוס, 1977).

אך כפי שדברי הימים לימדו, הערים שהתקיימו בארצות, שבהן שרר אופן ייצור המבוסס על משקי איכרים, לא היו כשלעצמן סביבה כלכלית המצמיחה קפיטליזם. הסיבה היא, שאחת התוצאות של קיומן הבלתי-פוסק של הערים הייתה שילובן המלא באופן הייצור המבוסס על משקי איכרים: עירונים אמידים (סוחרים, מלווים בריבית) היו גם חוכרים גדולים, שניהלו משקים חקלאיים, שבהם העסיקו אריסים, או שהחכירו קרקע לפלאחים, שעיבדו אותה בשיטות ייצור מסורתיות. בערים התנהל מסחר בגרעיני תבואה ובייתר סוגי התוצרת החקלאית, אך הוא השלים את האופן הייצור המסורתי, ולא התייצב מולו. המעבר של פלשתינה מגידול כותנה (בשנות ה-30 של המאה ה-19) לגידול חיטה ושומשום נבע מהגידול בייבוא בדי כותנה, תוצרת התעשייה האירופית. אך ההסתגלות הזאת לדרישות השוק גם דרבנה, במקרים מסיימים, את הפיכתם של כפרים לערים, ובייחוד לאורך החוף. כך למשל, תוך עשור, הפכה חיפה, שעד 1840 הייתה כפר דייגים, שבו חיו 200 נפש, לעיר עם 3,000 נפש ב-1850, וכל זאת בשל הפיכת הנמל שלה לנמל ייצוא לחיטה (Smilianskaya, 1966).

הערים היו במשך אלפי שנים מרכזי מלאכה. תחומי העיסוק הנפוצים של בעלי המלאכה היו: טחינה, אפיה, טוויה, תפירה, ייצור אוכפים ומוצרי עור אחרים, נגרות, נפחות, ייצור לבנים, ייצור שמן זית וכן ייצור של כלי נחושת וכלי זכוכית. כל עיר התמחתה בסוג מסוים של מלאכה: עזה – בקדרות ובאריגה; שכם – בייצור סבון משמן זית ובעיבוד כותנה; נצרת – בייצור כלים חקלאיים; חברון – בייצור זכוכית, וכן הלאה. בתי המלאכה היו עסק משפחתי, כשם שמשק הפלאחים היה משפחתי, אולם לפי הצורך הועסקו בו גם פועלים קבועים או עונתיים. הפועלים קיבלו את שכרם או בעין (במוצרי בית המלאכה) או בכסף.

---

[19] בהתייחסו להרכב החברתי של האיכרים בחקלאות העות'מאנית בכללותה בתחילת המאה ה- 20, מצביע פאמוק על הקבוצות הבאות: אריסים משועבדים, שתלותם בבעלי הקרקע אינה כלכלית בלבד; פועלים שכירים, בעיקר עונתיים, באזורים שהייצור בהם מכוון לייצוא; אריסים המשלמים דמי חכירה קבועים, ולכן הם תלויים כלכלית בבעלי הקרקע; אריסים המעבדים את הקרקע תמורת חלק מהיבול; איכרים המנהלים משקים קטנים ובינוניים על קרקע שבבעלותם/חזקתם. פאמוק מוסיף, כי רוב המעבדים של הקרקע נמנו עם שלוש הקבוצות האחרונות (Pamuk, 1987).

בעלי מלאכה שהתגוררו בערים הקימו ארגונים (גילדות), אשר שלטו בהיקף היצור, קבעו את תנאיי ההעסקה של השוליות, ובמידה רבה גם תיאמו מחירים. בדרך זו, הם דווקא בלמו את התפתחות התעשייה הזעירה ושימרו את אופן ארגונה המסורתי.

גם הסוחרים לא יכלו לקבל החלטות לבד. כדי לנהל מסחר במוצר מסוים, היה עליהם לקבל רישיון מהמושל המקומי או מהמלך, וזה היה מעניק את הרישיון לסוחר רק תמורת חלק מהרווחים. בדרך זו התהוו מונופולים של סוחרים, אשר המסחר שלהם שירת בעיקר את צורכי העילית השלטת (ציוד לצבא, מוצרי מותרות) וכן את ההספקה השוטפת של מזון וחומרי גלם הנחוצים לתושבי הערים.

ככל שהאומנים ייצרו יותר והסוחרים ייבאו יותר, וככל שהשליטים ניהלו מלחמות להרחבת שליטתם בשטחים ובדרכים - העילית השלטת נזקקה ליותר מזומנים, ולכן דווקא הכבידה את עול המסים והתשלומים, שהאיכרים נדרשו לשלם. בדרך זו, גזלה העילית השלטת מהאיכר חלק גדל של התוצרת שהפיק משקו, ולכן גם לא הותירה בידיו אמצעים לרכוש אצל בעלי המלאכה בערים כלי עבודה משוכללים יותר, מתקנים לשאיבת מים, כלים לשימוש ביתי, פרטי לבוש וכן הלאה.

המסקנה היא, שבמשך אלפי שנים, ערים, אפילו ערים גדולות יחסית, שהיו תופעה מסורתית ומרכיב של המשטר העות'מאני, לא היוו מרכז להתפתחות, שעמדה בניגוד לאופן הייצור המבוסס על משקי איכרים.

משקלן של הערים גדל בסוף המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20, וזאת עקב הגידול המהיר של אוכלוסייתן, שערב מלחמת-העולם הראשונה מנתה כבר כ-300 אלף נפש. מספר תושבי **יפו** גדל, כמשוער, מ-10 אלפים ב-1880 ל-40 אלף ב-1915; מספר תושבי **ירושלים** – מ-30 אלף ל-80 אלף; מספר התושבים ב**חיפה** וב**נצרת** (בכל אחת מהן) – מ-6 אלפים ל-30 אלף; ומספר תושבי **חברון** – מ-10 ל-25 אלף (גרוס, 1977).

אולם גידול זה כשלעצמו אינו מהווה מדד מספיק להתפתחות הקפיטליזם. הערים המסורתיות היו, קודם-כל, מרכזי חליפין ומסחר ובמידה פחותה מרכזי מלאכה. התגוררו בהן סוחרים אמידים וחוכרי-המס גדולים, סוחרים בינוניים וקטנים, פקידי ממשלה, בעלי מקצועות חופשיים וכן אומנים ובעלי-מלאכה.

היותן של הערים מרכזי מסחר וחלפנות מסבירה, מדוע דווקא מהערים, שבידי תושביהן הצטבר ממון, באו רוכשי הקרקעות מידי השלטון העות'מאני, משעה שזה הכריז על מכירת זכות החזקה על הקרקעות. ברם, העובדה שמחזיקי הממון העירוניים ראו את ההשקעה במקרקעין לצורך מסחר בהן (לקנות בזול ולמכור ביוקר) כהשקעה כדאית (ולא בכדי), מעידה גם על העדר שדה השקעה רווחי אלטרנטיבי, כלומר על רמתה הנמוכה של ההתפתחות התעשייתית והפיננסית. לכך יש להוסיף, כי החדירה של סחורות תעשייתיות, ובעיקר טקסטיל, מאירופה, פגעה קשות במלאכה בפלשתינה.[20]

למרות קיומן של הערים, למרות קיום מסחר וחלפנות, לא היה בפלשתינה העות'מאנית מטבע משותף, לא רק לגבי כל האימפריה, אלא אפילו במסחר במסגרת של מחוז או אזור. "באימפריה העות'מאנית, שהתפוררותה הייתה מלווה כשלון פינאנסי חרוץ, עניין המטבע היה מסובך למדי. לא היה קיים – למעשה – ערך אחד למטבעות השונים, אלא הערך היה מתחלף מחבל לחבל, ואפילו מעיר לעיר... – לירת הזהב העות'מאנית נוסדה על יסוד של מאה גרוש (נקרא גם פיאסטר), שהיה מטבע קיים-ולא-קיים!" (אסף, 1970, ע' 355).

קיומם של מטבעות נפרדים ושל רמות מחירים נפרדות באזורים שונים, ואפילו באותו אזור, מבטא את הפיגור של ההתפתחות הכלכלית, את העובדה ש"אפילו אזור קטן כמו ארץ-ישראל לא היה שוק אחד במלוא המובן הכלכלי" (גרוס, 1977, ע' 39).

בסוף התקופה העות'מאנית טרם התפתחה בפלשתינה תעשייה של ממש, והיו בה רק מפעלי מלאכה ותעשייה זעירה. עם בעלי-המלאכה והיצרנים העירוניים נימנו הן יהודים והן ערבים. במפעלים ובבתי-המלאכה עסקו בעיקר בעיבוד חומרי-גלם חקלאיים ובהרכבת ציוד לחקלאות ולבנייה. המלאכה וראשית התפתחות התעשייה התרכזו בפלשתינה בטחנות קמח

[20] נתונים המתייחסים לערים בסוריה מלמדים על תוצאות החדירה של מוצרי תעשייה אירופיים: בין השנים 1820-1840, מספר נולי האריגה בעיר חאלב ירד מ-10 אלפים לאלף, ובדמשק – מ-8 אלפים לאלפיים. באותו פרק זמן, ירד הקף האריגים מסוג אלג'ה (alaja), שייצאה דמשק, מ-80,000 יחידות למאה בלבד (MacGregor, 1996).

(מונעות על-ידי מים או מנועים), ביקבי יין, במפעלי שמן זית וסבון, במפעלים קטנים לייצור חומרי בניין, חומרי אריזה למטעים ואטריות, וכן בשני מפעלים ביפו לייצור מכונות שאיבה עבור השקיה בפרדסים. חרושת טקסטיל הייתה קיימת בשכם, בנצרת, בצפת, בחברון, בעזה ובערים נוספות.

תיאור של התעשייה והמלאכה בפלשתינה ערב מלחמת-העולם הראשונה כלול במאמרו של **מ. נובומייסקי** "התעשייה בארץ ישראל". נובומייסקי מעריך, כי רק 2-3 אחוזים מתושבי פלשתינה עסקו אז בתעשייה ממש, ו-5 אחוזים נוספים עסקו במלאכה: "אם נוציא מן הכלל את בתי-החרושת לתעשיית סבון ויין, נמצא ששאר בתי-החרושת היו בעיקרם ביתיים או בתי-מלאכה לאומנות" (נובומייסקי, 1924).

המלאכה הביתית, שנחשבה מקור הכנסה משלים להכנסה מעיבוד חקלאי, הייתה בעיקרה עיסוקן של הנשים והילדות (ילדות מגיל 6 כבר עסקו בטווייה של חוטי כותנה או משי). כשהיה ביקוש לעובדים במפעלי טווייה, נשים יצאו לעבוד גם מחוץ לבית תמורת שכר זעום במיוחד. בתי המלאכה העירוניים הגדילו את העסקתן של נשים וילדים ככל שגברה התחרות עם המוצרים המיובאים – ייצור באמצעות עבודה זולה כמתחרה בייצור באמצעות מכונות (Quataert, 1993).

עד מלחמת-העולם הראשונה הגיעה התעשייה בפלשתינה לשלב המנופקטורה בלבד.[21] מחומר של אותה תקופה עולה, כי בבתי-המלאכה כמעט שלא היו מכונות, ואילו מנועים היו רק במספר טחנות קמח, וכן בשני המפעלים שעסקו בהרכבת מכונות. חלק גדול מהתעשייה היה עדיין בשלב של הקואופרציה, כאשר בבית-המלאכה עובדים בעיקר בני-המשפחה. צורה אחרת של עבודה תעשייתית הייתה קיומן של קבוצות עובדים, שהיו לוקחות על עצמן עבודה בקבלנות בבית-מלאכה מסוים, ולאחר שסיימו את עבודתן – היו עוברות לעבוד בבית מלאכה אחר. אחד הביטויים לפיגור היחסי של התעשייה הייתה העובדה, שהתשלום לעובדים נעשה לעתים בכסף, אך לעתים גם בצורה נטורלית, בסחורה.

תיאור של המפעלים לייצור סבון, שפעלו בשכם במחצית השנייה של המאה ה-19, שמביא בשארה דומאני, מלמד עד כמה רחוקה הייתה מלאכה זו מתיעוש קפיטליסטי. הסוחרים, תושבי שכם, שהיו גם הבעלים של מפעלי הסבון, השתלטו על יבול השמן באמצעות חוזי 'סלאם' – חוזים לרכישה מראש. הסוחרים היו מעניקים לפלאחים אשראי, שחלקו נועד לתשלום מס וחלקו לקיום יומיומי, ותמורת האשראי הזה, התחייבו הפלאחים למכור להם את היבול במחירים מופחתים, שנקבעו מראש. דומאני מביא חוזה כזה לדוגמא: הפלאחים מכפר מסוים התחייבו לספק 100 מיכלי שמן כעבור 10 חודשים, וקיבלו אשראי של 1,025 פיאסטרים. הסוחר מכר את מיכלי השמן האלה תמורת 2,300 פיאסטרים. מכאן שהרווח שלו (1,275 פיאסטרים) ייצג ריבית שנתית של 150%(!) (Doumani, 1995, p. 136). השליטה ביבול העתידי האיצה את פיתוח תעשיית הסבון, שלא סבלה מייבוא מתחרה, וזאת מבלי צורך לשנות את אופן הייצור, המבוסס על משקי איכרים.

במפעלי הסבון עצמם הועסקו אומנים, שעבדו בקבוצות עבודה (ארטלים), ועברו ממפעל למפעל לצורך ביצוע העבודה העונתית. כן הועסק במפעלי הסבון מספר קטן של פועלים עונתיים, ששכרם שולם להם בחלקו בתוצרת וחלקו במזומן.

מספר הפועלים בתעשייה ובמלאכה של פלשתינה באותה תקופה היה מצומצם ביותר – כשלושת אלפים איש בלבד. לפי הערכות, היו בארץ ערב מלחמת-העולם הראשונה 1,500 פועלים יהודים ו-1,600 פועלים ערבים. רוב הפועלים הערבים הועסקו בייצור סבון (שכם) בייצור אריגים (עזה, מג'דל, ירושלים) ובייצור כלי חרס (ירושלים, רמלה, עזה) (בונה, 1938; אל-חוסייני, 1947).

---

[21] בשם **מנופקטורה**, כינה מארקס את הצורה המוקדמת של ארגון הייצור התעשייתי, המבוססת על בעלות של בעל-הון ועל חלוקת-עבודה. המנופקטורה מתהווה כתוצאה מהתחברות של בעלי אומנויות שונות, שכל אחד מהם מתמחה בחלק מהעבודה, והן כתוצאה מעבודה בצוותא של אומנים מאותו מקצוע. המנופקטורה נבדלת מבית-החרושת (מהתעשייה הגדולה) בכך, שהייצור בה מבוסס לא על מכונות, אלא על עבודת כפיים, ובמילים של מארקס: "תהיה נקודת-המוצא המיוחדת שלה אשר תהיה – צורתה הסופית היא אחת ויחידה: **מנגנון ייצור שאיבריו הם בני-אדם**" (מרקס, 1953, ע"ע 277-276).

השכבה הדומיננטית בערים הייתה מורכבת מהסוחרים, מהחלפנים ומבעלי-הקרקעות. אנשים אמידים אלה, שביניהם היו, מלבד הערבים, גם יוונים, איטלקים ויהודים בני העדה הספרדית (שכונו גם "ערבים בני דת משה"), היו משולבים במבנה הכלכלי המסורתי והפיקו ממנו רווחים. יחד עם זאת, שכבה זו לא החמיצה הזדמנויות להשתלב בהתחלות של אופן הייצור הקפיטליסטי, והשקיעה במטעים, בבנקים ובמסחר בקרקעות, וזאת תוך כדי ניצול הכספים רבים שצברה. משפחת ואלירו (יהודים ספרדים), שעסקה בהלוואה בריבית, הקימה את הבנק הראשון בפלשתינה (ירושלים) עוד בשנת 1848. לעומת זאת, בעלי-המלאכה והיצרנים הקטנים המקומיים היו בעלי הון קטן, מכדי להוות אתגר כלכלי מול ונגד המערכת המסורתית הקיימת.

1.12 זרימת הון זר

חולשתה הכלכלית והמדינית של האימפריה העות'מאנית והשתמרותם של יחסי הייצור הישנים, הפכו את אזוריה השונים יעד לחדירה כלכלית לגבי בעלי-הון מאירופה ומאמריקה. משטר "הקפיטולציות", שנכפה על האימפריה העות'מאנית, העניק מעמד עדיף לנתינים הזרים, למשל בתחום המיסים, בבנקאות, ובמידה מסוימת (כפי שנראה להלן) בחקלאות, וכן בהשקעות במפעלי זיכיונות, כמו, למשל, הנחת מסילות ברזל.

בסוף המאה ה-18 ובמהלך המאה ה-19, ניהלה האימפריה העות'מאנית שורה של מלחמות מול מעצמות אחרות, שניסו לנגוס בשטחה ומול שליטים מקומיים. בשנים 1789/9 פלש נפוליון למצרים ולסוריה, לרבות לפלשתינה; ב-1840 ניהל הצבא התורכי מערכה להבסתו של מוחמד עלי, שליט מצרים, שכבש את סוריה; בשנים 1853-1856 הייתה האימפריה העות'מאנית מעורבת במלחמת קרים הראשונה מול האימפריה הצארית, וכעבור 20 שנה במלחמה שנייה עם אותה מעצמה.

המעצמות הבריטית והצרפתית מילאו תפקיד כפול: מצד אחד, הן סייעו לשולטאן העות'מאני לנצח במלחמות נגד יריבות שלהן; ומצד שני, כאשר נקרתה להן ההזדמנות, הן עצמן כבשו חלקים מהאימפריה העות'מאנית: ב-1878 כבשה בריטניה את מצרים ואת קפריסין, ובשנת 1881 כבשה צרפת את תוניסיה.

אולם הדבר המהותי ביותר מבחינה כלכלית שביצעו מעצמות המערב היה - לנצל את מצוקתה הפיננסית של האימפריה העות'מאנית, שנבעה מהצורך לממן עוד ועוד מלחמות, כדי להפוך אותה לבעלת חוב. בסוף שנות ה-30, מימון החזקת הצבא התורכי בלע כ-70% מהכנסות האימפריה. בנקים פרטיים באירופה הילוו לשולטאן סכומים גבוהים בריבית גבוהה, וכאשר הוא לא יכול היה לפרוע את החוב, שהגיע ל-240 מיליון ליש"ט זהב, הכריזו עליו ב-1875 כפושט רגל. המעצמות הקימו אז מינהלת חוב, אשר בעצם כפתה על האימפריה העות'מאנית ניהול מדיניות, התואמת את האינטרסים הכלכליים של החברות האירופיות בהשתלטות על השוק לסחורות תעשייתיות בארצות השונות שבתחומי האימפריה, בהשגת זיכיונות להפקת אוצרות טבע ולהנחת מסילות ברזל, ובתמורות קפיטליסטיות.

בריטניה ומעצמות אחרות חתמו על הסכמי סחר, שבמסגרתם אילצו את השלטון העות'מאני לוותר על המונופול שלו במסחר בתבואה וביתר המוצרים החקלאיים, ובכך להקל על חברות זרות להשתלט על המסחר הבינלאומי עם ארצות האימפריה, וביניהן – פלשתינה. המעצמות גם השיגו הסכמי העדפה (קפיטולציות), אשר העניקו לאזרחים אירופים יתרונות רבים, כמו פטור מלא או חלקי מתשלום מסים, ופטור מחובת התייצבות בפני בית משפט עות'מאני (Owen, 1981).

חדירת ההון של המעצמות האירופיות לפלשתינה הייתה אחד הזרמים של יצוא ההון באותה תקופה מארצות המטרופולין לקולוניות ולארצות התלויות. חדירה זו נשאה לעיתים אופי מוסווה. כך, למשל, הקמת המיסיונים, הקונסוליות והמוסדות הדתיים השונים הייתה צורה של חדירה כלכלית-מדינית-תרבותית, שנועדה להכשיר את הקרקע להשתלטות על שטחי האימפריה העות'מאנית.[22]

---

[22] התפתחות עירונית, שהואצה בידי ההון הזר, הייתה אופיינית לא רק לפלשתינה. אזורים אחרים באימפריה העות'מאנית, כמו סוריה ולבנון, עברו אף הם תהליך מואץ של התפתחות עירונית, לרבות הופעת מפעלי תעשייה ובנקים. "שהרי העובדה

בסוף המאה ה-19, החלו לפעול בפלשתינה שני **בנקים זרים**: בשנת 1892 פתח הבנק הצרפתי "קרדיט ליאונה"' (Credit Lyonnais) שני סניפים – בירושלים וביפו, וזאת על רקע מעורבותו במימון הנחת מסילת הברזל הראשונה בין יפו לירושלים; בשנת 1897 הוקם בארץ הבנק הפלשתינאי-גרמני (Deutsche Palastina Bank). בשנת 1905 פתח ביפו את סניפו הבנק העות'מאני המסחרי, שהיה בנק אירופי (הון אנגלי וצרפתי), אשר ניהל את החוב החיצוני של האימפריה העות'מאנית והיה בעלים של הזיכיון הבלעדי להנפקת שטרי כסף (ממון נייר) ברחבי האימפריה. הקמת הבנקים הזרים נועדה ליצור תנאים להתפשטות הכלכלית של ההון הצרפתי ושל ההון הגרמני. בנקים אלה פעלו גם בארצות השכנות והתמקדו באשראי לעסקות יצוא וייבוא ולענף ההדרים (גרוס, 2000; 2002).

כתוצאה מחדירת החברות המסחריות האירופיות, הבנקים והמשקיעים הזרים, השתלב המשק הפלשתינאי במידה גוברת במשק העולמי. השתלבות זו, שהתבטאה בגידול מהיר של הייצוא והייבוא ובהתפתחות הספנות וקשרי הדואר והטלגרף, גם האיצה את ההשקעות בסלילת כבישים ובהנחת מסילות-ברזל. השינוי החשוב בתחום זה היה הנחת מסילת-הברזל ירושלים-יפו ב-1892 וחיבורה למסילת-הברזל החג'אזית (שקישרה את הארץ עם דמשק וחג'אז). בהמשך חוברו לקו מסילת הברזל ייתר הערים המרכזיות: עכו (בשנת 1913), שכם (בשנת 1915/16), וכן חיפה, לוד, יפו ובאר-שבע.

הכביש הראשון, שחיבר את יפו וירושלים נסלל בשנת 1869, ואיפשר לראשונה את השימוש בעגלות בנסיעה בין שתי הערים. במקביל לסלילת הכביש הראשון, נחנך גם קו הטלגרף הראשון, שחיבר את ירושלים עם דמשק, ביירות וקושטא. התחלות אלה שיפרו את הקשרים הכלכליים והקלו על עסקיהם של תושבי הערים, אך לא שינו מהותית את אופי התקשורת והתחבורה בפלשתינה.

חדירתם המוגברת של הגורמים האימפריאליסטיים החריפה את התחרות ביניהם על קבלת זיכיונות מונופוליים, כמו, למשל, זיכיונות לאספקת מים וחשמל ולייצור מלח; על הקמת מוסדות אשראי; על ייצוא לפלשתינה; ועל מעורבות בחיים הכלכליים והמדיניים של פלשתינה.

ההשתלבות בשוק העולמי, בין היתר הודות לייצוא ההדרים, באה על חשבון החקלאות והמלאכה המסורתיות. בשליש האחרון של המאה ה-19 הופסק יצוא החיטה מפלשתינה ופחת במידה רבה יצוא האריגים. יבוא של כלים עשויים ברזל ופלדה דחק את רגלי המלאכה המקומית, ואילו יבוא בדי כותנה זולים (תחילה מהודו ולאחר מכן מאנגליה) צמצם את הקף ייצור בדי הכותנה בארץ. גידול הכותנה במצרים, שהיה זול יותר מגידולה בפלשתינה, חיסל את גידול הכותנה בארץ. יבוא מנועי קיטור (שהוסקו באמצעות הבערת עץ) דחף לפתיחתן של טחנות קמח ביפו ובירושלים, ובהמשך לשימושים במנועי קיטור גם לשאיבת מים ובענפי מלאכה אחדים.

1.13 התחלות של קפיטליזם

אם כי פלשתינה הייתה בשלהי התקופה העות'מאנית ארץ אגרארית, בה התמידו הפלאחים בשיטות עיבוד מסורתיות, הרי פיתוח ענף ההדרים, הפניית חלק מהייצור החקלאי לשוק, ריכוז הממון בידי שכבה מסוימת, עירונית בעיקרה, התפתחות קשרי הסחר עם ארצות אירופה וחדירת ההון הזר, כל אלה יצרו רקע להופעתם של יחסי-ייצור קפיטליסטיים (המבוססים על הון ועבודה שכירה). אולם כדי שיחסים כאלה אכן יתפתחו, צריכים להיווצר תנאים להופעתם של פועלים, כלומר להפיכתם הכפויה של עובדים עצמאיים (יצרנים קטנים) לעובדים חסרי אמצעי-ייצור, שמוכרים את כוח-עבודתם. רק על בסיס זה יכול הממון להפוך להון.

התפתחות הקפיטליזם בפלשתינה, כמו בכל ארץ אגרארית, התנתה מראש את שבירתן הכפויה של המסגרות החברתיות המסורתיות, ובכלל זאת את נישול היצרנים הבלתי-אמצעיים מאדמותיהם וממשקיהם. ב"הקפיטל" חלק א' ניתח **מארקס** את שני התנאים החיוניים להפיכת ממון להון: מצד אחד,קיומם של בעלי אמצעי-ייצור, הרוצים לשערך (להגדיל

בולטת היא, שאף צוינה ע"י סופרים ציוניים בני התקופה, כי התפתחותן הכלכלית של סוריה ובמיוחד של הלבנון, שבהן לא הייתה כלל התיישבות יהודית, הייתה מואצת יותר מהתפתחותה הכלכלית של ארץ ישראל" (קולת, 1976).

את הערך) את ההון שבידיהם על-ידי קניית כוח-עבודתם של אחרים; מצד שני, קיומם של פועלים, בני חורין מבחינה משפטית, אך חסרי אמצעי-ייצור, הנאלצים למכור את כוח-עבודתם.

שני התנאים שמנה מארקס נחוצים להתפתחות הקפיטליזם בכלל, בתעשייה ובחקלאות כאחת, ולכן ניתן לדבר על ייצור קפיטליסטי, תעשייתי או חקלאי רק במקום שבו ניצבים בעלי-ההון והפועלים אלה מול אלה, כקבוצות חברתיות.

אולם **המקור** להתפתחות שני התנאים המוקדמים הללו אינו זהה: בעוד שהצבר ההון הראשון (הצבר הממון שהופך הון) יכול להתממש בדרכים שונות, הרי הצבר כוח-העבודה החופשי ("חופשי" מאמצעי-הייצור וחופשי מבחינה משפטית) מתגשם באופן יסודי בדרך אחת: בדרך נישולו (הגס והאלים) של היצרן הזעיר (וקודם-כל, של האיכר) מאמצעיי הייצור שלו. מארקס הדגיש "**נישולו של היצרן החקלאי, הוא האיכר, מעל האדמה** – הינה היסוד לכל התהליך כולו" (מרקס [1867], 1953, ע' 591).

נישול האיכר מאדמתו מאפשר את מעבר החקלאות לפסים קפיטליסטיים, ובו-בזמן מספק כוח-עבודה שכיר הן לתעשייה המתפתחת במהירות והן לחקלאות שמשנה את אופייה. לכן מוליד נישול האיכרים צורות מעבר רבות, וביניהן הפועל החקלאי העונתי, הפועל החקלאי הקבוע, הפועל העירוני הנודד ועוד.

הצבר ההון הראשוני קיבל תנופה בפלשתינה עם הופעתם של החוכרים הגדולים, שניצבו בין הפלאח (היצרן הזעיר) לבין המדינה (בעלת הקרקע). מעמדם של החוכרים הללו היה שונה ממעמד הפיאודלים באירופה, ולו משום שהראשונים לא היו בעלי-הקרקע במובן המשפטי. אך בתנאי האנרכיה שהייתה אופיינית לאימפריה העות'מאנית בשקיעתה, הם נהגו כבעלי-הקרקע לכל דבר (אם כי לא כבעלי המשק).

הופעת החוכרים הגדולים התאפשרה עקב חדירת הון הנשך (המלווים בריבית) לחקלאות. מאחר שהפלאחים שילמו את המיסים המוטלים עליהם בצורת אחוז מסוים (שגדל בהדרגה) מהיבול ברוטו, פירושו של דבר, שבשנים של יבול גרוע, הם שילמו חלק ניכר מהתוצרת החיונית לקיומם-הם, ונידונו לקיום עלוב על סף רעב. כתוצאה מכך, נאלצו הפלאחים לפנות למלווים בריבית, כדי להשיג אמצעים לקיומם, ובסופו של דבר שקעו בחובות ואיבדו את משקיהם.

דרך אחרת של ריכוז הקרקעות בידי מעטים הייתה חדירת הון מסחרי ובנקאי לחקלאות. ההון המסחרי והבנקאי השתלב בסדרי הארגון הקיימים של המשק החקלאי, וזאת על-ידי חכירת שטחי קרקע גדולים מידי המדינה העות'מאנית. במקרים מסיימים, החוכר הגדול החדש הזה היה מקים מבנים על הקרקע שחכר, רוכש ציוד, בהמות וזרעים, ואילו הפלאחים היו באים לעבוד כאריסים (חוכרי משנה) תמורת חלק קטן של היבול. זו הייתה צורה התחלתית של העסקת פועלים חקלאיים שכירים, שכן האריסים לא היו בעלי משק ולא היו בידיהם כלי עבודה ובהמות עבודה. כשכירים, האריסים לא שילמו לחוכר מס, אלא החוכר שילם להם שכר בעין (חלק מהיבול) או בממון.

אך מרבית החוכרים בחרו להשיג רווח לא באמצעות העסקה של פועלים שכירים, אלא בשיטה המסורתית של גביית תשלום מהפלאח (האריס), בעל המשק, שעיבד את החלקה, שהחוכר הגדול העמיד לרשותו בחכירת מישנה.

דוגמא קלאסית של חוכר גדול כזה היה הבנקאי **סורסוק** שהוזכר לעיל, אשר בשנת 1872 חכר מהשלטון העות'מאני את עמק יזרעאל, והקים בו 20 כפרים של אריסים. האריסים היו צריכים לשלם לממשלה העות'מאנית עשירית ומהיבול (ברוטו), ונוסף לכך היה עליהם לשלם לחוכר הגדול עשירית מהיבול ועוד 2.5 לירות תורכיות לכל פדאן.[23] סורסוק חכר את העמק תמורת 18 אלף לירות תורכיות, והכנסתו השנתית הוערכה ב-20 אלף לירות.

הופעת חוכרים גדולים דוגמת סורסוק לא גרמה שינוי מהותי בשיטות צורת העיבוד, לא דרבנה את השתלבות הפלאחים בשוק הסחורתי, ומבחינה זאת בלמה את ההתפתחות הכלכלית-חברתית של הכפר הערבי. אולם למרות שריכוז הקרקעות שימר במשך תקופה

---

[23] פדאן היה במקורו גודלו של שטח אדמה שניתן לחרוש בעזרת צמד בהמות במהלך שנת עבודה. במעבר למידות מטריות קבעה הממשלה התורכית, כי פדאן שווה ערך ל-100 דונם.

מסוימת את המשק הזעיר של הפלאח, הרי היה בו כדי ליצור מקורות של הצבר ממון, שהוא תנאי מוקדם להתפתחות הקפיטליסטית. הצבר ההון הראשוני בפלשתינה (כמו באזורים אחרים של האימפריה העות'מאנית) הושג בראש וראשונה על-ידי השתלטות סוחרים, חוכרי-מס ומלווים בריבית על קרקעות, שהיו בעבר בחזקת הפלאחים או העדה הכפרית (המושאע). ההשתלטות הזאת, נתנה בידי החוכרים הגדולים נכס, שגם הבטיח הכנסה וגם ניתן היה, כאשר השלטונות איפשרו זאת - למוכרו ברווח עם התפתחות השוק הפנימי וגידול הביקוש לקרקעות.

אולם גם בעלי-הממון, שהמשיכו לנצל את הפלאח באמצעות גביית דמי חכירה ומסים, בהמשך התהליך השתלטו לא רק על אדמתו של הפלאח, אלא גם על משקו. הפלאח חסר הממון נאלץ ללוות כספים בראשית העונה, כדי להשיג כלי-עבודה, בהמות וזרעים, או שקיבל אותם לשימוש (כהלוואה) מידי החוכר הגדול. מי שלא יכול היה לפרוע את ההלוואה – איבד את משקו. לכן בהדרגה נישל גזל אדמות הפלאח ומשקו את הפלאח, כיצרן קטן, מאמצעי-הייצור שלו, ויצר את התנאים להפיכתו למוכר כוח-עבודתו, לשכיר.

התהליך של ניתוק היצרן הזעיר, הפלאח, מאדמתו וממשקו בוצע **במסגרת** הכפר הערבי המסורתי, אולם הפיכתו לפועל שכיר נעשתה, ברוב המקרים, **מחוץ** לאותו כפר. כפי שהוזכר לעיל, בצד החקלאות, המבוססת על המשק הזעיר של הפלאח (העצמאי או האריס), התפתחה בפלשתינה, החל ממחצית המאה ה-19, חקלאות מטעים, שהייתה מבוססת מתחילתה על עבודה שכירה, כלומר – חקלאות קפיטליסטית.

כפי שצוין לעיל, המטעים, בעיקר **הדרים**, ניטעו בשפלת החוף, בעיקר בסביבות יפו, יריחו ועזה. באזורים הללו היו כפרים מסורתיים מעטים, וזאת כתוצאה מההתפתחות היסטורית ממושכת: בשפלת החוף נערכו לעיתים תכופות מלחמות, ולכן התרכזו הכפרים באזורים הרריים. את המטעים נטעו סוחרים ערבים, וכן יוונים, איטלקים ויהודים (בני העדה הספרדית) בעזרת ממון שצברו, ומראשיתה אורגנה העבודה בהם על-יסוד עבודה שכירה. אומנם גם הפרדסנים, כמו כל מעבדי הקרקע, היו חייבים במס העושר, ומבחינת המדינה העות'מאנית הם היו במעמד של חוכרים, אולם שלא כמו החוכרים הגדולים, ששלטו על כפרים שלמים, הם העסיקו במטעי ההדרים לא פלאחים, אלא פועלים חקלאיים שכירים.

התפתחות מטעי ההדרים הייתה מהירה למדי: יצוא ההדרים הסדיר מפלשתינה החל כבר בשנות ה-60 של המאה ה-19, ובמשך שתי עשרות שנים (1862-1885) עלה ערכו של היצוא מיפו פי 5. בשנת 1887/8 הגיע יצוא התפוזים לאנגליה ל-110 אלף תיבות, ובאמצע שנות ה-90 כבר עלה ליותר מרבע מיליון תיבות. ערב מלחמת-העולם הראשונה, הגיע יצוא התפוזים השנתי למיליון עד מיליון וחצי תיבות (גרוס, 1977; נובומייסקי, 1924).

הפרדסנים הגדולים, אשר הקימו קרטל לצורך יצוא התפוזים, היו יצרני סחורות מובהקים, שכל תוצרתם כוונה לשוק. התחרות בין בעלי המטעים לבין עצמם ובין בעלי המטעים בפלשתינה לבין בעלי מטעי הדרים בארצות אחרות, דרבנו את הקפיטליסטים החקלאיים האלה להחדיר למטעים שיטות עיבוד חדשות ולעבור לשימוש במכונות, החוסכות כוח אדם. כך החל בשנת 1897השימוש במנועי בנזין להפעלת המשאבות בפרדסים.

הפועלים החקלאיים שעבדו בפרדסים – רובם עונתיים, מיעוטם קבועים – באו מהכפר הערבי. הם המשיכו להיות קשורים לכפר, ונוסף לעבודתם כשכירים היו מעבדים חלקות שברשותם, כבני העדה הכפרית. אולם כפועלים שכירים, המקבלים את שכרם בממון, הם הכניסו לכפר את הטיפוס של **הפועל החקלאי**, המשולב בשוק הקפיטליסטי.

הופעת הפועל החקלאי, מחד גיסא, והביקוש הגובר לתוצרת החקלאית מצד תושבי הערים, שמספרם גדל במהירות, מאידך גיסא, דרבנו את הייצור החקלאי לצרכי השוק והידקו את הקשר בין הכפר והעיר. מהספרות של אותה תקופה ניתן ללמוד, כי בפלשתינה של המחצית השנייה של המאה ה-19 קנו פלאחים מוצרים חרושתיים, כגון אריגים, כלי-נשק וחפצי-בית שונים, וכן מוצרי מזון שאין מייצרים בארץ, כגון קפה וסוכר.

התפתחות המטעים והופעת הפועלים החקלאיים, והשינויים שחלו כתוצאה מראשית השתלבותה של פלשתינה בשוק העולמי - אילצו גם את הכפר הערבי המסורתי להשתלב בשוק הקפיטליסטי. וכך, בנוסף לייצוא ההדרים, ייצאו מפלשתינה במחצית השנייה של המאה ה-19 גם שעורה, שומשום, אבטיחים ומלונים.

הממון שהושקע בפיתוח המטעים, כמוהו כממון שהשתלט על אדמות הפלאחים בפלשתינה, היה במקורו ממון שנצבר בידי **סוחרים**. עובדה זו מסבירה רבות מהתופעות, שנלוו לראשית התפתחות הקפיטליזם בפלשתינה, וגם את עצם פיגורה הכלכלי בתקופה זו.

הסוחרים הגדולים, שהיו היוזמים של פיתוח מטעי ההדרים, לא פגעו במבנה הכלכלי-חברתי המסורתי. כאשר במטעים החדירו שיטות עיבוד מודרניות לרבות השקיה באמצעות משאבות בעלות מנועים, המשיך הפלאח הערבי לעבד את חלקתו כמימים ימימה, באותם כלים ובאותן שיטות. ברם, העובדה, שההון המסחרי לא היה נושא ההתפתחות הקפיטליסטית בכפר, אין פירושה, שהוא לא גרם סבל לאלה שהיו תשתית אופן-הייצור המסורתי, לפלאחים.

בדומה לתיאורים שתיאר מארקס את הצבר ההון באמצעות מסחר ונשך (ר' פרק 8), אפשר לומר גם על ההון הזה, שהיה החלק הדומיננטי בכלל ההון בפלשתינה של המאה ה-19 וראשית המאה ה-20, שהוא ייצג מערכת של שוד ושל אלימות, שהרעה בצורה ניכרת את תנאי חייהם של הפלאחים ורוששה אותם בצורה אכזרית. הפלאחים ברובם לא הפכו, אומנם, פועלים שכירים, ולכאורה נותרו בעלי משקים עצמאיים. אך באמצעות גביית המיסים וההלוואות בריבית, כפו הסוחרים הגדולים על הפלאחים עבודה בתנאים גרועים אפילו יותר מהתנאים, שבהם הועסקו הפועלים השכירים בחקלאות או בתעשייה, שהחלה להתפתח.

1.14 סתירות, עימותים והתקוממויות

התהליכים הפנימיים, שתוארו לעיל, לא היו מנותקים מההתפתחויות החברתיות-פוליטיות באימפריה העות'מאנית. במהלך המאה ה-19 התמודדה אימפריה ותיקה זו הן עם הפלישה של נפוליון למצרים ולפלשתינה והן עם התקוממויות שפרצו בארצות, שהיו חלק מהאימפריה (תומא, 1994; Kimmerling, 2000).

הכוח המניע של השינויים הפנימיים באופן הייצור המבוסס על משקי איכרים, ששרר בפלשתינה, היה העימות סביב הקרקע, אמצעי הייצור העיקרי. מצד אחד עמדו הפלאחים, המעבדים המסורתיים ובעלי המשקים הקטנים, ומצד שני עמדו אלה שהשתלטו על הקרקע ואילצו את הפלאחים לשלם להם תשלום בצורת מס על היבול. השולטים בקרקע היו המדינה (השליט בממלכה) או בעלי שררה פרטיים, ברובם עירוניים, שקיבלו מהשליט שטחי קרקע בחכירה, או שהשתלטו על חלקות קרקע של פלאחים ששקעו בחובות.

באופן היסטורי, באופן ייצור שבו בדרך כלל לא הייתה בעלות פרטית על הקרקע, הקרקעות היו בפועל ברשות האיכרים. איש לא ערער על זכותם לעבדה ולקיים עליה את המשק שלהם, משום שהזכות לקרקע נתפסה כפועל יוצא של עיבודה. כאשר הארץ נכבשה בידי שליט, הזקוק, כרגיל, להכנסות למימון חצרו וצבאו, מוכתבת לפלאחים מערכת של חוק ומשפט, ההולמת את צרכיו של השליט. בשלב זה, כאשר הפלאח נדרש בכוח החוק והנשק לשלם מס וכל תשלום אחר, עולה השאלה של הקניין: למי שייכת הקרקע, מיהו הבעלים החוקי, שבתוקף בעלותו מאלץ את הפלאחים לשלם לו מס.

אך גם במצב של שלטון מרכזי, הקובע שהקרקע ברובה היא קניינו, הפלאחים נותרים בעלי המשק, המנוהל בידיהם, והם אינם משלמים דמי חכירה קבועים, אלא מס בדמות חלק מהיבול.. אותם פלאחים שאינם מסוגלים להתקיים רק מהעבודה במשקיהם – משכירים עצמם לעבודה זמנית כשכירי יום.

סדר הדברים, הכולל שליט ופלאחים, המעבדים הישירים, מופר מדי פעם בשל אירועים שונים. כאשר השליט מפסיד במלחמה או המנגנון נעשה רקוב מדי – יכול להיות מצב שבו מעמדם של הפלאחים מול השליט מתחזק לפרק זמן מסוים, עד שהשליט החדש קובע את הכללים שלו. לכן בתחומי האימפריות, שבהן הייתה מוטלת על האיכרים (הפלאחים) חובת תשלום לשליט או למי מטעמו, אין מצב סטטי. גם כאשר שיטות הייצור החקלאי אינן משתנות באופן בסיסי, בתנאים מסיימים לפלאח הייתה הזדמנות לשפר את מעמדו כיצרן עצמאי ולהשאיר בידיו חלק משמעותי יותר של היבול. ואילו בתנאים אחרים (חברתיים, מדיניים), הוא הגיע למצב, שבו סולק מהקרקע ואיבד את משקו העצמאי.

למערך העימותים הזה נוסף גורם חדש, כאשר בלחץ בעלי קרקע המקורבים למלכות ובלחץ המעצמות האירופיות, שלטשו עיניהן להשתלט על חלקים של האימפריה

העות'מאנית, החל תהליך של הפיכת הקרקע לקניין פרטי, שהתבטא, בין היתר, במסחור הקרקע ובהפיכתה למושא של ספסרות.

במחצית השנייה של מאה ה-19 התהווה בפלשתינה (ולא רק בה) שוק קרקעות. היווצרות שוק הקרקעות הסיטה את האינטרס של בעלי הרכוש והממון מהשגת הזכות לגבות מסים מאזור מסוים (תמורת תשלום לשליט), לקבלת חזקה על קרקע (תמורת תשלום נמוך לשליט), ולמכירתה תמורת רווח ניכר למי שמעוניין לרכוש אותה.

להתהוות שוק הקרקעות היו תוצאות כלכליות-חברתיות מרחיקות לכת:

- מחירי הקרקע עלו בהתמדה.
- הקרקע הפכה בפועל, ובהמשך גם באופן משפטי, קניין פרטי.
- החוכרים הגדולים השתלטו גם על קרקעות הקהילה (הקרקעות הציבוריות), ובהדרגה שמו קץ לתופעה של קרקעות קהילה, אשר איפשרו את קיומם גם של פלאחים עניים.
- החוכרים הגדולים העדיפו, ברובם, למכור קרקעות (שהיו ברשותם) תמורת הכנסה במזומן, מאשר ליטול אשראי ולהשקיע בעצמם בפיתוח משקים חקלאיים מודרניים על אדמתם.
- להפעלת שוק הקרקעות היו נחוצים מוסדות אשראי, אשר יסייעו לקונים במימון רכישת הקרקע.
- שוק הקרקעות יצר דחף כלכלי לניצולה היעיל יותר של קרקע חקלאית, כדי שבהכנסות ממנה ניתן יהיה לשלם את החוב למוסד האשראי, וכדי להעלות את ערכה בשוק כקרקע מניבה.
- האינטרס הכלכלי בהעלאת פריון הקרקע החקלאית, דרבן את המעבדים לרכוש כלי עיבוד חדשים, להנהיג שיטות עיבוד חדשות, לבצע ניקוז של אדמות ביצתיות, לארגן מערכות השקיה.
- השינויים האלה איפשרו לייצר יותר תוצרת חקלאית לשוק המקומי בערים, ובכך דרבנו את הגדלת אוכלוסייתן, וגם לייצר תוצרת המכוונת רובה ככולה לייצוא (הדרים).

בתנאים של שוק קרקעות, הפלאחים חסרי הממון, שגם לא יכלו לקבל אשראי בהיקף מספיק, יצאו בעצם ממעגל הרוכשים האפשריים של הקרקע. לכן הנהגתו של שוק הקרקעות והתפשטות הבעלות הפרטית על הקרקע יצרו תהליך חדש: הפלאח, שנושל מהקרקע ולא יכול היה לנהל יותר את משקו, התקשה מאוד למצאו קרקע חלופית, שעליה יוכל לנהל משק משלו. לכן עמדה בפניו הברירה בין הגירה למקום שבו עדיין ניתן היה להשיג קרקע בחכירה תמורת חלק מהיבול, לבין חיפוש פרנסה כפועל שכיר (בדרך כלל יומי או עונתי) בחוות הקפיטליסטיות שקמו או בערים.[24]

התפתחות שוק הקרקעות, שתוארה לעיל, החלה עוד לפני שהגיעו מהגרים יהודים וגרמנים ועוד לפני שהתנועה ציונית הוקמה והחל לפעול בארץ. במלים אחרות, היווצרות שוק הקרקעות יצרה את התנאי המוקדם לבואם של המהגרים, אשר רכשו קרקע משום שהיה כבר שוק קרקעות, ואשר ברכישות שלהם עצמן נתנו דחף להתרחבותו של שוק הקרקעות.

ההתנגדות של הפלאחים לעול המסים הכבד מנשוא הובילה לנקיטת אמצעיי דיכוי אכזריים, אך גם דרבנה את השלטון המרכזי לחפש דרכים כלכליות יותר ופחות מנהליות לניצול השליטה בקרקע. כך, למשל, מכירת קרקעות (או החכרתן לתקופה ארוכה) לבעלי הון הכניסה לשליט הכנסות מיידות בלא כל צורך לריב עם הפלאחים על תשלום המסים.

פלאחים נתנו ביטוי להתמרמרות שלהם בעיקר בתקופות של בצורת ופלישת ארבה, שגרמו לרעב בכפרים. במצבים כאלה, הפלאחים גילו התנגדות לניסיונות השלטון המרכזי להמשיך ולגבות מהם מס, או לדרוש מהם את פירעון חובות המס שלהם. במקרים אחרים, הפלאחים ארגנו התנגדות לגיוס לצבא, שהתבטאה אפילו בנטישת כפרים כדי להימנע מגיוס.

---

[24] כפי שנראה להלן (בפרק 2), בתנאים של פלשתינה העות'מאנית, שוק הקרקעות הוביל בפועל לנישולו ולהדרתו של הפלאח הערבי גם בידי מהגרים מאירופה, יהודים ולא יהודים.

מרידת איכרים, שנרשמה בהיסטוריה של פלשתינה העות'מאנית, התרחשה עוד בשנות השלושים של המאה ה-19.

על רקע של מרידה של תושבי קהיר נגד עול המסים, שגבו שלטונות האימפריה העות'מאנית (מאי 1805), עלה לשלטון במצרים איש הצבא מוחמד עלי וארץ זו השיגה מעמד עצמאי, יחסית. בהמשך ניהל אותו מוחמד עלי מסע לכיבוש חלקים נוספים מהאימפריה והשתלט, בין היתר, על פלשתינה.

במאי 1834, התמרדה קבוצה של שייחים מאזורי שכם, חברון וירושלים נגד ההוראה של השליט הצבאי מטעמו של מוחמד עלי לגייס עבורו חיילים מקרב הפלאחים. ניסיון ראשון לדכא את המרידה הזאת נכשל, ובעקבות זאת צרו מאות מורדים מקרב הפלאחים על ירושלים וכבשו אותה. המרד הזה התפשט גם לערים טבריה, צפת וחיפה. אך ביולי של אותה שנה הגיע מוחמד עלי עצמו לפלשתינה, בראש צבא שמנה 15 אלף חיילים, ודיכא את המרידה באכזריות רבה ותוך הרס כפרים שלמים. כצעד של ענישה, הוא גם גייס בכפייה לצבאו 10 אלפים פלאחים פלשתינים (Inalcik, Quataert, 1994)..

המרידות שהתרחשו ברחבי האימפריה העות'מאנית דרבנו את השלטונות להכניס שינויים בחוקי הקרקע, כפי שתוארו לעיל, וגם החלישו אותה מול הלחץ של המעצמות האימפריאליסטיות, שלטשו עין לשטחיה הנרחבים.

1.15 סיכום

שלב המעבר מאופן הייצור המבוסס על משקי איכרים לאופן הייצור הקפיטליסטי, בו נמצאה פלשתינה בסוף המאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20, התאפיין בשיטות טכנולוגיות ומשקיות, שבארצות הקפיטליסטיות המתקדמות כבר נדחקו אז ממקומן בידי שיטות קפיטליסטיות מפותחות הרבה יותר:

- שעה שבפלשתינה חגגו בשלהי המאה ה-19 את הפעלתן של מסילות הברזל הראשונות – זו מיפו לירושלים וזו מחיפה לדרעה, הרי בארצות הקפיטליסטיות המפותחות כבר רוכזה תשומת-הלב במכונית;
- שעה שבפלשתינה קשה היה לדבר אפילו על ניצנים של ייצור מכונות, הרי בארצות הקפיטליסטיות המפותחות הדגש כבר היה בייצור מכונות וציוד;
- שעה שבפלשתינה התרכז העושר עדיין בידי המעמד השליט הישן, זה שהיה משולב באופן הייצור המבוסס על משקי איכרים, והקפיטליזם לא היה ניכר, הרי שבארצות הקפיטליסטיות המפותחות הגיעו יחסי-הייצור הקפיטליסטיים לשלב התפתחות גבוה, לשלב האימפריאליסטי. רמת ההחברה (סוציאליזציה) של הייצור בארצות הקפיטליסטיות המפותחות הפכה את הבעלות הקפיטליסטית האינדיבידואלית לבלם של ההתפתחות. ולכן בסוף המאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20 הופיעו צורות אחרות של בעלות: המונופולים והבעלות הממלכתית הקפיטליסטית. בפלשתינה, עקב רמת ההתפתחות הכלכלית הנמוכה, עדיין היו קיימים מכשולים בפני עצם התפתחותם של יחסי-היצור הקפיטליסטיים: המשק שהיה ברובו חקלאי, התבסס עדיין על הייצור הזעיר, על עבודה עצמית ועל אי-העסקת פועלים שכירים.
- שעה שבפלשתינה העימות המעמדי הראשי היה עדיין בין הפלאחים לבין בעלי הקרקע וחוכריה הגדולים, ובראשם – המדינה העות'מאנית, בארצות הקפיטליסטיות המפותחות היה כבר מעמד פועלים מפותח עם ארגוני פועלים ומפלגות פועלים.
- שעה שבפלשתינה חלק גדול מהמשק החקלאי עדיין נוהל כמשק להספקה עצמית, הרי בארצות הקפיטליסטיות המפותחות כבר בולטות תופעות כמו סחר עולמי, יצוא הון והשתלטות על שווקים וארצות ברחבי-העולם.

מכאן, שבפלשתינה הופיעו, אומנם, בסוף התקופה העות'מאנית ניצנים של הקפיטליזם, אולם קצב התפתחותם של יסודות אלה היה איטי, ולא היה בו די כדי להמיר את כלל יחסי-הייצור המסורתיים ביחסי-ייצור בורגניים.

התחלות קפיטליסטיות, שהתגבשו בחקלאות המסורתית (קרקע כסחורה, הנמצאת בבעלות פרטית; פועלים חקלאיים נטולי משק עצמאי), השתלבו בתהליכים שאותם דרבנו

יבוא ההון, הקמת הבנקים (הזרים, המקומיים ואלה המתפקדים כמוסדות ציוניים), והקמת היישובים והשכונות העירוניות ליהודים בלבד.

"היהודים הקדימו את הערבים מבחינת אימוץ הקפיטליזם, אבל חלק מן היתרון הזה יש לרשום לזכות ערבים שסיפקו את הקרקע וערבים שסיפקו את כוח העבודה הזול. בלי שני אלה, לא יכלו עולי העלייה הראשונה להיות לאיכרים ולממש 'קולוניאליזם אתני' שגידר את המושבות מפני האוכלוסייה המקומית" (בן-פורת, 1999, ע' 32).

קריסתה של האימפריה העות'מאנית, שהושלמה בימי מלחמת העולם הראשונה, הייתה מהלך כלכלי ומדיני ממושך.[25] אופן הייצור המבוסס על משקי איכרים עיכב את הכנסתם של מכשירי ייצור מתקדמים ומכונות, בעיקר לחקלאות, ושימר את מעמדו של הפלאח, חבר העדה הכפרית, משום שזה היה האינטרס של העלית השלטת באימפריה, שהתרכזה סביב חצר השולטאן והייתה תלויה בזיכיונות שהוא חילק לגביית מסים ובהרשאות להשתלטות על קרקע ולמכירתה.

יחד-עם-זאת, פלשתינה של סוף המאה ה-19 וראשית המאה ה-20 לא הייתה אזור המנותק לגמרי מההתפתחות הכלכלית העולמית. להיפך: היא שימשה אחד היעדים לחדירה של המעצמות האימפריאליסטיות, וחדירה אימפריאליסטית-קולוניאלית זו גררה בעקבותיה – בתנאים של פלשתינה – התפתחות קפיטליסטית, מהירה, שזירזה הן את התהליכים של התיעוש ושל התגבשות השוק הקפיטליסטי, והן את התהליך של נישול היצרנים הקטנים, הפלאחים, מאדמתם.

---

[25] "המשטר העות'מאני עיכב את הצמיחה הכלכלית והמודרניזציה בממלכה כולה, ובוודאי בפרובינציות המרוחקות... אחת ממטרות המשטר הייתה להעביר משאבים מהפרובינציות אל המרכז בבירה. ביזור השלטון בפועל ודרכי גביית המסים עודדו התעשרות של אנשי שררה חמסנים והכבידו את נטל המסים, שהיה כבד בלא-הכי, ובעיקר על המוני הפלאחים העניים. הבזבוז וחוסר היעילות במינהל וההוצאות הגבוהות על ניהול מלחמות כושלות סיבכו את ממשלת תורכיה בחובות חוץ כבדים. הנושים האירופים עודדו את הממשלה העות'מאנית להוציא, לבזבז וללוות, כדי להגדיל את רווחיהם ואת כוחם – עד שבסופו-של-דבר התמוטטה כל המערכת ואגרות החוב העות'מאניות איבדו חלק ניכר מערכן " (גרוס, 2002, ע' 306).

"יש מי שעדיין נהנים, מדי פעם, להציג את הכובש כגבר גבה קומה, צרוב שמש,
נעול מגפי שדה, נשען על את – כזה שאינו נרתע מלהשתתף במלאכה,
ובתוך כך צופה למרחוק, לעבר אופק אדמותיו; וכשאינו נלחם נגד הטבע,
הוא מתמסר לאנשים, מרפא את החולים ומפיץ את התרבות,
הרפתקן אצילי, ככלות הכול חלוץ".
(אלבר ממי)[26]

פרק 2. הקולוניזציה היהודית והציונית בשלהי התקופה העות'מאנית

במחצית המאה ה-19, עם החרפת התחרות בין המעצמות האימפריאליסטיות על השליטה בקולוניות באמצעות חלוקתו וחלוקתו-מחדש של העולם, הפכה האימפריה העות'מאנית זירת התמודדות חשובה בין אנגליה, צרפת, גרמניה, איטליה, אוסטריה-הונגריה ורוסיה הצארית. בשנות ה-40 של המאה ה-19, הקימו המעצמות הללו בירושלים קונסוליות, שנהנו מזכויות ה"קפיטולציות", אשר נכפו על השלטון העות'מאני המוחלש. תפקיד הקונסוליות היה להכשיר את הדרך להשתלטות על פלשתינה והאזור, וזאת על-ידי השגת זיכיונות, רכישת קרקעות, עידוד הגירה של בני-ארצותיהן, הקמת מוסדות חינוך, בריאות וסעד, פיתוח שירותי דואר ועוד.

במסגרת מאמצי ההשתלטות הללו ניצלו המעצמות תנועות הגירה, שנתהוו עקב נסיבות כלכליות-חברתיות ועל רקע של מאוויים דתיים. כך, למשל, ניצלה גרמניה להעמקת חדירתה בפלשתינה את תנועת **הטמפלרים**. תנועה זו, שנוסדה בווייטמברג (1861) ככת דתית, שממשיכה את מסורת הטמפלרים מתקופת מסעות הצלב, הקימה את מושבתה הראשונה בפלשתינה בשנת 1868.

בתחרות זו על השליטה בשטחי האימפריה העות'מאנית נטלו חלק פעיל גם בעלי-הון יהודים, שהיו קשורים ומשולבים בבורגנות של ארצותיהם, ויחד-עם-זאת קיימו קשרים מסחריים ופיננסיים בינלאומיים. כמו חלקים אחרים של הבורגנות הגדולה של מערב-אירופה ושל ארצות-הברית, נטלו גם בעלי ההון הגדול היהודים חלק פעיל בהקמת חברות תעשייתיות ומסחריות ובפיתוח רשת מסילות הברזל על בסיס זיכיונות ממשלתיים. כמו-כן הקימו חברות פיננסיות שונות, שמימנו מפעלים ממשלתיים, חברות תעשייה ומסחר וחברות קולוניאליות.

החברות הקולוניאליות היהודיות הללו, שעל-פי המסורת הקולוניאלית שילבו עסקים עם צורות שונות של חדירה תרבותית והקמת מוסדות דתיים ופילנתרופיים, קמו בכל הארצות הקפיטליסטיות הראשיות החל משנות ה-60 של המאה ה-19. היקף פעולתן בפלשתינה והמשכיותה נקבעו במידה מכרעת על-ידי ההצלחה או הכישלון של מאמצי החדירה של המעצמה האימפריאליסטית, שאליה היו קשורות.

מתיאורים מקיפים של החברות הקולוניאליות היהודיות והציוניות עולה תמונה של מאמץ קולוניאלי, שהן השקיעו בפלשתינה בשליש האחרון של המאה ה-19 (דוכן-לנדוי, 1979; שאמה, 1980; Burstein, 1934; קרק, 1984; מרגלית, גולדשטיין, 1989).

"תהליך ההתיישבות בפלשתינה היה פרויקט ממשי של קולוניזציה" – כתב בן-פורת (בן-פורת, 1999, ע' 38). אולם גם בקרב חוקרים, המגדירים את הפעילות של המוסדות הציוניים כקולוניזציה, מעטים, אם בכלל, רואים בבורגנות היהודית, בעלת ההון הפרטי ובעלת הקול המכריע במוסדות הציוניים, את הכוח הכלכלי-חברתי והמדיני המרכזי בתהליך הקולוניזציה של פלשתינה.

הסוציולוג **גרשון שפיר**, המגדיר את המפעל הציוני כמפעל קולוניאלי, הגיע למסקנה, כי בהבדל מפרקטיקות קולוניאליות אחרות, בזו הציונית מילאו שיקולים קפיטליסטיים תפקיד מישני:

---

[26] אלבר ממי, **דיוקן הנכבש ולפני כן דיוקן הכובש**, כרמל, 2005, ע' 31.

"הבדלים ממפעלים קולוניאליים אחרים, כגון העדר מטרופולין, המטרות הלאומניות המובהקות **והתפקיד המשני שמילאו חישובים קפיטליסטיים,** שיוו לקולוניזציה הציונית את דמותה הייחודית. אולם הבדלים אלו לא ביטלו את הדמיון היסודי בין מטרות העלייה השנייה לאלה של קולוניות אחרות של 'התיישבות טהורה', היינו: קולוניות המכוונות ליצירת אוכלוסייה הומוגנית של מהגרים-מתיישבים. רבים מהמאפיינים הייחודיים של הקולוניזציה של הציונות העובדת לא נבעו מאופייה הלא-קולוניאלי כביכול, אלא מקווי פעולה שנועדו לפצות את המהגרים הפועלים-מתיישבים על התנאים העוינים, ששררו בארץ ובשוקי העבודה שלה. מכל מקום, מטרתם הייתה קולוניזציה מוצלחת של ארץ ישראל באמצעות דחיקת תושביה הפלסטינים החוצה, אגב הצדקה מתמדת של ההתיישבות היהודית האחידה באמצעות התכחשות מעמיקה לשאיפות הלאומיות הפלסטיניות" (שפיר, 2004, ההדגשות אינן במקור).

התפיסה של שפיר מציגה את הפרויקט הציוני כפרויקט לאומני-קולוניאלי, המשרת את המהגרים-מתיישבים היהודים, ודוחה את ראייתו כפרויקט, שהוא בעיקרו מעמדי-כלכלי בשירות בעלי הון יהודים ("חישובים קפיטליסטיים"). בפרק הנוכחי ובפרקים בהמשך ייעשה ניסיון להראות, כי גישתו של שפיר בנושא זה מוטעית.

מבלי להמעיט במשקל שנודע לפוליטיקה הלאומנית, שניהלו המוסדות הציוניים בפלשתינה, פוליטיקה שחתרה לדחיקת רגליו של העם הערבי שהתגבש בפלשתינה, ההשלכה לשולי הדיון של השאלה החשובה: את מי שירתה מדיניות זו? איזה אינטרסים מעמדיים-כלכליים היא שירתה? - הופכת את הפרויקט הציוני לעניין "לאומי", לאינטרס של כלל המהגרים היהודים. בדרך זו מטשטש ההבדל בין אלה שניהלו את הפרויקט הציוני במטרה להרוויח מייד ובעתיד וליצור לעצמם כן שיגור כלכלי ומדיני, לבין אלה (רוב המהגרים), שתפקידם היה לשרת את הפרויקט הזה גם במחיר חברתי ואישי כבד.

ויכוח מהותי זה אינו רק היסטורי; נודעת לו משמעות רבה גם בהבנת המציאות הישראלית: האם זו מציאות לאומנית פוסט-קולוניאלית, כפי שניתן להסיק מיישום גישתו של שפיר בניתוח המציאות הישראלית, או מציאות מעמדית קפיטליסטית, המנוהלת בהתאם לאינטרסים של ההון (שבשנות האלפיים כבר משולב מאוד בגלובליזציה הקפיטליסטית ובהון של החברות הרב-לאומיות). התעלמות מהתוכן המעמדי הבסיסי של המציאות הכלכלית-חברתית והמדינית בפלשתינה (ובישראל) והצבת הניגוד יהודים-ערבים במרכז, גם מציבה חסם בדרך לגיבוש שותפות מאבק של עובדים יהודים וערבים בשאלות המרכזיות של אופי המשטר הכלכלי-חברתי, מהות הדמוקרטיה הישראלית, האפליה הלאומית והמאבק להפסקת הכיבוש הישראלי בשטחים שנכבשו ביוני 1967.

2.1 קולוניזציה יהודית (לא ציונית)

חברות פילנטרופיות יהודיות

הקמת ארגוני הסעד על-ידי גופים, שמאגדים בעלי-הון יהודים, נועדה להבטיח לבעלי-ההון האלה קשר עם היהודים דלי-האמצעים בארצותיהם ובארצות אחרות (מה שמכונה בשפה של היום: "עסקים וקהילה"), פעילות זו לא הייתה יוצאת-דופן. במסגרת החברה הקפיטליסטית הכללית, ממשיכות להתקיים התארגנויות על בסיס של מוצא לאומי והשקפה דתית. אין פירוש הדבר, שהייתה אי-פעם חלוקה, שלפיה בעלי-הון יהודים ינצלו אך ורק פועלים יהודים, ואילו בעלי-הון אירים – פועלים אירים וכו'. המיליונר האמריקאי **יעקב שיף**, שהיה שותף בחברת "קון את לב" ועסק בעיקר בהשקעות בחברות הרכבות, ניצל לא רק פועלים יהודים. אולם העובדה, שהוא היה מנהיג הוועד היהודי, חיזקה את מעמדו בקרב יהודי ארצות-הברית, וממילא ביצרה את מעמדו בחברה האמריקאית בכלל.

בכל אחד מהמרכזים האימפריאליסטים של אותה תקופה – צרפת, בריטניה, גרמניה וארצות-הברית – הוקמו חברות פילנטרופיות לפעולה בפלשתינה ובאזורי עולם אחרים:

כל ישראל חברים (כי"ח), המוכר גם בשמו **אליאנס** (Alliance Israelite Universelle) נוסד בשנת 1860 כארגון של בעלי-הון צרפתים ממוצא יהודי, שהחשוב ביניהם היה הברון **ג'יימס רוטשילד**. מטרותיו המוצהרות של אליאנס היו תרבותיות-חברתיות – לפעול

לאמנציפציה של היהודים ולהגיש סיוע ליהודים סובלים, ושלוחותיו הגיעו הרחק, לרבות לפלשתינה. בארץ, כמו גם במקומות אחרים, הקים אליאנס מוסדות חינוך ומוסדות להפצת הלשון הצרפתית, ונוסף לכך ייסד גם את בית-הספר החקלאי מקווה ישראל (בשנת 1870), למעשה, הייתה כי"ח סוכנות יהודית-צרפתית לפעילות בארצות שונות, שעבדה בשיתוף פעולה הדוק עם משרד החוץ הצרפתי (הלפרין, ריינהרץ 2000).

החברה האנגלו-יהודית (The Anglo-Jewish Association) נוסדה בשנת 1871 כאיגוד של בעלי-הון אנגלים ממוצא יהודי לפעולה ברחבי האימפריה הבריטית. ב-1898 נטלה החברה תחת חסותה את בית-הספר לילדות של אוולינה דה-רוטשילד בירושלים.

חברת העזרה ליהודי גרמניה (Hilfsverrein der Deutshen Juden) נוסדה בשנת 1901 כחברה למטרות חברתיות-תרבותיות ("לקדם את ההתפתחות הכלכלית, התרבותית והמוסרית של בני דתנו, בעיקר באירופה המזרחית ובאסיה"). מייד לאחר הקמתה' החלה לפעול בפלשתינה, ובשנת 1913 כבר נמצאו תחת חסותה 27 בתי ספר, שבהם הונהגה הלשון הגרמנית, ומרפאת עיניים. חברת העזרה הגישה סיוע גם להקמת הטכניון בחיפה. בהבדל מהחברות הפילנתרופיות היהודיות האחרות, חברת העזרה פסקה לפעול לאחר כיבוש פלשתינה בידי הבריטים.

הג'וינט (Joint Distribution Committee) הוקם בתקופת מלחמת-העולם הראשונה כארגון לעזרה ליהודים מעבר לים על-ידי הוועד היהודי האמריקאי, ופעל גם בפלשתינה.

המושבות הפרטיות

ראשית הקולוניזציה הכלכלית (הלא-פילנתרופית), בעלת האופי הקפיטליסטי התרחשה בפלשתינה בתחומי החקלאות, שכן פלשתינה הייתה בעיקרה ארץ חקלאית, שאוכלוסייתה חיה ברובה בכפר (ר' פרק 1). בשליש האחרון של המאה ה-19, הייתה כבר חקלאות מטעים בהיקף מסוים, שבה היו מעורבים גם יהודים, תושבי הארץ. אך המהגרים היהודים וההון היהודי שהגיע מחו"ל זרמו באותה תקופה לחקלאות המסורתית, תוך קיום יחסי גומלין כלכליים עם הערבים, שעבדו אצלם כפועלים, ועם הסוחרים ובעלי הקרקעות הערבים.

האיכרים במושבות הפרטיות ובמושבות שניהל והקים רוטשילד (ר' להלן) היו, כהגדרתו של אמיר בן-פורת – הגרעין של הבורגנות היהודית, שצמחה בפלשתינה. בורגנות זו רכשה קרקעות מבעלי קרקעות ערבים (בגלוי, או באמצעות מתווכים), ואילו במשקים שלה העסיקה בעיקר פועלים ערבים (בן-פורת, 1999, ע' 39). כניסתה לפלשתינה בשליש האחרון של המאה ה-19 התאפשרה הן בשל החדירה של מעצמות קולוניאליות, הן בעוקבות פיתוח התחבורה (מסילת הברזל הראשונה, בין ירושלים ליפו, החלה לפעול ב-1892) והגידול בסחר החוץ, והן בשל חוק הקרקעות (1858), שאיפשר בעלות פרטית ומסחר מוגבל בקרקעות (ר' פרק 1).

בעלי הון יהודיים יזמו את הקמתן של מושבות (קולוניות) פרטיות בארץ ישראל לפני שהברון רוטשילד העביר לפלשתינה חלק מזערי מהונו ולפני שהוקמה התנועה הציונית. כפי שיובהר בהמשך, מושבות אלה סימנו, במידה רבה, את כיוון הפעולה של התנועה הציונית בעידוד ההון הפרטי בכפר ובעיר ובהאצת ההתפתחות הקפיטליסטית. אולם קיומו של השלטון העות'מאני חייב גם את איכרי המושבות לפעול לפי הכללים שקבע, לרבות בכל הקשור בתשלום מסים ובהגבלות על העברת רישום על קרקע בספרי האחוזה (טאבו).

בסוף המאה ה-19 היו בפלשתינה 9 מושבות, שפעלו בחסות הברון רוטשילד ועוד 10 מושבות, שלא היו בחסותו. המושבות שלא בחסות רוטשילד הוקמו בידי בעלי הון יהודים, שהגיעו לארץ עם הונם ורכשו קרקע, או בידי חברות כלכליות (אגודות התיישבות), אשר הוקמו בחו"ל ובהונן רכשו קרקעות בארץ, עליהן התיישבו מהגרים יהודים דלי אמצעים, אשר חויבו בתשלום דמי חכירה. אשר לחברי אותן אגודות התיישבות, רובם לא היגרו לארץ. האיכרים במושבות אלה החזיקו מעמד, בין היתר, משום שעמד לרשותם אשראי נוח, שסיפקה להם חברת יק"א (גלעדי, 1989).

איכרי המושבות הפרטיות השתלבו באופן הייצור המבוסס על משקי איכרים, ששלט אז בחקלאות הפלשתינאית. הם פעלו כאיכרים חוכרי קרקע, אשר לצורך הפעלת המשק החקלאי המשפחתי שלהם, מעסיקים פועלים שכירים, רובם ערבים, משום שאלה היו כוח

עבודה זול. התפוקה של גידולי הפלחה במושבות אלה הייתה דומה לתפוקה של החקלאות הערבית, אף שהם השתמשו בציוד אירופי. לפי המסורת הקולוניאלית (אמריקה הצפונית, צפון אירופה), הם לא השתלבו בכפרים הערביים, אלא הקימו ישובים (קולוניות, מושבות) ליהודים בלבד.

בהקשר זה ראוי לציין, כי המהגרים נושאי השינוי הקפיטליסטי בחקלאות בפלשתינה (שאינה גידול הדרים) היו דווקא המהגרים הגרמנים (הטמפלרים), שהקימו בארץ משקים חקלאיים בנוסח אירופי, המבוססים על משק מעורב, משק חלב, ושימוש במכשירים ובציוד חקלאי שהביאו עמם מגרמניה. תוצרת המשקים שלהם כוונה לשוק המקומי בערים.

קיומן של המושבות היהודיות הפרטיות התאפשר בשל היותן חלק מההגירה הקולוניאלית של הון ועובדים יהודים מאזורי מזרח-אירופה. הם הגיעו לפלשתינה במטרה לנהל עסק קטן (משק חקלאי). (על הגירתם של בעלי הון לפלשתינה העות'מאנית – ר' להלן).

הקמת המושבות משנות ה-80 של המאה ה-19 ואילך בידי יהודים, שהיגרו באופן פרטי, ובידי הון פרטי יהודי, הייתה תחילת הקולוניזציה היהודית בפלשתינה. "הבורגנות, שהתגלמה באיכרים שהקימו 'קולוניות אתניות', היא זו שהעמידה את 'כן השיגור' של הציונות המעשית בפלשתינה " (בן-פורת, 1999, ע' 8).

המפעל הקולוניאלי של רוטשילד

משפחת רוטשילד מפאריס, שהייתה משפחת הבנקאים האמידה ביותר בצרפת במאה ה-19, השתלבה בהצלחה בתהליכים הכלכליים שהתחוללו באותה תקופה, ושלחה ידיה לעסקי תעשייה רבים. היא הייתה מעורבת במידה רבה בהנחת מסילות-ברזל ובייצור ציוד עבור מסילות-ברזל, בהפקת פחם, במפעלי ערגול, במפעלים לייצור מכונות, בתעשיית הנפט ועוד. ברם עוצמתה העיקרית של המשפחה הייתה בתחום הפיננסי, ועוצמה זו אפשרה לה להשיג חוזים ממשלתיים וזיכיונות לבניית מסילות-ברזל, ולגייס מילוות לאוצר המדינה הצרפתית. ההון של הפירמה של רוטשילד גדל – הודות לעסקיה הענפים – מ-3.3 מיליוני פרנקים צרפתיים בשנת 1815 ל-100 מיליוני פרנקים צרפתיים בשנת 1925 (גרץ, 1975).

ההשקעות של משפחת רוטשילד בעסקי מסילות-הברזל הפכו אותה, באופן טבעי, לפירמה קולוניאלית, בעלת עניין רב וקשרים גם באימפריה העות'מאנית. וכך, כבר בשנות ה-50 של המאה ה-19, עוד בטרם הוקם כי"ח (אליאנס), יזם הברון רוטשילד את הקמתם של בתי-חולים ושל בית-ספר לנערים בפלשתינה. לאחר מכן בא השלב של הקמת כי"ח (אליאנס), ולאחר-מכן - שלב ההשקעות הישירות של הברון רוטשילד במשק הפלשתינאי, וקודם כל בקרקעות ובמושבות (קולוניות) חקלאיות.

בשנות ה-80 של המאה ה-19, החלה הגירה של קבוצות יהודים לפלשתינה. על ההגירה עצמה, סיבותיה והרכבה ידובר להלן. אולם בהקשר של המפעל הקולוניאלי של רוטשילד חשוב לציין, שכמה מהמתיישבים היהודים הללו, שהקימו את ראשון לציון, פנו לרוטשילד בשנת 1882, בבקשה שיסייע בידיהם בממון, לנוכח קשייהם לכסות את ההוצאות הכרוכות בהקמת המושבה.

ההשקעה בפלשתינה הייתה לגבי רוטשילד (וכן לגבי בעלי-הון יהודים אחרים, כמו הברון הירש, מונטיפיורי, אוליפנט) עסק קולוניאלי, שאפשר להפיק ממנו הן רווחים מיידיים והן תועלת לטווח הארוך, כלומר, התבססות כלכלית-מדינית, שתסייע לצרפת לשלוט בשטח ולהופכו לקולוניה צרפתית, אם וכאשר תקרוס האימפריה העות'מאנית.

בהתייחסו לרכישת הקרקעות בידי רוטשילד, ציין רן אהרנסון, כי זו "לא שימשה ככלי לאומי או כאקט פוליטי. אין למצוא במדיניותו העדפה אזורית, או ניסיון ליצור רצף טריטוריאלי כבסיס קהילתי-סקטוריאלי, אלא הענות לצורכי השוק לשם חיזוק ההתיישבות הקיימת או להרחבתה" (אהרנסון, 1990).

בשלב ראשון שם רוטשילד דגש בשיגור פקידיו לביסוס המושבות היהודיות הקיימות, שכבר רכשו קרקע בכוחות עצמן. בשלב השני, החל מ-1884, החל ברכישת שטחי קרקע מידי בעלים או חוכרים גדולים ערבים, לרבות סביב המושבות הקיימות. רק מ-1887 ואילך

יזם את הקמתן של מושבות יהודיות חדשות. למושבות נועד גם התפקיד של הפצת הלשון הצרפתית, וזאת כחלק מהמאמץ להגביר את השפעתה של צרפת (מדינת המטה של רוטשילד) באזור בכלל, ובפלשתינה בפרט.

על-פי הערכה, השקיע רוטשילד בהתיישבות בפלשתינה 5.6 מיליוני ליש"ט, ומהם 1.6 מיליון ליש"ט בשנים 1883-1899. לפי מקור אחר, ההשקעה של רוטשילד הסתכמה באותן שנים ב-6.1 מיליון ליש"ט. כדי להבין את גודל הסכום ביחס לכלל ההשקעות של בעלי הון יהודים בארץ באותה תקופה, די להשוותו, למשל, לסך ההשקעות של כל האגודות של חובבי ציון, שהסתכמו בשנות ה-80 בסכום של 87 אלף ליש"ט – 5 אחוזים בלבד מהשקעותיו של רוטשילד באותו פרק זמן (ביין, 1970; גבתי, 1981; בן-פורת, 1999).

לכאורה, השתמש רוטשילד בדגם הקלאסי של התיישבות קולוניאלית, שיושם, למשל, על-ידי המתיישבים הצרפתים בצפון-אפריקה. רוטשילד נטל על עצמו את רכישת הקרקע, ואילו את עיבודה מסר למתיישבים יהודים, שעבדו כשכירי-יום, אך קיוו להפוך, בהדרגה, חוכרים עצמאיים. הוא הופיע בשלב הראשון גם כבעלי-הקרקע וגם כקפיטליסט – בעל-המשק ומי שממנה את מנהלי העבודה. בשלב השני, התכוון רוטשילד להגיע לכך, שהמתיישבים עצמם יהיו קפיטליסטים, כלומר, שיהיו בעלי-המשק וינהלו אותו על יסוד ניצול עבודה שכירה (ערבית או יהודית, לפי התנאים).

המשקים החקלאיים, שטיפח רוטשילד בארץ, היו במידה רבה "העתק של הכלכלה הכפרית בדרום צרפת" (שאמה, 1980, ע' 105). הוא ניסה לטפח משק מטעים (כרמי יין ושקדים), שישמשו גם כבסיס לתעשייה המעבדת תוצרת חקלאית: יקבי יין, טווית משי. "סבור היה כי המטעים של ארץ-ישראל, משעה שיתבססו כהלכה על-פי קווים מדעיים – בעוד הם משובצים בפועל ממש בתוך חקלאות של ילידים, שהיא בעיקרה נחשלת ומפגרת – סופם שיכבשו את הכל" (שאמה, 1980, ע' 105).

תוכניתו של רוטשילד הייתה מנותקת מהמציאות המקומית. החקלאות בדרום צרפת, שהייתה דגם החיקוי של רוטשילד, התבססה על משקי איכרים עצמאיים, כלומר, חוות קפיטליסטיות קטנות. בפלשתינה של שלהי השלטון העות'מאני, לעומת זאת, אופן הייצור התבסס על משקי איכרים, וניהול משק קפיטליסטי (שאינו ייחודי ומוכוון יצוא, כמו משק ההדרים) נתקל בקשיים רבים.

כדוגמא לקשיים הללו אפשר להביא את כשלון תוכניתו של רוטשילד להקים בגליל תעשיית משי. בשנים 1890/1 ניטעו ביסוד המעלה עצי תות על שטח של אלף דונמים, ואילו בראש פינה בנה רוטשילד מפעל לטוויה ולאריגה של משי גולמי. לפי תוכניתו, היו אמורים לעבוד במפעל ילדים מצפת, שיקבלו חינוך תוך כדי עבודתם (בדומה לבתי-הספר לטוויה, שפעלו בראשית המאה ה-19 באנגליה ובצרפת). אלא שההורים בצפת סירבו לשלוח את ילדיהם למפעל, ואילו בידי רוטשילד לא היו הכלים לכפייה כלכלית או מנהלית (שאמה, 1980, ע' 103).

כיוון אחר בפעילות של רוטשילד היה ניהול משקים חקלאיים בשיטה המשקית ששררה אז בפלשתינה, שיטת האריסות. בהתאם לכיוון זה, ניאות רוטשילד לסייע בידי מתיישבים יהודים בתנאי, שהמתיישבים ירשמו את כל הקרקעות שברשותם, את בתיהם ואת ייתר הנכסים על שם נציג הברון, ובתנאי שהם יסכימו מראש לקבל את מרותו (גבתי, 1981, ע'ע 30-32). בדרך זו הפכו המתיישבים מחוכרים עצמאים, בעלי משק משלהם, לאיכרים לא-עצמאים, מעין אריסים. יחד עם זאת, האיכרים העסיקו במשקיהם פועלים ערבים. כך, למשל, עיבוד הכרמים נעשה ברובו בידי פועלים ערבים, בעוד שבעבודה ביקבים הועסקו פועלים יהודים. מעריכים, כי במושבות שתוקצבו בידי רוטשילד הועסקו עד ל-1914 כ-5,000 פועלים ערבים (אליאב, 1976).

גם הכיוון הזה במפעל הקולוניאלי של רוטשילד נתקל בקשיים. המתיישבים היהודים, שעבדו במושבות הברון, לא הגיעו לארץ כדי להיות אריסים באחוזות, אלא כדי להיות איכרים קפיטליסטים. כאשר נוכחו לדעת, כי למרות שנדרש מהם להשקיע מכספם בהתיישבות הזאת, הם אינם חוכרים עצמאים, אלא עובדים בשכר, מיהרו רבים לעזוב את המושבות וחזרו למקומות שמהם באו. דוגמא אחת לכך : מ-25 משפחות יהודיות, שהיגרו לפלשתינה ב-1885 במטרה להתיישב במושבה קסטינה, סירבו 20 משפחות לחתום על כתב

ההתחייבות שדרש רוטשילד, וזאת לאחר שנוכחו לדעת, באיזה תנאים יצטרכו לעבוד. 20 המשפחות הללו חזרו לארץ מוצאן (גלעדי, 1973).

אלה שנותרו, ביססו את המשקים שלהם על העסקה של פועלים שכירים, קבועים ועונתיים, תוך שימוש בשיטות העסקה קולוניאליות ברוטאליות, לרבות השימוש בשוט ובעונשים גופניים אחרים (שהופעלו נגד פועלים ערבים, אבל גם נגד הפועלים התימנים).

קשה להסביר, מדוע רוטשילד לא השקיע בחקלאות הקפיטליסטית הקולוניאלית שכן הצליחה, בפרדסנות, האם הייתה זו רק טעות בשיקול הדעת, או אולי הוא העדיף לא להתחרות בקפיטליסטים המקומיים, שהיו בעלי הפרדסים, ואשר ייצאו את רוב תוצרתם לאנגליה?

כישלונו החלקי של מפעלו הקולוניאלי של רוטשילד הפגין מחד גיסא, כי בתנאים של ארץ דלת משקעים, שנדרשים בה הון רב ותכנון של מפעלי השקיה וניקוז, אין בכוחן של מושבות מפוזרות להחזיק מעמד. מאידך גיסא, הוכיח הכישלון, כי בתנאים של פלשתינה העות'מאנית יש ליצור למתיישבים היהודים מוטיבציה כלכלית וחברתית-רעיונית, כדי שיחזיקו מעמד **למרות** התנאים הבלתי-נוחים. את הלקחים הללו למדה כפי שנראה להלן, התנועה הציונית, בבואה לארגן את המפעל הקולוניאלי שלה.

לכלל שיתוף-פעולה מעשי עם הארגונים הציוניים, שפעלו בפלשתינה, הגיע רוטשילד בשנת 1914, כאשר רכש אדמות בעמק יזרעאל ובשפלת השומרון, ואילו חברת הכשרת היישוב שימשה כסוכנת ביניים, שעסקה במכירת חלקות למתיישבים באותן קרקעות שנרכשו בידי רוטשילד (שאמה, 1981, ע' 182-183).

העובדה, שעוד בשנת 1900 העביר רוטשילד את הפיקוח על תשע מושבותיו, שבהן ישבו 1,600 איכרים יהודים, לחברת יק"א, אין בה כדי להמעיט מחשיבות השקעותיה של המשפחה הזאת במפעל הקולוניאלי בפלשתינה. בסיכום שערך בנק אפ"ק על ההתפתחות בארץ בעשור 1903-1913, נכללו הדברים הבאים לגבי מפעל ההתיישבות של רוטשילד:

"ברצוננו אך להדגיש את העובדה, שהיה זה הוא (רוטשילד – ת"ג) שהניח את התשתית, שעליה יכולה הייתה להתפתח כל העבודה הקולוניאלית שבאה לאחריה בפלשתינה, לרבות עבודתו של הבנק שלנו" (APK, 1918).

יתר-על-כן, העברת המושבות לחסות יק"א הייתה רק בחזקת הפסקה במפעל הקולוניזציה של משפחת רוטשילד. לאחר כיבוש פלשתינה בידי הבריטים, שב אדמונד רוטשילד לעשות בה עסקים (ר' פרק 6).

החברה לקולוניזציה יהודית (יק"א)

יק"א (Jewish Colonization Association) נוסדה בשנת 1891 בפאריס ע"י הברון **מוריס (משה) הירש.** מייסד יק"א היה פעיל בראשית שנות ה-70 של המאה ה-19 בבניית מסילות-ברזל באימפריה העות'מאנית. החל משנות ה-80 עסק הברון הירש בהקמת מושבות חקלאיות יהודיות בארגנטינה. פעולותיה של יק"א בפלשתינה העות'מאנית, שהחלו ב-1896 (לאחר מותו של הירש) התרכזו ברכישת קרקעות, בהשקעה בחברות ובארגון מושבות חקלאיות.

החל ב-1900, הועברו לניהול יק"א כל המושבות שהיו תחת המינהל של רוטשילד, והיא גם הקימה מושבות וקבוצות בעצמה. (ב-1924 שב רוטשילד לנהל את עסקיו בפלשתינה, הפרידם מיק"א, והקים את פיק"א.)

חברת יק"א נהגה כחברה קולוניאלית, שחתרה לנהל בפלשתינה משק קפיטליסטי, אך התחשבה במערכת יחסי-הייצור ששררה אז בחקלאות. יק"א עודדה את השימוש במשאבות מנוע המופעלות בנפט, דאגה לסלילת כבישים וטיפחה חקלאות מעורבת, המבוססת על שילוב של גידול תבואות, בהמות בשר וחלב, וכן גידולים מזרחיים, כמו שומשום, דורה ושעועית (גבתי, 1981, ע' 79).

לפעילות המשקית של יק"א היו שני צדדים עיקריים.

מצד אחד, דמתה פעילות זו לפעילותם של העשירים העירוניים הערבים, שהשיגו זכות חכירה על שטחי קרקע רחבי ידיים והפכו את מעבדיהן, הפלאחים, לאריסים.

ב-1905 רכשה יק"א (בניהולו של חיים מרגלית קלאווירסקי), יחד עם בנק אפ"ק (ר' להלן) 6,500 דונם מאדמות דלאיקה בגליל התחתון. בהמשך העניקה יק"א אשראי לחברה הכשרת היישוב (ר' להלן) למימון רכישת קרקעות, אשר יועדו מראש למכירה ליזמים יהודיים פרטיים (שילה, 1990).

אשר לארגון הייצור על אדמות שרכשה, הנהיגה, למשל, יק"א משטר של אריסים במושבה היהודית סג'רה. הפועלים, או קבוצות הפועלים, היו צריכים לחתום על חוזי אריסות עם הנהלת החווה. האריס חתם על חוזה לשנה אחת, ולפי החוזה היה עליו לעבד את האדמה מבלי להיעזר בפועלים שכירים (אלא בשעת הדחק). מהיבול היה על האריס לפרוע, קודם-כל, ליק"א את חובו (האשראי שנטל לרכישת ציוד) ולשלם את דמי החכירה עבור החלקה. האריס התחייב להשלים את התשלומים מכיסו, במידה שההכנסות מהיבול לא הספיקו לכסות את תשלומי החובה (שאמה, 1980, ע' 148).

מצד שני, השתלבה יק"א בפעילות הקולוניאלית היהודית, כפי שצוין לעיל לגבי שיתוף הפעולה עם אפ"ק והכשרת היישוב. יק"א הייתה נכונה להעמיד לרשות המתיישבים היהודים שטחי קרקע וכן ציוד חקלאי, וזאת תמורת התחייבות לשלם את תמורתם תוך זמן קצוב. מתיישב שכיסה את התחייבותו, היה יכול להפוך לבעל החלקה והמשק (גבתי, 1981, ע' 79).

הוועד היהודי האמריקאי

פעילותם של רוטשילד והירש בפלשתינה במחצית השנייה של המאה ה-19 לא התנהלה במסגרת פעילותם של הארגונים הציוניים, שהחלו לפעול בארץ בסוף המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20. רק בתקופה מאוחרת יותר, שיתף רוטשילד פעולה עם מוסדות ציוניים.

המדיניות שנקט רוטשילד בפלשתינה הייתה אופיינית לגישתם של בעלי-ההון ממוצא יהודי, שחיו ופעלו אז בארצות שונות. המאלפת ביותר מבחינה זו היא גישתם של בעלי-הון יהודים בארצות-הברית.

בעלי-הון יהודים-אמריקאים שמו את הדגש בהשתלבותם במשק ובחברה של ארצות-הברית, ומשום כך התנגדו לכל תפישה, שהניחה כאקסיומה את אי-יכולתם של היהודים להשתלב בעמים, שבקרבם הם יושבים. הם דחו את התפישה הציונית בנימוק, שאי-אפשר להיות אמריקאי טוב וחבר בהסתדרות הציונית בעת ובעונה אחת (שפירא, 1971).

אולם ההתנגדות לאידיאולוגיה הציונית לא מנעה מבעלי-הון יהודים אמריקאים לגלות עניין כלכלי-מדיני בפלשתינה, כאשר העסק נראה להם רווחי, בעלי-הון אלה היו (וממשיכים להיות) חלק מהבורגנות של ארצם. יחד עם זאת, הם פעלו גם במסגרות שהוקמו ע-ידי אנשי עסקים יהודים. בארה"ב הוקם בשנת 1906 **הוועד היהודי האמריקאי**, אשק הקיף בעלי-הון יהודים, שמשפחותיהם היגרו לארה"ב מגרמניה במחצית המאה ה-19.

בשנת 1914 הציע **לואי מרשל**, ממנהיגי הוועד היהודי האמריקאי, תוכנית של רכישת שטחי קרקע בפלשתינה לשם התיישבות, וקרא לבעלי-הון יהודים לפעול במשותף להשגת מטרה זו. בשנת 1924 אכן החליטה ועידה יהודית בלתי-מפלגתית להקים חברה מעין זאת, "במטרה לפתח את המשאבים הכלכליים של ארץ-ישראל על בסיס עסקי" (קופמן, 1976).

בעלי הון יהודים אמריקאים אלה ניחנו בראייה מפוכחת יותר מאשר זו של הברון רוטשילד. בעוד שרוטשילד השקיע בפלשתינה, בעת שהייתה חלק מהאימפריה העות'מאנית, חיכו מיליונרים יהודים אמריקאים, עד שארה"ב גילתה מעורבות ישירה בנעשה בפלשתינה בעת מלחמת-העולם הראשונה. זאת בעקיפין הסיבה לתוצאות השונות, שהיו למפעל הקולוניאלי של רוטשילד לעומת הפעילות הכלכלית של בעלי-הון יהודים אמריקאיים. באוקטובר 1914 לאחר שפרצה מלחמת-העולם הראשונה, הגיעה, ליפו אוניית-המלחמה(!) האמריקאית "נורת קרוליינה", והביאה עמה 250 אלף פרנק זהב, שגויסו על-ידי ציוני אמריקה בעזרתו הפעילה של הנרי מורגנטאו, שהיה אז שגריר ארה"ב בקושטא. מקרה זה לא היה היחיד מסוגו, ואוניות אמריקאיות הביאו מפעם לפעם כסף ומזון במשך כל שנות המלחמה (גבתי, 1981, ע' 115).

כל התפשטות כלכלית קולוניאלית הייתה מאז ומתמיד קשורה בקשר הדוק עם התפשטות מדינית, שיצרה את התנאים להצלחתה של החדירה הכלכלית. רוטשילד נכשל,

בין היתר, משום שפלשתינה – בניגוד לצפון-אפריקה – לא הייתה קולוניה צרפתית, אלא חלק מן האימפריה העות'מאנית, ולכן חסרו לו הן הגיבוי המדיני-הצבאי, והן הגורם הממלכתי שישקיע את השקעות היסוד הנחוצות. בעלי-ההון האמריקאים "גילו" את הגורם שיכול להיות תחליף יעיל לגיבוי המדיני ולהשקעות היסוד בדמות הארגונים הציוניים, שזכו לתמיכה מצד השלטון הבריטי, ולכן הם החליטו בשלב מסוים לשתף עמם פעולה.

פעולת המוסדות הציוניים תתואר בהמשך. אך חשוב לציין בהקשר של הוועד היהודי האמריקאי שלמרות ההסתייגות מהתפישה הציונית, הגיע שלב שבו שיתפו בעלי-הון יהודים אמריקאים פעולה עם הארגונים הציוניים על יסוד יוזמות של השקעות. בספטמבר 1925 נחתם "הסכם ידידות" (The Pact of Amity) בין ציונים ללא ציונים בארה"ב. לפי הסכם זה, היה על הג'וינט להכריז על מגבית למימון מפעל ההתיישבות של יהודים בקרים (מפעל שיזמה אותו ממשלת ברית-המועצות), ואילו יהודי ארה"ב "יתמכו במפעל ההתיישבות בארץ ישראל". בינואר 1927 נחתם הסכם בדבר הקמתה של "סוכנות יהודית מורחבת", שתכלול ציונים ולא ציונים, ובשנת 1929 אכן הוקמו מוסדות הסוכנות לפי העיקרון של מחצית המקומות לציונים, ומחציתם ללא-ציונים (ברובם אמריקאים).

במשך השנים שחלפו מאז, הצטרפו לפעילות כלכלית בפלשתינה (ואחר כך בישראל) ולמוסדות שונים בעלי-הון יהודים נוספים (ועל כך ידובר בהמשך). נקודת-המוצא של בעלי-ההון הללו הייתה, שהעסקים בפלשתינה (ובישראל) חייבים להיות רווחיים, וכי התנאי לכך הוא משטר כלכלי-חברתי ורמת התפתחות, ההולמים עשיית עסקים רווחיים.

בניגוד להשקפה, שטופחה בשקדנות בידי ההנהגה הציונית (ובהמשך – בידי הממסד הישראלי), רכישת הקרקעות בתקופה שפלשתינה הייתה חלק מהאימפריה העות'מאנית נעשתה בעיקר בידי ההון הפרטי, שהגיע יחד עם מהגרים יהודים, או שהועבר בידי חברות השקעה שהקימו יהודים בארצות אחרות.

מראשית המאה ה-20 ועד למלחמת העולם הראשונה (1914), גדל הרכוש הקרקעי של היהודים בפלשתינה בכ-185 אלף דונמים. רובו נרכש בידי יק"א (100,000 דונמים) ובעלי הון פרטיים (50,000 דונמים), שמימנו יחד כ-80% מרכישת הקרקעות, בעוד שכל הגופים הציוניים, הציבוריים והעסקיים, רכשו באותה תקופה כ-35 אלף דונמים, שהיוו כ-20% מכלל הרכישות (יוסף כ"ץ, 1997; שילה, 1997).

אשר למדינות, שמהן הגיע ההון הפרטי היהודי, שהושקע בתקופה העות'מאנית בעיקר בקרקע, הן היו כולן מעצמות, שלטשו עיניים לשטחים שבתחומי האימפריה העות'מאנית: צרפת (רוטשילד, הירש), רוסיה ("חובבי ציון", שהשקיעו במושבות העצמאיות), וארצות-הברית (הוועד היהודי האמריקאי).

חברות פרטיות

עד סוף התקופה העות'מאנית, מרבית הקרקעות בפלשתינה שנקנו בידי יהודים, נרכשו בידי בעלי הון יהודים. בשנת 1914 הוחזקו בידי יהודים בארץ 420 אלף דונם, כאשר 350 אלף דונם (83%) הוחזקו בידי בעלי הון פרטיים (שילה, 1988, ע' 107).

בשנת 1904 נרשמה כחברת מניות **חברת גאולה**, שהוקמה בידי קבוצת ציונים בעלי הון באודסה (רוסיה). מטרת החברה, כפי שנוסחה על-ידי מקימיה, הייתה לקדם את היוזמה הפרטית ברכישת קרקעות בפלשתינה. בעזרת אשראי בסך מיליון פרנקים, שקיבלה חברת גאולה מאפ"ק, קנו נציגיה קרקע ומכרו אותה, חלקות-חלקות, לקונים יהודים ברוסיה. נוסף לתיווך בעסקי קרקעות, עסקה חברת גאולה גם בניהול משקים חקלאיים של בעלים נעדרים, שלא היו כלל בארץ (דוכן-לנדוי, 1979, ע' 152-153).

קבוצה אחרת של בעלי הון ממוסקבה הקימה את החברה **שארית ישראל**, אשר רכשה מהמשרד הארצישראלי את אדמות ג'ממה (רוחמה) בדרום הארץ.

החברה **"גאולת הארץ"** הוקמה בשנת 1911 בגרמניה, ביוזמתו של וארבורג, אשר עוד ב-1906 גיבש תוכנית לרכישת קרקעות עבור בעלי הון ציונים, שלא התכוונו לבוא ולהתיישב בפלשתינה (בעלים נעדרים). "מניסיונו כשותף בחברות קולוניזטוריות גרמניות ותוך הכרת צרכי המפעל ההתיישבותי בארץ, הכיר ורבורג את היתרונות של השקעות בעלי הון במפעל התיישבותי, וידע, כי כמה פעולות, הנחוצות לקידום מפעל ההתיישבות, יכולות להיעשות רק על-ידי בעלי הון" (כץ, 1997).

החברה, שבראשה עמד יחיאל צ'לנוב, הייתה אמורה לרכוש שטחים רחבי ידיים בהון של מאות אלפי מרקים, שעליהם יקומו אחוזות, וכן מפעלים לעיבוד תוצרת חקלאית ומפעלי תעשייה. באותן אחוזות היו אמורים לעבוד פועלים יהודים, אשר יצוידו בכלים חקלאיים חדישים.

המשקיעים בפועל בחברה "גאולת ארץ" היו בעלי הון יהודים ממוסקבה, והחברה רכשה בכספי ההשקעה שלהם אדמות במגדל (ליד הכנרת).

חברה חדשה לקניית ומכירת קרקעות הוקמה בשנת 1912 בידי בעלי הון יהודים, שרובם היו תושבי הארץ. היוזמים היו נחום שינקין, צבי פוגלסון ויוסף שלוש. מטרת החברה הייתה קנייה ומכירה של קרקעות חקלאיות ועירוניות על בסיס מסחרי. בפועל היא התרכזה ברכישות קרקע בפרברי הערים תל-אביב, חיפה וירושלים. את הקרקעות מכרה ברווח לבעלי הון פרטיים, לאחת מחברות אחוזה וכן לוועד האודסאי של חובבי ציון. החברה התפרקה בשנות ה-20 (יוסף כץ, 1986).

חברת הנדל"ן **"פלשתינה נכסי לא ניידי",** נוסדה ביוזמת ההסתדרות הציונית במטרה לרכוש קרקעות בערים. הקרן הקיימת, שראתה בהשקעה בקרקע עירונית השקעה רווחית במיוחד, הסכימה לתת הלוואה לעשרות המשפחות היהודיות האמידות, שרכשו קרקע להקמת בתיהן ב"אחוזת בית", אשר נבנתה כשכונה יהודית נבדלת ליד יפו. ההלוואה ניתנה למשפחות באישור הקונגרס הציוני ה-8 (1908). אותה חברה סייעה גם למשפחות היהודיות שהקימו בתיהן בהדר הכרמל בחיפה.

כן הוקמו עשרות חברות בבעלות בעלי הון יהודים מארצות שונות, אשר כונו **חברות אחוזה.** אלה רכשו קרקע למטעים מידי יק"א והכשרת היישוב כדי שפועלים מקומיים ייעבדו אותה בכל קבוצת אחוזה היו מארגנות כ-50 משפחות והן קיבלו מאפ"ק אשראי לרכישת הקרקע, אותו פרעו בתשלומים. המתיישבים ברובם לא החזיקו מעמד ורוב האחוזות ננטשו.

2.2 הקולוניזציה הציונית – צעדים ראשונים

מאפייני התנועה הציונית

הפרקטיקה הציונית בפלשתינה העות'מאנית, ואחר-כך בפלשתינה המנדטורית ובישראל, התנהלה בהתאם לתנאים ששררו בארץ בכל אחת מן התקופות, על-פי המטרות הכלכליות שהיא שירתה ולאור ההשקפות המדיניות והציוניות.[27]

התפישה הציונית, כפי שעוצבה בידי **תיאודור הרצל** ומנהיגים ציוניים אחרים, כללה כבר מראשיתה את החתירה לקולוניזציה, וזאת על-פי דפוסי המחשבה והמדיניות האימפריאליסטיים, שרווחו באירופה במאה ה-19.

בנאומו "היהודים כעם קולוניאלי" (1899) הדגיש הרצל, כי "היהודים היו תמיד עם קולוניאלי", כיוון שהם נטלו חלק פעיל בקולוניזציה של שטחים מחוץ לאירופה. בהטיפו לקולוניזציה של פלשתינה (העות'מאנית), תיאר הרצל את יתרונותיה לגבי התעשיינים ובעלי-ההון היהודים: "הם ימצאו שם שוק, הם ימצאו שם נקודה, שבה יעבדו בשביל אירופה את חומרי הגלם, הבאים מן המאגר הגדול של אסיה" (הרצל, 1961, ע' 346).

אשר לשיטות הקולוניזציה, הרצל הדגיש בכתביו, כי הקולוניזציה חייבת להתבסס על שיקולים כלכליים. לכן התיישבות של המוני יהודים בפלשתינה העות'מאנית מותנית בהקמתה של חברה כלכלית (Jewish Company), אשר תרכוש קרקעות ותחכירן למהגרים יהודים, וגם תממן עבורם רכישת ציוד חקלאי חדיש, כמו זה שכבר היה בשימוש באירופה. הרצל, בהשפעת תנועת הקואופרציה בגרמניה ובארצות נוספות באירופה, גם צידד בעידוד הקואופרציה בקרב המתיישבים היהודים (רוזמן, 1997).

---

[27] ניתוח של הציונות כהשקפת עולם, כמדיניות, כתנועה וכפרקטיקה חורג ממסגרת חיבור זה. לניתוח כזה תרמו רבים, וביניהם: וולף ארליך (ארליך, 1980), זאב שטרנהל (שטרנהל, 1995), אניטה שפירא (שפירא, 1977; שפירא, 1980; שפירא, 1992); בני מוריס (מוריס, 1991) וכן עבודות ביקורתיות אחרות, שראו אור בארץ ובחו"ל. בפרק זה ולהלן תהיה התייחסות לציונות בהקשר של ההתפתחות הכלכלית והחברתית בפלשתינה העות'מאנית והמנדטורית.

תיאור ממצה של תפישת הקולוניזציה הציונית מצוי בחיבורו של **מנחם אוסישקין**, "הפרוגרמה שלנו", שפורסם בשנת 1904 (אוסישקין, 1934, ע' 105 ואילך) בחיבור הזה, שנכתב בעקבות ביקוריו בפלשתינה ב-1891 וב-1903, הגדיר אוסישקין את מטרת הפעילות הציונית: "לייסד חיי עדה אוטונומית יהודית, - או למען הדיוק, מדינה יהודית, בארץ ישראל", וכן את הדרכים למימוש מטרה זו.

נקודת-המוצא בתפישתו של אוסישקין הייתה, שלמען מימוש המטרות הציוניות הכרחי "שכל אדמת ארץ-ישראל או לכל הפחות רובה, תהיה קניינו של עם ישראל. בלי זכות בעלים על האדמה, לעולם לא תהיה ארץ-ישראל יהודית". אבל כיוון ש"אנו חלשים מדי" להשיג את האדמה "ע"י כיבוש במלחמה", הציע אוסישקין: (א) לרכוש קרקעות מידי הבעלים והמעבדים הערבים; (ב) לדאוג ליישב יהודים על הקרקעות שיירכשו.

בהטיבו להכיר את מציאות החיים בפלשתינה העות'מאנית, הבהיר אוסישקין מצד אחד, שרכישת הקרקע היא הדרך לדחיקת רגלי הערבים (הוא דגל בנישול איטי, שלא יגרום קשיים מרובים, לשיטתו); ומצד שני, שרכישת קרקעות היא עסק משתלם: על הקרקע שנרכשה יכול הבעלים לפתח משק בעצמו, או שהוא יכול להחכירה, ונוסף לכך – ניתן לטייב את הקרקע ולמוכרה ברווח גדול (מסחר בקרקעות כמטרה).

ברם, אוסישקין לא הסתפק בהצגת המטרה של קולוניזציה חקלאית, של התיישבות. כדי לבנות בפלשתינה "מרכז מדיני כלכלי גדול, שיהא בכוחו לקלוט חלק גדול מעם ישראל", הציע אוסישקין לדאוג גם לפיתוח התעשייה והמסחר. כמפתח להתפתחות התעשייה בפלשתינה ראה אוסישקין את כוח-העבודה הזול ("שכר העבודה בארץ ישראל זול במידה אשר לא יאמן") ואת חומרי-הגלם המצויים בארץ.

התחום השלישי בתוכניתו של אוסישקין היה – יוזמה של התנועה הציונית להקים מוסדות מימון ואשראי, שיקלו על משיכת הון של יהודים לפלשתינה. בסניפי הבנקים ירוכז הון, המצוי בידי בעלי-הון מקומיים (בלשונו: "יהודים ספרדים" ו"מושלמים עשירים"), וישמש לפיתוח התעשייה והמסחר. סביב סניפי הבנקים "יאספו, יחזקו ויתפתחו היסודות הכלכליים הבריאים של היהודים, בין אלה שיושבים בארץ ובין חדשים מקרוב באו... בדרך זו יעלו ויבואו לארץ-ישראל ולתורכיה יהודים בעלי חרושת, יהודים סוחרים, יהודים בעלי-מלאכה, יהודים פועלים, יהודים עוזרי-מסחר, יהודים מנהלי-חשבונות וכיוצא בהם..."

ולבסוף, הדגיש אוסישקין גם את חשיבות השגתם, עבור הון יהודי, של זיכיונות להקמת מפעלים לעיבוד אוצרות טבע (ים המלח), נמלים ומפעלי השקיה ולסלילת כבישים; זכויות שעליהן נאבקו המעצמות האימפריאליסטיות, שחדרו לאימפריה העות'מאנית בכלל, ולפלשתינה בפרט.

בחיבורו מצייר, אפוא, אוסישקין תוכנית מקפת של **קולוניזציה אתנית**, שאותה צריכה לבצע התנועה הציונית. זוהי תוכנית קולוניאלית, כיוון שהיא חותרת להשתלט על הקרקע, על אוצרות הטבע וכן על ענפי התעשייה, המסחר והפיננסים בחבל ארץ מעבר לים, תוך ניצול היתרונות הכלכליים והמדיניים, שצברו בעלי-ההון באירופה וכן המעצמות האימפריאליסטיות של אותה תקופה. מה שמייחד את התוכנית הקולוניאלית הזאת, בהשוואה לתוכניות קולוניאליות אחרות, הוא התבססותה על גיוס בעלי-הון יהודים ומתיישבים יהודים, ומטרתה – להפוך את פלשתינה מארץ ערבית לארץ יהודית (כפי שהאימפריה הבריטית הפכה ארצות כמו אמריקה הצפונית ואוסטרליה לקולוניות אתניות של אנגלים, אירים ובני עמים אירופיים אחרים).

דיבור גלוי על אופייה של הציונות היה חלק מהשיח של המנהיגים הציוניים גם בהמשך, אלא שאז כבר ניסו לייפותה ולתארה כתנועה קולוניאלית-נטולת-קולוניאליות, כלומר, נטולת ההשפעה השלילית על בני העם הערבי בארץ. דוגמא לכך יכולים לשמש דבריו של **ברל כצנלסון**, מראשי מפא"י וההסתדרות, שאמר בנאום ב-1929: "מיום שידיה של אירופה עוסקות בעבודה ישבנית (קולוניאלית – ת"ג) ותרבותית עוד לא הייתה עבודה יישובית מלאת צדק ויחסי יושר לגבי אחרים כעבודתנו אנו בארץ ישראל... לא היינו מעולם תנועה קולוניאלית, אלא תנועה של קולוניזציה" (אצל שטרנהל, 1995, ע' 220).

כפי שאפשר לראות, חתרה התוכנית הקולוניאלית הציונית מלכתחילה הן להשיג רווחים קולוניאליים (באמצעות השתלטות על הקרקע והקמת מפעלים תעשייתיים וחברות פיננסיות), והן לדחוק את רגליה של האוכלוסייה המקומית הערבית. בין שתי המטרות הללו – גריפת

רווחים והתנחלות לאומנית – עשויות היו להתפתח סתירות; אך בדרך כלל הייתה ביניהן הרמוניה, משום שבאופן יסודי הן הלכו יד ביד. בשילובן טמון ההסבר למערכה הרעיונית ולשימוש הנרחב במושגים כמו "גאולת הארץ", המתארים את העברת הבעלות (או זכות השימוש) על הקרקע מידי ערבים לידי יהודים כפעולת הצלה. מהן נובעת הצורה המדינית-הלאומית (הציונית-יהודית) שהייתה לתוכנית הקולוניאלית ולמימושה, הלכה, למעשה, בפלשתינה.

מנופים כלכליים ציוניים

התנאי הבסיסי למימוש התוכנית הקולוניאלית הציונית היה – לימוד קפדני של התנאים הכלכליים-החברתיים והמדיניים, אשר שררו בפלשתינה בשלהי התקופה העות'מאנית. כיוון שהחדירה הקולוניאלית לפלשתינה העות'מאנית לא באה בעקבות כיבושו בכוח של השטח ותפיסת השלטון בו, אלא בתנאים של המשך השלטון העות'מאני, הושם הדגש בקולוניזציה הציונית בניצול מנופים כלכליים, ואילו השימוש באמצעי כפייה היה מוגבל.

יוזמי ומארגני הקולוניזציה הציונית הביאו בחשבון גם את הניסיון שצברו גורמים קולוניאליים אחרים, שפעלו ברחבי האימפריה העות'מאנית. לדוגמא: מינהלת החוב העות'מאני, שקיבלה סמכות לגבות מסים מהאיכרים כחלק מהמאמץ לפירעון החוב של חצר השולטאן, חילקה ברחבי תורכיה שתילי גפנים חסינות ממחלות. מונופול הטבק (הון צרפתי) נתן למגדלי טבק בתורכיה הלוואות ללא ריבית, כדי לשכנעם לגדל טבק. ואילו חברת הרכבות האנטלית (שהייתה בבעלות גרמנים) הקימה חוות לדוגמא וחילקה זרעים וייחורים לשיפור העיבוד החקלאי, במטרה לגדיל את כמות הגרעינים לייצוא (Quataert, 1993).

השלטון העות'מאני, ששלט בפלשתינה ובארצות השכנות, התייחס בחשדנות ואפילו באיבה למהגרים האירופים, ובכלל זה ליהודים, שכן ראה בהם שליחים בפועל של המעצמות האימפריאליסטיות, הזוממות להשתלט על שטחי האימפריה. לכן, השלטון העות'מאני לא עודד את המהגרים היהודים ולא הקל עליהם את תהליך הפרדת היצרן (הפלאח) מאמצעי הייצור שלו (אדמתו ומשקו).

יוזמיו של תהליך הקולוניזציה בפלשתינה ומבצעיו, בעלי-ההון היהודים מחד-גיסא, והמוסדות והחברות הציוניים מאידך גיסא, היו חייבים להביא בחשבון את התנאים הקיימים. כדי לממש את תוכניתם – להשתלט על הקרקע ולנשל את הפלאחים שעיבדוה – היה עליהם לערוך עסקות עם הפלאחים בעלי הקרקע (או חוכריה מידי השלטון העות'מאני), או עם הסוחרים והבנקאים, שרכשו קרקעות מידי השולטאן. עסקות מעין אלה תבעו סכומי כסף ניכרים (שלא היו בידי רוב המהגרים היהודים), ניהול משא-ומתן מסובך, וכן התמצאות בסבך החוקים והתקנות של הממשל העות'מאני. לרוטשילד, למשל, היה ממון בהיקף הדרוש, והוא אכן רכש קרקעות למושבות של מהגרים יהודים וניסה לפתח משק מטעים, המתמחה בגידול אחד (מונוקולטורי). אולם לרוב המהגרים היהודים לא היה הון בכמות מספקת לרכוש קרקע ולהקים משק, או שלא היה להם הון כלל.

בהמשך החיבור ייוחד המקום לניתוח התהליכים הכלכליים-חברתיים, שגרמו להגירתם של יהודים מאירופה בסוף המאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20. בהקשר של ניתוח פעולתם של המוסדות והחברות הציוניים בפלשתינה, די להצביע על כך, שתהליכי הקיטוב החברתי וההתרוששות של בעלי-הון יהודים בינוניים וזעירים, דחפו חלקים מסיימים בקרב האוכלוסייה היהודית באירופה להשתלב בהתארגנויות על בסיס לאומי ודתי, שהתנועה הציונית הייתה אחת מהן.

אילי-ההון היהודים מסוגם של רוטשילד והירש לא חיפשו מקום בהתארגנויות מעין אלה, שכן הם השתלבו בהצלחה בקפיטליזם המפותח, בפעילות קולוניאלית חובקת עולם, במערכת הבנקאית, בתעשייה ובמסחר. בעלי-ההון היהודים הללו התייחסו אפילו בחשדנות אל התארגנויות של יהודים בעלי הון קטן, שכן חששו שהתארגנויות אלה יקשו עליהם על-ידי יצירת קוטב נגדי של הון שעלול לנסות ולהתמודד איתם, וימשכו לצידן את המוני-היהודים. כחלוף השנים השתכנעו היהודים בעלי ההון הגדול בארצות שונות, שהם יפיקו תועלת מהצטרפותם לארגונים ציוניים, וכך, למשל, הוקמה הסוכנות היהודית המורחבת, שכלל גם לא-ציונים (ר' לעיל).

בקרב היהודים בעלי ההון הבינוני והזעיר, שחתרו לפתרון שימנע את שחיקתם בין גלגלי הקפיטליזם המפותח באירופה, היו כאלו שתלו תקוות ביצירת מסגרת חדשה במקום חדש, שבו, כך קיוו, יוכלו לנהל את העניינים ולפתח פעילות כלכלית עצמאית, כלומר, ישתלבו בתהליך בניית קפיטליזם בארץ אחרת. מתולדות התנועה הציונית ידוע, כי לא היה ברור מלכתחילה היכן יהיה אותו מקום, שבו ניתן יהיה להגשים את הקולוניזציה (תוכנית אוגנדה). אך בסופו של דבר נפלה ההכרעה על פלשתינה, וזאת מתוך התחשבות הן במסורת הדתית היהודית, הן בעובדה, שבפלשתינה היה קיים כל העת ישוב יהודי כלשהו, והן בניסיון שכבר צברו המושבות של המהגרים היהודים.[28]

ניצול גלי ההגירה וארגון הקולוניזציה היו נקודות המוצא של התורה והמעש הציוניים. לכן, אין להתפלא, שכבר בקונגרס הראשון שלה (1879), עסקה התנועה הציונית במרץ רב בשאלות כלכליות. בקונגרס הראשון הועלתה תוכניתו של **הרמן שפירא**, להקים קרן לרכישת קרקעות, ואילו בקונגרס החמישי (1901) הוחלט על הקמת קרן כזאת – **הקרן הקיימת**. אבל עוד קודם-לכן הוקם בנק קולוניאלי ציוני.

גרוס סיכם, כי שלושה גורמים עיקריים הקלו על בעלי הון יהודים מאירופה, שביקשו להשקיע בפלשתינה העות'מאנית, במטרה לגלגל עסקים רווחיים: התנועה הציונית, שהקימה מוסדות בנקאיים וכלכליים וחברות לרכישת קרקע; האגודות הציוניות באירופה ובאמריקה, שהתארגנו כדי לרכוש במשותף קרקע לצורך נטיעת מטעים; והחברות הפרטיות כגון נטעים (שבה ידובר להלן), שגייסו הון עבור השקעה במטעי הדרים (גרוס, 2000).

הבנק הקולוניאלי היהודי (יק"ט)

היהודים בעלי ההון הבינוני והזעיר, שירדו מנכסיהם בתהליכי התיעוש והקמת המונופולים במשקים של מזרח-אירופה, חששו מפני אי-יציבותו של הבסיס הכלכלי בפלשתינה. לכן לצורך משיכת יהודים בעלי הון בינוני וזעיר למפעל הקולוניזציה, נחוץ היה להקים מוסד כלכלי-פיננסי, בנק קולוניאלי להשקעות, שיהפוך את הקולוניזציה לעסק ויוכל למשוך הון פרטי, ואכן, מוסד כזה לא איחר לקום. הקונגרס הציוני השני (1898) אישר את ההצעה להקים בנק בשם **אוצר ההתיישבות היהודית** (הבנק הקולוניאלי היהודי) The Jewish Colonial Trust [Judische colonistbank]), בראשי תיבות יק"ט, שיירשם בלונדון כחברת מניות.

הקמתו בשנת 1899 של הבנק הקולוניאלי היהודי כבנק השקעות וכבנק מסחרי לצורך פעילות בעלת אופי קולוניאלי, נועדה להעמיד את ההתיישבות של היהודים בפלשתינה על בסיס עסקי ורווחי, תוך התחשבות בתנאים המקומיים. "'הבנק הקולוניאלי', כיתר מושגי הציונות המדינית, צמח מעיון בהיסטוריה האירופית ובמציאות המדינית של סוף המאה ה-19. מצד אחד, קסם להרצל ולחוגו הדגם של חברות הזיכיונות (בעלות ה'צ'ארטר', שהפך לשם דבר בתנועה הציונית) מהתקופה הקולוניאלית הקודמת של אירופה, כמכשירים של יוזמה פרטית, הנשענים על עידוד ממשלתי ומכינים את הקרקע להתגבשות דפוסים מדיניים רשמיים של שלטון בשטחי ההתיישבות. מצד שני, נזקקו לדגם של בנקים להשקעות, כפי שהתפתחו והלכו מאמצע המאה ה-19 בארצות היבשת האירופית, ובמיוחד בגרמניה, וכפי שהופעלו ככלי ביצוע בשלב החדיש של הקולוניאליזם האירופי משנות השמונים ואילך" (גרוס, 1977, ע' 9-10).

נקודת המוצא הייתה, שחברת השקעות (בנק קולוניאלי) תשיג רווחים גבוהים מעיסקות מקרקעין ועיסקות אחרות, ולכן תוכל להבטיח לבעלי המניות הכנסות נאות.

הקמת הבנק כוונה במיוחד למשיכת השקעות של בעלי-הון יהודים, בינוניים וקטנים, שכן לאילי ההון היהודים היו בנקים וחברות משלהם. היא נועדה ליצור מוסד פיננסי, שיוכל למשוך הפקדות ולמכור מניות, וגם לממן את ההתיישבות הקולוניאלית היהודית בפלשתינה.

---

[28] ברוך קימרלינג ניסח דואליות זאת כך: "מבחינה אידיאית, המימד האקטיווי של הרעיון הציוני מקורו ברעיונות הפוליטיים הקולוניאליסטיים והקפיטליסטיים. לעומת זאת, סימון טריטוריית היעד והסמלים לגיוס היהודים להגירה ולהתיישבות נלקחו באופן סלקטיבי מתוך המאגר הרעיוני של הדת היהודית" (קימרלינג, 1999, ע' 70).

יק"ט נבנה מלכתחילה כך, שמניות היסוד (שלהן הובטחה מחצית הקולות בכל אסיפה של בעלי-מניות) יישארו בידי הוועד הפועל הציוני, דבר שהיקנה מימד מדיני לכל פעילותו.

עם התחלת הפצת המניות של יק"ט הסתבר, כי הבנקאים הגדולים (הן היהודים והן הלא-יהודים) מסתייגים מהעניין, והמניות הופצו ברובן כמניות בודדות (ערך כל מניה נקבע לליש"ט אחת), ובעיקר בקרב חוגים יהודיים ברוסיה הצארית, שעקב הרדיפות והפוגרומים נטו אז להוציא את רכושם, וגם לצאת בעצמם ממקומות מושבם.

כאשר הסתבר, שמכירת המניות של יק"ט אינה עונה לציפיות, חיפשו דרכים להקים מוסדות בנקאיים נוספים, שימשכו גם אילי-הון יהודים. וכך, הוחלט בקונגרס הציוני החמישי (1901) להקים סניף של יק"ט בפלשתינה.

חברת אנגליה-פלשתינה (בנק אפ"ק)

ב-1902 נוסדה בלונדון **חברת אנגליה-פלשתינה** (Anglo-Palestine Company), שהחליפה מניות עם יק"ט. חברת אנגליה-פלשתינה (אפ"ק) הפכה בהדרגה הגוף הבנקאי המרכזי למימון פעולות הקולוניזציה בפלשתינה. אפ"ק היה מכשיר פיננסי מרכזי של התנועה הציונית, אשר המשיך בפעולתו כ"בנק לאומי לישראל" בבעלות התנועה הציונית, ולאחר מכן ממשלת ישראל, עד להפרטתו החלקית בשנת 2007 (***לבדוק***).[29]

הקמת אפ"ק כבנק שנועד לפעול בפלשתינה השתלבה בחדירה של בנקים אירופיים לפלשתינה החל בעשור האחרון של המאה ה-19: הבנק הצרפתי קרדיט ליאונז' החל לפעול בפלשתינה ב-1892; הבנק הגרמני הפלשתינאי - ב-1897; הבנק העות'מאני הממלכתי (איגוד של קבוצות פיננסיות מבריטניה ומצרפת) - ב-1905; הבנק המסחרי לפלשתינה (הון צרפתי) – ב-1911.

מנהלי אפ"ק, ובראשם **זלמן דוד לבונטין**, שמו את הדגש בניהול עסקי הבנק בפלשתינה בשירות לתהליך הקולוניזציה ובפיתוח התעשייתי והמסחרי של הארץ, אך מבלי להזניח קשרים עסקיים גם עם האוכלוסייה הערבית. גישתו של לבונטין הייתה ברורה:

"על פי שיטתו, בכל עיר, שבה יפתח הבנק סניף חדש, יהיה צעדו הראשון לחזק את ידי האוכלוסייה היהודית הקיימת בהרחבת עסקי המסחר והמלאכה שלה, תוך כדי התערות במשק העיר וסביבתה כולה.

"על בסיס זה של פרודוקטיביזציה של היישוב הקיים ושל מודרניזציה בסגנון עסקיו, יבוא בשלב השני, זרם של עולים בעלי הון ויוזמה – קטנים כגדולים. הבנק יעמוד לימינם בעצה, בהדרכה וכמובן גם באשראי; אך המדובר באנשים אשר יביאו עמם הון וידע בסיסיים לפתיחת עסק עצמאי ובעל סיכוי להתפתח. סביב ישוב עירוני מתרחב ותוסס זה יצמח גם עורף מושבות חקלאיות יהודיות, אף הן על יסוד של הון פרטי, אשר נעזר באשראי מההון הלאומי" (גרוס, 1977).

היעוד של אפ"ק – לספק אשראי לבורגנות היהודית המקומית וכן למהגרים היהודים, שיבואו להקים עסק בפלשתינה (בעיר ובכפר) – בא לידי ביטוי בעסקים שהוא ניהל עם חברות, אשר הוקמו בידי יהודים בעלי-הון, ובהקמתן של קופות מלווה של אגודות שיתופיות.

מתוך תפיסתו הקפיטליסטית הגלויה, לבונטין גם סבר, כי עסקי הבנק צריכים להקיף גם את האוכלוסייה הערבית. בדרך זו, העריך, ניתן יהיה ליצור משק משותף ליהודים ולערבים, שבו תהיה הבכורה בידי היהודים, במידת האפשר. ראיית הקולוניזציה כעסק רווחי גם הובילה אותו לתמיכה נלהבת בהגירה של בעלי הון ולהתנגדות לעלית פועלים חסרי כל,

---

[29] אפ"ק לא היה הגוף הכלכלי היחידי שהפעילה אז התנועה הציונית. בקושטא הוקמה חברת אנגליה-הלבנט לבנקאות (Anglo-Levantine Banking Company). בגרמניה הוקמו חברות שונות למסחר ולהשקעות, וביניהן:
חברת מסחר ארצישראלית (Palestine-Handelsgesellschaft)
חברת כותנה גרמנית ארצישראלית (Deuthsch-Levantinisch Baumwollgesellschaft)
סינדיקט לפיתוח תעשייה ארצישראלית (Palestina-Industrie-Ssyndikat),
אגודת נטעים פלשתינה (Planzungsverein Palestina)
(ביין, 1970, ע' 10)

ובמיוחד – כאשר הם נגועים ברעיונות מהפכניים. לעמדה זו לא היו שותפים אישים אחרים כמו אוטו וארבורג, אשר צידד בהגירת פועלים יהודים, או מנחם אוסישקין, אשר ייחד למהגרים הפועלים את התפקיד של עיבוד הקרקעות שירכשו בעלי הון יהודים (אחוזות) (שילה, 1988).

קופות המלווה, שאפ"ק הקים וניהל, היו מורכבות מקבוצות של לווים קטנים (בעלי עסקים עירוניים, איכרי המושבות), שהתאגדו לשם מתן ערבות הדדית להלוואות, כאשר כל אחד מהם היה צריך להפקיד סכום מסוים. בשנת 1907, קיבל אפ"ק מוועד חובבי ציון כאלפיים ליש"ט, שנועדו לקרן הביטחון של אגודות האשראי הקואופרטיביות הללו (גרוס, 1977, ע' 84).

ראיית אפ"ק כמכשיר פיננסי, שהוקם בידי התנועה הציונית, כדי לשרת את ההון הפרטי, אין פירושה שאפ"ק "היפלה לטובה" את ההון הבינוני והקטן. כבנק קפיטליסטי, הוא שירת קודם-כל את ההון הגדול (באופן יחסי) שהיה בארץ. וכך, בשנת 1912, היה סך הלוואותיהם של 94 סוחרים גדולים (לרבות איגודי הפרדסנים היהודים) גדול כפליים מכלל הלוואותיהם של 1,186 סוחרים קטנים (גרוס, 1977, ע' 89).

הקרן הקיימת

במקביל לפעילות של בנק אפ"ק, שעמדה בסימן ההשתלבות הפעילה בהתפתחות הקפיטליסטית בפלשתינה העות'מאנית, ניהלו גם הקרן הקיימת וחברות-בנות שלה פעילות ציונית קולוניאלית בתחום רכישת הקרקעות. הקרן "הפכה למעשה למכשיר הכספי העיקרי שבידי ההסתדרות הציונית בבואה להגשים את מפעל ההתיישבות הציונית בארץ" (שילוני, 1990, ע' 425).

הקרן הקיימת הוקמה ב-1903 כקרן לאיסוף תרומות למען רכישת קרקעות בפלשתינה. כיוון שגם אפ"ק פעל למען מטרה זו, נשאלת השאלה, מדוע צריך היה להקים מוסד כספי נוסף.

העניין הוא בכך, שהקרן הקיימת לא הייתה מוסד כספי נוסף ותו-לא. היא נועדה ליצור גוף כלכלי-מדיני, שיהווה משקל נגד קולוניאלי לשלטון העות'מאני ולחוקיו. הקרן הקיימת לא הייתה בעל סמכויות שלטוניות, אך היא יצרה מבנה של בעלות/חכירה על הקרקע, שהתאים את הכלליים העות'מאניים לתוכנית של התנועה הציונית:

כשם שהקרקע באימפריה העות'מאנית הוכרזה בכללותה כרכוש השולטאן, שהבעלות עליו אינה למכירה, כך גם קבע תקנון הקרן הקיימת, כי היא משמשת גוף ציבורי-לאומי יהודי וכל קרקע שרכשה תישאר בידיה לצמיתות ולא תימכר;

כשם שהשולטאן תבע דיווח על כל העברת קרקע, כך גם קבע תקנון הקרן הקיימת, כי אין להעביר קרקע לאחר ללא הסכמתה;

כמו המדינה העות'מאנית, שגבתה מסים מהחוכר ומהמעבד, גם הקרן הקיימת קבעה גובה דמי חכירה שנתיים (2% מערך הקרקע בכפר ו-4% מערך הקרע העירונית);

הסכם החכירה שהציעה הקרן הקיימת היה ארוך טווח (49 שנה) וגם איפשר את הורשת חלקת הקרקע – וגם זאת בדומה לכללים העות'מאניים, שאפשרו חכירה ארוכת טווח והשארת החלקה בידי הצאצאים של החוכר.

במילים אחרות, הקרן הקיימת קבעה כללים למשטר קרקעי עצמאי, נבדל וחד-לאומי, שעשה שימוש במבנה הכללי של המשטר הקרקעי העות'מאני לצורך קידום הקולוניזציה הציונית.

תקנון הקרן הקיימת משנת 1903 קבע, שמטרותיה הן:

"לרכוש בארץ ישראל ובארצות הסמוכות לה אדמות לשם בנייה, חקלאות וגננות, וכמו כן אדמות יער וקרקעות מכל סוג שהוא, לבנות על הקרקעות שתירכשנה או לעבדן או להחכירן ליהודים אך לא בהחכרת מישנה..." (דוכן-לנדוי, 1979, ע' 81).

תקנון זה קבע, ראשית, שכל קרקע שבבעלותה של הקרן הקיימת תימסר לחכירה בלבד ולא תימכר; ושנית, שהיא תוחכר רק ליהודים.

רעיון זה, שהקרן הקיימת לא תחכיר אדמות לערבים, הודגש בנאומו של **מקס בודנהיימר**, מנהל הקרן, בוועידת הקרן הקיימת (1906):

"בתקנון של הקרן נאמר, כי קרקע שתירכש על-ידי הקרן ותהיה בחזקתה אפשר יהיה להחכירה ליהודים בלבד... כלומר, לפי התקנון אין זה בא בכלל בחשבון שקרקע שהיא בבעלותה של הקרן תעבור ביום מן הימים לידיהם של ערבים, פלאחים, או לידי בני עמים אחרים" (דוכן-לנדוי, 1979, ע' 84-85).

הקרן הקיימת הייתה, אפוא, מרגע ייסודה מכשיר מובהק של הפרדה (סגרגציה) לאומית. מטרת הקרן הקיימת הייתה לא רק לרכוש קרקעות, אלא גם למנוע את עיבודן של הקרקעות שרכשה בידי פלאחים ערבים בעלי מעמד של חוכרים או אריסים (בתקנון אין איסור על העסקת פועלים ערבים).

ברור שסעיף לאומני מפלה כזה לא יכול להופיע בכתב היסוד של בנק הרשום בלונדון, כמו יק"ט, או בסניפו הפלשתינאי, אפ"ק. לשם כך היה צריך להקים חברה אחרת, כביכול לא-כלכלית, שתשקיע את ההון, כדי לרכוש אדמות לקולוניזציה היהודית מהסוג המתבדל.

אופייה הכלכלי של הקרן הקיימת בא לידי ביטוי כבר בראשית המאה ה-20, בעת שנרשמה באפריל 1907 כחברה בע"מ, שמרכזה בלונדון, ובעת שהקימה חברות עסקיות כחברות-בנות שלה.

כדי לאפשר את הרחבת פעילותה של הקרן הקיימת בתחומי רכישת הקרקעות, הוקמה חברת **עץ הזית** (Olbaumspende), שהייתה אמורה לדאוג לתפיסת החזקה על קרקעות טרשים, שנרכשו בידי הקרן הקיימת, וזאת בדרך של נטיעות. (כפי שצוין לעיל בפרק 1, לפי החוקים העות'מאניים, קרקע שלא עובדה שלוש שנים יצאה מחזקת חוכריה ועברה לרשות המדינה העות'מאנית).

בשנת 1910 הוקמה חברת-בת נוספת של הקרן הקיימת – **חברת ההתיישבות ארץ-ישראל** (Eretz Israel siedlungsgesellschaft), שמטרותיה היו: הקמת אגודות התיישבות ומושבות חקלאיות ועירוניות בפלשתינה ובאזורים הסמוכים, כדי להבטיח תעסוקה למהגרים יהודים חסרי הון. מהגרים אלה היו אמורים לעבוד במושבות כפועלים שכירים.

מיון של צורות ההתיישבות, שבהן תמכה הקרן הקיימת באותה תקופה (שילוני, 1990), מלמד על הדגש ששמה ביצירת תנאים, שיאפשרו לפועלים יהודים לעבוד במושבות, למרות השכר הירוד, ששולם להם בידי האיכרים היהודים. סיוע זה ניתן במיסגרת המאמץ להשיג את המטרה של דחיקת רגליהם של פועלים ערבים מהמושבות ("עבודה עברית"). לשם כך הוקמו ליד המושבות שכונות פועלים, לרבות שכונות של פועלים תימנים, כאשר לכל אחת ממשפחות הפועלים הוצע בית שלידו משק עזר, שאת מחירם הייתה אמורה המשפחה לשלם לקק"ל לשיעורין.

במקביל, החכירה הקרן קיימת קרקעות שהיו בבעלותה להתאגדויות של איכרים, שהיו בעלי הון עצמי וניסיון בחקלאות, לשם הקמת מושבות איכרים או מושבי עובדים. למרות אופייה הבורגני המובהק, העמידה הקרן הקיימת קרקע ומימנה הקמת בניינים ורכישת ציוד ובעלי חיים, וכן שכר לפועלים גם עבור קבוצות שיתופיות, וזאת לאחר שראשיה השתכנעו, בתועלת שתצמח מכך לתנועה הציונית.

הקרן הקיימת עסקה גם בהתיישבות עירונית, והיא נתנה למייסדים אשראי לרכישת קרקע ולהקמת הבתים לשם הקמתה של תל-אביב, כפרבר יהודי ליד יפו, ולהקמת שכונות יהודיות בחיפה. בערים גם הקצתה הקרן הקיימת חלקות קרקע להקמת מוסדות כלליים, כגון אוניברסיטה בירושלים.

חשוב להדגיש, כי הקרן הקיימת הציבה בפני כל הארגונים והחברות, שחכרו ממנה קרקע וקיבלו ממנה אשראי, כי כל הבניינים והמתקנים שיוקמו על השטח המוחכר, וכן כל העצים שיינטעו, יועברו לבעלותה (שילוני, 1990).

בעשור הראשון לפעילותה, הקרן הקיימת פעלה בעיקר בתחום המסחר בקרקעות בין היהודים לבין עצמם. 24 אלף הדונמים, שרכשה בשנים 1903-1914, נרכשו כמעט כולם מידי יהודים (יחידים או חברות), שקנו את הקרקע ביוזמתם, או שהייתה להם האופציה לרכישתה (שילוני, 1990). הסיבה לכך הייתה, כשלון התנועה הציונית בהשגת המטרה, שהשולטאן העות'מאני יסכים להחכיר לתנועה הציונית שטחים נרחבים, שהיו בניהולו הישיר בפלשתינה. נציגי ההסתדרות הציונית לא הצליחו לגבור על חוקי הקרקע העות'מאניים, שאסרו רישום קרקע על שמן של חברות בע"מ. שינוי מהותי בתחום זה, שיוצג בחלק השני, הושג רק לאחר שהשלטון בארץ עבר, בכוח כיבוש צבאי, לידי האימפריה הבריטית, אשר

עודדה את הפיכת הקרקע לסחורה, ובמסגרת זו עודדה גם רכישות קרקע בידי מוסדות ציוניים.

ברם החברה-הבת החשובה ביותר של הקרן הקיימת לצורך השתלטות על הקרקעות והעברתן לידיהן של מהגרים יהודים בעלי-אמצעים הייתה חברת הכשרת הישוב.

חברת הכשרת הישוב

בתזכיר שכתב לוועד הפועל של ההסתדרות הציונית בשנת 1907, העלה **ארתור רופין** את הרעיון להקים חברה להתיישבות בפלשתינה באמצעים שיקציבו לכך הקרן הקיימת ויק"ט, ובשיתוף פעולה עם חברות פרטיות. רופין ראה בהקמת החברה צעד חיוני משלים לפיתוח התעשייתי והמסחרי של פלשתינה (עידוד הקמת תעשיות-בית, סלילת מסילות ברזל וכבישים, הקמת מחסני סחורות וכו'), ותנאי להשתלטות הקולוניאלית על הקרקע. בתזכירו כתב רופין:

"בד בבד עם המפעלים האלה צריכה להיעשות ההתיישבות החקלאית. כאן אנו באים לנקודה השנייה, והיא, כיצד ירכשו היהודים את רוב הקרקע בשני השטחים (יהודה וסביבות ים כנרת – ת"ג). כמה קשה תפקיד זה מלמדת אותנו העובדה, שלאחר שלושים שנות התיישבות ועם כל המיליונים של הברון רוטשילד, לא נמצא עד כה בידי החקלאים היהודים אלא 1.1/2% משטחה הכללי של ארץ-ישראל. בשני השטחים האמורים משופר היחס במקצת, אבל גם שם עדיין אין אפילו 10% מהקרקע שברשות יהודים. **כדי שתעלה מדת הקרקע שבידי יהודים על הקרקע שבידי הבלתי-יהודים** יהא צורך לרכוש למעלה מ-2,000 קמ"מ קרקע ביהודה ולערך 500 קמ"מ קרקע בסביבת הכנרת. במחיר ממוצע של 30 פרנקים לדונם, תעלה רכישה זו לערך 80 מיליון פרנק. סכום זה לא יושג אלא אם כן ישתדלו ברכישת הקרקע חוץ מן ההמונים גם חברות-התיישבות אחרות, **בפרט יק"א ובעלי הון פרטיים**. כלפי הראשונה **על הציונות להוכיח, שהתיישבות יהודית ניתנת להיעשות בארץ ישראל ביתר זול ובצורה מעולה יותר מאשר בכל ארץ זולתה; לבעלי ההון הפרטי עליה להוכיח שהחקלאות ומשק-המטעים בארץ מביאים רווח"** (רופין, 1937, ע' 6; ההדגשות שלי – ת"ג).

תזכירו של רופין מבטא את הרעיון הכפול שמאחורי הקמת חברת הקרקעות שהוא הציע: (א) על החברה להבטיח את ההתיישבות היהודית, תוך דחיקת רגליה של האוכלוסייה הערבית המקומית ("כדי שתעלה מידת הקרקע שבידי היהודים על הקרקע שבידי הבלתי-יהודים"); (ב) על החברה להבטיח רווחים למשקיעים הפרטיים ולעודד יבוא הון לארץ והשקעתו דווקא בקרקע, כדי שבדרך זו תושג המטרה הראשונה.

הצעתו של רופין נתקבלה.

בשנת 1908 פתחה ההסתדרות הציונית ביפו את **המשרד הארץ-ישראלי** (Palastinaamt), בהנהלת ד"ר רופין. באותה שנה גם הוקמה, לפי הצעת רופין, **חברת הכשרת היישוב** (Palestine Land Development Company) כחברת מניות אנגלית.

חברת הכשרת היישוב נועדה להיות מוסד כלכלי, שיעסוק בקולוניזציה המעשית של פלשתינה, כלומר: ביצירת תנאים נוחים להשקעות הון וליישובם של המהגרים היהודים. לשם כך היה על החברה לעסוק בתיווך קרקעות, בהכשרת קרקעות כחוות של מטעים ובהבטחת כוח-עבודה (כלומר פועלים) לעבודה במטעים ובמשקים החקלאיים האחרים.

מן ההתחלה הודגש, שהכשרת הישוב חייבת להיות עסק נושא רווחים. בפרוספקט הראשון של החברה, שפורסם ב-1908, הושם הדגש ברווחיות החברה: "הואיל והחקלאות בארץ-ישראל, אם מובטחת לה הנהלה מעשית-מקצועית, עלולה להביא בכל מקום לידי רווחים הגונים, סבורה החברה שיהא בידה כבר בשנה הראשונה לחלק רווחים משביעי-רצון" (ביין, 1970, ע' 40).

רווחיות החברה, שמקורה בקולוניזציה היהודית של פלשתינה, הוצגה כיתרונה הגדול בפני אלה, שהיו המועמדים להשקעות הון קולוניאליות ולהתיישבות קולוניאלית. בירחון "פלשתינה", שיצא לאור בווינה, פורסם בינואר 1914 מאמרו של **אדולף בעהם**, שתיאר את הכשרת היישוב במלים נלהבות:

"החברה עוסקת בתיווך בעסקי קרקעות... הואיל והרוכשים שהם יוצאי אירופה מעוניינים אך ורק באדמות המוכנות לעיבוד חקלאי, ואדמות כאלו לא היו מצויות עד עכשיו בארץ-ישראל, הרי שהחברה קיבלה על עצמה תפקיד חשוב במסגרת ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל.

"תחום פעולתה העיקרי והמקורי הוא יישובם של איכרים ופועלים יהודים על הקרקע על יסודות עסקיים גרידא, בלא מתנות למתיישבים ובלא מניעת רווחים מעצמה. פיתוח קרקעות, חלוקתם והכשרתם הם עסק מכניס רווחים בעולם כולו. כזה יכול הדבר להיות גם בארץ-ישראל" (דוכן-לנדוי, 1979, ע' 116-117).

פרופ' **אוטו וארבורג** אפילו ניסה לאמוד מראש את שיעור הרווח שתפיק הכשרת היישוב. בחוברת שראתה אור באפריל 1908 כתב וארבורג:

"על אף שהחברה מוקמת, כדי לשרת מטרות נעלות, היא תנהל את ענייניה בדרך מסחרית ומעשית. יש לשער שעל-ידי כך יהיה בידה לשלם דיווידנדה משביעת רצון: 11% רווח על השקעה של 120,000 (מארקים?) בקרקע ובמשק או של 3%-6% מערך הקרקע" (דוכן-לנדוי, 1979, ע' 101).[30]

הדגם, שלפיו חברת הכשרת הישוב הייתה אמורה לפעול, היה ההתיישבות הגרמנית, שהממשלה הפרוסית ארגנה באותה עת באזורים המזרחיים של פרוסיה. לפחות שניים מראשי המוסדות הציוניים באותה תקופה – וארבורג וזליג סוסקין, היו חברים ב"וועד למען המשק הקולוניאלי", אשר שימש גוף מייעץ לקיסר הגרמני ולממשלתו בכל הנוגע בהתיישבות הקולוניאלית ב"שטחים החדשים" (שילוני, 1990).

בקונגרס הציוני התשיעי (דצמבר 1909), הצביע פרופ' וארבורג על דרך פעולתה העתידית של חברת הכשרת היישוב:

"בדרך זו אנו מקווים שיעלה בידינו, ממש באותה דרך רציונאלית שבה פעלו ועדת ההתיישבות הפרוסית והבנקים לקרקעות, להקים מאות ישובים פורחים, ולתת לאלפי איכרים יהודים אמצעי מחיה מספיקים..." (דוכן-לנדוי, 1979, ע' 104).

בקול קורא לציבור הציוני, שפורסם ב-1911, סופר על חברת הכשרת היישוב, והומלץ להשקיע בחברה, לאור הניסיון המוצלח של פרוסיה:

"בידי הממשלה הפרוסית עלה ליישב בדרך זו במשך חמש-עשרה שנה מאה עשרים וחמישה אלף אנשים בפרובינציות המזרחיות, ומה שיכלו לעשות הגרמנים, יוכלו גם היהודים לעשות בארץ-ישראל" (דוכן-לנדוי, 1979, ע' 113).

'הדגם הפרוסי' של ההתיישבות הקולוניאלית תורגם למציאות של פלשתינה העות'מאנית בדרך של הקמת חברות קולוניאליות, שיעסקו ברכישת קרקעות ובהכשרתן עבור מתיישבים יהודים בעלי-אמצעים.

בשנת 1908 פרסם רופין חוברת בשם '**סידור מטעים בארץ-ישראל**', ובה הציע להקים **אחוזות** ליהודים בני המעמד הבינוני: אלה ישקיעו בתשלומים לשיעורין, ובהון שיצטבר תירכש קרקע ויטעו מטעים. רק כאשר המטעים יהיו רווחיים, יבואו המשקיעים עצמם להתגורר בארץ.

האחוזה הראשונה הוקמה ב-1910 בפוריה על-ידי קבוצת משקיעים מארצות-הברית, שקנתה מידי הכשרת היישוב קרקע צפונית לכנרת. אחוזה אחרת הוקמה במגדל (על חוף הכינרת) על-ידי ציונים אמידים מרוסיה, שקנו את הקרקע מידי קולוניסט גרמני. כן הוקמו אחוזות בנגב, בכרכור ובתל-עדשים.

בשנת 1915, נוסדו בארה"ב, מחוץ למסגרת של הפדרציה הציונית האמריקאית, **חברות אחוזה** (Achooza Land and Development, Planting Companies), שהתחייבו לרכוש קרקע ולהכשירה להתיישבות בעזרת פועלים יהודים או ערבים. חברות אחוזה הפיצו מניות בין מהגרים יהודים בארה"ב, שהובטח להם שיהיו בעלי מטעים בפלשתינה. המיוחד באחוזות

---

[30] וארבורג, יליד גרמניה ובוטניקאי לפי השכלתו, היה מעורב בעשייה קולוניאלית לא רק בפלשתינה. הוא פעל לקידום תוכניות לגידול כותנה בעירק (בשליחותן של חברות טקסטיל באירופה) ולהנחת מסילת הברזל לבגדד, וכן בקידום תוכניות אירופיות למעורבות פיננסית בניהול ענייניה של האימפריה העות'מאנית עצמה, ששקעה בחובות כבדים בשל המלחמות והקושי לגבות מסים (שילה, 1988).

היה אופיין הקולוניאלי המובהק: בעלי-הון משקיעים מהונם ברכישת קרקע ובנטיעת מטעים, ואילו העבודה נעשית בידי פועלים שכירים. בסך הכל הוקמו בארצות שונות 76 חברות אחוזה, ועשר מהן גם רכשו בפועל קרקעות בהיקף כולל של 47 אלף דונמים (כץ, 1997).

סוג זה של קולוניזציה, שחברת הכשרת היישוב עודדה וגם רכשה עבורו קרקעות, עשוי היה להפוך השיטה הבלעדית, לו התנאים היו מאפשרים זאת. אולם המציאות בפלשתינה העות'מאנית, והעובדה שתהליך הקולוניזציה היהודית התנהל בה בתקופה מאוחרת יחסית (ראשית המאה ה-20), חייבו את הופעתן של צורות נוספות.

ד"ר רופין ניווט את תהליך הקולוניזציה היהודית בפלשתינה כאיש עסקים. דווקא משום שהיה משוחרר מכבלי המליצות "הלאומיות" וה"סוציאליסטיות", בנה רופין תוכנית קולוניזציה ריאליסטית, שהתחשבה בתנאים הכלכליים-חברתיים והמדיניים בפלשתינה ובאפשרויות המעשיות של גיוס הון ומהגרים יהודים.

הדגש בקרקעות כשדה ההשקעה העיקרי של ההון נבע הן מאופייה האגרארי של פלשתינה העות'מאנית, שהחדירה הקולוניאלית לא יכלה לשנותו בהינף-יד, והן מהמטרות ארוכות-הטווח של הקולוניזציה הציונית. עיקר ההשקעות והעיסקות של הגופים הציוניים ושל החברות הכלכליות שהקימו היה מרוכז, לכן, בענייני קרקע: השתלטות על שטחי קרקע, תוך דחיקת רגלי הפלאחים המקומיים; הכשרת הקרקע באמצעות מפעלי ניקוז והשקיה; הקמת מבנים במשקים החקלאיים וסלילת דרכים; הכשרת פועלים חקלאיים מיומנים; הקמת חוות חקלאיות ותחנות ניסיונות. מטרה מרכזית של היוזמה הזאת של החברות הציוניות הייתה - ליצור את התנאים למשיכת ההון הפרטי היהודי. אך משימה זו לא הייתה קלה.

בהרצאה שנשא בקונגרס הציוני ה-11 (1913), קבע רופין, כי "לצפות ליוזמה פרטית, אין פירושו אלא לדחות את עבודתנו לעדן ועדנים. מה היה יכול להניע את בעלי ההון היהודי להשקיע את כספו בארץ-ישראל?" (רופין, 1937, ע' 40). רופין הצביע על כך, שאין חברה שתוכל להמציא לאותו בעל-הון קרקע, ובמידה הדרושה לו, ואין גם מי שיכשיר פועלים לעבודה עבורו. בהמשך ההרצאה, סיכם רופין את הניסיון שנצבר עד אז:

"ואשר לשאלה החשובה של משיכת ההון לארץ ישראל יכול אני להצטמצם יותר בדברים. במשך חמש שנות עבודתנו נתגלה שאפשר למשוך אל ארץ ישראל קפיטלים גדולים אם רק נוכל להציע לפני בעל ההון את השקעת הונו בצורה מתקבלת על הדעת. וזה עלה בידינו מפני שהראינו בכתבי הסברה לכל בעלי-האמצעים המתעניינים בארץ ישראל דרך נוחה לילך בה בצורת חברת מטעים ('האחוזה') וגם על-ידי ייסוד חברת הכשרת היישוב שהיא מוסד למכירת קרקעות לחקלאות, ועל-ידי יסוד בשנת 1909 חברת המקרקעות 'פלשתינה', מוסד למכירת מגרשים בשביל ישוב עירוני. במשך חמש השנים שעברו הושקעו בחוות הפרטיות החדשות כמיליון פרנק, וחברת הכשרת היישוב מכרה לאנשים פרטיים קרקע במיליון וחצי פרנק וחברת המקרקעות בסך מיליון פרנק.

"המחזורים של המשרד הארצישראלי גדלו בחמש השנים פי שלושים. הכנסות וההוצאות היו:

1908 - 208,000 פרנק
1909 - 527,000 פרנק
1910 - 1,138,000 פרנק
1911 - 1,490,000 פרנק
1912 - 5,552,000 פרנק
במחצית שנת 1913 - 3,593,000 פרנק

"המחצית הגדולה ביותר של המחזורים הללו עולה על חשבון החברות ובעלי ההון הפרטיים" (רופין, 1937, ע' 54).

רופין דאג במסגרת עבודתו בהכשרת היישוב ליצור קשרים עסקיים עם **רוטשילד**. בעקבות פגישה עם רוטשילד בפאריס רשם רופין ביומנו, כי "האדם היחיד המוכן להוציא סכומי כסף רציניים על פלשתינה הוא הברון אדמונד דה-רוטשילד". על המשמעות שייחס רופין לשיתוף הפעולה עם רוטשילד ועם אילי-הון יהודים אחרים, אפשר ללמוד מקטע ביומנו, מ-1 במרס 1914, המסכם את פגישותיו עם רוטשילד: "מבחינה מסוימת, היה זה השיא של עבודתי בת שש השנים בפלשתינה, עבודה שבמהלכה שאפתי תמיד למטרה של קשר הדוק עם הברון

ועם יק"ט, שהונם יהיה בר-השגה לעבודתנו. ניתן לומר עכשיו שהצלחתי" (Ruppin, 1971, p. 149).[31]

בפברואר 1914 ביקר הברון אדמונד רוטשילד בפלשתינה ונפגש עם ד"ר רופין. בעקבות פגישה זו שיגר רופין להנהגה הציונית בברלין דיו-וחשבון, שבו הוא ציין, כי רוטשילד "מעריך את הפעילויות הציוניות כאחראיות במידה רבה להתפתחות פלשתינה וכי הוא ביטא שוב את שביעות-רצונו והכרת תודתו על שיתוף פעולה זה". אך החשוב מכל הוא, שבאותה פגישה סוכם, שהברון רוטשילד ירכוש, תמורת שישה מיליוני פרנקים, שטחים גדולים בעמק יזרעאל ובאזור שבין חדרה וזכרון יעקב. חלק מהשטחים הללו יישאר בידי רוטשילד, והוא יקים שם ישובים של חוכרים קטנים שיגדלו ירקות. את החלק האחר, הסכים רוטשילד להעביר לידי חברת הכשרת היישוב, בתנאי שזו **תמכור** את הקרקעות.

וארתור רופין הסכים בהתלהבות לשמש מתווך במכירת קרקעות למהגרים יהודים, או למשקיעים יהודים, בזיכרונותיו הוא מספר, כי "בפסח 1914 ביקרו ציונים עשירים רבים בארץ כתיירים. הם היו מוכנים להשקיע כסף, והמשרד הארץ-ישראלי כבר זכה לשם כה טוב, שהתיירים פנו אליו בכל הזדמנות כעניין מובן מאליו. עבודתנו גדלה מיום ליום. אבל אז, בסוף יולי 1914, פרצה המלחמה הגדולה..."(Ruppin, 1971, p. 118) .

מלחמת העולם הראשונה הסתיימה, והבריטים והצרפתים, שדחקו את רגלי השלטון העות'מאני, חילקו ביניהם את המזרח התיכון. פלשתינה, שנכבשה על-ידי הצבא הבריטי, הפכה שטח חסות (מנדט) בריטי. רופין שב להשקיע מאמצים במשיכת יהודים בעלי הון גדול לתהליך הקולוניזציה בפלשתינה, שקיבל מעתה את ברכתה של בריטניה.

בשנת 1919 פרסם ד"ר רופין תוכנית נוספת להקמת **חברת התיישבות יהודית בא"י,** בעלת אופי וכללים של חברה קולוניאלית, העוסקת בפיתוח הקולוניה לתועלת המדינה הכובשת. אולם הפעם הוא הציע, שחברת התיישבות זו תוקם על-ידי קבוצת משקיעים (קונסורציום), שתורכב ממנהיגים ציוניים, מבן משפחת רוטשילד ומאנשי כספים ידועי שם מאנגליה ומאמריקה. החברה הקולוניאלית הזאת הייתה אמורה לרכוש קרקעות, להקים משקים חקלאיים, ולחלק רווחים בין מחזיקי מניותיה. בגלל סיבות שונות, לא יצאה תוכנית זו אל הפועל.

"הון לאומי"

המושג **הון לאומי,** הרווח בספרות ההיסטורית הציונית, כמו גם בהסברה של המפלגות הציוניות ושל הממסד הישראלי, ואשר הדביק את שם התואר "לאומי" לכספים שגייסה התנועה הציונית לביצוע מדיניותה, כלל את החברות הכלכליות שתוארו לעיל, שאפילו מטרותיהן המוצהרות היו קפיטליסטיות: השגת רווח לתועלת המשקיעים הפרטיים. מכאן שהשימוש בשם התואר "לאומי" בהקשר זה (כמו בהקשרים אחרים), היה בעצם מותג נוח לשיווק של תפיסת עולם ומדיניות, שלא היו מקובלות על המהגרים היהודים חסרי הרכוש, שאותם רצו לשכנע להגר לפלשתינה (על המהגרים היהודים – ר' להלן).

ההון "הלאומי", שגייסו הכלים הפיננסיים של התנועה הציונית, הושקע ברובו בפעילות כלכלית מובהקת, ובמיוחד – ברכישת קרקעות, במטרה לקדם השקעות הון פרטיות ולהאיץ את ההתפתחות הקפיטליסטית. אך ההתפתחות הקפיטליסטית הייתה מותנית גם בהימצאותו של מספר הולם של עובדים (יהודים) חסרי קניין פרטי, אשר חייבים לעבוד כשכירים. לכן כללה התנועה הציונית בפעילותה הכלכלית גם השקעות בפיתוח תשתיות (בניית ישובים, סלילת כבישים, מפעלי ניקוז והשקיה), לרבות תשתית של שירותים ציבוריים, אם ישירות ואם באמצעות גופים אחרים כמו ההסתדרות הכללית. בדרך זו עלה בידי התנועה הציונית להציג עצמה לא רק כתנועה "לאומית", אלא גם כתנועה "חברתית", הנושאת בשורה של שחרור חברתי, למרות שמטרתה הייתה בדיוק הפוכה: בנייתו של משטר של ניצול מעמדי המוליד, בהכרח, קיטוב בהכנסות וברכוש.

---

[31] רופין השתמש בביטוי "רעב להון" בהסבירו את חשיבות ההון למפעל הציוני. בזיכרונותיו כתב על אחד מבעלי ההון היהודים בארה"ב, יוליוס רוזנואל, הבעלים של חברת סירס, רובוק ושות' בשיקאגו, שהגיע לביקור בארץ ב-1914: "אותם ימים של רעב להון בארץ היה כל ביקור של 'מיליונר' יהודי מאורע גדול... עז היה חפצי לשוחח עמו ולהביאו לידי השקעת הון בארץ" (רופין, 1968, ע' 130).

כתנועה קולוניאלית, אשר אינה מייצגת מטרופולין אימפריאליסטי, לא הייתה התנועה הציונית מצוידת בצבא, במשטרה ובסמכויות חקיקה ושיפוט. אך למרות זאת, היא עשתה שימוש ארוך טווח ביכולתה לגייס הון ולהשקיעו בפלשתינה:

"...משום כך אמורים היו אמצעים כספיים ציבוריים שבשליטה ישירה של מוסדות התנועה (הציונית – ת.ג.) לשמש תחליף לממלכתיות. חלק מאמצעים אלה עתיד היה לשמש מקור-מימון להוצאות ציבוריות ישירות, כמו קניית קרקעות, השקעות בתשתית, חקלאות ובנייה ואספקת שירותי רווחה; אך **רוב הכספים יועדו לסיוע ולאשראי לסקטור הפרטי** על מרכיביו השונים. הדבר נעשה כדי להגדיל את הונו ופריונו, ועל-ידי כך את יעילותו, של כלל המשק היהודי, תוך **התניית הסיוע בשמירת המגבלות על פעילות כלכלית-חופשית**, שנבעו מיעדיה הלאומיים והחברתיים הייחודיים של הציונות" (מצר, 1979, ע' 29) (ההדגשות שלי – ת"ג).

הייתה ייחודיות בפעילותה של התנועה הציונית, אך היא התבטאה לא במטרותיה, שהיו אופייניות לכל פעילות להשרשת הקפיטליזם בארץ שבה עדיין שולט אופן ייצור המבוסס על משקי איכרים, אך המהוה כבר יעד קולוניאלי. הייחודיות הייתה בדרכי הביצוע, שהושפעו מהעובדה, שהשלטון בפלשתינה (עד 1948) היה בידי אימפריה זרה (עות'מאנית, בריטית).

כאשר בוחנים את התוכן המהותי של ההתיישבות היהודית בפלשתינה (זו הלא-ציונית וזו הציונית), הרי הקו הדומיננטי בה הוא אופייה הקולוניאלי (settler society), שאינו ייחודי כלל ועיקר (קרלינסקי, 2001). התיישבות קולוניאלית אירופית כללה, בכל אזור שבו היא תקעה יתד, את הפעולות הבאות:

- הגירה של אוכלוסייה אירופית לאזור מאוכלס, המנהל אורח חיים מסורתי, לא-קפיטליסטי;
- רכישה/גזילה של קרקעות מידי התושבים הקיימים והעסקתם כפועלים על אותן אדמות;
- הקמת קהילות אירופיות נפרדות בצד הקהילות של התושבים הקיימים;
- פעילות של חברות מיישבות, העוסקות במתן אשראי, בהכשרת קרקע ובהקמת תשתית;
- הקמת מוסדות ציבוריים נפרדים של המתיישבים האירופיים.

ובכל זאת, מתעקשים חוקרים ישראלים רבים של התקופה לטעון, כי הייתה זו קולוניזציה ייחודית, וזאת בשל מניעי המתיישבים היהודים: "הייתה זו התיישבות קולוניאלית ייחודית באשר היא הונעה בעיקר מתוך מניעים של לאומיות מודרנית..." (קרלינסקי, 2001, ע' 9).

ההגירה האירופית הקולוניאלית תורצה תמיד במניעים "נעלים" של הפצת תרבות ודת; של מילוי רצונו של האל שהקרקע תנוצל טוב יותר; של חיזוק כוחו ותפארתו של השליט (המלך), הניצב בראש האימפריה הכובשת. גם המהגרים האירופיים לצפונה ולדרומה של אמריקה, להודו או לאוסטרליה, לצפון אפריקה או לדרומה, היו חלק מהלאומיות המודרנית של אירופה במאה ה-19, וגם הם מצאו דרך לתבוע, בשלב כזה או אחר, להכיר בהם כלאום נפרד מהלאום של מדינת האם (פרט למקרים שבהם התושבים המקוריים, שבשל נסיבות היסטוריות לא הושמדו, העלו תביעה זו מוקדם יותר).

אין בדברים האלה כדי לבטל את המאפיינים הייחודיים של הקולוניזציה היהודית והציונית של פלשתינה, שבהם עוסק, בין היתר, חיבור זה. אך המאפיינים הייחודיים האלה קובעים את הדימוי, את המעטה, את דרכי ההתארגנות המעשית של הקולוניזציה בפלשתינה, אך לא את תוכנה המהותי האובייקטיבי.

כאשר משווים את מבנה הבעלות על הקרקע, שעוצב באמצעות תקנונה ופעילותה של הקרן הקיימת מאז ייסודה (ובעצם עד היום), מגלים דמיון (מפתיע ממבט ראשון) למבנה הבעלות העות'מאני במחצית השנייה של המאה ה-19, וזאת למרות השוני בנסיבות ההיסטוריות של היווצרותן.

- באימפריה העות'מאנית, הבעלות העליונה על מרבית הקרקע היא לצמיתות בידי השולטאן; הקרן הקיימת קובעת בתקנונה ומקיימת בפועל בעלות עליונה לצמיתות על הקרקע שרכשה.
- באימפריה העות'מאנית מוחכרת הקרקע רק לאזרחי האימפריה (פרט לכמה ויתורים שנעשו לעצמות האירופיות); הקרן הקיימת קובעת, כי הקרקע תוחכר רק ליהודים.

- החכירה העות'מאנית היא לדורות, ניתן להעבירה לאזרח עות'מאני אחר תמורת תשלום וכן ניתן להורישה; קרקע חכורה מהקרן הקיימת אף היא ניתנת בחכירה ל-49 שנה, ניתן להעבירה ליהודי אחר תמורת תשלום, וכן ניתן להורישה.
- הן לפי החוקים העות'מאניים והן לפי תקנון קרן קיימת, העברת החכירה בחלקת קרקע לאחר חייבה הסכמה של הבעלים – השלטון העות'מאני או הקרן הקיימת.
- השלטון העות'מאני חייב את החוכר לשלם לו מס מהייבול; הקרן הקיימת גובה דמי חכירה שנתיים (2% מערך הקרקע בכפר, 4% - בעיר);
- האימפריה כיבדה את קיומן של הקהילות הכפריות (המושאע), והתייחסה אליהן כאל חוכר קולקטיבי, שעליו הוטל המס; הקרן הקיימת הסכימה שקרקעותיה יוחכרו גם לקבוצות של פועלים (קיבוצים), שנחשבו חוכר קולקטיבי.
- השלטון העות'מאני קיים משטר קרקעות שונה בערים, שם הוכרה בעלות פרטית על הקרקע ושם הוטלו מסים על עסקים; הקרן הקיימת פעלה בעיקר לרכישת קרקע חקלאית, בעוד שהרכישות בערים, לרבות בערים קיימות וחדשות, בוצעו בעיקר בידי בעלי הון יהודים.

ההשוואה מלמדת, כי המוסדות הציוניים (ההון ה"לאומי") התאימו עצמם למציאות העות'מאנית, למרות שבעצם היו נושאיו של הקפיטליזם במתכונתו האירופית המוכרת להם. ייתר-על-כן, מאפיינים מסוימים של מבנה הבעלות העות'מאני המשיכו להיות נחלתה של הקרן הקיימת גם לאחר שהמשטר העות'מאני ניגף בפני הכובש הבריטי ואפילו לאחר כינונה של מדינת ישראל.

2.3 הגירת יהודים לפלשתינה העות'מאנית

הקפיטליזם המפותח יצר את התופעה של הון עודף, שאינו מושקע בארץ שבה נצבר משום ששיעור הרווח המופק ממנו נופל משיעור הרווח הממוצע. הוא גם יצר את התופעה של כוח אדם עודף (עובדים 'מיותרים'), בדמות מובטלים, שההון אינו זקוק להם. קיומם של הון עודף וכוח-עבודה עודף יצר את הבסיס לייצוא ההון מחד גיסא, ולהגירת כוח-עבודה מאידך גיסא.

תכונות יסוד אלה של הקפיטליזם נחשפו לראשונה במלוא משמעותן בשנות ה-70 של המאה ה-19, בשנות המשבר הכלכלי הגדול הראשון, אשר פקד את אירופה וצפון אמריקה, ושבעקבותיו באו שני עשרות שנים של שפל כלכלי. שנות המשבר הכלכלי הזה הציבו סימן שאלה לגבי נפלאות התיעוש הקפיטליסטי, מאחר שהסתבר שחקלאות מתועשת, המשולבת בכלכלת השוק, ותעשייה מודרנית מועדות לפורענות של עודף ייצור ופשיטות רגל, היוצרת גידול מהיר במספר האנשים שאינם מוצאים מקור קיום.

שנות המשבר הביאו בעקבותיהן מאמץ קולוניאלי מוגבר מצד מעצמות אירופה וכן גלי הגירה מאירופה לעבר צפון אמריקה ומושבות קולוניאליות בדרום אמריקה, באפריקה ובאסיה. ואכן, המחצית השנייה של המאה ה-19 עמדה בסימן הגירתם של מיליוני אנשים. הגירה זו שינתה במידה רבה את ההרכב האנושי-חברתי של ארצות רבות.

גם בתחומי האימפריה העות'מאנית היו גלי הגירה, אם כי בעלי אופי שונה. כך, למשל, הגיעו רבבות פליטים טטארים (מוסלמים) מהבלקן לאזור אדאנה בתורכיה, בתקווה להיות איכרים. מאחר שלא היו רגילים לתנאים המקומיים, רבים מתו ממחלות. אלה שנותרו בחיים, גידלו גרעינים לייצוא, והיבול הועבר באמצעות גמלים לתחנות הרכבת, ומשם לנמלי יצוא. אותם פליטים מאירופה הביאו עמם גם כלי עיבוד מודרניים, שלא היו אופייניים לחקלאות באותו אזור (Quataert, 1993).

המשבר הכלכלי-חברתי באירופה, שאליו נלוו גם משברים פוליטיים, התבטא גם בהרעת המצב בקהילות היהודיות, ובעיקר במזרח-אירופה. בעלי הון ופועלים, כמו גם בעלי מלאכה וסוחרים מרוששים, חיפשו להיחלץ מהמצב המחמיר באמצעות הגירה או השקעות בחו"ל. זה היה הרקע להופעתם של הארגונים הציוניים הראשונים ברוסיה הצארית ("חובבי ציון") ובהמשך – להתארגנותה של התנועה הציונית כתנועה קולוניאלית.

הגירתם של בעלי-הון

מאחר שהתפתחות הקפיטליזם בארצות שונות לא הייתה שווה, ניצבו היצרנים העצמאיים והבורגנות הזעירה, לרבות האיכרות, הזעיר-בורגנות העירונית, בעלי המלאכה וכו', בפני ברירה גורלית: להשתלב בחברה הקפיטליסטית המפותחת בדרך האפשרית היחידה לגבי רובם – להפוך לפועלים שכירים; או לנסות ולחפש מקום אחר, שבו ינסו להמשיך ולקיים את אורח-חייהם ולשמור על מעמדם החברתי כיצרנים זעירים או בינוניים. תהליך הפרולטריזציה התבטא בראש ובראשונה בהגירתם של המוני היצרנים הקטנים מהכפר אל הערים הגדולות ואל מרכזי התעשייה והמכרות. האנשים שנימנו עד כה עם תחתית שכבות הביניים: התעשיינים והסוחרים הזעירים, בעלי הרנטות, בעלי המלאכה והאיכרים – כל המעמדות הנ"ל יורדים אל שורות הפרולטריון. וזאת, אם משום שהונם הקטן אינו מספיק להפעלת תעשייה רבתי וידם על התחתונה בהתחרות עם בעלי הון גדול יותר, אם משום שמיומנותם מאבדת את ערכה עקב אופני-ייצור חדשים. הפרולטריון זוכה איפה לתגבורת הבאה לו מקרב כל המעמדות בחברה" (מארקס, אנגלס. **מניפסט המפלגה הקומוניסטית**, עיון, ת"א, 1979 ע' 40).

תהליך זה לווה בתופעה של הגירה אל אזורים ואל ארצות, שבהם הקפיטליזם עדיין לא היה מפותח, ובהם היה עדיין מרחב פעולה ליצרנים קטנים או בינוניים.

כוח-המשיכה לגבי ההגירה מהסוג השני היה קיומן של **קרקעות פנויות**, שאפשר להשתלט עליהן ולהקים עליהן משק חקלאי עצמאי. כזאת הייתה ההגירה של איכרים מרוששים לאזורים המזרחיים המיושבים בדלילות של רוסיה הצארית; כזאת הייתה ההגירה של זעיר-בורגנים מרוששים לארצות-הברית, לאוסטרליה וכו', שבהן, בפרק זמן מסוים, יכול היה המהגר לתפוס שטח קרקע, שבעקבות חיסולה הפיסי של אוכלוסיית הילידים המקומית – לא היה שייך לאיש, מנקודת הראות הקולוניאלית.

ההגירה על שתי צורותיה העיקריות סייעה, בסופו-של-דבר, להתפשטות הקפיטליזם באזורים ובארצות נוספים ולחיזוקו כתצורה כלכלית-חברתית. אולם רמת ההתפתחות הקפיטליסטית עלתה בקצב מהיר יותר באותם מקומות, שבהם התבססה ההתפתחות על ייצור מכונתי גדול, הווה אומר, על העסקתם בקנה מידה רחב של פועלים שכירים, בעלי רמת מיומנות ואירגון, ועל ריכוז הון, שאיפשר פיתוח ענפי חרושת, מסחר, שירותים, פיננסים וכו'.

המהגרים היהודים שמוצאם היה, בדרך כלל, מהבורגנות הזעירה המרוששת (בעלי מלאכה, סוחרים קטנים, סוחרים נוסעים), ראו בהגירה דרך להציל את עצמם מתהליך הקיטוב החברתי, שהלך והחריף בקפיטליזם המפותח. ההגירה הייתה ניסיון נואש של אותם זעיר-בורגנים לשמור על מעמדם העצמאי; לא להפוך לעובדים שכירים; ולא להינתק מהקהילה היהודית, בסופו-של-דבר, ההגירה היא פתרון של אשליה, שכן גם במקומות שאליהם היגרו הזעיר-בורגנים התפתח קפיטליזם, שבהכרח גרר בעקבותיו קיטוב מעמדי, התעשרות של מעטים והתרוששות של רבים. אך בכל זאת הייתה ההגירה לגביהם בחזקת ההזדמנות האחרונה להישאר עצמאים עוד פרק זמן מסוים, ואולי גם להתעשר על-ידי ניצול עבודת פועלים זולה.

הגירת היהודים מאירופה הפכה המונית בשנות ה-80 של המאה ה-19. אומנם, גם קודם-לכן היו יהודים שהיגרו למושבות החדשות, למשל הגירתם של יהודים מגרמניה לארצות-הברית, אך זו לא הייתה תופעה המונית. לפי חישובים שנעשו, בתקופה שבין 1881 ו-1914 היגרו מאירופה 2.4 מיליון יהודים (צור, 1975, עמוד 13), ברובם לארצות-הברית, אך גם לאוסטרליה, לדרום-אפריקה, לארגנטינה ולארצות נוספות.

ההגירה של יהודים מאירופה המזרחית הייתה תוצאה של התפתחות קפיטליסטית באימפריה הרוסית ובאימפריה האוסטרו-הונגרית, התפתחות שערערה את קיומם הכלכלי והמסורתי של היהודים. העיסוקים המסורתיים של היהודים – מסחר זעיר, תיווך בין בעלי-האחוזה לבין האיכרים, מלאכה, מלווים קטנים – כל אלה איבדו את חשיבותם נוכח התפתחות התעשייה הגדולה וההתפתחות הקפיטליסטית בחקלאות. היו בין היהודים כאלה, שהצליחו להשתלב בהתפתחות הקפיטליסטית והפכו מסוחרים קטנים לסוחרים גדולים

וממלווים בריבית לבנקאים, אך רוב היהודים התרוששו, כפי שקרה לכלל הבורגנות הזעירה והבינונית וליצרנים העצמאיים.

באותן ארצות ובאותם אזורים, שבהם חלה התפתחות תעשייתית מואצת, הפך חלק מהיהודים פועלים שכירים. כך, למשל, מעריכים, כי ערב מלחמת-העולם הראשונה עבדו בתעשייה שבגבולות האימפריה הרוסית 500-600 אלף פועלים יהודים. אולם במקומות אחרים, המשיכו היהודים ברובם לעסוק במסחר, או בעיסוקים עצמאיים אחרים, שקיימו אותם בקושי.

היהודים היגרו, בדרך כלל, לאותם אזורים שבהם הייתה תנופת התפתחות קפיטליסטית. לכאורה היה טבעי, שיהודים ממזרח-אירופה יהגרו למערב-אירופה, אך בפועל, זרם הגירה זה היה שולי בלבד. במערב-אירופה של סוף המאה ה-19 כבר התהווה כוח-אדם עודף, והיא עצמה הפכה מקור הגירה של הון (מאנגליה, מצרפת, מגרמניה) וכוח-עבודה (מאיטליה ומאירלנד, למשל). וכיוון שבארצות שמעבר לים (הקולוניות) היה הקפיטליזם עדיין בתנופת התפתחות והיה זקוק להון ולידיים עובדות נוספות – הוא משך אליו מהגרים, ובכללם מהגרים יהודים.

באופן כללי, לא עסקו היהודים באירופה המזרחית בחקלאות. בייחוד אמורים הדברים ברוסיה הצארית, שם הגביל "תחום המושב" את התיישבותם בכפרים, וכן הוגבלה אפשרותם לרכוש קרקע. לעומת זאת, בארצות אחרות, כמו גליציה (שהייתה חלק מהממלכה האוסטרו-הונגרית), היו יהודים שעסקו בעבודת אדמה, והיו ביניהם אפילו בעלי אחוזות (גם בפרוסיה היו בעלי-אחוזות יהודים). מכאן, שלמרות שמטרתם של רוב המהגרים היהודים לא הייתה עיסוק בחקלאות, אלא השתלבות בחברה העירונית, היו גם מהגרים יהודים שקיוו להיות איכרים, או שסברו שעיסוק בחקלאות הוא מקור קיום בטוח יותר.

נקודה נוספת שיש להביא בחשבון היא, שכדי להגר היה צורך בסכום כסף מינימאלי לתשלום הוצאות הדרך ולהתבססות ראשונית. מכאן שסיכויי ההגירה של אלה, שכבר עברו תהליך של פרולטריזציה, נפלו במידה ניכרת מסיכוייהם של אנשים, שהיו בעלי רכוש מסוים, אותו יכלו למכור ובדרך זו לממן את הגירתם. למעשה, גם בעלי המלאכה ושאר העוסקים הזעירים יכלו ברובם רק לחלום על אמריקה. דוגמא לכך – התוכנית שהוצעה ב-1846 להתיישבות יהודית בפוזנה, שאליה נרשמו 3,000 משפחות, רובן ככולן משפחות של בעלי-מלאכה וסוחרים קטנים. הסתבר, כי רק ל-5(!) מתוך ה-3000 היה רכוש ששוויו עלה על 350 זהובים - מחיר כרטיס הנסיעה לאמריקה (טורי, 1971).

פלשתינה של סוף המאה ה-19 וראשית המאה ה-20 לא הייתה יכולה להיות ואף לא הייתה – יעד חשוב להגירה. בניגוד לארצות-הברית, פלשתינה לא הייתה ארץ של התפתחות קפיטליסטית סוערת, ואף לא הייתה ארץ של "שטחים ריקים", כמו אוסטרליה או ארגנטינה. בדומה לארצות השכנות, גם פלשתינה לא שימשה מקום משיכה למהגרים, שכן ההתפתחות התעשייתית הייתה בה עדיין בחיתוליה, ואילו בחקלאות שלט עדיין אופן הייצור המבוסס על משקי איכרים על רמתו המשקית והחברתית הנמוכה (ר' פרק 1).

יחד עם זאת, עקב העניין הפוליטי-אסטרטגי וגם הכלכלי, שהיה למעצמות האימפריאליסטיות במזרח-התיכון, הן עודדו בצורות שונות הגירה של אזרחיהן לארצות האימפריה העות'מאנית. עידוד זה התבטא במתן חסות קונסולרית, בפיתוח מוסדות חינוך וסעד, בהשקעות במסילות ברזל ובכבישים, בלחץ לקבלת זכויות. הטמפלרים הגרמנים זכו בדרך זו לחסות הקונסולרית הגרמנית, ואילו המהגרים היהודים היו בחסות הקונסוליות הצרפתית, הרוסית או הגרמנית – על-פי ארץ המוצא שלהם.

בין המהגרים היהודים, שהגיעו לארץ בשנות ה-80 וה-90 של המאה ה-19 היו בעלי רכוש, שחתרו להתיישב בארץ כאיכרים קפיטליסטים, והיו חסרי רכוש, שנאלצו להתפרנס כפועלים שכירים. ככלל, בעוד שהגירתם של חסרי-האמצעים מותנית בכך, שבארץ הקולטת כבר יהיו בעלי אמצעיי-ייצור, הרי בעלי-הון מהגרים יחד עם הונם. גם בפלשתינה היה קל יותר לקפיטליסט, שהביא עימו את ההון, שהוא-הוא התנאי הראשוני להתפתחות קפיטליסטית. ואומנם, רבים מהמהגרים לפלשתינה בסוף התקופה העות'מאנית היו בעלי רכוש, כך למשל, רוב המתיישבים היהודים בראשון לציון (המושבה הראשונה שפנתה

בבקשת עזרה לברון רוטשילד) הביאו עמם (כל אחד) כחמשת אלפים רובל (סכום נכבד באותם ימים).

הבורגנות היהודית הבינונית והזעירה בארצות אירופה המזרחית נפגעה באותה תקופה, כפי שהראינו לעיל, עקב התפתחותו המהירה של הקפיטליזם, עקב ריכוז ההון והופעת המונופולים. בורגנות זו התרוששה, אך אין פירוש הדבר,שלא נותרו בידיה אמצעים כלשהם.

בתנאיי הקפיטליזם, תהליך ההתרוששות של הבורגנות הבינונית והזעירה נושא אופי מורכב: מצד אחד זוהי התרוששות מוחלטת, כאשר הבורגני הקטן מאבד את הונו – אם עקב מלחמה או אסון טבע, אם עקב חוסר רווחיות ושקיעה בחובות; מצד שני, זוהי התרוששות יחסית, כאשר בידי הבורגני הבינוני נותר עדיין ההון שהיה בידיו קודם לכן, אולם עקב ההתפתחות המהירה, המעבר לייצור בקנה מידה גדול והתעצמות הבנקים, הון בהיקף כזה אינו מאפשר לבעליו ניהול עסק עצמאי. ההתרוששות היחסית יוצרת אפוא מצב, שבו הון מסוים אינו יכול עוד להשתלב במשק הקפיטליסטי, אלא אם כן הוא מתחבר עם הון שברשות אחרים, או שהוא מהגר לארץ אחרת, שבה כמות מצומצמת של הון עדיין מספיקה לפתיחת עסק.

תופעת ההון העודף מהסוג הזה נוצלה בהרחבה על-ידי מערכת הבנקאות, שמשכה אליה את ההון הקטן תוך הבטחת הכנסה קבועה (ריבית) למפקידים. היא נוצלה גם על-ידי ההון הגדול, שבאמצעות הפצת מניות של חברות בע"מ, גייס הון קטן וניצלו להרחבת עסקיו.

בתנאים של פלשתינה, נתקלה ההתיישבות של המהגרים הקפיטליסטים, שחתרו לנהל משקים פרטיים, בקשיים מיוחדים: שלא כמו ההתיישבות בקולוניות ובארצות תלויות, לא זכתה ההתיישבות בפלשתינה העות'מאנית לתמיכה צבאית וכלכלית של המטרופולין; היו בפלשתינה מעט קרקעות פוריות פנויות; לא היה בה כוח-עבודה חופשי בשפע; תנאי-החיים במקום לא היו ידועים למתיישבים. מכאן נובע, שאחת הדרכים לגיוס הון לצרכי המהגרים היהודים לפלשתינה הייתה יצירת כלים מתאימים לריכוז ההונות הקטנים של הבורגנות הבינונית והזעירה וניצולם להשקעות, וקודם-כל לרכישת קרקע. לשם גיוס ההון הקטן הזה היה אפשר לנצל מסורות של תרומות, עזרה הדדית וקרנות פילנתרופיות, שהיו מקובלות בקהילות היהודיות. תפקיד זה של יצירת הכלים המתאימים בדמות בנקים, חברות לרכישת קרקעות, ארגונים לאיסוף תרומות, חברות מיישבות וכו' נטלה על עצמה בעיקר התנועה הציונית (ראה לעיל, בפרק על המוסדות והחברות הקולוניאליים הציוניים).

תפישת תהליך הקולוניזציה כתהליך ההולם בעיקר את המהגרים היהודים האמידים, מצאה את ביטויה גם בדברי המנהיגים הציוניים באותה תקופה. **מ. ל. לילנבלום** הופיע בהחלטיות נגד הגירת חסרי-הרכוש לפלשתינה: "אם מעוררים אנו ליישוב הארץ – אין מחשבתנו אלא אל העשירים, היכולים לקנות להם אחוזות בכסף מלא ולהכין כל המכשירים על חשבון עצמם, אבל לעניים אין מקום בארץ ישראל" (לילנבלום, 1970, ע' 14). שותפים לעמדה זו היו גם פינסקר, פינס ולבונטין, וכאן ראוי לציין, שהם התנגדו להגירתם של עניים לאו דווקא לפלשתינה; הם התנגדו להגירתם גם לארצות-הברית (קלנר, 1977).

חוזר של ההנהלה הציונית לסניפים בחו"ל קבע את העיקרון של סלקציה מעמדית-חברתית בהגירה לארץ. לפי אותו חוזר, ניתן לעלות ללא קושי לקבוצות המהגרים היהודים הבאות: בעלי רכוש שהיו בארץ והם חוזרים אליה; נציגי חברות שמטרתן להשקיע בארץ; מומחים ובעלי נכסים שיוכלו להסתדר בכוחות עצמם. לעומת זאת, הומלץ לסניפים לא להעלות יהודים חסרי אמצעים (בילצקי, 1974, ע' 18).

אישים יהודים, שצברו ניסיון במוסגרת המפעל הקולוניאלי שיזמה ממשלת גרמניה בשטחי הספר שלה וב"וועד למען המשק הקולוניאלי" (ששימש גוף מייעץ לקיסר ולממשלת גרמניה), עשו שימוש בניסיון שרכשו גם לצורך הקולוניזציה הציונית בפלשתינה. ביניהם בלטו אוטו וארבורג וזליג סוסקין, שהיו חברי הוועדה הארץ-ישראלית של הקרן הקיימת (שילוני, 1990).

הגירתם של פועלים ושל זעיר-בורגנים שהפכו לפועלים

שאלת מפתח באשר להתפתחות הקפיטליסטית בפלשתינה - לאפשרות של המהגרים היהודים בעלי-ההון להרוויח על השקעותיהם, הייתה שאלת הזמינות של כוח-עבודה שכיר, של פועלים. משום שבפלשתינה לא היה אז עדיין מצב של עודף אוכלוסייה גדול המחפש תעסוקה, נהגו להעסיק פועלים ערבים מהארצות השכנות. כך, למשל, בתחילת הכיבוש הבריטי, עבדו בארץ פועלים מצרים, שבחלקם הובאו בידי הבריטים עצמם לצורך הנחת מסילות ברזל, ובחלקם הועסקו בידי חברות שניבנו בהון ציוני (בילצקי, 1974, ע' 24). בין המהגרים היהודים היו גם חסרי רכוש והון, שבבואם לפלשתינה לא הייתה להם ברירה, אלא להשכיר את עצמם לעבודה במושבות, באחוזות, בבתי-המלאכה ובבניין. השאלה הייתה, האם בתנאים הקיימים בפלשתינה העות'מאנית, מהגרים יהודים חסרי רכוש ימצאו תעסוקה שבצידה הכנסה גבוה דיה לסיפוק צרכיהם?

למרות הדגש ששמה ההיסטוריוגרפיה הציונית בכל הקשור בקרקע ובהתיישבות חקלאית, הרי שבפועל, המהגרים היהודים השתקעו ברובם בערים, שם עסקו במלאכה ובשירותים שונים. בתקופה המכונה "העלייה הראשונה" (1881-1903), התיישבו ביפו ובשכונות החדשות של ירושלים 25,000 מהגרים יהודים, לעומת 5,000 מהגרים בלבד שנקלטו במושבות החקלאיות (בן-פורת, 1994). גם בהמשך, המהגרים היהודים נהגו ברובם כאוכלוסייה עירונית, וחיפשו פתרונות תעסוקה ודיור בערים.

המהגרים, שכינו עצמם "חלוצים", חלמו רובם על השתקעות בארץ כאיכרים, אך המימוש של החלום לא היה בהישג ידם: "הפועלים החלוצים ובני 'היישוב החדש' גם-יחד מחוסרי אמצעים כמעט לחלוטין, ולא מסוגלים כלל לרכוש קרקעות ולהקים יישובים בקנה מידה ניכר כלשהו מבלי להיזקק לעזרתם של גופים מיישבים בעלי עוצמה כמו יק"א, או הקרן הקיימת לישראל" (שילוני, 1990, מבוא).

בראשית המאה ה-20, בלט בקרב המהגרים היהודים לפלשתינה משקלם של הצעירים, וזאת בניגוד להגירה היהודית בסוף המאה ה-19, שהייתה הגירה של בעלי-המשפחות (בעיקר אלה שרצו להיות איכרים). הצעירים היהודים היו ברובם חסרי מקצוע, בני סוחרים קטנים, ומיעוטם בני בעלי-מלאכה ואינטליגנציה. כמעט שלא היו ביניהם בני פועלים. המהגרים הצעירים הללו לא היו בעלי הון, שיאפשר להם להתבסס כקפיטליסטים (בעיר או בכפר), עם זאת הם לא יכלו להיקלט כפועלים בתעשייה, שהייתה עדיין בשלבי התפתחותה הראשוניים. התוצאה – הם הפכו פועלים חקלאיים.

ד"ר יעקב טהון, שעבד במשרד הארץ-ישראלי של התנועה הציונית, פרסם בשנת 1908 תזכיר, שבו קרא ליישב במושבות היהודיות פועלים יהודים חסרי אמצעים, אשר יתפסו את מקומם של הפועלים הערבים, המועסקים בהן. טהון הצביע על שני מקורות, שמהם יגיע "החומר האנושי העובד" (בלשונו): צעירים יהודים ציונים ממזרח-אירופה, ובעיקר מרוסיה; יהודי המזרח חסרי האמצעים, "העומדים על מדרגה תרבותית אחת עם הפלאחים" (רוזמן, 1997, ע' 54. ר' בהמשך על הבאתם של יהודים מתימן).

הנתונים על ההרכב החברתי של המהגרים היהודים, שהגיעו לפלשתינה בשנים 1909-1905 ("העלייה השנייה") – מבחינת מקצוע ההורים, המקצוע שלהם טרם ההגירה והמקצוע שלהם בפלשתינה מייד לאחר בואם (הנתונים מבוססים על משאל שנערך ביניהם בשנות ה-30), הם מאלפים.

לוח 1. התפלגות המהגרים היהודים, 1909-1905 (באחוזים)

	לפי מקצוע ההורים	לפי מקצועם בחו"ל	לפי מקצועם לאחר שהיגרו לפלשתינה
סוחרים	54	2	-
חרשתנים	4	-	-
בעלי-מלאכה	13	14.5	-
פועלים עירוניים	2	3	4
איכרים	4	0.5	0.5
פקידים	5	5	3
אינטליגנציה	18	13	23.5
חסרי מקצוע	-	62	-
פועלים חקלאיים	-	-	60
סך הכל	100	100	100

מחושב לפי: גורני, 1970.

מהלוח עולה, שבין המהגרים היהודים באותה תקופה היה לבעלי-המלאכה משקל דומה הן מבחינת המוצא, הן מבחינת העיסוק טרם ההגירה והן מבחינת המקצוע בארץ (13%, 14,5% ו-9% בהתאמה). תמונה דומה מתקבלת לגבי הפקידים והפועלים העירוניים. ה"מהפכה" חלה לגבי בני הסוחרים: מוצאם של 54% מהמהגרים היה ממשפחות סוחרים; 62% מהמהגרים היו חסרי מקצוע לפני ההגירה; 60% מהמהגרים היו לפועלים חקלאיים לאחר שבאו לארץ. מה היה קורה עם בני הסוחרים, לו נשארו בארצות מוצאם? חלקם היה ממשיך בעסק של הוריהם, חלקם היה עובר למקצועות חופשיים וחלקם היה מתרושש, עקב השינויים שחלו במבנה הכלכלי-חברתי של רוסיה ופולין באותה תקופה, ומצטרף לשכירים. אולם בהגיעם לפלשתינה הם, יש להניח, הגדירו עצמם חסרי-מקצוע (מה יכול היה לעזור להם מקצוע כמו "סוחר" בתנאים של אז?), והלכו לעבוד במקום שהוצעה להם עבודה – ברוב המקרים - כפועלים בחקלאות.

המעבר הזה של בני הסוחרים לעבודה כשכירים בחקלאות זכה כמובן לאידיאולוגיה שלמה – "פרודוקטיביזציה", "חזרה לטבע", "גאולת האדם והאדמה". אך לא האידיאולוגיה יצרה את המעבר הזה, אלא התנאים שהיו אז בפלשתינה. עובדה היא, שחלק ניכר מהמהגרים הצעירים הללו, למרות האידיאולוגיה, לא החזיק מעמד ועזב את פלשתינה תוך שנים אחדות.

"אין הבורגנות יכולה לכבוש לעצמה שררה פוליטית וסוציאלית מלאה על האומה
אלא בסיועו של מעמד הפועלים"
(פרידריך אנגלס)[32]

2.4 שילוב הפועלים היהודים בתהליך הקולוניזציה

פועל שכיר עם משק עזר

פועלים יהודים הופיעו בפלשתינה כקבוצה חברתית בעשור הראשון של המאה ה-20. לפני-כן התנהלה הקולוניזציה בעיקר בידי אילי-הון יהודים (רוטשילד, הירש); בידי יהודים בעלי-הון בינוני, שהשקיעו ברכישת קרקעות ובנטיעת מטעים, מבלי להגר בעצמם לפלשתינה; ובידי יהודים בעלי הון בינוני וקטן, שהיגרו לפלשתינה והקימו בה משקים של איכרים, המעסיקים בעיקר פועלים ערבים שכירים.

התנאים הכלכליים בפלשתינה העות'מאנית של ראשית המאה ה-20 לא יצרו עדיין ביקוש לפועלים לתעשייה, ולכן הענף הראשי, שבו נקלטו היהודים חסרי הרכוש שהיגרו לפלשתינה (שרובם הפכו שכירים), היה החקלאות, לרבות עבודה בהכשרת קרקע, במטעים ובמושבות. מספר מסוים של יהודים חסרי רכוש נקלט כפועלים בעבודות בנייה ובסלילת כבישים ודרכים.

אך כדי שהפועלים יישארו בארץ למרות התנאים הקשים, המחלות והמחסור המתמיד, ולא יחזרו לארצות מוצאם (כפי שרבים מהם אכן עשו באותה תקופה), היה צריך להימצא הגורם בעל ההון, שיוכל להקים עבורם שכונות מגורים בסמוך למושבות היהודיות, או לאפשר להם להקים ישוב חקלאי, שכן "הפועלים החלוצים ובני 'היישוב החדש' גם-יחד מחוסרי אמצעים כמעט לחלוטין, ולא מסוגלים כלל לרכוש קרקעות ולהקים יישובים בקנה מידה ניכר כלשהו, מבלי להיזקק לעזרתם של גופים מיישבים בעלי עוצמה כמו יק"א או הקרן הקיימת לישראל" (שילוני, 1990, ההקדמה).

התנועה הציונית עודדה את הגירתם בהיקף מסוים של יהודים חסרי-רכוש לפלשתינה, בראש ובראשונה, כדי לספק כוח-עבודה למשקים של בעלי-ההון. ואם כי היו מנהיגים ציוניים, שהתנגדו להגירת עניים לפלשתינה (ולארה"ב), הרי כולם היו מוכנים להשלים עימה, בתנאי שהיהודים העניים הללו יוכלו להתאים עצמם למעמד שיועד להם, כלומר לעבוד כשכירים. **אליעזר בן-יהודה**, למשל, ניסח את הדברים כך: "יש בישראל (בעם ישראל – ת"ג) אלפי עניים ואביונים, פשוטים וגסים, שאינם יודעים רק לעבוד עבודת עבד, רק למצוא לחם לפי טפם ואינם מוצאים. העבדים האלה הם יהיו איכרינו ומהם, ורק מהם, תבנינה המושבות לעבודת האדמה" (בן-יהודה, שנה?, ע' ס"ה).

זלמן דוד לבונטין, שהיה מנהל בנק אפ"ק (ר' בהמשך), הציע, שיהודי המזרח, המקורבים לערבים והרגילים לאקלים החם, יכשירו את השטח, כשהם מסתייעים ביהודים יוצאי אירופה (שילה, 1988).

החיפוש אחר הפועל-העבד-המזרחי, המסתפק במועט, הוביל את המנהיגים הציונים לארגון הגירתם של **יהודי תימן** לפלשתינה. הגירתם של יהודי תימן החל משנות ה-90 של המאה ה-19 הביאה למושבות פועל, שלפי תפיסתם של בעלי המשקים היהודים, דמה באורח-חייו לפועל הערבי, ולכן נראה מתאים להיות הפועל החקלאי במושבות. מעמדם של ילידי תימן במושבות היה בתחתית המדרגה. הם שוכנו לא אחת ברפתות ובאורוות וזכו ליחס של השפלה מצד מעבידיהם, לרבות מעשי התעללות. הופעת הפועל בן תימן כמחליפו של הפועל הערבי סיפקה למושבות פועל יהודי חסר-אמצעים וחסר-השכלה, שאפשר לנצלו כפועל עונתי לעבודות קשות. בחלק מהמושבות הוקמו שכונות של פועלים אלה, שכמו כל פועל חקלאי השלימו את הכנסתם הדלה מעבודתם השכירה בעיבוד חלקת אדמה זעירה ליד ביתם.

מחקרים שנעשו בשנים האחרונות חשפו, כי הפועלים יוצאי תימן כלל לא היו "פועלים טבעיים", כלומר פועלים יהודים שאורח חייהם ערבי, ולכן יכולים להסתפק בשכר הנמוך

---

[32] הקדמה ל"מצב המעמד העובד באנגליה", (אנגלס, [1892] 1957ה).

המשולם לפועל ערבי. בתימן עסקו היהודים בכלל במלאכה, לרבות בצורפות, וכלל לא הכירו עבודות שדה. אך משום שלא יכלו להמשיך במלאכותיהם בארץ, רובם נאלצו לעבוד בתנאיי ניצול קשים במשקים חקלאיים. "המיתוס של העולה התימני המסתפק במועט והשמח בחלקו הופרך, אם כן, עוד סמוך לתקופת היווצרו; אלא שכדרכם של מיתוסים, נשאר גם זה קיים ועומד עוד שנים על שנים" (דרויאן, 1984).

אשר למוסדות הציוניים, אלה לא משכו את ידם גם מטיפול במהגרים יהודים חסרי-הרכוש מאירופה, שאליהם התייחסו באופן שונה מכפי שהתייחסו לפועלים היהודים שבאו מתימן.

עם כל החשיבות העצומה שייחס רופין (נציג התנועה הציונית בפלשתינה) לקשרים עם רוטשילד ואילי-הון יהודים אחרים, הוא היטיב להבין, כי הרוטשילדים למיניהם אולי ישקיעו מהונם, אך לא יהיו מתיישבים. וכיוון שתהליך הקולוניזציה אינו יכול להתבצע מבלי שיימצא הגורם האנושי שיבצע אותו הלכה למעשה, פעל רופין באופן עקבי ליצירת תנאים לשילובם של המהגרים היהודים חסרי-הרכוש מאירופה, במסגרת תהליך הקולוניזציה. וכהגדרת רופין: "בלעדי הפועלים מתה ההתיישבות, ועמהם קמה לתחייה" (רופין, 1937, ע' 47).

המטרה המיידית הייתה – לספק לבעלי משקים ומטעים יהודים פועלים יהודים, אשר יקבלו שכר נמוך, כך שהעסקתם תהיה כדאית גם לאותם מעבידים, שנהגו להעסיק פועלים ערבים. מכאן נולד הרעיון, שהפועל היהודי, בדומה לפועל החקלאי הערבי, יהיה גם הוא בעלים של משק חקלאי (משק עזר), שתוצרתו תהיה לצורכי המשפחה או לשיווק. "בתנאים כאלה, יוכל הפועל היהודי לעבוד תמורת שכר נמוך ביותר ולהתחרות בהצלחה בפועל הערבי" (שילוני, 1997). דוגמא לסידור כזה הייתה השכונה עין גנים, שהוקמה ליד פתח-תקווה, שבעלי הפרדסים בה היו זקוקים לפועלים.

בוויכוחים הפנימיים בנושא מיכסת הקרקע, שיש להעמיד לרשותו של הפועל החקלאי היהודי, הגיעו המוסדות הציוניים למסקנה, כי אם הפועל יקבל לרשותו 10 דונמים בלבד – הוא ייאלץ לעבוד במושבה הסמוכה; אם הוא יקבל לעיבוד 15 דונמים – הוא יסתפק בעיבוד חלקתו ולא יעבוד כשכיר אצל בעלים של משק גדול; ואילו אם יעמידו לרשותו 50 דונם ומעלה – הפועל לא רק לא יעבוד במושבה הסמוכה, אלא הוא עצמו יעסיק פועלים במשקו (רוזמן, 1997).

בפרוספקט הראשון של חברת הכשרת הישוב (1908), ניתח רופין את מצב הפועלים החקלאיים היהודים יוצאי מזרח-אירופה, ששכרם כה דל, שאינו יכול לפרנס משפחה, אלא אם-כן יש להם הכנסה צדדית ממשק קטן. הוא הציע פתרון: הפועל החקלאי, לאחר שיעבור הכשרה מתאימה בחווה ובמשק הפרטי, יקבל אשראי ויוכל להקים משק איכרים משלו על קרקע, שיחכור מידי חברות המקרקעין הציוניות.

בהרצאה בקונגרס הציוני ה-11, ניתח רופין את שני הפתרונות האפשריים למה שהוא כינה "שאלת העובדים": "קודם כל ברור שהאנשים הצעירים אינם רוצים ואינם צריכים להישאר כל ימי חייהם שכירים שמרוויחים בצמצום והפועל יוכל לבנות לו בית. הואיל ואין אנו יכולים אפילו להעלות על הדעת שנחזור אל שיטת ההתיישבות הקודמת שהייתה מעמידה אנשים מחוסרי אמצעים במצב של איכרים גמורים, אין אני רואה לפנינו אלא שתי אפשרויות קיום: האפשרות הראשונה היא קיום של פועל קבוע שיהא מגדל על-יד ביתו הקטן, על דונם קרקע, ירקות, עופות, ושתהיה לו פרה אחת או זוג כבשים, ועיקר פרנסתו ימצא כפועל שכיר במושבות מטעים. אולי מתוך קניית ניסיון בייחוד במקצוע הגננות, אפשר יהיה ליצור בהדרגה את הטיפוס של **הפועל החקלאי הקבוע**, שמשקו הפרטי הפעוט יהיה בשבילו עיקר פרנסתו, ועבודתו כשכיר תהיה שנייה במעלה" (ההדגשה שלי – ת.ג.). במקביל, הציע רופין גם להקים ישובים, שיתבססו על משקי פלחה של איכרים, כדי להבטיח את המטרה הראשית של הפעילות הקולוניאלית הציונית – השתלטות על שטחי קרקע גדולים:

"יחד עם התיישבותם של פועלינו כבעלי משק זעיר, היה רצוי מאוד, לטובת עבודתנו היישובית, להפוך את הפועלים לאיכרים על בסיס של משק הפלחה, לפי שעל-ידי כך יהיה באפשרותנו לכבוש במחרשה שטחי אדמה גדולים יותר. אבל במידה שצורה זו של התיישבות רצויה לנו, בה במידה היא קשה. אם אין ברצוננו להיכשל שוב בטעויותיה של ההתיישבות הקודמת, עלינו לדרוש מהמתיישבים לא לבד שיהיו מוכשרים למקצוע במידה מספקת – זה יהיה תפקידן של החוות – אלא שגם ההתיישבות עצמה לא תגרום לנו הפסד

ממון, וזה שוב מניח שלכתחילה תימצא צורת משק חקלאי עם פלחה כענף ראשי הנותנת באופן מתמיד שכר טוב, ושהמתיישב יהא בעל אמצעים במידה מספקת כדי שיוכל בעצמו לרכוש לו את נכסי דלאניידי שלו" (רופין, 1937, ע"ע 50-51).

שני הפתרונות הללו – הפועל החקלאי הקבוע והאיכר – הוצעו על-ידי רופין למהגרים היהודים הצעירים שבאו ממזרח-אירופה. אשר לפועלים היהודים שמוצאם מהארצות המוסלמיות, להם "לא נחוץ" משק עצמאי, וכך הסביר זאת רופין:

"תוכנית ההתיישבות הנ"ל לגבי יהודי מזרח-אירופה טעונה שינוי לגבי יהודי ארצות המזרח (תימן, פרס, סוריה הצפונית), מפני שרמת-חייהם נמוכה יותר, ומפני שהם רגילים באקלים ארצות ים-התיכון ובחיי ארצות-המזרח ולפי שהם נושאים אישה כשהם צעירים ועל-פי-רוב הם באים לארץ-ישראל כשהם נשואים. בניגוד לפועלים יוצאי מזרח-אירופה, **מספיק** לו ליהודי הבא מארצות המזרח השכר המועט שהוא מקבל כפועל לפרנסת המשפחה, ועתים הוא גם חוסך מעט, ובפרט כשגם האישה מרוויחה משהו בעבודת-בית. לפיכך העיקר לגבי יהודי הבא מארצות אלה **לקשור אותו למקום עבודתו** מיד אחרי עלותו ארצה ולהשרישו בו. את זה אפשר לעשות על הצד היותר טוב אם יקציעו לו בית **פשוט** עם חלקת אדמה קטנה לגן, תחילה בצורת חכירה ואחר-כך לצמיתות בתשלומים לזמן ארוך. סיכוי כלכלי זה ביחד עם מדת החרות הצפויה במושבות היהודיות מספיקים כדי לעורר לעליה במספר רב של יהודים מתימן, פרס וארם נהריים" (ההדגשות שלי - ת.ג.) (רופין, 1937, ע' 36).

ההבחנה שעשה רופין בין הפועל היהודי יוצא מזרח-אירופה לבין הפועל היהודי מארצות המזרח המוסלמיות מלמדת, שתהליך הקולוניזציה הציונית, אשר נועד לדחוק את רגלי האוכלוסייה הערבית מאדמתה, היה כבר בראשית המאה בעל אופי מעמדי ברור והכיל בתוכו את גרעיני ההפליה העדתית. הנקודה הקובעת לגבי היחס ליהודי שהיגר לפלשתינה הייתה "איזה מין יהודי" הוא: בעל-הון, זעיר בורגני או פועל חסר הון מרקע חברתי מסוים ומארץ מסוימת.

קבוצות פועלים

במקביל להשתלבותם של מהגרים יהודים חסרי-רכוש כפועלים שכירים במושבות, ב"אחוזות", בפרדסים וכן בבניין, התארגנו קבוצות פועלים לביצוע עבודות קבלניות בחקלאות, בבנייה ובסלילת כבישים.

לחברי קבוצת הפועלים הייתה אידיאולוגיה זעיר-בורגנית (ועל כך בהמשך), אבל לא היא הייתה הגורם המכריע בהקמתן. בנאומו בוועידה השנייה של ההסתדרות הכללית (1923), אמר **דוד בן גוריון**, בגילוי-לב, שהקבוצות הללו קמו לא מתוך שיטה, אלא מתוך "צורכי העבודה" ו"מלחמת-קיום קשה", שעמם התמודדו הפועלים היהודים במציאות של פלשתינה העות'מאנית. וכך תיאר בן-גוריון את ההתחלה:

"המפעל המשקי הראשון היה **סידור מטבחים ומכבסות** על-ידי פועלי המושבים לפני כעשרים שנה, בראשית העלייה השנייה. אחר כך באו הקבוצות הקבלניות – יותר נכון: **העבודה הקבלנית בפרדסים**, כי עבודה קבלנית זו לא נעשתה עדיין על-ידי קבוצה מסודרת וקבועה. חבר-פועלים קיבל בשכר מסוים לעשות בחר (עידור עמוק לעקירת עשבים שוטים – ת"ג) - ולשם הגשמת העבודה **הסתדרה קבוצה, אשר עם גמר העבודה הייתה מתפרדת. למלה קבוצה לא הייתה עדיין שום משמעות חברתית**, כזו שההתפתחות המאוחרת הנחילה למושג זה. כשהתחילה העבודה הראשונה ב'אחוזת-בית' – מה שנקרא אחר-כך תל-אביב, הסתדרו גם שם **קבוצות קבלניות** לעבודת ישור החולות ומלאכות בלתי-מקצועיות אחרות. בבניין גופא לא עסק עדיין הפועל העברי. קבוצת סוללים עבדה גם בגליל, בכביש הפרימיטיבי שסללה הנהלת יק"א בדרך משרונה ליבנאל. איש מהפועלים בימים ההם לא העלה על לבו למה תגיע העבודה הקבלנית ומה העתיד הצפון ל'קבוצה'" (ההדגשות שלי – ת"ג) (בן-גוריון, 1964, ע' 336).

עבודתן של קבוצות הפועלים הללו התבססה, מבחינה מסוימת, על אותו עקרון, שלפיו פלאחים ערבים חסרי-קרקע חכרו קרקע מידי בעלי הקרקעות: הן לפלאחים והן לקבוצת הפועלים לא היו לא קרקע ולא כלי-עבודה ובהמות. אלה כאלה נאלצו, לכן, לשלם דמי חכירה עבור הקרקע ודמי שימוש עבור כלי העבודה; אלה כאלה נותרו בלא שום זכויות לאחר תום

תקופת החכירה. אולם היו גם קבוצות פועלים, שעבדו כשכירים תמורת שכר יומי או שבועי למשך פרק זמן מוגדר.

דוגמא לתנאי ההעסקה של קבוצות הפועלים יכולה לשמש הקבוצה, שקיבלה על עצמה בראשית שנת 1913 את הטיפול בפרדס בן 65 דונמים בגן שמואל, שליד חדרה.. חמשת חברי הקבוצה קיבלו את העבודה בתנאים הבאים: בכל שנה תקבל הקבוצה מהקרן הקיימת דמי קדימה בסך 8,000 פרנק, בסיום השנה יהא על הקבוצה להחזיר את דמי הקדימה הללו בצירוף דמי חכירה בסך 3,000 פרנק וכן שליש מהרווח הנקי. חברי הקבוצה בגן שמואל היו אפוא במעמד של **חוכרים**: הקרקע לא הייתה שלהם, הפרדס לא היה שלהם, כלי העבודה לא היו שלהם. הם לא היו שכירים, שכן לא קיבלו שכר, אלא התחייבו **לשלם** דמי חכירה קבועים וכן שליש מהרווח לבעלי הקרקע והמטע, כלומר, לקרן הקיימת, והיתרה (אם נותרה יתרה) הייתה הכנסתם.

מכאן, שהופעת קבוצת הפועלים כחוכרים עצמאים, כיצרנים החייבים בתשלום דמי חכירה וכן דמי אריסות בצורה של חלק מהיבול (ולא בסכום מסוים), הייתה תוצאה של התנאים הכלכליים-חברתיים, ששלטו אז בפלשתינה. העובדה, שעקב המחסור והתנאים הקשים – מגורים בצפיפות, מחלות, הכנסה נמוכה – הונהגה בכמה מקבוצות הפועלים גם צריכה משותפת, שהתבססה על קופה משותפת, על מטבח משותף וכו', אינה יכולה לשמש נקודת-מוצא להבנת ה**קבוצה** כתופעה חברתית. **התנאי** לצריכה משותפת היה עבודה משותפת, ולכן צריך לבחון מה היה מעמדה של הקבוצה בתחום הייצור. מעמד זה, הוא שקבע את מקומה של הקבוצה בחברה, את סדרי עבודתה ואת אורח-חייה.

קבוצות פועלים היו תופעה ידועה בארצות שמהן היגרו הפועלים היהודים, ובעיקר ברוסיה.[33] הארטל, קבוצת הפועלים, היה התארגנות האופיינית לשלב **מוקדם** של התפתחות הקפיטליזם, כאשר לבעלי-ההון הזקוקים לכוח עבודה זמני, נוח היה לנצל מסורות עבודה שיתופיות (שהיו מקובלות בעדה הכפרית), ולחסוך מעצמם את הצורך בניהול ישיר של העבודה. לכן לא ייפלא, שקבוצות הפועלים היהודים בפלשתינה זכו, מראשית הופעתן, לקבלת פנים מאירה ולתמיכה מצד חברות ההשקעה, ואומצו בידי המוסדות הציוניים כמרכיב של הפעולה הקולוניאלית הציונית.

נוסף לתפקיד הכלכלי של הקבוצות (ארטלים) בכל ארץ שהחלה בדרך ההתפתחות הקפיטליסטית, היה להן תפקיד נוסף בארצות קולוניאליות – ליצור מסגרת חברתית תומכת, שתקל על ההתאקלמות בתנאים החדשים. לפי נתונים מקובלים, מבין היהודים שהיגרו לפלשתינה בתקופת העלייה הראשונה (1882-1903), מחציתם עזבו את הארץ. בתקופת העלייה השנייה (1904-1914), 92% עזבו את הארץ בשלב כלשהו. באווירה כזאת של אי-הסתגלות, התגלתה הקבוצה כאמצעי מונע עזיבה.

"יצירת קבוצות ראשוניות בארץ ההגירה משמשת במאות השנים האחרונות, בכל תהליך ההגירה, גורם ראשון בחשיבותו לצרכי התאקלמות. המוטיבציה של ההגירה מחפשת בקבוצות הראשוניות – אם הן נוצרות בארץ ההגירה – גיבוי וסעד להתגברות על קשיי הסביבה החדשה" (בילצקי, 1974, ע' 43).

כבר הקונגרס הציוני התשיעי (1909) קיבל החלטה, שלפיה "יש לקבל את שיטת ההתיישבות השיתופית בתחום פעולותיה של ההסתדרות הציונית". לשם ביצוע ההחלטה, הוחלט להקים **קרן שיתופית**, שתנוהל על-ידי הקרן הקיימת ונציגי הפועלים.

כחברת השקעות, היה על הקרן השיתופית לגייס הון (100 אלף פרנק) לשם רכישת קרקע והכשרתה ולהקמת בניינים. מהרווחים שתקבל הקרן מהשקעותיה, קבעו, ניתן יהיה

---

[33] בחיבורו "הוויות סוציאליות ברוסיה" תיאר אנגלס את הארטלים, שהיו קיימים ברוסיה במאה ה-19 כצורת התאגדות של פועלים, אשר משכירים עצמם כקבוצה, מנהלים בעצמם את פעילותם התעשייתית, ועל-ידי כך חוסכים לקפיטליסט את הוצאות ההשגחה. על יסוד השוואה עם המציאות בארצות אחרות באירופה, הגיע אנגלס למסקנה הבאה:

"ובכן הארטל הוא אגודה קואופרטיבית, שקמה באורח טבעי-מקורי, ולפיכך היא עדיין בלתי-מפותחת ביותר, ובחזקתה זו אין בה לחלוטין משום תופעה ייחודית רוסית או סלאבית. אגודות כגון אלה נוסדות בכל מקום שעולה הצורך בהן, כך הוא הדבר בשוויץ – במחלבות, באנגליה – אצל הדייגים, ושם הם אפילו מגוונים מאוד. החפרים בשלזיה (גרמנים ולא פולנים כלל וכלל), שבנו בשנות הארבעים (של המאה ה-19 – ת"ג) מסילות ברזל כה מרובות בגרמניה, היו מאורגנים בארטלים מובהקים" (אנגלס, 1975ב, ע' 39).

על השפעת המודל הרוסי של הארטל בארצות אחרות – ר' Zagoroff, Vech, Bilimovich, 1955.

להמשיך ולהשקיע. ואכן בשנת 1910 נאסף בגרמניה ובאוסטריה ההון הראשון, ובקלן (גרמניה) הוקמה כאמור לעיל **חברת התיישבות ארץ ישראל בע"מ** (גבתי, 1981).

הקמת מוסדות אשראי והשקעה לצורך מימון ההתיישבות השיתופית (כלומר: של קבוצות הפועלים) לא הצטמצמה בהקמתה של חברת ההתיישבות ארץ ישראל. בשנת 1922 הוקם, בהון אמריקאי, צרפתי ואנגלי, **הבנק המרכזי למוסדות שיתופיים בארץ ישראל.**[34] הקמת הבנק על-ידי בעלי הון יהודים מניו-יורק, מפאריס ומלונדון ביטאה, בין היתר, את העברת כובד המשקל של הקולוניזציה הציונית מגרמניה (שבה הוקמה חברת ההתיישבות), אשר נחלה תבוסה במלחמת העולם הראשונה, למעצמות שיצאו ממנה וידן על העליונה. אולם לצורך עניינו, החשוב הוא, שעניין ההתיישבות השיתופית זכה בהתמדה לגיבוי פיננסי מצד קבוצות של בעלי-הון יהודים, שגילו עניין בקולוניזציה של פלשתינה.

עידוד הצורות השיתופיות של ארגון העבודה עלה בקנה אחד עם התוכנית הציונית של הקולוניזציה בפלשתינה, שהתבססה על משיכת הון הפרטי ויצירת תנאים נוחים להשקעות בקרקע ובמפעלים. היטיב לבטא שילוב זה **פרנץ אופנהיימר**, שעוד בשנת 1896 פרסם ספר על שאלת הקואופרציה היצרנית. "בתוכניתו ההתיישבותית ניסה אופנהיימר לאחד, על ידי הקמת משק שיתופי גדול, את סגולותיו של המשק הגדול – שיטת עבודה רציונאלית ומודרנית יותר, הוצאות קטנות יותר בשביל בניינים וכו' – עם יתרונות המשק הקטן, המבוסס על עבודה אינדיבידואלית, ועם האינטרס של בעל הקניין, 'האינטרס העצמי הקדוש של הליברליזם'" (ביין, 1970, ע' 57).

לפי תוכניתו של אופנהיימר, היו הפועלים אמורים לעבוד בשלב הראשון כשכירים במשק של חווה (שאינו שלהם), ויחד עם זאת לקבל חלק מהרווח (מין שילוב של שכיר ועצמאי). לאחר שהפועלים השכירים הללו יחסכו חסכונות מספיקים, הם היו אמורים לקבל את הנהלת החווה בתור "אגודת פועלים חקלאית". בשלב השני הזה, היה עליהם להחזיר את ההשקעות (אפשר בתשלומים לשיעורים) ולשלם דמי חכירה, כלומר, להפוך חוכרים עצמאיים, הממשיכים לעבוד בצורה שיתופית. במסגרת היישוב השיתופי, כך תכנן אופנהיימר, יתיישבו גם בעלי-מלאכה, סוחרים, בעלי מקצועות חופשיים, וכן כאלה החיים על רנטה, כלומר על רווחים מהון, ואז גם יאפשרו לכל פועל להחליט, אם רצונו להישאר בקבוצה השיתופית; או לקבל הלוואה, להקים בית משלו ולחכור עשרה דונמים אדמה, שאותם יעבד לאחר העבודה במשק השיתופי; או לצאת מהקבוצה השיתופית, לחכור קרקע מהחווה ולנהל משק עצמאי. בדרך זו, האמין אופנהיימר, ניתן ליצור משטר שבו קיים איזון בין החקלאות לתעשייה, מבלי לסבול ממשברים האופייניים לקפיטליזם (גבתי, 1981; אלמוג, 1990).

תוכניתו של אופנהיימר ראתה, אפוא, במשק השיתופי שלב ביניים בין משק הבנוי על עובדים שכירים לבין משק הבנוי על איכרים-חוכרים; שלב, האמור לאפשר לפועלים, אנשי הקבוצה, לצבור הון בהיקף שיספיק להם להגיע תחילה לעצמאות ולניהול משק חוכרים בצורה קבוצתית, ולאחר מכן - למשק חקלאי פרטי.

תוכניתו של אופנהיימר הצביעה על שיטה, שבעזרתה התכוונו (אם להשתמש במילותיו של רופין) "להעלות" את הפועל היהודי למדרגה של חוכר עצמאי תוך "הכשרתו" לכך, באמצעות עבודה במשק שיתופי. לכן, הייתה זו מיסודה תוכנית, החותרת לשילובם המדורג, כקולוניסטים, כמתיישבים, של פועלים יהודים מהגרים במשק הקפיטליסטי המתפתח בפלשתינה. בו בזמן, תאמה תוכנית אופנהיימר את מגמות הקולוניזציה הציונית, שכן היא יצרה דגם הולם של התיישבות עבור פועלים יהודים חסרי הון, וגם שימשה מנוף לגיוס הון להרחבת ההתיישבות הקולוניאלית היהודית בארץ.

אוסישקין הבהיר במאמרו "הפרוגרמה שלנו" (1904), מדוע ההתיישבות הציונית בפלשתינה נזקקה גם לצורה הקואופרטיבית, נוסף למשק האיכרים:

---

[34] מייסדי הבנק המרכזי למוסדות השיתופיים היו: המועצה לפיתוח פלשתינה (Palestine Development Council), ניו-יורק; חברת הג'וינט, פאריס; והלשכה הכלכלית (Economic Board for Palestine), לונדון. הבנק המרכזי למוסדות השיתופיים עבר מאז ייסודו גלגולים רבים: ב-1926 הועברו מרבית נכסיו לחברת ההשקעות .P.E.C בניו-יורק; ב-1951 עברו מניות הבנק לבנק איגוד; וב-1961 – לבנק לאומי לישראל, שהפך אותו לחלק מבנק יעד לפיתוח חקלאי (בשיתוף הממשלה). ב-1970 רכש בל"ל את כל מניות הבנק מהממשלה, ומשנת 1971 הפך בנק יעד בנק השקעות בלבד (**האגודות השיתופיות לאשראי**, 1980, ע' 71).

על אדמות יק"א (כלומר, אדמות רוטשילד) צריך ליישב חוכרים יהודים, שלמדו את עבודת האדמה בחוות של הקרן הקיימת. חוכרים אלה יקבלו גם חלקה בחכירה וגם אשראי (של אלפיים עד שלושת אלפים פרנקים) לקניית בהמות וכלי-עבודה, וישלמו דמי חכירה בחלק מהיבול או בממון. לחוכר תהיה האפשרות לרכוש את חלקתו.

לעומת זאת, הדגיש אוסישקין, על אדמת הקרן הקיימת, כלומר, על האדמה שהיא בבעלות מוסד ציוני, צריך לייסד מושבות קואופרטיביות לפי הצעת אופנהיימר, בשילוב הגורמים הבאים: הקרן הקיימת תעמיד לרשות הקבוצות הללו את הקרקע תמורת דמי חכירה; יק"א תעניק להם אשראי להקמת בניינים ולרכישת כלי-עבודה; חברי הקואופרטיבים ירכשו בכספם בהמות וכלים; הוועד הציוני באודסה יממן את ההוצאות הציבוריות (חינוך, בריאות וכו') (אוסישקין, 1934, ע"ע 108-109)

יוצא אפוא, שההבחנה שעשה אוסישקין בין שתי צורות ההתיישבות הקולוניאליות היהודיות הללו בפלשתינה הייתה מותנית בבעלות על הקרקע: על קרקע שהיא ברשות בעלי הון פרטי (או חברה פרטית כמו יק"א), יוקמו משקי איכרים; על קרקע שהיא בבעלות חברות ציוניות (כמו הקרן הקיימת) – יוקמו משקים קואופרטיביים, שיקבלו, לצורך ביסוסם הכלכלי, עזרה כל-צדדית מהמוסדות הציוניים.

המשקים הקואופרטיביים, שהיו מרכיב רב-חשיבות בתוכניות הקולוניזציה הציוניות, הוקמו לא בחלל ריק, אלא בהתאם לתנאים הכלכליים-חברתיים, ששררו בפלשתינה העות'מאנית. בהתייחסו ל-112 הפועלים, חברי ארבע הקבוצות השיתופיות (כפר גלעדי, תל חי, מחניים ואיילת השחר), שהוקמו על אדמות של יק"א (רוטשילד), כתב שאמה:

"מלכתחילה עבדו הפועלים על אותו בסיס כאריסים הערבים ושילמו בעד חלקותיהם בחלק מן היבול, אבל בתום המלחמה (מלחמת העולם הראשונה – ת"ג) כבר הוכרו נחלותיהם השיתופיות כיחידות חכורות, למעשה. הן פקידות יק"א והן ההסתדרות הציונית השתתפו בהוצאות לקניית בהמות ליישובים ולבניית מעונות פשוטים ביחס כספי של 2:1 (דבר שלא תמיד ספרי ההיסטוריה מודים בו)" (שאמה, 1980, ע' 222).

הקמת הקואופרטיבים (או קבוצות הפועלים) הייתה **צורה של התארגנות זעיר-בורגנית** של חסרי הון, או בעלי הון מועט ביותר. זו הייתה דרך להופכם לבעלי אמצעי-ייצור, כלומר, לבעלי רכוש, אם כי רכוש בבעלות של קבוצה, ולא בבעלות של הפרט. הקמת הקואופרטיבים העניקה לחבריהם עצמאות משקית מסוימת, וסיכוי להגיע, כעבור פרק זמן מסוים, לניהול משק (חקלאי או תעשייתי), ובעתיד גם לאפשרות להעסיק פועלים שכירים.

במקרים, שהקרן הקיימת רכשה קרקעות במקומות מסיימים, והסתבר שאין מועמדים, יהודים בעלי-הון, שירכשו אותן ממנה, נמצא הפתרון למצב בדמות קבוצות הפועלים. ומאחר שלפי החוק העות'מאני, אדמות מסוג "מירי" שלא עובדו במשך שלוש שנים היו חוזרות לרשות הממשלה, וזו רשאית הייתה להחכירן למישהו אחר, הייתה סכנה שתהליך הקולוניזציה הציונית ייעצר. פועלים חקלאיים יהודים היו מוכנים להתיישב, אך היה חסר להם ההון הדרוש. וכך נוצר ה"זיווג" בין ההון והרכוש הקרקעי, שהצטברו אצל הקרנות הציוניות ובמוסדות הפיננסיים הקולוניאליים, לבין הפועלים החקלאיים היהודים, המאורגנים בקבוצות.

ארתור רופין תיאר בזיכרונותיו, מדוע תמך בהתיישבות של קבוצות על הקרקע:

"עקבתי אחר התפתחותה של דגניה בעניין מיוחד והשתכנעתי יותר ויותר, שמבחינות רבות תנאי הארץ עשו את הקבוצה לאמצעי הולם ביותר של עיבוד הקרקע. משום כך הפקדתי בידי קבוצות אחרות את ההכשרה על הקרקע שנרכשה לא מכבר (כלומר מרחביה). בעוד שהפועלים בפלשתינה בירכו בהתלהבות על הקמתם של הקואופרטיבים הראשונים, הרי בני המעמד הבינוני, שהיו רוב במוסדות ובקונגרסים הציוניים, התייחסו אליהם כאל ניסיונות יקרים והרפתקניים שהדיפו ריח של סוציאליזם ואפילו קומוניזם. אני לא הייתי סוציאליסט ולא קומוניסט, אך לא הייתי רואה בזאת שגיאה, לו הניסיונות היו בעלי מגמות כאלה. האמת בעניין הייתה, שאנוכי הקימותי את הקבוצה מתוך שיקולים מעשיים טהורים. אני חיפשתי אחר הדרך הזולה ביותר(!) והטובה ביותר(!) להבאת יהודים צעירים לידי הכרת החקלאות בפלשתינה והאמנתי שהקבוצה היא הפתרון" (Ruppin, 1971, pp. 105-106).

בן-גוריון, בנאומו שהוזכר לעיל בוועידה השנייה של ההסתדרות, מנה בין הגורמים להקמת הקבוצות גם את עניין "כיבוש הקרקע": "גם הקשיים ברכישת קרקעות הולידו את הצורך בארגון קבוצות-כיבוש לשמירה על הקרקע הנגאלת וראשית עיבודה" (בן-גוריון, 1964, ע' 337).

דוגמא לזיווג כזה, שהוכיח עצמו כצורה זולה ויעילה של קולוניזציה הייתה הקמת אגודת ההתיישבות השיתופית **מרחביה** (1911). מרחביה הוקמה על הקרקע של הכפר הערבי אל-פולה בעמק יזרעאל, שנרכשה מידי בעל-הקרקעות הערבי סורסוק בידי חברת הכשרת היישוב (חלק אחר של הקרקע נמכר ליהודים בעלי-הון בארץ ובחו"ל). נוסף לכך, קיבלו המתיישבים ציוד חקלאי משובח, לרבות מחרשות אירופיות, ואת עזרתו של אגרונום, שתכנן משק מעורב מודרני – עזרה שהסתכמה ב-3,500 ד' (גבתי, 1981, ע"ע 134, 135).

ראשי הקולוניזציה הציונית, שעסקו ברכישת הקרקעות, למדו את הלקח מהניסיון שנצבר במושבות הברון רוטשילד, שבהן לא החזיקו המהגרים היהודים מעמד כחוכרים עצמאיים, משום ש"החקלאי העצמאי היהודי היה חזון תעתועים מבחינה כלכלית – או מציאות יקרה מאוד" (שאמה, 1980, ע' 113). לכן ראו ביצירת מעמד של חברי קואופרטיבים כיוון, אשר יחזק את תהליך הקולוניזציה: ראשית, בעלים של רכוש אינו נחפז לקום ולעזוב, גם כאשר הוא חי במצוקה; שנית, לקואופרטיב ישנו גם ערך מוסף של דבק אידיאולוגי.

בהתייחסו למסגרות הקואופרטיביות הראשונות, שהוקמו על אדמת הקרן הקיימת – דגניה וחוות כנרת (1909), כתב שמעון שאמה:

"עם כל ההתלהבות שבפופוליזם החברתי של אותן קבוצות ראשונות של חלוצים ויישובים הרי עמדה ראשית קורותיהן בסימן אותן בעיות עצמן בדיוק [- של המושבות הרוטשילדיות]. בגליל – מקום שהמחרשות והבהמות היו מעטות מדי, הביטחון היה רעוע ולא היה אמון בפועלים ערבים – היה טעם לחרוש או לקצור על בסיס קואופרטיבי (וכמו כן להוביל את התוצרת אחר-כך בעגלות) הן בכנרת והן ביסוד המעלה" (שאמה, 1980, ע' 180).

לקח אחר מכישלון מושבות, שנוהלו בידי הברון רוטשילד, ומההצלחה של מושבות הטמפלרים היה - פיתוח ההתיישבות החקלאית הקואופרטיבית לא על בסיס מונוקולטורי (דגנים, מטעים), אלא על בסיס הקמת משק חקלאי מעורב, שיעסוק בעיקר בייצור מוצרי מזון לצרכיו שלו ולצורכי מכירה. מבחינה זו תוכנן המשק החקלאי החדש כמתחרה לכפר הערבי, שאף בו שימשו ענפי הירקות, הלול והרפת לצריכה עצמאית ולאספקה לערים.

בתנאיי הקפיטליזם המוקדם, מהווה הקואופרציה, מעצם טבעה, פתרון מסוים וזמני לגבי יצרנים קטנים, איכרים ובעלי-מלאכה, שכן היא מעניקה להם יתרונות מסיימים בקניית חומרים ומכונות, באשראי, במכירת התוצרת. המיוחד בקואופרציה החקלאית בארץ היה, שהיא אוישה לא על-ידי איכרים, אלא על-ידי פועלים, ששאפו להיות יצרנים עצמאיים, אך לא יכלו להיות כאלה בעדר אמצעים כספיים מינימאליים. בתנאים ששררו בפלשתינה העות'מאנית, שבה התעשייה ובניית התשתיות היו עדיין בחיתוליהן, היה לקואופרציה גם היתרון של חדירה לענפים כמו בנייה, תחבורה וחקלאות מעורבת, שבהם ההון הפרטי היהודי לא פעל אז מסיבות שונות.

הקמת הקואופרטיבים בפלשתינה התבססה גם על המסורת הקואופרטיבית, שהייתה נפוצה במזרח-אירופה, ובעיקר בתחום האשראי: אגודת האשראי הקואופרטיבית היהודית הראשונה ברוסיה נוסדה בווילנה בשנת 1898. מסורת זו ביטאה את ניסיונם של היצרנים הזעירים והסוחרים הקטנים להתאחד, כדי להחזיק מעמד בתחרות ולהשיג אשראי נוח. גם הקואופרטיבים שקמו בארץ נועדו בסופו-של-דבר ליצור תנאיי ייצור וקיום נוחים יותר בסביבה שאינה מצטיינת בשוק מפותח.[35]

הקמת הקואופרטיבים לוותה פרזיולוגיה סוציאליסטית (ראה להלן) והוצגה כצורה של התגברות על הקפיטליזם (או מניעת התפתחותו). אולם בין מקימי הקואופרציה היו גם כאלה, שידעו בדיוק במה הדברים אמורים:

---

[35] הקואופרטיבים הלא-חקלאיים התפתחו בהמשך כקבוצות-בעלות סגורות, הדומות יותר ויותר לחברות מניות. כעבור שנים, ב-1936, כבר היוו הפועלים השכירים 20% מהעובדים בקואופרטיבים היצרניים והקבלניים, וכבר אז היה נפוץ המסחר ב"זכויות" – רכישת מניה כתנאי להצטרפות לקואופרטיב (וולחונסקי, 1936).

"אנו יודעים שכל מוסד קואופרטיבי צריך לנהל את העסקים לפי הכללים המקובלים בעולם המסחרי. על אחת כמה וכמה שאת הכלל הזה צריך לזכור קואופרטיבי לאשראי. אין שום הבדל בנוגע לפרינציפים האלה בין הבנק הכי גדול בעולם ואגודה להלוואה וחסכון הכי קטנה, שניהם הם צריכים לשמור על טבעו ויסודו של הקרדיט" (בעהם, 1927).

הקמת הקואופרטיבים לא עמדה בשום שלב בניגוד להתפתחות הקפיטליזם בפלשתינה, כשם שההון של החברות הציוניות לא ניצב בשום שלב בניגוד להון הפרטי ולהתפתחות הקפיטליסטית. אין בדברים אלה, כדי לטשטש את ההבדלים הקיימים בין הצורות הארגוניות השונות של ההון: ההון של החברות הציוניות נבדל מההון הפרטי בכך, שבראשון נושאת הבעלות הקפיטליסטית אופי ציבורי (בדומה לחברות מניות ולחברות ממשלתיות), ואילו בשני – הבעלות הקפיטליסטית היא פרטית-אישית, הצורה הקואופרטיבית נבדלת מהבעלות הפרטית בכך, שבראשונה קיימת שותפות קבוצתית בבעלות על אמצעי-הייצור; ומהבעלות הציבורית נבדלת הבעלות הקואופרטיבית בהיותה מצומצמת, שכן שותפים לה רק חברי הקואופרטיב, ובהיותה בסיס לעבודה עצמאית של חברי הקואופרטיב. אולם ההבדלים אינם נוגעים במהות, והמהות המשותפת לכל שלוש צורות הבעלות הללו היא העובדה, שכולן הן צורות של **בעלות קפיטליסטית**, המבוססת על בעלות פרטית על אמצעי הייצור ועל העסקת עבודה שכירה. אומנם, בתנאיי פלשתינה העות'מאנית, היקף העבודה השכירה היה עדיין מצומצם, אך עם התפתחות הקפיטליזם, הפכה העבודה השכירה מרכיב נפוץ לא רק של הייצור בבעלות פרטית, אלא גם של משקי הקואופרטיבים (בכל הענפים).

"סוציאליזם קונסטרוקטיבי" ומקור ההון

מימושה של תוכנית הקואופרציה (גם אם לא בכל פרטיה) נתאפשר, כיוון שרבים מהצעירים היהודים, שהיגרו לפלשתינה מאירופה המזרחית בראשית המאה, היו בעלי השקפות סוציאליסטיות זעיר-בורגניות, אשר העלו לדרגת אידיאל את היצרן העצמאי הקטן, זו הדמות הכלכלית האופיינית למשטרים הטרום-קפיטליסטיים.

המהגרים היהודים חסרי הרכוש הגיעו ברובם לפלשתינה במסגרת קבוצות ציוניות, שניצלו לצורך משיכת הצעירים סיבות כלכליות (התרוששות היצרנים הקטנים והסוחרים היהודים) וחברתיות-מדיניות (הפלייה לאומית, אנטישמיות). צעירים אלה נאלצו ברובם להפוך פועלים חקלאיים לא לפי בחירה, אלא משום שכאלה היו התנאים בפלשתינה העות'מאנית. כבני סוחרים, בעלי-מלאכה, מתווכים ובעלי מקצועות חופשיים, הייתה הגירתם משום מחאה נגד ההתפתחות הקפיטליסטית במזרח-אירופה, שלוותה תופעות של נישול אכזרי, של ניצול גס ושל אלימות. לכן אין זה מקרה, שבחוגים רחבים בקרב המהגרים הצעירים הללו מאירופה המזרחית רווחו תפיסות אנטי-קפיטליסטיות, שראו בקפיטליזם, המבוסס על עבודה שכירה, משטר חברתי שיש לשלול אותו. השאלה הייתה, **מה להציב במקום הקפיטליזם?** עקב מוצאם החברתי, ועקב התנאים בפלשתינה, נהו המהגרים הללו אחר התפישה, שעל-ידי צמצום מספר השכירים בדרך הפיכתם של פועלים לעובדים עצמאיים, יהיה אפשר למנוע את התפתחות הקפיטליזם. הם הושפעו גם מהשקפות זעיר-בורגניות, שראו במפעלים הקואופרטיבים דגם של בניית סוציאליזם (למשל, השקפתו של **פרדיננד לאסל**, שעוד בשנות ה-60 של המאה ה-19 פיאר את ההתארגנות באגודות יצרניות שיתופיות ואת הפיכת הפועלים ל"מעביד של עצמם", כדרך לביטול הקפיטליזם ללא שימוש באלימות) (מרקס, 1983).

בדומה להשקפותיהם של הנרודניקים הרוסיים, סברו הסוציאליסטים הזעיר-בורגנים היהודים בפלשתינה, שאפשר לעצור את התפתחות הקפיטליזם ולמנוע את התהוותו של מעמד פועלים שכירים, על-ידי גיבוש צורות קניין שיתופיות (קהילתיות), וניהול המשק על בסיס עבודה עצמית. הגישה האוטופית הריאקציונית הזאת, שמרקס ואנגלס כינו אותה כבר ב"במניפסט המפלגה הקומוניסטית" בתואר סוציאליזם זעיר-בורגני, הוצגה כ"סוציאליזם קונסטרוקטיבי" והטביעה את חותמה החברתי והרעיוני על החברה היהודית בארץ.[36]

---

[36] בחלק השלישי של "מניפסט המפלגה הקומוניסטית", ניתחו מארקס ואנגלס את התנאים להמשך קיומה בחברה הבורגנית של הבורגנות הזעירה מימי הביניים ולהופעתה של בורגנות זעירה חדשה, תוך התרוששות מתמדת, הדוחקת אותן אל שורות הפועלים. הסוציאליזם הזעיר-בורגני, ציינו מארקס ואנגלס, חשף את הסתירות של הקפיטליזם. את המצוקה והמשברים שהוא

העוקץ ב"סוציאליזם הקונסטרוקטיבי" הזה, שאותו טשטשו (ביודעין, או שלא ביודעין) מנהיגיו וחסידיו, היה ראשית בכך, שהסוציאליזם הזה נועד ליהודים בלבד, ולא לערבים תושבי הארץ, שברובם חיו בכפריהם במסגרת של עדות כפריות; ושנית, שהגשמת מין "סוציאליזם" כזה דורשת מקור של הון – אי אפשר להיות יצרן עצמאי ללא הון, וללא השקעה באמצעי-הייצור. וכיוון שרבים מהמהגרים היהודים הצעירים לא הביאו עימם כל רכוש או ממון, התעוררה הבעיה של הגורם שיספק את ההון היסודי ההכרחי, כדי ליישבם על הקרקע לא כאריסים או שכירים, אלא כעצמאים. לולא נמצא המקור הזה, לא הייתה מתממשת כלל התיישבות קולוניאלית בצורה של קואופרטיבים. כזכור, גם המושבות הוותיקות החזיקו מעמד, משום שקיבלו את גיבוין בעיקר מההון שהעמיד לרשותן הברון רוטשילד.

תנאי אובייקטיבי זה להתיישבות של יצרנים קטנים – **ההון** – היה התנאי המכריע לכל קולוניזציה באמצעות קבוצות פועלים. סובייקטיבית, קרוב לוודאי שבין היו המתיישבים הללו היו שסברו, שקיומם של משקים עצמאיים – ועוד על יסוד קואופרטיבי – משמש משקל-נגד לקפיטליזם. אולם אובייקטיבית, ההתיישבות של הפועלים היהודים הייתה התארגנות קפיטליסטית מעצם טבעה, והיא יכלה להיות כזאת, משום שלמתיישבים נמסרה זכות השימוש בקרקע (שרכשו מוסדות ציוניים) והועמדו לרשותם אמצעי-ייצור (מכונות, ציוד, זרעים) באשראי לטווח ארוך, שהעניקו להם מוסדות אשראי ציוניים. זו הייתה התארגנות משקית שהשתלבה בתהליך הכלכלי של התפתחות הקפיטליזם ושל הקולוניזציה בפלשתינה.

שאלת המפתח לגבי ההתיישבות הקולוניאלית בפלשתינה הייתה שאלת מקור ההון: מי יספק למתיישבים היהודים את הקרקע ואת האשראי. בסוף התקופה העות'מאנית היו לשאלה זו שתי תשובות: האחת, תשובתם של רוטשילד ושל המהגרים היהודים בעלי-האמצעים; והשנייה הייתה התשובה שסיפקו המוסדות הציוניים. החשובה ביניהן, מבחינת היקף ההשקעות, הייתה זו הראשונה. "התנועה הציונית הרשמית, המאורגנת בהסתדרות הציונית העולמית, הייתה עד לסוף התקופה העות'מאנית בעלת המשקל הקטן יותר בהשוואה ליק"א וליוזמה הפרטית העצמאית. יש להדגיש שכל תקופת ההתיישבות... הייתה מסוג החקלאות הפרטית-אינדיבידואלית, והקבוצה והמושב לא חרגו עדיין מחיתולי הניסויים הראשונים" (גרוס, 1977, ע' 47).

אבל בפרספקטיבה היסטורית, ראשית המפעל הקולוניאליסטי הציוני פרצה כבר אז את הדרך, שהפכה לאחר-מכן דרך-המלך של הקולוניזציה של פלשתינה, על ההשלכות החברתיות והפוליטיות שהיו לה.

התפישות הציוניות של ההתיישבות בפלשתינה מייחסות לה שליחות חברתית מפליגה. כך, למשל, מקובל לומר, שההתיישבות הייתה הדרך לפרודוקטיביזציה של היהודים ולהפיכתם ל"עם נורמאלי". מבלי להיכנס במסגרת זו לוויכוח על הנורמניות של המבנה החברתי של הקהילות היהודיות באירופה, כדאי להזכיר לתומכי "הנורמליזציה" באמצעות התיישבות קולוניאלית, שרעיון זה כלל לא היה רעיון מקורי-ציוני.

בשנת 1804, מאה שנים לפני שהתנועה הציונית החלה "לנרמל" את היהודים, פרסם הצאר הרוסי אלכסנדר הראשון צו בדבר... פרודוקטיביזציה של היהודים. בהתאם לצו זה, הוקצו כ-80 אלף אקרים בפלך חרסון למתיישבים יהודים בריאים בגופם, שברשותם היו לפחות 400 רובלים. בשנת 1904, ערכו ברוסיה מיפקד כללי וגילו, כי בדרום-רוסיה ישבו למעלה מ-13 אלף משפחות יהודיות, שעיבדו את הקרקעות, שקיבלו מאה שנה קודם לכן מידי הצאר, בעזרת פועלים שכירים (הלפרין, 1968, ע"ע 119-120). לפי הערכות אחרות היו באימפריה הרוסית בסוף המאה ה-19 כ-30-60 אלף איכרים יהודים, שקיבלו או חכרו קרקע מהמדינה (שאמה, 1980, ע' 22).

גורם. אולם בבואו להציע פתרון – הוא מכוון פניו אחורה: "אולם, על-פי תוכנו המוחשי, שואף הסוציאליזם הזה לשקם את אמצעי-הייצור והחליפין הישנים, ויחד עימם את יחסי-הקניין הישנים ואת החברה הישנה, או שבדעתו לכלוא בכוח את אמצעי-הייצור-והחליפין המודרניים במסגרת יחסי-הקניין הישנים, שנהרסו על-ידיהם, שמן ההכרח היה כי ייהרסו. אם כך ואם כך, ריאקציוני הוא ואוטופיסטי כאחד" (בנימין כהן, 1998, ע' 56).

"הפרודוקטיביזציה", שביצע הצאר הרוסי, מלמדת כי יישובם של יהודים, או בני עמים אחרים, על קרקעות המועמדות לרשותם, יכולה לשרת אידיאולוגיה, אך היא מבטאת מלכתחילה צורך כלכלי-מדיני. וכשם שלצאר היה עניין ליישב שטחי-ספר על-ידי אזרחיו, כן גם לא יכלה ההתפשטות הקולוניאלית הציונית להתבצע ללא התיישבות ("פרודוקטיביזציה"), שהייתה כרוכה כאן בנישול פלאחים ערבים.

הקמת הקבוצות ותהליך "הפרודוקטיביזציה" מוצגים, לא אחת, כמהלכים בבנייתה של חברה צודקת ושוויונית. במוסגרת שיווק תדמיתי זה של הפרקטיקה הציונית, הופצה גם הקביעה, כי הנשים, שנמנו עם הפועלים היהודים ("החלוצים"), זכו בשוויון מלא. כ"הוכחה" היו מביאים דוגמאות של נשים, אשר עבדו בסלילת כבישים ובחקלאות. אך מחקרים היסטוריים לימדו, כי גם שוויון הנשים היה מיתוס ציוני.

"האמונה הרווחת בציבור היא, שבתקופת העלייה השנייה שרר שוויון מלא בין החלוצים והחלוצות, שהשתייכו לתנועת הפועלים. מסמכים היסטוריים שונים, שנכתבו בעיקר בידי נשים, מציגים תמונה שונה ומעידים, כי קיומו של שוויון מלא באותה תקופה אינו אלא מיתוס" (יזרעאלי, ברנשטיין, 1997).

ראשי התנועה הציונית, שעסקו באינטנסיביות בהקמת הקולוניה האתנית היהודית בפלשתינה, רכשו ניסיון רב בגיוס משקיעים פרטיים למיזמים הקולוניאליים השונים, ובראשם – רכישת קרקעות. אולם למרות נאמנותם המוחלטת לאינטרסים של בעלי ההון, מנהיגים אלה לא נבהלו מפני אימוץ רטוריקה סוציאליסטית, כאשר זה היה מועיל לעניינם. רטוריקה זו הועילה להם בשכנוע צעירים יהודים מרחבי האימפריה הצארית, בעלי יומרות לשינוי חברתי, להגר לפלשתינה. היא גם הועילה להם בהנמקת הצורך בהקמתם של מוסדות מרכזיים לרכישת קרקעות, שיוכלו להתמודד טוב יותר, מאשר בעל ההון הבודד, עם הבירוקרטיה העות'מאנית (קימרלינג, 2004).

ברמה האישית, חברי הקבוצות הפנימו ברובם את המסר של שליחות חברתית סוציאליסטית, שלמענה עליהם לעבוד ולחיות בתנאים קשים ולהיות שותפים לרעיון ולמעש של "עבודה עברית", "כיבוש הקרקע" והקמת קבוצות (קומונות). אך עמדות אישיות אלה לא קבעו את מהותה ואופייה של הקולוניזציה הציונית, אלא השפיעו על הצורות הארגוניות שנבחרו ליישומה.

2.5 השפעת החדירה הקולוניאלית על משקי הפלאחים

החדירה הקולוניאלית לפלשתינה העות'מאנית גררה בעקבותיה שינויים חברתיים ועוררה בו-בזמן את השאלה הלאומית הפלשתינאית. כמו כל התפשטות קולוניאלית, גם זו שאירעה בפלשתינה יצרה סבך של בעיות חברתיות ולאומיות עקב חדירתם של הון ושל מהגרים יהודים, שדחקו את רגליה של האוכלוסייה הערבית המקומית.

למרות שהחוק העות'מאני אסר בעלות זרה (לא של נתינים עות'מאנים) על הקרקע, בפועל, התפתחות יחסי הקניין הקפיטליסטיים, לרבות בעלות פרטית (או חכירה ארוכת מועד) על הקרקע, דרבנה את השלטון העות'מאני להשלים בפועל עם רכישות הקרקע בידי אזרחים זרים ומהגרים (יהודים ואחרים).

מרגלית שילה מעריכה, כי "יחסם של השלטונות אל קוני הקרקע היהודים הכביד, כמובן, עליהם וגרם להוצאות לא-מעטות (בין היתר על תשלומי שוחד לפקידים – ת"ג). אך למעשה, השלטונות כמעט שלא מנעו קניית אדמות... החוק התורכי, אף שהפלה את היהודים לרעה, לא שלל את אפשרות התיישבותם; ניתן לומר, כי למגבלותיו היו יותר השלכות פסיכולוגיות על היהודים מהשפעה ממשית" (שילה, 1988, ע"ע 66, 120).

השתלבות באופן-הייצור המבוסס על משקי איכרים

בשלב הראשון (ברבע האחרון של המאה ה-19) השתלבה ההגירה היהודית לפלשתינה במידה רבה במבנה הכלכלי-החברתי הקיים, באופן הייצור המבודד על משקי איכרים. ההון, שהביאו עימם יהודים, או שהעבירוהו לצורך השקעה, הושקע, בראש וראשונה, ברכישת אדמות, משום שהמשק הפלשתינאי בסוף התקופה העות'מאנית היה בכללותו משק אגרארי.

רכישת הקרקעות, גם כאשר הוענק לה מימד "לאומי", הייתה תחום השקעה רווחי, לא כל כך כבסיס למשק חקלאי, אלא, בעיקר, כמושא של מסחר. המניע העיקרי לרכישת קרקעות (בבעלות או בחזקה) היא ההנחה, שמחיריהן יעלו, ומניע זה פעל הן לגבי סוחרים וחוכרי-מס ערבים, והן לגבי סוחרים ובעלי-הון יהודים. הדוגמא הבאה תוכיח זאת.

הפלאחים של הכפר יהודייה לא שילמו את מס הוואךקו במשך חמש שנים. בשל החוב, הממשלה העות'מאנית הפקיעה מהם את חזקתם על הקרקע ומכרה אותה לשני סוחרים ערבים אמידים – כאסר ותייאן. הבעלים החדשים השאירו את הפלאחים במשקיהם, כדי שיעבדו את האדמות כאריסים. בשנת 1878, מכר כאסר 1,300 דונם לשלושה יהודים ירושלמים אמידים (יהושע שטמפפר, יואל משה סלומון ודוד גוטמן). בשנת 1880, רכשו השלושה עוד 7,000 דונם באותו אזור. הם דאגו לסלק מהשטח, שכונה פתח תקווה, את האריסים הערבים ומכרו אותו בחלקות למתיישבים יהודים. בגלל הקשיים, שבהם נתקלו, פנו המתיישבים היהודים לעזרת רוטשילד, שרכש 40 אחוזים מאדמות פתח-תקווה. רכישת חלק מהקרקע בידי רוטשילד הקפיצה את מחיריה: ב-1887 נמכר דונם תמורת 18 פרנקים, ואילו כעבור שנתיים - תמורת 100 עד 300 פרנקים (אסף, 1970, ע' 19; שאמה, 1980, ע"ע 55, 107).

ההשתלבות במבנה החברתי הקיים התבטאה לא רק בהשתלבות במסחר בקרקעות. בעשורים האחרונים של המאה ה-19, חכרו מתיישבים יהודים קרקע וניהלו עליה משק בתנאים דומים למשקו של הפלאח הערבי המצוי: משק נטורלי, שסיפק לעצמו מזון, ואשר במסגרתו גידלו בעיקר תבואה, ירקות ופירות; קרקע חכורה, שיש לשלם עבורה את דמי החכירה (העושר) וכן את המיסים האחרים. בדומה לפלאחים הערבים, שקעו גם מתיישבים אלה בחובות, וחלקם איבד את משקם. היו בין המתיישבים היהודים גם כאלה שהפכו אריסים אצל בעלי-קרקע ערבים. משפחת איכרים יהודים מחרסון (רוסיה) חכרה קרקע אצל עבדול רחמן פשה מדמשק. בעל הקרקע בנה עבורם צריפים, נתן להם זרעים והפקיד עליהם שומרים ערבים (גבתי, 1981, ע' 83).

על השקיעה בחובות כתב משה פעלקיסזאהן מצפת:

"כן הנני לעורר לבב נדיבי עמנו על בני המושב יסוד המעלה, לרחם עליהם ולחלצם ממצוקותיהם. בשנה זו לקחו בהקפה כמה צמדי בקר וזריעה וכלי מחרשה... אבל תור הפירעון לנושיהם הישמעאלים הגיע וקול נוגש נשמע באוזניהם, בעת אשר אין בידיהם אף כדי מחייתם ועולליהם צועקים ללחם..." ("המליץ", גיליון 24, 1855).

מתיישבים יהודים אמידים נהגו כפלאחים ערבים אמידים, והעסיקו במשקיהם חראתים ערבים: "במושבות הגליל היה נוהג למסור את עיבוד האדמה לחראתים (אריסים) ערבים. החראת היה מתגורר עם כל בני משפחתו בחצרו של האיכר והיה מעבד את אדמתו, כשאשתו וילדיו משרתים בבית האיכר. בשכר עבודתו היה החראת מקבל חומש מיבול השדה, והיו איכרים שהחזיקו שניים או שלושה חראתים" (אסף, 1970, ע' 28).

במקרים מסיימים, קרקעות שנרכשו בידי גופים כלכליים שהקימה התנועה הציונית, נמסרו בחכירה לאריסים ערבים, הן משום שטרם נמצאו מתיישבים יהודים, והן מתוך רצון להסוות את אופי הרכישה בפני השלטון העות'מאני. לבונטין, שהיה מנהל סניף הבנק האנגלו-פלשתינאי (אפ"ק) ביפו, רכש עבור הקרן הקיימת 12,900 דונמים (אדמות חיסן, דלייק, אום ג'וני ובית עריף). לשם הסתרת אופייה האמיתי של העסקה, סוכם על דעת הרוכשים והשלטון העות'מאני, כי רישום הקרקע יהיה על שמו של נאמן. קרקעות אלה "הוחכרו תמורת תשלום זעום לערבים" (שילה, 1997).

באופן כללי ניתן לומר, כי בתקופה העות'מאנית, נעשתה העבודה במושבות של היהודים, הן באלה שעסקו במטעים והן באלה שעסקו בפלחה, בעיקר בידי חראתים או פועלים שכירים ערבים. בדיונים שהתנהלו באותה תקופה, הביאו האיכרים היהודים נימוקים קולוניאליים להצדקת ההעדפה שנתנו להעסקת ערבים (גלעדי, 1984):

עתיד ההתיישבות היהודית מותנה ברווחיותה, ולכן חיוני להעסיק כוח עבודה ערבי זול;
החרמת הפועל הערבי תפגע ביחסי יהודים וערבים ולכן יהיה לה משק פוליטי-ביטחוני שלילי;
הפועלים היהודים אינם פועלים ממש, הם לא הסתגלו לתנאים הקשים, הם מתייחסים בעוינות לאיכרים ונודדים ממקום למקום.

היו בין המהגרים היהודים שהשתלבו, כאמור, במשק החקלאי המסורתי, שהיה מבוסס על ייצור זעיר, על העדה הכפרית, על חוכרים ואריסים ערבים, אבל זה לא היה הכיוון העיקרי. המהגרים היהודים השתלבו בעיקר בהתפתחות הקפיטליסטית, הכפרית והעירונית, שהואצה בפלשתינה בשליש האחרון של המאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20.

הצבר הממון בידי סוחרים, מלווים בריבית ובעלי קרקע ערבים איפשר את פיתוח ענף ההדרים בשיטה קפיטליסטית, כלומר תוך העסקתם של פועלים, שכירים ערבים. לתוך ענף רווחי זה זרם הון זר, הונם של בעלי-הון יהודים ושל חברות בבעלות יהודים, וגם הם העסיקו פועלים שכירים, ערבים ויהודים. בשנת 1890, היו נטועים פרדסים בשטח של 5,500 דונם, שרובם היו בידי ערבים מיפו ומהסביבה. בשנת 1900, כבר עיבדו 2,000 דונם פרדסים, שהיו שייכים ליהודים (גבתי, 1981, ע' 88). הפרדסים עובדו עדיין בעיקר בעבודת ידיים וההשקיה נעשתה בעזרת גלגלי עץ ובהמות, שכן טרם הוכנסו משאבות מנוע (המשאבה הממונעת הראשונה הופעלה רק ב-1896).

בראשית המאה ה-20, הפך ענף הפרדסנות, המבוסס על עבודה שכירה, תחום השקעה כל כך רווחי, שהוא נעשה יעד חשוב להון הקפיטליסטי הזורם לפלשתינה. בשנת 1905 הוקמה, ביוזמת המשרד הארץ-ישראלי של התנועה הציונית, חברת המניות **אגודת נטעים**, שבעליה היו תושבי המושבות ובעלי-ההון מחו"ל. אגודת נטעים עסקה ברכישת קרקעות, בהכשרתן ובנטיעת פרדסים, ובמכירת המטעים בחלקות קטנות, למתיישבים או לבעלי-הון אחרים.

הקמת אגודת נטעים מצביעה על כך, שבראשית המאה ה-20 נוצרו בפלשתינה תנאים לפעולתן של חברות מניות, כלומר של צורות מורכבות ומפותחות יותר של הבעלות הקפיטליסטית ולא רק התיישבות של קפיטליסטים בודדים ("יוזמה פרטית עצמאית"). התפתחות זו לא הייתה יכולה להתרחש ללא התפתחות מערכת האשראי והתעשייה בערים, והייתה קשורה ושלובה עם חדירת ההון הזר, שהואצה באותה תקופה. ואם יכולה הייתה לקום התארגנות כמו אגודת נטעים, היה מקום גם להופעת חברות התיישבות המפיצות מניות, אשר היקפן גדול יותר, אך שלמעשה עושות מה שעשתה אגודת נטעים: רוכשות (או חוכרות) קרקע, מכשירות אותה, נוטעות פרדסים, ומעבירים אותה (תמורת דמי חכירה) לעובדים, אשר כמובן זקוקים גם לאשראי לרכישת ציוד ולהון חוזר, ומגיעים על-ידי כך לתלות כלכלית בחברות המיישבות ובנותני האשראי.

עליית המשק האגרארי הפלשתינאי על פסים של עבודה שכירה הייתה **תמורה כלכלית-חברתית**, גם אם בראשיתה. המטעים ומשקי האיכרים (הגרמנים, היהודים) במושבות הכניסו לחקלאות המסורתית מכונות חקלאיות, משאבות מכאניות, שיטות עיבוד חדשות וגידולים חדשים, לכן הייתה להם עליונות על משק הפלאח מבחינת פריון העבודה. הופעת הטיפוס של בעל המשק (המטע, החווה) ומולו הפועל השכיר יצרה מציאות חברתית חדשה, השונה בתכלית שינוי מהמציאות, שהייתה אופיינית לכפר הפלשתינאי המסורתי.

אולם התפתחות יחסי-הייצור הקפיטליסטיים בחקלאות בפלשתינה גררה אחריה לא רק סתירה חברתית חדשה, אלא יצרה גם בעיה לאומית. אם המעביד (בעל המטעים, המשק, החווה) הוא יהודי, ואילו הפועל הוא ערבי – הרי הסתירה החברתית החדשה מקבלת צביון לאומי.

ההתיישבות הקולוניאלית בדרך של הקמת מושבות התבססה על ניצול פועלים ערבים, שחלקם לא רק עבדו אלא גם גרו בהן. "הערבים והערביות עבדו במושבות כפועלים קבועים או זמניים; הם עבדו כעגלונים, כמשרתים ואף כאומנות לילדים. בכמה מושבות, כמו בזכרון יעקב ובמושבות הגליל, גרו הערבים במושבות, בחצרות האיכרים ומילאו אותן. בסוף המאה ה-19 מנו היהודים בכל המושבות כ-5000 נפש, בקרב ה-500,000 פלאחים ובדווים, כלומר – היוו אחוז אחד בלבד. והיו מושבות, כמו זכרון יעקב, יסוד המעלה ועוד, שבהן אחוז הערבים בתוך אוכלוסיית המושבות היה גדול מאוד" (אסף, 1970, ע' 28).

ההתיישבות היהודית בפלשתינה עד מלחמת-העולם הראשונה עמדה בסימן התפתחותם של משקים קפיטליסטיים – מטעים ומשקי איכרים, המבוססים על עבודה שכירה. עד שנת 1914, הוקמו 32 מושבות, שבהן חיו 11 אלף נפש. בשנים 1904-1914 נרכשו בידי יהודים,

לרבות בידי מוסדות ציוניים, למעלה ממאה אלף דונמים של קרקע בפלשתינה, כאשר הרוב נרכש בידי הון פרטי יהודי (שילה, 1997).

נחום גרוס סיכם את התפתחות ההתיישבות הציונית בשלהי התקופה העות'מאנית במלים הבאות:

"אפשר בהחלט לומר, שבשלב זה של ההתיישבות הציונית האירה ההצלחה פנים לאותם משקים אשר השכילו להתנהל בגישה קפיטליסטית ואשר עמדו לרשותם די הון להשקעות בקרקע, מים, ציוד וכיו"ב ולשם העסקת פועלים שכירים" (גרוס, 1977, ע' 47).

מסקנתו של גרוס נכונה, אולם זקוקה להשלמה. כדי שהמשקים, שהתנהלו בצורה קפיטליסטית אכן יצליחו מבחינה כלכלית, נחוץ היה גם גיבוי כלכלי-מדיני, נחוץ היה מוסד, שיעניק אשראי, נחוצים היו גופים שישקיעו בדרכים, בהכשרת קרקע, בניקוז, במערכות השקיה. מדוע חשוב להדגיש זאת? משום שבשלהי המאה ה-19, נכשלו כמה ניסיונות של בעלי-הון יהודים להתיישב בפלשתינה, מלבד הניסיון של המושבות של רוטשילד, משום שחסרו להם הנתונים הכלכליים הללו.

כך, למשל, ניסה **ראובן לרר**, בעל אחוזה מסביבות אודסה, להקים אחוזה ליד ראשון-לציון ("אחוזת ראובן"), אך שקע בחובות ומכר את הפרדסים ואת האדמות. סוף דומה עלה בחלקו של ניסיון אחר: **מרדכי ליבובסקי** מארצות-הברית, שרכש אלפי דונמים בגליל העליון, נאלץ אף הוא למכור את אדמותיו. **דן גלעדי**, שהביא במאמרו את הדוגמאות הללו, הגיע למסקנה הבאה:

"מכאן שהנסיבות הקיימות לא עודדו פעילות עצמאית של 'בעלי האמצעים' בסדר גודל של העשירים מבין המתיישבים, ואף אחד מהם לא הפך לבעל משק חקלאי מצליח" (גלעדי, 1979).

מתיישבים יהודים אחרים, שהביאו עמם לא רק הון אלא גם פועלים, נכשלו גם הם. בשנת 1882 יצאו מגלץ שברומניה עשר משפחות בעלות רכוש ועוד 16 משפחות חסרות-רכוש, כדי להתיישב בזכרון יעקב. כעבור חצי שנה נותרו המתיישבים בלי אמצעי קיום: "אנשים אלה אשר בחלקם היו בעלי אמצעים ערב עלייתם, לא היו מסוגלים עתה להבטיח את לחמם, ולא כל שכן, שהם אינם מסוגלים לקיים את העובדים אשר הביאו איתם כדי להעסיקם כשכירים" (קלנר, 1977).

סיפורם של מתיישבי זכרון יעקב שבאו מגלץ מזכיר את הסיפור, שמביא מארקס **ב"הקפיטל"** על אודות מר פיל, שלקח אתו מאנגליה לאמריקה אמצעי מחייה וייצור ו-3,000 עובדים, אך משהגיע לסוון ריוור, ברחו ממנו כל הפועלים, ולא נותר אפילו אחד שיביא לו מים מהנהר (מרקס, 1953, ע' 632). אולם ההבדל המהותי ביניהם היה, שמר פיל עם עובדיו הגיעו לאמריקה, שבה עדיין לא הופרד העובד מאדמתו, שבה יכלו גם עובדיו של מר פיל להקים לעצמם משק עצמאי במרחבים הבלתי-מיושבים (לאחר סילוקם האלים של התושבים הילידים), ולכן לא נוצרו ביניהם, שם באמריקה, יחסי עובד ומעביד. ואילו הפועלים שהביאו איתם מתיישבי זכרון יעקב לא נהפכו בעצמם איכרים עצמאיים, משום שמחד גיסא, בפלשתינה של סוף המאה ה-19 לא היו אדמות פנויות (ללא בעלים או חוכרים), ומאידך גיסא, לא היה ברשותם הון לחכירת קרקע ולניהול משק. ייתר-על-כן, בעלי-ההון שבאו מגלץ התרוששו הם עצמם ואיבדו את הונם, ולכן גם לא יכלו להעסיק את הפועלים שהביאו איתם, ולא יכלו להמשיך ולקיים עמם יחסי מעביד-עובד.

סיפור זה מוביל למסקנה, שההתיישבות בפלשתינה לא יכולה הייתה להתבצע רק בנוסח אמריקאי קלאסי. המהגרים היהודים, שרצו להפוך איכרים עצמאיים (בעלי רכוש) היו חייבים להיות בעלי הון התחלתי בהיקף מספיק, אשר יאפשר להם לרכוש קרקע וציוד חקלאי וגם להתקיים בתקופה הראשונה.

דרך אחת למימון קולוניזציה של איכרים הייתה דרכו של רוטשילד, שמימן את המושבות שהקים, ודאג גם לנהלן באמצעות משגיחים ומנהלי-עבודה מטעמו. אולם דרך זו לא הוכיחה את עצמה כדרך שביכולתה ליצור תנאים להתיישבות קולוניאלית רחבת-היקף, ולכן עלה הצורך לערב בכך חברות-הון ומוסדות פוליטיים וכלכליים.

וכאן נכנסת לתמונה רכישת הקרקעות בידי הקרן הקיימת ומוסדות ציוניים אחרים. ההסתדרות הציונית התחילה לפעול בחקלאות הפלשתינאית בראשית המאה ה-20, אם כי

רכישות קרקע מאסיביות בוצעו על-ידיה רק משנת 1921 ואילך, אחרי שהצבא הבריטי כבש את פלשתינה.

יישובם של מהגרים בשטחים, שהמעצמה הקולוניאלית הייתה מעוניינת להשתלט עליהם, היה מאז ומתמיד מרכיב חשוב בפרקטיקה הקולוניאלית. בתנאים של פלשתינה העות'מאנית, כאשר המהגרים היהודים לא היו יכולים להישען על עוצמתה הכלכלית-צבאית-מדינית של מולדתם, נחלץ לעזרתם ההון, שגייסו המוסדות הציוניים ומוסדות פיננסיים שבחסותם.

הקף הקרקע, שנרכש בידי המוסדות הציונים, בעלי-ההון היהודים וחברות-השקעה בבעלות יהודים, הגיע בשנת 1890 ל-100 אלף דונם; בשנת 1914 - ל-420 אלף דונם; ובתום מלחמת-העולם הראשונה – ל-634 אלף דונם (גרוס, 1977, ע' 47; בונה, 1938, ע' 120). מכלל 420 אלף דונם, שהיו בידי יהודים (בבעלות או בחכירה ארוכת טווח), 70 אלף דונם, או 17% בלבד, נרכשו בסיוע התנועה הציונית באמצעות הכשרת היישוב (שילה, 1988, ע' 107).

חלק מרכישות הקרקע עבור מהגרים יהודים נעשה, כפי שצוין לעיל, בידי הקרן הקיימת, שתקנונה אוסר את מכירת הקרקע, ומתיר את החכרתה רק ליהודים. היו שניסו לראות בבעלות ציבורית-ציונית זו על הקרקע מכשול בדרך להתפתחות הקפיטליסטית, בטענה שחקלאות קפיטליסטית אינה מתיישבת עם בעלות ציבורית על הקרקע.

הצגת השאלה בצורה כזאת, יוצאת מתוך הנחה, שבעלות פרטית על הקרקע היא עניין מהותי לגבי קיומו של הקפיטליזם, המבוסס, כידוע, על בעלות פרטית על אמצעיי-הייצור. אולם לא כאלה היו פני הדברים. התפתחות הקפיטליזם בחקלאות מותנית בהחרבת יחסי-הייצור המסורתיים, המבוססים על משק האיכרים הזעיר, על האיכר-הצמית ועל האריס, ובכינון יחסי-ייצור, המבוססים על קיומם של שלושה גורמים ראשיים: בעלי-אדמה, קפיטליסטים ופועלים חקלאיים שכירים. הראשון שבין הגורמים הללו – בעלי הקרקע – הוא למעשה שריד של המשטר הקודם, המבוסס על משקי איכרים. אם במקומו מציבים את המדינה (או גורם ציבורי כמו-ממלכתי), אין הייצור הקפיטליסטי פוסק להיות קפיטליסטי, כל עוד אופייניים לו יחסי הניצול בין החוכר-הקפיטליסט לבין הפועל השכיר.

ייתר-על-כן, סילוקם של בעלי-הקרקעות המסורתיים פותח אפשרויות של התפתחות קפיטליסטית מהירה יותר, שכן זהו צעד המחסל בצורה הרדיקלית ביותר את שרידי המשטר המסורתי, ויוצר בקרב האיכרים מאגר של כוח-אדם "חופשי" (חופשי מרכוש ומבחינת מעמדו האישי).

כאשר למתיישבים – המהגרים היהודים חסרי הרכוש – לא היו האמצעים להשגת בעלות פרטית על הקרקע, רכשו אותה המוסדות הציוניים, כגופים קפיטליסטיים ציבוריים, והחכירו אותה לבעלי-הון או למתיישבים. רכישת הקרקע (או החזקתה) לא הייתה כלל הלאמה, שכן המוסדות הציוניים הללו לא ייצגו את השלטון המקומי המדיני, אך זו גם לא הייתה העברת הבעלות על הקרקע במישרין לידיים פרטיות.

הבעלות הציבורית-ציונית על הקרקע יצרה, אפוא, תנאים נוחים להתפתחות המשק הפרטי. המוסדות שרכשו את הקרקעות (המוסדות הציוניים, חברות ההשקעה) מסרו אותן בחכירה לטווח ארוך לבעלי-משקים פרטיים או שיתופיים. לבעלי המשקים הללו היה עדיף, מבחינה כלכלית, לשלם דמי-חכירה מאשר לרכוש את הקרקע. כפי שציין מצר, החוכר העדיף להשקיע בפיתוח משקו את הכסף שהיה צריך להשקיע ברכישת הקרקע, לרבות הזכות להעבירה בירושה (מצר, 1978).

הבעלות הציבורית על הקרקע לא ביטלה את העובדה, שקרקע זו הייתה סחורה, נקנתה ונמכרה (וזאת בניגוד להלאמה סוציאליסטית של הקרקע). באזורים העירוניים של פלשתינה, הקרקע הייתה כל העת בבעלות פרטית, ושימשה מושא של עסקות ספסריות. בתנאי המשטר הקפיטליסטי, הבעלות הציבורית על הקרקע איננה מוחלטת.[37]

---

[37] קרקע ציבורית הועברה לא אחת לידיים פרטיות. בישראל עולה מדי פעם ההצעה למכור קרקעות, הנמצאות בידי חברות ציבוריות וממלכתיות, לבעלי מבנים, כלומר להעבירן באופן מוחלט לידיים פרטיות, או להפריט בכלל את מנהל מקרקעי ישראל.

המוסדות הציוניים רכשו את הקרקע בעיקר מבעלי-קרקעות גדולים, שחכרו את הקרקע מהמדינה העות'מאנית. ומאחר שבהתאם לחוקי הקרקע העות'מאניים, לא היו לאריסים, שישבו על הקרקעות הללו, זכויות בעלות, ניתן היה מבחינה חוקית לסלקם משם. רכישת הקרקע מבעלי-הקרקעות הגדולים נבדלה מרכישת קרקע בידי מתיישבים בודדים, בכך שהייתה רכישה של שטחים גדולים, ולכן לוותה בנישולם האכזרי לא של פלאחים בודדים, אלא של כפרים שלמים. כך, למשל, לאחר שאדמת עמק יזרעאל נקנתה בידי המוסדות הציוניים מידי סורסוק, נושלו בכוח תושבי 20 כפרי אריסים, שעיבדו את הקרקע במשך עשרות שנים (בארי, 1985, סעיף 16).

רכישת הקרקעות בידי המוסדות הציוניים גרמה, אפוא, לנישול הפלאחים, בדומה לנישול האיכרים, שידעה אירופה. התהליך הזה דומה למה שקרה בעיקר באנגליה. כפי שהגדיר **יהודה דון**: "התהליך דומה במידה לא קטנה ל'גידורים' המוכרים בארצות אירופיות רבות, שבהן תהליך הרציונליזציה גרם לייסורים סוציאליים" (דון, 1977).

אולם התהליך הזה של נישול הפלאח מאדמתו ("גידור") לא היה פעולה כלכלית-חברתית בלבד, אלא הוא נשא גם צביון לאומי ברור: המנשל, מי שבא לנהל משק חקלאי **במקום** הפלאח הערבי, היה מתיישב יהודי. מסיבה זו, גם המחאה הטבעית של הפלאח על סילוקו מהאדמה שהוא עיבד, ממשקו וממקור פרנסתו – הייתה במובהק מחאה חברתית, אך בו בזמן היא הייתה גם מחאה לאומית.

היו שהבינו זאת כבר אז, ובהם כאלה שעסקו ברכישת קרקעות ובנישול פלאחים ערבים מאדמתם.

הסופר והמחנך **יצחק אפשתיין**, שעבד בראשית המאה בזכרון יעקב ובראש פינה, פרסם עוד בספטמבר 1907 בכתב העת "השילוח" מאמר, המגנה את הנישול ומזהיר מתוצאותיו, ובו כתב:

"כבר הגיעה השעה (לאחר שלושים שנה של עבודה יישובית) לשרש את הדעה המשובשת, שנתפשטה בקרב הציונים, כי בא"י יש אדמה בלתי-נעבדת מחוסר ידיים עמלות ומעצלות התושבים... את הקרקעות אנו קונים, על הרוב, מאת בעלי האחוזות הגדולות, שתפסו, הם או כאלה שקדמו להם, את אדמתם במירמה ובעושק ומחכירים אותה לפלאחים, ולפעמים מאת הכפרים המוכרים חלק מנחלתם. הפלאח החוכר אינו גר על האדמה החכורה, אלא הוא תושב קבוע, שאינו משנה את מקומו. ויש חוכרים-פלאחים, שאבות-אבותיהם כבר עיבדו את השדות החכורים להם, בני-בניהם. בנוהג שבארץ, האחוזה עוברת מרשות לרשות והחוכרים נשארים במקומם. אולם כשאנו קונים נחלה כזאת, אנו מרחיקים מעליה את עובדיה הקודמים לגמרי... אם לא נרצה לרמות את עצמנו במוסכם, הלא נודה שהשלכנו אנשים מסכנים מקינם הדל ושיברנו את מטה לחמם. אנא יפנה המודח, שאין לו אלא מעט כסף..." (אפשתיין, 1907).

מאירסון, שהיה מראשי יק"א, תיאר (במכתב ממאי 1909) את התרעומת המוצדקת על הנישול, אם כי הפתרון שהציע לא היה יותר מאשר ניסיון להמתיק את הגלולה המרה של הנישול על-ידי התנהגות נאותה.

"הישוב היהודי בכפרים צריך להבין, שהצורה בה נאלצים לרכוש אדמות - גירוש פלאחים וכו' - נותנת מקום לתרעומת צודקת, ועל כן חשוב ביותר להמתיק את הדברים בכל האמצעים האפשריים... צריך להימנע בקפידה מכל הפגנות 'לאומיות' כביכול, כי מעשים כאלה יכולים רק לעורר זעם צודק מצד אוכלוסייה הזכאית בהחלטת לראות בארץ הזאת את ארצה..." (שאמה, 1980, ע' 184).

הצדקת נישולו של הפלאח הערבי בטענה שכל העיסקות היו חוקיות, כלל אינה תופסת. מבחינת החוקים האגראריים, ששלטו בפלשתינה העות'מאנית, מכירת הקרקעות שהיו בידי ערבים ועובדו על-ידי ערבים לחברות ציוניות או לבעלי-הון יהודים, הייתה אומנם אפשרית (בהגבלות מסיימות). אך השאלה אינה, באיזו מידה מכירת הקרקע הייתה חוקית, אלא התוצאות החברתיות והלאומיות שהיו לה.

"... ברור הדבר, שהמושגים האירופיים על זכויות קניין מוחלטות וגבולות אחוזה מוגדרים בבהירות (לאמתו של דבר, כל מערכת החוק הקרקעי המערבי) היו בבחינת פלישה בלתי-הוגנת לתוך מנהגי המזרח. כאשר עקרו פלאחים עצי אקליפטוס או העלו את בהמותיהם על

שדות המתיישבים, הייתה מחאתם זהה עם זו שמחו מקביליהם באירופה נגד גידור האדמות מרעה בשלב מוקדם יותר בתולדותיהם". (שאמה, 1980, ע' 156, הערה 40).

האחראים הישירים לנישול הפלאחים (האריסים) הערבים היו מודעים לבעיות הקשות, הכרוכות בהימצאותם של אריסים ערבים, המעבדים את הקרקע שנרכשה מידי החוכר הגדול. אך בדרך כלל, הם ראו את הפתרון בגירוש מיידי, תמורת פיצוי מסוים.

גליקין, מנהל המושבה מגדל, כתב במכתב ששיגר לוארבורג באפריל 1910: "עלינו לגרש את הערבים מהכפר, מובן מאליו באופן ידידותי, כלומר, לקנות להם את הבתים, ובכך נפטר משכנים מאוד לא נעימים. ברור שלא ניתן להם עבודה אצלנו, כי על-ידי כך נחזקם וזה יביא לנו הרבה בעיות" (שילה, 1988, ע' 117).

במחקר הכלכלי-היסטורי הישראלי מקובל להצביע על השילוב בין אדמה ועבודה עברית כשיטה מקורית, שמנעה את התפתחות החקלאות על פסים קולוניאליים, ושהבטיחה את אי-התלות של המתיישבים היהודים במשק הערבי (מצר, 1978).

על-פי תפישה זו, מוגדרת החקלאות הקולוניאלית כהעסקתם של פועלים ערבים. נגזר ממנה, שאי-העסקתם (במשקים בבעלות יהודים) מנעה, כביכול, כל התפתחות של יחסים קולוניאליים. האמת היא, שבמשך כל התקופה העות'מאנית (ולאחר מכן, בתקופת המנדט הבריטי) הועסקו פועלים ערבים במשק החקלאי היהודי (להוציא תקופות של מתיחות פוליטית חריפה). אבל נניח שנתעלם לרגע מהעסקת הפועלים הערבים בפרדסים, בכרמים ובמטעים אחרים. כלום חקלאות קולוניאלית היא רק חקלאות המעסיקה פועלים מקומיים? אם מנשלים פלאחים ערבים מאדמה שעובדה על-ידיהם, ואחר כך גם לא מעסיקים אותם כפועלים חקלאיים – האם עקב כך מאבד הנישול את אופיו הקולוניאלי, כלומר את העובדה שהוא דוחק את רגליה של האוכלוסייה המקומית?

פעולתן של החברות הקולוניאליות הציוניות במסגרת ההתפתחות הקפיטליסטית, שהחלה בפלשתינה העות'מאנית, העניקה תנופה לשימוש בשיטות ובכלים מודרניים בחקלאות. אולם פעילותן הקולוניאלית הזאת של החברות הציוניות לא רק שלא כוונה לתרום להתפתחות האוכלוסייה הערבית המקומית, אלא מלכתחילה נועדה לנשלה מן הקרקע ולהושיב במקומה מתיישבים יהודים.

המדיניות הקולוניאלית, שניהלו בעלי-ההון היהודים, המוסדות הציוניים וחברות ההשקעה הפיננסיות, חתרה באופן גלוי וברור לדחיקת רגליה של האוכלוסייה הערבית המקומית. מדיניות זו התבטאה בשני מישורים עיקריים: האחד, החלפת המשק העצמאי הקטן של הפלאח הערבי במשק הפרטי של המתיישב היהודי; השני – דחיקת רגליו של הפועל הערבי השכיר מהמטעים, מהבנייה ומענפים אחרים.

כאשר הקרן הקיימת או חברת הכשרת היישוב רכשו קרקע מידי בעליה הרשמיים (הסוחר הערבי, הקולוניסט הגרמני, המדינה העות'מאנית), הן פעלו מייד לנישול הפלאחים (האריסים) הערבים, שישבו עליה מדורי-דורות. וגם אם שולמו לאריסים הללו פיצויים זעומים, אין זה משנה כלל את עצם הנישול של הערבים, את השלכתם מן הקרקע, שאותה הם עיבדו כבעלי חזקה, כחוכרים או כאריסים.

על הקרקע שפונתה ממעבדיה הקודמים קמו שתי צורות התיישבות: האחת משק המטעים, שהתבסס על העסקת פועלים שכירים קבועים ועונתיים; השנייה – המשק הזעיר (הפרטי או הקואופרטיבי), שלא העסיק שכירים. משק המתיישבים הזעיר, שהיה מבוסס על עבודה עצמית ועל מידה מסוימת של אוטרקיות (הספקה עצמית), היה דומה מבחינה כלכלית למשק הפלאח הערבי. הדגם של 'משק מעורב', שאומץ בידי קבוצות של מתיישבים, היה דומה בבסיסו למשק הפלאחים המסורתי, שאף הוא ייצר בעצמו את רוב ההספקה שהייתה דרושה לו, תוך שהוא שואה השראה מדגם המשק של הקולוניסטים הגרמנים, שהוסיפו ענפים 'אירופיים' וגם מכונות חקלאיות שייבאו מאירופה.

מכאן, שכינונם של משקים חקלאיים יהודיים על קרקע שעובדה בעבר על-ידי פלאחים ערבים, היה, בו-בזמן, גם הליכה בתלם של יחסי-הייצור הקיימים (יצרנים קטנים שהם חוכרים המקבלים אשראי), וגם הרחבה של השימוש במיכון ובשיטות עיבוד חדישות, המקדמות ארגון כלכלי קפיטליסטי גם בחקלאות.

אך מבחינת המעבדים הערבים, הקמת המשקים החקלאיים היהודיים חוללה שינויים מרחיקי לכת. לעיתים מצאו הפלאחים המנושלים עבודה כפועלים במשקים של יהודים. אבל

בדרך כלל לפלאח הערבי לא הוצעה עבודה כשכיר במשק, שקם על הקרקע שהייתה בחזקתו קודם-לכן. ולכן נישולו היה לא נישול קפיטליסטי בלבד (הכופה על החוכר להפוך פועל חקלאי), אלא נישול לאומי כפול: נישולו מהקרקע, משום שהוא ערבי, ואי-קבלתו לעבודה כשכיר, משום שהוא ערבי. כאשר על קרקע, שממנה גורשו האריסים הערבים, ניטעו מטעים שבהם הועסקו אך ורק פועלים יהודים – שוב היה פה אקט לא רק של נישול, אלא גם של מניעת שילובו של הפועל הערבי במשק הקפיטליסטי המתפתח וניסיון לדחוק את רגליו בכלל מארץ מולדתו.

מכאן, שחריפותה של השאלה האגרארית כשאלת נישולם של הפלאחים מאדמתם, שהחלה להתפתח בפלשתינה בשלהי התקופה העות'מאנית, גברה כתוצאה מכך, שמהפלאחים הערבים, שנושלו בידי החברות הציוניות, נמנעה האפשרות להפוך לשכירים הן על האדמה שאותה עיבדו קודם-לכן, והן במטעים שהוקמו ברצועת החוף. במלים אחרות, הנישול הקולוניאלי הציוני של הפלאח הערבי הפך אותו למיותר במגזר גדל והולך של החקלאות, וזאת שעה שהתעשייה והבנייה לא יצרו עדיין ביקוש רציני לעבודה שכירה.

תהליך הנישול הזה תרם לשימור היחסים האגראריים בכפר הערבי עצמו: ראשית, בעל הקרקעות הערבי היה יכול לנצל את קיומו של מאגר גדל של כוח-עבודה בכפר עצמו להרע את תנאי האריסות. בכפר הערבי המסורתי, שהיה מבוסס על משקי פלאחים קטנים, העבודה השכירה לא הייתה דבר אופייני. השתלטות בעלי הקרקעות הגדולים, שברובם היו עירוניים, נישלה פלאחים מחזקתם באדמתם, הפכה אותם אריסים, דלדלה אותם – אך לא הפכה אותם פועלים שכירים. הפלאח שהפסיד את חזקתו על הקרקע בגלל חובות, המשיך לעבדה כיצרן זעיר ולשלם דמי חכירה לבעלי-הקרקע החדשים, בנוסף למיסים ששילם למדינה, בעלת הקרקע.

שנית, האפשרות להגדיל את הרווחים על-ידי מכירת חלק מהקרקע ועל-ידי החמרת ניצול האריסים, שהמשיכו לעבד חלקות קטנות, בלמה את חדירתן של המכונות החקלאיות ושל שיטות עיבוד חדישות לכפר הערבי: לבעל הקרקע לא היה כדאי להשקיע; לאריס הערבי לא היה מה להשקיע.

שילוב "העבודה העברית" בקולוניזציה הציונית

הדלדול של הכפר הערבי, עקב ניצולו בידי בעלי הקרקע, גובי המיסים, המלווים בריבית והסוחרים, יצר **עודף-אוכלוסייה יחסי**. וזה מצידו שימש מאגר, שממנו יכלו הפרדסנים והאיכרים במושבות לשאוב כוח עבודה שכיר. הפלאח הערבי נאלץ למכור את כוח-עבודתו, משום שהכנסותיו מהמשק שהוא ניהל היו כה זעומות שלא הספיקו לפרנסת משפחתו, ומשום שהוא חיפש הכנסה לתשלום חובותיו שתפחו בהתמדה. ההתפתחות המהירה של ענף הפרדסנות, שהחלה ברבע האחרון של המאה ה-19, קלטה חלק מעודף אוכלוסייה כפועלים שכירים, קבועים או עונתיים.

הקולוניזציה היהודית, שהחלה באותה תקופה, התבססה גם היא בראשיתה על העסקתם של פועלים ערבים בפרדסים, במושבות ובחוות. הקולוניזציה הזאת, שהביאה בעקבותיה נישול של פלאחים ערבים מהאדמה, שאותה עיבדו, יצרה מצידה גורם נוסף לגידול מספרם של הערבים, שחיפשו עבודה כשכירים בכפר או בעיר. ב-1920, עבדו במושבות יהודיות 4,000 פועלים, מהם רק 200 היו פועלים יהודים (בילצקי, 1974, ע' 20).

אלכסביין הסביר, מדוע תהליך הקולוניזציה בפלשתינה דחף תחילה לפתרון המקובל של העסקת פועלים-ילידים, הווה אומר, פועלים ערבים:

"בכל התיישבות של ארצות בלתי-אירופיות מתעוררת השאלה, מי הם הפועלים שיש להעסיקם, כדי שהעבודה תשתלם. כמעט תמיד משתמשים לשם כך בפועלים הילידים, שרמת חייהם נמוכה; באמריקה הצפונית, מקום שאינדיאנים ילידי הארץ סירבו לשמש פועלים-עבדים, הביאו כושים מאפריקה. ולא קרה כמעט אף פעם, שהמתיישבים יעסקו בעבודות פשוטות אנשים משלהם" (ביין, 1970, ע' 26)

ולאחר התיאור הזה של הקולוניזציה בכלל, הסביר ביין, כי גם המתיישבים היהודים בפלשתינה לא היססו להעסיק פועלים ערבים שכירים, שהיו מנוסים בעבודה חקלאית.

לפי אחת ההערכות, עבדו במושבות המטעים היהודיות בשנת 1912 כחמשת אלפים פועלים ערבים שכירים (Nawratzki, 1914, p.264). פועלים ערבים הועסקו ב"אחוזות", שהיו בבעלותם של משקיעים יהודים שהתגוררו בארצות-הברית ובארצות אחרות, וכן במשקים פרטיים שהיו שייכים לאיכרים פרטיים, וביניהם אישים ציוניים שחיו בחו"ל - רוזוב, קרמנצקי, וארבורג, גולדברג ואחרים (הורוביץ, דליה, 1981). פועלים ערבים הועסקו גם בעבודות בניין בשכונות יהודיות בתל-אביב, בחיפה ובירושלים.

להעסקתם של פועלים ערבים במשקים שהיו שייכים ליהודים היה מניע ברור וגלוי - השגת רווחים גבוהים, תוך ניצול כוח-העבודה הערבי הזול. בנאום באסיפת באי-כוח "המוסדות היישוביים" (כלומר הציוניים) ב-1913, הציג **ארתור רופין** את עמדתו בנושא העסקתם של פועלים ערבים במשקים של יהודים:

"השאלה הגדולה היא כיצד אנו צריכים לסדר את עבודתנו כדי להגיע להקפיטל היותר גדול ולמספר הפועלים היותר גדול?... עוסקים אנו בבעלי בתים בינוניים, שהרווחים המבוקשים הם מקור מחייתם. על-פי הדרישה המוסרית בלבד לא ישקיעו פה את כספם ולשם גאולת הארץ אנו מוכרחים לבקש את הרכוש הפרטי הזה" (הורוביץ, דליה, 1981).

השקפות דומות ביטאו גם אישים יהודים אחרים, שעסקו בצד המעשי של הקולוניזציה היהודית בחקלאות. הם דגלו בהעסקת פועלים ערבים בעבודות עונתיות ובעבודות פשוטות, בנימוק שהם זולים יותר. אהרון אהרונסון, שניהל תחנת הניסיונות בעתלית מטעם הוועד הפועל הציוני, סבר שפועלים יהודים צריכים לעבוד רק בעבודות מקצועיות, הדורשות רמה מסוימת של השכלה וטכנולוגיה, ואילו את העבודות הפשוטות צריכים לבצע פועלים ערבים, שהם זולים יותר (גבתי, 1981, ע' 150).

אוסישקין תיאר את המצב, כפי שהוא ראה אותו בביקורו בפלשתינה בשנת 1903:

"מי שעבר, אפילו בקפיצת הדרך, על פני המושבות העבריות בארץ ישראל, יכול היה לראות שם מספר עצום(!) של ערבים עומדים על עבודתם בשדות היהודים, בפרדסי היהודים ובכרמיהם, ואפילו באורוותיהם ובבתיהם. ערבים לאלפים מוצאים להם עבודה אצל יהודים..." (אוסישקין, 1934, ע' 116).

אוסישקין גם הצביע על הטעמים להעסקת הפועל הערבי: הפועל הערבי מלומד בחיים עלובים; מסתפק בשכר-עבודה נמוך; מתגורר בכפרים הסמוכים למושבות; מוכן לעבוד עבודה חלקית ועבודה עונתית; המעביד יכול להתייחס אליו כאדון למשרת.

מול שיקולים אלה, הטבעיים לכל משטר קולוניאלי, העלתה התנועה הציונית כבר בראשית פעולתה בפלשתינה מערכת שיקולים נוספים שמסקנתה הייתה כי יש לנקוט פעולה ממשית להעסקתם של פועלים יהודים במקום פועלים ערבים במשקים, באתרי בנייה ובמפעלים השייכים ליהודים. לריכוז תשומת-הלב בכיוון פעולה זה הועלתה כבר אז הסיסמא "**העבודה העברית**" כאחת הסיסמאות המרכזיות של הקולוניזציה הציונית.

מדוע פעלה התנועה הציונית כבר בראשית מפעל הקולוניזציה להחלפת הפועלים הערבים בפועלים יהודים?

לכאורה, נראית פעולה זו תמוהה. אם התנועה הציונית אכן ניהלה פעילות קולוניאלית, מדוע היא התנגדה לניצול כוח-העבודה הזול של הפועלים הערבים, ניצול שהרווח בצידו היה מרובה?

הקולוניזציה הציונית פעלה לדחיקת רגליו של הפועל הערבי לא משום שמנהיגיה סלדו מניצולו של הפועל הערבי. גם מנהיגים אלה לא קבעו שאסור לחלוטין להעסיק פועלים ערבים בעונות מסיימות, כאשר מתעורר מחסור בידיים עובדות לקטיף וכו'. וכך הגדיר מדיניות זאת רופין: "אם בארץ ישראל אנו יוצרים רק את 'יצור כפינו' ואין אנו באים לנצל עבודת נכרים אנו קונים לעצמנו על ידי כך זכות **מוסרית** על הקרקע שרכשנו אותה בכוח **החוק**. מתוך כך ברור שאם אנו מעסיקים פועלים יהודים, אין אנו עושים זאת מתוך שנאה אל הערבים, שהם אגב, עובדים טובים המביאים שכר, אלא מתוך שאיפה לחנך את עצמנו בעבודה ולטייב את אדמתנו בזיעת-עצמנו. והדבר מובן מאליו שאנו **צריכים** ויכולים להעסיק גם עובדים לא-יהודים במקום שהעבודה דורשת זאת ואין ברשותנו כוחות עובדים יהודים שווים אליהם בערכם" (ההדגשות שלי – ת"ג) (רופין, 1937, ע' 50).

התנגדותם נבעה מתפישתם הקולוניאלית המיוחדת – התפישה שחתרה **להיבדלות** של האוכלוסייה היהודית מהאוכלוסייה הערבית המקומית ולבניית משק קפיטליסטי נפרד. היטיב לבטא גישה זו המנהיג הציוני צ'לנוב, שבספר שפרסם במוסקבה ב-1913, כתב:

"אם נזכור את חשיבותו של כוח תרבותי דומיננטי בארץ, שאנו שואפים אליו, הסיבות שגורמות להתבדלות מובנות. את השיטה הזאת לא אנו המצאנו והיא מתבצעת בכל מקום, שנציגיו של עם תרבותי מתיישבים בערים לא תרבויות, בפרט בארץ ישראל. למשל, הגרמנים נוקטים באותה שיטה" (לפי יוסף כץ, 1990).

מיכאל אסף, בספר שפרסם כ-60 שנה מאוחר יותר, חוזר ומנמק את ההכרח בהיבדלות מהקהילה הערבית והמשק הערבי:

"...היהודים שעלו לארץ במגמה ציונית פעלו בתנאים הנתונים **נגד התהוות משק מאוחד**, כי התנאי הראשי והראשון להשרשת המוני יהודים בארץ הייתה חסימת הדרך בפני העבודה הערבית, ובייחוד העבודה הערבית הזולה, שהציפה משנת 1882 ועד 1914 את ההתיישבות היהודית וצמצמה אותה מבחינה דמוגרפית, כלומר: החזיקה אותה בכמות זעירה, לא חשובה. הפועלים היהודים, שעלו בתקופה שבין 1882-1914. נהדפו מפני הפועלים הערבים הזולים ונאלצו, ברובם המכריע להגר מן הארץ. בתופעה זו נעוצה הסיבה העיקרית לסיסמת 'העבודה העברית'" (אסף, 1970, ע' 233).

לתפישה זו של היבדלות היה מניע כלכלי-חברתי קולוניאלי מיוחד: בעלי-ההון היהודים וחברות ההשקעה הציוניות פעלו ליצירתם של תנאים נאותים לקליטתם של מהגרים יהודים חסרי הון ורכוש, של פועלים יהודים. העובדה שהקולוניזציה של פלשתינה בשלהי התקופה העות'מאנית נעשתה מבלי שלתנועה הציונית הייתה שליטה פוליטית בארץ (שלא כמו בתהליכי הקולוניזציה במושבות אחרות, שנשלטו בידי האימפריה הבריטית, הצרפתית וכו'), לא אפשרה לה לגרום לנישולה ההמוני של האוכלוסייה הערבית ולגזילת אמצעי-הייצור, וקודם כל הקרקע, ולהעברתם לידי המהגרים היהודים. התנועה הציונית לא יכלה להבטיח לכל מהגר יהודי, כי מייד עם בואו לפלשתינה הוא יקבל משק, יהפוך בעלים של מטע או שדה, ושם יוכל להעסיק פועלים ערבים.

בהתחשב בתנאים אלה, פעלה התנועה הציונית ליצירת מקומות עבודה למהגרים היהודים חסרי-הרכוש, שהיו אמורים להתיישב בפלשתינה כעובדים שכירים אצל בעלי-הון יהודים.

מגמת ההיבדלות, שקודם לכן נשאה אופי דתי-עדתי, נעשתה בראשית המאה היבדלות כלכלית-חברתית, שמצאה את ביטויה גם בהיבדלות פיסית: בהקמת שכונות עירוניות יהודיות נפרדות, שבמקרה של תל-אביב הפכו אפילו לעיר נפרדת; בהקמת ישובים חקלאיים של יהודים בלבד; ביצירת התחלות של מערכות חינוך, בריאות ותרבות, שבהן הועסקו רק יהודים ואשר נועדו ליהודים בלבד.

ההיבדלות, ובכלל זאת הדאגה ל"עבודה עברית", נועדה להבטיח את הקולוניזציה הציונית לטווח ארוך. ובמילותיו של אוסישקין:

"בקרב הרבה אלפים של פועלים ערבים נמצאים, בסך הכל, מאות אחדות של פועלים יהודים. זו היא, דברים כפשוטם, **צרעת ממארת בבית-ישובנו.** וכל שחמורה שאלה זו וכל שקשה פתרונה **מן ההכרח הוא לפתור אותה מייד.** אם לא כן, הרי כל הבניין הזה של ישוב הארץ על-ידי יהודים הולך ונבנה על חולי ולכשתרצה לומר, על הר געש. יום יבוא, וזה הפלאח הערבי המדוכדך, האובד בעניו, ימצא דעת, יפקח את עיניו ויראה לפניו מושבות עבריות פורחות, **ואנשים בהן מעט.** הוא יראה וידע, כי ידיו שלו, כי זיעת אפיו שלו עשו את כל השפע הזה, והוא ימצא פתחון פה להשמיע גלוי ולעין את כל תביעותיו ע השפע הזה...

"**ברור כי הכרח גדול הוא להחליף, מעתה ולתמיד, את הפועלים הערביים בפועלים יהודיים**" (ההדגשות שלי – ת"ג) (אוסישקין, 1934, ע"ע 117-118).

ההחלפה הזאת של פועלים ערבים בפועלים יהודים נעשתה בדרך מנהלית – על-ידי קבלת החלטות מחייבות של המוסדות הציוניים המיישבים – והן בדרך של עידוד הגירתם של פועלים יהודים מהארצות המוסלמיות, שאותם ניתן היה, לדעת החוגים הציוניים, להעסיק באותם תנאים שבהם הועסק פועל ערבי (ר' לעיל, פרק 1).

הוויכוח בין חסידי "העבודה העברית" לבין שולליה בקרב החוגים הציוניים לא היה ויכוח בין חסידי הקולוניזציה לבין מתנגדיה. אלה כאלה חתרו לקולוניזציה יהודית, שתתבסס על הון

פרטי ועל הון של חברות ציוניות, ואשר תוביל להקמתה של מושבה, של גוף התיישבותי (קולוניאלי) בפלשתינה. הוויכוח בנושא זה התנהל בין אלה, שהודרכו על-ידי האינטרסים ארוכי-הטווח של הקולוניזציה הציונית, לבין אלה שהודרכו, קודם-כל, על-ידי האינטרס המיידי של השגת רווחים גבוהים על חשבון ניצול העבודה הערבית הזולה.

ההיבדלות, שאליה חתרה התנועה הציונית בפעילותה הקולוניאלית, נגעה לא רק בפלאח ובפועל הערבי, אלא בכלל החברה הערבית. ההתפתחות הכלכלית בקרב העם הערבי בפלשתינה הובילה להתחזקותה של שכבת בעלי-הממון, ושכבה זו שאפה גם היא להשיג עמדות-כוח כלכליות, חברתיות ומדיניות.[38] עם התחזקות כוחה והשפעתה של הקולוניזציה הציונית, היא פעלה גם לדחיקת רגליהם של בעלי-ההון הערבים – הסוחרים, הפרדסנים, המלווים בריבית וכו'.

מאחר שראשית ההתיישבות הקולוניאלית הציונית חלה בתקופה שבה כבר הושלמה חלוקת-העולם בין המעצמות האימפריאליסטיות וכבר נצבר ניסיון קולוניאלי עשיר, ומאחר שבראש המוסדות הציוניים עמדו בראשית המאה ה-20 אנשים בעלי ידע רב בניהול עסקים קפיטליסטיים ובנעשה בקולוניות – בחירתם בכיוון הקולוניזציה המבוסס על היבדלות לאומית לא הייתה מקרית.

בראשית המאה ה-20 כבר היה ברור, שעמי הקולוניות אינם משלימים עם מעמדם וכי גוברת השפעתן של תנועות השחרור הלאומיות. התקוממויות עממיות נגד הכיבוש הבריטי והצרפתי התחוללו ב-1919 במצרים ובסוריה, ואילו באלג'יריה נערכה כבר במחצית השנייה של המאה ה-19 שורה של התקוממויות, שלוו בקרבות כבדים נגד הכובש הצרפתי (סעיד, 1964). לכן חששו ראשי התנועה הציונית, שקולוניזציה המבוססת על עבודתם של פועלים ערבים תניב אומנם רווחים גדול של ההשקעות, אבל לא תוכל להימשך לאורך ימים.

התנאים ששררו בפלשתינה העות'מאנית לא איפשרו למוסדות הציוניים לתכנן קולוניזציה על בסיס הדגם הצפון-אמריקאי או האוסטרלי – כלומר השמדתה הפיסית של האוכלוסייה המקורית שחיה באותן יבשות. לעומת זאת מתוך שיקולים קולוניאליים ארוכי-טווח, לא פעלה התנועה הציונית גם לא לפי הדגם האלג'ירי – התיישבות קולוניאלית של חוואים, המקימים משקים קפיטליסטיים גדולים, שבהם מועסקים התושבים המקומיים כפועלים. המוסדות הציוניים העדיפו לדאוג להגירת עובדים יהודים, אשר שלא כמו השחורים שהובאו מאפריקה לאמריקה, לא היו במעמד של עבדים, אלא במעמד של שכירים בחברה קפיטליסטית.

כבר מראשיתו נקט, אפוא, הונע מפעל הקולוניזציה על-ידי שיקולים כלכליים ומדיניים-אסטרטגיים ארוכי-טווח, שנלוו לשיקולים הכלכליים המיידיים של השגת רווחים קולוניאליים. השיקול האסטרטגי היה – לבצע קולוניזציה כזאת, שלא תיצור זהות מלאה בין הניגוד החברתי לבין הניגוד הלאומי, או במילים אחרות לדאוג שבמשק הקפיטליסטי יעבדו פועלים יהודים, שבינם לבין המעביד היהודי יהיה ניגוד חברתי, אבל לא לאומי; ואילו מול הפועל הערבי להציב לא רק מעביד יהודי (ניגוד חברתי ולאומי), אלא גם פועל יהודי. מכאן, שמאמצי המוסדות הציוניים לארגן הגירת יהודים עניים לפלשתינה היו חלק מהותי באסטרטגיה שלהם, שנועדה להבטיח יציבות להשתלטותם הקולוניאלית.

ניתן לומר, כי הגישה הציונית היסודית לשאלה זו התבססה על התועלת לטווח הקצר ולטווח הארוך. לטווח הקצר הייתה השאלה, עבודתו של מי תביא רווח גדול יותר לבעלי המשק או המטע; לטווח הארוך – עבודתו של מי תבטיח בסיס איתן יותר למפעל הקולוניזציה, להשתלטות על הקרקעות ולהקמת ישובים של מהגרים יהודים. בטווח הקצר הייתה עדיפות לפועל הערבי, שניתן לנצלו תמורות פרוטות; בטווח הארוך ניתנה העדיפות לפועל היהודי, שהעסקתו אפשרה את מימושו המעשי של תהליך דחיקת רגליה של האוכלוסייה הערבית המקומית לשם כינונה של קולוניה יהודית.

---

[38] תיאור של הסוחרים הערבים בצפת בשנת 1919:
"כל המו"מ עם הפלאחים – קניית היבולים, הספקת צרכי אוכל ולבוש – בידי סוחרים ערבים. לפנים היה מסחר זה בידי היהודים... אולם עם התפתחותם התרבותית של הערבים העירוניים התחילו סוחרים ערבים לדחוק את רגלי היהודים ולכבוש את המסחר... הסוחרים הערבים החלו להתחרות גם בתוך השוק המסחרי היהודי. הם לא קונים בריבית קצוצה, כי אם במזומנים. גם צרכיהם מעטים ומסתפקים ברווחים קטנים. היהודים מתחילים קופצים על סחורות הערבים" (**"הפועל הצעיר"**, גיליון 23, מרס 1933).

ברור שלשאלת הפועלים, כמו לכל שאלה כלכלית-חברתית אחרת, היה גם ביטוי אידיאולוגי, והתגבשו תורות שהעניקו צידוק חברתי ומוסרי לנישול הפועל הערבי מאדמתו ומעבודתו. באמצעות תורות אלה, השפיעו על פועלים יהודים להשתלב בתהליך הקולוניזציה. אולם העובדה, שהיו פועלים יהודים אשר היו משוכנעים, כי בדחיקת רגלי הפועל הערבי הם מביאים "גאולה לאומית", אינה יכולה לשמש נקודת-מוצא להסברת הצד הזה של מפעל הקולוניזציה בפלשתינה. כדי שתורה כזאת תיקלט, היו צריכים להיות **תנאים** כלכליים-חברתיים ומדיניים מסיימים.

הפלאחים הערבים, שלא כמו האינדיאנים בדוגמא של ביין, נדחפו – עקב נישולם והתנאים בפלשתינה – למעמד של חסרי רכוש ומשק, למעמד של שכירים. אבל הם לא יכלו למצוא עבודה כשכירים, משום שאת מקומם תפסו פועלים יהודים, שהיגרו אז לפלשתינה בגלל סיבות כלכליות-חברתיות ובגלל התעמולה הציונית. הגישה הציונית, שהתמצתה בסיסמה של "עבודה עברית", נבעה מהשיקול הקולוניאלי הלאומני, שהפועלים (כמו גם הפלאחים) הערבים עלולים ליצור איום על המפעל הקולוניאלי היהודי ועל ההשקעות הקולוניאליות של היהודים בעלי-ההון. והרי הקולוניזציה בפלשתינה התבצעה, כאשר האוכלוסייה הערבית בחלק זה של האימפריה העות'מאנית שבה ומרדה לא אחת נגד השלטון המרכזי ונגד בעלי-הקרקעות הגדולים, גובי המיסים והמלווים בריבית.

2.6 ריאליזם מול אידיאליזם: משה סמילנסקי וגרשון שפיר

משה סמילנסקי (1953-1874) היה בנו של חוכר ומנהל אחוזות בפלך חרסון (אוקראינה). בעת שהגיע עם אביו לארץ לראשונה ב-1891, רכש האב אלף דונמים בחדרה, שנוסדה אז, ושב לעסקיו. משה עבד כפועל ובהמשך רכש קרקע ברחובות, והקים עליה משק מטעים ופלחה. כאיכר, השתתף בייסודה של התאחדות האיכרים ונמנה עם מנהיגיה.

מאמרים שפרסם בכתבי עת בעברית בשנות השלטון העות'מאני (1907-1902) מאפשרים לעקוב אחר המציאות, כפי שנראתה בעיניו של איכר יהודי בעל חווה קפיטליסטית, וגם אחר עמדותיו (כל המאמרים כלולים ב-סמילנסקי, 1939).

מה ידעו המהגרים היהודים, שהגיעו לארץ בשנות ה-80 וה-90 של המאה ה-19 מאזורים שונים של רוסיה הצארית?

א. מבלי לקבוע, שהיידע של סמילנסקי, בנו של מנהל אחוזה, היה משותף לכולם, ניתן ללמוד ממאמריו, כי בהגיעם לארץ שאבו מהגרים יהודים השראה מניסיונות של התיישבות שבוצעו ברוסיה, בחסות השלטון הצארי, שהיה מעוניין לפתח אזורים חקלאיים בידי מהגרים.

במאמרו "לשאלות ארץ-ישראל" (פורסם ב"המליץ", 1902), מביא סמילנסקי שתי דוגמאות מרוסיה הצארית. הדוגמא הראשונה מתייחסת להתיישבות של בני כתה דתית נוצרית בשם "שומרי שבת" (סובוטניקי) בשנת 1837 במחוז מינוסינסק. השלטונות הקצו להם קרקע חקלאית לא פוריה במיוחד והניחו להם לארגן את חיי הקהילה. במוסגרת הקהילה (העדה), הם נהגו לחלק ביניהם מחדש את הקרקע אחת לשמונה שנים. כחלוף ששים שנה, מספר סמולנסקי, הכפר התבסס, יש בו כבר שלוש שכבות חברתיות: עשירים, בינוניים ועניים, והעשירים גם מעסיקים פועלים שכירים.

הדוגמא השנייה מתייחסת להתיישבות של גרמנים (המכונים בפיו "אשכנזים") בחבל נובורוסיסק בשנות ה-60 של המאה ה-19. סמילנסקי מספר בהערכה, כי תחילה היו בידיהם 5% מאדמת החבל, וכעבור 40 שנה – כבר 25% מהחבל. גם הם הורשו לארגן את קהילותיהם, שהתבססו על משקים חקלאיים גדולים.

מכאן שהציפיות של מהגרים דוגמת סמילנסקי היו, שהשלטון העות'מאני יתייחס אליה המהגרים היהודים כאל הסובוטניקים והגרמנים, יקצה להם קרקע ויאפשר להם לכונן עליה משקים קפיטליסטיים, המעסיקים פועלים שכירים.

ב. סמילנסקי מתאר במאמרו את המשטר הקרקעי בפלשתינה העות'מאנית, אותו למד להכיר מקרוב. כך, למשל, הוא מסביר במאמרו מ-1902, כי אי-אפשר לרכוש אדמה שהיא בחזקת פלאחים: "יען, כי האדמה היא נחלת כל בני הכפר וכולם כאחד צריכים למכור בבת-אחת את כל אדמת הכפר או חלק ממנה". לכן הוא מציע להתרכז ברכישות מבעלי אחוזות גדולות, שברשותם שטחי קרקע גדולים בעמק יזרעאל, בשפלת החוף, בעמק זבולון ובמארג'

עיון (מטולה), ובניסיון לקבל קרקעות המנוהלים ישירות על-ידי השלטונות – אדמות ג'יפטליק בעמק הירדן ובעמק החולה. זו, בעצם, תוכנית רכישת הקרקעות שבוצעה הפועל בידי חברות פרטיות ומוסדות ציוניים.

ג. סמילנסקי היה מודע להשלכות של התפתחות שוק קרקעות, ובמיוחד לעליות המחירים שהוא יגרום. לכן הוא מציע, כדי לשמור על מחירים נמוכים לרכוש קרקעות ככל האפשר, לפי התוכנית שציינה בסעיף ב', ורק לאחר מכן להקים עליהן ישובים חקלאיים עבור המהגרים היהודים.

ד. הוא מעריך שישנם יהודים רבים "בעלי הון פחות או יותר", אשר יכולים לרכוש קרקע בפלשתינה ולהקים בה אחוזה. כל שהם צריכים לו זה מוסד למתן אשראי, אשר ימכור להם, תמורת פירעון בתשלומים, גם חלקת קרקע וגם כלי עבודה, זרעים וחומרי בנייה. אשר למהגרים חסרי ההון, עליהם אומר סמילנסקי, שהם "ילכו ויעבדו אצל אחיהם ויתפרנסו גם הם".

ה. כדי להקל על המהגרים ולהבטיח שמשקיהם יתבססו, מדגיש סמילנסקי את החשיבות שרכישת הקרקע (או חכירתה) מידי החוכרים הגדולים או הממשלה יבוצעו בידי הקרן הקיימת, ושבנק אפ"ק ("הבנק העברי") ינהל את ההחכרה ומתן האשראי למהגרים עצמם.

ו. סמילנסקי מודע לכך, שפלשתינה העות'מאנית היא יעד להגירתם גם של קהילות אחרות, וביניהם הגרמנים (הטמפלרים). לכן הוא מציע "להיות זריזים" ולהקדימם ברכישת קרקעות.

גם במאמרו "גאולת הארץ" ("הצופה", 1903), מקדיש סמילנסקי מקום לניתוח הבעיה של הפלאחים הערבים. הוא חוזר ומציין את קיומה של העדה הכפרית ואת הימצאותם של שכירי יום, ומצביע על כך שהכפרים הערביים מתפתחים ומספרם גדל. הוא שב ומדגיש את האפשרות לרכוש קרקע מהחוכרים הגדולים ("הקרקעים הגדולים"), שאת אדמותיהם מעבדים אריסים, הגרים עליהן, או בכפרים סמוכים.

בהקשר זה, התבטא סמילנסקי בצורה נחרצת לגבי הקושי לסלק את האריסים מהקרקע שנקנתה מידי החוכרים הגדולים:

"והפלחים קשורים לאדמתם ביותר ולא על-נקלה יעזבוה, כי לא כמותהם כ'ערבים' יושבי הדרום, הם קשורים לאדמתם, כי עובדים הם אותה בתור בעלים ולא בתור פועלים; הם השתרשו בה, כי בנו עליה בתיהם וחצרותיהם וקברו בה את קרוביהם וקדושיהם, ואינם קשורים כלל בדמיונותיהם לחיים אחרים, לארץ 'הנביא'".

ובהמשך הוא מבהיר את העימות הבלתי-נמנע: "והפלחים מרגישים כי ב'תנועת היהודים' צפויה להם סכנה... ומי שהיה בקהלם יודע את הברותיהם המלאות שנאה עזה למתנחלים החדשים, אף כי הם משתכרים לא-מעט במושבות החדשות. ואין להשתומם: יקרר האדמה לפלחים, ואותה הולכים ולוקחים המתנחלים... ואל תהי שנאת הפלחים קלה בעינינו!"

בהקשר זה הוא מביא כמה דוגמאות של עיתונים שכבר פרצו, וביניהם – סביב המושבה מטולה. הקרקע בעמק הזה נרכשה בידי פקידי הברון רוטשילד מידי הממשלה העות'מאנית, אשר גירשה מהמקום כפר של פלאחים דרוזים, שהשתתפו במרד הדרוזים. תשובי הכפר המנושלים התנפלו שוב ושוב על המושבה, ובסופו-של-דבר נאלצו פקידי הברון להגיע עמם לפשרה לגבי עיבוד חלק מאדמותיהם המופקעות.

מה המסקנה של סמילנסקי? הוא שב ומציע לא לרכוש קרקע מיושבת בידי פלאחים חוכרים, אלא לחפש שטחי קרקע גדולים של חוכרים גדולים.

סמילנסקי מודע לאפשרות של השוואה בין ההגירה היהודית לפלשתינה להגירות דומות של אירופים לאזורים אחרים בעולם. במאמר מ-1902, שהוזכר לעיל, מצביע סמילנסקי על מושבות שנוסדו כ"ארץ מולדת": אפריקה הדרומית, שנוסדה בידי הבורים, יוצאי הולנד, והמושבות שהקימו אנגלים בצפון אמריקה, באוסטלריה ובניו-זילנד. בהבדל מארצות אלה, הוא מציין, ארץ ישראל אינה "ארץ בתולה", אלא בלשונו "ארץ נושבת היא".

במאמרו "ההתיישבות בארץ-ישראל" ("השילוח", כ' י"ד, 1904), שב סמילנסקי לנושא בהכריזו: "שאר העמים **לקחו** את האדמה בהשמידם את יושביה, ואנו **נגאל** את האדמה במיטב כספנו ועבודתנו" (ההדגשות במקור כאן ובהמשך סעיף זה – ת"ג). אמירה זו מעידה,

על עשייה שמטרתה להקים בפלשתינה מה שמכונה "מושבה טהורה", שהוקמה באזורים אחרים בעולם, לפי הדוגמאות שהוא עצמו הביא. אך בהתחשב בכך שפלשתינה היא ארץ מיושבת – השגת המטרה הזאת תושג לא בהשמדת התושבים, אלא בדחיקת רגליהם באמצעות רכישת קרקעות מסיבית.

נושא אחר שבו עוסק סמילנסקי הוא במערכת היחסים הכלכליים בין החברות, רוכשות הקרקע, לבין המתיישבים היהודים. במאמרו "הישוב החדש" ("השילוח", כ' ט"ו, 1905) מביא סמילנסקי תיאור ביקורתי של החוזה, שעליו החתימה חברת יק"א מתיישבים יהודים.
האיכר היהודי היה במעמד של חוכר. רק לאחר סילוק חובותיו לחברה, אשר מימנה את הקמת הבניינים וקניית הבהמות וכלי העבודה, וכן נתנה באשראי סכום מסוים כדמי קיום – רק לאחר סילוק החובות האלה, יכול היה האיכר לקנות את הקרקע שעיבד, ושוב באשראי עם ריבית לשנים ארוכות. פירעון ההלוואה נעשה במזומן, ואם לאיכר אין מזומן – בתבואה. האיכר חייב בתשלום כל המסים שגובה הממשלה. האיכר חייב לקבל מיק"א אישור להעסקת פועלים, לפיתוח ענף חדש, וגם למכירת החלקה שברשותו. סמילנסקי מביע את דעתו, כי "האיכר אינו אלא אדם שהחברה משתמשת בו לעבודת נחלתה", ומעריכך, כי בכל ימי חייו, האיכר לא יספיק לפרוע את חובותיו.
אותו איכר יהודי, הנמצא בתלות כובלת כזאת בחברה שהיא חוכרת הקרקע או הבעלים שלה וכן מעניקת האשראי להקמת המשק, הוא עצמו מעסיק פועלים ערבים שכירים (חרתים). החראת, שהיה מעבד את הקרקע בשיטות המסורתיות (מחרשת מסמר, זריעה ביד) היה מקבל רבע עד חמישית מהיבול, ואם היה עושה שימוש בבהמות שלו – היה מקבל מחצית מהיבול.
במאמרו מביא סמילנסקי דוגמא של יהודים שהפכו אריסים על קרקע שהחכיר להם הפחה עבד-אלרחמן בעבר הירדן. לפי תיאורו, אותו חוכר גדול החכיר לקבוצת היהודים כ-6,000 דונם, לרבות בתי מגורים ורפתות. היהודים מצידם התחייבו להביא עמם בקר וכלי עבודה וגם פועלים (חראתים). על האריסים היהודים היה לתת לחוכר הגדול (בעל האחוזה) 26% מכל היבול וכן לשלם את כל המסים לממשלה. ומסכם סמילנסקי: התנאים שקיבלו האריסים-חוכרים היהודים בעבר הירדן "הרבה יותר רטובים והרבה יותר משוכללים מן התנאים שהתנתה חברת יק"א עם אריסיה".
בהמשך המאמר "הישוב החדש", מביא סמילנסקי תיאור של חלוקת הקרקע, בין האיכרים היהודים, כפי שבוצעה בקרקעות, אותן רכשו פקידי רוטשילד במטולה. מסתבר, שבמטולה הועתקה שיטת חלוקת הקרקע לחלקות, שהייתה נהוגה בכפר הערבי: לכל איכר לא ניתנה חלקה אחת, אלא ניתנו משבצות קרקע שונות. כפי שמתאר סמילנסקי, לכל איכר במטולה ניתנו 17 משבצות קרקע בחלקות שונות, שגודל כל אחת מהן נע בין 4 ל-33 דונמים. היו משבצות קרקע שרוחבן היה עשרה מטרים, ואילו אורכן – קילומטר.
המסקנה העולה מהתיאורים והניתוחים האלה של סמילנסקי היא, שבתחילת המאה ה-20, המתיישבים היהודים השתלבו באופן הייצור המסורתי, הן כאשר חכרו קרקע מערבים, והן כאשר חכרו אותה מחברה בבעלות יהודית (יק"א).

סמילנסקי מגלה דאגה נוכח העובדה, שאותם מהגרים יהודים חסרי רכוש, שניסו להקים משקים חקלאיים בתנאים שתוארו לעיל – שקעו בחובות. לכן הוא מדגיש במאמרו "הישוב החדש" את הצורך להבטיח, שמהגרים יהודים חסרי רכוש יישארו פועלים חקלאיים, ולא יהפכו בעלי משקים. הוא מציין, שהמהגרים חסרי הרכוש היו ברובם פועלים בארצות מוצאם, ולכן אפשר שימשיכו להיות פועלים גם בפלשתינה. אך כדי להבטיח שזה יקרה, הוא מציע לדאוג להם למגורים, למטבחים (אוכל חם) ולקביעות בעבודה. וכבר אזה, ב-1905, הוא מציע, לעודד את הפועלים היהודים להקים אגודות ולקבל על עצמם עבודה בקבלנות (מסגרת שכונתה קבוצות עבודה, ר' לעיל).

סמילנסקי עשה שימוש רב בשיח הציוני המקובל ושילב במאמריו ביטויים רבים כמו "גאולת הארץ", "אהבת האדמה", "התפתחות טבעית", ו"בריאת גוף חדש". אך קודם-כל היה איש מעשה, שעקב באופן מפוכח אחר ההתפתחות הקפיטליסטית של פלשתינה.

במאמרו "לשאלות ארץ-ישראל" (1902), סמילנסקי דוחה את הרעיונות שיהודים ישקיעו מהונם גם בפיתוח תעשייה. הוא מהזהיר, שפיתוח תעשייתי יגרום לעלייה בביקוש למוצרי מזון ולכן לעליית מחיריהם. כתוצאה מכך הפלאחים הערבים יכניסו שיפורים במשקיהם, מחירי הקרע יעלו, ויהיה קשה יותר לרכוש קרקעות. הוא גם מוסיף, שרוב הפועלים בתעשייה יהיו ערבים, אשר במקרה של משבר כלכלי – ירעבו ללחם. נוסף לכך, הוא מציין, כי תעשייה מולידה ניגודים מעמדיים ו"קנאה במנצלים הקובצים אוצרות כסף".

חולפות רק חמש שנים, ובמאמרו "הציונות המעשית" ("העומר", 1907), סמילנסקי משנה עמדה: הוא שר שיר הלל להתפתחות הקפיטליסטית החקלאית והתעשייתית כאחת. ובלשונו:

"בלי התפתחות קפיטליסטית הגונה לא יבנה הישוב ולא יבוסס כאן מצבנו האקונומי. והקפיטל, שגם הוא אינו יכול לבוא לא"י עד שירגיש כי למעשיו יש מבטח חוקי ידוע, לא יתחיל לפעול כאן, אלא אם יראה כי שכר נשקף לפעולתו". ולכן תפקיד הציונות הוא "לתת את היכולת לאנשים פרטיים הבאים לעשות עסקים, להיות כאן חלוצי הקפיטל. ולמשוך למעשה את החלוצים האלה אפשר ע"י הספקת קרדיט הגון, וכמובן על יסודות מסחריים איתנים ומוצקים".

וכך, התואר חלוצים, שיוחד תחילה למהגרים שהפכו איכרים ועיבדו את האדמה, מועבר חגיגית לבעלי ההון, שיביאו את הונם לפלשתינה.

סמילנסקי, שיצא חוצץ נגד פיתוח התעשייה רק חמש שנים קודם-לכן, ממחיש במאמרו מ-1907, מדוע תעשייה היא גם עסק וגם מעשה ציוני מעולה. הוא מחשב, כי רכישת קרקע והקמת משקים, שעלו למוסדות הציוניים והאחרים 90 מיליון פרנקים, סייעו ליישובן של 1,500 משפחות יהודיות בלבד ול"גאולה" של חלק אפסי של אדמת א"י. לעומת זאת, מציין סמילנסקי, אדון שטיין, אשר פתח ביפו מפעל מתכת בהשקעה של 200 אלף פרנקים, מעסיק 80 פועלים. מכאן, שאם ההשקעה של המוסדות הציוניים הייתה מופנית לתעשייה, היא הייתה מאפשרת את הגירתם של 36 אלף משפחות (במקום 1,500).

סמילנסקי מוסיף ומחשב, כי רכישת קרקע לצורך התיישבות יהודים בעצם מזרימה את ההון לידי ערבים: לידי מוכרי הקרקע הערבים וגם לידי הפועלים הערבים, המועסקים במשקים של היהודים. ובלשונו: "מכאן, שעם כל איכר יהודי שאנו מוסיפים בא"י, אנו מוסיפים חיים ופרנסה לשלוש משפחות של ערבים".

מכאן מסיק סמילנסקי כמה מסקנות:

האחת, שצריך לתעש את המשקים החקלאיים (ובלשונו, שהעבודה במשקים תהיה "רציונאלית ביותר, תרבותית ביותר"), ואז ניתן יהיה לשלם שכר גבוה יותר ולהעסיק בהם פועלים חקלאיים יהודים.

השנייה, שבדרך זו ניתן יהיה להבטיח, כי בארץ יתגבש (בלשונו) "מחנה פועלים עברים", שכן "**כל פועל עברי שבא"י צריך להישאר פועל,** כדי לא להמעיט את המחנה". כוונתו הייתה לצורך להתמודד עם התופעה הנפוצה של הגירה של פועלים יהודים קשי-יום חזרה לארצות מוצאם, וזאת לעיתים לאחר שהות של חודשים ספורים בארץ.

השלישית, שאין להפוך פועלים יהודים לבעלי משקים, משום ש"כל פועל שאנו עושים אותו לאיכר' או לאריס', אנו ממעיטים ע"י כך כוח **עובד** אחד מישראל ונותנים עם זה עבודה לעובד נכרי אחד, לכהפ"ח (לכל הפחות)". לכן הוא קרא לא לגזול מהפועלים את "מרצם הטבעי", הדוחף אותם להיטיב את מצבם בתור פועלים".

הרביעית, שאם רוצים להבטיח שהפועלים היהודים אכן יישארו פועלים, צריך לדאוג לתנאיי החיים שלהם ולזכויותיהם הסוציאליות. בהקשר זה מציע סמילנסקי, להבטיח לפועלים "מלווה בזול, מעונות משותפים, חנויות משותפות, בתי תבשיל משותפים, קבלה לעבודה בקבלנות, עזרה מדיצינית זולה, בתי מקרא משותפים, אחריות החיים, אחריות הזקנים, אחריות מפני מקרי אסון, ואחרון-אחרון חביב: שביתות מסודרות, כדי להגדיל את מחיר העבודה על חשבון ה'עודף' שמקבל הקפיטל".

החמישית מדברת בזכות התמיכה בהון: "והתפקיד העיקרי של המוסדות הפיננסיים והפוליטיים של הציונות עכשיו, אינו אלא לפנות את הדרך לפני **הקפיטל העברי**, אשר בלכתו לא"י ימצא שם את החוקיות הדרושה ואת הקרדיט הדרוש לפעולתו הקרקעית והתעשייתית גם יחד". וכיצד מתקשר עידוד ההון עם הדאגה לפועלים? על כך יש לסמילנסקי תשובה סדורה: "רק ע"י אותו הקפיטל אשר ינצל את הפועלים, יכולים הפועלים **להבנות".**

גרשון שפיר כתב את חיבורו (Shafir. 1996) בשנות השמונים של המאה ה-20, ופרסם אותו לראשונה בשנת 1989.

בפרק הראשון של חיבורו, מנתח שפיר את הפרקטיקה הקולוניאלית של "מושבה טהורה" (pure settlement colony) ושל "התנחלות אתנית-מטעית" (ethnic-plantation settlement). על רקע ניתוח זה, בוחן שבפיר את פעילות המוסדות הציוניים בפלשתינה, אותם הוא מציג ככאלה ששאפו לכונן "מושבה טהורה", אך בשל התנאים בארץ, נאלצו להסתפק בקניית קרקע. שפיר מציין את ההגנה, שהעניקו המעצמות האירופיות למתיישבים היהודים, בהם ראו המעצמות שותפים למאמץ להנהיג בפלשתינה יחסים המבוססים על שוק קפיטליסטי.

שפיר מסכם, כי המטרה של התנועה הציונית הייתה – "עיצוב חברת מתיישבים לאומית או טהורה". אך "כדי להפוך את פלשתינה לקולוניה של מתיישבים ובמיוחד מהסוג הטהור, הגופים המיישבים היהודיים לא יכלו להישען על דרכי הפעולה של השוק. היה עליהם לצבור הזדמנויות יזומות מינימליות וליצור תנאים הולמים בצורה מכוונת (שקולה); ליצור, כפי שזה היה, תנאיי חממה" (Shafir, 1996, p. 19).

בניתוח זה מעניק שפיר לתנועה הציונית מין כוח עליון: את היכולת לפעול שלא לפי תנאיי השוק, בתנאים שבהם כבר קיים שוק קפיטליסטי, גם אם הוא עדיין לא שלט באופן מלא בכל התחומים הכלכליים (למשל, בחקלאות המסורתית). עובדות המציאות בפלשתינה העות'מאנית מציגות מציאות שונה לגמרי. בעלי ההון והמוסדות היהודיים והציוניים עשו, במהלך הקולוניזציה של פלשתינה, שימוש מושכל בכל האפשרויות שנפתחו בפניהם: הם גם השתלבו באופן הייצור המסורתי, היכן שאלה היו התנאים; הם גם עשו עסקים בשוק הקרקעות, שהחל לפרוח; הם העסיקו כוח עבודה שכיר גם של ערבים וגם של יהודים, לפי הצורך; הם גם תמרנו לתועלתם את הלחץ להישגי מזומנים, שבו היו נתונים המדינה העות'מאנית והחוכרים הגדולים.

התנועה הציונית אכן התבססה על הניסיון הקולוניאלי האירופי, אך לא רק על שלב הנישול והחיסול הפיסי, אלא גם על השלב שביטא את תוצאות הקולוניזציה - כינונן של המדינות העצמאיות, שהקימו מהגרים אירופים בצפון אמריקה וביבשות אחרות. לכן, התנועה הציונית, אשר, כפי שמציין שפיר, הציבה לעצמה כמטרה את כינונה של "קולוניה טהורה", פעלה לבידול האוכלוסייה היהודית מבחינה גיאוגרפית ותעסוקתית, בתחום השירותים הציבוריים והתרבות ועוד. אך לא בתקופה המנדטורית (ר' חלק שני) ובוודאי לא בתקופה העות'מאנית, לא הייתה הפרדה מלאה בין יהודים לערבים, ובארץ שרר משטר כלכלי-חברתי (שהיה בתקופת מעבר ממשטר מסורתי לקפיטליסטי), שלו היו כפופים כולם, יהודים כערבים, חוכרים ערבים ובעלי הון יהודים, פלאחים ערבים ופועלים יהודים.

גם המסקנה של שפיר, לפיה הרעיון והפרקטיקה של "כיבוש העבודה", כלומר דחיקת רגליהם של פועלים ערבים בידי פועלים יהודים, היו עניינה של תנועת הפועלים המיליטנטית, ולא עניינו הישיר של ההון – יוצאת מההנחה המוטעית, לפיה ההון לא היה בעל הכוח הכלכלי-חברתי המכריע גם בכל הקשור במעמד העובדים השכירים ובמדיניות הגידור הציונית בשוק העבודה.

מהדברים של משה סמילנסקי, שהובאו לעיל, כמו גם מהמדיניות שניהלו המוסדות והאישים הציוניים, ובראשם ארתור רופין (כראש המשרד הארצישראלי של התנועה הציונית), ברור שלא הייתה פה יוזמה עצמאית של פועלים מאורגנים, המחליטים לסלק פועלים ערבים ולתפוס את מקומם. כשם שהפרקטיקה של נישול פלאחים (אריסים) ערבים מהקרקע נולדה בהתנהלות של בעלי ההון, אשר הנהיגו וניהלו את עבודת המוסדות הציוניים בהתאם לאינטרסים שלהם, כך גם הטיפוח של פרקטיקה מסוימת של עידוד קבוצות עבודה, אשר יתפסו את מקומות העבודה במשקים ובמפעלים היהודיים, באה קודם-כל מאותה הנהגה ושירתה אותם אינטרסים.

מעמד הפועלים, היהודי והערבי כאחת, התפתח בפלשתינה העות'מאנית באותם תנאים כלכליים-חברתיים של מעבר מחברה מסורתית לחברה קפיטליסטית. הסכסוך הלאומי היהודי-ערבי, ששורשיו אכן נעוצים באותה תקופה, היה התוצאה של ההתפתחות הזאת, אליה נוספה, כגורם מרכזי, ההשתלטות הקולוניאלית הציונית. הפועלים היהודים, שהועסקו

במושבות היהודיות, ניהלו מערכות רבות להגנה על זכויותיהם כפועלים, וגם "הצביעו ברגליים", כאשר התנאים היו בלתי-נסבלים. במקביל, המציאות הכלכלית-חברתית והמדיניות הציונית דחפו קבוצות של פועלים יהודים לעימות עם פועלים ערבים. אולם מציאות עגומה זו אינה מובילה בהכרח למסקנה של שפיר, לפיה תנועת הפועלים היהודית התפתחה בארץ לא על בסיס הניגוד עם בעלי המטעים במושבות, אלא על בסיס של סכסוך היהודי-ערבי בין פועלים בשוק העבודה.

גם כאשר הוקמו קואופרטיבים, מטבחים משותפים, קיבוצים – הם הקיפו רק חלק של הפועלים היהודים. היו פועלים יהודים רבים שהמשיכו לעבוד אצל מעבידים יהודים בחקלאות או במלאכה, וזאת מבלי להיות חלק מקואופרטיב. אך ההיסטוריה הרשמית המגמתית, אשר ניסתה כל השנים להציג את הקולוניזציה הציונית כמפעל ייחודי, בעל אופי חברתי-שוויוני – היא שהסתירה וממשיכה להסתיר את המציאות של קפיטליזם בתחילת דרכו, על כל הסבל שהוא גרם לפלאחים המנושלים ולפועלים השכירים, שהועסקו בתנאים קשים.

מאחר שהשלטונות העות'מאניים לא ערכו מפקדי אוכלוסייה סדירים,ניתן להשתמש במפקד הראשון שערכו הבריטים ב-1922 כמבטא בקירוב רב את המצב ששרר בפלשתינה גם בשלהי התקופה העות'מאנית. ממפקד זה עולה, כי ב-1922 חיו בפלשתינה 84 אלף יהודים, ומהם חיו בערים ירושלים, יפו ותל-אביב 54 אלף, או 64% מכלל האוכלוסייה היהודית (שביט 2003).

התלות של שני-השלישים של האוכלוסייה היהודית, אשר התגוררו ועבדו בערים, במוסדות הציוניים הייתה מצומצמת. בעלי הבתים, שהשכירו דירות לפועלים היהודים בערים, והמעסיקים בענפי התעשייה והמלאכה, המסחר והפיננסים לא היו זקוקים, בניהול ענייניהם היומיומיים, לסיוע המוסדות הציוניים. לכן היהודים העירונים, בהבדל מהיהודים שחיו בישובים כפריים, גם לא היו טרף קל לליבוי איבה ולתעמולה למען "עבודה עברית" ו"גאולת הארץ".

בקרב האוכלוסייה היהודית התגבשו, כפי שתואר לעיל, קבוצות פועלים, קואופרטיבים וקיבוצים. אך הכוח הדומיננטי בקפיטליזם הישראלי היו דווקא העירונים. לכן אי בסיס למסקנתו של שפיר, לפיה הכלכלה של הקהילה היהודית בפלשתינה העות'מאנית הצטיינה בקולקטיביזם פנימי. הפועלים היהודים, שהתגוררו במושבות וישובים חקלאיים אחרים, עסקו רובם בעיקר בהישרדות בחברה בורגנית, שכבר אז הייתה מקוטבת מבחינה כלכלית-חברתית.

בהתייחסו למקומה של תל-אביב בהיסטוריוגרפיה המקובלת של היישוב היהודי בארץ, מציין יעקב שביט:

"... תל-אביב כמו נמצאה מחוץ לתחום של האידיאולוגיה ההגיונית ושל האתוס ההגמוני וביטאה, באופן התפתחותה ובהווייתה, את הפער העמוק בין האידיאולוגיה ומערכת הסמלים של הזרם המרכזי בציונות, מזה, ובין המציאות החברתית-כלכלית, שנוצרה בארץ-ישראל, מזה. האידיאולוגיה ההגיונית כמעט לא השפיעה על מגמות התפתחותה האורבנית של העיר תל-אביב ושל התגבשות אופייה של האוכלוסייה בתל-אביב כחברה עירונית, וגם המוסדות הפוליטיים הכלל-ציוניים והכלל-ישוביים כמעט לא השפיעו על התפתחותה והתגבשותה" (שביט, 2003 ע"ע 60-61).

2.7 סיכום

הקפיטליזם אינו גובר על המשטר המסורתי אלא כתוצאה מתהליך כלכלי-חברתי ופוליטי, הגובה מחיר אנושי כבד, בגלל ההרס של צורות כלכליות-חברתיות ישנות, בגלל הנישול וההתרוששות.

בבואו לבחון את הדרכים, בהן גוברת הבורגנות על מעמד בעלי הקרקע, שליטי המשטר המסורתי, הצביע אנגלס על שתי דרכים עיקריות (אנגלס, 1957ד):

בדרך אחת, אותה ניתן לכנות **"התחלקות בשלל"**, בעלי ההון (הבורגנות) מגיעים לסוג מסוים של פשרה עם בעלי הקרקע, שחלקם קיבלו את הקרקע מהריבון (המלך), וחלקם הם סוחרים, שהשתלטו על קרקעות איכרים בשיטות כלכליות (רכישה, הפקעה בשל אי-תשלום חוב וכו'). בהסדר כזה, בעלי הקרקע ממשיכים לפעול לפי התוואי של המשטר המסורתי,

ואילו בבתי המלאכה ובמפעלי המנופקטורה מעסיקים פועלים בשיטות הדומות לשיטת הצמיתים, הנהוגה בכפר. בשיטה זו, הבורגנות צוברת עושר בצד, ליד המשטר המסורתי, הממשיך לתפקד פרק זמן היסטורי מסוים. דרך התפתחות זו הייתה האופיינית, בתקופות מסיימות, לאנגליה ולגרמניה, והיא לוותה בהופעת הכנסייה הפרוטסטנטית לדגמיה השונים.

בדרך השנייה, שאותה ניתן לכנות **"ההדחה"**, הבורגנות העולה מדיחה את בעלי הקרקע מהרכוש ומהשלטון, מעצבת ספר חוקים, המבוסס על ההגדרה הקפיטליסטית של הקניין הפרטי ועל הצבת ייצור הסחורות והעבודה השכירה במרכז. שיטה זו באה לידי ביטוי בצרפת, בעיקר במהפכה הגדולה (1789).

הן במקרה של ההתחלקות בשלל, והן במקרה של ההדחה, הבורגנות התעשייתית-פיננסית הייתה צריכה לנהל מאבקים נוספים, עד שהיא השיגה את שלטונה הבלעדי, ובמאבקים אלה היא שיתפה לעיתים, כשהיה לה כדאי, גם את הפועלים.

במקרה של פלשתינה היה עירוב של שתי השיטות האלה: הבורגנות הערבית פעלה לפי שיטת ההתחלקות בשלל וארגנה את הייצור הקפיטליסטי בתחילתו בצד הייצור המסורתי ותוך הימנעות מעימות חזיתי עם המשטר המסורתי. הבורגנות היהודית (לרבות המוסדות הציוניים) השקיעו מאמצים בהדחה של בעלי הקרקע, אך גם בהדחה של הבורגנות הערבית (בצד שיתוף פעולה, כאשר השתלם לה). הדחה זו נשאה, לכן, אופי כלכלי ולאומי כאחת. הבורגנות היהודית, במהלך התבססותה מול הייצור המסורתי, גם שיתפה במערכה גם את הפועלים (היהודים).

ניתוח אחר, העשוי לסייע בהבנת אופי הקולוניזציה של פלשתינה, השווה את ההתפתחות ארוכת הטווח של שני דגמים עיקריים של קולוניזציה – הדגם של קולוניית המטעים והדגם של קולוניה של "ארץ ריקה" (כלומר, כזו שרוקנה באלימות מתושביה המקוריים). המחקר הזה מצא, כי ארצות שהתבססו כקולוניית מטעים התפתחו בקצב איטי יותר, שכן המטעים שימרו מאפיינים של ייצור מסורתי, כמו תלות בלתי-אמצעית של הפועל בבעל המטעים (כעבד, או כפועל הכפות כלכלית למעביד), ולכן עיכבו את הפיתוח הקפיטליסטי. לעומת זאת, בארצות שיישמו את הדגם של "ארץ ריקה" (מרוקנת), אשר כלל גם הבטחת בעלות (חכירה לדורות) למהגרים על חלקות קרקע, והקמת רשתות חברתיות, כדי לשכנע אותם להשתקע - קצב ההתפתחות היה מהיר יותר, שכן בוצע סילוק פיסי של נושאי המשטר המסורתי, וההתפתחות הייתה מלכתחילה קפיטליסטית, ולכן מואצת (Engerman, Sokoloff, 2006).

אחד המדדים להשוואה בין שני הדגמים הוא שיעור משקי הבית שהייתה להם בעלות על קרקע בתחילת המאה ה-20. בארצות-הברית (בשנת 1900) ל-75% ממשקי הבית הייתה בעלות על קרקע, ובקנדה (1901) – ל-87% ממשקי הבית. לעומת זאת, במקסיקו (1910) רק ל-2.4% ממשקי הבית הייתה בעלות על קרקע (Ibid, p. 56). בדוגמא זו, ארה"ב וקנדה מייצגות את הדגם הקולוניאלי של "ארץ ריקה", ומקסיקו – את דגם קולוניית המטעים.

המחברים הגיעו למסקנה, כי התוצאות מרחיקות הלכת של הקולוניזציה האירופית על הארצות, שבהן התרחשה, מושפעות במיוחד מהשינוי שחל בהרכב האוכלוסייה באותן חברות, שבהן התבצע תהליך הקולוניזציה.

הקולוניזציה בפלשתינה, אשר החלה לפי הדגם של קולוניית מטעים (המושבות, רוטשילד), עברה עוד בתחילת המאה ה-20 לדגם של "ארץ ריקה", של רכישת קרקע (וגידורה בפני הפלאחים הערבים), של מכירה (החכרה) של הקרקע למהגרים, ושל הקמת ישובים נבדלים (כפריים ועירוניים) עבור המהגרים היהודים. בתנאים של פלשתינה בשלהי התקופה העות'מאנית, לא עמד על הפרק ביצוע של המודל הקולוניאלי של "ארץ ריקה" נוסח צפון אמריקה, וזאת למרות השימוש הנרחב, שנעשה בביטוי הציוני: "עם ללא ארץ לארץ ללא עם". לכן בוצעה דחיקת רגליה של האוכלוסייה הערבית בעיקר בשיטות כלכליות (רכישת קרקע, "גידור", קריטריונים של לאום בהעסקת פועלים) ובאימוץ הדגם של היבדלות פיסית-גיאוגרפית של המהגרים מהאוכלוסייה הערבית.

המשטר הקפיטליסטי, שעוצב בפלשתינה בתנאים אלה, נשא אופי אתנוקרטי, כהגדרתם של אורן יפתחאל ואחרים. תחילתו של משטר אתנוקרטי היא תמיד בכינונן של קהילות מהגרים אירופיים, המקימים משטר קפיטליסטי, המבוסס על יבוא הון "לאומי" ועל העדפת העסקתם של בני הלאום של המהגרים. אורן יפתחאל ואלכסנדר (סנדי) קידר מנו שלושה "מנועים" היסטוריים-גיאוגרפיים בעיצובו של משטר אתנוקרטי: "הקמתה של חברת

מתיישבים (settler society); הבנייתה של לאומיות-אתנית חזקה; ו'חלחולו' של 'הגיון אתני', המנחה את זרימת ההון, הפיתוח והריבוד המעמדי בחברות קפיטליסטיות, על-פי מסלולים אתניים נפרדים" (יפתחאל, קדר, 2003).

אולם גם כאשר המשטר הקפיטליסטי מעוצב בתנאים קולוניאליים ובדרך אתנוקרטית, הבורגנות, ובעיקר זו התעשייתית והפיננסית, ממלאת את התפקיד הכלכלי ההגמוני. בתנאים מסוימים, כפי שהראתה ההתפתחות בפלשתינה, יכולה להתקיים, לפרק זמן מסוים, הגמוניה פוליטית של מפלגות פועלים רפורמיסטיות. אך מצב פוליטי כזה אין בו כדי להעיד, שההון לא היה הגמוני דיו בחברה הפלשתינאית בכללותה, ולא היה בידיו להכפיף את תנועת הפועלים לעצמו, כפי שמסכם מיכאל שליו (Shalev, 1992, p.163). שליטתן הפוליטית של מפלגות פועלים רפורמיסטיות, הדוגלות ב"שלום בית" מעמדי ובהשתלבות מלאה בפרויקט הציוני, היא הכפפה של תנועת הפועלים להון.

"...והיו לו בראשו ידיעות מסודרות מכל הבא והמזדמן, לרבות פרקים בכימיה, בביולוגיה,
בהיסטוריה ובעיקר בכלכלה ובבניית משק מתפתח,
ואתה רק שאל על גורל הקולוניאליזם האנגלי, הצרפתי או הגרמני, באפריקה, באסיה וגם באמריקה,
ומה לומדים מפלישה זו של האדם האירופי אל היבשות הנחשלות,
ומה צריך שנלמד אנחנו כשמחדשים ומחיים את הארץ הישנה שלנו, שאיננה רק שלנו..."
(ס. יזהר)[39]

פרק 3. האינטרסים הכלכליים והמדיניים-צבאיים של בריטניה

כיבוש פלשתינה בידי הצבא הבריטי בשנת 1917 והפיכתה לחלק מהאימפריה הבריטית (הצעד אושר בדיעבד על-ידי חבר הלאומים, אשר העניק לבריטניה מנדט על פלשתינה) לא שינו בבת-אחת את המציאות הכלכלית-חברתית, אבל השפיעו רבות על התפתחותה: פלשתינה הועמדה במצב של תלות פוליטית וגם כלכלית במטרופולין הבריטי.

כפי שצוין בחלק הראשון, פלשתינה בעשור השני של המאה ה-20 הייתה ארץ אגרארית מובהקת. ביטוי לכך נמצא בנתוני הייבוא והייצוא של 1920. באותה שנה נמנו עם מוצרי הייבוא העיקריים: אריגי כותנה, סוכר, אורז, קמח, טבק וטקסטיל. דלק לסוגיו (פחם ונפט) – היווה 27 אחוזים מהייבוא, ואילו עץ וסחורות של ברזל ופלדה (לא מצוין מכונות) – 17 אחוזים מהייבוא. הייצוא של פלשתינה באותה שנה היה מורכב כולו מייצוא של תוצרת חקלאית טרייה או מעובדת: תפוזים, סבון (משמן זית), אבטיחים, יין, קטניות ופירות. יצוא הסחורות מפלשתינה בראשית תקופת המנדט כיסה כרבע מכלל הייבוא אליה, וכתוצאה מכך היה לפלשתינה עודף יבוא שנתי גדול ("ידיעות של החברה להתפתחות הכלכלית של א"י", 1921).

תחנות-הכוח הראשונות הוקמו בפלשתינה בשנים 1925-1923 (בתל-אביב ובחיפה), ועד להקמתן היה השימוש בחשמל המופק במנועים חשמליים מצומצם. כך, למשל, במפעלי חרושת בבעלות יהודים היו בשנת 1922 מנועים בהספק כולל של 800 כוחות סוס בלבד (ספר הכלכלה היישובית לשנת תש"ז – 1947, ע' 217).

3.1 בריטניה וצרפת מחלקות ביניהן את הירושה העות'מאנית

החדירה של בריטניה למזרח-התיכון, ובמיוחד למצרים, לעיראק ולאיראן, הייתה תוצאה של חתירת המעצמות האימפריאליסטיות האירופיות להשיג שליטה באזורים שונים בעולם לשם ניצול אוצרות הטבע, השגת אזורי השקעה רווחיים והקמת מאחזים צבאיים ומדיניים. ניתוח כללי של חדירה זו וסקירת תולדותיה חורגים ממסגרת הספר הזה, ולכן נדון בהן במידה שהן השפיעו על ההתפתחות הכלכלית והחברתית של פלשתינה.

צרפת ניסתה לכבוש את פלשתינה באמצעות המסע הצבאי של נפוליון (1799). המסע נכשל, אך הוא סימל את חריפות המערכה על השליטה בארץ זו.

בריטניה מצידה הייתה הראשונה לפתוח קונסוליה בירושלים (1847), שבין תפקידיה היה גם התפקיד של הענקת חסות כללית ליהודים. אליאב מעריך, כי "הגורם היהודי היה אפוא משני, אך אומץ ברצון כאמצעי נוסף לחיזוק ההשפעה הבריטית וכמשקל נגד לקתולים ולאורתודוקסים" (אליאב, 1978, ע' 46). הקתולים, יש לזכור, היו תחת חסות צרפת, ואילו האורתודוקסים – תחת חסות רוסיה הצארית.

מלחמת העולם הראשונה הסתיימה בתבוסתן של גרמניה, תורכיה ורוסיה. בנצלן תבוסה זו, חילקו ביניהן המעצמות המנצחות, בריטניה וצרפת, את מרבית השטחים, שהיו קודם-לכן בתחומי האימפריה העות'מאנית (פרט לתורכיה עצמה ולתימן, וכן לשטח שיהפוך בהמשך סעודיה, אשר הוכרו כמדינות עצמאיות). בריטניה הוכרה כמעצמה בעלת מנדט שליטה בעיראק, בעבר הירדן ובפלשתינה. שליטה זו נוספה לשליטתה המלאה באיראן, בכוויית ובנסיכויות המפרץ, שהיו כולן ארצות מפיקות נפט.

חלוקתה העתידית של השליטה בשטחים העות'מאניים, סוכמה בהסכם סודי, שגיבשו שני דיפלומטים: מארק סייקס הבריטי ושארל ז'ורז' פיקו הצרפתי (הסכם סייקס-פיקו) עוד במאי

---

[39] ס. יזהר, מקדמות, זמורה-ביתן מוציאים לאור, 1992, ע' 21.

1916. קיום ההסכם האימפריאליסטי הזה נחשף בידי ממשלת רוסיה הסובייטית בנובמבר 1917.

פלשתינה העות'מאנית, שלא הצטיינה, ככל שהיה ידוע אז, בשפע אוצרות טבע (פרט לאוצרות ים המלח), ושלא נמצא בה נפט בכמויות מסחריות, לא שימשה יעד חשוב להשקעות הון זרות, ובכלל זאת בריטיות. מטרת כיבושה של פלשתינה על-ידי הבריטים בתקופת מלחמת-העולם הראשונה, הייתה אפוא, בראש וראשונה אסטרטגית-מדינית: להבטיח את האינטרסים הבריטיים במזרח-התיכון ולחזק את מעמדה של בריטניה בהתמודדות עם מעצמות אימפריאליסטיות אחרות, ובעיקר עם צרפת וארצות-הברית. עם השיקולים האסטרטגיים הבריטיים נמנה גם ההגנה מצפון על השליטה הבריטית בתעלת סואץ, והאפשרות להקים בה, במידת הצורך, בסיסים צבאיים, ימיים ואוויריים, כחלק ממערך בריטי אזורי, שנועד להבטיח קשר יבשתי עם הודו.

3.2 **שיקולי השליטה במקורות הנפט**

האינטרסים הכלכליים של האימפריאליזם הבריטי במזרח-התיכון התמקדו באותה תקופה בנפט (שנתגלה בעיראק ובאיראן) ובתעלת סואץ שבמצרים. פלשתינה, הממוקמת בקרבה גיאוגרפית לאיראן, לעיראק ולמצרים, הייתה מאחז אסטרטגי חשוב, ולריכוזם של כוחות צבא וצי בה נודעה משמעות רבה לגבי יכולתה של בריטניה להתערב ולהשפיע על ההתפתחויות באיזור. **וינסטון צ'רצ'יל**, מי שהיה שר המושבות ולאחר מכן ראש-הממשלה של בריטניה, אמר בנאום שנשא ב-17 ביולי 1913: "עלינו... להשיג את אספקת הנפט שלנו, במידת האפשר ממקורות שהם תחת פיקוח או השפעה בריטיים, ולאורך אותן דרכי ים ואוקיאנוס, שעליהן יכול הצי להגן בביטחון ובקלות מירביים" (Bonne, 1932).

תולדות הבעלות על **חברת הנפט העיראקית (IPC)** מדגימה את מאבקי הכוח בין המעצמות האימפריאליסטיות במזרח-התיכון בראשית המאה העשרים. ראשיתה של IPC בחברה שכונתה "חברת זיכיונות המזרח ואפריקה", אשר הוקמה ב-1908. בשנת 1912 שונה שמה ל"חברת הנפט התורכית", בעלי המניות שלה היו הבנק הלאומי של תורכיה (הון בריטי, 50 אחוזים מהמניות), קבוצה של הון בריטי-הולנדי (25 אחוזים מהמניות), ודויטשה בנק (הון גרמני, 25 אחוזים מהמניות) (Bonne, 1932).

בוועידת סן-רמו, שכונסה בתום מלחמת-העולם הראשונה, קיבלה צרפת את חלקו של ההון הגרמני **בחברת הנפט התורכית**, והושג הסכם, שלפיו אזור מוסול (עיראק) יהיה בשליטה בריטית, וצינורות הנפט מן האזור הזה אל הים התיכון יעברו באזורים שבשליטה צרפתית (סוריה ולבנון).

אולם בעקבות לחץ חריף מצד ארצות-הברית, שתבעה מבריטניה מדיניות של "דלת פתוחה" לחדירה כלכלית לגבי כל המדינות, נאלצו בריטניה וצרפת לצרף גם הון אמריקאי לבעלות על חברת הנפט. בעוקבות זאת שונה שמה של החברה בשנת 1928 ל"חברת הנפט העירקית". בעת רישומה, ביוני 1929, הייתה חלוקת המניות בה כדלקמן: לכל אחד מארבעת המשקיעים העיקריים - סטנדרד אויל (ארה"ב); חברת הנפט האנגלו-איראנית; החברה הבריטית-הולנדית (חברת של) וחברת הנפט הצרפתית – הוקצו 23.75 אחוזים מן המניות. 5 האחוזים הנותרים ניתנו לחברת ההשקעות של גולבקיאן (ארמני, ששימש סוכן בהשגת הזיכיון לניצול שדות הנפט בעיראק). השותפות לבעלות על IPC הסכימו ביניהן (בהסכם הידוע בשמו "הסכם הקו האדום"), כי לא יתחרו זו בזו במדינות, שהיו בעבר חלק מהאימפריה העות'מאנית. בפועל, הן הקימו קרטל נפט, ששלט בהפקת הנפט גם בנסיכויות המפרץ ובתימן. חברות אלה, יחד עם שלוש חברות אמריקאיות, שפעלו בעיקר באמריקה הלטינית, כונו "שבע האחיות", ויחד הן הנהיגו משטר נפט עולמי, שמנע את הקמתו של שוק נפט גולמי עולמי פתוח (נמירובסקי, פרויס, 1933; Marcel, 2006).

הרכב המניות של חברת הנפט העיראקית מצביע על עוצמתה היחסית של בריטניה: בחלקה עלו כמחצית מהמניות (אלה של חברת הנפט האנגלו-איראנית ואלה של חברת של). עוצמה זו, שלוותה במדיניות קולוניאלית נמרצת, היא שהבטיחה את אחיזתה של בריטניה בפלשתינה, למרות שגם צרפת גילתה בה עניין רב.

בהמשך הזמן ניצלה בריטניה את פלשתינה לא רק כמאחז אסטרטגי אלא גם במישרין לענייני הנפט: בשטחה של פלשתינה הונח צינור נפט אל הים התיכון והוקמו בתי-זיקוק עבור

חברות בריטיות. בינואר 1931 נחתם הסכם בין ממשלת פלשתינה (כלומר, השלטון הבריטי בפלשתינה) לבין חברת הנפט העיראקית, שלפיו הוענק לה זיכיון ל-70 שנה. הזיכיון כלל את הזכויות הבאות: הנחת קווי צינורות בתחום פלשתינה עד לשפת-הים; הקמת מפעלים נלווים כגון בתי-זיקוק, בתי מלאכה, תחנות שאיבה, בריכות, תחנות-כוח, נמלים מיוחדים; סלילת כבישים והנחת מסילות ברזל; בניית רשת טלפון וטלגרף; ניצול ללא-תשלום של אוצרות טבע כגון גבס ואבן (פרט לדמי רישיון); העסקת כוח עבודה ללא כל הגבלות הגירה; מעבר חופשי בגבולות; הפעלת כוח משטרתי משלה. החברה זכתה בפטור מלא ממכס, ממס-הכנסה, ממסי רכוש ומכל מס אחר, והותר לה להטיל מסים ותשלומים על השימוש במתקניה.[40]

הנציב העליון הבריטי, החתום על כתב הזיכיון כנציג פלשתינה, מתחייב בו לשרת את חברת הנפט בכל התחומים: לא רק לוותר על הכנסות ממסים על פעילות החברה, אלא גם להפקיע עבורה קרקע הנחוצה להקמת מתקנים או להנחת צינורות הנפט, להבטיח למועסקים אצלה ולתוצרת מעבר חופשי בגבולות, ולדאוג לביטחון המתקנים באמצעות כוחות משטרה.

הזיכיון היה, אפוא, בעל אופי קולוניאלי מובהק, בהעניקו לחברת הנפט זכויות-יתר, שהעמידו אותה מעל למערכת החוקים והכללים של המערכת המשקית הקיימת. באמצעות הסכם זה עברה בעצם גם פלשתינה לשלטונה של חבר הנפט הבריטית רבת-ההשפעה, שזכתה בתנאים שלכמותם לא זכתה שום חברה פרטית אחרת בפלשתינה.

באוקטובר 1922 קיבלה חברת נפט בריטית אחרת, **חברת הנפט האנגלו-איראנית**, זכויות מעבר בפלשתינה. חברה זו השיגה הסכם עם חברת הנפט העיראקית, ושתיהן יחד ניגשו לבניית בתי-הזיקוק בחיפה. כשהושלמה בנייתם ב-1939, הגיעה תפוקתם השנתית של בתי-הזיקוק למיליון טונות נפט, וכעבור 5 שנים גדלה התפוקה ל-4 מיליוני טונות (Shwadran, 1973).

אופי קולוניאלי היה גם להסכם שנחתם ב-1936 בין ממשלת בריטניה וממשלת עיראק (הפרו-בריטית), שלפיו תקבל ממשלת עיראק אזור סחר חופשי בנמל חיפה, וגם תזכה בהורדת המס על האורז העיראקי ל-50 אחוזים מרמתו הקיימת.

3.3 **כלכלה של מושבה בריטית**

מראשית השתלטותו על פלשתינה, שם השלטון הבריטי דגש בפיתוח של תשתית התחבורה לנוחיות הצבא הבריטי, ביצירת תנאים נוחים להשקעות הון בריטיות ובשמירת פלשתינה כאזור חקלאי נוסף למטרופולין הבריטי. בשנים הראשונות לשלטון הבריטי בפלשתינה, הוצאו סכומים נכבדים מתקציב הממשלה הבריטית המקומית לסלילת כבישים ולפיתוח רשת מסילות הברזל ורשת התקשורת.[41]

במיסגרת פיתוח התשתית התחבורתית, שידרגה ממשלת המנדט את פסי הרכבת שירשה מהשלטון העות'מאני והניחה מסילות רחבות יותר בקו יפו-ירושלים ובקו חיפה-קנטרה. התקציב של ממשלת פלשתינה שימש גם למימון האחזקה של מסילות הברזל בסיני (חלק של הקו חיפה-קנטרה) ובעבר הירדן (המשך של רכבת העמק, שהייתה קטע במסילת הברזל החיג'אזית). שלטון הבריטי פיתח, נוסף לקווי רכבת, גם מערכת כבישים ונמלי ים ואוויר, וזאת קודם-כל בהתאם לצרכים של הצבא הבריטי ושל הבטחת יציבות השליטה הקולוניאלית.

השלטון הבריטי עודד את הפיכתה של פלשתינה לארץ חקלאית מונוקולטורית – וזאת על-ידי עידוד הפרדסנות. השטח הנטוע פרדסים גדל מ-29 אלף דונם בשנת 1922 ל-300 אלף דונם בשנת 1937, כלומר: פי 10 במשך 15 שנה בלבד (Statistical Abstract, 1939, p. 45). ארץ היעד העיקרית של יצוא התפוזים מפלשתינה הייתה בריטניה.

עם התבססות השליטה הבריטית בפלשתינה, ההשקעות של הון בריטי בה זרמו גם לענפי תעשייה: לעסקי עיבוד נפט, לחברת החשמל ולחברת האשלג, למפעלי הסיגריות, הגפרורים, המלט והגופרית. ההון הבריטי הושקע בעיקר בענפי תשתית, המבוססים על ניצול גלם מקומי, או בענפים שהם תנאי להתפתחות התעשייתית (חשמל, למשל). במקביל הקימו

---

[40] Convention Regulating the Transit of Mineral Oils of Iraq Petroleum Company limited through the Territory of Palestine. Official Gazette, 1st February, 1931

[41] רשת הכבישים בפלשתינה המנדטורית גדלה מ-425 ק"מ ב-1917 ל-4,225 ק"מ ב-1947 (בק, 1974).

חברות בריטיות סניפים של מפעליהן: מפעלי מזון פלשתינאיים (יצרני "בלובנד") הוקמו על-ידי מונופול מוצרי המזון יונילבר.

במרבית התקופה שקדמה למלחמת-העולם השנייה, נרשם עודף בתקציב של ממשלת המנדט בפלשתינה. בסיכום המתייחס לשנים 1920-1938, עלו הכנסות הממשלה על הוצאותיה ב-2.4 מיליון לירות (Statistical Abstract. 1939, Table 132). עודף זה של הכנסות על ההוצאות מצביע על כך, שהשלטון הבריטי בארץ הגביל את ההשקעות הממשלתיות לתחומים, שהיו נחוצים לו באופן ישיר להבטחת שליטתו ולניצול אוצרות הטבע, מדיניות זו יצרה, כפי שנראה בהמשך, מכשולים בדרך להצבר הון קפיטליסטי ולהתפתחות הבורגנית המקומית.

"**ארץ ישראל אינה בראש וראשונה מושבת ניצול, אלא תחנת מעבר**, לנפט לאניות ולמטוסים. **וחשיבותה זו עולה על תפוקת-התועלת הכלכלית ממנה.** תועלת זו חשובה במידה שהיא מורידה את ההוצאות של הקיסרות, והרי את הוצאות הבסיסים בסינגפור שילמו לא במעט הסינים של סינגפור. המגמה הזאת של פיתוח מוגבלת, כמובן, על-ידי המגמה הכללית של החזקת המזרח התיכון בתור אזור מעבר, שפיתוחו היתיר עלול לגרום לעצמאות יתירה" (ושיץ. 1947, ע' 122).

בריטניה התייחסה לפלשתינה כאל עוד מושבה בריטית במוסגרת האימפריה העולמית שלה. "ארץ ישראל נוהלה בכללו של דבר במתכונת המשפטית והארגונית של מושבת כתר בריטית, וגם המדיניות הכלכלית יושמה במסגרת הרחבה של המדיניות הבריטית במושבות... יעדה הראשון של מדיניותה הכלכלית של ממשלת ארץ-ישראל היה לקדם את האינטרסים האסטרטגיים של האימפריה הבריטית" (גרוס, 2000, ע'ע 173, 174). האינטרסים הכלכליים-האסטרטגיים הבריטיים התרכזו בעיקר סביב התוכנית להובלת נפט מעיראק לאירופה דרך חיפה (הנחת קו צינור נפט, הקמת בתי הזיקוק והתעשיות הנלוות), וסביב השאיפה להגן על הנתיבים הימיים והיבשתיים המחברים את בריטניה לאיראן, להודו ולמדינות השכנות לה.

לצורך הניידות של כוחות הצבא והבטחת זרימת הנפט לאירופה, השקיעה ממשלת במנדט בהרחבתו ובשיפורו של מערך הרכבות, שירשה מהשלטון העות'מאני. קו הרכבת שהחל בקנטרה (סיני) ועבר בפלשתינה (חיפה) המשיך לעבר ביירות וטריפולי בלבנון. פיתוח התשתיות למטרות צבאיות, קודם-כל, כלל גם את הרחבתו של נמל חיפה (1929-1933) והפיכתו לנמל עמוק המים הראשון בפלשתינה (גרוס, 1982)..

מגמות הפיתוח של המשק הפלשתינאי, שבאו לידי ביטוי בתקציבה של ממשלת המנדט ובצווים שפרסמה, נקבעו קודם-כל בהתאם לאינטרס הקולוניאלי הבריטי, אשר שם דגש בפיתוח התעשייה וכלל המגזר העירוני, שמהם ניתן לגבות יותר מסים, ואשר בהם יכול ההון הבריטי למצוא יעדי השקעה אטרקטיביים.

בשרתה בנאמנות את האינטרסים של האימפריה הבריטית, ממשלת המנדט בפלשתינה שמה דגש בהחזקת הצבא; בפיתוח תשתית תחבורתית; במניעת גילויי התנגדות לשלטון הבריטי באמצעות טיפוח מנהיגות מקומית משתפת פעולה ובדיכוי כל התנגדות פעילה; בהבטחת בלעדיות בשוק הפלשתינאי לסחורות בריטיות ולהון בריטי; ב"מודרניזציה" כלכלית, המשרתת מטרות אלה. ואת כל המטרות האלה מימש המינהל הקולוניאלי הבריטי באמצעות גביית מסים מהאוכלוסייה הכבושה עצמה.

הוצאות הממשל הבריטי בפלשתינה אכן הופנו בעיקר לתפקידי שיטור ודיכוי, במטרה לבסס את השלטון הקולוניאלי. בשנים 1920-1939, הופנו 60% מהוצאות הממשלה הבריטית בארץ לניהול משטר המנדט (הכיבוש) של פלשתינה: להחזקת הצבא והמשטרה והמנגנון הפקידותי. כ-30% מהתקציב הופנו לנושאי תשתית שהיו חשובים לשלטון הבריטי, כגון רכבות, תקשורת ועבודות ציבוריות. ורק 10% מההוצאות הופנו לתחומים של רווחה (חינוך ובריאות). לשם השוואה: באותן שנים, בריטניה עצמה הקצתה למעלה ממחצית הוצאות הממשלה לשירותי חינוך, בריאות, סעד וביטוח סוציאלי (גרוס, מצר, 2000).

בשנת הכספים 1936/7, היוו ההוצאות הישירות להחזקת הצבא הבריטי וכן המשטרה ובתי הסוהר, לרבות ההוצאה לבניית מתקנים צבאיים, 37% מכלל תקציב ממשלת המנדט (Himadeh. 1938).

ההוצאות לצבא ולמשטרה גדלו בצורה דרסטית בתקופת מלחמת-העולם השנייה. שיעור ההוצאות לצבא ומשטרה בתקציב של ממשל המנדט גדל מ-28% ב-1939/40 ל-62% בשנת 1944/5. הן המשיכו להיות גבוהות גם לאחר מכן ועד לסיום המנדט ב-1948.

בתקופת מלחמת העולם השנייה (1940-1945), פעלה ממשלת המנדט להגדלת גיוס המסים למימון החזקת יחידות הצבא (מס הכנסה הונהג ב-1941), לפיתוח הייצור של ציוד צבאי ושל הספקה ליחידות הצבא הממוקמות בארץ ובארצות השכנות, ולפיקוח הדוק על השימוש בגלם בתעשייה. בשל הגידול התלול במספר הפועלים השכירים שהועסקו בידי הממשלה, ונוכח התביעות שהעלו הפועלים וארגוניהם (ר' פרק 5), נאלצה ממשלת המנדט גם לחוקק כמה חוקים סוציאליים כמו חוק הגנת הדייר (1940), ולאשר הסכם בדבר תוספת יוקר[42], אשר תשולם כפיצוי לפועלים על שחיקת שכרם עקב עליות המחירים (1942).

תקציב ממשלת המנדט מומן בעיקר על-ידי גביית מיסים, וקודם-כל מכס על סחורות מיובאות, ועל-ידי הכנסות מהמפעלים הממלכתיים (רכבת, דואר וכו'). לפי חישוב, המתייחס לשנים 1920-1930, מימנו ההכנסות ממכס 35 אחוזים מהכנסות הממשלה; ההכנסות ממפעלים ממלכתיים – 25 אחוזים; ההכנסות ממיסים מנהליים שונים – 10 אחוזים; ואילו ההכנסות ממיסי רכוש, לרבות העושר ומיסי הקרקע והבתים – כ-15 אחוזים מההכנסות (Mirghani, 1920).

לאחר כינון שלטונם, הנהיגו הבריטים שורה של שינויים בשיטת המיסים העות'מאנית (Granovsky, 1935). בשלב הראשון, ביטלו מיסים שלא התאימו לניהול קפיטליסטי-קולוניאלי, ובכללם - מס שהיה מוטל על סוחרים ובעלי-מלאכה, מס פטור משירות צבאי (אזרחי פלשתינה המנדטורית לא היו חייבי גיוס), ומס פטור מעבודות ציבוריות. ב-1928 בוטל מס הוורקו (מס על רכוש דלא-ניידי), ובמקומו הוטל **מס רכוש עירוני** אחיד בגובה של 10 אחוזים (ב-1931 הוא הועלה ל-15 אחוזים) מערך הקרקע או הבניין. באותה שנה הוטל גם **מס רכוש כפרי**, ששיעוריו חושבו לפי פריון הקרקע והיבול השנתי הממוצע של כל גידול (בנושא זה ראה להלן, פרק 4).

הבריטים הטילו גם מיסי עקיפין על צריכת מוצרים מסיימים. **ההיטלים** על גפרורים, מלח, טבק, משקאות ומלט סיפקו חלק ניכר מההכנסות ממיסים בשנות ה-40. בשנת 1941/42 הוטל **מס הכנסה**.

מדיניות השלטון הבריטי בתחום מערכת המיסים כוונה, אפוא, להשגת מטרה כפולה: מצד אחד, להבטיח מקורות מימון לצורכי השלטון עצמו, כך שהתושבים-הנתינים יממנו את השלטון הזר; מצד שני, לבנות מערכת מיסים כזאת, שתבטא את ההתפתחות הקפיטליסטית ותעודד אותה. בשנים 1920-1937, הספיקו המסים שגבתה ממשלת המנדט (54 מליון לא"י) לא רק לכסות את הוצאותיה להחזקת הצבא והמשטרה וכלל המנגנון הקולוניאלי (52 מיליון לא"י), אלא אפילו נותר לה עודף מצטבר של 2 מיליון לא"י (Himadeh, 1938).

נתונים על הכנסות השלטון המנדטורי ממיסים ערב מלחמת-העולם השנייה ובסיומה מצביעים על כך, שהבריטים אכן הצליחו להגדיל במידה ניכרת את גביית המיסים. הנתונים גם מצביעים על אובדן המשמעות הכלכלית של מיסים ישנים, שביטאו את אופן הייצור המסורתי, כמו העושר (מס על יבול), הוורקו (מס על אדמות בחכירה פרטית) והאגנאם (מס על בהמות, מחושב לפי ראש), ואת עליית משקלם של מיסי ההכנסה והרכוש, שהם מיסים קפיטליסטיים מובהקים. בשנת 1944/45 היווה מס ההכנסה 39 אחוזים מתקבולי המיסים, ואילו מיסי הרכוש הכפרי והעירוני היוו אז רק כ-18 אחוזים מתקבולי המיסים (ראה בלוח להלן).

---

[42] הסכם תוספת היוקר נחתם ב-1940 בין ההסתדרות לבין התאחדות בעלי התעשייה. בפועל הוא חל רק על מחצית פועלי התעשייה היהודים, שהועסקו במקומות עבודה מאורגנים.

לוח 2: תקבולי המיסים של ממשלת פלשתינה

	1939/40		1944/45	
	באלפי לירות	באחוזים	באלפי לירות	באחוזים
רישיונות	84	8.5	262	4.1
מס בהמות	27	2.8	210	3.3
מסי בניין וקרקע (וורקו)	4	0.4	2	-
עושר (מחוז ב"ש)	3	0.3	11	0.2
מס רכוש כפרי	104	11.0	465	7.2
מס רכוש עירוני	297	30.3	680	10.5
מס הכנסה	-	-	2,533	39.3
בולים	75	7.6	269	4.2
היטלי גפרורים, מלח, משקאות, טבק ומלט, וקנסות	382	39.1	2,019	31.2
סך הכל	976	100.0	6,451	100.0

המקור: Statistical Abstract 1944/45 p. 81

3.4 שיתוף הפעולה עם התנועה הציונית

השלטון הבריטי בפלשתינה, שדאג לקדם את האינטרסים הכלכליים של בעלי-ההון הבריטיים בתחום ההשקעות, התעשייה וסחר-החוץ, הקדיש מאמץ מיוחד גם לקידום הקולוניזציה הציונית באמצעות מהגרים יהודים והעניק לה תמיכה והגנה.

האימפריאליזם הבריטי היה אמון על הקמת מושבות מהגרים בארצות שתחת שלטונו, ובעיקר בארצות דלילות אוכלוסייה כמו אמריקה הצפונית, אוסטרליה וניו-זילנד. בעשור השני של המאה ה-20, בעת שבריטניה השתלטה על פלשתינה, הוכיח הניסיון שנצבר את חשיבותן של מושבות מהגרים לביסוס החדירה הקולוניאלית ולהבטחת "הקשרים המיוחדים" של המושבה עם המטרופולין. בתנאים של פלשתינה, העדיפו הבריטים להישען לא רק על השכבה השלטת הערבית המקומית (בעלי קרקע וחוכרי קרקע גדולים, סוחרים ובעלי ממון ערבים אחרים), אלא גם, ובעיקר, על ההגירה היהודית ועל שיתוף הפעולה עם בעלי-הון יהודים ועם התנועה הציונית. מבחינתה של ממשלת המנדט, פיתוח המשק הקפיטליסטי בפלשתינה והמפעל הקולוניאלי הציוני השלימו זה את זה.

גבריאל שפר סיכם, כי ההכרה של מדינאים ופקידי ממשל בריטיים בחשיבותה האסטרטגית של א"י "קבעה במידה רבה את החלטתם לסגת מהסכם סייקס-פיקו ולהחדיר את התנועה הציונית, שבה ראו גורם בעל חשיבות מדינית פוטנציאלית למשחק המזרח-תיכוני והארץ-ישראלי" (שפר, 1983).

על רקע זה פורסמה ב-2 בנובמבר 1917 **הצהרת בלפור**, שבה נאמר שממשלת הוד מלכותו תראה בעין יפה את "כינונו בפלשתינה של בית לאומי עבור העם היהודי" ותסייע כמיטב יכולתה להשגת מטרה זו. הכרזתו של בלפור, שר החוץ הבריטי, נמסרה ללורד רוטשילד, אך נוסחה בעוקבות בקשתו של חיים וייצמן, ממנהיגי הציונות. הצהרה זו נכללה במסמך המנדט הבריטי על פלשתינה , שאישר חבר הלאומים ב-1922.

בהמשך החיבור נראה כיצד סייעה ממשלת בריטניה באופן מעשי לקולוניציזיה הציונית, וכיצד גרמה מדיניותה להיווצרות סתירות לאומיות וחברתיות חריפות. למרות שבריטניה

נאלצה לתמרן נוכח הזעם הגואה של המוני-העם הערבים, הרי ביסודו-של-דבר היא ראתה בקולוניזציה הציונית מכשיר חשוב בביסוס מעמדה בפלשתינה ובאזור, ודרך להתחמק ממתן עצמאות לפלשתינה. ואילו ההנהגה ציונית נהנתה ממטרייה צבאית/משטרתית בריטית. "הבחירה בבריטניה וההימנעות מהפעלת כוח עצמאי (שהיה מוגבל בכל מקרה) עשתה את בטחונו של היישוב היהודי תלוי באופן מובהק בכידון הבריטי" (גולני, 2002, ע' 122). שיתוף הפעולה המדיני והצבאי עם השלטון הבריטי התבטא בהמשך בעצם קיומו של ארגון הצבאי-למחצה "ההגנה", שרבים מחבריו נשאו נשק באופן לגלי, משום שהם שירתו במסגרות צבאיות למחצה (נוטרים) או במשטרה הבריטית.

הרעיון שבריטניה תעודד הקמת מושבות חקלאיות יהודיות בפלשתינה, כחלק מהניסיון לתפוס את מקומה של האימפריה העות'מאנית, הסתובב בחוגי השלטון הבריטי כבר במחצית הראשונה של המאה ה-19. מדגימה זאת החוברת שפרסם **ג'ורג' גאולר** (Gawler), שכיהן כמושל הבריטי של דרום-אוסטרליה. בחוברת שכותרתה "השקטת סוריה והמזרח" (1845), הדגיש גאולר, כי הקמת מושבות יהודיות בפלשתינה תועיל לאינטרסים של בריטניה, שכן היא תהיה תרופה מועילה למה שהוא כינה תחלואי תורכיה האסייתית (ברטל, 1990). חיים גדאלה (Guedalla),שכיהן בשנים 1876-1880 כיו"ר מחזיקי איגרות החוב הממשלתיות של האימפריה העות'מאנית, הציע (ב-1875) לפדות את החובות באמצעות העברת קרקעות בפלשתינה ובאזורים אחרים באימפריה לצורך יישוב יהודים בהם (הלפרין, ריינהרץ, 2000, ע' 25).

על המניעים שדרבנו את בריטניה לתת את חסותה למפעל הקולוניזציה הציוני, ניתן ללמוד מדברים שכתב **הרברט סיידבותם,** שהקים את "החברה הפלשתינאית הבריטית" במנצ'סטר. במאמר שפרסם עוד ב-1917 (לפני הצהרת בלפור), הדגיש את החשיבות בגיבוש האחדות של רעיונות ואינטרסים בין הציונות לבין המדיניות הבריטית. בחוברת, שראתה אור בלונדון (Sidebotham, 1934), מציין סיידבותם, כי בריטניה חדרה לפלשתינה, כדי להניח יסודות למדיניות מזרחית חדשה, שתבטיח את תעלת סואץ ואינטרסים בריטיים אחרים. לשם כך נחוץ שלפלשתינה יהגרו יהודים: "עם יהודים במספר מספיק בפלשתינה נשיג דרגה כזאת של ביטחון מדיני וצבאי, שבו האסטרטגיה תהפוך מדיניות חופשית ולאומית, מאותו סוג האופייני לדומיניונים הבריטיים" (ע' 9). לדעתו של סיידבותם, "בלעדי היהודים עלול היה לא להיות כלל מנדט בריטי בפלשתינה" (ע' 10), ואילו הצהרת בלפור הייתה "תעמולת מלחמה טובה".

מסקנתו של סיידבותם היא, שהציונות היא הערובה הבטוחה ביותר לשלטון הבריטי, ומכאן "**שאם לא הייתה הציונות ערוכה ומוכנה למעננו כתוצאה מאלפי שנים של סבל יהודי, היה עלינו** (על הבריטים – ת"ג) **להמציאה**" (ע' 11).

לאחר שפלשתינה הפכה שטח מנדט בריטי, עבר מרכז הכובד של התנועה הציונית ללונדון. אם עד מלחמת-העולם הראשונה, רוכז בגרמניה רוב העסקים של התנועה הציונית והחברות הפיננסיות שהיא הקימה, הרי לאחר הכיבוש הבריטי נעשו העסקים מן המרכז בלונדון. יחד עם זאת גבר באותה תקופה גם הלחץ להעביר את מרכז התנועה לארצות-הברית. וכשם שארצות-הברית אילצה את בריטניה וצרפת לשתפה בחלוקת השלל ולהעניק לה מניות בחברת הנפט העיראקית (ר' לעיל), כך גם גילתה התעניינות מוגברת בנעשה בפלשתינה. דוגמא לעניין הזה הייתה החלטת הסנאט ובית הנבחרים מ-30 ביוני 1922 בדבר תמיכה בהצהרת בלפור, שלפיה מצדדת ארצות-הברית ב"כינון בית לאומי לעם היהודי". בהמשך נראה, כיצד הקימו בעלי-הון יהודים בארצות-הברית חברות השקעה משלהם, שהתחרו בחברות שבשליטת בעלי-הון יהודים מבריטניה.

המעבר של מרכז הכובד של התנועה הציונית ושל עסקי ההשקעות בפלשתינה (ואחר-כך בישראל) מברלין ללונדון, ומשם לניו-יורק (עם חניית ביניים בפאריס), היה מקביל למעבר של ההשפעה בפלשתינה ואחר-כך בישראל ממעצמה מערבית אחת למעצמה מערבית אחרת. הקשר ההדוק התמידי הזה עם מרכזי הכובד של האימפריאליזם היה אחד התנאים החשובים לתהליך הקולוניזציה (ולאחר מכן ההתפשטות הטריטוריאלית), שניהלה התנועה הציונית במישרין וכן באמצעות מוסדות פיננסיים וחברות השקעה.

האינטרס הבריטי וביטויו בתמיכה בתנועה הציונית ובהקמתה של הקהילה היהודית הנפרדת בפלשתינה, מצוין בידי מספר גדל של חוקרים. לדוגמא דברים שכתבה **חדוה בן**

ישראל, תוך השוואת התגבשות הישוב היהודי בארץ להתגבשות הקהילה של הבורים בדרום-אפריקה, כדוגמאות של קולוניאליזם, המצמיח טריטוריה לאומית בקולוניה בריטית:

"הקולוניאליזם הציוני מתהדר במערכת היחסים המורכבת של הציונות עם בריטניה. הבית הלאומי היהודי קם על כידוניהם של החיילים הבריטים ובעיקר על בסיס רצונה הטוב של לונדון. רצתה בריטניה והמדינה היהודית הייתה קמה כבר ב-1917, רצתה ולא הייתה קמה כלל. בפועל בחרו הבריטים לתמוך בבנייה איטית של היישוב היהודי מתוך תקווה לשלבו במערך ערבי-בריטי במזרח-התיכון... ממשלת בריטניה העניקה הטבות משמעותיות לכלכלה היהודית – זיכיונות, אישור לפיצול שוק העבודה, מכסי מגן בשנות ה-20, מערך מינהלי יהודי נפרד" (בן-ישראל, 1996, ע"ע 255-256).

לאותה מסקנה הגיע גם **ברוך קימרלינג:** "קהילת המהגרים-המתיישבים בארץ כוננה והתפתחה תחילה כתוצאה מחולשת השלטון המוסלמי-עות'מאני, ולאחר מכן המשיכה להתפתח תוך הישענות על עוצמת השלטון הקולוניאלי הבריטי". בהמשך הוא מציין, שגם לאחר שהשלטון הבריטי הטיל מכסות הגירה לגבי מהגרים יהודים – "כתב המנדט והמדינה הקולוניאלית הבריטית סיפקו מסגרת מוסדית, מערכת פוליטית ולגאלית ומטרייה ביטחונית להתפתחותה של הקהילה היהודית" (קימרלינג 2004, ע"ע 76-77).

אמיר בן-פורת תיאר את הממשל הבריטי כ"גורם מפתח בעיצוב הפוליטיקה והכלכלה של פלשתינה וכן בעיצוב המבנה הריבודי של המגזר היהודי ושל המגזר הערבי בפלשתינה" (בן-פורת 1999, ע' 60). ואילו **נחום קרלינסקי** סיכם, כי "החלת המנדט הבריטי על ארץ ישראל ביולי 1920 הייתה שינוי רב משמעות מבחינתה של התנועה הציונית ומבחינתו של היישוב היהודי בארץ. נוצר מסגרת חוקית, שאפשרה עלייה יהודית גדולה ורכישת קרקעות בצורה נוחה" (קרלינסקי, 2001, ע' 46).

גם הקמת ישובים יהודיים חדשים תואמה עם השלטון המנדטורי: ""קרוב לשישים ישובי 'חומה ומגדל' עלי על הקרקע במפעל ציוני-בריטי משותף בשנות המרד הערבי" (גולני, 2002, ע' 129).

הכיבוש הבריטי נתן תנופה להתפתחות הקפיטליסטית של פלשתינה, ובמילותיו של אמיר בן-פורת: השלטון הבריטי ייבא לפלשתינה את "רוח הקפיטליזם" וניהל (כפי שנראה בפרקים הבאים) מדיניות פעילה לפיתוח המשק הקפיטליסטי-קולוניאלי בתעשייה ובחקלאות. גם יחסו של השלטון הבריטי לשתי הקהילות, הערבית והיהודית, נבע במידה רבה מתוך רצונו להבטיח את המשך שליטתו באמצעות התפתחות קפיטליסטית מואצת בחסות ההון הבריטי ולתועלתו.

"ממשלת הוד מלכותו באה לארץ-ישראל כדי לחזק את האינטרסים הלאומיים של בריטניה הגדולה, ולא כדי לשמש מערכת-סעד כלכלית וחברתית לפלאח העני או לאוכלוסיה היהודית. נכון, אמנם, שממשלת בריטניה הגנה על זכויותיה ושאיפותיה של הקהילה היהודית במאמציה לכונן בית לאומי יהודי, אולם גם העדפה זאת, בתוך מחויבותה הכפולה, הייתה משנית בלבד לעניין הרחב יותר שהיה לממשלת בריטניה, לשמור על נוכחותה האסטרטגית בקצהו המזרחי של הים-התיכון. לאורך כל תקופת המנדט מיקדה הממשלה הבריטית את פעילותה בארץ-ישראל בבניית תשתית צבאית במקום, שתשמור על השלום במחיר הקטן ביותר, ויחד עם זאת תגן על האינטרסים הכלכליים והמדיניים שלה במצרים (סואץ), בעיראק (נפט) ועל הדרך להודו, ומפני המעצמות הגדולות האחרות באזור" (שטיין, 1986).

גבריאל שפר, המתפלמס עם החוקרים והפרשנים, המתארים את המדיניות הבריטית כלפי פלשתינה כ"פרו-יהודית" או כ"פרו-ערבית", מסכם על בסיס דוגמאות רבות, כי השליטה בפלשתינה נועדה לשרת, קודם-כל, את המטרות האסטרטגיות הבריטיות. מטרות אלה כללו: חיפוי על השליטה הבריטית בתעלת סואץ; שליטה בצומת אסטרטגי חיוני לקשרים ימיים, אוויריים ויבשתיים; שליטה ופיקוח על השאיפות המדיניות הערביות; הקמת בסיסים של הצי, הצבא וחיל האוויר הבריטיים. הבריטים, למשל, חששו מתביעה מצרית להסגת כוחותיהם ממדינה זו, ולכן סברו, שפלשתינה תוכל למלא את מקומה של מצרים כראש גשר בריטי במזרח-התיכון. בהקשר הזה, גם המחויבות להקמת "בית לאומי יהודי" נועדה ליצור אליבי בינלאומי לדרישת בריטניה לשמר בידיה את המנדט לשליטה קולוניאלית בפלשתינה (שפר, 1983).

בהמשך מאמרו מגיע שפר למסקנה, כי מתוך שיקולים אימפריאליים, בריטניה לא התכוונה לממש את הבטחותיה ולכונן ממשל עצמי של יהודים ושל ערבים בפלשתינה. אפילו ועדת פיל (1936) העריכה, כי "המנדט הוא שיצר את היריבות בין שתי הקהילות; הוא שסייע להשאיר את הסכסוך בעינו; אך כל עוד קיים הקונפליקט, סירבה הממשלה (הבריטית בפלשתינה – ת"ג) להנהיג שלטון עצמי וטענה שאין לסיים את המנדט; וחוזר חלילה,עד אינסוף" (שם).

מבחינה כלכלית-חברתית, למדיניות הבריטית הייתה השפעה מכרעת לגבי התפתחותו של היישוב היהודי בפלשתינה-א"י, הן בכל הנוגע בכללי ההגירה ובהקפה, הן בכל הנוגע במדיניות לגבי מכירה ורכישה של קרקעות, לגבי בעיית הנישול של הפלאחים הערבים, ולגבי קיומה של אוטונומיה מנהלית יהודית בתחום הספקת השירותים ועוד. פיתוח קפיטליסטי היה בראש ובראשונה "לטובת היישוב היהודי והמפעל הציוני" (גרוס, 2000, ע' 176).

פרק 4. ההון הציוני וההון הפרטי: תיאום וחלוקת-עבודה

בעברית נתאזרחה המלה "התיישבות" כתרגום המושג "קולוניזציה", שבשפות אחרות מבטאת את מדיניות השוד שמנהלות המעצמות האימפריאליסטיות בארצות המשועבדות להן; באותה צורה החליפה המילה "מושבה" את המושג "קולוניה". אולם עיברות מושג לועזי אינו משנה את מהות התופעה.

ההתיישבות של יהודים בפלשתינה הייתה קולוניזציה בארץ תלויה, אף כי הצבא שהשתלט על פלשתינה היה צבא בריטי והממשל העליון היה ממשל בריטי. קולוניזציה זו הייתה מאוחרת ממרבית הקולוניזציות האחרות, שהתרחשו עד מלחמת העולם הראשונה, ולכן גם דאגו הבריטים לכנות את הכיבוש הצבאי, שבעקבותיו הוקם בפלשתינה משטר קולוניאלי, "שחרור" מהעול העות'מאני שמטרתו – "קידום" התושבים המקומיים.

מערכת היחסים הקרובה בין השלטון הבריטי לבין המוסדות הציוניים, שאפיינה את שנות המנדט הבריטי בפלשתינה (אפילו בשנים שבהן לכאורה הייתה התנגשות ביניהם), נבעה ממערכות אינטרסים, שעלו בקנה אחד. בניגוד להצהרותיה, התנועה הציונית לא הייתה תנועה לשחרור לאומי, כפי שהיא התיימרה להיות.

שמואל נח איזנשטדט ציין, כי הציונות לא הייתה בעיקרה תנועת שחרור במובן הפוליטי הצר של המונח, משום שלא ניצבו מולה שליטים, שהיה עליה להפילם. הציונות, הוא ממשיך ומסכם, לא מרדה בשליט זר או רחוק, אפילו לא במידה שעשו זאת תושבי המושבות הבריטיות, שהקימו בהמשך את ארצות-הברית (איזנשטדט, 1996). ואכן, הציונות לא מרדה, אלא שיתפה פעולה מרצון עם השלטון הבריטי בפלשתינה.

4.1 העידוד הבריטי לקולוניזציה הציונית ולהיבדלות האוכלוסייה היהודית

כתב המנדט, שאושר בידי חבר הלאומים ב-24 ביולי 1922, העניק גיבוי חוקי בינלאומי לכיבוש הבריטי של פלשתינה ולתוכניות של בריטניה לגביה. כתב המנדט הוא מסמך קולוניאלי מובהק, שבסעיפו הראשון מעניק את מלוא סמכויות המינהל והחקיקה לבעלי המנדט, כלומר – לבריטים, בעוד שהתושבים המקומיים צריכים להסתפק ב"אוטונומיה מקומית", שבעלי המנדט יעניקו להם "ככל שהתנאים ירשו" (League of Nations. Mandate for Palestine. L. December 1922 אם כי המנדט העניק לבריטניה סמכות שלטון מלאה בפלשתינה, הרי ארצות-הברית לא הייתה מחוץ לתמונה: בדצמבר 1924 נחתם חוזה לגבי פלשתינה בין בריטניה וארצות-הברית).

בצד היותו מסמך, המעמיד את פלשתינה ואת תושביה תחת שלטון בריטי "חוקי", כולל כתב המנדט גם את התוכניות הבריטיות לעידוד הקולוניזציה הציונית, וקובע מראש זכויות-יתר למהגרים היהודים. בהקדמה לכתב המנדט נאמר, שהוא נועד לממש את הצהרת בלפור מ-2 בנובמבר 1917 "בזכות כינונו בפלשתינה של בית לאומי לעם היהודי", ואילו בסעיף 2 מובא הפירוט: "בעלי המנדט (הבריטים) יהיו אחראים ליצור בארץ תנאים מדיניים, מנהליים וכלכליים כאלה שיבטיחו את הקמתו של בית לאומי יהודי, כפי שנאמר בהקדמה, ואת ההתפתחות של מוסדות לא-ממשלתיים".

אומנם בכתב המנדט משולם פעמים מספר מס-שפתיים לדאגה ל"זכויות האזרחיות והדתיות של כל התושבים בפלשתינה, ללא הבדל גזע ודת", אבל רק לגבי האוכלוסייה היהודית והארגון הציוני נאמר במפורש, שאלה יהיו שותפים לקולוניזציה הבריטית. בסעיף 4 של כתב המנדט נאמר:

"סוכנות יהודית (Jewish Agency) הולמת תוכר כגוף ציבורי למטרת יעוץ ושיתוף-פעולה עם הממשל של פלשתינה בנושאים כלכליים, חברתיים ואחרים כאלה, שעשויים להשפיע על כינון בית לאומי יהודי ועל האינטרסים של האוכלוסייה היהודית בפלשתינה, היא תהיה כפופה תמיד לפיקוח הממשל, תסייע ותיטול חלק בפיתוח הארץ". ומהו פיתוח הארץ? בסעיף 11 נאמר במפורש, שהסוכנות היהודית תהיה שותפה לממשלה בניצול אוצרות הטבע ובארגון עבודות ציבוריות.

ומי תהיה אותה "סוכנות יהודית", שנועדה לפעול בכפיפות תמידית לשלטון הבריטי? בהמשך סעיף 4 נאמר:

"הארגון הציוני, כל עוד שארגונו וחוקתו הולמים לדעת בעלי-המנדט, יוכר כסוכנות כזאת. הוא (הארגון הציוני – ת.ג.) ינקוט צעדים בהתייעצות עם ממשלת הוד מלכותו הבריטית, כדי להבטיח את שיתוף-הפעולה של כל היהודים, הרוצים לסייע בכינון הבית הלאומי היהודי".

כתב המנדט קבע, אפוא, במפורט, שפעילות הארגון הציוני תלויה ברצונם הטוב של הבריטים, ושתפקידו של ארגון זה להבטיח את שיתוף-הפעולה של כל היהודים עם השלטונות הבריטיים.

כתב המנדט הוא, אם-כן, מסמך בדבר שיתוף-פעולה בקולוניזציה של פלשתינה בין האימפריה הבריטית של אותם ימים לבין התנועה הציונית. ברור, שלא היה מדובר בשותפות בין שווים. הבריטים נטלו לידיהם את מלוא סמכויות השלטון: בידיהם היו הצבא, המשטרה, בתי-הדין, המנגנון המינהלי וכל סמכויות החקיקה והביצוע. אבל למוסדות הציוניים הוענק מעמד מיוחד, כדי שידאגו לזרימת הון ולהגירת פועלים יהודים לפלשתינה, ולביצועה המעשי של הקולוניזציה – אותה קולוניזציה שנועדה לבסס את שלטון בריטניה לאורך זמן, ואשר בקולוניות בריטיות אחרות בוצעה בידי אזרחים בריטיים.

מכתב המנדט גם עולה כוונת השלטון הבריטי ליצור תנאים נוחים לא רק להתיישבות של מהגרים יהודים ולהשקעות הון, אלא גם להיבדלות של אותם תושבים יהודים מהתושבים הערבים בפלשתינה.

מראשית הכיבוש עודדו הבריטים את פיתוחו של **מגזר ציבורי יהודי**, שפעל במקביל למגזר הציבורי המינהלי הבריטי. מגזר יהודי זה, שכלל את המוסדות והחברות הציוניים ואת ההסתדרות הכללית ומוסדותיה, הפך למנוף הקולוניזציה הציונית שבוצעה בחסות השלטון הבריטי ובתיאום מלא עמו.

במסגרת מדיניות זו איפשר השלטון המנדטורי לערוך באפריל 1920 (עוד לפני אישור כתב-המנדט בחבר הלאומים) בחירות לאסיפת-הנבחרים הראשונה של האוכלוסייה היהודית בפלשתינה. אסיפת-נבחרים זו בחרה בוועד הלאומי וברבנות הראשית, ועסקה בעניינים סוציאליים, דתיים וחינוכיים. בדרך זו החל מימוש ההבטחה הבריטית לתמוך בהיבדלות הקהילה היהודית כפלשתינה.

בכתב המנדט הכניסו הבריטים, כפי שצוין לעיל, את המושג "סוכנות יהודית" כמוסד ציבורי שיסייע לממשלה הבריטית בפלשתינה בעניינים שיש להם נגיעה ב"כינון הבית הלאומי היהודי". הסוכנות היהודית, בהבדל מהוועד הלאומי, נתפשה מלכתחילה כארגון בינלאומי, וזאת הן בידי הבריטים והן בידי המוסדות הציוניים.

אחרי דיונים ממושכים, אישר הקונגרס הציוני ה-16 (1929) את הקמתה של **סוכנות יהודית מורחבת**, שמחצית מחבריה מונו בידי ההסתדרות הציונית העולמית, ומחציתם – נציגים יהודים לא-ציוניים (40% מהם מארצות-הברית). סוכנות זו הוכרה בידי שלטונות המנדט ובידי ממשלת בריטניה כ"ארגון היציג של העם היהודי" בשאלות הנוגעות בפלשתינה. הסוכנות גם הייתה מיוצגת בישיבות ועדת המנדטים של חבר הלאומים.

כבר בשנים הראשונות של השלטון הבריטי פעלו המוסדות הציוניים והחברות שהם הקימו כגופים המשקיעים בתחומים כמו: מינהל, התיישבות חקלאית, שירותי חינוך ובריאות, ארגון עובדים. כבר בשנים 1921-1923 הייתה ההוצאה של המוסדות הציוניים, בחישוב לתושב יהודי, גדולה פי 2.5 מההוצאה הממשלתית הכללית לכל תושב בפלשתינה (גרוס, 1981, ע' 281).

מערכת היחסים הקרובה בין השלטון הבריטי לבין התנועה הציונית ומוסדותיה הקיפה בעצם את כל מערכות החיים בפלשתינה והייתה בעלת השפעה מכרעת לגבי האפשרות של המהגרים היהודים לארגן את חייהם בנפרד, לרכוש קרקע, להקים ישובים ולעשות עסקים.יחסי הקירבה התבטאו גם בהשתתפותם של משפטנים ציונים בניסוח חוקי הקרקע הבריטיים, שקבעו את המסגרת החוקית לעסקות מקרקעין, לזכויות פלאחים-אריסים, לקביעת אדמות מדינה וכן הלאה (Stein, 1984, p, 215).

"ואמנם נכונה הטענה שהיישוב היהודי נעזר בממשלת בריטניה בשלב מסוים וקריטי למדי; היא העניקה לו את הלגיטימציה המשפטית לבניין מוסדותיו ולפחות בתקופת העלייה השלישית היא סייעה לו בהספקת תעסוקה; בלעדי התעסוקה שסיפקו הבריטים, המפולת

הכלכלית של עלייה זו הייתה גדולה יותר מן המשבר שהתחולל בתקופת העלייה הרביעית, אם זו הייתה בכלל מגיעה ארצה לאחר מפולת בתקופת קודמתה. בריטניה אכן עזרה להקמת המסגרות המרכזיות הפוליטיות, החברתיות-כלכליות והתרבותיות, שאפשרו לבנות את האוטונומיה היהודית בארץ ישראל" (ליסק, 1996).

וכיצד מנמק ליסק, מדוע תנועה פוליטית-כלכלית של מהגרים, המשתפת פעולה עם שלטון קולוניאלי, אינה היא עצמה קולוניאלית? לשם כך שולף משה ליסק, שהודאתו בשיתוף הפעולה הובאה לעיל, את הטענה, כי באמצעות הקמת האוטונומיה היהודית (גם אם בחסות בריטניה) וביצוע ההיבדלות מהיישוב הערבי "נוטרלו במידה לא קטנה סממנים שונים של מבנה קולוניאלי". יש להניח, כי כוונתו, למשל, למוגבלות שהטילו מוסדות ציוניים על העסקת פועלים ערבים ("עבודה עברית"), למרות שזו בדיוק הייתה המהות של העניין הציוני: דחיקת רגליה של האוכלוסייה הערבית גם מהקרקע וגם ממקומות העבודה.

4.2 יבוא ההון וההשקעות

קפיטליזם מעין-ממלכתי ללא מדינה

כפי שהוסבר לעיל (פרק 2), נקודת המוצא של הפעילות הקולוניאלית הציונית הייתה התנאים ששררו בפועל בפלשתינה. עד למלחמת העולם הראשונה, התאימו עצמם מוסדות התנועה הציונית לכללים של אופן הייצור המבוסס על משקי איכרים, ולכן שמו דגש ברכישת קרקע, שהייתה אמצעי הייצור העיקרי ושעליה אפשר היה ליישב מהגרים יהודים. מאותן סיבות, עמדה באותן שנים במרכז הפעילות ההתיישבות החקלאית ולא העירונית ובפני המהגרים היהודים הוצג האידיאל של להפוך איכר, או לפחות - פועל חקלאי.

השלטון הקולוניאלי הבריטי לא ביטל בבת-אחת את כל הכללים של ניהול משק הקרקעות, שקבע בשעתו השלטון העות'מאני, אלא במידה רבה נכנס בנעליו (ר' פרק 4), אך הוא גם הנהיג כללים שמטרתם הייתה – פיתוח קפיטליסטי מואץ, המבוסס על תלות בבריטניה, ובמיוחד – בתעשייתה.

למוסדות הציוניים לא הייתה כל בעיה להתאים את פעילותם לתנאים החדשים, שיצר שלטון המנדט הבריטי, שכן מלכתחילה הם ראו עצמם כמבצעי התמורה הקפיטליסטית בפלשתינה. אולם הם לא הסתפקו בתמורה הכלכלית-החברתית הקפיטליסטית, אלא הוסיפו לה גם את המשימה של כינון מערכת כלכלית קפיטליסטית **נבדלת** במסגרת המערכת הכלכלית הכללית של פלשתינה המנדטורית.

קולוניזציה קפיטליסטית כזאת, שנועדה להקים בפלשתינה קהילה של מהגרים יהודים יוצאי אירופה, שתתייצב לצד השלטון הבריטי, נותן החסות, ותהיה עבורו עוגן אנושי, הייתה **חיונית** לבריטים: השלטון הבריטי העריך, כי בתחילת המאה ה-20 אינו יכול עוד, מסיבות שונות, ליישב בפלשתינה אזרחים בריטים. הקולוניזציה הזאת **התאפשרה** בזכות זאת, שהתנועה הציונית יכלה לנצל לשם מימושה הון של חברות, ארגונים ואנשים פרטיים וכוח-עבודה של מהגרים יהודים.

לאחר הכיבוש הבריטי וכינון השלטון הבריטי האזרחי בפלשתינה, נוצרו תנאים חדשים, נוחים יותר להשקעות ההון, שגייסו מוסדות הקשורים בתנועה הציונית. מסמך המנדט, שקבע את מעמדה המדיני של פלשתינה כמדינת חסות של בריטניה, עיצב גם את המסגרת החוקית לתהליך הקולוניזציה היהודית ולנישול הפלאחים הערבים, וחיסל קשיים ומכשולים שונים, שעמדו בפני ההון של החברות הציוניות ובפני פעולות הקולוניזציה בתקופת השלטון העות'מאני.

באופן יסודי מילא ההון של החברות הציוניות אותם תפקידים, שנטל על עצמו בראשית המאה. אולם בתנאים החדשים שנוצרו עקב הכיבוש הבריטי, יכול היה לפעול בהיקף רחב יותר ובצורות נוספות. יבוא ההון הפרטי, הקמת מפעלי תעשייה ומסחר, הרחבת השוק הפנימי – כל אלה איפשרו להון של החברות הציוניות לעסוק לא רק ביצירת תשתית כלכלית ופיננסית, אלא גם לתמוך ישירות בהון הפרטי היהודי על-ידי השקעה במפעלים משותפים. וכך עומדת התקופה בין שתי מלחמות-העולם בסימן של השקעות הון של חברות ציוניות

במפעלים פרטיים, וזאת נוסף לכיוון המרכזי של ההשקעות – רכישת קרקעות ועידוד התיישבות חקלאית (שיתופית ופרטית) של יהודים.

לפי נתונים, המקיפים כמעט את כל תקופת המנדט (1917-1944), הסתכמו ההכנסות של המוסדות הציבוריים היהודיים, הציונים ברובם (למעט חברות השקעה, בנקים וכו') ב-**36 מיליון לירות** בקירוב. 84% מההכנסות הללו מומנו על-ידי תרומות, ו-16% הנותרים – על ידי דמי שירותים, החזר חובות וכו'.

לוח 3: הוצאות המוסדות היהודיים (1917-1944)

סעיף ההוצאה	באלפי לירות	באחוזים
הגירה והתיישבות	**21,363**	**60**
בכלל זה:		
הגירה והכשרה	2,845	8
התיישבות חקלאית	14,302	40
עבודות ציבוריות ובניין	1,817	5
התיישבות עירונית, תעשייה ומסחר	2,390	7
שירותים ציבוריים	**14,390**	**40**
סך הכל	**35,753**	**100**

המקור: Statistical Abstract 1944/45 p. 101

ניתוח כיווני ההשקעה של המוסדות הציוניים, כפי שהם מובאים בלוח 4, מלמד על נקודות הכובד בפעילותם: תמיכה בהתיישבות חקלאית של יהודים (40% מההוצאות) ומימון שירותים ציבוריים לאוכלוסייה היהודית (40% מההוצאות). מדוע שני כיוונים אלה דווקא?

במסגרת חלוקת העבודה בין ההון הפרטי לבין ההון של המוסדות הציוניים, המוסדות הכלכליים והארגונים של התנועה ציונית לא עסקו בתחומים, שבהם הסתדר ההון הפרטי של בעלי הון יהודים בכוחותיו הוא (השקעות בתעשייה, בבנקים, בבנייה בערים). לעומת זאת, כיוונו המוסדות הציוניים את השקעותיהם לתחומים בעלי אופי של תשתית – רכישת קרקע והקמת ישובים חקלאיים יהודיים עליהם, ובניית שירותים ציבוריים נבדלים עבור האוכלוסייה היהודית.

הפניית מירב האמצעים של המוסדות הציוניים דווקא להתיישבות חקלאית ולפיתוח המגזר הציבורי היהודי מורה, כי הקולוניזציה הציונית פעלה באופן שיטתי ליצירת מסגרת כלכלית-חברתית נפרדת, שתכלול רק את המהגרים היהודים ולא תכלול את התושבים הערבים.

ההשקעות של מוסדות יהודיים בהתיישבות חקלאית נעשו לא רק משיקולי רווח, אלא – ואולי בעיקר – כדי ליצור חקלאות חליפית יהודית, שתספק את צורכי המהגרים היהודים (העירונים ברובם) במצרכי מזון, ובו-בזמן תדחק את התושבים הערבים מהקרקע. ההשקעות בחקלאות גם יצרו מקומות-עבודה, ונוסף לכך איפשרו להקים מאחזים בעלי חשיבות אסטרטגית.

הבלטת האופי הקולוניאלי ("התיישבותי") של רכישת הקרקעות נכללת בשנים האחרונות בכתיבתם של חוקרים רבים, לרבות אלה המהללים את הקולוניזציה הציונית.

"רכוש קרקעי הוא בסיס הכרחי לכל מפעל התיישבותי בעל מטרות פוליטיות, חברתיות וכלכליות, והוא נועד לקדם את השגת הזכויות הפוליטיות של היהודים בארץ ישראל, ובסופו-של-דבר את הקמתה של מדינה יהודית בארץ ישראל על פני מרחב גדול ככל האפשר" (יוסי כץ, 2003).

המכשירים הכספיים העיקריים של המוסדות הציוניים היו בנק אפ"ק, קרן היסוד וחברת הכשרת היישוב. **אפ"ק** (ר' פרק 3) עוצב בשנות ה-20 יותר ויותר כבנק מסחרי. כיוון זה קיבל את אישור ההנהלה הציונית, שהחליטה בשנת 1920, כי הנהלת אפ"ק צריכה להיות בידי אנשי עסקים, שרובם לא יהיו חברי ההנהגה הציונית. בראש אפ"ק עמד בתקופה הנידונה

יוסף קאואן, איש עסקים אנגלי, שהיה גם ממנהיגי התנועה הציונית באנגליה. (הוא החליף את יוצאי גרמניה, שהיו בתפקיד עד לכיבוש הבריטי, ולא במקרה).

מה שקרה לאפ"ק היה בעצם תהליך בלתי נמנע: מהרגע שהוא הפך גוף פיננסי בעל אמצעים רבי-היקף (יחסית למשק דאז), הוא לא רק נשמע להוראות, אלא החל גם לתת הוראות. כמבטא של האינטרסים הכוללים של הבורגנות היהודית בארץ ושל אותם בעלי-הון יהודים ולא-יהודים, שגילו עניין בהשקעות בפלשתינה, אפ"ק השפיע במידה רבה על המדיניות הכלכלית של הסוכנות היהודית והמוסדות הציוניים (על מעמד אפ"ק במסגרת המוסדות הפיננסיים – ראה להלן).

בשנת 1921 הוקמה **קרן היסוד**, שהפכה במשך הזמן למכשיר הכספי של הסוכנות היהודית. בהבדל מהקרן הקיימת, שעסקה באוסף תרומות בעיקר לצורך רכישת קרקעות, הוקמה קרן היסוד כקרן להשקעות הון בכלכלת פלשתינה, וכמכשיר העיקרי לעידוד ההון הפרטי היהודי.

זאב ז'בוטינסקי (אז חבר הוועד הפועל הציוני) הגדיר את קרן היסוד מייד לאחר הקמתה (1922), כך: "קרן היסוד אינה קרן בלבד – היא גם שיטת קולוניזציה". לדעת ז'בוטינסקי, קרן היסוד באה להכין את הקרקע לפעולת ההון הפרטי, ולא להחליפו. משימת המוסדות הציוניים, הוסיף ז'בוטינסקי, היא ליצור את התשתית (בתי מגורים ובתי חולים) ולרכוש קרקע חקלאית, כדי לאפשר ליוזמה הפרטית להשקיע בארץ ולהרוויח (אצל דרורי, 2006).

המוסדות הציוניים הייתה תוכנית, לפיה תיהפך קרן היסוד במשך הזמן מוסד עסקי נושא רווחים, שיוכל להיות גורם מושך להשקעות של בעלי-הון יהודים. כאן צריך להביא בחשבון, מחד גיסא, שבשנות ה-20, עדיין התקשו ראשי הארגונים הציוניים למשוך להשקעות בפלשתינה אילי-הון יהודים כמו רוטשילד, ומאידך גיסא, שהמנהיגים הציוניים העריכו נכונה, שעם כל החשיבות של אוסף התרומות ביישובים היהודיים בארצות השונות, אין תרומות אלה יכולות להוות מקור כספי מספיק לפיתוח "המשק היהודי", כלומר – לביצוע מפעל הקולוניזציה בפלשתינה.

אלא שגם קרן היסוד לא הלהיבה ביותר את בעלי-ההון היהודים, וכך, בעוד שבתחילה דובר שקרן היסוד תאסוף תוך שנה אחת 25 מיליון ליש"ט היא למעשה אספה רק 5 מיליון ליש"ט, ובמשך...15 שנה. ייתר-על-כן, בעלי-ההון היהודים בארצות-הברית ראו בקרן היסוד מכשיר נוסף, שיחזק את מעמדם של בעלי-ההון היהודים האנגלים, ולכן פרשו מהעניין ולא השקיעו מהונם לא בקרן היסוד ולא באפ"ק, ובמקום זה הקימו גופים משלהם להשקעות בפלשתינה.

חברת הכשרת היישוב, שעל ייסודה בשנת 1909 ועל פעולותיה בתקופה העות'מאנית נכתב לעיל (פרק 3), פיתחה פעילות ענפה בשנים שבין שתי מלחמות-העולם. החברה שבראשה עמדו ד"ר **ארתור רופין, יהושע חנקין וד"ר יעקב טהון,** התרכזה בעיקר ברכישות קרקעות מידי ערבים, ברכישת זיכיונות ובהעברת קרקעות לידיים פרטיות.

תיאור מאלף של פעולות הכשרת היישוב כלול בבולטין, שפרסם שירות ההשקעות הפלשתינאי "פלאינווסט". לפי בולטין זה, גדל ההון הממשי של חברת הכשרת היישוב מעשרת אלפים לירות בשנת 1910 ל-301 אלף לירות בשנת 1938, או פי 30[43]. כיצד גדל ההון, ויחד עימו צמחו הרווחים מ-12.5 אלף לירות ב-1934 ל-23 אלף לירות ב-1938?

חברת הכשרת היישוב נוהלה כחברה קולוניאלית מובהקת. עוד בשנת 1920, עם כינון המינהל האזרחי הבריטי בפלשתינה, הוכרה הכשרת היישוב כגוף ציבורי (Public Utility Body) ובכך זכתה פעילותה העסקית לגיבוי ממשלתי-בריטי.

בשנת 1922, חתמה הכשרת היישוב הסכם עם הקרן הקיימת, שבו הוכפפה למעשה החברה לקרן הציונית. לצורך זה נקבע בהסכם, כי לקרן הקיימת יהיה רוב קולות באסיפה הכללית של הכשרת היישוב. לפי אותו הסכם, הכשרת היישוב חייבה להודיע לקרן הקיימת על כל קרקע שבכוונתה לרכוש; לקרן הקיימת ניתנה זכות קדימה בכל רכישת קרקע,

---

43 Palestine Economic Information Bulletin. No. 1 April-May 1939.

שמבצעת הכשרת היישוב (למעט רכישות קרקע ייעודיות עבור משקיעים פרטיים). הכשרת היישוב מצידה התחייבה לבצע כל רכישה, שבה תגלה הקרן עניין (יוסי כץ, 2003).

הכשרת היישוב הייתה המכשיר העיקרי של רכישות קרקע עבור הקרן הקיימת, אך הקרן מצידה חתמה על הסכמים לביצוע רכישות קרקע גם עם חברות פרטיות, וביניהן: חברת צור להכשרה ובניין, חברת גאולה, חברת הנוטע וחברת יבנה.

פעילותה הקולוניאלית של הכשרת היישוב התרכזה ברכישת שטחי קרקע גדולים (לבד, או בשיתוף עם גורמים ציוניים אחרים), תוך נישול הפלאחים הערבים, ובמכירתן של קרקעות אלה לקרן הקיימת לצורך הקמת ישובים של יהודים, כלומר – לקולוניזציה של יהודים. קרקעות עירוניות או בפרברי הערים, מכרה הכשרת היישוב לבעלי-הון יהודים פרטיים, מקומיים וזרים.

עמק החולה, ששטחו כ-50 אלף דונם, היה ברשותה של חברה ממשלתית בריטית, אשר הציעה אותו לחנקין כעסק כלכלי: הכשרת היישוב רכשה את הזיכיון ב-1934 תמורת 192 אלף לירות – סכום עתק באותם ימים. השטח היה אמור להיות מנוצל בשיתוף פעולה עם הקרן הקיימת ועם החברה הפרטית יק"א (אבנרי, 1980, ע' 143).

חברת הכשרת היישוב נוהלה, אם-כן, כחברה מסחרית, שקנתה ומכרה קרקעות והפיקה רווחים נאים הודות לעלייה המתמדת במחירי הקרקעות. הייתה זו חברת השקעות, שבמניותיה השקיעו בעלי-הון יהודים ואחרים, שקיבלו הכנסות על השקעות אלה. בבולטין המצוטט הומלץ לבעלי-אמצעים להשקיע בקרקעות שמוכרת הכשרת היישוב, או במניותיה שהניבו תשואה שנתית של 7%. וכך סיכם הבולטין "ההתפתחות החיובית של המניות... מראה, שהעובדות שצוינו לעיל זכו להערכה מצד הקפיטליסט הפלשתינאי".

הסוכנות היהודית, קרן היסוד ואפ"ק השקיעו בשנות ה-20 וה-30 בזיכיונות לניצול אוצרות טבע; בחברות מקרקעין; בחברות התיישבות ושיכון; בהלוואות לבניין, לסוחרים ולתעשיינים; בהקמת מוסדות חינוך, תרבות ובריאות נפרדים לאוכלוסייה היהודית ועוד. אולם מבחינת ההתפתחות הקפיטליסטית נחלקו ההשקעות של החברות הציוניות לשני סוגים עיקריים: השקעות תשתית (כלכלית, חברתית, תרבותית מנהלית) והשקעות כלכליות. על השקעות התשתית התעכבנו לעיל. אשר להשקעות הכלכליות, הן הורכבו מהשקעות ישירות במפעלים וחברות ומהשקעות בהקמות מוסדות מימון שונים.

בשנות ה-20 השקיעה קרן היסוד בשני זיכיונות, שהעניקה ממשלת המנדט ליזמים יהודים: ייצור חשמל (חברת החשמל) והפקת מינרלים מים המלח (חברת האשלג). שתי החברות הללו לניצול אוצרות הטבע (ניצול מימי הירדן והירמוך לייצור חשמל וניצול אוצרות ים המלח) נרשמו בלונדון כחברות אנגליות והושקע בהן הון פרטי, אנגלי בעיקר.

בין מוסדות המימון שהקימו החברות הציוניות (בנוסף לבנק אפ"ק) מן הראוי להזכיר את **קרן ההלוואות** לתעשיינים ולבעלי-מלאכה יהודים, שנוסדה בשנת 1923; את **רסקו (**Rassco – Rural and Suburban Settlement Company), שנוסדה בשנת 1934 במטרה לממן התיישבות של מהגרים יהודים בני המעמד הבינוני; את **החברה הארץ-ישראלית להתיישבות חקלאית** PASA – Palestine Agricultural Settlement Association), שנוסדה בשנת 1936 על-ידי קרן היסוד כמוסד שילווה לפרדסנים ולבעלי משקים חקלאיים מעורבים; ואת **חק"ל**, שהוקמה ב-1945 לשם עיבוד פרדסים. נוסף לכך הוקמו מוסדות פיננסיים גם על-ידי ארגונים ציוניים בארצות שונות. כך, למשל, הקימה ההסתדרות הציונית בארה"ב חברה משלה לרכישת קרקעות בפלשתינה – חברת **קהילת ציון האמריקאית**, וזו הקימה שתי חברות-בנות – **משק** ו**חברת הכשרת מפרץ חיפה**.

כמה מהחברות הללו הוקמו על-ידי החברות הציוניות מלכתחילה כשותפות עם הון פרטי. כך, למשל, הוקמה בשנת 1937 **החברה לארגון שוקי חוץ** כשותפות בין הסוכנות היהודית, אפ"ק והתאחדות בעלי התעשייה.

ביוזמת המוסדות הציוניים הוקם עוד בשנת 1921 **בנק הפועלים**. על מטרות הבנק ניתן ללמוד מהתיאור הבא:

"בשנת תרפ"א (1921) נוסד בנק הפועלים ביוזמתה של ההסתדרות הציונית, שהשקיעה בו במניות סכום של 40,000 לא"י, בערך, מקרן מיוחדת שנשארה ברשותה לאחר הטרנסאקציות הכספיות' שנעשו באמצעות משרדיה בברלין ובקושטא במשך השנים

האחרונות של המלחמה העולמית. מטרת הבנק הזה בהתאם לתקנותיו היא לעזור להגדלת מספר העובדים העבריים בארץ ולהחדירם אל ענפי העבודה השונים ו'לקדם ולסייע סיוע כספי וכל סיוע אחר לכל ענפי העבודה של המוסדות, אגודות או קבוצות פועלים מכל הסוגים אשר הסתדרו בהתאם לעיקרים הקואופרטיביים'". (אוליצור 1939, ע' 31. על בנק הפועלים ר' גם להלן: פרק 3, סעיף ו'; פרק 5 סעיף ט').

ההון של החברות הציוניות מילא, אפוא, בתהליך הקולוניזציה תפקיד הדומה לתפקידו של **הון קפיטליסטי ממלכתי**, אם כי הוא לא היה הון של מדינה. הון זה פעל ליצירת תנאים נוחים יותר לחדירה הקולוניאלית היהודית, שנשאה אופי קפיטליסטי, על-ידי פיתוח ענפי התשתית, שההון הפרטי לא שש ללכת אליהם בשל הרווחיות הנמוכה והסיכונים: על-ידי רכישת קרקעות ונישול פלאחים ערבים; על-ידי יצירת תנאים פיסיים לקליטת פועלים יהודים (שיכונים לפועלים); על-ידי עידוד צורות משקיות קואופרטיביות (מימון ההתיישבות היהודית); ועל-ידי ריכוז הונות קטנים לצורך העמדתם ישירות לרשות של בעלי-ההון היהודים.

"אפשר לראות שההשקעות של הון בארץ גדלות והולכות, באופן יחסי, בה במידה שההון הלאומי מכשיר את התנאים, מחזק את הבסיס ומרחיב את ההיקף הדרושים לשם ההשקעות האלה. זרימת ההון הפרטי כשלעצמו אל הארץ הייתה בלתי-מספקת, וגם בלתי אפשרית מלכתחילה, בלי השקעות קודמות גדולות ורצופות מצד קרנות לאומיות וציבוריות. ואמנם התפקידים החשובים והקשים ביותר הוטלו על ההון הלאומי: הוא הפותח אזורים חדשים להתיישבות בארץ, הוא הכובש עמדות מפתח כלכליות ומדיניות חדשות והוא גם העומד בפרץ והיוזם בשעות חירום והנוטל עליו למלא תפקידים, שההון הפרטי לא יכול היה לקבלם על עצמו כל עיקר. הפעולות העקביות שנעשו בהון הלאומי סללו את הדרך לפני היוזמה הפרטית, וזו מצידה הרחיבה ופיתחה את המשק הארץ-ישראלי כולו והגדילה את אפשרויותיו. ומתוך שיתוף הפעולה שבין ההון הלאומי היהודי ובין ההון הפרטי היהודי נתפתחה הארץ כולה וגבר והלך כוח קליטתה הכלכלי לגבי העולים החדשים הנכנסים אליה מארצות הגולה" (אוליצור 1939, ע' 250).

בשלבים המוקדמים חתרו החברות הציוניות למשוך קודם-כל בעלי-הון יהודים, אם כי הפצת מניות אפ"ק למשל, נעשתה לאו דווקא בקרב יהודים. אולם כאשר החברות הללו צברו אמצעים רבים יותר, וכאשר ההתפתחות הכלכלית הקפיטליסטית בארץ יצאה כבר מחיתוליה, גילה גם ההון הזר הלא-יהודי עניין בשיתוף-פעולה עמן (בכוונה להשתלט עליהן). הביטוי הבולט לתמיכה מסוג זה שניתנה באותן השנים על-ידי חברה מונופוליסטית חזקה הייתה הלוואת הקונסולידציה בסכום של חצי מיליון ליש"ט לתקופה של 15 שנה ובריבית של 4% בלבד, שקיבלה קרן היסוד בשנת 1934 מבנק **לוידס** הבריטי.

הלוואה זו הייתה "הכרה מצד גוף פיננסי בעל שם, לא ציוני ולא יהודי, בעתיד הכלכלי של ההתיישבות בארץ-ישראל. מבחינה זו הייתה לה חשיבות והשפעה דומה לזו של המלווה של 100 מיליון ד', שנתן הבנק לייצוא ולייבוא האמריקני ב-1949 לממשלת ישראל" (גרוס, 1977, ע' 176).

על חשיבות המלווה מעידים גם דבריו של **אליעזר קפלן**, מי שהיה אז גזבר הסוכנות: "יחד עם ההון הלאומי וההון הפרטי נוכל לשתף בבניין הארץ **גם את ההון הבינלאומי הגדול**" (קפלן 1973, ע' 143, ההדגשה אינה במקור).

המוסדות הציוניים חתרו כבר אז לשיתוף פעולה עם החברות הפיננסיות הגדולות הזרות. זאת מתוך הערכה, שתמיכה של גוף פיננסי כמו בנק לוידס תאפשר להם לרכוש יותר קרקעות ולהרחיב את התמיכה בהון הפרטי היהודי.

"המלווה הבריטי שחרר כספים לצורכי התיישבות, והדבר השתקף כבר היטב בתקציב 1935-1934 (של הסוכנות היהודית – ת"ג). התקציב לארץ ישראל נקבע לסכום של 282,200 לירות ארץ-ישראליות, וההקצאה לצורכי התיישבות שבו הועמדה על 179,000 לירות – הסכום הגבוה ביותר שיוחד להתיישבות מאז החלה הסוכנות בפעולתה. קבלת המלווה סימלה את סיומה של תקופת הקיפאון בהתיישבות. הסוכנות שבה והייתה גורם מכוון בחיי הכלכלה של ארץ-ישראל, בעיקר בתחום החקלאות. הקונגרס הציוני הי"ט (1935) יכול היה להכריז על ביסוס הסופי של המשקים, שטרם הגיעו לעצמאות ועל תוכנית חדשה ליישובן של 2,300 משפחות בהתיישבות" (עמיקם 1980, ע' 28).

מדיניות זו, של פתיחת שערי המשק לרווחה בפני ההון הזר, הייתה טבעית לגבי ממשלת פלשתינה (שלגביה, ההון בריטי לא היה כלל הון זר). אך גם התנועה הציונית, כתנועה קולוניזטורית, ראתה בהשקעות הללו תרומה לתוכניותיה. לאחר הקמת המדינה, כאשר תפקידים רבים של התנועה הציונית עברו לידי מוסדות ממלכתיים, נמשך הקו הזה בעקביות ונוצרה מערכת משקית-מנהלית, שנועדה להבטיח להשקעות ההון הזר רווחיות גבוהה במיוחד.

מעמדו המוביל של ההון הפרטי

כיוון התפתחות זה עומד כאילו בסתירה לראיית החברות הציוניות כיעדי השקעה של בעלי-הון **יהודים**, שהשקיעו בארץ או שרצו להשקיע בארץ. נשאלת השאלה: מדוע לא הפכו בעלי הון יהודים את החברות האלה למכשיר של התגוננות מפני ההון הזר?

התשובה לשאלה זו מצויה בעצם התפתחותן של חברות אלה לא כחברות של בורגנות לאומית מקומית, שצמחה תחת שלטון קולוניאלי ומתוך מאבק מתמיד עמו, אלא כחברות **הון קולוניאליות** של מהגרים שבאו לפלשתינה, כדי לכבוש בה עמדות כלכליות, ולכן עצם פעילותן בה היה תלוי ברצונו הטוב של הכובש הקולוניאלי הבריטי. אין פירוש הדבר, שלא יכול היה להתפתח ניגוד. הגירתם של בעלי-ההון היהודים, כמו הגירת הפועלים היהודים, הושפעה מהתעמולה הציונית, אך ביסודו של דבר היא נגרמה על-ידי מציאות מסוימת, שאילצה המונים יהודים (בעלי הון וחסרי הון) לחפש מקורות קיום בארצות אחרות. בהגיעם לפלשתינה, שבה כבר הייתה התחלה של התפתחות קפיטליסטית, מצאו לעצמם המהגרים בעלי-ההון יעדי השקעה, שבהם הצליחו להתחרות בבעלי-ההון הערבים, החלשים יחסית, וקודם כל בענפי הבנייה, התעשייה והבנקאות.

אם כי במקורות שונים מופיעים נתונים שונים על ייבוא ההון לפלשתינה והרכבו, הרי שניתן להגיע לכלל אומדן מוסכם, פחות או יותר, שבעשרים השנים שבין שתי מלחמות-העולם (1918-1937), הסתכם ייבוא ההון על-ידי יהודים ומוסדות ציוניים ב-200 מיליון לירות. מהם – כ-150 מיליון לירות היו הון פרטי (של מהגרים ושל חברות), ו-50 מיליון לירות – הון של מוסדות ציוניים וחברות השקעה כגון פיק"א. העובדה, ש-75% מכלל ההון שיובא על-ידי יהודים לפלשתינה היה **הון פרטי**, מערערת את ההנחה הציונית המסורתית, שלפה ייבוא ההון על-ידי החברות הציוניות הוא שהיה מכריע בהתפתחות הקפיטליזם בפלשתינה. האמת ההיסטורית היא, כי ההון שהובא על-ידי משקיעים פרטיים שהיגרו לפלשתינה, או שהשקיעו בה והם עצמם נשארו בחו"ל, הוא שהיה הדומיננטי בהיקפו. אבל הוא לא יכול היה לפעול בפלשתינה בלא ההשקעות של החברות והמוסדות הציוניים בתשתית, בהקמת מוסדות ציבור ובסיוע ליצרנים היהודים בעיר ובכפר, ובלא התיאום בין המוסדות הציוניים לבין ממשלת המנדט.

על תחומי ההשקעה העיקריים של ההון היהודי הפרטי בשנות ה-30 מעיד הלוח הבא:

לוח 4. הרכב ההשקעות הפרטיות של יהודים בשנות השלושים

תחום השקעה	א. השקעות של יהודים בשנים 1932-1935		ב. השקעות של בעלי הון פרטי יהודים בשנים 1932-1937	
	באלפי לירות	באחוזים	באלפי לירות	באחוזים
פרדסנות	4,933	17	7,600	19
משק חקלאי מעורב	1,000	4		
בנייה	14,262	49	20,468	52
תעשייה והובלה	4,300	15	8,727	22
רכישת קרקע	4,352	15	2,717	7
סך הכל	28,847	100	39,512	100

המקורות: (א) הורוביץ, 1944,ע' 19; (ב) אוליצור, 1939, ע' 247.

הנתונים בעמודות (א) ו-(ב) לעיל מתייחסים לפרקי זמן שונים, אך בכל זאת בולטת החלוקה הדומה של הון והשקעות. היעד הראשי של ההשקעות הוא ענף הבנייה, שבחלקו עולה מחצית ההשקעות הפרטיות בשנות ה-30. במקום השני נמצאות ההשקעות בחקלאות וההשקעות בתעשייה, כ-20% בכל ענף, ורק במקום האחרון - ההשקעות בקרקע.

מבנה זה של ההשקעות מלמד על קו ייחודי של ההתפתחות הקפיטליסטית באותה תקופה. כיוון שמרבית ההון יובאה אז בידי המהגרים היהודים, כלומר, זו הייתה הגירת הון בצמוד להגירת הבעלים שלו, עמדה במלוא חריפותה בעיית הדיור של המהגרים, וכיוון שהערים לא היו ערוכות לקליטת היקף כזה של מהגרים, ובעיקר פועלים, וגם בחקלאות לא התיישבו המהגרים היהודים בכפרים הקיימים, אלא הקימו ישובים חדשים – היה צורך בהשקעות רבות-היקף בבנייה.

בולט משקלן המצומצם, יחסית, של ההשקעות הפרטיות ברכישת קרקע. מיעוטן, היחסי, של ההשקעות בקרקע אופייני להתפתחות קפיטליסטית, שכן בעל-ההון מעוניין יותר להשקיע במשק החקלאי ובמפעל התעשייתי, מאשר בקרקע.

"חלקי עולם אחרים פותחו על-ידי עובדים ואת ההון סיפקו בעלי-הון זרים שנשארו בארצותיהם. פירושו של תהליך זה: תשלומי ריבית לארצות אחרות על חשבון ההון שהושקע בארץ החדשה. בארץ ישראל הביאו המתיישבים עצמם את ההון למימון התפתחותה של הארץ, ומשם כך חובה החיצוני של ארץ ישראל כה קטן" (הורוביץ, 1944, ע' 133).

ההון הפרטי של המהגרים היהודים לא היה מספיק, כדי להשקיעו במפעלי תשתית ובניצול אוצרות הטבע. בענפים הללו הושקע הון זר וכן הון של חברות ציוניות. המושג "הון זר" בהקשר זה דורש הבהרה. לכאורה, כל ההון שזרם לפלשתינה היה הון זר – הון שנצבר במקום אחר והגיע לפלשתינה למטרה של עשיית רווחים. אולם לצורך ניתוח התפתחות הקפיטליזם, יש מקום להבחין בין הון, שהביאו איתם המהגרים, ואשר הפך בהדרגה חלק מההון המקומי, לבין הון, שבעליו נותרו בחו"ל ו"שלחו" את כספם להשקעה בפלשתינה. הבחנה זו כוללת גם את ההון שהשקיעו המוסדות הציוניים. במידה שמניות חברות ההשקעה הציוניות הופצו בחו"ל, הן היו בחזקת הון זר.

ההון הזר השתלט על פיתוח אוצרות הטבע, הקים מפעלי תעשייה גדולים, מוסדות מימון וחברות ביטוח. בין יעדי ההשקעה של ההון הזר היו: נמל חיפה; צינור הנפט ממוסול לחיפה; שני מפעלי חשמל; מפעל המלט נשר; מפעלי ים המלח; מפעל שמן; חברות הביטוח מגדל, יהודה ולוידס א"י (בונה, 1938, ע' 186).

ההון הזר הושקע בארץ הן במישרין על-ידי בעליו, הן באמצעות חברות השקעה. כך הוקמו בפלשתינה **חברת פלשתינה (P.C.)**, שריכזה הון של חברות-ביטוח אנגליות והייתה שותפה להקמת בנק משכנתאות לחקלאות, לחברת המלח, לנשר (מלט), למפעלי הבירה, לפרוטארום (כימיה), ונתנה אשראי ליהלומנים; **המועצה הכלכלית האמריקאית**, שריכזה הון מארצות-הברית; ו**החברה הארץ-ישראלית לתעשייה ופיננסים (איפיק"ו)**, שהוקמה בידי בעלי-הון יהודים שישבו באנגליה, בארצות-הברית, בדרום-אפריקה, במצרים ובפלשתינה (**פלניוס**, 1937).

החברה הכלכלית לפלשתינה (P.E.C.) הייתה המכשיר העיקרי, שבאמצעותו השתלטו בעלי-הון יהודים-אמריקאים על מפעלים וחברות בפלשתינה המנדטורית. החברה הוקמה בארצות-הברית בשנת 1921, ביוזמת השופט **ברנדייס**, בשם "החברה הקואופרטיבית לפלשתינה" (Palestine Cooperative Co.)). בשנת 1926 שונה שמה ל"חברה הכלכלית לפלשתינה" (Palestine Economic Co.) (אהרוני 1976, ע"ע 259-261). החברה החלה את השקעותיה בהקמת שני **בנקים** – הבנק למוסדות שיתופיים והבנק למשכנתאות. כן השקיעה בחברה לשיכון (Palestine Housing Corporation).

היה קיים מתח מסוים בין חוגים בקרב בעלי ההון הפרטי היהודי לבין ההון הזר. אך בסך-הכל, גברה ידו של אותו זרם שמלכתחילה (ועד היום) ראה בשיתוף הפעולה עם ההון הזר, השייך ליהודים או ללא יהודים, עם המונופולים הזרים ועם המעצמות האימפריאליסטיות, את הדרך לחיזוק מעמדו. התלות בהון הזר הייתה תנאי בל-יעבור להצלחת הקולוניזציה הציונית, אך גם יצרה, כפי שנראה בהמשך, סתירות מסיימות.

חתירת המוסדות הציוניים למשוך לפלשתינה הון יהודי פרטי תוך ניהול עסקות עם מעצמות אימפריאליסטיות הגיע לשפל המדרגה עם **הסכם ההעברה**, שחתם בשנת 1933

בין מוסדות ההסתדרות הציונית לבין השלטון הנאצי בראשות היטלר, ואשר נועד לאפשר ליהודים העוזבים את גרמניה עקב הרדיפות הנאציות, והמהגרים לפלשתינה, לקחת עימם רכוש. לשם ביצוע הסכם ההעברה, הקים המוסד הפיננסי המרכזי של התנועה הציונית, אפ"ק, חברה בתל-אביב בשם **חברת העברה**. חברת העברה פעלה יחד עם חברות בנות של אפ"ק בבגדד ובלונדון, עם חברות נאמנות בגרמניה בבעלות אפ"ק ועם בנקים בבעלות יהודים גרמנים (של וסרמן ושל וארבורג) (גרוס, 1977, ע' 177). לפי הסכם ההעברה הועברו לפלשתינה בסחורות ובהון כ-106 מיליוני מארקים גרמניים, שערכם אז היה כ-5.5 מיליוני לירות.

הסכם ההעברה נעשה תוך הפרה בוטה של החרם שהוטל על גרמניה הנאצית ושירת את ממשלת היטלר מבחינה מדינית-תעמולתית – לייפוי המשטר הפאשיסטי-הנאצי בעיני דעת-הקהל במערב. ההסכם הזה כלל בתוכו הסכמה של המוסדות הציוניים שארגנוהו לממן ייצוא של סחורות, ובעיקר ציוד תעשייתי, ממפעלים בגרמניה הנאצית, על חשבון הון ששייך ליהודים, וזאת במחירים גבוהים מהמקובל. היהודים אזרחי גרמניה, שנכללו בעסקה, העבירו את הונם על-ידי רכישת ניירות ערך של חברות בפלשתינה, ואילו החברות האלה מצידן מימנו בעזרת הון זה את הייבוא מגרמניה הנאצית.

הסכם ההעברה מסמל את הבגידה הלאומית של ראשי התנועה הציונית. אלה העניקו לקולוניזציה של פלשתינה עדיפות על כל נושא אחר, לרבות נושא המאבק נגד גרמניה הנאצית, גרמניה של הרדיפות נגד יהודים, שכבר אירעו באותן שנים. ההסכם דרבן את הגירתם של יהודים בעלי-הון לפלשתינה, והגירה זו הייתה חשובה לקולוניזציה הציונית במידה כזאת, שהכשירה הסכם עם הנאצים. נהנו מן ההסכם בעיקר חברות השקעה וחברות התיישבות ציוניות, שרכשו את הציוד שיובא מגרמניה במסגרת הסכם ההעברה, וניצלו את הכספים שהועברו לקניית קרקעות. הסכם ההעברה שירת את הקולוניזציה הציונית, אך על חשבון החלשת המערכה נגד גרמניה הנאצית.

"...גורמים כבדי משקל, כהכרה במרכזיותה של ארץ ישראל בחיי העם היהודי, הם שהשפיעו לחיוב העסקה" – כתב עמיקם, והביא מדבריהם של ראשי ההנהלה הציונית: בן-גוריון שאמר, שמפעל הגאולה קודם למלחמה באנטישמיות; וברל כצנלסון שאמר, כי "המושגים פדיון שבויים והצלת ממון ישראל חשובים יותר מחרם ומצלצולי תרועה של חרם". מסקנתו של עמיקם: "ביצוע מפעל ה'העברה' תרם לפיתוחה, לביסוסה ולהגדלת כושר הקליטה של הארץ...**לעומת זאת מיתנה ה'העברה' את המאבק הכלכלי בגרמניה הנאצית ומנעה את החרפתו**" (עמיקם, 1980, ע"ע 167, 179. ההדגשה שלי – ת"ג).

ההתפתחות הקפיטליסטית של פלשתינה, כמו של כל ארץ, הייתה תלויה במידה מכרעת בהשקעות הון, אך המקורות הפנימיים להצבר הון לצורך השקעות קפיטליסטיות היו מצומצמים. כארץ הנתונה לשלטון קולוניאלי בריטי, הייתה פלשתינה באופן טבעי יעד להון מהארצות הקפיטליסטיות, ובעיקר מבריטניה. אולם היו גם מקורות אחרים, פנימיים וחיצוניים.

ההון שנצבר בידי בעלי-הקרקע והסוחרים הערבים שימש להשקעות, כמו למשל, בפרדסים, אך לא היה בו כדי להוות מנוף לפיתוח כלכלי מהיר. בשנים 1920-1936 השקיעו סוחרים ובעלי הון ערבים כ-12 מיליון לירות בבנייה; בפרדסנות – 6-7 מיליון לירות; ובתעשייה ובמלאכה – שני מיליון לירות (ושיץ, 1946, ע' 116). העובדה, שהיקף זה של השקעות נפל במידה רבה מההשקעות של בעלי-הון יהודים ושל ההון שיובא על-ידי המוסדות הציוניים (ר' להלן), שיקפה את המצב בפלשתינה המנדטורית: בעלי-הרכוש הערבים לא היו נושאיה העיקריים של ההתפתחות הקפיטליסטית. רבים מהם העדיפו להשקיע בארצות השכנות, שגם בהן היו להם עסקים (בקרקעות, במסחר, בהלוואה בריבית), ושבהן התחרות מבחינתם הייתה קלה יותר מאשר בפלשתינה.

המיוחד בייבוא ההון לפלשתינה בתקופה שבין שתי מלחמות-העולם היה בעובדה, שחלק ניכר ממנו יובא על-ידי מהגרים יהודים ושהוא היה מורכב לא רק מהון ממוני אלא גם מציוד, מכונות וחומרי גלם. יבוא הון על-ידי מהגרים יצר תנאים נוחים יותר לתהליך הקולוניזציה ולהתפתחות הקפיטליזם המקומי, כיוון שלהון זה, ובעיקר לאותו חלק שפנה לתעשייה, היו נחוצים פועלים שכירים שיוכלו להשתלב בייצור, אשר נוהל לפי מה שהיה מקובל באותה

תקופה באירופה הקפיטליסטית. ואומנם יבוא ההון מלווה לאורך כל התקופה גם בהגירה של יהודים חסרי-רכוש, אשר מוצאים תעסוקה כפועלים במפעלים ובאתרי הבנייה, שמקימים המהגרים היהודים בעלי-ההון.

הגורמים להגירתם של בעלי-הון יהודים מאירופה לפלשתינה היו כלכליים-חברתיים ומדיניים. כרקע כללי שימש המצב, שבו בעלי-ההון הקטנים והבינוניים, שהתקשו לעמוד בתחרות עם ההון הגדול ועם המונופולים, ואשר נאלצו להתמודד עם תוצאות המשבר הכלכלי הגדול שפרץ ב-1929, ראו בהגירה מארצות מוצאם במזרח-אירופה ובמרכזה דרך של הימלטות מההתרוששות, שאיימה עליהם. ברם, הקף ההגירה הממשית לפלשתינה והרכבה (בעלי הון, תעשיינים, יצרנים עצמאיים, חסרי רכוש) נקבעו במידה מכרעת על-ידי ההתפתחויות המדיניות: מצד אחד, עליית הפאשיזם בגרמניה והרדיפות האנטישמיות בארצות אירופה הקפיטליסטיות; ומצד שני – ההגבלות על ההגירה, שהטילו הממשלות של ארצות הגירה קלסיות, כמו ארצות-הברית.

"**יכולתה של ארץ-ישראל להפוך ממשק מפגר למשק מודרני המגדיל בהתמדה את תפוקתו אינו פלא של צמיחה כלכלית**. שני מרכיבים במערכת הייצור הפכו את הארץ מארץ נחשלת לארץ הנתונה לשלבי תיעוש מתקדמים: (א) **הצברי הון מיובא** הניחו יסוד להקמת שורה של מפעלים כלכליים, לתיעוש ולפיתוח חקלאי; (ב) **זרימת כוח אדם מעולה**, מקצועי בחלקו ודינמי באופיו..." (עמיקם, 1980, ע' 15. ההדגשות אינן במקור).

משקל ההון הפרטי בכלל היבוא של הון על-ידי יהודים ומוסדות ציוניים, שהיה כ-70% בשנות ה-20, גדל עוד יותר בשנות ה-30. בשנים 1937-1932 הסתכמו ההשקעות של הון של יהודים בפלשתינה כ-45 מיליון לירות, שמהן היו ההשקעות הפרטיות - 87%, ואילו ההשקעות של הון בידי גופים ציוניים – 13% בלבד (אוליצור, 1939, ע' 249).

היקף יבוא ההון היה ניכר ביחס למספר המהגרים. לצורך המחשה ניתן לעשות את החישוב הבא: אם נחלק את ייבוא ההון הפרטי בשנים 1936-1920 (75 מיליון לירות) ל-270 אלף המהגרים היהודים, אשר חיו אז בפלשתינה, יוצא, שייבוא ההון הפרטי בממוצע למהגר היה 277 לירות. "סכום זה עולה בהרבה על הסכום הממוצע, שנדרש ונכנס עם כל עולה לארצות עלייה אחרות" (בונה 1938, ע' 186). ברור שעניין חלוקת ההון הוא רק לצורך הדוגמא, שכן ההון המיובא לא חולק מעולם בין המהגרים.

בשנת 1926, השתתפה החברה הכלכלית (P.E.C) בהקמת **חברת האשלג**, שקיבלה את הזיכיון לניצול אוצרות ים המלח, והפכה בה בעלת-המניות הגדולה ביותר. בהדרגה השתלטה החברה על חברת מלונות, רכשה שטחי קרקע עבור אזור תעשייה במפרץ חיפה, השקיעה בחברת החשמל ובחברות למשכנתאות, הקימה חברות סחר ויבוא, השתתפה בהקמת המפעל **דשנים וחומרים כימיים** (1946) והשקיעה במפעלי תעשייה רווחיים כמו **עסיס** ו**אתא** ובחברת הספנות **קו ישראל אמריקה**.

חברת אפריקה-א"י להשקעות הייתה הגדולה בקבוצות של בעלי-הון יהודים מדרום-אפריקה, שהשקיעו בפלשתינה. היא החלה לרכוש חברות ומפעלים בפלשתינה בשנת 1924; ייסדה בנק למשכנתאות, חברה לקירור, מפעל שימורים (יפאורה), ניהלה עסקים ענפים במסחר בקרקעות ובהקמת בתי מלון, והקימה (ב-1945) את חברת הביטוח **בניין**. אפריקה-א"י השתתפה יחד עם .P.E.C בהקמת המפעל דשנים וחומרים כימיים (אהרוני 1976, ע"ע 252-251).

הקמת חברות ההשקעה על-ידי הון זר ובשיתוף הון מקמי הייתה ביטוי לתהליך התגבשותן של צורות ארגון קפיטליסטיות מפותחות יותר ושל ריכוז הון. באופן טבעי, עמדות הבכורה היו בידי ההון האנגלי, שנהנה מחסותו של השלטון הבריטי בארץ. ההון האנגלי (בחלקו יהודי) היווה את רוב ההשקעות בתעשייה, ובעיקר במפעלים הגדולים, וכן בחברות הביטוח, אבל גם ההון האמריקאי רכש בשנות ה-30 וה-40 עמדות משקיות חזקות.

4.3 הנחיות ההון הפרטי למדיניות המוסדות הציוניים

אמירתו של **חיים ארלוזורוב** – "גורל הציונות כתנועה התיישבותית-מדינית מותנה בכושרה הכספי" – עשויה לשמש מוטו למקומו של ההון בתפישה הקולוניאלית של התנועה הציונית.

תפישת הקולוניזציה של פלשתינה באה לידי ביטוי ברור בדין-וחשבון, שהגישה ועדת החקירה, אשר הוקמה על-ידי התנועה הציונית עם כינון הסוכנות היהודית. על ועדת החקירה, שחבריה היו סר **אלפרד מונד**, ד"ר **לי פרנקל, פליקס וארבורג** ו**אוסקר ואסרמן**, הוטל לבחון את המקורות, התנאים והאפשרויות הכלכליים של פלשתינה ולעצב תוכנית של "עבודה קונסטרוקטיבית", שתשמש קו מנחה לסוכנות היהודית. על השקפותיהם של חברי הוועדה תעיד הביוגרפיה של מונד: **אלפרד מונד** (לורד מלצ'ט, 1868-1930) היה הבעלים של Imperial Chemical Industries - אחת החברות הכימיות הגדולות בעולם, ונחשב גדול עשירי בריטניה. מונד, שכיהן כשר בממשלות בריטיות, נבחר ליו"ר הנהלת הסוכנות היהודית. הוא יזם ב-1921 את הקמת חברת ההשקעות הבריטית – "המועצה הכלכלית לא"י", רכש קרקעות ופרדסים בפלשתינה והשקיע במפעל האשלג.

חברי ועדת החקירה ביקרו בפלשתינה, וב-18 ביוני 1928 ראה אור הדין-וחשבון שלהם.[44] במסקנות של הדין-וחשבון כלולות, בין היתר, הנקודות החשובות הבאות:

- ההגירה היהודית צריכה להיות מותאמת לצרכים הכלכליים של הארץ;
- יש להקפיד יותר על סלקציה של המהגרים;
- יש להוציא מכלל סלקציה את המהגרים בעלי-ההון, שכן "למפעל הפרטי יש להעניק יד חופשית (Free play)";
- יש לעודד התיישבות של מהגרים בעלי-אמצעים ולהקים מפעלי תעשייה ומסחר;
- המתיישבים החקלאיים יצטרכו להחזיר את ההשקעות, שנעשו עבורם, בהתחשב ברווח הצפוי מעבודת האדמה, ואם לא יוכלו לעמוד בכך – יש להחליפם במתיישבים אחרים;
- העיקרון של אי-העסקת עבודה מהחוץ בידי המתיישבים, כפי שזה נהוג במושבות (קולוניות) הציוניות, ראוי לדחייה, שכן הוא מונע הצלחה מלאה של ההתיישבות (הקולוניזציה) – מונע איסוף מלוא היבול;
- יש לעודד שיווק והספקה על בסיס קואופרטיבי, אך יש לדאוג שארגונים אלה לא יושפעו מתורות חברתיות;
- יש חשיבות לפיתוח תעשיות-בית, שכן הן הולמות חלקים מסיימים של האוכלוסייה היהודית, ובמיוחד את התימנים. תעשיות הבית יאפשרו למספר סביר של פועלים יהודים בערים למצוא תעסוקה מחוץ לבתי-החרושת;
- לשם פיתוח התעשייה, יש להקים בלונדון ובניו-יורק לשכות מסחר ותיירות פלשתינאיות, בשיתוף עם ממשלת פלשתינה, פיק"א, לשכות המסחר, הבנקים והיצרנים העיקרים;
- יש להבטיח הגנה לתעשיות המקומיות;
- הוועדה גילתה אהדה לשאיפות הפועלים לשפר את מצבם הכלכלי והחברתי, אך ציינה, שתנאי מוקדם לקידום רמת-החיים היא קבלת העיקרון, שהתעשייה והחקלאות צריכות להיות מוקמות על בסיס כלכלי, לרבות רווח הולם (equitable return) על ההון שהושקע;
- הקהיליה היהודית צריכה להקים מוסד בוררות (conciliation machinery), כדי למנוע הפסדים כתוצאה מסכסוכים בתעשייה ובחקלאות. מוסד הבוררות יכלול מספר שווה של נציגים של מעבידים ושל ארגוני הפועלים, והוא יעסוק בכל סכסוך עבודה.

הסעיפים שהובאו לעיל מבטאים השקפה קפיטליסטית ברורה של קולוניזציה, שצריכה ליצור תנאים הולמים להשקעות של הון יהודי, אשר ינצל פועלים יהודים. בכל הדין-וחשבון אין, כמובן, אזכור של האידיאלים של צדק או שוויון, אלא יש פירוט של הצעדים הארגוניים הנחוצים לבניית תשתית כלכלית-חברתית קפיטליסטית, בחסות השלטון הבריטי ותוך שיתוף פעולה עמו.

במיוחד ראויות לתשומת-לב ההדגשות בדבר הרווחיות החיונית לקידום ההשקעות, בדבר מוסד הבוררות בסכסוכי עבודה, ובדבר משיכת הון מחו"ל באמצעות לשכות מסחר בלונדון ובניו-יורק. שלוש הנקודות הללו מייצגות את האינטרסים של בעלי-ההון היהודים,

---

[44] Report of Experts, Submitted to the Joint Palestine Survey Commission, Boston

שרצו להבטיח לעצמם מראש, שהשקעתם תהיה רווחית, וכי יחולו הגבלות על חופש המאבק האיגוד מקצועי, וכל זאת תוך מתן עדיפות מראש להון של יהודים אמריקאים ובריטים.

הדין-וחשבון הנ"ל מלמד, כיצד אילי-הון ומנהיגים יהודים כמו וארבורג ומונד תירגמו לשפתם הכלכלית את ההבטחה של הבריטים לסייע בכינון "בית לאומי יהודי": יש להסתייע בהון של יהודים ובפועלים יהודים, כדי להקים בפלשתינה מאחז קולוניאלי-קפיטליסטי, שיהא נאמן לבריטים, אך "יחסוך" להם הון וכוח אדם.

על הסיבות שהניעו אילי-הון יהודים מסיימים לתמוך במוסדות ובחברות הציוניים, ניתן ללמוד גם מחוברת, שפרסם הלורד **ישראל זיו**, מבעלי רשת החנויות מארקס אנד ספנסר בבריטניה (Sieff, 1935). בחוברת זו קבע זיו, כי הגורם הראשי, שאיפשר את הגדלת כושר הקליטה הכלכלי של פלשתינה, הוא הגדלת ההשקעות. על הסוכנות היהודית, קבע, להתמודד עם שאלת הקרנות הציבוריות, שיופנו לקרקעות, שכן "על ההון הפרטי אפשר לסמוך, שהוא יבוא בעקבותיהן". בהמשך החוברת מפרט המיליונר הבריטי זיו את יעדי ההשקעה של ההון, שבידי החברות והמוסדות הציוניים:

- להשלים את פעולות הממשלה;
- לעסוק בנושאים בעלי "חשיבות לאומית" לגבי בניית פלשתינה יהודית, אשר המשקיעים הפרטיים ממעטים להתעניין בהם;
- לעודד יוזמה פרטית;
- להבטיח את פעולת "ההון הלאומי" (כלומר, היהודי הפרטי) וכן הכנסה הוגנת מריבית ומבלאי.

מהתפקידים שהציג זיו בפני החברות הציוניות עולה, שהיה עליהן להשקיע בענפי תשתית, שהממשלה אינה מפתחת אותם, ולעודד את היוזמות הפרטיות, תוך ניהול ההשקעות כעסק נושא רווחים. לדעת זיו, על הסוכנות היהודית לייצור תנאים, שבהם ייהנו אנשים פרטיים בערים מאשראי זול, מחשמל זול, ממים זולים, משיכון זול ומדמי חכירה הגיוניים. לעומת זאת, קבע זיו, אין החברות הציוניות צריכות להשקיע בעסקים, שיכולים לגייס הון פרטי, כמו למשל חברה שתקים מפעלים כימיים. לדעת זיו, הסוכנות היהודית "איננה צריכה ואינה חייבת לשאוף לפיקוח על החיים הכלכליים של היישוב, בין של אלה שהם בעלי הון פרטי ובין של חברות בעלות אופי לאומי-למחצה".

תפישה זו של הקולוניזציה, שהציגו מונד וזיו, אכן הנחתה את המוסדות הציוניים ואת החברות שהיו בפיקוחן. "בכל מקום שבעלי הון פרטי היו מוכנים לרכוש קרקעות ולייישבן, העדיפו המוסדות הלאומיים (קרי: הציוניים – ת"ג) שלא להתחרות בהם" – סיכם **רייכמן**, והוסיף את התיאור הבא של השותפות בין ההון "הלאומי" וההון הפרטי היהודי:

"ההון הלאומי יטפל בנושאים המחייבים השקעה לטווח ארוך ורמת הסיכון בהם גבוהה לפי יחס; ואילו ההון הפרטי יתרכז בתחומים המבטיחים רווח נאות ומידת הסיכון בהם סבירה, וביניהם משק ההדרים האינטנסיבי במישור החוף, שהחל להתפתח במהירות בייחוד מאז סוף שנות ה-20, ענף הבנייה וענפי התעשייה השונים" (רייכמן, 1979, ע"ע 39 ,30).

*

מעמדה המוביל של הבורגנות היהודית בהשקעות ההון ובפיתוח הכלכלי של פלשתינה לפי צרכיה זוכה לאחרונה להכרה גם בקרב חוקרים. כך סיכם **אמיר בן פורת** את תפקידה של הבורגנות:

"משנות השלושים המוקדמות ועד לשנות השמונים של המאה הנוכחית (המאה ה-20 – ת"ג) נחלש מאוד קולה של הבורגנות. אך בימי היישוב והמדינה, הבורגנות היהודית הייתה נוכחת ובעלת משמעות: קודם-כל, לבורגנות הייתה משמעות כלכלית רבה בתקופת היישוב והמדינה. היא, ולא כל גורם מעמדי אחר או ציבורי, החזיקה ברוב הקניין (הפיזי וההוני) שנרשם תחת שם היישוב. היא הייתה בעלת משמעות פחותה יותר בפוליטיקה, אך שלטונה של תנועת העבודה בימי המנדט לא היה יכול להתממש ולהתקיים בלא סיוע מצד חלק נכבד של הבורגנות" (בן-פורת, 1999, ע' 8).

פרק 5. התפתחות התעשייה והבנקים

מסחור הקרקע והייצור החקלאי הם תנאי חשוב להתפתחות הקפיטליזם. פיתוח שוק קרקעות והקצאת חלקים גדלים של המשק החקלאי לגידולים לשוק (cash crops) מאפשרים צבירת הון ראשוני; הספקת מוצרי מזון למספר גדל במהירות של פועלים שכירים עירוניים; הוזלה של התוצרת החקלאית, ובכך – הוזלה של כוח העבודה השכיר; הספקת גלם חקלאי לתעשייה המעבדת אותו. אולם תהליכים חשובים אלה הם בגדר מבוא הכרחי, אבל בכל זאת מבוא לתחום העיקרי שבו מתפתח הקפיטליזם ובו הוא מכה שוק על ירך את המשטרים שקדמו לו – לתחום התעשייה והפיננסים. ניתוח זה הולם גם את פלשתינה בתקופת המנדט הבריטי.

השינויים העמוקים בכלכלה ובחברה בתקופה זו, כמו גם התגבשות התודעה המעמדית והלאומית, היו קשורים ושלובים בהקמת מפעלי תעשייה, בנקים וחברות פיננסיות, בגידול אוכלוסיית הערים, התחבורה והתקשורת, וכל זאת בתנאים של משטר קולוניאלי, שעודד יבוא סחורות, שנוצרו במפעלים קפיטליסטיים בבריטניה, וכן ארגון קפיטליסטי של הייצור, השיווק, משק הכספים ומנגנון המדינה. בפלשתינה, ובכל מקום אחר בו שלטה, ראתה בריטניה בהשרשת הקפיטליזם (במתכונת הבריטית) שליחות ציביליזטורית, וברוח זו היא גם גייסה בריטים ובני עמים אחרים להגר לקולוניות ו"לתרבת" אותן. אך אותו "תירבות" היה ביסודו בנייה של קפיטליזם על חורבותיו של אופן הייצור המבוסס על משקי איכרים.

5.1 "נקודת-אפס"

בעת הכיבוש הבריטי של פלשתינה, הייתה התעשייה המקומית עדיין בשלבים הראשונים של התפתחותה. אומנם היו אז בפלשתינה 22 ערים, שבהן נוהלה פעילות מסחרית; נרשם גידול בייצוא של הדרים ותבואות ובייבוא של מכשירי-עבודה וחומרי-גלם; אך פעלו בה רק מפעלי תעשייה ספורים, ובעיקר פעלו בה בתי מלאכה.

במבוא למיפקד התעשייה הראשון, שנערך בפלשתינה ב-1928, תואר המצב ערב מלחמת-העולם הראשונה:

"תעשיה במובנה הרחב יותר לא הייתה קיימת למעשה בפלשתינה לפני המלחמה (העולמית הראשונה – ת"ג); היוצאים מהכלל היו יקביי היין בראשון לציון ובזיכרון יעקב שהוקמו ע"י הברון אדמונד רוטשילד ב-1892, ותעשיית הסבון המקומית, שהייתה קיימת במשך מאות בשנים בשכם וביפו בתנאים פרימיטיביים".

בהמשך נאמר, שמכונות כמעט ולא היו ידועות: רק בכמה טחנות קמח, בשניים-שלושה בתי-מלאכה ובפרדסים ספורים נמצאו מנועים (First Census of Industries, 1929, p.5).

תיאור דומה, עם פירוט לגבי היישוב היהודי, נמצא בחיבורו של **פרץ נפתלי:** "אם נניח כנקודת-מוצא את סוף המלחמה העולמית הקודמת (1914-1918), נהא מוכרחים לומר, **שהתפתחות התעשייה של השנים שלאחריה יצאה למעשה מנקודת-אפס. מה שהיה קיים עד אותה שעה בארץ ישראל בכלל, ובסקטור היהודי בפרט, לא היה אלא בגדר אומנות-יד ומלאכה**, ורק במקרים בודדים אפשר לדבר על מפעלי-חרושת, שיש להם אופי תעשייני. כמה טחנות, כמה בתי-אריגה, כמו בתי חרושת לסבון, מעט בתי-בד לעצירת זיתים – אלו היו, בצד המלאכה של חיי יום יום, ההתחלות היחידות לעבודה תעשיינית בסקטור הערבי. וגם בתוך הסקטור היהודי, שמספר נפשותיו נאמד בתשעים אלף ושמהם 50-60 אלף התגוררו בערי-קודש ונתפרנסו בעיקר מקופות-צדקה, ממסחר וממלאכה זעירה, היו לפי הערכת רופין לא יותר מ-15,000 יהודים נוספים בישוב העירוני החדש ביפו ובחיפה, שעסקו במסחר, במלאכה, בהוראה ובפקידות. תל-אביב שהחלה להבנות בשנת 1909 כרובע יהודי של יפו, פיתחה בהיקף צנוע ייצור לבנים ובלוקים מחול וממלט. ביפו ובחיפה היו קיימות נגריות גדולות ובתי-מלאכה מכאניים אחדים. מפקד מקצועי אחד, שנערך בשנת 1916 ברובע העירוני תל אביב (המובא בספרו של רופין **בניינה של א"י** משנת 1919), קובע שיש 55 העוסקים בתעשייה, 260 עוסקים במלאכה, 510 במסחר ו-375 בהוראה ובפקידות. ואם עוד נזכיר כאן את היקבים בראשון לציון ובזכרון יעקב, שהוקמו ע"י הברון רוטשילד עם

נטיעת הכרמים – הרי שלא הושמט מן הרשימה דבר, שיש בו משום נקודת-ראשית לאיזו התפתחות תעשיינית שהיא לפני המלחמה הראשונה" (נפתלי, 1946).

התפתחות התעשייה בפלשתינה נתקלה באותם קשיים, שבהם נתקלה ההתפתחות התעשייתית בארצות קולוניאליות ותלויות אחרות, ובכללם: יבוא של מוצרים שיוצרו בתעשייה בארצות הקפיטליסטיות המפותחות; שוק פנימי מצומצם, משום שחלק ניכר מהמשק החקלאי היה עדיין אוטרקי (נועד להספקה עצמית); מחסור בהון, ומחסור גדול עוד יותר בהון שיכוון לתעשייה; מערכת תחבורה ברמה נמוכה; מחסור בכוח אדם מיומן, לרבות בעלי הכשרה טכנולוגית. לכך יש להוסיף קשיים שגרם השלטון הבריטי, וביניהם הטלת מס על חומרי-גלם; פתיחת שערי הארץ לרווחה בפני סחורות מוכנות מבריטניה; בלימת פיתוח של התעשייה הכימית המקומית, שהתחרתה בתעשייה הבריטית; בלימת חיפושי הנפט.

לפי סעיף מיוחד (18) בכתב המנדט הבריטי (1922), הייבוא לפלשתינה מכל המדינות, החברות בחבר הלאומים, היה חופשי (פטור ממכס). סעיף זה מנע מפלשתינה חתימת חוזי-סחר דו-צדדיים והטלת מכסים, וגם עודד יבוא של סחורות אליה בתנאי היצף (כלומר, במחירים נמוכים במיוחד).

עד מלחמת-העולם הראשונה פעלו בפלשתינה בעיקר בתי-מלאכה, שבהם לא היו כלל מכונות ומנועים. היו אלה מפעלי מנופקטורה פשוטה, שבהם עבדו בעיקר בני-המשפחה של בעלי-המלאכה. בעוקבות הכיבוש הבריטי (1917), התפשט השימוש במכונות ובעבודה שכירה, הוקמו מפעלים גדולים (יחסית), וקמה תעשייה, המבוססת על חומרי גלם מיובאים. בגלל היקפם המצומצם של חומרי-הגלם המקומיים וההגבלות שהטילו הבריטים, אופי התעשייה בפלשתינה היה שונה מאופי התעשייה בארצות תלויות אחרות, שבהן הדגש הושם בהפקת חומרי הגלם המקומיים (מיכרות, נפט). בפלשתינה הושם הדגש, כבר בשנות ה-20, בענפים המעבדים גלם לצורכי השוק הפנימי, אף כי הוקמו בהמשך כמה מפעלי זיכיונות לניצול אוצרות טבע (מפעל אשלג, תחנת כוח מופעלת במים). התלות הקולוניאלית הקשתה על פיתוח ענפים המייצרים מכונות וציוד: ההון האימפריאליסטי הבריטי דאג להרחבת הייצוא של תוצרת התעשייה הכבדה ותעשיות המכונות מארצו.

אולם למרות כל הקשיים, הייתה פלשתינה של ראשית שנות ה-20 על סף מהפך תעשייתי: התפתחו ענפי תעשייה חדשים והייצור התעשייתי לא הצטמצם עוד ביקבי יין, בטחנות קמח קטנות, במפעלים לייצור סבון ושמן ובמפעלים לייצור זכוכית וחומרי בניין (לבנים). בשנים 1919-1923 הוקמו 150 מפעלים ובתי-מלאכה, בעיקר בחיפה ובתל-אביב, והושקע בהם למעלה ממיליון לירות (גרוס, 1976, ע' 122).

5.2 מיפקד התעשייה 1928: נתונים ומסקנות

מיפקד התעשייה המפורט הראשון, שערך השלטון הבריטי, פורסם בפלשתינה בשנת 1928. מיפקד זה, שנתוניו נאספו ב-1927, הקיף את כל מפעלי התעשייה והמלאכה וצייר תמונה כל-צדדית של רמת ההתפתחות התעשייתית במחצית השנייה של שנות ה-20 (First Census of Industries, 1929; אלישר, 1979). כאן מן הראוי להעיר, כי גם במפקד זה וגם במיפקדים אחרים, הנתונים מתייחסים לכלכלה המדווחת, זו שרשומה אצל הרשויות, ואינם כוללים, למשל, מלאכת בית שאינה מדווחת, שהייתה נפוצה בכפרים הערביים. לכן ישנה בנתונים הכלכליים להלן הטיה, המגדילה את חלקו של המשק שבידי יהודים (Richards, Waterbury, 1996).

במפקד של 1928 נמנו **3,505** מפעלים ובתי-מלאכה, ששני שלישים מהם (2,269) נוסדו אחרי 1918. במילים אחרות, התעשייה הייתה ברובה צעירה (פחות מ-10 שנים). לתעשייה הפלשתינאית היו אז כמה אפיונים:

התבססות בעיקר על עבודת-ידיים, בעוד שהשימוש במכונות במנועים מצומצם.

לוח 5. רמת המיכון בתעשייה, 1927

שיטת הייצור	המפעלים	
	מספר	אחוזים
עבודה ידנית בלבד	2,429	70
עבודה בעזרת בהמות	493	14
עבודה בעזרת מנוע	583	16
סך הכל	3,505	100

בסך הכל נימנו בכל ענפי התעשייה 815 מנועים, ורק מחציתם - מנועים חשמליים.

חשוב לציין, שתחנות-הכוח הראשונות (המונעות בדיזל) הוקמו בתל-אביב ב-1923 ובחיפה ב-1925, ולכן הספקת החשמל לתעשייה הייתה רק בראשיתה. ב-1922 קיבל פנחס רוטנברג זיכיון לאספקת חשמל לתל-אביב ולחיפה ולבניית תחנה הידרו-חשמלית על הירמוך (על מפעלי הזיכיונות ר' להלן). הקמת תחנות הכוח אפשרה פריצת דרך בתחום הקמת התעשייה הגדולה: הוקמו חברת המלח בעתלית, חברת המלט נשר בחיפה, טחנות הקמח הגדולות בחיפה ומפעל הלבנים בתל-אביב.

התעשייה שהייתה מורכבת רובה ככולה מבתי-מלאכה זעירים, שלא העסיקו כלל עבודה שכירה (31% מהמפעלים), או מבתי-מלאכה קטנים, שהעסיקו עד 5 פועלים שכירים (60%). מפעלים שהעסיקו 6 פועלים ומעלה היוו 9% בלבד מכלל המפעלים. למעלה ממחצית הפועלים השכירים עבדו בבתי-מלאכה, שהעסיקו עד 10 פועלים כל אחד. יחד עם זאת ראוי לציין, ש-18% מהם עבדו ב-12 המפעלים הגדולים, יחסית, שהעסיקו כל אחד 100 פועלים ומעלה, ובממוצע 170 פועלים למפעל. על המפעלים הגדולים נימנו: מפעל ים המלח (273 פועלים) ומפעל המלט נשר (310 פועלים).בסך הכל נימנו במפקד 11,627 פועלים שכירים.

השקעות-ההון בתעשייה היו מועטות: בשני-שלישים מהמפעלים לא עלה ההון המושקע בכל מפעל על 100 לירות, בעוד שרק ב-48 מפעלים (1.5% מכלל המפעלים), עלתה ההשקעה בכל מפעל על 10,000 לירות. אך ב-48 המפעלים האלה הושקעו בסך הכל שני-שלישים מכל ההון שהושקע בתעשייה ובמלאכה.

על מיעוט השקעות ההון מעיד גם היחס בין היקף התוצרת לבין היקף ההון המושקע. לפי נתוני המיפקד, בשנת 1927 הסתכם ההון שהושקע בבניינים, בקרקע, במכונות וכו' ב-3.5 מיליון לירות, בעוד שערך התוצרת התעשייתית הגיעה באותה שנה ל-3.9 מיליון לירות.

מפעלי המלאכה והתעשייה התרכזו בעיקר בענפי הטקסטיל והמזון: בענפים אלה היו כ-50% מהמפעלים, כשני שלישים של התוצרת ולמעלה מ-40% מהמועסקים. יחד עם זאת, מבחינת מספר הפועלים, היה משקל משמעותי לענפים מתקדמים יותר מבחינה טכנולוגית כמו מלט, תעשייה כימית ועיבוד מתכת, בהם עבדו 37% מהפועלים.

התעשייה והמלאכה היו קשורות הדוקות בייצור החקלאי. בייחוד אמורים הדברים לגבי בתי-מלאכה, שהיו בבעלות יצרנים ובעלי-הון ערבים. מתוך כ-2,400 בתי מלאכה ומפעלים בבעלות ערבים, עסקו 70 בייצור ובתיקון כלים חקלאיים; 202 בקליעת מחצלות וסלים; 476 – בהפקת שמן זית; 44 – בהפקת שמן שומשום, ונוסף לכך נימנו 181 טחנות קמח. בסך הכל נימנו על בעלי מלאכה והמפעלים לעיבוד תוצרת חקלאית למעלה מ-40% מכלל בתי המלאכה והמפעלים בבעלות ערבים. בכמה ערים (שכם, חיפה) היו גם מנפטות כותנה. עוד ב-1910 ייסד הבנקאי ובעל הקרקעות סורסוק בית-חרושת לניקוי כותנה בחיפה (אסף, 1970)

בתי המלאכה ומפעלים רבים עסקו בייצור מוצרי צריכה מסורתיים כמו מוצרי מאפה, בדים, מוצרי הנעלה וביגוד, רהיטים, סבון וכלי מטבח מחומר וממתכת. לעומת זאת היו מפעלים קטנים ספורים לשימורים, למקררים, לצמיגים – למוצרי צריכה המעידים על רמת התפתחות כלכלית גבוהה יותר ועל חדירת השימוש בכלי רכב ובמוצרים בני-קיימא.

התעשייה החדשה התפתחה בעיקר בתל-אביב ובחיפה, בעוד שבערים שהיו בעבר מרכזי המלאכה והמסחר - ההתפתחות התעשייתית הייתה איטית. פיגורן היחסי של ערים כמו ירושלים ויפו התבטא גם בכך, שהייצור התעשייתי בהן היה במידה מכרעת בשלב הקואופרציה והמנופקטורה, בעוד שמפעלים גדולים, המבוססים על עבודה שכירה, הוקמו בחיפה ובתל-אביב. נתון אחר, המעיד על הפיגור הרציני של התעשייה הירושלמית הוא, שהייתה מבוססת על עבודת ילדים: לפי נתוני המיפקד, גילם של 40% מכלל המועסקים במלאכה ובתעשייה בירושלים היה למטה מ-16 שנים. (בסך הכל עבדו אז בתעשייה ובמלאכה אלף ילדים עד גיל 16, שהיוו 6 אחוזים מהמועסקים).

סיכום נתוני מיפקד התעשייה 1928, שהובאו לעיל, מצביע על פיגורה של התעשייה בפלשתינה, אך גם על פריצה מסוימת בפיתוח התעשייתי, הודות להקמת מפעלים תעשייתיים מודרניים כמו חברת החשמל, מפעלי האשלג, מפעל מתכת ומפעלים לייצור חומרי בניין (מלט), וכן מספר מפעלי טקסטיל ומזון (המפעל שמן נוסד ב-1923), שהתבססו על ייצור באמצעות מכונות.

בתי המלאכה, שהיו הצורה הארגונית האופיינית לתעשייה של פלשתינה בשנות ה-20, היוו במידה רבה המשך הייצור המסורתי, הן מבחינת המוצרים והן מבחינת מכשירי הייצור ושיטות העבודה. ממיפקד 1928 עולה, שהעסקת פועלים שכירים בקנה-מידה גדול טרם הייתה אז יסוד התעשייה: בשליש מהמפעלים לא הייתה כלל עבודה שכירה, וב-60% נוספים עבדו בכל מפעל עד 5 פועלים.

האופי המסורתי של המלאכה בא לידי ביטוי, בין היתר, במשקלן הניכר של מלאכות מסורתיות כמו הפקת שמן זית וייצור סבון ממנו, קליעת מוצרים מקש, סנדלרות, טחינת קמח, חציבת אבן, נגרות וקדרות. במלאכות הללו עבדו בשנת 1927 (שנת המיפקד) 7,600 איש, או 42% מהמועסקים בתעשייה; ובכללם – 3,800 פועלים שכירים, או 37% מהשכירים שהועסקו בתעשייה. אומנם, בשנות ה-20 פעל כבר מפעל המלט, שהעסיק 310 פועלים שכירים, אך מפעל זה היה יוצא דופן.

כאשר בוחנים, באיזה ענף הועסקו למעלה מ-100 פועלים ומספר הפועלים בהם עלה על מספר המעבידים, העצמאים ובני-ביתם והקבלנים – מתקבלת התמונה הבאה: מצד אחד, נימנים עליהם ענפים מודרניים כמו עבודות מכאניות (הפועלים – 75% מהמועסקים), הדפסה (56%), טבק וסיגריות (83%), עיבוד ברזל (64%). אולם מצד שני, נימנים עמם גם ענפים מסורתיים, כמו הפקת שמן זית (52%), קדרות (65%), אריגה (64%), לבנים ומרצפות (81%). המסקנה מתמונת מצב זו היא, שמהעבר ממלאכה (שכמעט אינה מעסיקה שכירים) לתעשייה (המבוססת על עבודה שכירה) התרחש בשנות ה-20 יותר בתוך הענפים המסורתיים של המלאכה, מאשר בדרך של הופעת תחומי-ייצור חדשים, כמו ייצור מכונות ומוצרי צריכה מודרניים, המצרים את רגליה של המלאכה הישנה.

הסיבה היסודית לצורת התפתחות זו של התעשייה בשנות ה-20 היא, שמקור ההון המושקע בתעשייה ובמלאכה היה אז בעיקרו פנימי – תוצאה של הצבר הון במלאכה הערבית המסורתית ובידי גורמים עירוניים נוספים (סוחרים, מלווים בריבית), וכן הון שהביאו עמם מהגרים יהודים, שרובם עסקו בעבר במלאכה, וגם בפלשתינה המשיכו לעסוק בה. לעומת זאת, זרימת הון לתעשייה בהיקף גדול, שבתנאים של פלשתינה היה בעיקרו הון זר, הייתה באותן שנים מוגבלת (ומפעל המלט הוא דוגמא בולטת להשקעה יוצאת דופן כזאת).

המלאכה והתעשייה הזעירה המשיכו, אפוא, להתקיים משום שבתנאים של פלשתינה בשנות ה-20, רמת מכשירי הייצור הייתה נמוכה, התחרות מצד ההון הגדול הייתה מצומצמת, והיקפו של השוק הפנימי היה עדיין מוגבל. פלשתינה של אז נמצאה בשלב שלפני הייצור התעשייתי ההמוני, כאשר הקשר בין היצרן לבין הצרכן היה עדיין במקרים רבים בלתי-אמצעי (עבודה לפי הזמנות), ושלב זה זהה עם שלב המלאכה והתעשייה הידנית הפשוטה.

לפי הנתונים שהביא **מוחמד יונס** בספרו, היו בפלשתינה בשנת 1918 (כעשור לפני המיפקד) 1,236 בתי-מלאכה בבעלות ערבים, רובם בענפי המתכת, האריגה, הטקסטיל, המזון והסבון. בהביאו נתונים אלה, סיכם **אסף**:

"זו הייתה תעשייה פרימיטיבית המבוססת על עבודת-ידיים בעיקר, שהופעלה בבתים פרטיים, והעובדים היו בני המשפחה, שהיו מאמנים זה את זה מדור לדור. מרבית התעשייה הזאת נוסדה על חומרי גלם של הארץ וגם שוק הצריכה – פרט לסבון – היה בתוך הארץ" (אסף, 1970, ע' 175).

בשנת 1920/1, היו בארץ 600 בתי-בד קטנים לשמן זית, כמה עשרות בתי-בד לשמן שומשום, ו-250 טחנות קמח קטנות, חציין טחנות מים וחציין טחנות מכאניות (קיטור או נפט). רק טחנת אנטון ג'לאד ביפו, שנוסדה ב-1914, הייתה תחנה חדישה.

למרות המשקל הרב שבשנות ה-20 נודע עדיין למלאכה, מהמיפקד עולה כיוון ההתפתחות:

"ארץ-ישראל בשנת 1928 נמצאה אפוא בשלב-מעבר – מפיזור מירבי על-פני המרחב לתעשייה ריכוזית, הממוקמת בערים הגדולות. בתי-המלאכה בערים הקטנות הלכו ונעלמו, הן בשל התפתחות מערכת התחבורה והן בשל הקמת מפעלים גדולים ומודרניים בערים הראשיות – שניים מהמאפיינים מדינות מפותחות" (ביגר, 1983).

השלטון הבריטי ביטל את המונופול הממשלתי על ייצור **טבק**, שהיה קיים בתקופת השלטון העות'מאני. ביטול המונופול נתן דחיפה לנטיעת טבק ולהקמת מפעלים לעיבודו. ב-1923 כבר היו בארץ 11 בתי-חרושת **לסיגריות**, רובם בבעלות ערבים, שהעסיקו 180 פועלים ערבים. ב-1925 נוסד בחיפה בית-חרושת גדול לתעשיית טבק (שותפות קאראמאן, דיק וסאלטי). ב-1927 הוא ניקנה על-ידי הטרסט הבריטי-אמריקאי לטבק. הטרסט הזה קנה את רוב המפעלים הקטנים בשכם, בירושלים ובבית-לחם, וריכז בידיו 75% של תוצרת הטבק (אסף, 1970, ע' 176).

במחצית השנייה של שנות ה-20 הוחל ביבוא מכונות לתעשייה. בשנים 1925-1930 יובאו לפלשתינה מכונות בסכום כולל של כ-1.2 מיליון לירות. כדי להעריך את משמעות הייבוא בהיקף כזה כדאי לציין, שבשנים האמורות יובאו מכונות לתעשייה בסוריה ב-1.8 מיליון לירות, ובעירק – ב-1.4 מיליון לירות (Grunwald, 1934).

מאחר שפלשתינה לא הייתה תעשייה של ייצור מכונות, יבוא מכונות לתעשייה היה תנאי למעבר של המלאכה והתעשייה הידנית לייצור תעשייתי. אולם יבוא זה גם טמן בחובו את התהוות הפער בין המפעלים שבבעלות יהודים לבין אלה שבבעלות ערבים. בעוד שלגבי המלאכה, לא היה בעצם הבדל בין רמת-הייצור בבתי-המלאכה שבהם עבדו יהודים לבין אלה שבהם עבדו ערבים, הרי המעבר לתעשייה מומש בקצב מהיר הרבה יותר על-ידי בעלי מלאכה ותעשיינים יהודים: הם היו בעלים של ההון הדרוש לכך עוד לפני הגירתם לפלשתינה, וגם זכו לעזרה כל-צדדית – בהשקעות, בתשתית, באשראי ממוסדות ציוניים ומחברות הקשורות במוסדות הללו.

לפי נתוני מיפקד 1928, הקדימו המלאכה והתעשייה בבעלות הערבים את אלה שבבעלות יהודים כמעט בכל המדדים: במספר המפעלים, במספר המועסקים, במספר הפועלים, בהיקף התוצרת. אולם במדד אחד הקדימו המפעלים בבעלות יהודים, והוא בהיקף ההון שהושקע: סך ההון שהושקע בכל ענפי התעשייה (לרבות חשמל) הגיע במפעלים שבבעלות יהודים ל-2.4 מיליון לירות, ואלו במפעלים שבבעלות ערבים – ל-1.2 מיליון לירות בלבד.

עדיפות התעשייה והמלאכה שבבעלות יהודים מבחינת ההון בולטת עוד יותר, אם בוחנים את היקף ההון הממוצע למפעל על פי הענפים השונים. להוציא את ענף הנייר וההדפסה, ההון הממוצע למפעל היה גדול יותר במפעלים בבעלות יהודים. בתעשיית המלח, למשל, ההון הממוצע למפעל בבעלות יהודים היה 50 אלף לירות, בעוד שלמפעל בבעלות ערבים – 4,500 לירות. ברוב הענפים, הקף ההון למפעל בבעלות יהודים היה גבוה פי 2-3 מהיקפו במפעלים בבעלות ערבים.

בגלל ההיקף המצומצם של הגלם המקומי, התפתחה התעשייה בפלשתינה כבר בשנות ה-20 על בסיס של יבוא חומרי גלם, נוסף לייבוא מכונות, ציוד ומוצרי צריכה תעשייתיים. אם עד מלחמת העולם הראשונה היה הייצור התעשייתי מבוסס במידה רבה על גלם מקומי (שמן זית, שיש, ענבים, טבק, כותנה), הרי מאז הכיבוש הבריטי, ופתיחת שערי הארץ לרווחה בפני

יבוא מבריטניה ומארצות אחרות – קיבלה תנופה התעשייה המעבדת גלם מיובא, וזאת במקביל להקמת מפעלים שניצלו גלם מקומי (לייצור מלט, מלח, אשלג).

לוח 6. הייבוא והייצוא (ענפים עיקריים), 1928 (באלפי לירות)

	יבוא	יצוא
מזון, משקאות וטבק	1,801	1,051
חומרי גלם	644	75
מוצרי תעשייה	3,663	355

המקור: Statistical Abstract of Palestine 1939, p.4

מהנתונים לעיל ניתן ללמוד על היקף התלות של פלשתינה ביבוא חומרי-גלם ומוצרי-תעשייה. אומנם, גם יבוא המזון, המשקאות והטבק עלה באותה שנה ב-80% על יצוא המוצרים האלה, אך יבוא חומרי-הגלם היה גבוה פי 8.6, וייבוא מוצרי התעשייה היה גבוה פי 10(!) מייצואם.

חדירת ההון הבריטי במישרין לתעשייה הייתה מוגבלת, בעיקר עקב היקפם המצומצם של חומרי-הגלם המקומיים, והתרכזה בחברת החשמל ובמפעלי המלט והאשלג, אך אין פירוש הדבר, שפלשתינה לא התפתחה כבר בשנות ה-20 כארץ תלויה מבחינה כלכלית. הגירעון המסחרי הגדול, שהסתכם ב-1928 ב-5 מיליוני לירות (פי 3.4 מכל הייצוא של פלשתינה באותה שנה), ביטא את **התלות הקולוניאלית** שהעמיקה עקב השתלטות בריטניה וכינון הממשל המנדטורי בפלשתינה.

5.3 התפתחות התעשייה בשנות ה-30

בשנות ה-30 התרחבה התעשייה, נוסדו מפעלים חדשים וגדל מספר המכונות ומספר העובדים השכירים. אחד המודדים החשובים לפיתוח התעשייתי הוא הגידול בייצור החשמל: תפוקת החשמל של חברת החשמל לא"י (שלא כללה את ירושלים) גדלה מ-2.5 מיליון קו"ש ב-1927 ל-65.5 מיליון קו"ש ב-1938, או פי 26 (בונה, 1938, ע' 144).

הגורמים שדרבנו את פיתוח התעשייה בשנות ה-30 היו יבוא ההון וגידול השוק הפנימי. בהבדל מהמצב בשנות ה-20, שבו התפתחו בעיקר המלאכות המסורתיות, הרי בשנות ה-30 התפתחה התעשייה על בסיס יבוא של ציוד וייצור מוצרים חדשים לשוק הפנימי.

בשנות ה-30 מסתמנת התגבשותה של בורגנות תעשייתית, המורכבת ברובה ממהגרים יהודים, ואשר הובילה את השקעות ההון בתעשייה והעסיקה מספר גדל במהירות של פועלים. בלשון הבורגנית, כל מה שלא בורגני הוא גם "לא כלכלי", וכך מתבטא גם מחבר המובאה הבאה, המספר בשבחם של התעשיינים, בעלי ההון, הידע המקצועי והניסיון הארגוני.

"ממשק קטן, בעל אופי סגור, הפכה החברה הארץ-ישראלית למשק המונחה על-ידי יסודות כלכליים, המתעצם ופורץ לתחומי-פעולה חדשים. בשנות הגיאות הכלכלית 1935-1932 הייתה התעשייה שדה מבטיח להשקעות בעלי-הון שעלו לארץ מגרמניה, מפולין, מצ'כוסלובקיה, מארצות-הברית וממקומות אחרים, שבארצות-מוצאם היו מנהלים או בעלי מפעלי-תעשייה. הם הביאו עמם, נוסף על המימון, גם ידע רב-שנים וניסיון עתיר. מהם נכנסו כשותפים במפעלים קיימים, ומהם שבחרו לסלול להם את דרכם בכוחם-הם. התפתחות התעשייה נשענה על יבוא חומרי-גלם ויצירת מוצרים מוגמרים במפעלים מקומיים. לפי הערכה הועסקו ב-1934 28,890 איש בענפי התעשייה השונים. ב-1935 הגיע מספר המועסקים לכדי 32,830" (עמיקם, 1980, ע'ע 15-16). הנתונים מתייחסים רק לתעשייה בבעלות יהודים).

בשנות ה-30 גברה תלותה הכלכלית של פלשתינה, שעיקר יצואה היה עדיין התוצרת החקלאית, ועיקר יבואה – מוצרי תעשייה. הגירעון המסחרי השנתי הממוצע בשנים 1938-1934 היה 10.5 מיליון לירות, וזאת לעומת גירעון מסחרי של 5 מיליון לירות ב-1928.

התפתחות התעשייה לא הפחיתה את התלות של פלשתינה בייבוא מוצרי תעשייה להשקעה ולצריכה. משקל המזון בייצוא מפלשתינה גדל בעשור 1938-1928 מ-71% ל-83%, ואילו משקל מוצרי התעשייה בייצוא ירד כמעט למחצית: מ-24% ל-13%. לעומת זאת גדל משקל מוצרי התעשייה בייבוא מ-54% ל-62% Statistical Abstract of Palestine (4 .p .1939). חלק ממוצרי התעשייה המיובאים היו מכונות וציוד, אך חלקם היה מוצרי צריכה, ואלו התחרו בתעשייה המקומית הצעירה.

עקב המשבר הכלכלי העולמי, שהחל בשנת 1929 ונמשך במחצית הראשונה של שנות ה-30, עודדו ארצות שונות את יצואן בשיטת ההצפה (דמפינג), שהתבססה על מחירים נמוכים אפילו מהוצאות הייצור. ממשלת פלשתינה, כממשל קולוניאלי, לא נקטה צעדים של ממש נגד ההצפה, כמו, למשל, העלאת חומות המכס, הגבלת כמות סחורות הייבוא וכו', במקביל, גם לא נקטה ממשלה זו צעדים לעידוד הייצוא התעשייתי. התוצאה הייתה, שבאמצע שנות ה-30 היווה הייצוא התעשייתי רק 5% מתפוקת התעשייה (Horowitz, Hinnder, 1938. p. 100). מפעל האשלג, שנוסד ב-1930, הגדיל את הייצוא, אך תוצרתו הייתה בחלקה מוצר מעובד למחצה.

בשנת 1939, הושלמה הקמתם של בתי-הזיקוק של חברת הנפט העירקית (IPC) בחיפה. מפעלים אלה, שנהנו מזכויות אקסטרה טריטוריאליות, היו ההשקעה הגדולה ביותר של המונופולים הבינלאומיים בפלשתינה באותן שנים (ראה חלק שני, פרק 1). ההון הזר שלט גם בתעשיית הסיגריות, בייצור האשלג, במפעל הגפרורים נור ובמפעל שמן.

התפתחות התעשייה בפלשתינה הושפעה במידה רבה מתמורות מדיניות באירופה ובארץ. עליית הפאשיזם באירופה דרבנה את יציאת היהודים מיבשת זו, ונוכח סגירת השערים בארצות-הברית, זרמה הגירה המונית מפולין ומגרמניה לפלשתינה. גלי הגירה אלה, שכללו תעשיינים, בעלי-מלאכה, בעלי מקצועות חופשיים, בעלי-ממון וכן חסרי-רכוש, הגדילו הן את השוק הפנימי והן את היקף הייצור התעשייתי.

גיאות המאבק של האוכלוסייה הערבית בפלשתינה, שהגיעה לשיאה במרד הגדול שהתחולל בשנים 1939-1936 (ושכלל שביתה כללית), גרמה ניתוק מסוים של הקשרים הכלכליים בין האוכלוסייה הערבית לבין זו היהודית, דבר שגרם זעזועים בכל המבנה הכלכלי.

השינויים המדיניים הללו השפיעו על התפתחות הקוניונקטורה המשקית: בשנים 1935-1932 חלה בפלשתינה תקופה של גיאות כלכלית, שהתבטאה בצמיחה מהירה, בגידול מספר המועסקים, בפיתוח הענפים השונים. לעומת זאת בשנים 1939-1936 התרחש בארץ משבר כלכלי עמוק, שגרם צמצום בייצור התעשייתי ובבנייה וגידול במספר המובטלים.

הנתונים הסטטיסטיים לגבי התפתחות התעשייה בשנות ה-30 מתייחסים בעיקר לזו שבבעלות יהודים, שכן הבריטים לא ערכו אז סקרי תעשייה. לגבי המלאכה והתעשייה **שבבעלות ערבים**, הרי מתיאורים שונים עולה, שתעשייה זו המשיכה להתבסס על הענפים המסורתיים (עיבוד גלם חקלאי, ייצור מוצרי מזון וטקסטיל וחומרי בנייה). תהליכי התיעוש גרמו לשקיעת המלאכה הביתית, אך התפתחות התעשייה הגדולה בבעלות הערבים הייתה מוגבלת.

הגורמים שבלמו את התפתחות התעשייה בבעלות ערבים היו המחסור באשראי לצורך השקעות במנועים ובמכונות; הביקוש הנמוך למוצרי תעשייה, פרי אורח-החיים המסורתי; הקושי להתחרות בייבוא הבריטי ובתעשייה היהודית והסורית; העדר המסורת הטכנית והמחסור בכוח-עבודה מקצועי; עודף כוח-האדם בכפרים ואפשרויות ניצולו בעבודת כפיים תמורת שכר רעב (ושיץ, 1948).

לפי חישוביו של גרינבאום (געתון), הסתכמה התפוקה הכוללת של התעשייה שבבעלות ערבים בשנת 1936 ב-4 מיליון לירות (פחות ממחצית ערך התוצרת התעשייתית של המפעלים בבעלות יהודים). רוב התוצרת הזאת היה מורכב ממוצרי צריכה, ורק 15% ממנה היו מוצרי השקעה וחומרי גלם לבנייה, לתעשייה וחקלאות. ליצוא לחו"ל הופנו באותה שנה סחורות תעשייתיות בסכום של 58 אלף לירות, כלומר: 1.5% בלבד מכלל התפוקה התעשייתית במפעלים השייכים לערבים. מפעלי התעשייה המשיכו להתרכז בענפי המזון, ההלבשה, המתכת והטקסטיל. יחד עם זאת, חלו שינויים: בענפים המסורתיים (שמן זית, סבון, טווית כותנה, ממתקים) הפכו בתי-מלאכה למפעלי חרושת, ואילו בענפים החדשים

(מוסכים, מפעלי טקסטיל, בתי-מלאכה טכניים, סיגריות), הוקמו מפעלים בידי סוחרים ובעלי-ממון עירוניים (Grunbaum, 1941. p. 79).

בין מפעלי התעשייה שבבעלות ערבים, בלטו המפעלים לייצור סיגריות. בדו"ח לשנת 1937, שפרסמה חברת הסיגריות בנצרת, נמסר: מניות החברה נמצאות בידי אלפיים בעלי מניות ערבים; הונה הרשום הוא 20 אלף לירות; עובדים במפעלים 300 פועלים ערבים; ורווחיה בשנה האמורה היו כשלושת אלפים לירות (חברת הסיגריות בנצרת, 1938).

פיתוח התעשייה בפלשתינה עמד בסימן מגמת ההיבדלות הציונית, שנתמכה בידי הבריטים, ואשר בשמה פיתחו את התעשייה שבבעלות יהודים בנבדל מהתעשייה הערבית. בתגובה למגמה זו היו גם ניסיונות התארגנות של תעשיינים ובעלי-הון ערבים.

ב"קריאה אל האומה הערבית" מטעם הוועד הערבי הלאומי בירושלים (שפורסמה, כנראה, ב-1936) נאמר, כי נחוץ לארגן את החיים הכלכליים על בסיס החיים המודרניים, כדי להשיג התקדמות רבה ולממש את העצמאות הכלכלית שהיא יסוד העצמאות הפוליטית. הוועד הלאומי בירושלים, נאמר בקריאה, רואה כאחד מתפקידיו לקרוא **לפיתוח התעשייה הערבית** ולניהול תעמולה לסחורות המיוצרות במפעלים בארצות השכנות, וכן בארצות שיש איתן קשרים. אבל להכרזות אלה היו כיסוי חלקי בלבד במציאות.

לפי נתוני הסוכנות היהודית, שערכה מיפקדים של התעשייה והמלאכה שבבעלות יהודים, גדל מספר מפעלי התעשייה והמלאכה הללו מ-2,475 ב-1929 ל-5,606 ב-1937, אבל רובם (שלושה רבעים) היו זעירים. מספר המועסקים בתעשייה זו גדל מ-11 אלף ב-1929 ל-30 אלף ב-1937.

לוח 7. תעשייה ומלאכה בבעלות יהודים, 1929, 1937

	1929	1937
מפעלים – סך הכל	2,475	5,606
בכלל זה: מפעלי תעשייה	160	540
בתי מלאכה ועסקים זעירים	2,315	5,066
מועסקים	10,968	30,040
השקעות הון (אלפי לירות)	2,235	11,637
תוצרת שנתית (אלפי לירות)	2,511	9,109

המקור: Palinvest. Palestine Economic Information bulletin, No.1 1939

השפעה חשובה על התפתחות התעשייה שבבעלות יהודים בשנות ה-30 הייתה להגירתם לפלשתינה של בעלי-הון, שהביאו עימם הן מכונות וציוד והן ידע מקצועי וניסיון ניהול. מראשית המאה ועד 1932 השקיעו בעלי-הון יהודים בתעשייה 6 מיליוני לירות, ואילו בעשור של שנות ה-30 (1930-1939) – 7 מיליוני לירות (ספר הכלכלה היישובית, 1947, ע' 283).

תיאור של מהגרים אלה, שפורסם בעצם תקופת ההגירה, מאפיין אותם במילים הבאות: "מאז 1930, שוב הופיע סוג חדש של מתיישב (קולוניסט) תעשייתי, אשר עקב המשבר העולמי בכלל, ומצבם של היהודים בחו"ל בפרט, יהיה בעל השפעה גוברת יותר ויותר על אופי התעשייה הפלשתינאית. התעשיין החדש בא לעתים קרובות מצויד בידיעת השווקים ויש לו הון בהיקף מספיק מלכתחילה, כדי להקים מבנים מודרניים עם ציוד מודרני" (Grunwald, 1934).

התעשייה בבעלות יהודים התפתחה בשנות ה-20 וה-30 בעיקר **כתעשייה פרטית**, כאשר תרומת הסוכנות היהודית וההסתדרות הכללית לפיתוחה הייתה מצומצמת. הקואופרציה, שהייתה בעלת משקל בתחום האשראי, ההתיישבות והתובלה, התפתחה אך במעט בתחום התעשייה. מבין 200 האגודות השיתופיות של יהודים, שהיו רשומות בשנת 1928, רק 25 אגודות היו של "בעלי-תעשייה" (ספר סטטיסטי לארץ ישראל, תרפ"ט, 1930, ע' 191).

נוצרה, אפוא, מעין "חלוקת עבודה": המוסדות והחברות הציוניים השקיעו ברכישת קרקעות ובענפי תשתית והעניקו אשראי לעידוד התיישבות חקלאית, ואילו בתעשייה הייתה היוזמה בידי ההון הפרטי, הזר והמקומי. יחד עם זאת, גם הקואופרטיבים החקלאיים (הקיבוצים, בעיקר) הקימו בתי-מלאכה, שהיו בשנים מאוחרות יותר היסוד להתפתחות של מפעלי תעשייה גדולים. הקמת בתי מלאכה לתיקון ולייצור וציוד לחקלאות, לעיבוד תוצרת חקלאית וכו' יצרה גורם שחיזק את האופי הקפיטליסטי של הקואופרטיבים החקלאיים. חדירת המלאכה והתעשייה לקיבוצים מנעה היווצרות פער טכנולוגי ניכר בין העיר לבין הקיבוץ, ובו בזמן גם יצרה, במשך הזמן, את הכורח הכלכלי של העסקת שכירים בידי הקיבוצים. לעומת זאת, אי-התפתחות המלאכה והתעשייה במושבים יצרה בהם, במשך הזמן, עודף אוכלוסייה אגררי, שהתבטא ביציאה לעבודה מחוץ למושב, וכן גרמה לניצולם בידי ההון הפיננסי, הנותן אשראי, ולהתרוששות חלק מחבריהם.

לשם קידום ההתפתחות התעשייתית, על כל מגבלותיה, נחוץ היה להגן על התוצרת המקומית מפני התחרות של מוצרי תעשייה מיובאים, שיוצרו בתעשייה הגדולה של בריטניה. הגנה מעין זו נתקלה בהתנגדות מצד השלטון הבריטי, שדאג לייצוא התעשייתי הבריטי לפלשתינה, ולכן לא הסכים להעלות את שיעורי המכס, שהוטלו לראשונה ב-1927. בוועדות שדנו בנושא הגנת תוצרת הארץ טענו דוברי ממשלת פלשתינה (השלטון הבריטי), כי אם יועלה המכס – יקטן הייבוא, ואזי יקטנו הכנסות הממשלה ממכס, וכי הטלת מכסים מנוגדת לאינטרס של הצרכנים.

על עמדת השלטון המנדטורי בנושא התעשייה המקומית והגנתה בשנות ה-30 מעידים דבריו של הממונה על האוצר בממשלת פלשתינה: "ישנן רק תעשיות מעטות, שניתן לומר עליהן שהן התבססו מבחינה כלכלית. לפלשתינה יש חומרי-גלם מעטים והעבודה והחשמל בה הם יקרים. פלשתינה יכולה לייצר כמה דברים מיוחדים, שארצות אחרות אינן יכולות. ייתר-על-כן, כיוון שהצריכה המקומית של סחורות היא קטנה, יחסית, והשווקים החיצוניים סגורים, למעשה, קשה לתעשיינים הפלשתינאיים להתחרות במחיר עם יצרנים זרים. מצד שני, האידיאליזם שמאחורי התנועה היהודית והצורך הפוליטי של יהודים להגר לפלשתינה דוחק, במקרים רבים, את הצורך בגמול (returns) כלכלי. ישנן כמובן תביעות רבות להגנת התוצרת המקומית שכבר מומשו, במיוחד כאשר חלק מהאידיאליזם התבלה (worn off) וצריך היה להתמודד עם העובדות. רוב התביעות להגנה בכל אופן הן ברמה של 50% מערכן של הסחורות (ad valorem) והן מוצדקות אך לעיתים רחוקות מנקודת הראות של הצרכן" (Note by Treasurer, 6.8.1935).

ההתפתחות המהירה של התעשייה בפלשתינה בשנות ה-30, שהתבטאה בהקמת מפעלים חדישים, בחשמול הארץ, בבניית נמלים חדשים (נמל חיפה נפתח בשנת 1933), בהרחבת תשתית התחבורה – לא היה בה כדי להפוך את פלשתינה בכללותה לארץ תעשייתית בעיקרה. ערב מלחמת-העולם השנייה נותרה פלשתינה ארץ אגרארית, שהתעשייה והבניין היו בה עדיין ענפים משניים.

בהתבססו על נתוני המיפקד הממשלתי משנת 1931 לגבי שיעור המועסקים בענפים השונים ועל הערכת ההתפתחות עד שנת 1939, הגיע **פרץ נפתלי** למסקנות הבאות: "אם נחשב את החשבון לא בשביל הישוב העברי בלבד, כי אם בשביל הארץ כולה, ז.א. בשביל עובדים יהודים וערבים כאחד, נגיע לפי מפקד הרשמי משנת 1931 ל-47.9% חקלאות ו-16.6% תעשייה ומקצוע הבניין, כלומר אם נעמיד את מספר המתפרנסים מן התעשייה של עשרים אחוז בערך, היינו מעלים אותו ב-25% על יסוד ההתפתחות בסקטור היהודי בין שנת 1931 לשנת 1939 – תישאר ארץ ישראל ארץ, שאוכלוסייתה חקלאית ברובה המכריע, שהאינדוסטריאליזציה שלה שרויה עדיין בהתחלתה, ואשר הרכבה מבחינת שיעורי-היחס שבין החקלאות לתעשייה דומה לארצות כאיטליה, ספרד, והונגריה יותר מאשר להרכבן של ארצות-תעשייה מעורבות, כגון גרמניה, צרפת, ארצות-הברית, קל וחומר שאינו דומה לשל אותן ארצות-תעשייה מובהקות, שאת מספריהן מסרנו לעיל" (כוונתו לבלגיה, בריטניה, הולנד, שוויץ – ת"ג) (נפתלי, 1964).

בסיכום, תיעושה של פלשתינה בתקופה שבין שתי מלחמות-העולם התפתח בשלושה כיוונים ראשיים: (1) הקמת מפעלים גדולים, בעיקר בבעלות של הון זר, שהתבססו על הפקה ועיבוד של חומרי גלם מקומיים (אשלג) או מיובאים (נפט); (2) הקמת מפעלים, ובעיקר בתי-

מלאכה, לייצור מוצרי צריכה תעשייתיים לשוק המקומי ולהספקת שירותי תחזוקה לרכב וכו'; (3) מפעלים שתוצרתם החליפה מוצרי יבוא, ובכלל זאת מכונות, ציוד טכני ומוצרי צריכה. התעשייה שייצרה לייצוא הייתה מצומצמת, שכן התוצרת התעשייתית הפלשתינאית טרם יכולה הייתה להתחרות בשוק הבינלאומי.

5.4 התעשייה בשנות מלחמת-העולם השנייה

בתקופת מלחמת העולם השנייה נוצרו בפלשתינה תנאים מיוחדים, שהאיצו את התפתחותה הכלכלית, ובעיקר את פיתוחה התעשייתי. הגורמים הראשיים היו הניתוק מאירופה והפסקת קשרי הסחר עם השווקים המסורתיים עקב קשיי התחבורה, והנהגת משק מלחמה. הניתוק גרם משבר חריף בענף ההדרים, שיצואו נפסק כליל, אולם הוא העניק דחיפה עצומה להתפתחות התעשייה המעבדת.

בשנת 1941 הקימו הבריטים את "מרכז האספקה למזרח התיכון" (Middle East Supply Center) ואת "לשכת האספקה המלחמתית" (Palestine War Supply Board), שנועדו להבטיח את עורף האספקה לצבא הבריטי באזור. עקב הניתוק הכפוי של האזור מאירופה, נוצר כורח אובייקטיבי בפיתוח התעשייה המקומית לשם הספקת ציוד ומוצרי צריכה הן לכוחות הבריטיים והן לאוכלוסייה המקומית ולזו של הארצות השכנות. הניתוק המסחרי גם החליש את השפעתם של גורמים חשובים, שבלמו בשנים קודמות את התפתחות התעשייה: נפסקה התחרות מצד סחורות התעשייה המיובאות הזולות, בוטלו ההגבלות על יבוא חומרי-גלם, והתפתח הסחר במוצרי התעשייה בין פלשתינה ושכנותיה. דחף מרכזי בפיתוח התעשייה נתנו **ההזמנות הצבאיות** למוצרי צריכה תעשייתיים (מוצרי הלבשה והנעלה) ולתחמושת, וכן עבודות התחזוקה של הציוד הצבאי. הקף ההזמנות הצבאיות מהתעשייה המקומית גדל ממיליון לירות בשנת 1940 ל-4 מיליון לירות ב-1941, ל-8-10 מיליון לירות ב-1942 ול-12 מיליון לירות ב-1943. כדי להמחיש את משמעות הגידול די לציין, שהיקף ההזמנות הצבאיות ב-1942 היה שווה לכל התפוקה התעשייתית בשנת 1939. גידול ההזמנות הצבאיות דרבן את ההשקעות בתעשייה. בשנים 1940-1946 הושקעו במפעלים בבעלות יהודים 12 מיליון לירות – כמעט פי 2 יותר מאשר בעשר השנים שקדמו לתקופה זו (ספר הכלכלה היישובית, ע' 283).

עוצמת השפעתם של ההזמנות הצבאיות ושל הניתוק מאירופה הייתה כה משמעותית, משום שעד למלחמה הייתה התעשייה בפלשתינה במעבר משלב של המלאכה הידנית והחרושת הקטנה לשלב התעשייה הגדולה. ולכן, כאשר קיבלה תעשייה צעירה זו הזמנות ואפשרויות התפתחות שלא ידעה קודם לכן, קצב הגידול היה מהיר. גורם נוסף, שהקל על פיתוח התעשייה, היה זמינותו של כוח-העבודה, בין היתר עקב פליטת פועלים מענף ההדרים, שהיה נתון בזמן המלחמה במשבר עמוק, ומענף הבנייה.

התפתחותה המהירה של התעשייה בשנות המלחמה התבטאה בניצול מלא של כושר הייצור, במעבר הדרגתי ממילוי הזמנות צבאיות לייצור אזרחי, בגידול מהיר במספר הפועלים ובהקמת מפעלים חדשים בענפים חדשים. עם הענפים החדשים, שהתפתחו בתקופת מלחמת העולם השנייה, נימנו: תעשיות המכשירים, המכונות החקלאיות והתעשייתיות, הכימיקלים והתחמושת. במפעלים התעשייתיים החלו לייצור מוצרים, שקודם לכן היו מיובאים, כגון: מצברים, זכוכית, חמצן, מוצרים פלסטיים, קופסאות פח, מכשירים חשמליים, דשנים, מכשירים רפואיים, תרופות.

תעשייה חדשה, שהתפתחה במהירות בתקופת המלחמה הייתה ליטוש יהלומים. לאחר כיבוש הולנד ובלגיה בידי הנאצים, העבירו בעלי מלטשות יהודים את מפעליהם לארץ, וכעבור שנים ספורות (ב-1942) כבר הגיע מספר פועלי היהלומים ל-3,400.

התפתחות התעשייה בפלשתינה התבטאה באופן מוחשי בגידול יבוא המכונות ובגידול הייצוא של מכונות ומוצרי תעשייה אחרים. ברם, יצוא המכונות מפלשתינה היה 10% בלבד מייבוא המכונות אליה (Statistical Abstract 1944/45 p. 69).

עם סיום המלחמה בשנת 1945, נפסקו ההזמנות הצבאיות רחבות-ההיקף וחודש יבוא הסחורות התעשייתיות המתחרות מאירופה. מצב זה ערם קשיים על המשך התפתחות

התעשייה, אולם לא היה בו, כדי להחזיר את הגלגל אחורנית, **ובאופן כללי הפכה פלשתינה מארץ אגרארית לארץ אגרארית-תעשייתית.**

ההתפתחות התעשייתית המהירה בזמן המלחמה נוצלה בידי **ההון הזר** להגדלת השקעותיו ולחיזוק שליטתו במפעלים העיקריים. ההון הזר, הבריטי בעיקר, שלט בחברות כמו בתי-הזיקוק, חברת האשלג, מפעל המלט נשר, חברת החשמל, בתי החרושת הגדולים לייצור סיגריות ובית החרושת לגפרורים נור, הבנקים וחברות הביטוח; ונהנה מתמיכה כל-צדדית של שלטונות המנדט הבריטי. כך, למשל, שוחררה החברה הבריטית **סטיל**, שקיבלה זיכיון להובלה בזמן המלחמה, מתחולתם של הצווים, שהגבילו את השימוש בבנזין ובצמיגים הן בעת המלחמה והן לאחריה, חברת סטיל גם ריכזה את מסחר התבואה בארץ ורווחיה ממסחר זה בשנת 1942 בלבד הסתכמו ב-700 אלף לירות.

אליהו גוז'נסקי, שמחיבורו לקוחים הנתונים שהובאו לעיל, הגיע למסקנה, כי "בעלות הקונצסיונרים הזרים על תעשיות וענפים יסודיים מאפשרת להון הזר להשפיע על תהליך פיתוח הארץ, **שלטון המונופולים הזרים על המסחר, הבנקאות והתחבורה, כלומר על החומר הגולמי ואמצעי הייצור, על האקספורט והאימפורט – כל זה מעביר לידם את כל האפשרויות לקבוע את תהליך הפיתוח של משק הארץ.**

"השיתוף של הבורגנות היהודית עם המונופולים הזרים נתמך על-ידי הממשלה. כיום אין כמעט מפעל גדול, אשר אינו עומד תחת ביקורת ההון הבריטי" (גוז'נסקי, 1945, ע' 9-10, ההדגשות במקור).

נוסף לזיכיון של חברת הנפט העיקרית (הבריטית) להובלת נפט ולזיקוקו (ר' פרק 3), העניקה ממשלת המנדט במארס 1946 זיכיון לחברת נפט אמריקאית – חברת **קו צינור הנפט הטרנס-ערבי,** שהייתה בבעלות סטנדרד אויל מקליפורניה וטקסס אויל. בדומה לזיכיון האקסטרה-טריטוריאלי של החברה הבריטית, קיבלה החברה האמריקאית זכות להניח צינור נפט מסעודיה עד לחופי פלשתינה וכן זכות להקים נמלים, מסילות ברזל ושדות תעופה, להחזיק משטרה ולהטיל מיסים; ובו בזמן – פטור מתשלום מיסים. זיכיון זה לא מומש. אך עצם מתן הזיכיון מצביע על העמקת החדירה הקולוניאלית של החברות הזרות לפלשתינה, כמו גם על גידול השפעתה של ארצות-הברית במזרח-התיכון.

ההתפתחות התעשייתית המהירה בשנות מלחמת העולם השנייה הבליטה עוד יותר את ההגבלות שהטילה ממשלת המנדט על פיתוח התעשייה שלא בשנות מלחמה. על בסיס דוגמאות רבות של הגבלת הייבוא של מכונות, חומרי גלם ומוצרי מזון זולים יותר מארצות אחרות, הגיע הביטאון הכלכלי של הסוכנות היהודית למסקנות הבאות:

"אנגליה שומרת את מקורות הייבוא הזולים לעצמה. הוועדה הבריטית לאספקה מקהיר, אינה מאפשרת לאימפורטרים (יבואנים – ת"ג) של ארץ-ישראל להופיע כמתחרים בארצות הייצוא הזולות. אנגליה אינה מאפשרת יבוא מכונות מארצות-הברית – והיצרנים באנגליה הפועלים כיום לפי הוראות ממשלתיות אינם מספקים מכונות או מצרכים מוגמרים חיוניים אחרים לארץ-ישראל, אלא בכמויות מצומצמות מאוד. יצרני אנגליה רואים שוק זה כמובטח להם ושולחים מכונות לארצות שיש לחשוש שם מפני תחרות אמריקאית. קשה לנו להשיג חומרי גלם הנמצאים בידי אותם הטרוסטים הבינלאומיים, שהנהלותיהם יושבות בלונדון. הפוליטיקה של הנהלות אלה היא להקציב חומרי גלם לארצות שאין לחשוש בשנים הקרובות מפני התחרות" ("חדשות הכלכלה הארץ-ישראלית", פברואר 1946).

הצרכים הצבאיים של בריטניה הובילו את ממשלתה לבנות בפלשתינה ובארצות השכנות בסיסים צבאיים, שדות תעופה ומערכות כבישים. בביצוע פרויקטים אחדים כאלה שיתפו השלטונות הבריטיים חברות פלשתינאיות, וביניהן – חברת סולל בונה ההסתדרותית, שהתמחתה בבנייה. עובדים מטעם סולל בונה הקימו בסיסים ושדות תעופה בעירק, בקפריסין וגם באירן. סולל בונה גם ביצעה עבודות עבור חברות הנפט – בנייה ותחזוקה של מתקנים לזיקוק נפט בעירק, למשל (שנהב, 2003).

גרוס מציין, כי בשנות מלחמת העולם השנייה הפכה פלשתינה המנדטורית המדינה התעשייתית השנייה בגודלה באזור, אחרי מצרים. הבריטים שמו דגש בייצור צבאי ובאספקה לצבאם, המוצב בארצות האזור. בכלכלת המלחמה שהנהיגו, הם הנהיגו קיצוב של מזון ושל חומרי גלם, אך גם הקימו (ב-1942) את מחלקת העבודה, שתפקידה היה לנהל מדיניות חברתית וליצור מערכת של הגנה סוציאלית לפועלים (גרוס, 2000).

5.5 מיפקדי התעשייה בשנות מלחמת העולם השנייה

שינויים מהותיים

מיפקדי התעשייה של 1940 (שנתוניו מתייחסים ל-1939) ושל 1943 (שנתוניו מתייחסים ל-1942) מאפשרים לבחון את השינויים שחלו במבנה התעשייה הפלשתינאית, בהרכב השקעות ההון בה, ברמתה הטכנולוגית, בריכוזיותה ובחלוקתה לסקטורים השונים.

מיפקד התעשייה 1940, שהיה המיפקד הראשון מאז מיפקד 1928 (שנתוניו הובאו לעיל), נערך במסגרת ההכנות המלחמתיות, ולכן לא נפקדו בו ענפים כגון הלבשת נשים, דפוס ומפעלים ייצור קרח. הוא הקיף את כל המפעלים שהעסיקו 5-3 עובדים ויותר – כלומר: מפעלי תעשייה ובתי-מלאכה.

מיפקד התעשייה 1943 נערך למטרות סטטיסטיות, ולכן היה רחב יותר. הוא הקיף את כל המפעלים שהעסיקו 3 עובדים ויותר, ולגבי המפעלים שבבעלות ערבים - הוא הקיף גם את אלה בענפי המתכת, האריגה, האפייה, העץ וההנעלה (בערים ירושלים, יפו וחיפה), שבהם עבדו פחות משלושה אנשים.

ההשוואה בין התוצאות של המיפקדים ב-1928, 1940 ו-1943 נתקלת בקשיים, וזאת משום השוני בהיקף המפעלים שנסקרו. במפקד 1928 נפקדו כל המפעלים שייצרו סחורות למכירה, לרבות כאלה שבהם עבד רק בעל-המלאכה בעצמו, ואשר לא היה בהם מקור כוח כלשהו. לעומת זאת, הקיפו מיפקדי 1940 ו-1943 בדרך כלל מפעלים שהעסיקו 5-3 עובדים. אולם למרות הבדלים אלה, נודעת חשיבות רבה להשוואה, אפילו תהיה לא לגמרי מדויקת, בין תוצאות מיפקדי התעשייה, המהווים את המקור החשוב ביותר לבחינת התפתחות הקפיטליזם בתעשייה בתקופת השלטון הבריטי.

לוח 8. מדדי התעשייה, 1928, 1943

	1928	1943	הגידול בנתוני 1943 לעומת נתוני 1928
נתונים כוללים			
מספר המפעלים (1)	2,400	3,470	פי 1.4
ההון המושקע (2) (אלפי לירות)	3,515	20,520	פי 5.8
התפוקה הגולמית (אלפי לירות)	3,890	36,830	פי 9.5
מועסקים	17,955	49,980	פי 2.8
(בכלל זה בעלים)	(7,770)	(5,310	(פי 0.7)
נתונים ממוצעים			
הון מושקע למפעל (לירות)	1,450	5,900	פי 4.1
הון מושקע למועסק לירות)	196	411	פי 2.1
תפוקה גולמית למפעל (לירות)	1,600	10,600	פי 6.6
תפוקה גולמית למועסק (לירות)	217	737	פי 3.4
מועסקים למפעל	7	14	פי 2.0

נתוני 1928 מחושבים לפי הנתונים לעיל ממיפקד 1928. נתוני 1943 מחושבים לפי – Statistical Abstract 1944/45. p. 51. הנתונים מעוגלים.
ב-1928 – שכיר אחד ומעלה; ב-1943 – 3 מועסקים ומעלה.
ב-1928 – בכל המפעלים ובתי המלאכה ב-1943 – במפעלים המעסיקים 3 עובדים ומעלה.

עם כל ההסתייגויות שצוינו לעיל ולמרות שלא נוכתה השפעת האינפלציה של שנות המלחמה על נתוני ההון והתפוקה, ניתן ללמוד מהלוח לעיל על השינויים המשמעותיים, שחלו בתעשייה בפלשתינה במשך 15 שנים של התפתחות מואצת.

ב-1927 נימנו 2,400 מפעלם שהעסיקו שכיר אחד לפחות, ואילו כעבור 15 שנה נימנו 3,470 מפעלים, שהעסיקו 3 עובדים ומעלה. אבל גידול כמותי זה אינו העיקר.

השינוי המהותי התבטא בריכוז ההון וכוח-העבודה, וכתוצאה מכך בגידול הפריון והתפוקה. לפי נתוני לוח 16, בעוד שמספר המפעלים גדל באותן 15 שנים ב-45%. הרי כלל ההון המושקע גדל פי 6, מספר המועסקים גדל פי 2.8, והתפוקה גדלה כמעט פי 10. התעשייה הפלשתינאית התפתחה, אפוא, לעומק והגדילה את פריון הייצור בה, משום שקצב גידול ההשקעות היה גבוה כפליים מקצב הגידול במספר המועסקים.

השינוי המהותי הזה מתבטא בבירור בחישובים של הממוצעים למפעל ולמועסק: ההון המושקע בממוצע במפעל ב-1942 לעומת 1927 היה גבוה פי 4, ובממוצע למועסק – פי 2; התפוקה הגולמית הממוצעת למפעל הייתה גבוהה פי 6.6, ובממוצע למועסק פי – 3.4; המספר הממוצע של מועסקים במפעל גדל פי 2.

ב-1928 הייתה התעשייה ברובה מלאכה זעירה, ומתוך 18 אלף מועסקים בה, כ-8 אלפים (למעלה מ-40%) היו הבעלים ובני-משפחותיהם. לעומת זאת, ב-1942 נימנו 50 אלף מועסקים בתעשייה, ומהם היו הבעלים רק מעט מ-5 אלפים, או 10%. מכאן, שניתן לומר, **שב-15 השנים הללו עלתה התעשייה בפלשתינה משלב המלאכה לשלב התעשייה, המבוססת על ייצור מכונתי ושכירים, והאופיינית למשטר הקפיטליסטי.**

מסקנה זו אין פירושה, שכל המפעלים היו כבר מפעלי תעשייה. גם בשנות ה-40 נודע עדיין משקל ניכר לבתי-המלאכה שהעסיקו פועלים מעטים, וברור שהיה הבדל ניכר בין ענפי תעשייה שונים, וכן בין המגזרים השונים, אבל מבלי להתעלם מההבדלים הניכרים הללו, נודעת משמעות לנתונים המכלילים, המשקפים את רמת ההתפתחות התעשייתית הכללית בפלשתינה.

מהנתונים הרשמיים עולה, כי התפתחות התעשייה בשנות מלחמת-העולם השנייה עצמן הייתה התפתחות לרוחב (יותר מפעלים, יותר עובדים), תוך ירידת הרמה הטכנולוגית הממוצעת (חישוב עוצמת המנועים למפעל ולעובד)[45]

המסקנה מהנתונים לעיל היא, שצמיחת התעשייה הפלשתינאית בשנות מלחמת העולם השנייה הושגה הודות לקיומו של מאגר כוח-אדם, שניתן היה להעסיקו בעבודות תעשייתיות פשוטות, שבהן מרובה העבודה הידנית, והודות לגידול האינטנסיפיקציה של העבודה. המפתח להתפתחות התעשייה בשנות המלחמה היה במידה פחותה בתחום השקעות ההון ובמידה מכרעת בתחום הגידול במספר הפועלים ובניצול העבודה השכירה: מספר העובדים השכירים בתעשייה גדל מ-18 אלף ב-1939 ל-45 אלף בקירוב ב-1942, או פי 2.4; ובו-בזמן גדלה התפוקה הגולמית הממוצעת לעובד מ-433 לירות ב-1939 ל-737 לירות ב-1942.

גידול התפוקה לעובד, למרות הירידה ברמה הטכנולוגית (עוצמת המנועים בחישוב לעובד), מעיד על כך, שבשנות ה-40 ניצלו בעלי ההון את אפשרויות ההתפתחות התעשייתית הפשוטה, המגולמות בבתי-מלאכה קטנים ובינוניים, המבוססים על ציוד פשוט. אפשרויות אלה נתהוו בפלשתינה של אז, משום שהניתוק הפיסי מאירופה בכלל, ומבריטניה בפרט, הקטין עד למינימום את הייבוא האזרחי, ואיפשר למכור את מוצרי התעשייה בלא שנשקפה להם סכנת תחרות מצד סחורות יבוא זולות יותר; בו-בזמן גרמה המלחמה משבר חריף בייצוא ההדרים וירידה בהעסקת פועלים בחקלאות. תנאים מיוחדים אלה הפכו את התעשייה לשדה השקעה רווחי, שלא היה כמותו בעבר.[46]

---

[45] Statistical Abstract, 1944/45, p. 45.

[46] "התרחבות העבודה התעשיינית בימי מלחמה שיפרה מבחינות רבות את מעמדה הכספי, והגדילה במידה ניכרת באמצעות הניסיון את חבר הפועלים המקצועיים ביתר-יחוד בתחום תעשיית המתכת. השאלה החשובה לכל הרחבת תעשיה, שאלת טיפוחם וריבויים של פועלים מקצועיים מאומנים יפה, צעדה קדימה בדרך לפתרונה בד בבד עם התרחבות התעשייה" (נפתלי, 1946).

מפעלי הזיכיונות

בין הדרכים שבהן נקט השלטון הבריטי כדי לקדם את ניצול אוצרות הטבע וכוח העבודה בפלשתינה ובו בזמן – לדרבן את התפתחותה הקפיטליסטית, היו חלוקת הזיכיונות ומתן תנאים נוחים במיוחד לחברות בריטיות שפעלו בארץ.

מפעלי הזיכיונות וכן בתי-הזיקוק היוו מגזר נפרד הן מבחינת רמתם הטכנולוגית והן מבחינת בעלותם. ב-1939 נימנו שישה מפעלי זיכיונות והם: חברת החשמל של פלשתינה; חברת החשמל והשירות הציבורי של ירושלים; חברת המלח הפלשתינאית; חברת המלח של שוקרי דיב; חברת האשלג; חברת מיכרות הגופרית (ליד עזה).[47] בשנת 1942 נימנו רק חמישה מפעלי זיכיונות, שכן בינתיים חדלה לפעול חברת הגופרית.

סיפורו של **הזיכיון להקמת חברת האשלג**, המובא בספר זיכרונותיו של **משה נובומיסקי**, שופך אור על הדרך שבה השתלבו והתפתלו אלה באלה אינטרסים של מונופולים בריטיים ואמריקאיים, של בעלי הון יהודים ושל המוסדות הציוניים, שנאבקו לחוד וביחד על קבלת הזיכיון מידי ממשלת המנדט (נובומיסקי, 1958; ארן, 1984).

נובומיסקי היה מהנדס מיכרות בסיביר. ב-1905 התוודע לאוצרות ים המלח. ב-1911 הגיע לראשונה לפלשתינה ובביקורו סקר את חופי ים המלח ולקח עמו דוגמיות. ב-1920, לאחר הכיבוש הבריטי, היגר לפלשתינה. בזיכרונותיו מספר נובומיסקי, כי הפקת אשלג מים המלח הפכה כדאית במיוחד, לאחר שבימי מלחמת העולם הראשונה האמירו מחירי האשלג, המשמש חומר גלם לתעשיית חומרי הנפץ ולתעשיית הדשנים. שנה לאחר בואו, ב-1921, עשה את הצעד הראשון וחכר מידי איברהים חזבון שטח קרקע על חוף ים המלח. ב-1922 רכש זיכיון לחציבת מלח בהר סדום והקים חברה לחיפושי נפט. ב-1924 הקים את החברה סינדיקט א"י למיכרות.

לאחר שהקים את שלל החברות, ניסה נובומיסקי לעניין בפרויקט ים המלח בעלי הון אנגלים ואמריקאים, כדי שאלה ישקיעו את ההון הדרוש להקמת המפעלים.

ב-1924 ניהל נובומיסקי משא-ומתן עסקי עם אלפרד מונד (לורד מלצ'ט), שהיה נשיא "המועצה הכלכלית לארץ-ישראל" – מסגרת של בעלי הון אנגלים, שהוקמה לפי בקשתה של ממשלת פלשתינה, ובה היו חברים גם רוברט וילי כהן (חבר הנהלת חברת הנפט של) וג'יימס רוטשילד.

אלא שאז התערבו בעניין גם חברות ענק אמריקאיות – ג'נרל מוטורס ודיפון דה נימור, שמאחוריהן עמדה חברת הנפט סטנדרד אויל אוף ניו ג'רסי. חברות אלה היו מעוניינות בהפקת ברום לצורך השבחת הבנזין. את החברות האמריקאיות ייצג יאשיה סטאמפ, שהיה מנהל החברה הכימית האנגלית נובלס אינדסטריס, יו"ר מועצת המנהלים של רשת הרכבות הגדולה ביותר בבריטניה (לונדון מידלאנד אנד סקוטלנד), וגם יועצו של שר האוצר הבריטי. סטאמפ פנה לאלפרד מונד במכתב, שבו כתב לו:" הזרמת הון בריטי ואמריקאי לארץ לא תוכל להשפיע לרעה על מטרותיה של ההסתדרות הציונית, ומנקודת ראות כלכלית יצמח לא"י יתרון גדול, אם תאחז בה חברת תעשייה רבת השפעה שכזאת" (הכוונה לג'נרל מוטורס – ת"ג).

במאי 1925 פרסמה ממשלת המנדט את המכרז לזיכיון הניצול של ים המלח, לפיו צריך היה להגיש את ההצעות עד סוף 1926. באפריל 1927 החליטה ממשלת המנדט להעניק את הזיכיון לנובומיסקי ולשותפו המייג'ור טאלוק, שעבד במשרד החימוש הבריטי.

הענקת הזיכיון הביאה לזירת ההתגוששות על הפקת המינרלים בים המלח חברה נוספת – את החברה הבריטית תעשיות כימיות ממלכתיות (ICI), שבראשה עמד מיודענו אלפרד מונד. מונד הציע להשקיע את כל ההון הדרוש להקמת המפעלים, דרש שלחברה שלו תהיה שליטה מוחלטת בהם, והציע לנובומיסקי את משרת המנכ"ל. נובומיסקי התייעץ עם ראשי המוסד הפיננסי הציוני אוצר התיישבות היהודים (הרשום בבריטניה), והחליט, כי באין ברירה הוא יקבל את ההצעה/תכתיב של מונד. מונד עצמו בדק במשרד המושבות את האפשרות לקבל את הזיכיון לבדו, ללא נובומיסקי. מסיבות שלא פורטו, יום לאחר שחתם על ההסכם

---

[47] The Palestine Electric Corporation; The Jerusalem Electric and Public Service Corporation; The Palestine Salt Company; Shukri Deeb and Sons; the Palestine Potash; The Sulphur Quarries

עם נובומיסקי - מונד ביטל אותו. ייתכן שהסיבה הייתה השפל במחירי האשלג באותה תקופה.

בשלב זה נכנסה לתמונה קבוצה נוספת של בעלי הון, הפעם מארה"ב, בראשותו של עו"ד ישראל ברודי. בקבוצה היו גם השופט ברנדייס והאגודה הכלכלית הארצישראלית (שהייתה מסונפת לקבוצה אמריקאית בשם המועצה לפיתוח ארץ-ישראל). הקבוצה האמריקאית הציגה כתנאי, כי היו"ר והרוב בהנהלה יהיו בריטים, אך תהיה נציגות ראויה לאגודה הכלכלית הא"י ולאוצר התיישבות היהודים. ההצעה הזאת, כמו הצעות אחרות, הובאה לאישור ממשלת בריטניה ונידונה גם בפרלמנט הבריטי.

לאחר קבלת האישורים הדרושים, ולאחר התחייבות שהדירקטוריון של החברה יתמקם בלונדון, חתמו נובומיסקי ושותפו על ההסכם עם הקבוצה, שכללה את הגורמים הבאים: אוצר התיישבות היהודים (יק"א, הבנק הקולוניאלי היהודי - מוסד פיננסי ציוני), האגודה הכלכלית הא"י (הקבוצה האמריקאית), וארבע חברות פרטיות בריטיות. אחת החברות הבריטיות – רוסו-אסיאטיק קונסולידייטד, הייתה הבעלים של מיכרות עופרת באוסטרליה ובדרום-אפריקה והפעילה מפעל לעיבוד עופרת בבריטניה. ב-1930 שינתה שמה ל-חברת העופרת בריטניה (Britannia Lead Company). לראש מועצת המנהלים מונה הלורד ליטון.

הזיכיון אושר סופית בינואר 1930 וניתן ל-75 שנה. בהתאם לזיכיון, הקבוצה קיבלה שטח של 4 קמ"ר לחופו של ים המלח. שם החברה נקבע: חברת האשלג לארץ-ישראל, שמושבה בלונדון. המפעל החל להפיק את תוצרתו בפברואר 1931. החברה התחייבה להעסיק פועלים יהודים וערבים מפלשתינה ומעבר הירדן.

הדוגמא של זיכיון האשלג מלמדת כיצד פעלה ממשלת המנדט כגוף קולוניאלי, המופקד גם על ארגון הניצול של אוצרות הטבע לתועלתן של חברות בריטיות ואחרות; על כוחם של המוסדות ציוניים להיות חלק מקבוצת משקיעים בחברת לניצול אחד מאוצרות הטבע המעטים של פלשתינה; על שיתוף הפעולה העסקי של חברות ובעלי הון אמריקאיים ובריטיים עם מוסד פיננסי ציוני; ועל הדרתם של בעלי הון ערבים מקבוצת המשקיעים.

המערכה סביב השגתו של **הזיכיון לייצור חשמל ולהספקתו** הייתה דוגמא נוספת לפעילות משולבת של המוסדות הציוניים, משקיעים פרטיים והשלטון האימפריאלי הבריטי.

המוסדות הציוניים העלו את הדרישה לקבל לידיהם את הזיכיון לייצור חשמל ולהולכתו עוד בתזכיר ששיגר חיים וייצמן ללורד בלפור, שהיה חבר המשלחת הבריטית לוועידת השלום בפאריס (1919). הזיכיון גם עלה לדיון באחת הישיבות הראשונות של המועצה הכלכלית המייעצת, שבראשה עמד הרברט סמואל (בהמשך – הנציב העליון הבריטי הראשון בפלשתינה), ואשר כיהנו בה בעלי הון יהודים בריטיים (אלפרד מונד, ג'יימס דה-רוטשילד (ארן, 1982).

כמו במקרה של מפעלי האשלג, גם במרוץ אחר הזיכיון לייצור חשמל פעלו במקביל, ובמידה רבה בשיתוף פעולה, יזמים פרטיים ומוסדות ציוניים. המוסדות הציוניים תבעו בגלוי להפקיד בידיהם את זיכיון החשמל וב-1920 הגישו תוכנית להפקת חשמל לאישור הנציב העליון. הנציב העליון, סמואל, הסכים לאשר בקשה זו (ארן 1982). אך השלטונות הבריטיים העדיפו, שהזיכיון יימסר לחברה פרטית, שההון הפרטי יהיה בה דומיננטי, ואילו ההון הציוני – שותף.

לכן נענתה ממשל בריטניה להצעתו של היזם פנחס רוטנברג לקבל לידיו את הזיכיון (שאלתיאל, 1990). בספטמבר 1921, חתם רוטנברג בלונדון על הסכם עם הממשלה הבריטית, אשר מפקיד בידיו את הזכות הבלעדית לנצל את המים בפלשתינה לייצור חשמל ולאספקתו לצרכנים. בהתאם להסכם זה, התחייב רוטנברג להקים חברה עם הון יסוד של 100 אלף ליש"ט, אשר תעסוק בניצול מי הירקון והירדן לייצור חשמל. הזיכיון שקיבל רוטנברג היה פרטי, אך בפועל הוא היה שליחם של המוסדות הציוניים. מוסדות אלה מימנו את עבודות ההכנה שעשה, לרבות הסקרים, ואת הגשת התוכניות, וכן מימנו את שכרו. בהמשך, התחייב המוסד הפיננסי הציוני אוצר התיישבות היהודים (יק"א) להשיג לרוטנברג 30 אלף ליש"ט מתוך 100 אלף ליש"ט, שהוא התחייב להשיג.

כפי שמציין שאלתיאל, החברה לייצור חשמל, שהקים רוטנברג, הייתה בעיקרה מפעל קולוניאלי בריטי, שלו היו שותפים בעלי הון פרטיים ומוסדות ציוניים. רוטנברג עצמו היה

'שפוט' של האימפריה הבריטית: "ההזדהות המלאה עם האינטרסים של בריטניה, ההערצה לכושר הפעולה ולמעוף היוזם של איי התעשייה בה, ובעיקר האמונה בתפקיד המפתח של האימפריה הבריטית, הקלו עליו לקבל את ההכרעה" (שאלתיאל, 1990 ע' 180).

במוסגרת התוכניות להפקת חשמל, התייצבה ההנהגה הציונית לצד השלטון בריטי בפולמוס על קביעת הגבול הצפוני של פלשתינה. הפולמוס התנהל בין ממשלת בריטניה וצרפת: בעוד שצרפת התעקשה על קו הגבול הצפוני שקבע הסכם סייקס-פיקו, ואשר השאיר מחצית מהגליל בידי השלטון הצרפתי בלבנון, תבעו הבריטים לעצמם שליטה בכל יובלי הירדן וכן בנהר הליטאני. הבריטים נעזרו בהנהגה הציונית, לביסוס תביעותיהם. "לממשלה הבריטית היה אינטרס לעודד את הציונים בתביעותיהם. הם חשבו להשתמש בציונים כגורם לקידום האינטרסים האסטרטגיים שלהם ולשם יציקת התשתית המשקית של ארץ-ישראל, כדי שהארץ תישא את עצמה מבחינה כלכלית ותיפול עד כמה שפחות למעמסה על משלם המסים הבריטי" (ארן, 1982).

בסופו-של-דבר התפשרו בריטניה וצרפת על תוואי הגבול הצפוני (הגבול הלבנוני-ישראלי של היום), וחתמו בדצמבר 1920 על הסכם שהותיר בידי צרפת את הליטאני וחלק מיובלי הירדן.

מצויד בזיכיון לייצור חשמל, רוטנברג הקים תחילה תחנת כוח המופעלת בדיזל, אשר החל מ-1923 סיפקה חשמל לתל-אביב ויפו ולסביבה. במקביל המשיך לחפש משקיעים בייצור חשמל המבוסס על ניצול מים. בסופם של משאים ומתנים, השיג רוטנברג שיתוף פעולה עסקי בין קבוצת בעלי הון בריטים ('המועצה הכלכלית המייעצת' בראשות אלפרד מונד) לבין קבוצת בעלי ההון מארצות-הברית ('המועצה לפיתוח ארץ-ישראל" Palestine Development Council בראשות ברנדייס ומאק), וכן הסכמה של קרן היסוד וההסתדרות הציונית בארה"ב לסייע בידיו בגיוס הון השקעה.

בראש חברת החשמל של פלשתינה, שהייתה כמובן חברה בריטית, הוצב הלורד רידינג (Reading), שהיה גם יו"ר חברת החשמל הבריטית General Electric) GEC Company). עם חברי ההנהלה של חברת החשמל נימנו גם אלפרד מונד[48], ג'יימס דה רוטשילד והוגו הירסט (יו"ר חברת החשמל האנגלית).

בנייתה של תחנת הכוח בנהריים, שהייתה מבוססת על ניצול מי הירדן, הושלמה ב-1932. פעילותה נפסקה בעקבות המלחמה ב-1948.

השוואה של המעורבים בזיכיון חברת האשלג ובזיכיון חברת החשמל מגלה שבעצם מדובר באותן נפשות פועלות: אלפרד מונד (לורד מלצ'ט) ואנשי עסקים בריטיים נוספים; הקבוצה האמריקאית בראשות השופט ברנדייס; מוסדות פיננסיים ציוניים (יק"א, קרן היסוד); ושליחים של המוסדות הציוניים, המתפקדים כיזמים פרטיים (נובומיסקי, רוטנברג). בשני המקרים, החברה שקמה לצורך יישום הזיכיון הייתה חברה בריטית, שבראשה עמד איל כספים בריטי, ואשר הייתה משולבת לגמרי במשק הפלשתינאי-בריטי.

הקמת חברת האשלג וחברת החשמל כמפעלי זיכיונות תאמה את המדיניות של פיתוח כלכלי של פלשתינה כקולוניה בריטית. כבר הרברט סמואל, הנציב העליון הראשון, שהיה מעורה גם בפעילות הציונית, קבע כיעד של ממשלת מנדט את ההפקדה של ניצול אוצרות הטבע של פלשתינה בידי חברות בריטיות, וזאת נוסף לעידוד הייצוא הבריטי לפלשתינה ולפיתוח כלכלי, שיממן את הממשל הבריטי עצמו ואת החזקת הצבא בפלשתינה (שילה הטיס-רולף, 1979). ההנהגה הציונית והמוסדות הפיננסיים הציוניים השתלבו ללא קושי במדיניות זו, שכן הם העריכו, כי כשותפים בניצול אוצרות הטבע הם יחזקו את המעמד הכלכלי והמדיני של קהילת המהגרים היהודים בפלשתינה.

היקף הייצור של בתי-הזיקוק וחברת האשלג היה מותנה בהנחיות שנתנו המונופולים הבריטיים-אמריקאיים ששלטו בהם. תפוקת בתי הזיקוק הייתה תלויה בכמות הנפט שהועברה בצינור הנפט לחיפה, ואילו תפוקת האשלג נקבעה לפי מכסות שקבע קרטל האשלג הבינלאומי, שהיה בשליטת הון בריטי. כך, למשל, נקבעו מכסות השיווק של חברת

---

[48] אלפרד מונד, שהיה הבעלים של חברה הכימיקלים הבריטית רבת ההשפעה ICI, מינה את רידינג, חתנו, גם ליו"ר של חברה זו.

האשלג ל-29 אלף טונות ב-1937 ול-64 אלף טונות ב-1939 –לפי השיקולים של אותו קרטל בינלאומי[49]

ריבוי המפעלים והפועלים בתעשייה הפלשתינאית לא החליש, אלא להיפך, חיזק את מעמדם של מפעלי הזיכיונות כמפעלי תשתית עתירי טכנולוגיה, המבוססים בחלקם על ניצול גלם מקומי. 75% מכלל עוצמת המנועים של התעשייה הפלשתינאית היו מרוכזים בששת מפעלי הזיכיונות ב-1939 (וכ-70% ממנה – בחמשת מפעלי הזיכיונות ב-1942).

לוח 9. המבנה המגזרי של התעשייה, 1939 (באחוזים)

	מספר המפעלים	תפוקה גולמית	תפוקה נקייה	מועסקים	מנועים (כוח סוס)	הון מושקע
מפעלים בבעלות יהודים	71.6	68.4	63.4	65.0	22.9	40.3
מפעלים בבעלות ערבים	27.9	17.5	8.1	21.2	2.2	6.5
מפעלי זיכיונות	0.5	14.1	28.5	13.8	74.9	43.2
סך הכל	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

המקור: Statistical Abstract 1944/45, p. 52

מפעלים בבעלות יהודים

סיכומי מיפקדי התעשייה 1940 ו-1943 מצביעים על גידול מהיר הן של התעשייה שבבעלות יהודים והן של זו שבבעלות ערבים. (יש לזכור שבמפעלים הערביים כלולים גם מפעלים שבהם עבדו פחות משלושה מועסקים). לגבי התעשייה שבבעלות יהודים, מורים הנתונים, שבשנות המלחמה גדל מספר המפעלים פי 2.2, מספר העובדים בהם גדל פי 2.8, ההון שהושקע בהם גדל בהם פי 2.8, ותפוקתם הגולמית גדלה פי 4.8.

ההון שהושקע בממוצע למפעל גדל מ-5,036 לירות ב-1939 ל-6,342 לירות ב-1942, או ב-26% (במחירים שוטפים), מכאן שהתעשייה שבבעלות יהודים גדלה כמו כלל התעשייה – פחות בגלל העלאת הרמה הטכנולוגית ויותר בגלל הגידול המהיר במספר העובדים וברמת ניצולם.

מלוח 9 עולה, שב-1939 היוו המפעלים שבבעלות יהודים 72% מכלל המפעלים והועסקו בהם 65% מכל עובדי התעשייה. פירוש הדבר, שכבר ערב המלחמה תפסה התעשייה שבבעלות יהודים עמדה מובילה בקפיטליזם הפלשתינאי. בשנות המלחמה גדלה חשיבותה עוד יותר: בשנת 1942 כבר עבדו במפעלים בבעלות יהודים כ-38 אלף איש, או 76% מכל המועסקים בתעשייה; ובכללם 35,200 שכירים, שהיוו אז כ-80% מכלל השכירים בתעשייה.

לפי נתוני מיפקד התעשייה 1943, התרכזה התעשייה בבעלות יהודים בענפי היהלומים, האריגה, המזון, הטקסטיל, המלט, מוצרי הפח והעבודות המכאניות. מבחינת היקף התפוקה הנקייה ומבחינת מספר השכירים הוביל בשנים ההן ענף היהלומים. ב-1943 פעלו 36 מפעלי יהלומים שבהם עבדו 3,400 פועלים – כ-10% מכלל הפועלים בתעשייה שבבעלות יהודים. ב-100 המפעלים למוצרי פח ולעבודות מכאניות עבדו כ-3,000 פועלים; וב-29 מפעלי השימורים עבדו 1,550 פועלים.[50]

חלק מהמפעלים הללו עסקו במתן שירותי תחזוקה (מפעלים לעבודות מכאניות), וחלק אחר עסק בעיבוד תוצרת חקלאית (שימורים), או בייצור עבור החקלאות (10 מפעלים לייצור ארגזי עץ, 6 מפעלים למכונות חקלאיות). ניתן לומר שפרט לענף היהלומים, שכמעט כל

---

[49] "המשק השיתופי", 24.3.1948

[50] Statistical Abstract 1944/45, pp. 60-62

תוצרתו נועדה לייצוא, יתר ענפי התעשייה שבבעלות יהודים ייצרו בעיקר לצורכי השוק הפנימי, ובעיקר מוצרי צריכה ולא מכונות וציוד. מצב המלחמה יצר ביקוש למוצרי מתכת וחשמל, וכתוצאה מכך נפתחו בשנות המלחמה 150 מפעלים ובתי-מלאכה חדשים בענף זה.

גם בתעשייה שבבעלות יהודים היה עדיין רב מספר בתי-המלאכה, ובעיקר בענפים כמו אריגה, סריגה, מאפיות, נגרות, ייצור נעליים: ב-1943 נימנו 111 מפעלי אריגה, שבכל אחד מהם עבדו בממוצע 16 איש: 99 מפעלים לנגרות, שבכל אחד מהם בממוצע – 8 עובדים; 105 מאפיות, שבממוצע עבדו בכל אחת מהן 16 עובדים; 80 מפעלים לעבודות מכאניות, שבממוצע עבדו בכל אחד 18 איש.

לעומת זאת, למפעלים בענפים מסויימים נודע כבר אופי קפיטליסטי מובהק יותר, כך, למשל, ב-1943, מספר הפועלים הממוצע במפעל יהלומים היה 94, במפעל לייצור שמנים – 90, ובמפעלים לייצור מוצרי פח ולסיגריות – 79 פועלים.

לפי מיפקד התעשייה השייכת ליהודים (1942), מתוך 45,000 עובדים יהודים בתעשייה, עבדו 40% במפעלים שהעסיקו כל אחד מאה עובדים ויותר; 30% עבדו במפעלים בינוניים, שהעסיקו כל אחד בין 20 ל-99 עובדים; 27% עבדו במפעלים קטנים שהעסיקו בין 5 ל-19 עובדים; ורק 3% עבדו בבתי-מלאכה, שהעסיקו עד 4 עובדים (Gurevich 1947, p. 290).

לפי נתונים אחרים, המתייחסים לשנת 1945, ואשר כוללים נוסף למועסקים בתעשייה ובמלאכה, גם את העובדים במלאכת-בית, הרכב העובדים בתעשייה שהייתה בבעלות יהודים היה כדלקמן:

לוח 10. תעשייה, מלאכה ומלאכת בית של יהודים, 1945

	מספר העובדים	באחוזים
תעשייה	45,000	68
מלאכה	12,000	18
מלאכת-בית	9,000	14
סך הכל	66,000	100

Statistical Abstract 1944/45, p.217

מנתוני לוח 10 עולה, שלמרות הפיתוח המואץ של הייצור התעשייתי החרושתי בתקופה המלחמה, עדיין היה מועסק בצורות ייצור פשוטות כשליש מכלל המועסקים היהודים בתעשייה. במיוחד יש להצביע על משקלם הגבוה יחסית (14%) של העובדים במלאכת-בית – אותם תופרות, נגרים, שרברבים ושאר אומנים, שאין להם מקום עבודה קבוע, ואשר מבצעים את העבודות בבתי-הלקוחות.

מבחינת המבנה החברתי של התעשייה בבעלות יהודים, הרי לפי המיפקד של 1943, היוו הפועלים השכירים 78% מכלל עובדי התעשייה (19% מהם - נשים); הפקידים והעובדים הטכניים היוו 11% מכלל העובדים; ואילו הבעלים ובני משפחותיהם – אף הם 11% (Ibid, p. 217).

ההשקעות בתעשייה בשנות המלחמה (כמו קודם לכן) נעשו ברובן בידי **ההון הפרטי היהודי** ולא בידי המוסדות הציוניים, ולכן התחזקות התעשייה פירושה היה גם התחזקות מעמדה של הבורגנות התעשייתית היהודית המקומית. החברות הציוניות השקיעו בעיקר במפעלי הזיכיונות (חברת החשמל וחברת האשלג) וכן ביצירת תנאים נוחים לפיתוח תעשייתי על-ידי השתתפות בהקמת מוסדות אשראי לתעשייה; ניהול משא ומתן עם השלטונות הבריטיים בנושאים כגון יצוא וייבוא והתחרות מצד הסחורות הזרות; הקמת מוסדות להכשרה מקצועית ומשרדים להדרכה טכנית.

לפי נתוני הסוכנות היהודית משנת 1947, השקיעה קרן היסוד בתעשייה כמיליון לירות במשך 25 שנה – סכום שהיווה עשירית בלבד מהשקעות המוסדות הציוניים ברכישת קרקע, למשל. ההשקעות המצומצמות בתעשייה לא היו מקרה אלא מדיניות, כפי שנראה מסיכום רשמי של הסוכנות היהודית:

"הפעילות לעידוד התעשייה, שנטלו על עצמם הסוכנות היהודית ומכשירה הפיננסי, קרן היסוד, נבדלו מהאמצעים שננקטו בענפים אחרים של ההתיישבות היהודית בפלשתינה. נוכח הזרימה הטבעית של הקפיטליסטים לתעשייה, למסחר ולענפים אחרים של הכלכלה העירונית, לא נחוץ היה להשקיע הון לאומי להקמת מפעלי תעשייה, וזאת בניגוד למשל להתיישבות החקלאית, שבה עזרה כלכלית ניתנה ובהיקף משמעותי" (Ibid, 208).

ואכן, 90% ממפעלי התעשייה במגזר היהודי היו בשנות ה-40 בבעלות פרטית:

"התעשייה הקיימת בנויה בתשעים אחוזיה על יסוד מפעלים פרטיים על כל צורותיהם המשפטיות: בעלות של יחיד, שותפות, חברה בע"מ, חברת-מניות, שמניותיה נמכרות בשוק הפנימי או בבורסה שבלונדון. כ-10% בערך מן התעשייה נמצאים בידי קואופרטיבים, או שהם מפעלים ברשות ההסתדרות. חלק קטן מאותם 10%, לכל היותר כ-2%, מאורגנים בקואופרטיבים עירוניים, שאינם ביסודם אלא התחברות של קפיטליסטים קטנים" (נפתלי, 1946).

מפעלים בבעלות ערבים

הנתונים של מיפקדי התעשייה 1940 ו-1943 משקפים את השפעת שנות המלחמה על התעשייה שבבעלות ערבים ואת מקומו של מגזר זה במשק הפלשתינאי.

ב-1942, מספר המפעלים שבבעלות ערבים היה 1,558 לעומת 1,907 מפעלים בבעלות יהודים, אלא שהשוואה זו עלולה להטעות, אם לא מביאים בחשבון, ששיעור בתי-המלאכה והאומנים בקרב העסקים התעשייתיים הערביים היה גבוה יותר מאשר בקרב עסקי התעשייה שבבעלות יהודים. הבדל זה התבטא בהיקף ההשקעות, בעוצמת המנועים ובמספר השכירים:

במפעלים שבבעלות ערבים, הושקע ב-1942 הון בסך 2.1 מיליון לירות, לעומת 12.1 מיליון לירות, שהושקעו במפעלים בבעלות יהודים; במפעלים שבבעלות ערבים, הסתכמה עוצמת המנועים ב-4 אלפים כוחות סוס, ואילו במפעלים שבבעלות יהודים - ב-57 אלף כוחות סוס; מספר הפועלים במפעלי התעשייה בבעלות ערבים היה 6 אלפים, ובמפעלים בבעלות יהודים - 35 אלף. (נתונים אלה אינם כוללים את הפועלים הערבים והיהודים שהועסקו במפעלי הזיכיונות ובבתי הזיקוק.)

ממיפקד 1943 עולה, שבשנות ה-40 פעלו, אלה בצד אלה, מפעלים בענפים המסורתיים ומפעלים חדישים. עם המפעלים החדישים בבעלות ערבים נימנו: 5 מפעלי סיגריות שבהם עבדו 840 פועלים; 6 מפעלים לקופסאות קרטון, שבהם עבדו 200 פועלים; 26 מפעלים לעבודות מכאניות, שבהם עבדו 460 פועלים. מפעלים בבעלות ערבים הוקמו גם בענפים מודרניים, כמו ייצור מרכבי אוטובוסים ומוצרי מתכת ונגרות לבניין.

סיפורו של מפעל הסיגריות בחיפה משקף את מאמצי התיעוש מצד בעלי הון ערבים, את השותפות שלהם עם אצולת הממון המסורתית, ואת אי-יכולתם להתמודד עם ההון הבריטי. חסן אל-דיכ וטאהר קרמאן החלו את פעילותם כבעלי מפעלים זעירים לייצור סיגריות. בשותפות עם סוחרים אמידים, ייסדו את חברת קרמאן, דיכ וסאלטי, שהקימה מפעל סיגריות תעשייתי בחיפה. המפעל עמד בתחרות עם הסיגריות מחו"ל לאחר שהממשלה הטילה מכס על יבואן. אך בשנת 1927 רכש טרסט הטבק הבריטי BAT את מניות החברה ובדרך זו השתלט גם על ייצור הסיגריות (ושיץ, 2003).

בענפים מסורתיים מסיימים – כמו טוויה ואריגה וטחנות קמח – הוכנסו מנועים ומכונות חדישות. אולם בדרך כלל, המשיך הייצור במפעלים בבעלות ערבים להתבסס על עבודה ידנית ועל תעשיית בית. כך, למשל, רק ברבע מבתי-הבד היו מנועים חשמליים, ובמפעלי האריגה המשיכו בדרך כלל לארוג בנולי יד (אסף 1970; שמעוני, 1947).

פיגורה הטכנולוגי היחסי של התעשייה בבעלות ערבים נבע מכמה סיבות:

- לתעשייה שבבעלות ערבים לא זרם הון זר, או הון שהביאו איתם מהגרים.
- הערבים שהקימו מפעלים באו מקרב הסוחרים, בעוד שהיזמים היהודים היו בעיקר תעשיינים, שהביאו עימם הון, ציוד ויידע מקצועי וארגוני.

- המוסדות הציוניים, שנסתייעו בשלטון הבריטי, הקימו מוסדות אשראי והכשרה מקצועית, שנועדו לקדם את התעשייה שבבעלות יהודים. לא היו קיימים מוסדות דומים בחברה הערבית.
- את התפתחות התעשייה בבעלות ערבים בלמו גם הסדרים מסורתיים, שהיו אופייניים למלאכה המסורתית, ובכלל זה: הנוהג הנפוץ של קבלנות מישנה (עבודה לבית) ושל ניצול עבודה עונתית (בתי-הבד) ועבודת ידיים זולה.
- האוכלוסייה היהודית הייתה ברובה אוכלוסייה עירונית, ולכן יצרה ביקוש רב יותר למוצרי תעשייה, מאשר האוכלוסייה הערבית, שהייתה ברובה כפרית.

ברם, פיגורה היחסי של התעשייה בבעלות ערבים אין פירושו, שלא הייתה כלל התפתחות תעשייתית. גם בקרב המפעלים בבעלות ערבים היו בשנות ה-40 כמה עשרות מפעלי חרושת מודרניים גדולים, שהעסיקו כ-100 פועלים ויותר בכל מפעל.

*

בשנות השלטון הבריטי התחוללה בפלשתינה מעין מהפכה תעשייתית, ששינתה את צביונה מארץ אגרארית לארץ אגרארית-תעשייתית. בגלל התנאים המיוחדים, שנוצרו בה כתוצאה מהשקעות של הון זר בענפים מסיימים, מהריכוז של כוחות צבא בריטיים (בעיקר בתקופת מלחמת-העולם השנייה), מהפיתוח התעשייתי, שנילווה לקולוניזציה הציונית ולהגירתם של תעשיינים יהודים מאירופה (בשנות ה-30), מתהליכים פנימיים במוסגרת המלאכה והחרושת, שהיו קיימים עוד קודם לכן (בעיקר בבעלות ערבים), ומהשפעות גומלין בין כל ההתפתחויות הללו – התפתחה בפלשתינה תעשייה, המבוססת על מיכון, חשמל וניצול של כוח-עבודה שכיר. התפתחות זו שינתה את מראה פניה של פלשתינה העירונית, אך לא העמיקה חדור למגזר האגרארי, והפער ברמת הייצור בין העיר והכפר התרחב במידה רבה.

מפעלי הזיכיונות ובתי הזיקוק, שהונם וניהולם היו בריטיים ברובם, קלטו פועלים ערבים ויהודים, אך דחקו את רגלי הבורגנות המקומית, היהודית והערבית. אך כאשר מתעלמים לצורך הדיון מקיומם של מפעלי הזיכיונות, המצב בשנות ה-40 שקף פער גדול בין משקלה של הבורגנות התעשייתי היהודית לבין זו הערבית. לשני השלבים בהתפתחות התעשייה בבעלות יהודים – שלב גידול ההשקעות (שנות ה-30) ושלב גידול העסקתם של פועלים יהודים (שנות ה-40), לא הייתה התפתחות מקבילה בקרב הערבים. התעשייה בבעלות ערבים, שגם העסיקה פועלים ערבים, צמחה בקצב איטי מתוך המלאכה המקומית, ללא השפעות של ממש מבחוץ בצורה של השקעות הון מיובאות או הגירת פועלים. פערים אלה התבטאו בהמשך גם בהבדלים בכוח הכלכלי והמדיני של הבורגנות התעשייתית היהודית לבין זו הערבית, והשליכו גם על היכולת של כל אחת מהקהילות ליישם את השאיפה לעצמאות מדינית.

בסוף תקופת המנדט התבררו עוד יותר המגבלות, שהטיל הממשל הבריטי הזר על ההתפתחות הכלכלית של פלשתינה, ובעיקר על התפתחות התעשייה. לאחר סיום מלחמת-העולם השנייה, הפכה פלשתינה שוב ארץ יעד לסחורות בריטיות, והשלטון המנדטורי דאג, באמצעים מנהליים, ליצור עבורן תנאים מועדפים. צמצום האספקה לצבא, סגירת חלק מהמפעלים הצבאיים ופיטורי אלפי פועלים - יצרו בתום המלחמה גם בעיה קשה של אבטלה בקרב פועלי התעשייה והבנייה.[51]

---

[51] הצעת פתרון לבעיות, שהחריפו בתקופה שלאחר המלחמה, כלולה בתוכנית לפיתוח התעשייה המקומית, שהציגה המפלגה הקומוניסטית הפלשתינאית בוועידתה העשירית (נובמבר-דצמבר 1946):

"לתעשייה בארץ נחוץ חומר גולמי זול בכמות מספיקה, מכונות חדישות יותר, מודרניזציה של הציוד ושיטות העבודה, ומעל לכל שיתוף פעולה עם ארצות המזרח-התיכון, לא על בסיס השתלטות וראיית האוכלוסייה הערבית בארץ ובארצות השכנות כ'עורף חקלאי' לשיווק התוצרת התעשייתית היהודית, אלא כשותפים שווי-זכויות בפיתוחה הכלכלי של הארץ ובמלחמה המשותפת נגד מזימות החנק של הפירמות הבריטיות" (וילנר, 1946).

5.6 הבנקים

בעת הכיבוש הבריטי, לא היה בנמצא מטבע פלשתינאי. לכן גם בשנות ה-20, ההלך החוקי היו שטרי בנק מצריים, מטבעות זהב, כסף וניקל מצריים, מטבעות זהב אנגליים ומג'יידות כסף תורכיות. רק ב-1928 הכניסו הבריטים את הלירה הפלשתינאית (הלירה הארץ-ישראלית) כמטבע יחיד, וקבעו ששערה של לירה מקומית יהיה שווה ללירה שטרלינג. שער יציב זה, שנשמר במשך כל שנות המנדט, היה אחד מביטויי התלות הכלכלית הקולוניאלית. כאשר בשנת 1931 פיחתה בריטניה את הלירה שטרלינג ב-30% בקירוב – פוחתה באותו שיעור גם הלירה הפלשתינאית.

כפי שצוין בפרק 2, כבר בסוף המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20 נוסדו בפלשתינה סניפים של בנקים צרפתיים, גרמניים ואנגליים. עם התפתחות השוק הפנימי, המסחר והתעשייה, התפתחה גם מערכת הכספים והאשראי.

גידול מספר הבנקים לא היה במסגרת מערכת בנקאית, שכן אפילו לא היה בנק מרכזי. נוסף לכך, השלטון הבריטי איפשר לכל תאגיד רשום (לפי פקודת החברות, 1921) גם לקבל פיקדונות וגם להעניק אשראי. מצב זה הוביל לגידול מהיר במספר המוסדות הבנקאיים.

במחצית שנות ה-30, פעלו בפלשתינה 89 בנקים, מהם 5 בנקים הרשומים בחו"ל, 61 בנקים מסחריים, 5 בנקים למשכנתאות (אפותיקאיים) ו-17 אגודות קואופרטיביות לאשראי. לפי נתונים ממשלתיים, במארס 1936 היו רשומות בפלשתינה 100 אגודות שיתופיות (זיו, 1937; Statistical Abstract 1939, p. 21).

מספרם הגדול של הבנקים (89), יחסית לגודל המשק הפלשתינאי, ופעילותם במקביל של נותני משכנתאות פרטיים - מצביעים על שלב נמוך של ריכוזיות במערכת הבנקאות, ומבחינה זו הייתה הקבלה בין רמת מערכת הבנקאות לבין רמת התעשייה.

חמשת הבנקים הרשומים בחו"ל כללו את אפ"ק, שהיה רשום בלונדון, וכן סניפים של בנק אנגלי (ברקליס, ששימש בנקאי רשמי של ממשלת המנדט), איטלקי (בנקו די רומא), הולנדי (בנק הולנד אוניון) ופולני (פק"או). סניף בנק ברקליס בפלשתינה נוסד ב-1926 כ"ברקליס בנק", ובאותה שנה מוזג עם הבנק האנגלו-מצרי (שנוסד ב-1918); סניף "בנקו די רומא", נוסד ב-1919 ונסגר ב-1939; סניף "הולנד בנק אוניון" נוסד ב-1934, נסגר ב-1968, ועסקיו הועברו לבנק דיסקונט; סניף פק"או (פולסקה קאסה אופיקו) נוסד ב-1932 ("האגודות השיתופיות", יוני 1980).

רשימה צנועה זו של בנקים זרים מעידה על כך, שפלשתינה של שנות ה-30 הייתה עדיין יעד מוגבל להשקעות הון פיננסיות ומהמעצמות האימפריאליסטיות, פרט להון הבריטי. אך יחסית לתנאים בארץ, ההון שיובא לארץ באמצעות הבנקים הזרים היה גדול דיו, כדי דחוק את רגליו של הון ההשקעות המקומי, שנצבר בסחר בקרקעות ובדרכים אחרות (גרוס, 2003).

השקעות ההון הזר נעשו בחלקן בצורה ישירה, על-ידי רכישת מניות של מפעלים כגון חברת החשמל וחברת האשלג, ובחלקן באמצעות בנקים מסחריים. הגוף הפיננסי, שהיה צינור חשוב להשקעות ולעסקות של חברות ושל מוסדות ציוניים עם הון בריטי, היה בנק אנגלו-פלשתינה (אפ"ק). בתחילת שנות ה-30 הגיע אפ"ק להסדר עם הבנק הבריטי, בנק ברקליס, לפיו יעמיד בנק זה לרשות אפ"ק (בשעת הצורך) אשראי בסך 130 אלף לירות. על יסוד הסדר דומה עם בנק לידס, קיבל אפ"ק ב-1935 זכות למשיכות יתר עד סכום של חצי מיליון לירות (גרוס, 1977, ע' 183).

במחצית השנייה של שנות ה-30 גדלה השפעתם של הבנקים הזרים. בין השנים 1940-1936 גדל חלקם של הבנקים הזרים (להוציא אפ"ק) בסך הפיקדונות מ-27% ל-40%; חלקו של בנק אפ"ק גדל מ-37% ל-39%; ואילו חלקם של הבנקים המקומיים ואגודות האשראי ירד מ-36% ל-21% (שם, ע' 184).

ההון הזר הגיע לפלשתינה הן בגלל הרעת התנאים העסקיים בארצות האימפריאליסטיות (בעיקר בשנות המשבר העולמי 1929-1933), והן בגלל סיכויי הרווח. קלארק, מנהל הסניף הפלשתינאי של בנק ברקליס, המליץ על השקעות בפלשתינה במילים הבאות:

"כשדה השקעות, יש לפלשתינה כוח משיכה, המבוסס על היותה משוחררת ממס-הכנסה. כסף המושקע במטעי הדרים וברכוש עירוני זוכה לרווח משביע רצון למדי, והארץ הושפעה עד כה במידה מועטה מהמשבר הכלכלי העולמי" (Clark 1932).

ואכן חלק מהשקעות ההון הזר הופנה לעסקות מקרקעין ובנייה. בשנות ה-30 פעלו בפלשתינה כמה **בנקים למשכנתאות**, וביניהם: הבנק הכללי למשכנתאות (בבעלות אפ"ק), הבנק למשכנתאות ואשראי (בבעלות הג'וינט וקבוצת בראנדייס-מאק האמריקאית) וחברת בניין פלשתינה-דרום-אפריקה. בנקים אחרים, שהוקמו בידי בעלי-הון יהודים, היו הבנק המרכזי למוסדות שיתופיים (ארה"ב ואנגליה) ובנק מרכנתיל (אנגליה).

בנק אפ"ק, שהוקם בידי התנועה הציונית (ר' חלק ראשון, פרק שני), עסק במימון מפעל הקולוניזציה, וזאת נוסף להיותו בנק מסחרי, המעניק אשראי (בעיקר קצר-מועד) למסחר, לתעשייה ולחקלאות. אפ"ק נתן אשראי ממקורותיו לקרן הקיימת ולחברת הכשרת היישוב, כדי שאלה יוכלו לרכוש קרקעות וזיכיונות. בתקופת המשבר הכלכלי בארץ, שהתפתח על רקע השביתה הכללית שהכריזה האוכלוסייה הערבית, הסכים אפ"ק להעניק לפרדסנים אשראי עד 50 אלף לירות, בתנאי שסכום זה ינוצל אך ורק למימון העסקתם של פועלים יהודים ('עבודה עברית') בפרדסים (גרוס 1977, ע"ע 188, 189).

דוגמא אחרת למעורבות בנק אפ"ק (בשיתוף פעולה עם הממשלה הבריטית ומוסדות ציוניים וציבוריים) במפעל הקולוניזציה הייתה הקמת חברת מניות בשם **אוצר למפעלי ים**, בשיתוף עם הסוכנות היהודית ועיריית תל-אביב, במטרה לממן הקמת נמל בתל-אביב. והנה כיצד תיאר את הקמת הנמל פרסום של חבר הלאומים, שאימץ את גרסתה של ממשלת המנדט:

"בראשית מאי (1936), בעקבות השביתה הכללית בנמל יפו, ניתנה רשות על-ידי הממשלה לפרוק סחורות בחוף תל-אביב, ליד מחסני יריד המזרח. אחר-כך נבנה מזח (ojetty) עם מתקני העמסה והוקם בית מכס על-ידי הממשלה... מחירן של פעולות פיתוח אלה כוסה על-ידי חברה יהודית פרטית – אוצר למפעלי ים..." (Report of the League of Nations, No.129, 1937, p. 57).

הקמת הנמל בתל-אביב נתקלה במחאה ובזעם מוצדקים מצד הערבים, שראו בכך ניסיון לנשלם מנמל יפו, שהיה מקור פרנסה מסורתי חשוב. במכתב (בערבית) שכתב **עומר אל-ביטאר**, ראש עיריית יפו, אל הוועד הערבי העליון (ב-26 באוקטובר 1936), נאמר, שהיהודים הכריזו חרם על נמל יפו, והם אינם מרשים שיפרקו ביפו מטענים של סחורות, שהם מייבאים. הם גם מנסים בחוצפה לגרום לכך, שגם הסחורות שהערבים מייבאים לא יפורקו ביפו. לצעד זה, ציין אל-ביטאר, ישנן שתי סיבות: (1) לנקום בסווארים הערבים, שהשתתפו בשביתה; (2) לחזק את תוכניתם לייסד בתל-אביב נמל, שישתלט על העסקים של נמל יפו. במכתבו ביקש אל-ביטאר להסביר את המצב לסוחרים וליבואנים הערבים, כדי שהם יתנו את הזמנותיהם בחו"ל בפריקת הסחורות בנמל יפו (ארכיון האגודה למחקרים ערביים בירושלים).

אפ"ק שירת נאמנה את האינטרסים של ההון הגדול, הזר והמקומי, הוא סייע למפעלי ההון הזר (חברת החשמל, חברת האשלג, מפעל נשר) בהשגת אשראי אצל מוסדות פיננסיים בלונדון על-ידי ערבות לריבית על איגרות חוב, וגם העמיד לרשותם אשראי משלו. בשנת 1932, העניק אפ"ק הלוואה גדולה של 20 אלף לירות למפעל שמן.

בצד בנק אפ"ק שהיה רשום אומנם, כחברה בריטית, אך ריכז את פעולותיו בארץ, פעלו המוסדות הציוניים לכינונם של מוסדות אשראי והשקעה נוספים, וביניהם – בנק הפועלים, החברה הכלכלית לא"י, והבנק המרכזי למוסדות השיתופיים. גם בנקים שלא נוהלו ישירות בידי מוסדות ציוניים, כמו בנק מרכנתיל ובנק המזרחי, הוקמו במעורבות פעילה של מוסדות אלה.

בשנות ה-30 חלה תפנית בתחום מוסדות האשראי, כאשר במקביל למוסדות האשראי שהוקמו בידי מוסדות ציוניים, הוקמו גם עשרות בנקים קטנים בידי בעלי-הון יהודים, שהיגרו ממרכז אירופה, ובידי בעלי-הון מקומיים. בנקאים יהודים שהיגרו מגרמניה בתחילת שנות ה-30 הקימו את **בנק יעקב יפת, בנק אלרן, בנק כללי למסחר, בנק פויכטוונגר, בנק קולשנר-לווינברג ובנק הייברונר**.

בעלי הון קטן ובינוני, אשר לא יכלו להקים בעצמם בנקים, התאגדו בקואופרטיבים למתן אשראי, שכונו גם בנקים עממיים. נימנו עמם סוחרים, בעלי מלאכה ובעלי מקצועות חופשיים, שהתקשו להשיג אשראי בבנקים המסחריים. אגודות האשראי פעלו בפער ריבית נמוך יותר והשקיעו את הרווחים בהגדלת ההון העצמי. את המודל להקמת אגודות האשראי שאבו המהגרים היהודים מהמציאות בארצות מוצאם (רוסיה, גרמניה). "המבנה החברתי הבסיסי של חברה בורגנית התקיים בקואופרציה היהודית במזרח אירופה וגם בארץ-ישראל, אם כי ב'פלשתינה-א"י' הייתה זו בורגנות גבוהה מעט יותר מזו שבמזרח אירופה " (קרלינסקי, 2003).

בגלל המשבר, שפקד את הבנקים הקטנים הללו בשנת 1935 (בעקבות פלישת האיטלקים לאתיופיה), הוכן דין-וחשבון ראשון על מצב הבנקים בפלשתינה (Horwill, 1936). לפי המלצותיו, נתקנה באוקטובר 1937 תקנה ממשלתית, שאין לייסד בנק חדש, אלא אם כן הונו אינו נופל מ-50 אלף לירות. אשר לבנקים הקיימים, אלה נתחייבו לגייס הון עד סכום של 25 אלף לירות תוך 9 חודשים, ועד סכום של 50 אלף לירות תוך שנתיים. כתוצאה מהמשבר ומיישום התקנה הנ"ל, ירד מספר הבנקים המקומיים הפעילים מ-70 בקירוב בראשית שנות ה-30 ל-35 בלבד בדצמבר 1938 (Statistical Abstract 1939.p. 21).

בקרב האוכלוסייה הערבית, נוסדו שלושה בנקים, שהעניקו שירותים פיננסיים לתעשייה ולחקלאות והחליפו בפעילותם את המלווים בריבית המסורתיים. בשנת 1930 נוסד **הבנק הערבי** על-ידי בעל-הון ערבי, שחזר מאמריקה. לבנק הערבי היו סניפים גם בארצות הערביות השכנות, והוא היה קשור עם הון בריטי. בשנת 1933 נוסד **הבנק הערבי לחקלאות** (ששמו שונה לאחר-מכן ל**בנק האומה**), שהיו לו סניפים בארץ ובעבר הירדן. ב-1935 נפתח **הבנק התעשייתי הערבי**, שפעל רק עד 1938 (האגודות השיתופיות, 1980).

התפתחות המוסדות הבנקאיים הובילה להקמתה בשנת 1935 של **הבורסה לניירות ערך**, שכונתה אז לשכת חליפין לניירות ערך. הקמת הבורסה הרחיבה את המסחר בניירות ערך בפלשתינה עצמה, וכן בין פלשתינה לבין הארצות השכנות (מצרים) וארצות אחרות (וקודם-כל בריטניה). מרבית איגרות החוב הוצאה בידי מוסדות ציוניים וציבוריים-יהודיים, ואילו הפצת המניות נעשתה בידי מפעלים וחברות פרטיים.

בשנות מלחמת-העולם השנייה, גבר ריכוז ההון בבנקאות והצטיירה כבר היררכיה ברורה בקרב הבנקים.

לוח 11. הפיקדונות בבנקים המסחריים ובאגודות השיתופיות לאשראי, 1936, 1941, 1946

השנה	הפיקדונות (אלפי לירות)				ההתפלגות בין הבנקים (באחוזים)			
	סך הכל	אפ"ק	בנקים זרים	בנקים מקומיים ואגודות אשראי	סך הכל	אפ"ק	בנקים זרים	בנקים מקומיים ואגודות אשראי
1936	16,986	6,310	4,653	6,023	100.0	37.1	27.4	35.5
1941	21,708	8,127	9,163	4,418	100.0	37.4	42.2	20.4
1946	97,353	45,779	17,063	34,511	100.0	47.0	17.5	35.5

המקור: גרוס, 1976, ע' 184.

הדבר הבולט בנתוני לוח 20 הוא הריכוז של הפיקדונות בבנק אפ"ק, שהגיע עד כדי מחצית מכלל הפיקדונות ב-1946. לעומת זאת, בחלקם של חמשת הבנקים הזרים (פרט לאפ"ק) בפיקדונות חלה עלייה תלולה במחצית השנייה של שנות ה-30 וירידה תלולה עוד יותר בשנות המלחמה.

אשר לבנקים המקומיים, שבחלקם עלה כשליש מהפיקדונות (להוציא ירידה ניכרת זמנית בשנות המלחמה הראשונות), הרי המרכזיים ביניהם היו דווקא שני הבנקים הערבים הגדולים – הבנק הערבי ובנק האומה.

לוח 12. הפיקדונות בבנקים המקומיים העיקריים, 31.10.1945

הבנקים	הפיקדונות	
	באלפי לירות	באחוזים
הבנק הערבי	2,827	26.1
בנק האומה	2,429	22.5
בנק דיסקונט	2,114	19.6
בנק הפועלים	1,544	14.3
בנק יפת	677	6.3
בנק קופת עם	613	5.7
בנק אלרן	591	5.5
סך הכל	10,795	100.0

המקור: Survey of Palestine, April 1946, p. 558

הנתונים בלוח 11 מציירים את תמונת כוחו, או לייתר דיוק – חולשתו של ההון הבנקאי הפרטי המקומי. סך כל הפיקדונות ב-7 הבנקים המופיעים בלוח 12 אינו עולה על רבע מסך הפיקדונות שהופקדו (שנה מאוחר יותר) בבנק אפ"ק לבדו, ושווה לשני-שלישים בלבד מהפיקדונות ב-5 הבנקים הזרים. פירוש הדבר, שבהשוואה לבנק שפעל כזרוע הפיננסית העיקרית של התנועה הציונית (אפ"ק) ולבנקים שבשליטת הון זר, היו הבנקאים המקומיים חלשים ובעלי השפעה מוגבלת.

וכאן חשוב לציין, שחולשה זו הייתה אופיינית לבנקים המקומיים שבבעלות ערבים וגם לבנקים המקומיים שבבעלות יהודים. ההון המקומי, שקשריו עם ההון הזר היו מצומצמים יותר, שאב את עיקר פיקדונותיו מבעלי הון וממון מקומיים, וגם אלה העדיפו, יש להניח, לעשות עסקים עם בנקים גדולים ובעלי-קשרים.

מעוררת עניין היא העובדה, ששני הבנקים בבעלות ערבים (הבנק הערבי ובנק האומה) החזיקו ב-1946 כמחצית מכלל הפיקדונות בבנקים המקומיים העיקריים (לוח 12), לעומת שליש מהפקדות שהחזיקו בנק דיסקונט ובנק הפועלים. עובדה זו מצביעה על תהליך של ריכוז אמצעים של סוחרים ובעלי-ממון ערבים אחרים. אבל מוגבלותו של תהליך זה ונחיתותו לעומת ריכוז ההון של המוסדות הציוניים וההון הזר גרמו לכך, שהבנקים בבעלות ערבים לא הפכו מנופים של פיתוח תעשייתי בקרב האוכלוסייה הערבית. הבנקים בבעלות ערבים, כמו התעשייה בבעלות ערבים, לא עמדו – עקב חולשתם וסמיכותם למשק המסורתי – במרכז ההתפתחות הקפיטליסטית בפלשתינה. לעובדה זו היו השלכות בכל תחומי המציאות הכלכלית והחברתית.

אשר לבנקים בבעלות יהודים, הרי **בנק הפועלים** הוקם עוד ב-1921 (על הקמתו ר' פרק 2; על פעילותו - בהמשך). **בנק דיסקונט** הוקם בשנת 1935 על-ידי לאון רקנאטי, שהביא את ההון ההתחלתי (60 אלף לירות) מסלוניקי (יוון). בתקופת מלחמת העולם השנייה ולאחריה, הצטרפו כמשקיעים בבנק גם בעלי-הון ממצרים, מאירופה המערבית ומארצות הברית (אהרוני, 1976, ע' 225).

האשראי הבנקאי ניתן בעיקר למפעלים ולחברות בענפי המסחר, החקלאות והתעשייה, ובמידה מצומצמת - לרכישת קרקעות, לבנייה ולמשכנתאות. בשנות מלחמת העולם השנייה, עבר מרכז הכובד של האשראי הבנקאי מחקלאות ומסחר לתעשייה ומסחר, וזאת עקב ההתפתחות התעשייתית המואצת באותן שנים.

הבנק המרכזי בכל הנוגע להשקעות בתעשייה ובענפים אחרים היה בנק אפ"ק, שפעל בתיאום מלא עם המוסדות הציוניים. אם בסוף שנות ה-30 הסתכמו השקעות אפ"ק ב-3 מיליוני לירות, הרי ב-1945 הן כבר עלו ל-25 מיליוני לירות. באשראי שהעניק אפ"ק הושם

דגש מיוחד במימון רכישות הקרקע בידי המוסדות הציוניים – הקרן הקיימת והכשרת היישוב, ובמימון הפרדסנות.

בסיכום ניתן לומר, כי הבנקים בפלשתינה של שנות ה-30 וה-40 היו עדיין בשלב של התגבשות, כפי שמעיד על כך מספרם הגדול. פרט לאפ"ק, שמילא תפקיד משקי מרכזי, ולמספר בנקים זרים כמו בנק ברקליס, היו הבנקים באותן שנים מוסדות פיננסיים קטנים ובלתי-יציבים, המועדים להתפרקות. יחד עם זאת, בשנות ה-30 החל להתפתח שוק הון, הוחל בהנפקה גוברת של מניות ואיגרות חוב – תופעה המעידה על רמה גבוהה יותר של החברה בתחום הייצור (מפעלים גדולים יותר), על היווצרות מקורות פיננסיים פנויים, ועל תחילת ההתמודדות ושיתוף הפעולה בין ההון היצרני בין ההון הבנקאי.

5.7 חברת-העובדים

ההסתדרות הכללית, שקמה כארגון גג של פועלים יהודים בשנת 1920, החלה מייד לאחר כינונה לעסוק בהקמת מוסדות כלכליים בשיתוף פעולה הדוק עם התנועה הציונית וחברות ההון שלה.

כבר בשנות ה-20 הקימה ההסתדרות שני מוסדות כלכליים מרכזיים: בשנת 1921 הוקם **בנק הפועלים** על בסיס החלטה של הוועד הפועל הציוני (1919) ועל בסיס הון שהעמידה ההסתדרות הציונית לרשות ההסתדרות. המוסדות הציוניים רכשו מניות בסכום של 50 אלף ליש"ט ותמורת זו קיבלו 9 נציגים בוועד המפקח של הבנק (ראה חלק ראשון, פרק שני; גרינברג, 1986).

בשנת 1920 הקימה ההסתדרות את **המשרד לעבודות ציבוריות**, אשר עסק בבנייה, בסלילת כבישים ובהנחת מסילות ברזל. עקרון ההעסקה במשרד היה סגרגטיבי – הוא העסיק רק יהודים. אך בתנאים של פלשתינה המנדטורית, כאשר העסקת פועלים ערבים הייתה זולה יותר למעביד, העסקת פועלים יהודים חייבה סבסוד, אשר הגיע מקופתם של המוסדות הציוניים. זה קרה, למשל, כאשר המשרד לעבודות ציבוריות חתם הסכם עם קבלן יהודי, אשר זכה בהזמנה ממשלתית להנחת מסילת הברזל לוד-צריפין. בהסכם הובטחו לקבלן היהודי 10% מההכנסה, בעוד שהעבודה תבוצע בידי המשרד. אך בהתחשב בכך, ששכרו היומי של פועל ערבי בחפירה היה 15 גרושים ואילו של פועל יהודי – 25 גרושים; וששכרו של פועל ערבי בפיזור חצץ היה כ-9 גרושים ושל פועל יהודי – 20 גרושים ומעלה, היה ברור, שהעסקה הזאת תהיה כרוכה בהפסד רב, ובכל זאת היא נעשתה (בילצקי, 1974, ע"ע 26, 30; גרינברג, 1986).

המשרד לעבודות ציבוריות הפעיל קבוצות פועלים, שקיבלו על עצמם עבודה קבלנית והיו מאורגנות בצורות שונות של עבודה קואופרטיבית – בדומה לקבוצות שעסקו בחקלאות על קרקעות של הקרן הקיימת. כפי שמדגיש בילצקי, הקבוצות עצמן היו צורך כלכלי ולא אידיאולוגיה, ונועדו לאפשר לפועלים המהגרים להתאקלם בסביבה הכלכלית החדשה (שם, ע"ע 43, 47).

כמו בתחום החקלאות, גם בתחומי הבנייה והסלילה, לוותה הפרקטיקה של עבודה מפרכת, שכר נמוך ותנאי מגורים קשים במלל אידיאולוגי סוציאליסטי. כך הוגדרה המטרה המוצהרת של המשרד לעבודות ציבוריות – בניית תאי משק וחברה, אשר מובילים לחברה נטולת מעמדות. באותן שנים, היו הקומוניסטים (שסיעתם בהסתדרות כונתה פרקציית הפועלים) הגוף הפוליטי היחיד, שהגדיר את הרעיון של בניית משק פועלים עצמאי במסגרת משטר קפיטליסטי כאוטופיה, ולכן תבע להפריד בין ההסתדרות כאיגוד מקצועי לבין החברות הכלכליות שהוקמו על-ידי ההסתדרות והיו חלק ממנה.

הפיכת המשרד לעבודות ציבוריות לחברת מניות (בשנת 1923) לוותה בשינוי שמו לחברת **סולל בונה**. סולל בונה ניהלה פרויקטים של בנייה וחציבה החל במאי 1924, אך הפסיק לפעול ב-1927 בשל קשיי תפעול על רקע המשבר הכלכלי. חברת סולל בונה הופעלה מחדש רק כעבור שמונה שנים, ב-1935 ופעלה בשיתוף פעולה הדוק עם ממשלת המנדט.

סולל בונה בנתה עבור הבריטים גשרים, ביצורים, מצודות משטרה ושדות תעופה בארץ, אך גם בארצות השכנות (עירק, סוריה, לבנון, מצרים, אירן). בפעילותה זו יצרה סולל בונה קשרים עם מנהלים של חברות נפט, שעבורן בנתה מתקנים לזיקוק נפט (שנהב, 2003).

הערה: חברת סולל בונה הופרטה ב-1996, והפכה חלק מנכסיה של משפחת אריסון, הבעלים של בנק הפועלים.

סולל בונה פעלה כחברה קפיטליסטית המעסיקה שכירים, אך גם כמעסיקה של קבוצות פועלים, שעבדו כקבלני משנה עם ציוד מכני שלה, ושילמו לה עמלה של כ-15% מהתמורה עבורה הבנייה. בשלב מאוחר יותר, הקבוצות הקבלניות עצמן החלו להעסיק שכירים. בשנת 1933, פעלו בת"א 25 קבוצות קבלניות, שבהן היו 175 חברים, אך העסיקו 400 שכירים (בילצקי, 1974, ע' 172).

בתחרות על החוזים הממשלתיים, ידם של הקבלנים הפרטיים הייתה על העליונה: בשנות המלחמה (1945-1939), השיגו הקבלנים הפרטיים, שהעסיקו בעיקר פועלים ערביים, הזמנות ממשלתיות בסכום של 4.5 מיליון לא"י, בעוד שסולל בונה השיגה עבודות בהיקף של 1.5 מיליון לאי", כשהיא מעסיקה פועלים ומהנדסים יהודים, אך גם קבלני משנה ערבים (בילצקי, 1974, ע' 238).

במחצית שנות ה-40, בשלהי מלחמת העולם השנייה, סולל בונה פתחה אפיק של עיסוק בתעשייה, שממנו צמחה חברת כור.

כמו המשרד שקדם לה, גם חברת סולל בונה הייתה חלק מהמוסדות העסקיים הציוניים. ההנהלה הציונית רכשה מניות של סולל בונה, כלומר הזרימה לה כסף, ותמורת זאת קיבלה נציגות במועצה המפקחת וגם זכות להטלת וטו על קבלת עבודות.

מוסדות כלכליים נוספים שהקימה ההסתדרות, בסיוע המוסדות הציוניים, היו חברת **המשביר** (1919), שעסקה בשיווק של התוצרת של המשקים הקואופרטיביים והקימה מאפיות ומטבחים; וחברת **ניר** (התיישבות עובדים עבריים), שהוקמה ב-1924 בגוף הסתדרותי מקביל לעיסוק בהתיישבות החקלאית, וזאת כאשר חוזי החכירה עם המתיישבים היהודים והפיקוח על המשקים המשיכו להיות באחריות ההסתדרות הציונית (גרינברג, 1986).

בינואר 1923 יזם דוד בן-גוריון את הקמת **חברת העובדים**, כחברה גג שתנהל את כל המוסדות הכלכליים והכספיים של ההסתדרות ותפקח על המוסדות הקואופרטיביים, לרבות היישובים הקואופרטיביים. בנאום בוועידה השנייה של ההסתדרות, שם הציע את הקמת חברת העובדים, אמר בן-גוריון:

"אנו זקוקים לאמצעים – ולאמצעים רבים וגדולים. שאלת האמצעים אינה רק שאלתנו אנו, זוהי שאלה לאומית כללית. **אנו דואגים להון לאומי כשם שאנו דואגים להון מעמדי... פעולתנו המשקית המכוונת לקליטת העלייה בעבודה ובהתיישבות היא פעולה ציונית ראשונית. התנועה הציונית מעוניינת בפעולה זו. המטרה הציונית נבנית על ידיה**. האיניציאטיבה העצמית שלנו, הרחבת מוסדותינו, מפעלינו ומשקינו והוננו, היא חלוציות בונה ומגשימה. בכל מפעל עצמי שלנו אנו מקדמים, מזרזים ומבצרים את המפעל הציוני הכללי" (ההדגשות שלי – ת"ג).

מפעלי חברת-העובדים, לרבות החברות (סולל בונה) והמסגרות השיתופיות (הקיבוצים), אכן מילאו תפקיד מפתח בקולוניזציה הציונית. ההשתלטות על הקרקע ונישול הפלאחים לא היו אפשריים לולא השילוב ההדוק בין ההון שגייסו החברות הציוניות לבין המתיישבים, שבאזורים מרוחקים מהמרכזים העירוניים היו חברי קבוצות קואופרטיביות שבחסות חברת-העובדים. מפעלי חברת-העובדים והמשקים הקואופרטיביים היו נושאי-הדגל של "העבודה העברית". בתירוץ של דאגה לעבודה לפועלים היהודים שהיגרו לפלשתינה, הם נמנעו מהעסקתם של פועלים ערבים גם בחקלאות וגם בתעשייה.

בשנות ה-20 ארגנה הסתדרות הפועלים החקלאיים (היהודים), בשיתוף פעולה עם מחלקת העבודה של ההסתדרות הציונית, קבוצות קבלניות של פועלים יהודים שעבדו במטעי הטבק. המפעל הקבלני הזה נסתיים בהפסד כספי, אבל השיג את מטרתו הציונית: "נתעוררה שוב על-ידי כך התנועה להשרשתו ולחיזוקו של הפועל העברי במושבות" (ביין, 1970, ע' 273). לאחר מטעי הטבק טיפלו מוסדות ההסתדרות בצורה דומה בארגון קבוצות

פועלים ל"'כיבוש העבודה" בפרדסים: לרשות הקבוצות הועמדו הלוואות מכספי קרן-היסוד והוקמו עבורן שכונות צריפים של אדמות של הקרן הקיימת.

מפעל של התיישבות ציונית, שבוצע על-ידי קבוצות פועלים, שאורגנו בעיקר על-ידי ההסתדרות (התיישבות "חומה ומגדל"), בוצע בשנות המרד הערבי הגדול, 1936-1939. באותן שנים הוקמו 55 ישובים יהודיים חדשים באזורים "שנודעה להם חשיבות בלתי-צפויה בשביל ההכרעה בעניין הגבולות של מדינת היהודים". הקרקעות באזורים אלה נרכשו על-ידי הקרן-הקיימת לפי מה שהוגדר כ"נקודת המבט האסטרטגית" באזורים הקרובים לגבולות פלשתינה בצפון, במזרח ובדרום (שם, ע' 370).

מאות המתיישבים היהודים באותן 55 נקודות ישוב חדשות, שסבלו "אכזבות ייאוש וקורבנות לרוב" (שם, ע' 371), ראו עצמם כחלוצים המקריבים את חייהם להגשמתו של רעיון לאומי. אך הרגשה סובייקטיבית זו, שנוצרה על רק תנאי-החיים הירודים והחובות הכבדים שלהם כיצרנים עצמאיים, אינה יכולה לחפות על העובדה, שדווקא המרכז החקלאי ומוסדות הסתדרותיים אחרים הם שמילאו את תפקיד המוציא לפועל של תוכניות ההתיישבות הציוניות על קרקעות של הקרן-הקיימת, שהתנאי להתיישבות עליהן היה – "עבודה עברית".

"'העלייה החלוצית', שהבקרה עליה הייתה נתונה בידי מוסדות הקהילה היהודית ואשר התבססה בעיקר על 'גרעיני הכשרה', לא רק שירתה את האינטרסים השלטוניים של החלק הדומיננטי במערכת הפוליטית, אלא גם נתפשה כיעילה בניהול הקונפליקט עם הערבים. באמצעותה ניתן היה להגשים מדיניות התיישבותית אשר קבעה עובדות טריטוריאליות, שפסגתה הייתה בתקופת 'חומה ומגדל'. היישובים החדשים שהוקמו התבססו על התיישבות יהודית טהורה. כך תרמו תפישת העבודה העברית והעבודה העצמית וההדגש על יישובים חקלאיים, לא רק לדיפרנציאציה החברתית והכלכלית, אלא גם לתהליכי סגרגציה אקולוגית ומרחבית בין הקהילה האתנו-לאומית היהודית לזו הערבית, וליצירת רוב יהודי באזורים מוגדרים" (קימרלינג, 2004, ע' 104).

בחנו לעיל (חלק ראשון, פרק שני, סעיף ד) את מהותן של קבוצות הפועלים, שהתפתחו בהדרגה מקבוצות של שכירים, שהועסקו בידי המוסדות הציוניים על קרקע שנרכשה על ידיהם תוך נישול האריסים הערבים, לגופים יצרניים שיתופיים, החוכרים קרקע ומנהלים עליה משק חקלאי. קבוצות קואופרטיביות קמו לאחר מכן גם בענפים אחרים, וכך בשנת 1944, נימנו עם מרכז הקואופרציה, שהיה מסונף להסתדרות, 66 מפעלים לא-חקלאיים, שבהם עבדו 3,740 איש, 25 מהקואופרטיבים הללו פעלו בתחום הובלת משאות ונוסעים, והיתר בענפי המאפיות, ההלבשה וההנעלה, הדפוס, העץ, חומרי הבניין, המתכת ועוד (פולאק, 1945, ע' 186). הקואופרטיבים שהוקמו כהתארגנות של יצרנים קטנים, כדי להחזיק מעמד בתחרות המתנהלת בתנאי משק קפיטליסטי, הפכו ברובם בהדרגה מפעלים קפיטליסטיים המעסיקים שכירים, שהחברות בהם מותנית ברכישת מנייה (למשל: אגד).

חברת העובדים, שהוגדרה כנושאת הקולוניזציה הציונית ואשר ביצעה אותה הלכה למעשה, פעלה מראשית הקמתה ב-1924 כשותף להון הפרטי ועל-פי עקרונות קפיטליסטיים.

בנאום שהוזכר לעיל הסביר בן-גוריון, כי ההסתדרות צריכה להפוך לגוף כלכלי, המסוגל לספק אשראי ולפעול על בסיס מסחרי ובנקאי, והוסיף: "אנו יכולים למשוך גם הון פרטי לגמרי". ולמען מטרות אלה, הדגיש בן-גוריון, יש להקים את חברת העובדים כ"רשות משקית עליונה בעלת סמכות מחוקקת, מפקחת ומכוונת כלפי כל המפעלים המשקיים" (בן-גוריון, 1949, ע' 341).

עם כל החשיבות שנודעה למפעלי התעשייה של חברת העובדים בתקופת המנדט, מרבית המפעלים והעובדים היו בסקטור התעשייתי הפרטי. בשנת 1944 נכללו בחברת העובדים 185 מפעלים (כ-9 אחוזים מהמפעלים בבעלות יהודים), ועבדו בהם 4,580 עובדים (10 אחוזים מהעובדים במפעלים בבעלות יהודים) ("המשק השיתופי", 30.1.1946).

האופי הקפיטליסטי של מפעלי חברת-העובדים נתגלה בתהליך מאומץ של הצבר הון (ההון העצמי של סולל בונה גדל מ-365 אלף לירות ב-1942 ל-3.5 מיליוני לירות ב-1948), ובהחרפת הניגודים המעמדיים, שהתבטאה בשביתות.

בתקופת המנדט הבריטי גבר שיתוף-הפעולה בין מפעלי חברת-העובדים לבין ההון הפרטי, המקומי והזר. חברת סולל בונה רכשה את מפעל המלט נשר בשותפות עם הון פרטי ועם החברה המרכזית למסחר ולהשקעות. המשביר המרכזי החזיק בשותפות עם הון פרטי את בית-החרושת שמן בחיפה.

בשנת 1942 הוקמה בארצות הברית חברת ההשקעות **אמפ"ל** (American Palestine Investment Corporation AMPAL) כחברת בת של בנק הפועלים. החברה פועלת מאז על בסיס של הנפקת איגרות חוב בארה"ב ונטילת מילוות מבנקים אמריקאיים. השקעות אמפ"ל נעשו בעיקר במפעלי חברת-העובדים.

התפתחותם המהירה של מפעלי חברת-העובדים בתקופת המנדט הבריטי השפיעה השפעה חוזרת על מדיניותם של מנהיגי ההסתדרות וחיזקה את השותפות של ההסתדרות עם ההון הפרטי בדגל של "שלום בית מעמדי".

להתרחבות חברת-העובדים נודעה השפעה רבה על התרחקותה של הנהגת ההסתדרות מהגנה על צרכי הפועלים ושכרם. המפלגה הקומוניסטית שפעלה בארץ ביקרה את מדיניות הנהגת ההסתדרות והצביעה על הקשר בין מדיניות זו לבין קיום המפעלים ההסתדרותיים:

"מדיניות שיתוף-הפעולה המעמדי מושפעת במידה רבה גם מהאופי הקפיטליסטי של המשק ההסתדרותי ומשיתוף-הפעולה ההולך וגובר של ההון ההסתדרותי עם ההון הפרטי המקומי והזר. יחסי העבודה במפעלים ההסתדרותיים אינם טובים יותר מיחסי העבודה בחרושת הפרטית. **אין ביקורת של נציגות פועלים נבחרת על ניהול המפעל ועל מטרת הרווחים**" (וילנסקה, 1949, ע' 36).

אחת המגמות המאפיינות את חברת-העובדים היא התבססותם הגוברת של המפעלים השיתופיים על העבודה השכירה. וכאן יש לציין שמגמה זו אופיינית לא רק למפעלי התעשייה של קונצרן כור, לסולל בונה, למשביר המרכזי, למשביר לצרכן ולאגודות הצרכניות, שהוקמו מלכתחילה כמפעלים קפיטליסטיים המעסיקים שכירים, אלא גם לקואופרטיבים החקלאיים. העבודה השכירה אופיינית כיום לא רק למושבים (שבהם מועסקים פועלים חקלאיים), אלא גם לקיבוצים, שבהם הוקמו מפעלי חרושת וכן מפעלי תיירות ושירותים, המבוססים ברובם על עבודה שכירה.

העסקת העובדים השכירים בקיבוצים ובמושבי-העובדים ובמפעלים הקואופרטיביים האחרים מוכיחה שוב, שיש לבחון צורות משקיות וחברתיות מתוך פרספקטיבה היסטורית, שכן רק אז מתגלות המגמות היסודיות של ההתפתחות והמהות האמיתית של הדברים. בכל תקופה עשויות להופיע צורות ארגוניות שיקדימו את זמנן או יאחרו אותו, אולם המבחן האמיתי אינו בעצם הופעת הצורות הללו, אלא במה שקורה איתן לאחר תקופה ארוכה דייה של התפתחות ממשית, ודאי שיכולים אנשים המושפעים מרעיון זה או אחר לנסות ולהקים צורה ארגונית, שאינה מתאימה לזמנה. אך על כך שזוהי אכן צורה שאינה מתאימה לתקופתה אנו למדים מתוך מבחן המעשה, מתוך המציאות.

ידועות הפרשות המופלאות של הקמת המושבות על-ידי הוגי-הדעות של הסוציאליזם האוטופי, שהאמינו כי באמצעות מושבות אלה יכוננו משטר חברתי צודק, שאינו מבוסס על ניצול. הניסיון ההיסטורי הוכיח, כי המושבות הללו לא החזיקו מעמד, ולא משום שדוכאו בכוח הנשק (כמו הקומונה הפריסאית), אלא משום שנקודת-המוצא של מייסדיהן הייתה שיש לחפש שיטה חברתית מושלמת, ולהנהיג אותה באמצעות תעמולה, ואילו המציאות החברתית-הכלכלית פוררה אותן.

ואם הקואופרטיבים ומפעלי חברת-העובדים בארץ החזיקו מעמד, אצרו כוח כלכלי רב ולא נעלמו אלא כעבור עשרות שנים, הרי זה בשל כך, שהם השתלבו בהצלחה במשק הקפיטליסטי, כלומר, הם גם אימצו לעצמם את ההישגים החומריים ואת צורות הארגון החדישות, גם פנו לענפים בעלי סיכויי התפתחות וגם הגדילו את מספרם של העובדים השכירים. יחד עם השתלבות זו שמרו המפעלים הקואופרטיביים היצרניים בשנות המנדט על כמה קווים ייחודיים, המבדילים אותם מהמשק הפרטי. האינטרס של מעמד הפועלים הישראלי הוא, שמפעלי הקואופרציה לא יעברו ידי ההון הפרטי, אלא ישמרו על אופיים הציבורי והשיתופי. בו-בזמן אין בקיומם של המפעלים הללו משום אלטרנטיבה כלכלית-חברתית למשטר הקפיטליסטי.

הקמת המפעלים והמשקים החקלאיים הקואופרטיביים וכן מפעלי חברת-העובדים, מוצגת לא אחת כפטנט מקורי של היישוב היהודי בפלשתינה, ואפילו כמין "סוציאליזם". בהקשר זה כדאי להזכיר, שבאותה שנה שבה הוקם בנק הפועלים (1921), הקימו גם האיגודים המקצועיים הנוצריים בגרמניה את הבנק הראשון שלהם, הבנק העממי הגרמני, ואילו ב-1923 הוקמו על-ידי האיגודים המקצועיים הללו שני בנקים נוספים: בנק המשק הגרמני ובנק הפועלים, הפקידים ועובדי הציבור (הסלבך, 1973, ע' 12).

התופעה של הקמת בנקים ומוסדות כלכליים אחרים על-ידי איגודים מקצועיים אינה, אפוא, פטנט של ההסתדרות. תופעה זו ביטאה את החרפת הסתירה בין העמקת האופי החברתי של הייצור והמשק בתנאי הקפיטליזם, שעבר לשלבו המונופוליסטי, לבין המשך הניכוס הפרטי של תוצר העבודה, המפעלים הכלכליים השיתופיים, ביוצרם צורה של בעלות קפיטליסטית לא-פרטית (בדומה למפעלים הממלכתיים), היוו מעין פתרון לסתירה המחריפה הזאת. אולם, פתרון זה הושג במסגרת המשטר הקפיטליסטי ונועד, בסופו-של-דבר לחזקו.

ולטר הסלבך, מי שהיה מראשי האיגודים המקצועיים בגרמניה המערבית ומנהל הבנק שלהם (בעל הקשרים המצוינים עם בנק הפועלים וההסתדרות), הסביר:

"לעומת זאת, המפעלים השיתופיים העצמאיים אינם מכוונים נגד שום אויב מסוים, אינם מבקשים לחסל שום מעמד, שום קבוצה חברתית, אינם שואפים אף לצאת מנצחים יחידים ממאבק התחרות ולהשתלט על השוק. כל כוונתם היא להיאבק בליקויים שבשוק ולהשלים את המשק הפרטי, כל אימת שאיננו פועל כראוי. ולשם כך מוכנים גם הם להתקשר עם מפעלים פרטיים, ליצור בריתות עם קבוצות שונות וגם לשנות את הבריתות הללו. מלבד זאת, משתדלים הם גם לשמש דוגמאות חיוביות לפעולתם המשקית של מפעלים פרטיים".

ובהמשך הדגיש הסלבך, שמפעלים אלה אינם רואים כמטרה את תיקון הקפיטליזם:

"מפעלים אלה שוב אינם משמשים מכשירים לחלוקת הרווח בצורה זו או אחרת, הם אינם מתכוונים לחלק את התוצר החברתי באופן אחר משהוא מתחלק בייצור המכוון לרווח, הם משמשים רק כלים למדיניות כלכלית ותפקידם הוא לווסת ולתקן את פעולות המשק, וגם להיות מופת למפעלים אחרים, כדי לקיים את כושרו ואת בריאותו של השוק שהם פועלים בו" (שם, ע"ע 51, 52).

ברם, למרות שהקמת בנק הפועלים ומסגרות כלכליות נוספות לא הייתה פטנט מקורי, היה בה יחוד. המיוחד בהקמת בנק הפועלים ומפעלים כלכליים אחרים על-ידי ההסתדרות הוא בכך, שהם נוסדו בתקופה הבראשיתית של עיצובו של הקפיטליזם בפלשתינה, ולא בתקופת הקפיטליזם הבשל והמעבר מהקפיטליזם של התחרות החופשית לקפיטליזם המונופוליסטי, כפי שזה קרה בגרמניה הוויימארית. ייחוד זה איפשר לנצל את ניסיון המהגרים מארצות מפותחות יותר, ולהעניק למשק העובדים תפקיד מרכזי שאין דומה לו בארצות קפיטליסטיות אחרות, של מגייס הון וכוח-העבודה. מפעלי ההסתדרות שהוקמו לרוב בעזרה מסיבית מטעם מוסדות ציוניים ומוסדות הון אחרים, השתלבו באורח פעיל בהתפתחות הקפיטליסטית של פלשתינה ושימשו – וזהו עוד פן מרכזי בייחודם – מכשיר יעיל של הקולוניזציה הציונית.

קיומם של מפעלי חברת-העובדים ושל הקואופרטיבים מהווה הוכחה לאפשרות של ייצור שאינו מבוסס על בעלות פרטית, אלא על בעלות ציבורית, קולקטיבית. קשריהם של מפעלים אלה עם ההסתדרות יוצרים את האפשרות התיאורטית שהם יהיו מקור של תמיכה כלכלית בעובדים הנאבקים להגנה על זכויותיהם. אולם ככל שהמפעלים ההסתדרותיים והקואופרטיבים משתלבים יותר במשק הקפיטליסטי המודרני, המבוסס על תעשייה ובנקאות מפותחת ועל מונופולים, כצורה הארגונית העיקרית, כך הם עצמם מתנהגים בצורה גלויה ובוטה יותר כמפעלים פרטיים לכל דבר. כחלוף השנים, כמו בגרמניה הוויימארית, מפעלי חברת העובדים "אינם מתכוונים לחלק את התוצר החברתי באופן אחר משהוא מתחלק בייצור המכוון לרווח", כלומר בייצור הקפיטליסטי.

"עד שעה 12.00 החתמנו את כל האריסים שלא חתמו אתמול,
וחסל סדר חיאם אל ואליד"
(יוסף נחמני)[52]

"מה עשינו להם? למה הם כועסים עלינו? לקחנו מהם משהו?
קשה לדעת משהו. אף אחד לא אומר כלום. רק מחכים, ולא בטוח, כלום לא."
(ס. יזהר)[53]

פרק 6. החקלאות בתקופת המנדט

6.1 שינויים בתשתית החומרית-טכנית

בתקופת המנדט הבריטי בפלשתינה חלו בחקלאות המקומית תמורות, שנגרמו בגלל סיבות כלכליות-חברתיות וגם בגלל סיבות מדיניות-לאומיות. המשק החקלאי בכללותו המשיך לשמור על קווי אופי רבים שהיו אופייניים למשק המבוסס על משקי איכרים, אך בכל זאת בלטו יותר ויותר שיטות ייצור חדשות, ובעיקר בענפים כמו הדרים, גדול ירקות ופירות ומשק החלב.

מבחינת הגידולים החקלאיים העיקריים (פרט להדרים), בולט לעין כי הגידולים המסורתיים – חיטה, שעורה ודורה – איבדו בהדרגה את מעמד הבכורה שהיה להם בתקופה העות'מאנית. ב-1940 גדל יבול החיטה ב-55% לעומת 1929 ויבול השעורה ב-124%. אולם הגידול ביבול הירקות וגידולי המקשה היה מהיר יותר: ב-1940 גדל יבול הירקות פי 12 לעומת 1929 ואילו יבול המלונים והאבטיחים פי שבעה. תהליך זה הואץ עוד יותר בשנות מלחמת-העולם השנייה: ב-1944 ירדו יבולי החיטה והשעורה כדי 40% מרמתם ב-1940, ואילו יבולי הירקות עלו בשנים הללו ב-40%, ויבולי המקשה נותרו באותה רמה, אשר לזיתים, שבתנובתם השנתית ישנה מחזוריות מסוימת, נסתמנה עלייה ביבולים בשנות ה-30 וה-40 (Statistical Abstract 1944/45 p. 219).

השינוי בהיקף יבולי השדה והגן מצביע על העברת הדגש בחקלאות בפלשתינה לעבר גידולים המכוונים לשוק העירוני המקומי, מעבר זה הושפע במידה רבה מתנאי הניתוק הכלכלי בתקופת מלחמת-עולם השנייה ומנוכחותן בארץ של יחידות רבות של הצבא הבריטי באותן שנים.

השינוי בתפוקה של ענפי חקלאות שונים התבטא בשינוי בערך היבולים, אולם לא בשטחי הגידולים. השטח שהיה זרוע חיטה, שעורה ודורה עדיין היווה ב-1944 **שני-שלישים** מכל שטחי הגידולים. משמעות הדבר היא, שהפלאחים המשיכו, ברובם, לעבד את הקרע בשיטות מסורתיות, ללא דישון, ללא מכונות חקלאיות וללא השקיה. בשל שיטות העיבוד האלה, תרומת שלושה גידולים מסורתיים אלה לערך הכספי הכולל של הגידולים הייתה רק 14 אחוזים.

לעומת זאת, השטח שבו גידלו ירקות היווה 6% בלבד מכלל השטח, אך תרם למעלה מ-40% מערך הגידולים; שטח הפרדסים היווה רק 5% משטח הגידולים, אך ערך ההדרים לייצוא (בשנת מלחמה) תרם 11% מערך הגידולים; השטח הנטוע פירות אחרים היווה 10% מהשטח הכולל, אך ערך הפירות היווה 30% מכלל מערך כלל היבולים (Statistical Abstract 1944/45 p. 220).

נתונים אלה מצביעים על גידול האינטנסיביות במשק החקלאי. בתקופות קודמות גידלו בכפרים הערביים ובמושבות היהודיות ירקות ופירות לצריכה עצמית בעיקר, ובמידה מועטת לצורכי השוק העירוני. נתוני ערך היבול ב-1944 מצביעים על הפיכת גידולי הירקות והפירות גידולים מסחריים מובהקים, שתרמו יותר מ-70% מהערך הכולל של גידולי השדה והגן. התפתחות זו של ייצור עבור השוק (cash crops) הורגשה גם בכפרים הערביים, בעיקר

---

[52] הציטטה מיומנו של יוסף נחמני, אצל: אריה אבנרי, **ההתיישבות היהודית וטענת הנישול (1878-1948),** הקיבוץ המאוחד, ת"א, 1980, ע' 176.

[53] ס. יזהר, **מקדמות,** זמורה-ביתן מוציאים לאור, 1992, ע' 60.

אלה ששכנו בשפלת החוף או סמוך אליה. בשנת 1944/45, היה שטח החלקות שעליהן גידלו ירקות 240 אלף דונם (לעומת 30 אלף דונם בלבד ב-1922). בישובים היהודיים היה שטח גידול הירקות ב-1944/45 38 אלף דונם – 15% בלבד מהשטח של גידול הירקות בכפרים הערביים. אך בישובים היהודיים חלק משמעותי של השטח נהנה מהשקיה, ולכן יבוליו היו גבוהים יותר.

גם במשק החי התפתחו מהר יותר ענפי הרפת והלול, שתוצרתם הייתה מכוונת לשיווק בערים. מספר ראשי הבקר גדל ב-1942/43 לעומת 1930 ב-66%, ואילו מספר התרנגולות הגיע ב-1942/43 ל-2 מיליון בקירוב. לעומת זאת גדל מספר העזים והכבשים ב-1942/43 לעומת 1930 ב-18% בלבד (Statistical Abstract 1944/45 p.235).

הנתונים הללו מצביעים על קו מהותי, אופייני התפתחות הקפיטליזם בחקלאות: המשק החקלאי הקפיטליסטי, המבוסס על מיכון ועבודה שכירה, שתוצרתו מכוונת למכירה ולא לצריכה עצמית, הוא בתנאי פלשתינה משק המבוסס על שטחים מצומצמים יחסית, אך מושקים. לעומת זאת המשק המסורתי, משק הפלאחים הערבים, שהתבסס על גידולי החיטה, השעורה, הדורה והזיתים – הוא משק אקסטנסיבי, המבוסס על שטחים גדולים ועל חקלאות בעל.

לפי חישוביו של **אלפרד בונה**, בשנות ה-40 היה השטח המעובד בפלשתינה **9 מיליון דונם** מהם רק **400 אלף דונם** עובדו בהשקיה (חקלאות שלחין) ואילו **8.6 מיליוני דונם** היו חקלאות בעל (בונה, 1944, ע' 45)

לפי סקר שערכו הבריטים ב-1938/39, אשר הקיף 996 כפרים ערביים ויהודיים (למעט נפת באר שבע), היה השטח שעובד על-ידיהם **7 מיליוני דונם** (כמחצית מהשטח הכולל שהיה בחזקתם, ושכלל גם שטחים בנויים ושטחי טרשים). על 80% בקירוב מהשטח המעובד (5.6 מיליוני ד') גידלו דגנים, ועל 20% מהשטח – מטעים. בכלל שטחי המטעים – 80% היו נטועים זיתים, ורק 20% היו נטועים הדרים ובננות (Statistical Abstract 1939 p.161).

נתונים אלה מחזקים את המסקנה, שעם התפתחות הייצור לצורכי השוק בחקלאות של פלשתינה יורדת חשיבותו של ההיקף הכולל של השטח המעובד, ועולה חשיבות השטח המעובד בהשקיה ובטכניקה חדשה; יורדת חשיבותם של הגידולים המסורתיים, גידולי הבעל, על פני שטחים נרחבים, ועולה חשיבותם של גידולי השלחין, של הירקות והפירות (פרט לזיתים), המיועדים למכירה בערים או לייצוא (הדרים).

מכאן גם נובעת המסקנה, שניתוח התפתחות הכפר בפלשתינה המנדטורית אינו יכול להתבסס על השוואת **גודל החלקות** המעובדות, אלא הוא חייב להביא בחשבון, קודם-כל, את היקף השטחים המושקים, את סוג הגידולים ואת רמת המיכון. אם במשק אחד עיבדו אלפיים דונם, ואילו במשק אחר 200 דונם, אין בכך ולו גם רמז לגבי השוואה בין המשקים החקלאיים עצמם: במידה ש-200 הדונמים הללו היו נטועים הדרים, ואילו 2,000 הדונם היו נטועים זיתים – סביר להניח ש-200 הדונם היו משק גדול יותר מבחינת מספר הפועלים, השימוש במכונות וערך התוצרת המשווקת. הוא הדין גם אם 2,000 הדונמים היו זרועים חיטה, ואילו ב-200 הדונמים גידלו ירקות.

סוג המשק קובע במידה מכרעת גם את רמת ההכנסה בחישוב לדונם. לפי חישוביו של סמילנסקי, בסוף שנות ה-20, במשקים בבעלות יהודים, ההכנסה הנקייה לדונם הייתה : בגידול תפוזים – 19.500 לירות; אשכוליות – 2.500 לירות; שקדים – 1.750 לירות, ירקות; זיתים – 1.500 לירות; ואילו בגידולי שדה – 0.500 לירות (Johnson, Crosbie 1930, pp. 38-39).

הנתונים שפרסמה ממשלת המנדט, המתייחסים לכלל המשק החקלאי בפלשתינה, אינם מקלים על ניתוח אופיו. נתונים אלה מפרטים את גודל החלקות באזורים מסיימים ובשנים מסיימות, את היבולים והייצוא החקלאי, את ההרכב הלאומי (ערבים, יהודים) ואת חלקן של אדמות המדינה. אך בנתונים אלה אין די חומר עובדתי, כדי לבחון את **עומק** ההתפתחות הקפיטליסטית בחקלאות.

לעומת זאת, מיפקדי המשקים החקלאיים של יהודים, שנערכו על-ידי הסוכנות היהודית, כוללים נתונים, המאפשרים לנתח בקווים כלליים את ההתפתחות הקפיטליסטית בחקלאות

זו. למרות שאי-אפשר להקיש מנתונים אלה על כל החקלאות בפלשתינה, בכל זאת יש בהם כדי להצביע על תהליכים מסיימים שהשפיעו גם על החקלאות הערבית.

במפקד החקלאות היהודית 1941/42 נימנו 8,793 משקים פרטיים, ש-5,993 מהם עובדו על-ידי בעליהם. השטח הממוצע למשק כזה היה 20 דונם, אולם מאחורי ממוצע זה מסתתרים הבדלים גדולים.

מנתוני לוח 25 עולה, שבחקלאות היהודית של שנות ה-40 הרוב המכריע של המשקים עבד על בסיס של ייצור עבור השוק בשיטות אינטנסיביות. המשק האקסטנסיבי הקיף רק 12% מהמשקים החקלאיים היהודיים, ואילו משקי ההדרים היוו 44% מכלל המשקים, והמשקים המעורבים (ירקות, חלב, לול) – 37%. המשקים האינטנסיביים (הדרים ואחרים) הקיפו פחות שטח מאשר המשקים האקסטנסיביים, אך משקלם היה רב מבחינת חלוקת העבודה, ההתמחות, השימוש במכונות והעסקת הפועלים השכירים.

בשנת 1922 היו בכל היישובים היהודים רק 33 טרקטורים, אולם בסוף אותו עשור, נעשו כבר עבודות הפלחה ככלל במכונות. בשנת 1939 היו בהתיישבות העובדת (הקואופרטיבית) היהודית 237 טרקטורים ו-80 קומביינים.(גבתי 1981, ע'ע 247, 311).

נתונים מפורטים יותר מציירים את תמונת **משקי ההדרים**, שבהם האופי הקפיטליסטי של המשק החקלאי היה ברור, שכן מלכתחילה הם ייצרו לייצוא ובעזרת פועלים שכירים.

כמעט כל משקי ההדרים של יהודים היו על קרקע פרטית (רק 41 משקי הדרים נוהלו על קרקע חכורה) (Statistical Handbook. 1947. p. 149). "מראשיתה בשלהי התקופה העות'מאנית ועד תום התקופה הנידונה (1939 –ת"ג), הושתתה הפרדסנות העברית על הון פרטי ועבודה שכירה, והייתה ענף מובהק של יזמות פרטית" (קרלינסקי, 2001, ע' 1).

בסקר של 34 מושבות ההדרים במישור החוף, שנערך בשנת 1939, הובאו הנתונים הבאים: מתוך שטח קרקע של 208 אלף דונם, היה שטח הפרדסים – 46 אלף ד'; שטח הכרמים – 26 אלף ד'; ושטח הפלחה – 19 אלף ד'; במושבות היו אז 26 טרקטורים בלבד ועוד כ-200 מכוניות נוסעים ומשא (הסקר מצוי בארכיון וילקונסקי בבית דגון. הנתונים לפי: רייכמן 1977, ע' 186-187)

ב-34 המושבות הללו היו 1,515 איכרים, ועוד 1,113 בעלי משקים שהתגוררו מחוץ למושבה (בדומה לנוהג המסורתי בפלשתינה, שבעלי קרקע ומשק חקלאי מתגוררים בעיר)

"כמחצית מהפרדסים היהודים לא עובדו בידי בעליהם, שישבו בערים, ורבים מהם נמצאו בחו"ל. בסקטור הערבי היה חלק פרדסים כאלה כשליש" (ספר הכלכלה היישובית, 1947, ע' 269). 2,600 האיכרים ובעלי המשקים העסיקו 10 אלפים פועלים, או כ-4 פועלים לאיכר. 6,500 מהפועלים היו יהודים, ואילו 3,500 מהם – פועלים ערבים.

מהסקר עולה, אפוא, תמונה של רמת החברה צנועה למדי במשקי ההדרים במושבות: 4 פועלים בלבד למשק איכרים בממוצע ושימוש מצומצם בטרקטורים.

במפקד החקלאות היהודית 1941/42, שהוזכר לעיל, הובאו נתונים לגבי 5 מושבות הדרים. מסתבר, שלמרות שמדובר רק ב-5 מושבות, מספר הפועלים החקלאיים שעבדו במשקיהן הגיע בשנת 1938 ל-13,200, מהם 7,700 פועלים יהודים ו-5,500 פועלים ערבים (Statistical Handbook, p.185). (נתונים אלה אינם עולים בקנה אחד עם הנתונים הקודמים).

ענף **ההדרים** בכללותו התפתח במהירות בשנות ה-20 וה-30 והפך להיות תחום ההשקעות המועדף במשק של פלשתינה. במחצית הראשונה של שנות ה-30 היווה יצוא ההדרים כ-80 אחוזים מכלל הייצוא של פלשתינה.

השקעות ההון בענף הפרדסים נעשו בעיקר בחלקות קטנות יחסית. במחצית שנות ה-30 היה שטחו הממוצע של פרדס בפלשתינה 30 דונם, או כמחצית משטחו של פרדס ממוצע בפלורידה או בקליפורניה. יתר-על-כן, 70 אחוזים מכל הפרדסים השתרעו כל אחד על שטח קטן יותר מאשר 30 דונם. בין הפרדסים בבעלות יהודים – 60 אחוזים השתרעו על שטח של 20 דונם או פחות (Horwill 1936, p. 107)

בשנות ה-40 חלה ירידה נוספת בשטח הממוצע של הפרדסים. בשנת 1942 נימנו בפלשתינה 11,200 פרדסים שהשתרעו על שטח של 274 אלף דונם והיו ברשותם של 10 אלפים בעלים יהודים וערבים. השטח הממוצע לפרדס היה 24.5 דונמים, אבל שני-שלישים מהפרדסים היו בעלי שטח של עד 20 דונמים כל אחד. רבע מהפרדסים היו בינוניים (בשטח

ממוצע של 50-20 דונמים) ורק עשירית מהם היו משקים גדולים, ששטחם הממוצע 50 דונמים ומעלה. אבל אותה עשירית של פרדסים גדולים השתרעה על מחצית השטח הנטוע.

הנתונים לגבי 4,472 הפרדסים שהיו בבעלות יהודים (אנשים פרטיים וחברות), מלמדים שרובם ככולם היו פרדסים קטנים ובינוניים. רק 5% מהם היו פרדסים גדולים, ואלה השתרעו על שליש מהשטח הנטוע שבבעלות יהודים (ספר הכלכלה היישובית 1947 , ע' 269).

התפתחות ענף ההדרים, שהיה הענף המוביל בחקלאות הקפיטליסטית הפלשתינאית, מצביעה על המובן מאליו: הדחף המכריע להשקעות ההון הפרטיות בחקלאות היה השגת רווחים, ולא השירות למשימות שהוגדרו "לאומיות". מי היו המשקיעים בענף ההדרים?

"**ההון היהודי**, שהחל לזרום לארץ בעיקר בין השנים 1935-1932, **תפס מקום מכריע בהתפתחות הפרדסנות**. משקיעים יהודים בעלי אמונה בלתי-מסויגת באפשרויות הגלומות בענף ההדרים, למרות היותו מושתת בעיקר על יצוא, ראו בו יעד מתאים והולם. הם לא חששו מתלות בלעדית כמעט בשוקי–חוץ. שנות השגשוג של הפרדסנות המשיכו למשוך משקיעים מסוגים שונים.

"קו שאפיין כמעט את כל המשקיעים היה רקע חקלאי קלוש, או העדר על ידע חקלאי. אולם ההומוגניות של משק ההדרים, אפשרות הפיקוח הנוחה והעסקת **עבודה שכירה**, דרכי המסחר שרכש המשקיע באירופה, ועל הכל המוניטין שיצאו לו מעבר לים – כל אלה יצרו מסגרת קבועה, יעילה ובטוחה להשקעת הון" (עמיקם 1980, ע' 60).

התפתחותו של משק ההדרים גרמה לעלייה תלולה במחירי הקרקעות במישור החוף, שם ניטעו הפרדסים. מחיר דונם נטוע באזור המושבות במישור החוף עלה בשנות ה-20 מ-50 ל-150 לירות (שם, ע' 58) מי שרכש קרקע לא נטועה במושבות, שילם בראשית שנות ה-30 20-15 לירות לדונם, אך נוסף לכך היה עליו להשקיעה 80-60 לירות במשך 5 שנים לנטיעה ולעיבוד ועוד הוצאות לאריזה, להובלה וכו'. במחצית שנות ה-30 העריכו, שפרדס בוגר ששטחו 25 דונם מכניס לבעליו (לאחר ניכוי הוצאות העיבוד ושכר הפועלים) 285 לירות, שהיוו רווח של 7,5% על ההון שהושקע (Horwill.1936, p. 107).

התפתחות משק ההדרים יצרה תנאים להופעתן של **חברות קפיטליסטיות**, שעסקו בעיבוד שטחים ובנטיעת פרדסים עבור בעלי-הון. החברות הללו – יכין ההסתדרותית; חברת מטעי ארץ-ישראל מיסודו של לורד מלצ'ט; הנוטע; מטעי השרון ואחרות – הכשירו את הקרקע ונטעו עצים על-ידי פועלים חקלאיים שכירים.

ענף ההדרים שהתפתח במהירות בשנות ה-30 נקלע למשבר עמוק בשנות מלחמת-העולם השנייה, עת נותקה פלשתינה משוקי הייצור המסורתיים ובעיקר מבריטניה.

לוח 12. יצוא ההדרים (שנים שונות)

השנים	אלפי תיבות
1925/6	1,519
1931/2	3,699
1938/9	15,265
1942/3	4
1944/5	1,474

המקור: Statistical Abstract 1944/45 p. 72

אולם הירידה התלולה בייצוא לא הקטינה בצורה משמעותית את שטח הפרדסים, וזאת משום שבעליהם תלו תקוות בחידוש הייצוא לאחר המלחמה. השטח הנטוע הדרים ירד מ-300 אלף ד' ב-1938/39 ל-266 אלף ד' ב- 1944/45.(Statistical Abstract 1944/45) p.219

הנאמר לעיל, אין בו כדי לתת תמונה כוללת מספקת על התפתחות התשתית החומרית-טכנית של הקפיטליזם בחקלאות בפלשתינה המנדטורית, אולם יש בו כדי להצביע על כיוון ההתפתחות. העלייה התלולה במחירי הקרקעות, גידול מספר הפועלים החקלאיים, המעבר

מגידולי דגנים למטעים ולירקות, התלות הגוברת בשוק המקומי והבינלאומי והאפשרות של משבר שיווק או יצוא – כל אלה הם מאפיינים של התפתחות קפיטליסטית בחקלאות.

6.2 רכישת הקרקעות על-ידי מוסדות ציוניים ובעלי-הון יהודים

היקף הרכישות

בניתוח התפתחות הקפיטליזם בפלשתינה, שהובא בסעיף הקודם, הייתה התעלמות מכוונת מהקולוניזציה הציונית, שצברה תנופה בשנות המנדט הבריטי. התעלמות זו נועדה למקד את תשומת הלב בתהליכים הכלכליים, הנובעים מהאופי הקפיטליסטי של ההתפתחות בחקלאות. אולם, כדי להציג תמונת ההתפתחות בחקלאות בשלמותה חיוני לנתח גם היבטים אחרים שלה, וקודם כל – את הקולוניזציה הציונית לגבי הקרקע.

הצורך ברכישת קרקע בתשלום נבע מהתנאים בפלשתינה: השלטון הבריטי הקולוניאלי, בכובשו ארצות רחוקות כמו אוסטרליה וניו-זילנד, נקט צעד חד, שבאמצעותו הוא נישל את כלל התושבים המקומיים (העמים הילידים) מרכושם הקרקעי. זה נעשה באמצעות צו של המושל הבריטי, לפיו כל הקרקע הכבושה הוכרזה כקרקע מדינה. כבא-כוח בעלי הקרקע, המושל הבריטי העניק בחינם חלקות קרקע לאירופים, שבאו להתיישב. מאוחר יותר, המתיישבים נדרשו לשלם סכומים נמוכים תמורת רכישת החלקה, או לחכור אותה לטווח ארוך תמורת דמי חכירה (גרנובסקי, 1931, ע' 89). בפלשתינה לא נקט השלטון הבריטי בצעד כזה מסיבות מדיניות: בתקופה שלאחר מלחמת העולם הראשונה, כאשר על סדר היום עמדה זכות העמים להגדרה עצמית (הכרזת הנשיא וילסון, הסכם ורסאי, החוקה של ברית-המועצות), לא יכלה האימפריה הבריטית לנקוט צעד המנשל את כל התושבים הילידים (הערבים) מאדמתם. לכך יש להוסיף, שבעלי קרקע היו ברובם ערבים, אבל היו גם מהגרים מאירופה, בעלי אזרחויות שונות, וכי בפלשתינה כבר היו חוקי קרקע ממלכתיים עות'מאניים, שאפשרו מסחור של הקרקע.

בתנאים אלה, וכאשר לפלשתינה לא זרמו מהגרים מבריטניה, תהליך דחיקת רגליה של האוכלוסייה הערבית ונישולה מאדמתה נעשה בשיטות כלכליות-מסחריות, המבוססות על יבוא הון בידי מהגרים ובידי מוסדות ציוניים.

בשם "ניצול יעיל יותר של הקרקע", פעלו השלטון הבריטי והמוסדות הציוניים יחד למסחור הקרקע ולהגדלת רווחיות עיבודה בכמה שיטות.

לפי שיטה אחת, אותרו קרקעות שניתן היה להוכיח או לטעון לגביהן שהן אדמות מדינה. בעלי המשקים הערבים באותן אדמות (אריסים, כפרים, שבטים) קיבלו הודעות מהממשלה, שעליהם לפנות את השטח תמורת פיצוי מסוים; השטח הועבר כזיכיון ממשלתי למוסד ציוני או יהודי, בטענה שהוא ידאג לפיתוחו וישלם את המסים המגיעים ממנו לקופת הממשלה.

לפי שיטה שנייה, המוסדות הציוניים איתרו שטחי קרקע נרחבים, שהבעלים/חוכרים שלהם היו בעלי שררה והון ערבים, ואשר עובדו בידי אריסים. תוך ניצול הכלים המשפטיים שסיפקה מערכת החוק המנדטורית, נרכשו השטחים מבעליהם בתשלום שחושב לפי ערכם בעת המכירה, כאשר העיבוד נעשה על חלק מהשטח ובשיטות מיושנות. הרוכשים – חברות השקעה פרטיות ומוסדות ציוניים – נעזרו בשלטון הבריטי (בתי משפט, משטרה), כדי לסלק את האריסים מהקרקע ולהקים עליהם ישובים שניהלו משק חקלאי מודרני (מכונות, זרעים משופרים, ניקוז, השקיה).

השיטה השלישית הופעלה במקרים בהם הבעלים הערבים היססו למכור את אדמותיהם בשל חשש למעמדם הציבורי (הבעלים של שטחי קרקע גדולים החזיקו, בדרך כלל, גם בעמדות שלטוניות וציבוריות). לפי שיטה זו, הממשלה הפקיעה את הקרקע בתואנה של "צורכי ציבור" ושילמה לבעלים הערבים פיצוי מסוים, בעוד שמוסדות ציוניים השלימו , באופן לא רשמי, את החסר עד לסכום שהובטח למוכר. לאחר מכן נמכרה/ נמסרה הקרקע למוסדות ציוניים.

בשנות ה-40, לאחר שממשלת המנדט נאלצה, בלחץ הזעם של הפלאחים הערבים, לפרסם תקנות המגבילות רכישת קרקע של ערבים בידי יהודים, פיתחו המוסדות הציוניים שיטות של רכישה פיקטיבית באמצעות משכון הקרקע והוצאתה למכירה פומבית ובשיטות

דומות. "הקהק"ל - שהייתה הקונה העיקרי בשוק הקרקעות, העסיקה מטה של 'מלווים', 'קונים' ומתווכים, שפעלו בהסתר וביצעו את הפעולות הפיקטיביות" (אבנרי, 1980 ע' 162).

בשלוש השיטות, ההשתלטות על הקרקע הייתה עסק כלכלי רווחי ביותר, שכן תוך זמן קצר, יחסית, עלה שווי השוק של הקרקע פי כמה, ובמקביל נוהלו עליה משקים שתוצרתם כוונה רובה ככולה לשוק.

המקורות בדבר רכישות הקרקעות בידי חברות ציוניות ובידי משקיעים יהודים פרטיים הם שניים: הפרסומים הרשמיים של ממשלת המנדט ופרסומים של המוסדות הציוניים. בין הנתונים משני המקורות הללו יש הבדלים, אולם הכיוון והמגמה המצטיירים מהם - דומים.

בסקר שהוכן עבור ועדת החקירה האנגלו-אמריקאית ב-1946, נכללו הנתונים הבאים לגבי רכישות קרקע על ידי יהודים עד שנת 1945:

לוח 13. רכישות קרקע (בעלות או חזקה) על-ידי יהודים עד 1945

שנים	סך הכל בדונמים	בממוצע לשנה בדונמים
עד 1920	650,000	--
1920 - 1929	514,000	51,400
1930 - 1939	332,000	33,200
1940 - 1945	93,000	9,300
סך הכל עד 1945	**1,588,000**	**31,300**

מחושב לפי: Survey 1946, vol. I p. 244

לפי נתוני הסוכנות היהודית, הסתכם השטח שנרכש על-ידי יהודים ומוסדות ציוניים עד 1914 ב-**421 אלף דונם**, כולל 2,500 דונם של זיכיונות, בעוד שממשלת המנדט העריכה שעד אותה שנה רכשו מוסדות ציוניים ויהודיים **650 אלף דונם**. אחד ההסברים לפער זה הוא, שנתוני ממשלת המנדט לא הביאו בחשבון את ההבדל בין הדונמים המטריים והדונמים התורכיים (דונם מטרי שווה אלף מ"ר, ואילו דונם תורכי רגיל – 919 מ"ר), וכי הם הכלילו גם את השטחים שרכש רוטשילד ברמת הגולן (שלא נכללה בתחום המנדט הבריטי על פלשתינה).

לגבי רכישות קרקע בידי יהודים בשנים 1920-1945, ניתן להצביע על תקופות של גאות ושפל ברכישות הללו. לפי נתוני הסקר, שיא הרכישה היה בשנים הראשונות של המנדט הבריטי: ב-5 השנים 1921-1925 נרכשו בידי מוסדות ציוניים ומשקיעים יהודים כ-370 אלף דונם, או כ-40% מכלל רכישות הקרקע על-ידי מוסדות ציוניים ומשקיעים יהודים ב-25 השנים 1921-1945. שיא שני של רכישה היה בשנים 1933-1935 – 172 אלף דונם (ממי נרכשו האדמות ולמה היו שיאי רכישתן דווקא בשנים הללו – ר' בהמשך הסעיף).

לפי נתונים של הסוכנות היהודית הגיע שטח הקרקעות שרכשו יהודים עד 1947 (בהנחה שב-1914 היו ברשותם 421 אלף דונם) ל-**1.8 מיליוני דונם**, שהיוו אז כ-7% **מכלל שטחה של פלשתינה** (שלפי החלוקה המנהלית מ-1946 הסתכם ב-26.3 מיליוני דונמים).

מתוך אותם 1.8 מיליון דונם, 1.55 מיליון דונם נרכשו מבעלים ערבים (שני-שלישים מבעלי נחלות גדולות ושליש מפלאחים בעלי קרקע). מכנסיות ואזרחים זרים נרכשו 120 אלף דונם, וממשלת המנדט העניקה זיכיונות בהיקף של 180 אלף דונם (אבנרי, 1980, ע' 193).

בשנת 1914, ערב הכיבוש הבריטי, היו בידי הקרן הקיימת 16 אלף דונמים, ואילו בידי חברות פרטיות ציוניות יהודיות היו 402 אלף דונמים (שהיוו אז 96 אחוזים מהקרקעות שנרכשו בפלשתינה. ב-30 שנות המנדט הבריטי, הגדילה הקרן הקיימת את שטח הקרקע שבבעלותה פי 52 – עד ל-856 אלף דונמים, ואילו החברות הפרטיות (לרבות חברות כמו הכשרת הישוב) הגדילו את השטח שבבעלותן פי 2.4 – עד ל-946 אלף דונמים. והתוצאה: משקל הקרן הקיימת בכלל הבעלות על הקרקעות שבידי יהודים גדל והגיע ב-1947 כמעט למחציתן.

בשנת 1947, היו בבעלות חברות ציוניות ובבעלות יהודים פרטיים רק כ-7% אחוזים מכלל קרקעות פלשתינה. אולם מאחורי נתון זה מסתתרים הבדלים גדולים בין הנפות השונות: ב-6 נפות (שכם, רמאללה, ג'נין, עכו, ירושלים, עזה ובאר שבע) לא הייתה או כמעט שלא הייתה בעלות של יהודים על קרקע. לעומת זאת, בנפות טבריה, יפו, חיפה ובית-שאן נע משקל הקרקע בבעלות יהודית סביב 40% משטח הנפה.

החברות הפרטיות ריכזו את רכישות הקרקע באזורים עירוניים (דגש מיוחד הושם באזור חיפה), באזורים של מטעי ההדרים ובגליל. גם הקרן הקיימת רכשה באזור חיפה, אבל רבות מהקרקעות שבידיה היו בעמקים הפוריים בצפון (בית שאן, עמק יזרעאל), בגליל ובדרום הארץ. הרכב זה של הנכסים הקרקעיים נקבע על-ידי האינטרסים של הקולוניזציה הציונית וגם לפי הנכונות של הבעלים הערבים למכור שטחים מסיימים (ועל כך להלן).

כל עוד הממשל הבריטי לא החרים קרקעות, שעליהן ישבו פלאחים ערבים, הוא המשיך לנצלם באמצעות שיטת המיסים הישנה (ועל כך להלן). אך הכיוון הכללי היה של נישול קולוניאלי, אותו ביצעו, בשיתוף הדוק עם המשטרה הבריטית, המוסדות הציוניים וההון הפרטי והציבורי היהודי, שהשתלטו על קרקעות על-ידי רכישתן מבעליהן, או מאלה שהיו בעלי זכות שימוש בהן כחוכרים גדולים, וגירשו מהן – פעמים רבות בכוח – פלאחים, אריסים וחראתים ערבים.[54]

חברת **פיק"א**, בגלגוליה הקודמים כמפעל קולוניאלי של רוטשילד וכחלק מחברת יק"א, הייתה רוכשת הקרקע העיקרית בתקופת השלטון העות'מאני. בשנת 1913 היו בידי חברת יק"א 256 אלף דונם, שהיוו אז 57% מכלל הקרקעות שבבעלות יהודים וחברות ציוניות. (ספר סטטיסטי, 1929, ע' 117). באותה עת היו 24 מתוך 45 המושבות היהודית בפלשתינה בחסות יק"א (שאמה, 1980, ע' 272).[55]

חברת פיק"א ניצלה את מעמדה המיוחד לעסקות רחבות היקף, ובעיקר במקרקעין. רוטשילד חתם על עסקות מקרקעין אחדות עם בעלי-קרקעות ערבים שישבו בבירות, והיו בעלי שטחים בגליל התחתון ובעמק הירדן, וביניהם אליאס סורסוק. על בסיס עסקות אלה גדל הרכוש הקרקעי של פיק"א והגיע בשנת 1930 ל-400 אלף דונם (שאמה, 1980, ע' 272).

בשנת 1945, הסתכם השטח שברשות פיק"א ב-200 אלף דונם. הירידה בהיקף השטחים שהיו ברשות פיק"א ערב סיום המנדט הבריטי אירעה עקב מדיניות שיתוף הפעולה של פיק"א עם הקרן הקיימת ועם חברת הכשרת היישוב. פיק"א מכרה קרקע למוסדות ציוניים, או ייפתה את כוחם למכור קרקעות שלה לבעלי-הון יהודים. במושבות שהיו בחסות פיק"א נוהלו משקי האיכרים כמשקים קפיטליסטיים, שהעסיקו פועלים יהודים וערבים.

לפי פרסום משנת 1932, הסתכמו השקעות פיק"א **ב-10 מיליוני לירות**, והן התחלקו כך: ברכישת קרקעות – 1.5 מיליוני לירות; בייבוש ביצות, ניקוז והספקת מים – 1.25 מיליוני לירות; בשיקום מטעים ובקו מסילת הברזל פתח-תקווה-לוד – 360 אלף לירות; בשיקום מטעים אחרי מלחמת-העולם הראשונה – 150 אלף לירות; בהקמת טחנות קמח, בחברת החשמל ובתעשיית הבשמים – 2.5 מיליוני לירות. (Elazari-Volcani 1932. בשנת 1957 הועברו רכוש פיק"א, 150 אלף דונם, וכן מפעלים ומוסדות ציבור, לרשות המוסדות הציוניים וממשלת ישראל)..

הקרן הקיימת, שפעלה כמוסד ציוני הרוכש קרקעות ליישובם של מהגרים יהודים, המשיכה להחזיק בבעלות על הקרקעות גם לאחר שהוקמו עליהן ישובים חקלאיים של יהודים

---

[54] החברות היהודיות הפרטיות והציוניות העיקריות שפעלו בתחום רכישת הקרקעות בפלשתינה בתקופת המנדט היו פיק"א (Palestine Jewish Colonization Association) שהקים רוטשילד; הקרן הקיימת (Jewish National Found) וחברת המנותה (Hemnuta) הקשורה בקרן הקיימת; חברת הכשרת היישוב (Palestine Land Developmnet Co) חברת ההשקעות אפריקה-פלשתינה (Africa Palestine Investment Co); חברת המפרץ (Bayside Land Corporation); ובנק קופת עם (Palestine Kupat Am Bank).

[55] בשנת 1924 הקים רוטשילד את פיק"א כחברה ציבורית בעלת שם דומה לחברה שהקים 30 שנה קודם לכן הברון הירש (יק"א). חשוב לציין לגבי פיק"א, שהקמתה של אושרה בצו מיוחד של ממשלת פלשתינה מ-15 במארס 1924, ובכך קיבלה פעילותה גושפנקה רשמית. בשנת 1925 קיבלה פיק"א אישור מיוחד (OG, August 16, 1926), ששחרר אותה מהחובה לפרסם את הדינים והחשבונות שלה בפומבי ולהגישם למפקח על החברות.

(קיבוצים, מושבים וכו'). הרכוש הקרקעי שבידי הקרן הקיימת גדל מ-22 אלף דונם ב-1920, ל-279 אלף דונם ב-1930 ול-516 אלף דונם ב- 1940 (גרנובסקי, 1949, ע' 273). ב-1947 היו בידי הקרן הקיימת 856 אלף דונם, והיא הייתה אז חברה המקרקעין הגדולה ביותר בבעלות יהודים. **חברת הכשרת היישוב** רכשה עד סוף 1945 628 אלף דונם, שאת רובם מכרה במשך השנים לקק"ל ולבעלי-אמצעים פרטיים. נוסף לכך היו בידיה 41 אלף דונם של זיכיון החולה. (שם, ע' 269).

רכישות הקרקע הגדולות הלו לא יכלו להתבצע לולא החסות של השלטון הבריטי, שהיה מעוניין בקולוניזציה יהודית. אחד הביטויים לעידוד קולוניזציה זו היה מתן קרקעות מדינה בחכירה. כך, בשנת 1945, הוחכרו לערבים 198 אלף דונם מאדמות המדינה, וליהודים 174 אלף דונם (שם, ע' 97). וזאת שעה שהערבים היוו אז כשני-שלישים של האוכלוסייה, ומשקלם באוכלוסייה הכפרית היה גבוה עוד יותר.

מאלף ביותר לראות מי היו החוכרים הגדולים מקרב היהודים: בשנת 1945 נימנו עמם חברת האשלג (שבה הייתה הבכורה להון הבריטי ולהון של חברות ציוניות), שחכרה 47% מכל קרקעות המדינה שהוחכרו ליהודים; חברת הכשרת היישוב – 24%; חברת פיק"א (יחד עם חברת כי"ח) – 21%; קק"ל – 5%. בסך הכל הוחכרו להון הפרטי היהודי, בעיקר זר (חברת האשלג, רוטשילד) שני-שלישים מקרקעות המדינה שהוחכרו ליהודים: למוסדות הציוניים – 29%; ואילו לישובים חקלאיים ועירוניים וליחידים רק 3% (חושב לפי: שם, ע' 104).

נתונים אלה מעידים, כי החכרת קרקעות המדינה הייתה אמצעי חשוב לקידום הקולוניזציה הציונית והאינטרסים של ההון הבריטי.

בשנות ה-20 הייתה גאות ברכישות קרקע על-ידי בעלי-הון יהודים פרטים, שחיפשו שדה השקעה רווחי. גרנות (גרנובסקי) תיאר במאמר משנת 1925 את המשקיעים הפרטיים, שרובם היו תושבי ארצות-הברית:

"בשנת תרפ"ה (1925) הופיע כוח חדש, רב-השפעה בשוק הקרקעות בארץ-ישראל: הקונה הפרטי של אדמת-כפר. בארצות שונות של מזרח-אירופה, בפולין בפרט, הולכות ונוסדות חברות חדשות לבקרים, הרוכשות אדמת-כפר בארץ בשביל חבריהן הנושאים נפשם להתיישבות. גם באמריקה רבו עתה הנמשכים אחרי עסק הקרקעות בארץ-ישראל, ואומנם בני אמריקה הרבו לקנות קרקעות בשנה האחרונה. שטחי-קרקע גדולים, רחבי ידיים, נרכשו ביוזמתן ובאמצעיהן של החברות האלה ועברו לרשות היהודים. עניין גאולת האדמה* קפץ ועלה לפתע קפיצה גדולה: רבע מיליון דונם נגאלו בשנה אחת ונכסי היהודים גדלו מ-750,000 דונם עד מיליון בערך. הקרן הקיימת מצדה היה לה תפקיד מצומצם, בערך, בכל ההתקדמות הזאת, היא גאלה כשליש מכל הקרקעות האמורים, ואילו שני שלישים נופלים בחלק הקונים הפרטיים" (גרנות, 1951, ע' 60).

שיתוף הפעולה ההדוק בין הון של מוסדות ציוניים לבין הון פרטי הומחש, למשל, ברכישת אדמות עמק זבולון מידיה של משפחת סורסוק (שהוזכרה לעיל בפרשת רכישת הקרקע בעמק יזרעאל). לפי מחקרה של איריס גרייצר (גרייצר, 1992), הכשרת היישוב, כמוסד כלכלי ציוני, והחברה להכשרת מפרץ חיפה (הון פרטי מארה"ב ומגרמניה) שיתפו פעולה ברכישת 44 אלף דונם בעמק זבולון בדרך הבאה: בתחילת שנות ה-20, הכשרת היישוב רכשה את השטח מסורסוק במחיר של 2.5 לירות לדונם, ובמחיר זה עצמו מכרה אותו לחברה להכשרת מפרץ חיפה. החברה הפרטית הזאת הוציאה מייד למכירה 10,000 דונם בפאתי השטח במחיר של 22 לירות לדונם – פי 9 מהמחיר שהיא שילמה. על בסיס הכנסה זו, קיבלה החברה אשראי והשלימה את העסקה. כך מימן לעצמו ההון הפרטי את השתלטותו על קרקע בשפלת החוף, סמוך לחיפה, שהייתה מרכז תעשייתי וצבאי. אך ב-1926 קרסה החברה להכשרת מפרץ חיפה, והמוסדות הציוניים נכנסו לתמונה, והפעם בשותפות עם החברה הכללית לא"י בראשות לואי בריינדס (ארה"ב).

בתחילת שנות ה-30, החזיקו קק"ל והחברה הכלכלית יחד ב-37 אלף דונם מהקרקעות של עמק זבולון. הן הגיעו להסדר עם הבריטים, לפיו הן יעבירו להם חלקות קרקע להקמת בתי הזיקוק, להנחת צינור הנפט ולבניית שדה תעופה ומחסנים של הרכבת, ותמורת זאת קק"ל והחברה הכלכלית קיבלו את כל קרקעות הממשלה לאורך החוף בחכירה ל-99 שנה.

את הקרקעות לאורך החוף הן מכרו להתיישבות עירונית (עם משק עזר), ובסיום העסקה הן נותרו עם הכנסה של 100 אלף לירות.

תיאור הרכישה של עמק זבולון ממחיש, עד כמה שיתפו המוסדות הציוניים, החברות הפרטיות והשלטון הבריטי פעולה ביניהם במטרה לצבור, בו בזמן, גם רכוש קרקעי וגם רווחים גבוהים, תוך שהם מנצלים את העניין שיש לבעלים הרשום של הקרקע (עוד מהתקופה העות'מאנית) סורסוק, להפוך את הרכוש הקרקעי שבידיו למזומן. סורסוק השתלב בתמורות הקפיטליסטיות רק כמי שמיסחר את הקרקע שברשותו, בעוד שהחברות הציוניות והפרטיות ארגנו קומבינה קפיטליסטית רחבה: הן פרעו את התשלום לסורסוק באמצעות מכירת הקרקע בחלקות לפועלים יהודים שעבדו במפרץ חיפה. וכך, למרות שהיו להן הוצאות לניקוז, הן נותרו עם רווח גבוה.

ממי נרכשו הקרקעות וכמה פלאחים נושלו?

רכישת הקרקעות על-ידי בעלי-הון יהודים ומוסדות ציוניים והקמת משקים קפיטליסטיים מודרניים עליהן שינו את אופי היישוב הכפרי בארץ, אם כי הערבים המשיכו להוות את רוב היישוב הכפרי.

לפי הנתונים הרשמיים, בשנת 1938/39, מתוך 13.6 מיליוני דונם שהיו בתחומי 996 כפרים בפלשתינה, 1.3 מיליון דונם, או 9.4% מהשטח, היו בבעלות של יהודים (Statistical Abstract 1939, p.161). נתונים אלה, שאינם כוללים את נפת באר שבע, מצביעים על כך שערב מלחמת-העולם השנייה היו בידי המתיישבים היהודים פחות מ-10% מהשטח של היישובים החקלאיים (צפונה לבאר-שבע). מדוע, למרות זאת, היה רישומה של ההתיישבות החקלאית היהודית כה חזק, ומדוע הפכה נושא של מאבק לאומי חריף?

חלקה של הבעלות היהודית באדמות הכפרים היה שונה באזורים שונים: בעוד שבאזור ירושלים (לרבות נפות חברון, יריחו, בית לחם ורמאללה) היו בידי יהודים פחות מאחוז אחד של הקרקעות, הרי שבאזור הדרום (לרבות נפות רמלה, יפו ועזה) ובאזור חיפה (לרבות נפות שכם וג'נין) היו בידיהם 11% מהקרקעות; ואילו בגליל (לרבות נפות נצרת, עכו, טבריה וצפת) היו בידיהם אפילו 19% מהקרקעות. מכאן שהיו אזורים, שבהם לבעלות היהודית על הקרקע היה משקל מוחשי ביותר.

אולם עיקר הבעיה לא היה כמותי-מספרי. העיקר היה, שרכישת הקרקעות על-ידי יהודים וחברות ציוניות גרמה לנישולם של יצרנים קטנים שעיבדו את הקרקעות אלה, לנישולם של פלאחים ערבים מהאדמה שהייתה בחזקתם ומהמשקים שהם ניהלו.

"מצוקותיה של האוכלוסייה הכפרית הוחרפו עוד בשל רכישות הקרקע שביצעה התנועה הציונית... לטווח ארוך, המשמעות הלאומית של רכישת קרקעות על-ידי המוסדות הציוניים היית שהם נעשו במידה רבה בלתי-נגישות לאוכלוסייה הערבית לצורכי עבודה עקב המדיניות של 'עבודה עברית'. מדיניות זו הופעלה בצורה נחרצת במיוחד במחצית הראשונה של שנות השלושים, וצמצמה את הקרקע הזמינה לעיבוד חקלאי בידי ערבים, מה גם שהאדמות שרכשו יהודים היו בדרך כלל בעמקים ומן הפוריות ביותר" (סלע, 2003).

מקורות ציוניים רבים מדגישים את העובדה, שהקרקעות נרכשו בדרך-כל מידי בעלי-קרקע מרובי נכסים, שישבו רובם בערים בארץ או בחו"ל. המחלקה לסטטיסטיקה של הסוכנות היהודית ריכזה נתונים לגבי כמחצית מהשטח, שנרכש בידי המוסדות הציוניים ובעלי-הון יהודים עד 1936. מנתונים חלקיים ולא-רשמיים אלה עולה, כי 53% מכלל הקרקעות שהיו בידי חברות ציוניות ומשקיעים יהודים ב-1936 נרכשו מבעלי שטחי קרקע גדולים, שלא היו פלשתינאים, אלא התגוררו בבירות, בדמשק ובמקומות אחרים; 25% נרכשו מבעלי קרקע גדולים שחיו בפלשתינה; 13% נרכשו מידי הממשלה, מחברות זרות, מכנסיות וכו'; ורק 9% נרכשו ישירות מידי הפלאחים. לפי מקור אחר, 89% מרכישות הקרקע בידי הקרן הקיימת עד 1930 היו מבעלי שטחים מעובדים גדולים ("בעלי אחוזות"), 9% נרכשו מפלאחים, וייתר 2% נרכשו מבעלי קרקע יהודים (גרנובסקי, 1931, ע' 69).

אף אם נביא בחשבון, שנתונים אלה הם חלקיים – הן מבחינת השטח והן מבחינת משך הזמן – הרי יש בהם, כדי להצביע על עובדה חשובה: מוכרי האדמות לחברות ציוניות ולמשקיעים יהודיים היו, קודם-כל, בעלי חזקה על שטחים גדולים, שהיו בדרך כלל סוחרים

ובעלי-הון ערבים עירוניים. בייחוד בולט הדבר ברכישות הקרקע שנעשו בשנות ה-20. אז כמעט כל השטחים נרכשו מבעלי קרקע גדולים שישבו בפלשתינה או בארצות השכנות. אבל גם בשנות ה-30 (עד 1936) נרכשו 75-80 אחוזים מהקרקעות מידי בעלי שטחי קרקע גדולים.

מדוע מכרו בעלי-הון ערבים, שבחזקתם היו שטחי קרקע גדולים, את אדמתם? מדוע לא הקימו עליה משקים חקלאיים קפיטליסטיים? מדוע לא נטעו פרדסים – ענף שישגשג אז בפלשתינה? המידע הקיים מאפשר להעריך, כי בעלי הקרקעות, כמעמד שוקע בעידן של התפתחות קפיטליסטית, נוכחו לדעת, כי ההכנסות שלהם מהשליטה בקרקע המעובדת באופן מסורתי נמוכות ממה שניתן לקבל בתחומים כלכליים אחרים, ולכן ראו במכירת הקרקע למי שמוכן לקנות במחיר גבוה (המוסדות הציוניים, למשל) גלגל הצלה כלכלי. הניסיון גם לימד אותם, כי בהישענות על החוקים הבריטיים, ניתן להתגבר על הבעיה של זכויות האריסים. וכך התהוותה מערכת שלימה של מתווכים במכירת קרקע, שנהגו לשחד בעלי שררה מקומיים. משפטנים מקומיים, בגישה יצירתית, ארגנו את המכירה בדרך הבאה: בעלי הקרקע קיבלו תחילה הלוואה גדולה, ובשלב מאוחר יותר, כשהלווה לא פרע את חובו – נותני ההלוואה (המוסדות הציוניים באמצעות המתווכים או ישירות) תבעו וקיבלו מבית המשפט צו להפקעת הקרקע של הלווה לצורך פירעון ההלוואה. בדרך זו בוצעה מכירת קרקע שלא התחשבה בזכויות המעבדים בפועל.

כמה מגדולי הבעלים (או בעלי החזקה) על רכוש קרקעי בפלשתינה חיו בתקופת המנדט מחוץ לתחומה. בתקופת השלטון העות'מאני, לא היו קיימים גבולות מדיניים בתחומי האימפריה, ולכן לא הייתה כל בעיה לסוחר ערבי עשיר, שהתגורר בבירות או בדמשק, לרכוש קרקעות בפלשתינה או להשתלט עליהן כמלווה בריבית, כגובה מס וכו'. הכיבוש הבריטי של פלשתינה וחלוקת האימפריה העות'מאנית למדינות הנמצאות באזורי ההשפעה הבריטיים או הצרפתיים יצרו ניתוק בין הבעלים – הסוחרים העשירים מביירות או מדמשק – לבין השטחים שהיו בבעלותם. כיוון שהקרקעות נרכשו על-ידיהם מלכתחילה לא למטרות ניהול משק חקלאי, אלא כדי לשוב ולמוכרן ברווח עקב עליית מחירי הקרקע – הם ראו בכך עסק טוב, למכור את השטחים שבבעלותם (או בחזקתם), ושהכנסתם מהם לא הייתה רבה, למוסדות ציוניים או לחברות השקעה יהודיות פרטיות. את הסכומים שהם קיבלו תמורת הקרקעות שהיו להם בפלשתינה, הם השקיעו בעסקים אחרים בארצות מושבם, או במקומות אחרים. לבעלי-הקרקע הערבים האלה לא היה עניין בניהול משק חקלאי קפיטליסטי, כיוון שזה דרש מהם למצוא את הקפיטליסט שיקים משק, או את המנהל שינהל את המשק, ולקיים מערכת פיקוח – דבר שהיה מסובך למדי בהתחשב בעובדה, שפלשתינה, סוריה ולבנון הפכו יחידות מדיניות נפרדות. החישוב הכלכלי של רווחיות המכירה של קרקעות יכול היה להתממש בקלות בתקופת המנדט הבריטי, שעודד את רכישת הקרקעות בידי חברות ציוניות וחברות יהודיות פרטיות.

המוסדות הציוניים והחברות הפיננסיות שלהם העריכו, כי עליהם להזדרז ברכישות הקרקע דווקא בשנים הראשונות לאחר הכיבוש הבריטי, בטרם נרשמו הקרקעות בצורה מסודרת, בטרם נתנו הנציב העליון וממשלת פלשתינה את דעתם למורכבות השאלה האגרארית, ובטרם תישמע מחאת הפלאחים הערבים.[56]

החברות הציוניות פעלו לרכישת קרקעות מידי בעלי-החזקה לגבי שטחים נרחבים עוד בשלהי התקופה העות'מאנית, אלא שאז הן נתקלו במכשולים למימוש העיסקות (ראה חלק ראשון, פרק 2). לאחר הכיבוש הבריטי ופרסום הצהרת בלפור (נובמבר 1917), קיבלו

---

[56] בחלק הראשון, בפרק 2, צוטטו המסמכים הסודיים שהכינו המוסדות הציוניים (ועד הצירים) לצורך איתור בעל שטחי-הקרקע הגדולים, ובהם גם צוינו סכומי הכסף הנחוצים למימון הרכישות ממחזיקי הקרקע, שישבו בארצות השכנות או בערים בפלשתינה עצמה. לא במקרה נכללו ברשימות הללו משנת 1919 גם קרקעות באזורי צידון והחורן: בפברואר 1919 הגישו נציגי התנועה הציונית למעצמות האימפריאליסטיות שעסקו בחלוקת הירושה התורכית (בריטניה, צרפת, ארה"ב) תזכיר ובו דרשו, שהגבול הצפוני של ארץ-ישראל יקיף את עמק הליטאני עד צידון, והגבול המזרחי יעבור לאורך מסילת הברזל החיג'אזית (במרחק לא רב מדמשק וסמוך לערים רבת עמון ומען ועד לעקבה).

החברות הציוניות וחברות קולוניאליות פרטיות "אור ירוק" לרכישת הקרקעות, ועיסקות קנייה גדולות הושלמו.[57]

הטיפול ברכישה הגדולה של אדמות **עמק יזרעאל** (הנקרא בערבית – מארג' איבן עאמר) מידי משפחת סורסוק החל עוד בשנת 1891, בעת שיהושע חנקין חתם הסכם על קניית 120 אלף דונם. אבל בהתערבות הממשלה העות'מאנית העסקה לא יצאה לפועל. בשנת 1910 רכשה חברת הכשרת-הישוב חלק מאדמות העמק (אדמות הכפרים סולם ופולה, שעליהן הוקם קיבוץ מרחביה), וזאת בעזרת מימון שהשיגה מיהודים אמידים שהיו מראשי תעשיית הסוכר ברוסיה הצארית. בשנת 1912 נחתם חוזה נוסף עם משפחת סורסוק בדבר רכישת 140 אלף דונם בעמק יזרעאל, ולאחר שרוטשילד הסכים להשתתף במימון הרכישה, הושלמה העסקה בשנת 1921, לאחר הכיבוש הבריטי, בתנאים הבאים: תמורת 5 לירות לדונם רכשה חברת הכשרת היישוב 77 אלף דונם, שעליהם ישבו הכפרים הערביים נוריס, תל-אלפר, מעלול, סופספה, סמונה, אום קבי, ג'נג'ר, רובע נצרת ותל אדס.

בתהליך דומה נרכשו גם קרקעות **עמק חפר** (בערבית: ואדי חווארת): הטיפול ברכישה החל עוד ב-1887 על-ידי הפקידות של רוטשילד, אך העסקה הושלמה בשנת 1929, כאשר 30 אלף דונם נרכשו מבני משפחת תייאן. כדי להסתיר את דבר המכירה, סיכמו ביניהם חנקין ונציגי המוכרים, כי השטח יועמד למכירה פומבית. הקרן הקיימת התחייבה מראש לשלם את מלוא ההפרש בין המחיר שקיבלו בני המשפחה במכירה הפומבית (41 אלף לירות) לבין המחיר שעליו הוסכם (136 אלף לירות). בשל פניית האריסים לבתי משפט ותוך כדי הפעלת מערכות של לחצים ופיתויים, נמשך הנישול של האריסים מהקרקע כמה שנים ונסתיים בשנת 1936 (Stein, 1984, p. 76; אדלר, 1986; אבנרי, 1980, ע"ע 113-123).

גם הטיפול ברכישות הקרקע ב**עמק בית שאן** החל עוד בשלהי התקופה העות'מאנית. לאחר הכיבוש הבריטי, איפשרו לפלאחים לרכוש את חלקותיהם בשטחים שהוגדרו אדמות מדינה. כתוצאה משקיעת הפלאחים בחובות, רוכזו הקרקעות הללו בידי בעלי-ממון ערבים, ומהם נרכשו שטחי-הקרקע (בשנת 1929 נרכשו מהם 3,469 דונם).

רכישת הקרקעות מידי בעלי הממון ולא מידי הפלאחים, נבעה, ראשית, מסירובם של פלאחים למכור את חלקותיהם, ושנית, מהעדיפות שנתנו חברות יהודיות וציוניות לרכישת שטחי קרקע גדולים על פני רכישת חלקות קטנות ומפוזרות, כפי שהיו החלקות של הפלאחים הערבים. אך העובדה שהיה שיקול כלכלי-עסקי ברכישות מידי הבעלים של שטחי קרקע הגדולים, שלגביהם הקרקע הייתה רכוש ולא אמצעי-ייצור, והעובדה שהרכישות הללו נעשו פורמאלית לפי החוק המנדטורי, אין בהן כדי לשנות את הנתון הבסיסי, שרכישת הקרקעות בידי בעלי-הון יהודים ומוסדות ציוניים גרמה לעקירתם של אלפי משפחות פלאחים מהחלקות שהן עיבדו.

משפחת הבנקאי סורסוק מביירות; משפחת עמרי מדמשק; משפחת טוויני מביירות; משפחת שאווה מעזה; משפחת עבדול האדי משכם ומג'נין; המשפחות הירושלמיות העשירות – חוסייני ונאשאשיבי – משפחות ערביות אלה ושכמותן היו הבעלים או בעלי החזקה של הקרקע, וזאת עקב השתלטותן עליה כחוכרי מסים, כמלווים בריבים וכסוחרים, או הודות לקשרים טובים עם השלטון העות'מאני. אולם לא הן עיבדו את הקרקע, אלא הפלאחים-האריסים. לפלאחים לא הייתה זכות בעלות (שטר קניין) על הקרקעות הללו, אבל הייתה להם חזקה בתוקף היותם בעלי משקים על קרקעות אלה. המשטר הקרקעי העות'מאני הכיר עקרונית בזכות החזקה, וגם השלטון הבריטי פרסם (כפי שנראה להלן) חוק בקשר לאריסים. אולם כל הזכויות הללו פקעו משעה שנעשתה העברת בעלות חוקית: הבעלים החדשים רשאים היו לסלק את הפלאחים שישבו על הקרקע, עם פיצויים או בלעדיהם.

ברם, גם כאשר שולמו פיצויים, הנישול היה נישול. הפלאח הערבי המנושל, גם אם מצא לו מקור מחייה במקום אחד כאריס, כפועל חקלאי או כפועל עירוני, היה קורבן של עסקה שהוא לא היה שותף לה, ואשר שללה ממנו את זכותו לחזקה ולניהול משק על הקרקע שעיבד.

---

[57] תיאור מפורט של רכישות הקרקע הגדולות - סמילנסקי, 1952.

ניצול הפלאחים החריף גם באותם מקומות, שבהם השתלטו על האדמה בעלי-ממון ערבים (בעלי קרקעות, סוחרים, מלווים בריבית). אולם רכישת הקרקעות על-ידי בעלי-הון יהודים ומוסדות ציוניים יצרה מציאות חדשה.[58]

כמה פלאחים ערבים נושלו מהקרקע עקב רכישות הקרקע בידי המוסדות הציוניים ובידי משקיעים פרטיים יהודים? מאחר שהשלטון הבריטי לא ניהל רישום של הפלאחים שנושלו/פונו מהקרקע שהם עיבדו וגם לא של הפלאחים/אריסים חסרי הקרקע, אין נתונים רשמיים, שעליהם אפשר להסתמך. לכך יש להוסיף, כי בכל החקיקה הבריטית לגבי האריסים, לא היה סעיף המחייב את הממשלה לדאוג לכך שברשותו של כל פלאח תישאר לפחות חלקה המבטיחה קיום למשפחתו (lot viable).

הטענה המקובלת של המוסדות הציוניים היא, שהנישול פגע רק בכמה מאות פלאחים, ולכן הצעקה על הנישול היא מוגזמת ומלאכותית.

יעקב מצר מעריך, כי נעקרו מהקרקע 16 אלף ראשי משפחות ערביות (Metzer, 1998, p.93).

יהושע פורת הגיע למסקנה, שמדובר **בכמה אלפי משפחות של פלאחים ערבים**, וזאת על סמך ניתוח הנתונים הבריטיים וכן כמה דוגמאות של נישול.[59]

---

[58] תיאור של מציאות חדשה זו בחיבור שראה אור ב-1934:

"כמובן, האיכרות הפלשתינאית סבלה מרעב לקרקע גם עד תחילת ההתיישבות (הקולוניזציה) הציונית. במשך מאות רבות של שנים שלט בארץ המשק החקלאי הפיאודלי הגדול, במשך מאות רבות בשנים השתלטו הפיאודלים על אדמותיהם של העדות הכפריות ושל שבטי הבדואים. אולם ההתיישבות הציונית החריפה את הרעב לקרקע של הפלאחים הערבים בצורה קיצונית. בעלי האחוזות הערבים, שהשתלטו על קרקע האיכרים, השאירו עליה את האיכרים במעמד של אריסים. הציונים גירשו את האיכרים הערבים מהקרקע לצמיתות. הנישול הפיאודלי הוביל לצמצום המשק החקלאי של האיכרים ולהרחבתו על חשבונה של האריסות האיכרית בתנאי רעב. הנישול הציוני צמצם את הממדים האבסולוטיים של חלקות האיכרים, הן של אלה ששייכות להם והן של אלה שנחכרו על-ידיהם" (לוצקי, 1934).

[59] "אין אפשרות לקבוע מהו המספר המדויק של אריסים ערבים שפונו מאדמתם מפני שהקרקע שעיבדוה נרכשה בידי יהודים. כאשר מר לואיס פרנץ' מונה בשנת 1931 כמנהל הפיתוח, אחד מתפקידיו הראשונים היה להכין רשימה של ערבים מנושלים ולעבד תוכנית ליישובם מחדש... אף כי הוא קיבל 3,271 בקשות להיכלל ברשימה, אישרו הוא ויורשיו בתפקיד עד סוף 1935 (אז נפסקה החקירה הסופית) 664 בקשות בלבד, ו-2,607 נדחו. נתונים אלה ציטטו יהודים, כדי להוכיח שכמעט לא התרחש נישול אריסים ערבים עקב קניות קרקע שלהם. אולם נתוני מינהל הפיתוח משקפים אמת חלקית בלבד. על-פי ההנחיות של משרד המושבות, שהופנו אל ל' פרנץ', הוגדרו הערבים חסרי הקרקע הזכאים לישוב מחדש כך: 'אלה שהוכח לגביהם שנעקרו מקרקע שהחזיקו בה בעקבות העברתה לידיים יהודיות, ולא השיגו קניין אחר שיכלו להתבסס עליו, או **תעסוקה אחרת משביעת-רצון באותה מידה**, יש לזכור שהחקירה הזאת נערכת בשנים 1932-1935. באותה העת גאתה כלכלת א"י בגלל זרימת הון יהודי שהובא ארצה בידי העולים, וערבים רבים מצאו תעסוקה כשכירי יום בענף ההדרים, בתעשיות שונות שהוחל אז בהקמתן, ובשירותים ציבוריים. לכן סביר בהחלט, שערבים, שנעקרו מאדמה שנמכרה ליהודים, מצאו תעסוקה אחת, ולא יכלו להיכלל, על-פי ההגדרה, ברשימת המנושלים.

"גם מבחינות אחרות הייתה הגדרת הערבים מחוסרי הקרקע מצומצמת מדי. היא לא כללה אנשים שמכרו בעצמם את אדמתם, דהיינו, בעלי קרקע שמרצונם החופשי מכרוה; אנשים שהם בעלי קרקע במקום אחר; אנשים שהצליחו לחכור קרקע אחרת בתנאי אריסות ועתה מעבדים אותה; אנשים שהשיגו קרקע אחרת לאחר מכירת הקרקע שממנה נעקרו, אך הפסיקו לעבדה מפאת עוניים או סיבה אחרת או מכרו אותה כדי לפרוע חוב; ואנשים שלא היו חוכרים של ממש בעת מכירת הקרקע, אלא חוכרי משנה (חראת'ון) או פועלים חקלאיים שכירים. הדוגמאות שלפנינו ידגימו את טענתנו.

"על-פי נתונים שלוקטו בסוה"י (בסוכנות היהודית), היו **400 אריסים** מחציתם בדווים מתנחלים למחצה, שנעקרו מאדמתם בעקבות הקמת המושבות היהודיות במישור החוף ובגליל התחתון בתקופה שקדמה למלחה"ע הראשונה (ראשון לציון, נס-ציונה, רחובות, חדרה, זכרון-יעקב, ראש פינה ויבנאל). הבדווים העדיפו אז לעבור לעמק הירדן ולעבה"י (- עבר הירדן), והפלאחים מצאו בקלות רבה קרקע אחרת באזורים הסמוכים, שכן האוכלוסייה הייתה דלילה והקרקע נמצאה לכל דורש. על המספר הזה יש להוסיף כ-**100** משפחות שפונו מאדמתן מחמת רכישת אדמות מטולה בידי ארגונו של הברון רוטשילד ובמספר בלתי ידוע של משפחות, שלא יכלו להוסיף ולחכור קרקעות בחלק הדרומי של מישור החוף מפאת הקמתן של פתח תקוה וגדרה.

"לאחר שנרכשו שטחי הקרקע הגדולים בעמק זבולון ובאזור טבעון (כ-262,000 דונם) במרוצת שנות העשרים ולאחר שהוקמו 23 ישובים יהודיים באזורים הללו נאלצו כ-**700** אריסים ערבים, שעיבדו עד אז כ-141,000 דונמים, לעזוב את אדמתם. עקורים אלה הצליחו לחכור קרקע אחרת באזורים סמוכים וברוב המקרים – בכפרים אחרים בעמק יזרעאל, סמוך מאוד לכפריהם הקודמים. **כל האנשים הללו לא הוכללו**, כמובן, ברשימה שהכין מנהל הפיתוח, כיוון שמצאו אדמה אחרת לחכירה או עיסוק כפועלים שכירים..

"קרקעות **עמק יזרעאל** נרכשו ברובן המכריע עד אמצע שנות העשרים כאשר 'פקודת העברת הקרקעות' מ-1920 הייתה עדיין תקפה. חוק זה אסר על העברת קרקע, אלא אם קיבלו האריסים שעיבדוה שטח קרקע אחר שדי בו לפרנסת משפחותיהם. לכן האריסים הערבים בעמק יזרעאל קיבלו מהקונים היהודים קרקע אחרת בחכירה לשנים מספר, וכך נפטרו בעלי הקרקע

באזורים רחבי ידיים, שעניינו במיוחד את המוסדות הציוניים והחברות הפרטיות, עיבדו את הקרקע משפחות ערביות, שחיו במסגרת שבטית. בשל החקיקה העות'מאנית, מעמדן היה כשל חוכרים/אריסים, המנהלים משק משלהם. השתלשלות המכירה של אדמות בית שאן (הסכם ע'ור מודאווארה) מכילה מרכיבים המאפיינים את רכישת הקרקעות האלה ואת הנישול, שאינו מבוצע ישירות בידי הרוכשים, אלא באמצעות ראש השבט, שמתוגמל על שירותו.

בשלב הראשון, השלטון הבריטי מנסה לממש את מעמדו כמי שנכנס בנעליו של השלטון העות'מאני, ולכן הוא הבעלים של אדמות בית שאן. הבריטים מציעים לפלאחים, המעבדים את הקרקע, לקבל מעמד של חוכרים. הפנייה הייתה לתושבים של 18 כפרים ושל שלושה שבטים, שעיבדו את הקרקע. אך הפלאחים התנגדו להצעה ואף ארגנו הפגנות סוערות. השלטון הבריטי, שחשש מהתפשטות ההפגנות, הודיע שהוא מוכן למכור את חלקות הקרקע לפלאחים, אשר יקבלו שטרי קניין על קרקע מסוג מירי. הממשל הבריטי דרש מהפלאחים תשלום של 150 לירות מצריות עבור דונם אדמת שלחין ושל 125 לירות מצריות עבור דונם אדמת בעל. את התשלומים צריך היה לפרוע במשך 15 שנה. המחיר היה נמוך ממחיר השוק, אך היה בלתי מושג עבור הפלאחים. פיצול הקרקע לחלקות בבעלות פרטית, שעלה בקנה אחד עם המדיניות הבריטית של הפרטת הקניין הקהילתי בקרקע, נוצל בידי המוסדות הציוניים לרכוש את הקרקעות במחיר גבוה יותר, מאשר המשפחות שילמו עבור שטרי הקניין. במלים אחרות, למשפחות הפלאחים לא היו, בדרך כלל, אמצעים כספיים למימון העברת הבעלות על הקרקע על שמן, והן גם היו שקועות בחובות. לכן הן נאלצו להסכים לעסקה המוצעת, לפיה הן ירכשו את הקרקע מהממשלה הבריטית, ומייד ימכרוה למוסדות הציוניים. לפי דו"ח הוועדה הממלכתית משנת 1937, 46 אלף דונם, אשר פוצלו לחלקות ורשמית נמכרו לפלאחים, נמכרו בשלב שני לחברות ציוניות (גביש, 1992; Stein, 1984, p. 62).

בהתייחסו לפרשת אדמות ע'ור, כתב הנציב העליון סמואל לשר המושבות צ'רצ'יל (23.7.1921) את ההסבר הבא לצעדים שנקט: "הממשל היה להוט להגיע להסכם הוגן עם המעבדים הנוכחיים של הקרקע, במטרה לסייע בקידום הקולוניזציה של החלקים הגדולים

מחובתם הקבועה בחוק. אותם **700** האריסים, אשר בניגוד לכוונת המחוקק קיבלו פיצוי כספי ועזבו את האדמה שהחזיקוה, אינם אלא אריסים, שבתחילה קיבלו קרקעות בחכירה לשנים מספר מאת הקונים היהודים, אך לאחר כמה שנים של עיבוד בתנאי אריסות העדיפו לקבל פיצוי כספי ולפנות את האדמה. לפי דעתם של הקונים היהודים, לא הופעל על האריסים הללו לחץ לפנות את הקרקע, והקרקע החכורה הומרה בפיצוי כספי בהסכמת הממשלה. תהא אשר תהא מידת האמת בטענה זאת, נראה לנו שאחרי פרסום דו"ח הופ סימפסון **הפעילו** בעלי הקרקע היהודים **לחץ** על אריסיהם הערבים בעמק יזרעאל לפנות את האדמה. ג'ון הופ סימפסון הצביע בדו"ח שלו על כך, שלרשויות היהודיות הייתה די רזרבה קרקעית להמשך מפעל ההתיישבות ולכן הטלת הגבלות על עוד קניות קרקע בידי יהודים לא תביא בהכרח להפסקת ההתיישבות היהודית. במוסדות המיישבים היהודים נחרדו מפני המסקנה הזאת ולכן ניסו – כך נראים הדברים – **להיפטר במהירות האפשרית מהאריסים הללו** (בכפרים סולם ומעלול) כדי שאת הקרקעות שבאחזקת האריסים יעבדו היישובים היהודיים הנמצאים כבר על הקרקע, כדי שיוקמו במהירות האפשרית ישובים חדשים. באופן כזה הייתה קטנה הרזרבה הקרקעית וטענתו של הופ סימפסון נחלשת..

"על הצמצום שבהגדרת מחוסרי הקרקע, שעמדה ביסוד חקירתו של פרנץ', תעיד פרשת **אדמות הכפר שאטה** שבעמק בית שאן. במקרה זה מכרו הבעלים לקק"ל כ-13,000 דונם, בחלקם כפירעון משכנתה. עד למכירה נמצאו בכפר כשישים משפחות אריסים והן עיבדו את האדמות הללו. אולם מבין שישים האריסים רק **חמישה** היו אריסיו הישירים של בעל הקרקע, והרוב הגדול היו **אריסי משנה** או **פועלים** שכירים. **סוגים אלה לא היו מוגנים בחוקים להגנת האריסים** ולא נכללו במסגרת הגדרתו של פרנץ'. עמדת הקונים היהודים הייתה שעל המוכר לפצות את כל האריסים ושכירי היום, שכן כך נקבע בחוזה המכירה, וכשנקבע מחיר הקרקע נלקחה הוצאה זו בחשבון.

"68 משפחות אחרות משבט **ערב אל-זביידאת**, שהיה רועה את צאנו ובקרו בשטחי קוסקוס-טבעון בשולי הר-הכרמל שנמכרו ליהודים, לא נכללו אף הן ברשימתו של פרנץ' מחמת **אי-הקביעות** שבזיקתם לקרקע הזאת. אף-על-פי-כן הממשלה החליטה שהיחס אליהם יהיה כאל חסרי קרקע שנכללו ברשימה. במקרה אחר שיכנעו הקונים היהודים את **25** המשפחות בנות השבט **אבו קנדיל**, שחנו בשטחי הכפר אל-חרם בנפת יפו, לפנות את האדמה תמורת פיצוי כספי ולעבור לחלקות אחרות, שנשארו בבעלות ערבים. שייח' השבט קיבל 400 לא"י ובני השבט – 15 לא"י תמורת כל גמל המסוגל לחרוש ושלושים לא"י תמורת זוג של שוורים. כאשר נערכה חקירתו של מנהל הפיתוח נכללו ברשימתו **חמש** משפחות בלבד. אך ב-1937, שנתיים לאחר השלמה החקירה, רצה **בעליה הערבי** של הקרקע שהשבט חנה עליה לפנות את בני השבט והיה זכאי מבחינה משפטית לעשות כן. התוצאה הייתה **שאף שעשרים** המשפחות הגיעו למעמד של מחוסרי קרקע, הן לא **נכללו** ברשימה ולא הופיעו בסטטיסטיקה של המנושלים הערבים" (פורת 1978, ע' 114-117. ההדגשות אינן במקור).

דו"ח פרנץ', שמזכיר פורת, כלול בדו"ח משנת 1939 של משרד המושבות הבריטי – Report on the Administration of Palestine and Trans Jordan for the year 1935

יותר של הקרקע, שכעת אינם מעובדים" (CO 773/4/510). בהקשר שהדברים נאמרו, ברור, שהשלטון הבריטי בנה על כך, שהקולוניזציה המצופה של החלקים הלא-מעובדים תיעשה בידי מהגרים יהודים במימון התנועה הציונית.

בעסקה אחרת, שהתייחסה לאדמות שבט הע'זוויה בעמק בית שאן (יפה, 1992), חברת הכשרת היישוב חתמה עם ראש השבט, מוחמד זינאתי, על עסקות, לפיהן הוא העביר לבעלות הקרן הקיימת 13,000 דונם במחיר של 11 לירות לדונם, כאשר 6 לירות מתוכן שולמו ישירות לזינאתי ולמשפחתו. אשר לייתר המשפחות בעלות המשקים, אלה קיבלו סכומים זעומים, וראש השבט דאג להעבירן לעבר הירדן, שם רכשה עבורם הקרן הקיימת, באמצעות מתווכים, 8,000 דונם. האמיר עבדאללה, שמלך בחסות הבריטים, אישר את ההעברה וב-1947 העניק נתינות למשפחות שגלו מעמק בית שאן.

בשתי העסקות שתוארו לעיל, ובעסקות נוספות, רכשו המוסדות הציוניים כמחצית מקרקעות עמק בית שאן והקימו עליהן 23 ישובים יהודיים. כמו במקומות אחרים, מומשה פה מדיניות של דחיקת רגליה של האוכלוסייה הערבית המקומית באמצעות ההון של המוסדות הציוניים; מדיניות של שיתוף הפעולה של המוסדות האלה עם הבריטים, שגם איפשרו את העסקות וגם השתלטו על אדמות הרעייה של העדה הכפרית ואחר-כך העבירו אותם לרשות המוסדות הציוניים; מדיניות של שיחוד ראשי שבטים ומוכתרי כפרים; ומדיניות של שיתוף פעולה, במידת הצורך גם עם עבדאללה, שליט עבר הירדן.

גם במקרה של שבט ע'זוויה, כמו במקרים אחרים, טענה חברת הכשרת היישוב, שביצעה את הרכישה וגם מימנה את העברת השבט לעבר הירדן, כי "מכל הקניות באדמות הע'זוויה, לא הורחק אף אריס אחד" (יפה, 1992). העובדה, שאנשי השבט סולקו מאדמתם תמורת תשלום זעום ובעזרתו הפעילה של ראש השבט, משמשת מבחינת הכשרת היישוב תעודת יושר: 'אנחנו לא נישלנו; אנחנו רק שילמנו, כדי שמישהו אחר יסלק את הפלאחים, שישבו על הקרקע שנרכשה'.

פרשה נוספת, שאת פרטיה חשפו ג'רמי פורמן ואלכסנדר קדר, עניינה 45 אלף דונם של קרקעות באזור חולות קיסריה וביצות כבארה. באזור זה היו כמה כפרים ערביים, שהתפרנסו על עדרי תאו, שטחים מעובדים, הכנת מוצרים מנצרים ועוד. מוסדות ציוניים וכן פיק"א החלו לפעול לרכישת השטחים האלה מייד לאחר הכיבוש הבריטי, אך בשל התנגדות הפלאחים ופניותיהם לבתי המשפט, הטיפול ברכישה נמשך כשלושים שנה, עד 1947. דרך אחת להשתלט על הקרקע הייתה באמצעות "התנדבות" של המוסדות הציוניים לעסוק בניקוז השטחים המכוסים ביצות. מטרת הניקוז הייתה להשביח שטחי קרקע שאינם מעובדים והם בבעלות המדינה לצורך הקמת ישובים יהודיים בעתיד, וכל זאת תוך הדגשה, שהקולוניזציה היהודית היא מרכיב חיוני ב'פיתוח לתועלת הציבור' וב'הגנה על בריאות הציבור'. הדרך האחרת – זיכיון מממשלת המנדט לפיתוח השטח ולהקמת ישובים יהודיים, שהשיגה פיק"א בשנת 1921. בסופם של דיונים בוועדות ממשלתיות ותוך מעורבות של משרד המושבות, רוב התושבים הערבים נושלו מאדמותיהם, ובאזור שבו מדובר נותר רק ישוב ערבי אחד - ג'יסר א-זרקא (Forman, Kedar, 2003).[60]

במקרה של רכישת 11 אלפי דונם בצפון עמק החולה בידי הקרן הקיימת, היה שיתוף פעולה בין הבעלים, האמיר שמעון פ'עור, ראש השבט הבדואי אל פדיל וחבר הפרלמנט הסורי, לבין הקרן הקיימת, שמימנה את הרכישה, לבין הנציב העליון, שהעניק רישיון מיוחד לביצוע העסקה. על השטח האמור שכנו 8 כפרים ערביים, שעיבדו את חלקותיהם במסגרת המושאע. לכן בוצע לגבי השטח הזה תהליך של מפרוז, כלומר רישום החלקות על שם המעבדים, שלאחריו בוצע תהליך של החלפת שטחים ורכישת שטחים מהפלאחים השקועים בחובות. אשר לתשלום הפיצויים לאריסים, פ'עור העדיף לחסוך לעצמו את ההוצאה: הוא שלח את אנשיו להתנפל על הכפר ולהבריח את האריסים ממנו. פ'עור עצמו קיבל תמורת מכירת הקרקע (שבעבר הייתה בחזקת הפלאחים, אך אביו השתלט עליה בזמנו) סכום של 134 אלף לירות (אבנרי, 1980, ע' 171).

[60] באזור זה שוכנים כיום הישובים: קיסריה, אור-עקיבא, מעין צבי, שדות ים, מעגן מיכאל, בית חנניה ואור עקיבא.

אשר לבריטים, גם מבחינת לא הייתה שום בעיה, שכן הם שמרו אמונים למדיניות הגידור האנגלית הידועה, ויישמו אותה בהתאמה לתנאים של פלשתינה, כלומר, בשיתוף פעולה עם המוסדות הציוניים.

הבריטים היו מודעים לזעם שהנישול גורם. במהלך סילוקם של בני שבט ע'זוויה, שנמשך למעלה מעשר שנים, עשו האריסים המסולקים ניסיונות חוזרים ונשנים לחזור ולעבד את הקרקע, אותה עיבדו בעבר (יפה, 1992). במקרה אחר, אריסים שסולקו מהכפר חיאם אל ואליד סירבו לעזוב את בתים וחלקותיהם, ונשים וילדים מתושבי הכפר שכבו מול הטרקטורים שהפעילו חברי קיבוץ דפנה (אבנרי, 1980, ע' 174). לכן לעתים אפשר למצוא בפרסומים בריטיים רשמיים ערעור על הדרך, בה הוצגו נתוני הנישול של הפלאחים על-ידי החברות הציוניות. המוסדות הציוניים טענו, למשל, כי מכפרי עמק יזרעאל פונו 688 חוכרים, וכי 380 מהם המשיכו בניהול משקים (באורח זמני, כפי שציין פורת). אבל לפי נתוני הממונים על המחוזות של נצרת ושל יפו, חיו באותם כפרים 1,270 חוכרים – כמעט פי שתיים מהמספר שבו נקבו המוסדות הציוניים (Hope Simpson 1930, p. 50).

לואיס פרנץ', שהיה מנהל הפיתוח בממשל הבריטי, הכין ב-1932 דין-וחשבון נוקב, בו קבע, כי הקרן הקיימת ברכישות הקרקע שלה חוסמת בפני הערבים את האפשרות לרכוש קרקע או לעבדה, וזאת בניגוד לכתב המנדט, המחייב לדאוג לכל התושבים. כדוגמא הביא את פרשת רכישת הקרקעות בעמק בית שאן. הוא גם הצביע על כך, שבעלי הון ערביים השתלטו על אדמותיהם של פלאחים בכפרים הרריים. אך הנציב העליון ווקהופ מנע את פרסום הדו"ח בגרסה זו, ואילץ את פרנץ' להכין נוסח חדש, מרוכך, שיסתפק באמירות כלליות לגבי הצורך בהגנה על האריסים (Stein, 1984, p, 172).

להשלמת התמונה כדאי להביא מדבריו של **משה סמילנסקי**, שנאמרו ב-22 בפברואר 1940, בפני ועדת החקירה הסודית לבירור היחסים בין היהודים והערבים, שהוקמה על-ידי ההנהלה הציונית. סמילנסקי, שהיה יו"ר התאחדות האיכרים, כתב בספריו, שנישול הפלאחים לא היה ולא נברא, (למשל בספרו: **ההתיישבות העברית והפלח,** 1930), אבל בישיבה סגורה, תיאר את המציאות בצבעים אמיתיים.

בעדותו בפני הוועדה הסודית סיפר סמילנסקי על ביקורו בחולה וביישובים היהודים שהוקמו על אדמותיה, ועל שיחתו עם אחד הפועלים היהודים. לשאלתו מה קרה לאריסים הערבים שישבו על אדמות החולה, השיב אותו פועל: "הסתדרנו עמהם, נתנו להם 50 עד 60 לא"י, והם התפזרו. שאלתי: היודע אתה מה מצבם? התקשרו לאדמה (- אחרת). אמר: 'יש שלא נשאר להם כלום מהכסף שקיבלו'". ומסכם מ. סמילנסקי:

"זהו אותו אסון, אחרי עשרות שנים שוב פעם אותו האסון שלפני 30-40 שנה. האם יכולים להתייחס כך לערבי שאביו, אולי כבר אבי-אביו ישבו על אדמה זו, חיו ממנה, ועתה מתפטרים ממנו על-ידי 50-60 לא"י. הוא (- הפועל) אומר: הם כועסים על בעלי-הקרקע, הם אינם כועסים עלינו. אמרתי לו, שאני איני מאמין בכך... מה יהיה היחס של האריסים האלה אלינו, אל המתיישבים, אל המקום, אל כולנו?"

ובהמשך דבריו מצייר סמילנסקי את הנישול הכפול – מהאדמה ומהעבודה – כמונע כל הידברות עם הערבים:

"איך אוכל להאמין, או אפילו להתחיל להאמין במו"מ פוליטי, איך אפשר להאמין ביצירת יחסים של אחים... בזמן שאני לוקח מהאריס את חלקת-אדמתו שעבד עליה שנים ונותן לו במקום זה גרושים אחדים, בזמן שאני בא לפרדס ואני רואה את הצעיר היהודי בעל הנשק מכה אותו (- את הפועל הערבי) מכות רצח, איך יכול אני לאחד את שני הקצוות, איך למצוא פתרון?" (א"צ, תיק S25/2992).

השקיעה של הפלאחים בחובות הואצה עקב אי-יכולתם להתמודד עם השלכות ההתפתחות הקפיטליסטית ועם הנישול מהקרקע. לפי דוח בריטי רשמי, בתחילת שנות ה-30 חלה ירידה תלולה בהכנסה הממוצעת של משק פלאחים: חלקה של 100 דונם, שבמחצית הראשונה של שנות ה-20 הניבה הכנסה של כ-70 לירות, הניבה הכנסה של 17 לירות בלבד ב-1930, וכל זאת עוד לפני תשלום המסים (Johnson, Crosbie, 1930). זה היה הרקע החברתי לפריצתו של המרד הערבי ב-1936.

ההיסטוריון הערבי ג'ורג' אנטוניוס תיאר את האופי החברתי של המרד הערבי:

"הרוח החיה במרד הם לא המנהיגים הלאומיים, שרובם כעת בגלות, אלא אנשים מהמעמד העובד ומעמד החקלאים, המסכנים את חייהם על מה שהם מאמינים שהיא הדרך היחידה שנותרה להם להצלת בתיהם וכפריהם. זו אשליה לראות בהם פרי תעמולה ערבית או של זרים... המרד נישא בעיקר על כתפי הפלאחים... זעמם ומעשי האלימות מופנים בחלקם הגדול נגד בעלי הקרקע והסרסורים אשר הקלו על המכירות, ונגד מדיניות ממשלת המנדט, אשר במסגרת חוקיה בוצעו המכירות. העובדה, שבעלי קרקע מסוימים היו פעילים במפלגות ערביות לאומיות מעוררת שאט נפש ומשניאה אותם עוד יותר בעיני הפלאחים המתקוממים" (מצוטט בידי אבנרי, 1980, ע' 163).

התהליכים החברתיים-כלכליים והמדיניים, שבאו לידי ביטוי במרד הערבי, נמשכו גם לאחריו, וגם לאחר כינונה של מדינת ישראל.

"ההפרדה של הערבים הפלשתינאים מהקרקעות שהיו בבעלותם ואותן עיבדו כהרגלם החלה עם מערכת רישום הקרקע העות'מאנית בשלהי המאה ה-19. תהליך זה האיר פנים, בסופו-של-דבר, לאינטרסים של הבעלים של קרקעות מרובות, על חשבון פלאחים פלשתינאים רבים. גורמים כלכליים, רכישות קרקע על-ידי יהודים, ומכירות קרקע על-ידי ערבים נמשכו וגרמו להמשך הנישול של הפלאחים. השיא נגרם בשל תנודות אוכלוסייה לפני, במהלך ולאחר מלחמת 1947-1949. יצירתה של בעיית הפליטים הפלשתינאים בשנים 1948-1949 הייתה נקודת ההצטברות של תהליכים חברתיים, כלכליים ופוליטיים, שהחלו מאה שנה קודם לכן" (Stein, 1984, p. 218).

"לתפוס את ארצנו"

הכרזתו של **דוד בן-גוריון** בשיחתו עם הנציב העיון הבריטי, ארתור ווקופ, כי "הציונות אינה מפעל פילנטרופי" נועדה להסביר, מדוע נחוץ לקולוניזציה הציוניות "טיפוס מעולה של יהודים", ומדוע חיוני שההגירה היהודית לפלשתינה תהיה סלקטיבית.(עילם, ע' 120). אבל אם הציונות לא הייתה מפעל פילנטרופי ביחס ליהודים, בוודאי שלא הייתה כזאת ביחס לערבים, תושבי פלשתינה מדורי-דורות.

בפרק השני של חלקו הראשון של ספר זה נידון נושא ה"גידור" הציוני והובאה הערכה לגבי אופייה הייחודי ש הקולוניזציה הציונית בסוף התקופה העות'מאנית. עקרונית נותרו ההערכות בתוקפן גם לגבי תקופת המנדט הבריטי. גם בתקופת המנדט, השיקולים העליונים של המוסדות הציוניים בבואם להחליט על רכישות קרקע, הקמת ישובים, עידוד בעלי-הון וכיוצא בזה, היו השיקולים המדיניים-אסטרטגיים של הבטחת יציבות למפעל הקולוניאלי על-ידי דחיקת התושבים הערבים מאזורים מסיימים, ובטווח ארוך – מפלשתינה כולה.[61]

החדש בתקופת המנדט היה, שהקולוניזציה הציונית בוצעה בקצב מהיר יותר ובצורה ברוטאלית יותר.

המוסדות הציוניים, שהיו בתקופת המנדט בעלי מעמד רשמי, קיבלו את חסותו הפעילה של השלטון הבריטי בכל הנוגע למימוש זכויות הבעלות שלהם על הקרקעות, שעליהן עמדו כפרים של אריסים ערבים. בשם החוק ובלי שמץ של פילנתרופיה, גירשו השוטרים הבריטיים והמתנחלים היהודים את הפלאחים ובני משפחותיהם מן הקרקע. בשורה של מקרים, שהידוע ביניהם הוא פרשת הנישול בעפולה, גם נהרגו ונפצעו פלאחים באותן התנגשויות אלימות. הנישול לא עבר ללא תגובה.

ב-29 בנובמבר 1924 פרסם הוועד היפואי של המפלגה הקומוניסטית הפלשתינאית (פק"פ) כרוז בנושא הנישול בעפולה. הכרוז הוקיע את קניית הקרקעות ואת השימוש בכוח לסילוק הפלאחים מבתיהם ומאדמתם. בהמשך הכרוז נכתב: "אף פועל יהודי אחר אסור לו ללכת לעפולה, יותר נכון: לכבוש את עפולה. אין זה מעניינם של הפועלים היהודים לחמוס

[61] "למעשה, תוצאת רכישת הקרקע בפלשתינה על-ידי הקרן הקיימת הייתה שהקרקע הוצאה מחוץ לתחום, היא חדלה להיות קרקע שממנה יכול ערבי להשיג משהו לא עכשיו ולא במועד כלשהו בעתיד". "Actually the result of the purchase of land in Palestine by the Jewish National Fund has been that the land has been extra-territorialised. It ceases to be land from which the Arab can gain any advantage either now or at any time in the future" (Hope-Simpson, p. 54)

את הפלאחים הערבים. אין זה מעניינם של הפועלים היהודים לחיות עם הפלאחים הערבים בשנאה ומלחמות הדדיות" (התנועה הקומוניסטית והיישוב, 1958, ע' 62).

על הוקעה זו של הנישול מפי הקומוניסטים הפלשתינאים השיבו המוסדות הציוניים בפלשתינה במסע של הסתה ונקמנות נגד חברי המפלגה ונגד כאלה שהיו חשודים כאנשי המפלגה (תיאורים של מסע הנקמנות, שכלל גירוש מהעבודה, הכאות והסגרה למשטרה הבריטית – פיינהאוז, 1973; לוביץ', 1985).

זעם המוסדות הציוניים, לרבות ראשי ההסתדרות לא היה מקרי, בעמדתם זעזעו הקומוניסטים את עמוד התווך של הקולוניזציה הציונית, את העיקרון של "גאולת הקרקע", שבשמו מותר לנשל פלאחים ערבים. באותו פרץ זעם הגיבו המוסדות הציוניים גם כאשר קמו הקומוניסטים וחוגים נוספים נגד גירוש פועלים ערבים מעבודתם בפרדסים, בבנייה ובמפעלי חרושת בשם העיקרון של "עבודה עברית".

דוברים של המדיניות הציונית הרשמית טענו וטוענים, כי המנשלים היו בעלי-הקרקעות הערבים, שאמורים היו למסור את הקרקע ריקה מיושביה הערבים, וכי בהסכמי הרכישה הוקצבו כספים לפיצוי הפלאחים הערבים על-ידי רכישת קרקע חליפה או על-ידי תשלום במזומן. על המשמעות והתועלת של אותם פיצויים דובר לעיל. מה שראוי להוסיף כאן הוא, שרכישת הקרקעות על-ידי מוסדות וחברות ציוניים נעשתה כך, שלא הייתה שום תועלת, ואפילו לא תועלת עקיפה לפלאח.

אחת הטענות של המוסדות הציוניים הייתה, שתמורת הכספים שקיבל יכול היה הפלאח לייעל את משקו, לדאוג להשקיה ולציוד מודרני, וכך לפתח משק יעיל יותר בקרקע שנשארה לו. אבל, ראשית, לרוב לא נותרה בידיו קרקע כלשהיא באזור הרכישה, ושנית, מפעל השקיה אינו יכול להיעשות על-ידי פלאח בודד.

בוועדת החקירה שהקימה ההנהלה הציונית (ראה לעיל) הופיע ב-11 במארס 1940 ד"ר **יעקב טהון** (ממייסדי חברת הכשרת היישוב ומראשי הוועד הלאומי) והתייחס בדבריו להצעות לתוכניות פיתוח משותפות ליהודים ולערבים. כדי להמחיש, כי הדיבורים מצד ההנהלה הציונית על פיתוח הכפר הערבי הם דיבורים בעלמא, סיפר טהון על רכישת הקרקעות בוואדי חווארת (עמק חפר):

"בזמן ואדי חווארת הייתה דרישה חזקה מצד הממשלה (- הבריטית) שיישארו 5,000 דונם מ-36,000 דונם בידי הערבים. והייתה מלחמה עצומה נגד זה מצד המוסדות, וסוף סוף יצאנו בתור מנצחים. אולי אתה זוכר (- אומר לח' הוועדה, קפלנסקי) את ישיבת הוועד הלאומי בזמנו של ארלוזורוב, כשאוסישקין השווה את הנכונות למסור את 5,000 הדונמים לכיבוש אלזאס ולותרינג על-ידי הגרמנים, לרגש שיש לצרפתי בזמן שהוא בא לשטרסבורג לראות את הכיבוש הזה".

לו היו נשארים 5,000 דונם (14% מהשטח כולו) לעיבודם של הפלאחים הערבים, שישבו עליהם, הרי לדעת אוסישקין והמוסדות הציוניים, זה היה כמו לוותר על חלק-מולדת שנכבש. גישה זו, הרואה בערבי גורם זר, כובש זר, מישהו שצריך לסלקו בכל מחיר, גם עמדה מאחור הדחייה של ההצעות שהיו למפעלי פיתוח משותפים, ובייחוד מפעלי השקיה.

ד"ר **רופין**, מי שהוזכר כבר בפרקים קודמים כאחד מאדריכלי הקולוניזציה הציונית בפלשתינה, העיד גם הוא בפני אותה ועדה לבירור היחסים בין היהודים והערבים. בדבריו על האפשרויות של שיתוף-פעולה כלכלי, הוא הזכיר את הפרדסנות והתחבורה ואמר:

"עוד דבר אחד אני יכול להוסיף: מפעל השקאה בכל הארץ. אנו לעת עתה משקים את השטחים שלנו ונשאיר (- משאירים) את השטחים הערבים לגמרי מחוץ לחשבון. אבל יש, למשל, אזורים אחדים בבית שאן שבהם אנו יכולים לעשות מפעלים משותפים".

ומדוע לא נעשה ולו גם מפעל השקיה אחד כזה, שכלל גם אדמות של פלאחים ערבים? מאותה סיבה, שד"ר רופין מבהיר בהמשך דבריו:

"אין אני רוצה להעלים מכם את הסכנה שבדבר: כל זמן שהאדמה לא מושקה יש לנו אפשרות לרכוש אותה. אחרי שתסודר ההשקאה יהיה הדבר הרבה יותר קשה" (קנו, 1980, ע' 44)..

וכיוון שהמטרה הייתה רכישת קרקעות וסילוק הפלאחים הערבים היושבים עליהן – ברור שהרעיונות של רופין בדבר מפעלי השקיה משותפים, שיועילו גם לחקלאים היהודים וגם לפלאחים הערבים, נותרו תלויים באוויר.

לגבי עמק בית שאן, שרופין מביא אותו כדוגמא למקום שבו ניתן פתח מפעל השקיה משותף, הבהיר מי שעמד בראש הקרן הקיימת, **אוסישקין**, בעדותו בפני הוועדה הסודית שהוזכרה לעיל:

"ומתי החלה הפעולה במשטב (- בקנה המידה) הכי הגדול – כשהחלו הדיבורים על חלוקת הארץ. באותו רגע קנינו את בית שאן וכל המצודות בגליל וחניתה..."

ומהי הפרספקטיבה? לאן חותרת אותה "פעולה"? על כך השיב אוסישקין באופן חד-משמעי בהמשך עדותו:

"אנו נמשיך לקנות קרקעות במרחקים, במדבריות ובכל מיני מקומות אסורים. **מפני שלא באנו הנה לעשות קולוניזציה בשביל מספר יהודים, אלא לתפוס את ארצנו**" (ההדגשה שלי – ת"ג)

למרות כל ההשבעות של מנהיגי המוסדות הציוניים, כי כל כוונתם הייתה להיטיב את מצבם של הפלאחים, וכי בכל מקרה של רכישת קרקעות דאגו להעמיד לרשות הפלאחים קרקע או פיצויים וכו', האמת המרה היא, שהמוסדות הציוניים עסקו במודע בנישול לאומי.

"ממעשה העברת איכרים ערביים, צץ יותר מאוחר, **רעיון העברת האוכלוסייה הערבית בכלל.** התפתחות זו חלה לאחר שנכשלו המאמצים הרבים להשגת הסכם עם הערבים בארץ ולאחר שרעיון החלוקה החל לקרום עור וגידים. באופן זה, החלו לראות את העברת האוכלוסין כפתרון לא רק מבחינת פתרון בעיות הקרקע, אלא **רעיון זה קיבל גם מימד מדיני רחב יותר**, והרהורים אלה גם **לא היו בגדר סוד לשלטונות המנדט עצמם.** לשם כך, **תוכננו רכישות שטחים גדולים בארצות הערביות השכנות** כמו עבר-הירדן ובחוראן שבסוריה" (ההדגשות שלי – ת"ג) (קנו, 1980, ע' 44).

לפי אותו מקור, היו גם מקרים של ביצוע מדיניות זו של סילוק הפלאחים הערבים מתחומי פלשתינה. כזאת הייתה עסקת רכישת הקרקעות מידי משפחת שייח' זינאתי בעמק בית שאן, שבמסגרתה הועברו אלף בני משפחות הפלאחים שעיבדו קרקעות אלה לעבר הירדן (ר' לעיל). סילוק זה של הפלאחים נתפש כ"**תקדים חשוב בעניין העברת האוכלוסין, שכמה מאנשי המפתח** (במוסדות הציוניים – ת"ג) **החלו לראות בו פתרון למדיניות הקרקעות בכלל (וייץ) ונראה שאף אישיות כמו וייצמן רואה בכך חשיבות**" (שם, ע' 45).

בגלל היקפה של הקולוניזציה הציונית בתקופת המנדט הבריטי – מגמתה הלאומנית האנטי-ערבית בלטה לעין שיעור יותר מאשר בתקופה העות'מאנית. הקולוניזציה הציונית הובילה באותה תקופה להתהוות טרגדיה לאומית של התושבים הערבים, טרגדיה של נישול מכוון, של גירוש ממקום העבודה, של מניעת שיווק התוצרת בשוקי הערים היהודיות.

הקולוניזציה הציונית פגעה בערבים לא רק כפרטים, ואפילו לא רק כבני מעמד חברתי מסוים (פלאחים עצמאיים, אריסים, פועלים). מעבר לסבל שגורמת התגבשות יחסי-הייצור הקפיטליסטיים בכל ארץ אגרארית (הגידור והשלכותיו החברתיות הנוראות, ניצול האיכרים לשעבר כפועלים שכירי-יום בחקלאות ובמלאכה, עבודת ילדים), פעלה הקולוניזציה הציונית בצמידות למטרה מרחיקת לכת – לעקור את האוכלוסייה הערבית ממולדתה, או כפי שניסח זאת מ. אוסישקין: "לתפוס את ארצנו".

6.3 מדיניות השלטון הבריטי לגבי הקרקע והמשק החקלאי

אדמות מדינה

לאחר כיבוש פלשתינה, נכנס, כאמור, השלטון הבריטי בנעלי השלטון העות'מאני. אך מערכת החוקים שעיצב השלטון הבריטי נטלה ממערכת החוק העות'מאנית רק אותם חלקים שהיו נוחים ומועילים מבחינת קידום הפיתוח הקפיטליסטי של הארץ ומבחינת הבטחת האינטרסים הקולוניאליים של ביסוס השליטה על הארץ ועל תושביה. לחלקים אלה, שגם בהם נעשו שינויים, נוספו חוקים בריטיים "מיובאים" מבריטניה עצמה ומהניסיון הקולוניאלי שנצבר בארצות אחרות. אחד השינויים החשובים היה השינוי בהגדרת המקרקעין: אם החוק העות'מאני הבחין הבחנה ברורה בין הקרקע (שהיא רכוש המדינה וניתנת בחכירה) לבין כל מה שמצוי עליה (הבית, העצים), ושהו רכוש בעלי המשק החקלאי; הרי השלטון הבריטי קבע, כי המושג "קרקע" כולל גם את כל מה שמצוי עליה (Eisenman, 1978).

מבחינת **הבעלות על הקרקע** הרי גם בתקופת המנדט הבריטי הבעלים הגדולים הייתה ונשארה המדינה. לאחר הכיבוש הבריטי, נטלה לעצמה ממשלת המנדט את זכויות המקרקעין שהיו בידי הממשלה העות'מאנית. המדיניות הבריטית חתרה להגבלת ההעברה של הבעלות מידי המדינה לאחרים לשטחים עירוניים, ואילו שטחים חקלאיים היא העדיפה להחכיר. במדיניות זו המשיכה, אפוא, ממשלת המנדט את הניהול העות'מאני של עסקי המקרקעין הממלכתיים ושמרה בידיה את הבעלות.

אולם בהבדל מהשלטון העות'מאני, אשר עודד עיבוד קרקע שאינה מעובדת, במטרה לגבות יותר מסים (שהיו מוטלים על היבול), השלטון הבריטי פעל לצמצום מספר הבעלים והמעבדים ולפיתוח חקלאות קפיטליסטית. כך, למשל, הכניס השלטון הבריטי לספר החוקים מושג שלא היה קיים בתקופה העות'מאנית – "פולש" (squatter), אותו ניתן לסלק מקרקע המוגדרת כקרקע מחלול, שאותה הוא מעבד (Bunton, 2000). לשם כך הוציא המושל הבריטי צו בדבר אדמות מחלול (ציבוריות) (1920), שהטיל עונש של קנס או מאסר על כל מי ש'תפס' קרקע ולא דיווח על כך למשרד הקרקעות הממשלתי (Eisenman, 1978).

כאדמות מדינה הוגדרו כל האדמות שהיו בפיקוח ממשלת המנדט בפלשתינה בתוקף הסכם, אמנה או חוזה, וכל האדמות שנרכשו לצורכי המדינה או הציבור. לנציב העליון ניתנה הסמכות לאפשר את השימוש בשטחי קרקע גדולים.

בעלי חזקה באדמות השייכות למדינה (אדמות מירי) נהנו מזכויות שהוענקו להם על ידי החוק העות'מאני, לרבות זכות הירושה. אולם על-פי החוק העות'מאני, שנותר בתוקף, אדמה שאין יורשים הטוענים לזכותם עליה, או שאינה מעובדת – עוברת לבעלות מלאה של המדינה. כחלק מהבעלות הציבורית (Public domain) הוגדרו גם קרקעות שאינן רשומות בספרי האחוזה, שאין מעבדים אותן במשך שלוש שנים, ושאין שוכנים עליהן (אדמות מואוות). השלטון הבריטי גם שינה נוהל עות'מאני וקבע, כי היעדרות מן הארץ אינה נחשבת יותר סיבה מוכרת למניעת הפקעה בשל הפסקת העיבוד (חוק, שמדינת ישראל לאחר כינונה עשתה בו שימוש נרחב בתפיסת הרכוש של הערבים, פליטי 1948-1949).

אחת השיטות להגדלת הבעלות הממשלתית לגבי הקרקע הייתה רישום האדמות הציבוריות בכפר (קרקעות העדה הכפרית, המושאע) וכן נחלים, ואדיות ותעלות ניקוז כקרקעות שהן בפיקוח הממשלה. בדרך זו השתלטה ממשלת המנדט על שטחי קרקע נרחבים, שהיו בעבר בחזקתם המשותפת של הכפרים הערביים ושימשו למרעה, או שהיו אזורים מיוערים, או שנחפרו בהם תעלות וכו' (בנושא זה: Survey 1946. Vol. I pp. 255-256).

ב-1933 פרסם המושל הבריטי צו, שהסמיך אותו להפוך קרקע בחכירה פרטית (מירי) לקרקע מתרוכה או מחלול, ובדרך זו להופכה לקרקע ציבורית שבשליטת המדינה.

בשנת 1926 הכינה ממשלת פלשתינה רשימת קרקעות שהן רכוש המדינה. ברשימה זו, שהתייחסה לשטחים צפונית לבאר שבע, נכללו אזורי הג'יפטליק של בית שאן (302 אלף דונם) ושל יריחו (57 אלף דונם); אזור גר אל פריאה שליד שכם (75 אלף דונם); אזור החולה (52 אלף דונם); ועוד שטחים רבים, שחלקם היו מעובדים על-ידי פלאחים ששילמו למדינה את העושר. בסך-הכל נימנו אז אדמות מדינה בשטח של 958 אלף דונם (Lands Claimed of as Domain. (CO 733/170.

לפי נתונים המתייחסים למצב שהיה עשר שנים מאוחר יותר, בשנת 1937, שטח פלשתינה (ללא נפת באר-שבע, כלומר ללא הנגב) היה 13.7 מיליון דונם. לפי הערכות הממשל הבריטי, על 3 מיליוני דונם השתרע השטח ההררי מזרחה לחברון, ירושלים ושכם, "שרובו כנראה אדמת מדינה ריקה". נוסף לכך היה שטח של כמיליון דונם שהוא רכוש המדינה, כאשר לגבי 660 אלף דונם ממנו כבר נקבעה הבעלות הממלכתית.(vol. I p. 257 . (Survey 1946,

יוצא, אפוא, שאם לראות באדמות נפת באר שבע, ששטחן 13 מיליון דונם בערך, אדמות מדינה בעיקרן, ולהוסיף לכך את שלושה מיליון הדונם במורדות המזרחיים של הרי יהודה ושומרון ואת כמיליון הדונם שנחשבו קרקעות מדינה באזור צפונית לבאר שבע – הרי למדינה היו טענות בעלות (או חזקה לטובת הכלל) לגבי כ-**17 מיליוני דונם**, **או לגבי 60% מכלל שטחה של פלשתינה**.

בעלות המדינה כללה גם שטחי מדבר, חולות וכו', אך גם שטחים מעובדים או ראויים לעיבוד, כמו אדמות הג'יפטליק בבקעת הירדן, שהשלטון עות'מאני הפקיען מרשותו של השולטאן עבדול חמיד בעקבות מהפכת 1908. אדמות הג'יפטליק (המכונות גם אדמות מודאווארה) היו חלק מאדמות המדינה, שהיו מעובדות על-ידי פלאחים ערביים בתוקף זכויות מהתקופה העות'מאנית.

היקף השליטה של הממשלה הבריטית בפלשתינה על הקרקע נתן בידיה אמצעי רב-עוצמה להכוונת ההתפתחות בארץ. אחד הביטויים לשימוש באמצעי זה היה מתן זיכיונות שימוש בקרקע.

לוח 14. זיכיונות לשימוש בקרקע, 1943, 1937 (דונמים)

	1937	1943	
זיכיון ליהודים לתקופה ארוכה	95,000	175,088	177,520
זיכיון ליהודים לתקופה עד 3 שנים		2,432	
זיכיון לערבים לתקופה ארוכה	25,000	1,222	63,744
זיכיון לערבים לתקופה עד 3 שנים		62,522	

המקור: Survey 1946, vol. I p. 264

ניתוח הרכב הזיכיונות לשימוש בקרקע מראה בבירור, כיצד הבריטים ניצלו את שליטתם על מרבית הקרקע בפלשתינה, כדי להעניק עידוד מיוחד להתיישבות הקולוניאלית היהודית. בשנת 1937, עלו בחלקם של היהודים כ-80% בקירוב מכלל שטח הזיכיונות, ובשנת 1943 – 73% מכלל שטח הזיכיונות. כמו-כן בולטת העובדה, שכמעט כל שטח הזיכיונות שהיה בידי יהודים ב-1943 ניתן לתקופה ארוכה, בעוד שכמעט כל שטח הזיכיונות שהועמד לרשותם של ערבים ניתן לתקופה של עד 3 שנים בלבד.

גביית המיסים מהפלאחים והשינויים בשיטת המיסוי

שינוי חשוב שהכניסו הבריטים לשיטת המיסים היה, שגבייתם נעשתה מעתה ואילך בכסף, ולא בצורה נטוראלית. מס הקרקע העיקרי, המעשר (העושר) נגבה גם בראשית השלטון הבריטי בידי חוכרי מיסים, שהתחייבו לגבות את המס מהיבול, ותמורת זאת קיבלו 2% מהכנסות המס. למעשה היה המעשר שיטה של שוד הפלאחים, שכן הוא חושב לפי היבול ברוטו ובמחירים הגבוהים שלפני הקציר. לפי חישוביו של גרנובסקי, משקל מס העושר ביחס לרווח הנקי של הפלאח היה בשנות ה-20 – 57% בגידול השקדים, 34% בתפוחי-אדמה, 31% בדורה -22% בחיטה (גרנובסקי, 1927, ע' 41).

בסקר שהוכן ב-1946 עבור ועדת החקירה האנגלו-אמריקאית, הובאו נתונים מפורטים לגבי מיסוי הקרקע בתקופת המנדט (Survey 1946. pp. 246-251).

לאחר הכיבוש הבריטי של פלשתינה נותר בתוקפו, כפי שצוין לעיל, מס העושר, אך שיעורו הורד בשנת 1925 מ-12.5% ל-10% מהיבול הגולמי. בשנת 1938 הוצא צו החלפת העושר (Commutation of Thies), אשר לפיו על כל כפר, ישוב או שבט הוטל **מס שנתי קבוע** על-פי העושר הממוצע ששולם בארבע השנים שקדמו להחלת הצו. על ועדי הכפרים היה לחלק את סכום המס השנתי שהוטל על הכפר בין התושבים על-פי פוריות הקרקע (לגבי גידולי שדה) או יבול עצי הפרי. השינוי מ-1928 חיזק את מעמדם של ראשי הכפרים (המוכ'תארים) והעביר אליהם את השליטה הכלכלית-חברתית, שהייתה מרוכזת קודם-לכן, בתקופה העות'מאנית בידי חוכרי המס.

המס השנתי הקבוע היה, בעצם, צורה של **מס רכוש כפרי**, מכיוון שהוא נקבע לא לפי היבול באותה שנה, אלא הוטל על הקרקע עצמה, כאשר שיעורי המס נקבעו לפי פריון

הקרקע (ופריון הקרקע חושב לפי היבולים המוצעים). ההבדל בין המס השנתי לבין העושר היה, שהעושר התייחס ליבול של השנה האמורה, ואם החלקה לא עובדה בשנה מסוימת – לא חייב היה הפלאח בתשלום העושר. לעומת זאת הוטל המס השנתי על-פי פוריות הקרקע, כומר, על-פי האפשרות להשיג בעיבודה יבול מסוים. מס זה דרבן, אפוא, את בעלי המשקים לעבד את חלקותיהם ואם לא היה באפשרותם לעבדן – למוכרן, כדי לא להיות חייבים בתשלום המס.

בינואר 1935, לאחר שהונהג רישום החלקות (על כך להלן), הונהג **מס הרכוש הכפרי** (Rural Property Tax), ובוטלו העושר ומס הווירקו (המס על רכוש דלא-ניידי: קרקע ובניינים). גובה המס החדש נקבע לסוג הגידולים ולמיקום החלקה: 825 מיל לשנה לדונם פרדסים; 560 מיל לדונם בננות; 160 מיל לדונם שטח בנוי. לגבי גידולי שדה היה שיעור המס עד 40 מיל לדונם, ובממוצע – 19 מיל (Granovsky, 1935, p. 177). מיל היה שווה אלפית הלירה).

הנהגת מס הרכוש הקרקעי, שלא קשרה ישירות את גובה המס ליבול בשנה מסוימת, האיצה את התרוששות הפלאחים בעיקר בשנים שבהן הייתה ירידה חריפה ביבולים. בשנים של יבול גרוע, נאלץ הפלאח ללוות מנושכי הנשך המקומיים, וכדי להחזיר את ההלוואה ולשלם את הריבית, היה עליו להשיג כספים נוספים. התפתחות זו האיצה את תהליכי הנישול, שכן היא גרמה שהפלאח יאבד את חלקתו או את משקו וייצא לחפש מקורות הכנסה כפועל חקלאי במטעים ובמושבות או כפועל בניין. כבן העדה הכפרית, נשאר אמנם הפלאח הערבי בעל חזקה על כברת קרקע, אולם עובדה זו לא מנעה את נישולו ממעמדו כיצרן עצמאי ואת הפיכתו לשכיר.

הסדר הקרקעות

מדיניות האימפריאליזם הבריטי בפלשתינה (כמו גם בארצות קולוניאליות אחרות) כוונה לפיתוח משק קפיטליסטי קולוניאלי, ולכן פעלה למיטוט הצורות המסורתיות של הבעלות והחזקה על הקרקע, וקודם כל החזקה המשותפת במסגרת העדה הכפרית (המושאע). לפי הערכת השלטון הבריטי, בתחילת שנות ה-30 הקיפו אדמות המושאע 5-4 מיליון דונם, שהתפרסו בעיקר במישורים ובעמקים. אך כשלושה-רבעים מאדמות המושאע, שעובדו בידי פלאחים ואריסים, היו בחזקתם המשפטית של ערבים תושבי הערים (Stein, 1984, p. 14).[62]

עד 1927, המשיכו הבריטים לרשום את עסקות המקרקעין, בדומה לנוהל שהיה קיים בתקופת השלטון העות'מאני. בשנת 1928 הונהגה שיטת רישום בעלות חדשה (שהתבססה על שיטת טורנס (Torrens). השיטה הזאת קבעה את חלוקת הקרקע ליחידות רישום (גושים וחלקות), כאשר לגבי כל חלקה היה צריך לקבוע, בידי מי זכויות הבעלות לגביה.

לשם יישום השיטה הנ"ל, הוצאה בשנת 1928 פקודה בדבר רישום הקרקע (Land Settlement of Title Ordinance), שלפיה במשך 10 שנים היה צריך לרשום את הבעלות לגבי כל החלקות בספר אחוזה (ספר קרקעות), שהיה לכל ישוב, לכל כפר.

הסקר הרשמי שהוכן ב-1946 (Survey 1946, vol. I p. 234) מנה את המטרות הבאות להנהגת שיטת הרישום החדשה:

לקבוע את הזכויות במונחים משפטיים;
להכריע במחלוקות לגבי הבעלות, קווי התיחום, הסוג;
לארגן רישום של הזכויות על-פי חוק;
ליצור נתונים טובים יותר למיסוי;

---

[62] מדיניות זו זכתה לגיבוי מלא ממוסדות ואישים ציוניים, שראו בצעדים משפטיים ומנהליים לפירוק המושאע הזדמנות להגדלת השטחים הזמינים לרכישה עבור מהגרים יהודים. כך, למשל, הציע אברהם גרנות (במאמר משנת 1944) לממשלת המנדט "תוכנית פיתוח", שתכלול את הנקודות הבאות: ביטול בעלות מושאע על הקרקע; ביטול פיצול החלקות שבידי הפלאחים; ביצוע שינויים בזכויות למים הקשורות בקרקע של איכרים בודדים או של כפרים; ביטול זכות המרעה, זכות המעבר ושאר הזכויות הקולקטיביות של בני העדה הכפרית (גרנות, 1951, ע' 187).

לחלק את קרקע העדה, שקודם חולקה מדי תקופה בין המעבדים;
להפחית את העימותים האלימים לגבי גבולות;
להבטיח רישום של אדמות הממשלה.

מבין המטרות הללו חשוב להדגיש את המטרה של המיסוי – הסדר הקרקעות איפשר את הנהגתו של מס הרכוש הכפרי (ראה לעיל) – ואת ביצוע חלוקת הקבע של אדמות המושאע.

ההסדר נועד להפוך את החזקה הזמנית מכוח חלוקתן התקופתית של אדמות העדה (המושאע) לחזקה קבועה. מכאן, שתקנה זו נועדה לגרום את פירוק צורת החזקה המשותפת בקרקע, האופיינית למושאע, ולהמירה בבעלות פרטית. בשנת 1930 פורסם הדין-וחשבון של ועדת חקירה בריטית בראשותו של **ג'ון הופ סימפסון**. בין הדרכים לפיתוח החקלאות, שהציע דו"ח זה, כלולה המלצה לחלק את הקרקע המשותפת (המושאע) לבעלים פרטיים. (המלצות אחרות הציעו לארגן מערכות השקיה, להנהיג שיטות עיבוד אינטנסיביות ולעודד הקמת קואופרטיבים).

בדו"ח של ממשלת המנדט לחבר הלאומים משנת 1937, הוסברה מדיניות "הסדר הקרקעות" שנוהלה בפלשתינה במילים הבאות:

"בתהליך הסדר הקרקעות, ניתנה תאוצה לחלוקת הקרקע המוחזקת במשותף; עם הבטחת הבעלות הפרטית ניתן דחף מוגדר למאמץ האינדיווידואלי ולשיפור החזקות הקרקעות הפרטיות" (Report on the Administration, 1937. p. 53).

ביצוע "הסדר הקרקעות" הזה נעשה בשם "שיפור החזקת הקרקע", כפי שנאמר בדו"ח הרשמי שהובא לעיל, אך למעשה הוא נועד לסלול את הדרך לחדירת הקפיטליזם לתוך הכפר הערבי. אופן-הייצור הקפיטליסטי מבוסס על בעלות פרטית על אמצעי-הייצור; על תחרות בין היצרנים הפרטיים; ועל פיתוח כלי העבודה ושיטות הייצור כתוצאה מתחרות זאת. אבל מה שהשלטונות הבריטיים לא ציינו בפרסומיהם הוא שהבעלות הפרטית גוררת בעקבותיה לא רק התקדמות טכנולוגית, אלא גם קיטוב חברתי-מעמדי בין היצרנים, כאשר חלק מהם מתעשר וחלק אחר מתרושש, והופך מייצרן עצמאי לפועל שכיר.

כדי לדרבן עוד יותר את ההתפתחות הקפיטליסטית, פרסם המינהל הבריטי בשנת 1929 הוראה נוספת, שלפיה בעת פיצול אדמות המושאע, חייבת כל חלקה להיות בגודל מינימאלי מסוים; ואילו אלה שמחזיקים בחלקות קטנות יותר מהמינימום שנקבע, חייבים למוכרן לבני הכפר בעלי החלקות הגדולות יותר. כתוצאה מתקנה זו, איבדו פלאחים בעלי חזקה על חלקות זעירות את זכותם, ואילו העשירים הכפריים הגדילו את רכושם הקרקעי.

להסדר הקרקעות היו מטרות נוספות: (1) חובת רישום הקרקעות בספרי האחוזה הייתה אמורה לתת בידי הממשלה הבריטית מידע מדויק יותר על היקף הבעלות הממשלתית וסוגי האדמות שהיא כוללת. (2) פלאחים ערבים שעיבדו אדמות מדינה היו צריכים לשלם – בנוסף לעושר – גם מסי חכירה, מכאן שמידע מפורט צריך היה להגדיל את הכנסות המדינה. (3) בירור הבעלות הממשלתית איפשר לממשלה להחכיר קרקעות לאחרים, למשל למתיישבים יהודים, וכן להגדיל בעלות זו על-ידי כפיית מכירת קרקעות "למטרות ציבוריות", כגון שדות תעופה וזיכיונות להון הזר.

דוגמא לשמירה של הממשלה הבריטית על קרקעות בבעלותה, תוך סירוב להחכירן לטווח ארוך לאריסים שעיבדו אותן, הוא הסדר הקרקעות שנעשה לגבי הכפרים סאג'אד וקזאזה, ששכנו באזור הג'יפטליק של בית שאן. בשנת 1931, לאחר שהשטח, שעיבדו תושבי הכפרים האלה במסגרת מושאע, הוכרז "שטח הסדר", בוצע רישום של החלקות ולכל חלקה הוצמד שם משפחת אריסים. קצין הסדר בדק את הסכמי החכירה את הסכמי המשכון ואסף מסמכים נוספים. קצין רישום, שקיבל את המסמכים, החליט שהכפרים שוכנים על אדמות מדינה ולכן הם זכאים להיות חוכרים בעלי זכות הורשה. אך התובע הכללי ערער על ההחלטה בפני בית המשפט לקרקעות. בית המשפט קיבל את הערעור וקבע, שהם יכולים להמשיך לעבד את הקרקע רק במעמד של אריסים עם חוזים לטווח קצר. סוף הסאגה הזאת היה, שהממשלה הבריטית הותירה את האריסים האלה במעמד זמני, ללא שום זכויות קניין, מצב שאיפשר לה לפנותם בכל מועד של סיום חוזה החכירה קצר המועד (לאחר עונת הקציר) (Bunton, 2000).

בתקופה שבין שנת 1928 ועד לסיום המנדט הבריטי הושלמו המיפוי, הסדר הבעלות והרישום בספרי האחוזה (טאבו) של חלקות ששטחן הכולל 5.25 מיליון דונם, ואילו 1.2

מיליון דונם נוספים היו בשלבים שונים של הסדר. ההסדר הופעל תחילה במישור החוף ובעמקים, ואילו אזורי הנגב וההרים (להוציא נפות טבריה ועכו), נותרו מחוץ להסדר עד סיום המנדט.

בהביאו את הנתונים לעיל, סיכם **שלום רייכמן** את משמעות הסדר הקרקעות לגבי הקולוניזציה הציונית:

"קביעת גבולותיהן של נחלות, והבעלויות והזכויות הקשורות בהן, באופן משפטי **הקלה במידה רבה על העברת זכויות אלה מיד ליד**, ויש לראות בכך **אפוא תרומה חיובית של ממשל המנדט לפעולה של רכישת קרקעות בידי יהודים**" (רייכמן 1977, ע' 30).

החסות שנתן השלטון הבריטי למפעל הקולוניזציה הציונית נותר בעינו עד תום המנדט. אומנם בעקבות הזעם והמחאות מצד הערבים הפלשתינאים, נאלצה ממשלת המנדט לתקן תקנות, שהיו אמורות להגביל את רכישות הקרקע על-ידי יהודים (וביניהן – התקנות להעברת קרקעות בפלשתינה מפברואר 1940). אך לתקנות אלה לא הייתה השפעה רבה.

כך, למשל, נקבע שאסור למכור קרקע באזור א'; שבאזור ב' מותר למכור קרקע אך ורק תמורת כתב משכון; שבאזור ג' (מישור החוף) מותר למכור ללא הגבלה. אולם נמצאה הדרך לעקוף גם תקנות אלה. כך, למשל, נערכו כתבי משכון פיקטיביים, שעל בסיסם נעשתה רכישת קרקעות באזור ב' (Warriner 1948, p. 65). במקרים רבים ניצלו מוסדות ציוניים את שירותיהם של ערבים ששימשו כ"אנשי קש", ושהסכימו להשאיל את שמם לצורך ביצוע העסקה (הם כונו "שמות מושאלים").

אחד מביטויי הסיוע הבריטי המעשי לקולוניזציה הציונית היה עזרת המשטרה הבריטית בנישול הפלאחים. מי שנימנה על אנשי הקשר בין המוסדות הציוניים לבין המשטרה הבריטית תיאר זאת כך:

"בדרך כלל, הודות לקשרינו הטובים עם המשטרה (הבריטית – ת"ג) הצלחנו הביא לכך שהיא עצמה תבוא ופשוט מאוד תגרש מאדמותינו שכנים אלה שניסו לעבד את האדמות שלנו" (א"צ 2929/15, מצוטט אצל: קנו, 1980, ע' 23).

בסכמו את השפעת התקנות שהגבילו את רכישות הקרקע על-ידי יהודים כתב שלום רייכמן:

"...בתגובה על הגזירות נקט היישוב היהודי מדיניות של רכישת קרקעות דווקא באזורים האסורים והמוגבלים, המכוונים להשגת יעדים מדיניים כלל-יישוביים, מעבר ליעדים ההתיישבותיים המקובלים. בזכות פעולת נגד זו **לא חל צמצום רב** בהיקף הרכישות השנתי, אם כי לא נישנו עוד התופעות של רכישות שיא כבשנות העשרים והשלושים" (רייכמן, 1977, ע' 21).

התקנות שהיו אמורות להגן על האריסים

מדיניות הממשלה הבריטית בתחום החקלאות לא יכלה להתעלם לגמרי מהזעם הגובר בקרב הפלאחים, שסבלו מעול המיסים ודמי האריסות, ובייחוד בשנות בצורת ופגעי טבע אחרים, וכן משקיעתם בחובות, ואשר רבים מהם נאלצו להיאבק על עצם זכותם לא להיות מנושלים ולהמשיך ולהתפרנס מעבודת האדמה.

לפי דו"ח ועדת ג'ונסון (1930), החוב המצטבר של הפלאחים הסתכם ב-2 מיליון לירות, ובחישוב למשפחה – בסכום של 27 לירות. זה היה סכום דמיוני, כאשר מביאים בחשבון, כי ההכנסה הממוצעת למשפחת פלאחים (לפני תשלום מסים) הסתכמה ב-1929 ב-25-30 לירות בלבד (Hakim, El Hussayni, 1938). נתונים המתייחסים לכפר ביר-זית בשנת 1931 חושפים תמונה עגומה אפילו יותר: החוב המצטבר של המשפחות בביר-זית הסתכם ב-7,000 לירות, או ב-39 לירות למשפחה. לעומת זאת, ההכנסה הממוצעת למשפחה הייתה באותה שנה 40 לירות, ולאחר תשלום מסים והוצאות ייצור – כ-10 לירות בלבד (Yazbak, 2000).

על בסיס המלצות ועדת ג'ונסון ומומחים בריטיים, התחייבה ממשלת המנדט להעמיד לרשות הפלאחים **אשראי** בריבית בנקאית (5-9 אחוזים לשנה) ולספק להם זרעים ושתילים מזנים משובחים יותר. אולם שוב, הצעדים הללו בתחום החקלאי שירתו בראש ובראשונה את

בעלי המשקים הגדולים. האשראי הזול, יחסית, ניתן בעיקר לאגודות האשראי השיתופיות, שהוקמו ביוזמת הממשלה בשנות ה-30, וכן לאגודות השיווק וההשקיה. אך מי היו חברי האגודות?

"האגודות כוללות על-פי רוב פלאחים אמידים ובינוניים, בייחוד במחוז ירושלים – חברון. 57% היו שם בעלי 100 דונם ומעלה, בשאר המחוזות היה האחוז 27-35. ההכנסה הממוצעת של חברי הקואופרטיבים הגיעה אז ל-80-90 לא"י, לא נתקבלו אלא פלאחים, בני כושר תשלום ובעלי עודף הכנסה" (ושיץ, 1947, ע' 66).

מאז ראשית השלטון הבריטי חוקקה ממשלת המנדט שורת פקודות, שמטרתן הרשמית הייתה להגן על האריסים מפני נישול (סקירת הפקודות מופיעה בסקר: Survey 1946. Vol. I pp. 289-293).

הפקודה הראשונה שפורסמה בספטמבר 1920, "פקודת העברת הקרקעות" (Land Transfer Ordinance) קבעה, שכל עסקת קרקעות חייבת לקבל הסכמה בכתב של הממשל, הגבילה את שטח הקרקע הנמכרת ואת שוויה וקבעה, שיש להעמיד לרשות הבעלים או האריס קרקע חליפית לפרנסת משפחתו. בדצמבר 1921 פורסמה פקודה שנייה, שביטלה את כל ההגבלות שנימנו לעיל, פרט להגבלה בדבר דאגה לקרקע חליפית (פורת, 1978, ע' 124).

מסמך רשמי של ממשלת המנדט , שנועד להגן על מדיניותה, קבע, שמטרת התקנות הללו הייתה לדאוג לקיום האריסים (החוכרים), שחיו על שטחי קרקע גדולים, אשר נמכרו ליהודים על-ידי בעלים נעדרים. ברם אותו מסמך גם סיכם, כי "תחיקה זו נכשלה בהשגת מטרתה, משום ש**רוב האריסים לא ניצלו לתועלתם** את סעיפיה, אלא העדיפו לוותר על זכויותיהם במקום בהצהירם, בדר כלל בפני נוטריון ציבורי, שהם לא היו אריסים הראויים להגנת הפקודה, ובקבלם פיצוי כספי עבור כך. האריסים נאלצו לעשות כן לעתים קרובות עקב **לחץ חסר-מצפון** שהופעל לגביהם על-ידי אדוני הקרקע הערביים שלהם, שלגביהם נמצאו האריסים ביחסים פיאודליים למחצה, ועקב מצב חובותיהם. הגופים רוכשי הקרקע היהודיים העיקריים אימצו באותה עת מדיניות של אי-רכישת קרקע, אלא אם כן סולקו כל האריסים החקלאיים ממנה על-ידי המוכר לפני המכירה" (Survey 1946. Vol. I, p. 280).

ב-1929 פורסמה פקודה נוספת – "הפקודה להגנת המעבדים" Protection of Cultivators Ordinance), שקבעה, שיש לשלם פיצויים לאריסים עבור שיפורים שנעשו בקרקע, אך ביטלה את החובה להעניק לאריס חלקת-קרקע חליפית. בכך קיבלו למעשה בעלי הקרקע זכות משפטית לסלק את האריסים, אם השיגו מהם אישורים בכתב, שהם מסתפקים בפיצוי כספי.

ג'ון הופ סימפסון, שמונה על-ידי הממשלה הבריטית לבדוק את מצב הקרקעות והפלאחים, העריך בדין וחשבון שלו (שפורסם ב-1930) את השפעת הפקודה להגנת המעבדים (1929):

"חוק זה הוא בעל ערך מועט במניעת סילוקם של אריסים מהקרקע. אין שום רישום של חכירה בפלשתינה, כפי שיש, למשל, על חכירת קרקעות חקלאיות בהודו. יהא זה קשה במיוחד לאריס כלשהו לקבוע (שהייתה בידיו בפועל – ת"ג) חכירה של 5 שנים לגבי אותה חלקה. על-כל-פנים, במקרה הטוב, החוק רק יספק פיצוי כספי, בעוד מה שנחוץ באמת הוא לא פיצוי על אי-הסדר אלא הגבלה נוכח אי-הסדר" (Hope Simpson, 1930, p. 36).

ב-1931 פורסם תיקון לפקודה להגנת המעבדים, ששב וכלל בפקודה את עניין החלקה החליפית. בשנת 1933 אושרה פקודה נוספת להגנת המעבדים (Cultivators [Protection] Ordinance) שקבע מושג חדש – אריס קבוע (Statutory tenant). כאריס קבוע נחשבו אדם, משפחה או שבט שהחזיקו ועיבדו במשך שנה אחת לפחות חלקה שלא הייתה בבעלותם, ושילמו עבורה את הרנטה. אריס כזה אין לנשלו, אלא אם כן סופקה לו חלקת-קרקע חליפית הולמת, לשביעות רצונו של הנציב העליון. בפקודה נקבעה גם הגנה לזכויות של מרעה, השקיית בהמות וכריתת עצים לגבי מי שניצל זכויות מעין אלו במשך 5 שנים, במהלך 7 שנים לפני שעניין הנישול הובא לבית המשפט.

גם פקודה זו להגנת האריסים לא עזרה למנוע את נישול האריסים. כך, למשל, החלו בעלי הקרקע לערוך הסכמי חכירה ואריסות לתקופה של 9-10 חודשים, שבמהלכם ניתן

לגדל גידולי חורף וקיץ, תקופה שהייתה קצרה מכדי שתעניק לאריס הגנה על פי הפקודה הרשמית.

כדי להתגבר על עקיפת חוק זו הוכנס ב-1936 תיקון, אשר לפיו ייחשב כמתיישב קבוע מי שעיבד את הקרקע לפחות במשך פרק זמן הדרוש להשגת שני יבולים, אלא שתיקון זה לא הוחל למעשה.

בשנת 1941 קבעה הוועדה לעניין קרקעות המדינה (State Domain Committee) שתקנות ההגנה על האריסים הפכו "מכשול רציני לפיתוח הגיוני(!) של הארץ", משום שהן איפשרו ל"מסיגי גבול" (Trespassers) (כפי שכונו הפלאחים הערבים) "להפוך את בעלי הקרקעות לקורבנות (Victimise the landlords).

גישה צבועה זו הנחתה ועדה ממשלתית בריטית, שבראשה עמד **קרוסבי** (Crosbie). ועדה זו קבעה בינואר 1943, שאם עד ל-1933 היו אלה בעלי-הקרקעות שהפרו את החוק, והאריסים אכן נזקקו להגנה, הרי מאז "זכויות בעלי-הקרקעות הן שנזקקו במידה גוברת להגנה, כך שהיום נחשבות הפקודות על-ידי רבים כמכשיר, שנועד להקל על ניצול בעלי-הקרקע על-ידי התושבים, יותר מאשר כמכשיר להגנה על התושבים מניצולם של בעלי-הקרקע".

סקירה זו של מדיניות ממשלת המנדט ביחס לאריסים מראה, כיצד מדיניות שהתיימרה להגן על האריסים נתגלתה, לאמתו-של-דבר, כמדיניות של הגנה על בעלי-הקרקע "המסכנים", שהפלאחים כאילו פולשים לאדמתם, ואחרי-כן עוד מעזים לדרוש פיצוי עבור פינויים מאדמתם או נטילת זכויות המרעה שלהם, או עבור שלילת זכותם להמשיך ולהשתמש בקרקע הציבורית, שהייתה בשימוש העדה הכפרית. בנתונים שמסרה ממשלת המנדט לוועדת החקירה האנגלו-אמריקאית (1946), דווח, כי הגיעו אליה קובלנות על נישול מהקרקע שהתייחסו ל-47 אלף דונם (אבנרי, 1980).

6.4 תמורות במבנה הכלכלי והמעמדי של הכפר הערבי

אופן הייצור הקפיטליסטי כרוך במשק מפותח של ייצור סחורות שבו קיימים יצרנים בעלי אמצעים לרכישת מכונות וציוד; שבו חסרי אמצעי-ייצור נאלצים להפוך פועלים שכירים; ושבו קיים שוק מפוח של סחורות השקעה וצריכה. סחר בקרקעות, הכבדת עול המיסים ודמי האריסות על הפלאחים – אלה הן דרכים של צבירת הון, אשר מאפשרות עקרונית השקעה בהקמת מפעלים קפיטליסטיים. במקביל, הגברת הניצול מאלצת את הפלאח לצאת לעבודה שכירה, והופכת אותו למוכר כוח-עבודה ולקונה של מוצרי צריכה, ובמידה מועטה של מכשירי ייצור (אם הוא גם ממשיך בעיבוד חלקתו). יתר-על-כן, החקלאות מספקת את חומרי-הגלם לשורה של תעשיות.

בשום מדינה, ובוודאי לא במדינה קטנה כמו פלשתינה, המאוחדת מבחינה מנהלית-משפטית, לא יכולים להתפתח שני משקים נפרדים גמרי, שאחד מהם יהיה קפיטליסטי והשני יהיה לאורך זמן טרום-קפיטליסטי. בארצות קולוניאליות היו תופעות של התפתחות מיכרות (כענף תעשייתי), שתוצרתם הייתה כולה לייצוא. אך גם במקרה זה, כדי שלמכרות הללו יהיו פועלים (או פועלים-עבדים), היה פיתוחם כרוך בנישול היצרנים הקטנים מאדמתם ובאילוצם להיות לפועלים שכירים.

מרכז הכובד של ההתפתחות הקפיטליסטית

כאשר התפתחות הקפיטליזם גורמת בחלק אחד של החברה חלוקת-עבודה וגידול פריון העבודה, היא מושכת אחריה את המשק כולו, שכן היא צופנת בחובה אפשרות של רווחים גבוהים יותר של בעלי אמצעי-הייצור. המשק העצמאי הן של הפלאח, זה שאינו אריס והן של הפלאח האריס, נסחף גם הוא להתפתחות הקפיטליסטית.

בשנות ה-30 חלו שינויים בשיטות העבודה בחקלאות הערבית המסורתית. נבנתה תעלת השקיה בקרבת יריחו ותוקנה מערכת השקיה עתיקה בבית שאן; נחפרו בארות חדשות; הוכנסו גידולים חדשים, כגון תפוחי-אדמה ועצי פרי אירופיים; התרחב זיבול השדות בזבל אורגני; פלאחים קנו זרעים בתחנות ניסיונות ממשלתיות; הוחל בהגשמת תוכנית הניקוז של

החולה בידי החברה הסורית-העות'מאנית החקלאית, בעלת הזיכיון לניצול החולה (נמירובסקי, פרויס, 1933).

המודרניזציה של הכפר הערבי מבחינת שיטות העיבוד החקלאי הייתה ביטוי לחדירת הקפיטליזם ויצרה את התנאים להעמקת הקיטוב החברתי בכפר עצמו; השימוש במערכות השקיה, בזיבול, בזרעים משובחים וכו' יצר כדאיות כלכלית לניצול כוח-עבודה שכיר.

אולם מרכז הכובד של ההתפתחות הקפיטליסטית בחקלאות הערבית לא היה בכפר הערבי, אלא מחוץ לו – במטעים. דובר לעיל (ראה פרק 1) על היזמות הערבית בנטיעת פרדסים ובייצוא פרי הדר. בסוף שנות ה-20 עלו בחלקם של הפרדסנים הערבים 60% מהיבול של פרי ההדר. לכן אין זה מקרה, שכאשר הוקמה ביפו המועצה לשיווק פרי הדר כהתארגנות של פרדסנים, נבחר להיות נשיאה סעיד אפנדי ח'דרה (שאמה, 1980, ע' 242).

בשנות ה-20 וה-30 התרחב שטח הפרדסים שבידי פרדסנים ערבים. שטח הפרדסים הללו גדל מ-22 אלף דונם ב-1922 ל-140 אלף דונם ב-1940 או פי שישה. יצוא ההדרים מהפרדסים שבבעלות ערבים גדל ממיליון תיבות ב-1913 ל-5 מיליוני תיבות ב-1938/39 (אסף, 1970, ע' 189-190).

ענף הפרדסנות נוהל מתחילתו על בסיס קפיטליסטי – שימוש גובר במכונות לקטיף, למיון ולאריזה; פיתוח שיטות השקיה תוך שימוש במנועים; התבססות על עבודה שכירה. פיתוח ענף ההדרים דרבן גם ענפים אחרים: תעשיית המיצים והריבות, ההובלה היבשתית והימית, הנמלים.

פיתוח ענף ההדרים תבע השקעות הון גדולות, שלא היו ברשותו של הפלאח, בעל המשק הקטן. לכן היו היזמים בענף זה סוחרים אמידים ובעלי-הון ערבים עירוניים אחרים, ולא בעלי משקים חקלאיים קטנים. חלק מההון שהושקע בפרדסים הושג על-ידיהם ממכירת חלק מהאדמות שהיו ברשותם.[63]

התפתחות ענף ההדרים ומשקלם של הפרדסנים הערבים הוכיחו, כי במקום שבו נעשו השקעות הון בהיקף ניכר והייצור אורגן על בסיס העסקת פועלים שכירים, התפתחות הקפיטליזם בחקלאות הערבית לא פיגרה אחר זו היהודית.

"פיתוח הפרדסנות הערבית הפריך גם את הטענה המקובלת של 'קושי הסתגלות לתמורה הטכנולוגית'. נמצאו הכוחות המקצועיים הנחוצים לתפעול, תחזוקה ותיקונים של הציוד המכאני, מתקני השאיבה וההשקיה, לארגון תהליך העיבוד של השטח, כולל זיבול כימי וריסוסים, לטיפול בתהליך המיון והאריזה של הפרי, שיווקו בחו"ל וכן שיטות ההתארגנות הנחוצות לשם הסדר ארצי של בעיות הענף" (כהן אברהם, 1978, ע' 26).

תחום אחר, שבו בלטה ההתפתחות הקפיטליסטית בחקלאות הערבית, היה הקמת משקים חקלאיים מעורבים, שהתבססו על גידול ירקות, מטעים ובעלי-חיים, ואשר הוקמו על שטחים של בעלי קרקעות בסביבות הערים הגדולות, התיאור הבא, המתייחס לשנות ה-40 ממחיש את כיוון ההתפתחות הזה:

"בשנים האחרונות החלו אחדים מבעלי האחוזות לעבד את קרקעותיהם באופן מרוכז בעזרת מכונות ועל-ידי הפיכת האריסים לפועלים שכירים, בייחוד בעמקים. מצד שני הקימו בעלי-הון עירוניים משקים גדולים אינטנסיביים עם ארגון ריכוזי ופועלים שכירים; כך למשל משקי טאהר קאראמאן בסביבות חיפה, משפחת נאבולסי בסביבות טול-כרם. המשק של טאהר קאראמאן בסביבות חיפה משתרע על שטח של 3,000 דונם ומגדל בקר וצאן, עופות ודבורים, יונים ושפנים, תפוחי עץ וענבים, בננות ותאנים, זיתים ואגוזים, ירקות וטבק. המשק משתמש בטרקטורים ובמכונות חקלאיות שונות, מצויד במדגרה חשמלית ומסונפות אליו גם תעשייה ועיבוד: טחנת קמח חשמלית, בית-בורסי, בית-בד ובית חרושת לעשיית חאלווה וריבה" (ושיץ, 1947, ע' 42. בית-בורסי – בית מלאכה לעיבוד עורות; בית בד – מקום לכבישת זיתים ולהפקת שמן מזיתים).

---

[63] "ואם כי פלאחים בינוניים ואמידים נטעו פה ושם חלקות פרדסים, אין המשק האופייני לענף הפרדסנות משקו של פלאח אמיד, אלא משקו של בעל-הון. הפרדסנות הערבית הייתה קפיטליסטית יותר ומרוכזת יותר מהפרדסנות היהודית בארץ: השטח הממוצע של פרדס יהודי היה 30 דונם, ואילו של פרדס ערבי 50 דונם. במטעי הבננות הערביים הושקע הון של 100 אלף לא"י, ובפרדסים – הון של 5 מיליוני לא"י" (אסף, 1970, ע' 190).

התפתחות המשקים הגדולים והעסקתם של פועלים שכירים גם במשקיהם של פלאחים אמידים ובינוניים הביאו לגידול במספר הפועלים החקלאיים הערבים. לפי נתוני מפקד האוכלוסייה (1931), מתוך 116 אלף המפרנסים המוסלמים, 50 אלף (43%) היו בעלי משקים חקלאיים; 29 אלף (25%) היו פועלים חקלאיים, ו-13 אלף (11%) היו אריסים (Stein, 1984, p. 19). לפי אומדן המתייחס לשנת 1945, מספר הפועלים השכירים בחקלאות הערבית היה **20 אלף איש**, שהיוו אז 15% מכלל המועסקים בחקלאות הערבית (כהן אברהם, 1978, ע' 23 א)**.**

האופי הקפיטליסטי של ארגון הייצור החקלאי במטעים ובמשקים הגדולים והעסקת הפועלים החקלאיים האיצו את תהליך התפוררותו של אופן-הייצור, המבוסס על המשק הזעיר של הפלאח; אולם אופן-הייצור הזה לא נעלם, אלא נשמר במידה רבה. קמת שטיין מעריך, כי המבנה החברתי-כלכלי המסורתי נשמר לאורך התקופה הבריטית. מצד אחד, לא צמחה בתוכו עילית כלכלית חדשה; ומצד שני, הפלאחים התמידו ברובם בניהול משק איכרים באמצעים מסורתיים, ולא השקיעו במשקים בשל העדר תמיכה פיננסית. הפלאח חשש, ובצדק, מקשרים עם השלטון הבריטי, וגם לא הייתה להם מודעות לזכויות משפטיות קיימות (Stein, 1984).

מבנה הבעלות והחזקה על הקרקע

במשך כל תקופת המנדט לא נערך מיפקד חקלאי (שלא כמו בתעשייה). לכן הושם דגש בנתונים הרשמיים על הכפר הערבי בקביעת גודל החלקות והבעלות עליהן. הסקרים שנערכו נועדו להציע דרכים להרחבת הקניין הפרטי על הקרקע, כדי להקל על גביית מס הרכוש הכפרי וכן במסגרת הכשרת התנאים לקולוניזציה הציונית (ראה סעיף ד' בפרק זה).

נקודת המוצא של סקרי הכפרים הערביים הייתה, שפיצול החלקות, פרי שיטת המושאע, הוא המכשול העיקרי לקידמה בחקלאות (כלומר לחיזוק הקפיטליזם בכפר). לכן ספרו הבריטים בדקדקנות כמה חלקות יש בכפר בכלל, לכמה חלקות מתפצל השטח שברשותו של פלאח אחד, ומהו השטח הממוצע של חלקה אחת. חשיבותן של הסריקות היא בצילום הפיצול הרב לחלקות, שהיה אופייני לכפר הערבי (ואשר היה קשור בקשר גומלין עם שיטות העיבוד המסורתיות, הבלתי-ממוכנות). אבל אי-אפשר להסיק מהן בפשטות לגבי המבנה החברתי של הכפר הערבי ולגבי קיומם של "בעלי אחוזות" – המושג השגור בספרות הכלכלית-חברתית של תקופת המנדט – או של חקלאות קפיטליסטית.

כפי שצוין בפרק זה (סעיף א), רמת-הייצור ויחסי-הייצור בכפר אינם נקבעים על-פי גודל החלקה שבבעלות (או בחזקה) של איכר, אלא על פי אופי המשק המנוהל עליו. כפי שנראה להלן, משק-פלחה ממוצע של פלאח, שהשתרע על 100-120 דונם, לא היה יכול לכלכל אותו. לעומת זאת, פרדס או משק מעורב על שטח של 20 דונם בלבד יכלו לכלכל את בעליהם בכבוד. הסקרים הבריטיים לא סיפקו בדרך כלל חומר על אופי המשק של הפלאח, ולכן אינם מאפשרים להעריך נכונה את המשמעות של שטח החלקות שברשות הפלאחים.

הדין וחשבון הראשון בנושא הנידון, המתייחס לשנת 1929 – דו"ח **ג'ונסון קרוסבי**, סקר את המצב ב-104 כפרים. בהבדל מהסקרים שפורסמו לאחר מכן, יש בדו"ח זה גם נתונים החורגים מגודל החלקות והמתארים את מקור-הפרנסה (פלחה, עצי פרי) וכן את הצורך של הפלאח לעבוד – מלבד העבודה במשקו – גם כשכיר.

לוח 15. הרכב הפלאחים מבחינת מקורות הכנסתם, 1929

	מספר המשפחות	באחוזים
בעלים או חוכרים החיים רק על הכנסתם משטחים שבחזקתם, סך- הכל	**5,477**	**23.3**
המחזיקים שני פדאנים ויותר	3,873	16.4
המחזיקים 1-2 פדאנים	1,604	6.8
מתפרנסים מהקרקע שבחזקתם ומעבודה כשכירים, סך- הכל	**11,156**	**47.4**
המחזיקים 1-2 פדאנים	1,657	7.1
המחזיקים פחות מפדאן אחד	8,396	35.6
בעלי עצי פרי בלבד	1,103	4.7
פועלים חקלאיים	**6,940**	**29.4**
סך-הכל משפחות	**25,573**	**100.0**

המקור: Johnson, Crosbie, 1930, p. 21

כל הנתונים לגבי הקרקע בדין-וחשבון של ג'ונסון וקרוסבי צוינו בדונמים, אבל בלוח לעיל, שהתבסס על הצהרותיהם של הפלאחים עצמם, הנתונים הם בפדאנים. פדאן הוא מידה מקובלת בכפר הערבי, אבל שטחו לא היה אחיד באזורים שונים. במקורו תיאר הפדאן את שטח האדמה שיכול אדם אחד לחרוש בעצמו בעזרת צמד שוורים במשך שנה. בתרגום לדונמים, נע שטח הפדאן, לפי נתוני ג'ונסון-קרוסבי, בין 24 ל-300 דונם. שטחו הממוצע של פדאן מחושב כ-120 דונם.

יוצא, שבלוח מס' 15, אלה שהתפרנסו ממשקם ולא נעזרו בעבודה מחוצה לו היו אותם פלאחים ששטח חלקותיהם היה יותר מ-240 דונם. לעומת זאת, בין אלה ששטח חלקותיהם היה 120-240 דונם, מחציתם היו צריכים לעבוד גם כשכירים (1,604 התפרנסו רק ממשקם ואילו 1,657 גם יצאו לעבודה מחוץ למשק).

נתוני לוח מס' 15 מגלים, שבשנת 1929 35 אחוזים מהמשפחות ב-104 הכפרים שנבדקו היו חסרי קרקע (הפועלים החקלאיים) או שלא ניהלו משק חקלאי (אלה שהיו להם רק עצי פרי). אבל גם מאלה שניהלו משק חקלאי (בשטח עד 2 פדאנים), 43 אחוזים נאלצו לעבוד גם כשכירים כדי להבטיח את קיום משפחותיהם.

בסך הכל, עם כל אי-הדיוקים הנובעים מהחישוב לפי פדאנים, יוצא שכבר בשנת 1929, בעלי המשקים החקלאיים שהתפרנסו רק מהעבודה במשקיהם היו מיעוט – רק כרבע מהמשפחות בכפר; כמחצית מהמשפחות גם ניהלו משק וגם עבדו מחוץ למשקיהן; ועוד רבע מהמשפחות היו משפחות של פועלים חקלאיים שלא היו להם אפילו עצי פרי.

אותם 15,530 משפחות פלאחים שניהלו משקים חקלאיים (אלה שבסעיף 1, ואלה שמצוינים (א) ו(ב) בסעיף 2) עיבדו כ-800 אלף דונם שהיו בבעלות תושבי הכפרים (או אדמות העדה), ועוד 246 אלף דונם של בעלים נעדרים ו-127 אלף דונם שנלקחו בחכירה מכפרים אחרים.

הסקר השני של הכפרים הערביים, שנערך ב-1936, הקיף 322 כפרים באזורי הארץ השונים. סקר זה, וכן הסקר שלאחריו, נערכו כבר לאחר שהבריטים הפעילו מערכת לחצים מנהלית וכלכלית, שנועדה להנהיג את הבעלות הפרטית על הקרקע. כתוצאה ממערכת זו גדל במהירות משקלן של אדמות הכפר שחולקו חוקת קבע ונרשמו כבעלות של אחד מתושבי הכפר, של בעלים עירוניים, או של חברה פרטית. אם בשנת 1923, 56 אחוזים מאדמות הכפרים הערביים היו אדמות מושאע (חלוקת אדמות מחזוריות על-ידי העדה), הרי בשנת 1929 כבר ירד משקלן ל-44 אחוזים מאדמות הכפרים (Johnson, Crosbie 1930, p. 45).

בסקר האחרון, שנערך בשנת 1944, כבר נמצא ש-80 אחוזים מהקרקע כבר היו רשומים כרכושם של תושבים בכפר, 15.5 אחוזים היו ברשות בעלים פרטיים עירוניים ואחרים, והיתר (4.5 אחוזים) היו אדמות מדינה ואדמות ההקדש המוסלמי (הוואקף) (Loftus. p. 44).

אולם הרישום בספרי הקרקעות (שעיגן בצורה משפטית את הבעלות הפרטית על חלקה מסוימת), לא היה בו כדי לשים קץ לפיצול החלקות, שהיה אופייני לכפר הערבי. אם נניח שבשנת הרישום בספר הקרקעות היו ברשות משפחה מסוימת חמש חלקות שונות, ששטחן הכולל 10 דונם, הרי בספר הקרקעות הופיעו חמישה רישומים שונים, שמציינים היכן משתרעת כל אחת מהחלקות ומי הבעלים.

סקרי הכפרים הערבים משנת 1936 ו-1944, שנעשו על בסיס ספרי הקרקעות הממשלתיים הללו, מביאים בפירוט רב את מספר החלקות לפי גודלן – החל מדונם אחד ועד ל-5,000 דונם ויותר – אבל אין הן בוחנות לכמה בעלים הן היו שייכות. לדוגמא: בסקר 1936 נמצא, שבתחומי 322 הכפרים שנסקרו היו 71,789 חלקות. אבל באותם כפרים התגוררו 242 אלף נפש, או (לפי הנחה של 6-5 נפשות במשפחה) 45-40 אלף משפחות. בהסתמך על הסקר משנת 1929 (שהובא לעיל), נניח ששליש מהמשפחות היו חסרי קרקע (משפחות של חראתים או פועלים העובדים מחוץ לכפר). פירוש הדבר, שבכפרים הללו התגוררו -30 26 אלף משפחות בעלות קרקע. מכאן, שברשותה של כל משפחה בעלת קרקע היו בממוצע 2.5 חלקות מתוך 72 אלף החלקות הרשומות.

הקבצה של נתוני סקר 1936 מציירת את התמונה הבאה:

לוח 16. מספר החלקות ושטחן ב-322 כפרים, 1936

גודל כל חלקה	מספר החלקות	בדונמים		באחוזים	
		שטח החלקות סך הכל	שטח ממוצע של חלקה	מתוך סך החלקות	מתוך שטח החלקות
עד 19 דונמים	45,151	267,563	5.92	62.9	8.2
199-20 דונמים	24,687	1,460,933	59.18	34.4	44.9
200 דונמים ומעלה	2,346	1,524,239	649.72	2.9	46.9
סך הכל כללי	72,184	3,252,735	45.31	100.0	100.0

מחושב לפי: Loftus, National Income. P. 44

ההקבצה בלוח לעיל נעשתה לפי ההנחה שבכפרים המבוססים על משק פאלחה מסורתי, משפחת פלאחים שברשותה עד 20 דונם – המשק לגביה הוא משק עזר בלבד. הקבוצה השנייה מקיפה את אלה המכונים פלאחים קטנים, שמשקם המעובד בעבודה עצמית משתרע על 100-20 דונמים. הקבוצה השלישית הם בעלי המשקים ששטחם 200 דונם ומעלה המעסיקים כוח-עזר – חראתים או פועלים שכירים (כל זאת בהנחה, הלא-מוכחת, שאכן כל השטחים הללו היו מעובדים).

אם להוציא מחשבון השטח את הקבוצה הראשונה, יוצא שמחצית שטח החלקות, שאפשר להניח לגביהן שתוצרתן נועדה לשוק הייתה מורכבת מחלקות קטנות, ומחציתן האחרות מחלקות גדולות. בכל 322 הכפרים היו רשומות רק 13 חלקות שכל אחת מהן בת 5,000 דונם, ועוד 137 חלקות ששטחן נע בין 1,000 ל-5,000 דונם. אפשר להניח, שמרבית החלקות הגדולות הללו נמצאה באזורים הדרומיים של הארץ.

צורת הרישום בלוח אינה מאפשרת בחינה חברתית של הכפרים שנסרקו. אי-אפשר להקיש מהקיטוב בגודל החלקות (13 חלקות ששטח כל אחת מהן 5,000 דונם ויותר לעומת 45 אלף חלקות, ששטח כל אחת מהן עד 20 דונם) לגבי חלוקת הריכוז הקרקעי בין המשפחות תושבות הכפרים, שכן לא מצוין כמה חלקות נמצאות ברשות כל אחת מהמשפחות, מהו שיעור השטח המעובד בכלל השטח של החלקות, ואיזה סוג משקים נוהל עליהן.

הסקר שנערך בשנת 1944 ואשר הקיף חמישה כפרים בלבד, מצביע על פיצול פחות קוטבי של החלקות בכפר. לפי סקר זה, 49 אחוזים מהחלקות היו מורכבות מחלקות ששטח כל אחת מהן עד 20 דונם (לעומת 63 אחוזים בסקר 1936). שטח החלקות הגדולות (כל אחת בת 300 דונם ויותר) היה ב-1944 רק 16 אחוזים מכלל השטח של החלקות (לעומת 40 אחוזים בסקר 1936). אבל ספק אם להשוואה בין שני הסקרים יש ערך מעשי בהתחשב בהיקפם השונה לגמרי (322 כפרים ב-1936 וחמישה כפרים ב-1944).

הפלאחים

בשנת 1930 התפרסמו שני דינים וחשבונות בריטיים שהביאו נתונים לגבי משקי הפלאחים – הדו"ח של ג'ונסון-קרוסבי על התנאים הכלכליים של החקלאות, והדו"ח של הופ-סימפסון על הגירה, קרקע והתיישבות בפלשתינה.

בעוד שדו"ח ג'ונסון-קרוסבי שם את הדגש בסיכומי המצב ב-104 הכפרים הערביים שנסקרו, מביא הופ-ג'ונסון תיאור מוחשי יותר של משק הפלאח הממוצע.

לפי הנתונים שהביא הופ-סימפסון, כלל משק הפלאח הממוצע מספר מועט של בהמות עבודה (זוג שוורים, גמל, חמור), כמה כלי עבודה פשוטים (מחרשת מסמר, מעדרים, חבלים וכו') וכן פרה אחת, 20 כבשים ו-30 עזים. שוויו של משק כזה בסוף שנות ה-20 נע בין 30 ל-50 לירות בלבד.

למרות מכשירי העבודה הפשוטים והשימוש בבהמות עבודה, עיבוד הקרקע לא נפל – לדעת האגרונום ד"ר וילקנסקי – מעיבודה על-ידי מכונות, ולפעמים אפילו עלה עליו. אולם גם אם הקרקע הייתה מעובדת כהלכה, ההכנסות של הפלאח ממשקו הדל היו כל כך נמוכות, שבשנים מסיימות לא היה בהן אפילו די לקיים את משפחתו בדוחק, שלא לדבר על רכישת ציוד.

הכנסות הפלאח, כיצרן עצמאי בעל משק דל, היו תלויות במידה מכרעת בתנאי מזג האוויר ובתנודות המחירים בשוק. בסקירתו של הופ-סימפסון מובאת דוגמא, שבהפרש של שנה אחת בלבד ירדו המחירים לטונה של חיטה מ-11 ל-6 לירות; של שעורה – מ-5 ל-3 לירות; ושל דורה - מ-8 ל-4 לירות.

מהנתונים של הופ-סימפסון, המתייחסים למשק פלאחים בשטח של 100 דונמים (76 דונם – דגנים, 18 דונם – עצי פרי, 6 דונם – לא מעובדים), עולה, שב-1930 הסתכמה הכנסתו **השנתית** של הפלאח הממוצע (המחושבת כהפרש בין הכנסות המשק לבין ההוצאות המשקיות) בסך הכל ב-**3.600** לירות (3 לירות ו-600 מיל).

מחישוביהם של ג'ונסון וקרוסבי, שנעשו על בסיס של 104 הכפרים שנסרקו ב-1929, עולה תמונה דומה. לפלאח שגידל גידולי-שדה על שטח של 100 דונם היו הוצאות ייצור (לרבות תשלום לפועל) בסכום של 34 לירות. הכנסתו הממוצעת ממכירת היבול הייתה 51 לירות. לאחר שניכה ממנה את הוצאות הייצור (34 לירות) ואת דמי החכירה בשיעור 30% מהיבול (15 לירות) – נותרו בידיו **שתי לירות** כהכנסה נקייה. במקרה שהפלאח גידל לא רק גידולי שדה אלא גם עצי פרי ומכר מוצרי חלב – הכנסתו הכוללת הייתה 64 לירות, אך לאחר ניכוי הוצאות הייצור, המסים ודמי החכירה, נותרו בידיו הכנסה נקייה של **שמונה לירות** **(**Johnson, Crosbie 1930, pp. 15-18).

אלעזרי-וולקני מביא בספרו "משק הפלאח" חישוב שונה של ההוצאות וההכנסות של משק פלאח מצוי, ששטחו 80-100 דונם, המגדל חיטה, שעורה, דורה ושומשום וכן מחזיק כבשים, מגדל ירקות וכו'. לפי חישוביו, הוצאות המשק (שאינן כוללות דמי חכירה) הסתכמו ב-20 לירות בקירוב. ההכנסות מתוצרת פחות אותו חלק של התוצרת שנוצל לצריכת המשפחה היו 24 לירות. מכאן שההכנסה השנתית נטו מהמשק הייתה **4 לירות**. לכך הוסיף אלעזרי-וולקני הכנסה מעבודה מחוץ למשק בסכום של 12 לירות. והכנסה כוללת זו בסך 16 לירות הייתה אמורה לכסות את ההוצאות לרכישת שמן זית, אורז, סוכר וכן בגדים וציוד למשק ולבית (Elazari-Volcani, 1930. p. 49).

אך בעוד שהפקידים הבריטיים והחוקרים שהוזכרו לעיל חישבו ומצאו שמשק פלאח ממוצע סיכם את שנת העבודה ברווח כלשהו, הרי בפועל, לאחר שמוסיפים לחישובים את

ההוצאות לקיום הצנוע של המשפחה, מסתבר שההכנסות נטו אינן מכסות אפילו את הוצאות הקיום.

ההכנסה הזעומה של הפלאח ממשקו הובילה, בתנאי פלשתינה המנדטורית, להעמקת התהליך של השקיעה בחובות. ג'ונסון וקרוסבי מצאו, שבשנת 1929, לאותם 104 כפרים שנחקרו היה גירעון כולל של 150 אלף לירות, שמשמעותו – **גרעון של 6.600 לירות** בממוצע למשפחה. וכך נתהווה הגירעון:

לוח 17. חשבון הוצאות והכנסות של 104 כפרים, 1929 (באלפי לירות)

הוצאות ייצור ותשלומים	
הוצאות ייצור	205
מסים	82
דמי חכירה לבעלים שמחוץ לכפר	63
ריבית	169
סך הכל הוצאות	519
הכנסות	
הכנסה מחקלאות	799
הכנסה מעבודה לא-חקלאית	113
סך הכל הכנסות	912
הכנסות נטו, הוצאות קיום וגרעון	
הכנסות נטו (הכנסות פחות הוצאות)	כ-400
הוצאות הקיום של המשפחות	כ-550
הגרעון (עודף ההוצאות לקיום על ההכנסות נטו)	**150**

חושב לפי: Johnson, Crosbie, 1930, p. 27

הגירעון בין ההוצאות וההכנסות של הפלאחים אילץ אותם לפנות למלווים בריבית או ללוות מסוחרים על חשבון היבול הבא. לפי מחקר שפורסם ב-1936, למרות שבפלשתינה היה אז בתוקף חוק הריבית העות'מאני, שהגביל את שער הריבית המירבי ל-9%, הרי הריבית שהפלאח היה משלם בפועל הייתה בשיעור שנתי של 40-60 אחוזים.

תלותו של הפלאח בסוחר לצורך קניית זרעים וגרעיני חיטה לקיום המשפחה עד לקציר, אילצה אותו התחייב למכור את היבול במחיר שהסוחר הכתיב. בשנת 1935 קיבל הפלאח בממוצע 5 לירות לטונה חיטה שנמכרה לסוחר, בעוד שבשוק הסיטונאי המחיר נע בין 8.500 ל-9.800 לירות (Horwill 1936, pp. 80-83).

להערכתו של גרנובסקי, עול החובות של משק פלאחים ממוצע היה ב-1930 27 לירות, ותשלום הריבית השנתי היה שמונה לירות. באותה שנה הגיע ההיקף הכולל של חובות הפלאחים לסכום העצום של 314 אלף לירות, שעליו היו חייבים בריבית שנתית של 170 אלף לירות. (להשוואה: ההכנסה השנתית הנקייה של כל הפלאחים מגידולים חקלאיים ומהמקנה הייתה בסך הכל 159 אלף לירות) (גרנובסקי, 1949,ע' 64).

בגלל אי-יכולתם של הפלאחים להתמודד עם עול הריבית והחזרת החובות, הושלכו אלפים מהם לבתי-כלא. מנתונים לגבי אזור חיפה עולה, שבשנת 1929 הובאו לדין 8,700 פלאחים בגלל אי-תשלום חובות; לגבי 8,872 מהם הוצאו צווי עיקול, ואילו לגבי 2,756 – צווי מאסר. בהערכה שבמחוז היו באותה שנה 13,600 משפחות, יוצא שלגבי 56 אחוז מהן הוצאו צווי עיקול או מאסר (Hope Simpson, 1930, p. 70.)

הופ-סימפסון סיכם את המצב האסוני של חובות הפלאחים במלים הבאות:

"לא תהייה זו שום הגזמה לקבוע, שאוכלוסיית הפלאחים כמעמד נתונה במצב חסר-תקווה של פשיטת רגל"(Ibid, p. 69).

בתקופת המנדט נשמרה התלות של הפלאח הזעיר בסוחר, זה שהעניק לפלאח אשראי לקניית זרעים, דשנים וכלים, ואשר הפלאח נאלץ למכור לו את תוצרתו במחירים נמוכים, שהוכתבו על-ידי הסוחר.

אולם עם חדירת הקפיטליזם לכפר התארגנו גם חברות של סוחרים, שעסקו בשיווק תוצרת חקלאית בקנה-מידה גדול. כך הוקמו חברה שעסקה בשיווק תוצרת ליפו; מחסן ירקות בחיפה; שוקי דגים. החברות המסחריות שהוקמו על-ידי סוחרים ובעלי קרקעות גבו מהפלאח 10% מהמחיר כדמי תיווך ולמעשה קיימו מונופול בענפים חקלאיים שונים (ושיץ, 1947,ע' 39-38).

הסוחרים הגדולים ניצלו את הפלאחים לא רק באמצעות גבית דמי התיווך, אלא גם באמצעות הלוואה בריבית גבוהה לתשלום מסים ודמי חכירה, ובאמצעות הכתבת מחירים גבוהים על הזרעים והדשנים ומחירים נמוכים על התוצרת החקלאית. בכך תרמו הסוחרים להתרוששות הפלאחים העצמאיים והאריסים.

עם התפתחות המערכת הבנקאית, גדלה תלותם של הפלאחים באשראי שנתנו הבנקים. הבנקים גבו אומנם שער ריבית נמוך יותר מאשר נושכי-הנשך הכפריים, אולם הם דרשו ערבויות כמו משכון הקרקע וכן חתימות של ערבים בעלי-קרקע. פירושו של דבר, שפלאחים שלא הייתה להם קרקע משלהם ואשר לא יכלו להשיג ערבים, נאלצו לשוב ולפנות למלווים בריבית קצוצה מקרב הסוחרים ובעלי הממון.[64]

התפוררות המושאע

כתוצאה מההשפעה המשולבת של חדירת שיטות עיבוד מודרניות, של התקנות הבריטיות שחייבו רישום בספרי האחוזה, של הקולוניזציה הציונית, ושל תהליכי הקיטוב החברתי בכפר הערבי, התפוררה בהדרגה העדה הכפרית המסורתית (המושאע). ההערכה היא, שבעת הכיבוש הבריטי היו 70% של אדמות הכפרים אדמות העדה, שחולקו בין בני העדה אחת לשנה או לכמה שנים. בשנת 1923 הוערך משקל האדמות שבחזקת העדה – ב-56%, בשנת 1930 – ב-46%, ואילו בשנת 1940 – כ-20% בלבד מהקרקעות הרשומות היו אדמות מושאע (Palestine Royal Commission, p. 219). לפי הערכה אחרת, באמצע שנות ה-40 הייתה שיטת החלוקה מחדש של החלקות נהוגה עדיין ברבע מהקרקע המעובדת בפלשתינה (Warriner, 1948, p. 67).

כך או אחרת, ברור שבמשך 80 השנים שחלפו מאז החליט השלטון העות'מאני על מכירת קרקעות ודרבן בכך את הבעלות (או החזקה) הגדולה על הקרקע ועד לסופה של תקופת המנדט הבריטי, נהרס בהדרגה המבנה החברתי-עדתי של הכפר הערבי, שהיה מבוסס על חזקה עדתית על הקרקע ועל חלוקה מחדש תקופתית של החלקות בין המשפחות. ברם, הרס העדה הכפרית (המושאע) לא חיסל לחלוטין את הפיצול בבעלות ובמשקים. כאשר נקבעה הבעלות על החלקות, היא נקבעה על-פי המצב ששרר באותו זמן, ופירושו-של-דבר, שאם אדמות הכפר היו מפוצלות בין הפלאחים, הרי גם הבעלות שנרשמה בספרי האחוזה הייתה מפוצלת. יתר-על-כן, נותרו חלקות רבות, שלגביהן הייתה תביעת בעלות מצד מספר משפחות.

הסקר שנערך בשנת 1944 ב-5 כפרים ערביים (ואשר הוזכר כבר לעיל) הראה, שלכל חלקה היו במוצע 2 עד 4 בעלים, וכי כל משק הורכב מכמה חלקות. פירוש הדבר, שבאותם כפרים שנסרקו, טרם הובילה הבעלות הפרטית לריכוז קפיטליסטי, היא נשאה עדיין חותם ברור של מה שהיה צורת הארגון של המושאע. מאלפים הנתונים לגבי פיצול המשקים החקלאיים, שהיו מורכבים מכמה חלקות.

[64] ושיץ מביא בספרו דוגמאות לריכוז ההלוואות מהבנקים בידי הפלאחים העשירים, כך, למשל, היה מקרה בשנת 1937, שבו שלושת עשירי הכפר קיבלו הלוואה לקניית זרעים בסכום של 300 לירות, ואילו כל יתר תושבי הכפר קיבלו יחד רק 200 לירות. בנק המשכנתאות החקלאי העניק אשראי בעיקר לפרדסנים העשירים. וכך סיכם ושיץ: "אך מובן, שהראוי לאשראי הקפיטליסטי הוא הפלאח העשיר, ועל-ידי כך מתגברת שוב הדיפרנציאציה שבכפר" (ושיץ, 1947, ע' 63).

בחמישה הכפרים שנסקרו היו 403 משקים, ששטחם הכולל היה 27 אלף דונם. 30% היו משקים זעירים, ששטחם עד 20 דונם כל אחד; 40% מהמשקים היו משקים קטנים, ששטחם בין 21 ו-80 דונם כל אחד; ואילו 30% הנותרים, שטח כל אחד מהם היה 80 דונם ומעלה. 403 המשקים היו מפוצלים ל-4,000 חלקות, כלומר: כל משק השתרע בממוצע, על 10 חלקות נפרדות. פיצול המשקים לחלקות תפס גם גבי משקים קטנים וזעירים, וגם לגבי משקים המשתרעים על שטח כולל של 120 דונם ויותר. יתר-על-כך, ככל שהמשק גדול יותר מבחינת שטחו, כן גדל מספר החלקות הממוצע למשק: במשקים הגדולים, ששטח כל אחד מהם עולה על 121 דונם, מספר החלקות הממוצע למשק הוא 20. (Survey of Social and Economic Conditions in Arab Villages, 1944 (Survey 1946, vol. I. P. 227)

פיצול החלקות עומד בסתירה לריכוזיות משקית, שהיא תנאי הכרחי למודרניזציה של החקלאות ולהתפתחות יחסי-הייצור הקפיטליסטיים בקנה-מידה רחב, וגם תוצאה שלהם.

התפוררות המושאע וקביעת הבעלות על הקרקע הפכו את הקרקע – שהייתה גם קודם לכן בחזקת הפלאחים כחוכרים – לרכוש פרטי, לסחורה. בניגוד למצב במסגרת המושאע, שם לא הייתה למעבד זכות למכור או למשכן חלקה מסוימת, אלא רק את זכותו לחלקה במוסגרת החלוקה התקופתית, הרי כבעלים פרטיים רשאי היה הפלאח גם למוכרה או למשכנה , כלומר – גם להפסידה.

הפלאח בעל החלקה הקטנה, שהיה עליו לשלם את המיסים בכסף מזומן, היה חייב לייצר לשוק, וממילא נקלע לתחרות עם יצרנים אחרים. תחרות זו דרבנה את חדירתם של שיטות עיבוד חדשות, של השימוש בדשנים ושל כלים מכאניים (טרקטורים . אך כדי לרכוש כלים חדישים, זרעים משובחים ודשנים נחוץ היה כסף, לכן, הראשונים שהחלו להשתמש בכלים החדשים היו הפלאחים האמידים, אשר בעקבות המודרניזציה של משקם הגדילו את עושרם. לעומתם, הפלאח הקטן שקע בחובות ואיבד את חלקתו, או שנאלץ למכור חלק מאדמתו, ולהמשיך לנהל משק על החלק הנותר. כתוצאה מתהליך זה, החלה להתהוות בכפר הערבי שכבה של בעלי-משקים קפיטליסטיים שהעסיקו פועלים שכירים, ולעומתה גדל מספרם של הפלאחים חסרי הקרקע ומעוטי הקרקע, שנאלצו לעבוד כשכירים.

הקיטוב המעמדי בכפר הערבי שהוביל להתפוררות העדה הכפרית (המושאע) היה ביטוי להתפתחות קפיטליסטית בתוך הכפר עצמו. והדברים אמורים לא רק בהפיכת חלק מהפלאחים לפועלים שכירים בפרדסים ובערים. הכפר הערבי עצמו פיתח יחסים מעין קפיטליסטיים. בשנות ה-30 נהגו פלאחים-אריסים, ששטח אדמתם עלה על 120-150 דונם, לגייס עובדים (שכונו 'חראתים'), ואלה היו מעבדים את השטח תמורת רבע מהיבול. היה עליהם לשלם לאריס – בעל המשק – 3/4 מהיבול, ונוסף לכך את חלקם במסים השונים ובדמי החכירה. אריס שהעסיק חראת היה מין קפיטליסט זעיר, שכן הוא היה חוכר הקרקע והבעלים של מכשירי הייצור (המחרשה, בהמות עבודה וכו'). יחד עם זאת עדיין נוצל החראת, בדרך-כלל, בשיטות הישנות. החראת היה למעשה אריס-משנה, שעיבד את החלקה שהועמדה לרשותו לא תמורת שכר-עבודה, אלא תמורת חלק קטן מהיבול. הכנסת החראת הייתה תלויה לא בזמן העבודה שהשקיע, אלא ביבול, ולכן הוא לא היה פועל שכיר.

הקיטוב החברתי-מעמדי

התפתחות הכפר הערבי בתקופת המנדט עמדה בסימן החרפת הקיטוב החברתי; בסימן התרוששות הפלאחים מחד גיסא, והתעשרות בעלי-הקרקעות ובעלי-הממון מאידך גיסא. אולם השאלה היא, אם העמקת הקיטוב החברתי הייתה במסגרת היחסים האגרריים הישנים, או שהיא גרמה להתהוותם של ניגודים מעמדיים חדשים, הווה אומר קפיטליסטיים. כדי לענות על שאלה זו יש לבחון שני היבטים עיקריים: האחד, בידי איזו שכבה נצבר הממון (ההון); והשני, באיזו מידה נפוצה בכפר העבודה השכירה.

הצבר ההון (בצורתו הממונית או בצורת אמצעי-ייצור, קרקע ורכוש) בכפר הערבי התבסס, כפי שצוין לעיל, על המשך הניצול המסורתי באמצעות דמי החכירה, גביית מסים, נשיכת נשך, הכתבת מחירים. יחד עם זאת הופיעו גם מקורות נוספים, ובכלל זאת הכנסות ממכירת קרקעות למוסדות ציוניים ולחברות הון, וניצול העבודה השכירה. השכבה החברתית שריכזה בידיה את מרבית הממון שנצבר מהמקורות הנ"ל הייתה – בתנאי פלשתינה

המנדטורית – **שכבת הבעלים על שטחי קרקע נרחבים**, שכללה גם סוחרים ובעלי-ממון אמידים שחיו בערים או אפילו בארצות השכנות. בעלי-הקרקעות והסוחרים הללו הם שגבו את דמי החכירה מהאריסים, הם שהיו גם חוכרי המסים, הם שנתנו הלוואות בריבית קצוצה, הם שמכרו מקרקעותיהם, והם גם שהיו בעלי הפרדסים ובעלי המפעלים לעיבוד תוצרת חקלאית. פירושו-של-דבר, ששכבת בעלי-הקרקעות הגדולים צברה את הונה הן מניצול הפלאחים (כאריסים, כחייבי מס, כמלווים, כמוכרים וכקונים) והן מניצול הפועלים השכירים בפרדסים ובמשקים הגדולים.

המיוחד בהתפתחות יחסי-הייצור בכפר הערבי בפלשתינה היה, שהמעמד השליט הישן שנתגבש בתנאי אופן הייצור המבוסס על משקי איכרים, גם שימר את היחסים האגראריים הישנים (כל עוד היה יכול), וגם השתלב ביחסים הקפיטליסטיים בהקימו משקים חקלאיים (מטעים וכו'), המבוססים על עבודה שכירה. מצב זה יצר רקע לא-נוח להתפתחות בורגנות ערבית חדשה, שלא נמנתה על המשפחות העשירות והוותיקות, ושמתבססת על משקים קפיטליסטיים מודרניים ועל ניצול עבודה שכירה, והפיכתה לנושאת המהפך הכלכלי-חברתי.

הקיטוב החברתי בתוך הכפר, שהתרחש על רקע התפוררות העדה הכפרית (המושאע) אכן הוביל להיווצרותה של שכבת עשירים חדשה. שכבה זו, שיצאה מקרב הפלאחים, הגדילה את המשק שהיא ניהלה תוך השתלטות על חלקותיהם של הפלאחים השכנים או על-ידי חכירת חלקות מידי בעלי הקרקע. העשירים החדשים הללו, שהעסיקו חראתים או פועלים שכירים, היו גורם קפיטליסטי, אך מבחינת כמות ההון שנצבר בידיהם, הם לא יכלו להתמודד עם הסוחרים והמלווים בריבית, שריכזו בידיהם את הרכוש ואת הממון.

בכפר הערבי בפלשתינה המנדטורית התפתחו, איפוא, בהדרגה שש שכבות חברתיות:

הפרדסנים ובעלי המשקים הקפיטליסטיים הגדולים;

בעלי הקרקע, שהחכירו את האדמות שברשותם לפלאחים-אריסים, ואשר רק במקרים מעטים ניהלו בעצמם משקים חקלאיים;

הפלאחים העצמאיים, שניהלו משק משלהם על קרקע שבבעלותם, או שהייתה בחזקתם כחברי העדה הכפרית, ואשר נזקקו לרוב לעזרת חראת אחד או כמה חראתים;

הפלאחים האריסים, החוכרים חלקות מבעלי הקרקע ומנהלים עליהן משקים עצמאיים תמורת תשלום דמי חכירה (דמי אריסות) בגובה של כחמישית מהיבול;

החראתים, שהיו חסרי משק (חסרי בהמות וכלי עבודה), ואשר עבדו במשקי הפלאחים תמורת רבע מהיבול;

הפועלים החקלאיים השכירים, שעבדו בפרדסים או במשקים גדולים.

במצב שבו רוב מעבדי הקרקע הערבים (להוציא את ענף הפרדסנות) הם יצרנים קטנים המנהלים משקים על חלקותיהם או על חלקות חכורות, ולא פועלים שכירים, המעמד בעל הכוח וההשפעה נשאר עדיין המעמד השליט הישן, כדי שהקפיטליסטים הכפריים יהפכו למעמד השליט, היה עליהם לגבור מבחינה כלכלית-חברתית על המעמד השליט הישן או להטמיעו בקרבם, ובתקופת המנדט הבריטי תהליך זה היה עדיין בראשיתו.

מכאן ניתן להגיע למסקנה **שהסתירה המעמדית היסודית** בכפר הערבי בתקופת המנדט הייתה עדיין הסתירה בין השכבה השלטת הישנה, שהייתה מורכבת מבעלי-הקרקעות (שגרו בעיר או בכפר), מהסוחרים ומהמלווים בריבית, לבין המוני הפלאחים, שניהלו משק חקלאי קטן כעצמאים, כאריסים או כחראתים. הסתירה החברתית החדשה בין בעלי-ההון המנהלים משק קפיטליסטי לבין הפועל השכיר החקלאי הופיעה כבר, אך עדיין לא הייתה הסתירה היסודית.

למצב דברים זה היו השלכות רבות בתחום החברתי והמדיני. המשך קיומה של הסתירה המעמדית היסודית הישנה ביטא פיגור כלכלי-חברתי של הכפר הערבי ביחס לערים וביחס לחקלאות היהודית, שהתבססה על ייצור גדול תוך שימוש במכונות ובשיטות ארגון מודרניות. פיגור זה גרם לכך, שגם ההנהגה המדינית-הציבורית בקרב האוכלוסייה הערבית נשארה בידיהן של המשפחות המיוחסות, בעלות הקרקעות והממון.

מבנה חברתי זה גם מסביר, מדוע קניית הקרקעות על-ידי המוסדות הציוניים וחברות השקעה פרטיות וציבוריות עוררה זעם עממי רחב בקרב הפלאחים הערבים, ומדוע פלאחים אלה היו מוכנים להיאבק נגד מכירת הקרקעות על-ידי בעלי-הקרקעות.

בתנאים של משק קפיטליסטי, בעלי הקרקע או בעלי החזקה עליה כחוכרים הם בעלי-ההון, אשר מעסיקים פועלים שכירים. כאשר הקרקע נמכרת והחווה הקפיטליסטית חדלה להתקיים – מפטרים את הפועלים. פועל שכיר, שחדלים להעסיק אותו במקום עבודה אחד, מחפש מקום עבודה אחר. אך לגביו פיטורים אינם נישול ממשק שלו; הוא נושל כבר קודם-לכן, שעה שחדל להיות בעל משק ונאלץ לצאת לשוק העבודה השכירה. לעומת זאת, בתנאים של חקלאות המבוססת בעיקרה על משקים זעירים של פלאחים, העברת הבעלות על הקרקע לידי חברות ציוניות וחברות פרטיות אחרות פירושה היה – **נישול היצרן הקטן** והפקעת זכותו להמשיך ולנהל את משקו. אומנם, מבחינה חוקית, לא הפלאח-האריס היה בעל הקרקע, אלא מי שהקרקע רשומה על שמו. אבל לגבי הפלאח-האריס החלקה הייתה **שלו** מבחינה זו, שהוא ומשפחתו עיבדו אותה במשך שנים (וגם דורות) שהוא הקים עליה משק, שהוא חי ממנה, שהכנסתו לא הייתה בצורת שכר, אלא בצורת החלק מהיבול שנותר ברשותו.

גרנובסקי היטיב לתאר את תפישתו של האריס הערבי את עצמו: האריס ישב על הקרקע כל ימי חייו, זכות העיבוד הועברה אליו בירושה, האריסות לא הייתה מבוססת על חוזה חתום ולא הייתה מוגבלת בזמן, ואילו דמי האריסות נתפשו בעיניו כעוד סוג של מס שמוטל עליו. לכן, מסכם גרנובסקי, ראה עצמו האריס **פלאח היושב על אדמתו ומנהל את משקו (**גרנובסקי, 1949, ע' 281).

תהליך הקולוניזציה הציונית לא היה בעל משמעות חברתית זהה לתהליכים שהתפתחו בתוך הכפר הערבי. תהליך חדירת יחסי-הייצור הקפיטליסטיים לכפר הערבי בתקופת המנדט היה בראשיתו והתנהל באיטיות, וכפי שהצבענו לעיל הוא לא גרם עדיין לנישול המוני של פלאחים ערבים על-ידי בעלי קרקעות ערבים. אלה האחרונים העדיפו להמשיך ולגרוף הכנסות מדמי החכירה ומיתר התשלומים של האריסים, שהיו יצרנים קטנים בעלי משק עצמאי (גם כאשר הם חכרו קרקע ושכרו כלי עבודה). לעומת זאת, כאשר נמכרה חלקת קרקע למוסד ציוני וזה האחרון היתנה את הרכישה בסילוק הפלאחים מהקרקע – המחאה החברתית נגד הנישול קיבלה בכורח הנסיבות אופי של מחאה לאומית, של מחאה לנוכח מה שנתפש באופן טבעי כטרגדיה של נישול פלאחים ערבים, כדי ליישב במקומם חקלאים יהודים.

מכאן שההרכב החברתי של הכפר הערבי יצר באופן אובייקטיבי מצב, שבו הפלאחים הערבים ובעיקר האריסים, הם שהיוו את השכבה החברתית שהתקוממה נגד הנישול שליווה את הקולוניזציה הציונית. אמנם גם המשפחות הערביות העשירות שילמו מס-שפתיים למחאה נגד הקולוניזציה אבל זה לא הפריע להן להמשיך ולמכור קרקעות שהיו ברשותן. לעומת זאת, לגבי הפלאחים-האריסים היה המאבק נגד הנישול גם מאבק להגנה על עצם קיומם כיצרנים קטנים. וכאן יש להביא בחשבון, שהקולוניזציה הציונית הרעה את מצב הפלאחים גם בכך, שהיא גרמה להאמרת מחירי הקרקע והרחיקה עוד יותר את אפשרותם לרכוש חלקת קרקע.

המערכה שניהלו הפלאחים הערבים נגד נישולם מהקרקע ונגד הערעור על עצם קיומם הלאומי הייתה קשה וממושכת, שכן מפעל הקולוניזציה היהודית נשען על הגיבוי של הממשל הבריטי בפלשתינה. המאבקים של הפלאחים נגד הנישול באזורי עפולה, חדרה, בית שאן, קיסריה, ירושלים ועוד נגעו בעיקר לשטחי קרקע שנרכשו על-ידי מוסדות ציוניים והון פרטי, אך הופנו במידה מסוימת גם נגד בעלי-קרקעות ערבים ונגד העשירים הכפריים החדשים. המאבקים, שכללו הפגנות במסגדים, תפיסה בכוח של שטחים, העלאת עדרים על קרקע שהופקעה, חריש וזריעה ללא רשות, ניסיון לקבוע עובדות לגבי המשך השימוש באדמות העדה הכפרית, פניות לבתי משפט בענייני קרקעות, ועד לשביתה הכללית, שהוכרזה בשנת 1936 – לא מנעו את המשך הקולוניזציה והנישול, אך בכל זאת אילצו את הממשלה הבריטית התחשב גם בגורם זה בבואה לעצב את מדיניותה.

מאבק הפלאחים נגד הנישול היה שילוב של מאבק לאומי ושל מאבק של יצרנים קטנים נגד הרס בסיסם הכלכלי בעקבות חדירת ההון הקולוניאלי והמקומי והמעבר של המשק החקלאי לפסים קפיטליסטיים. חשיבותו של מאבק זה נמדדת לא רק כניסיון לבלום את ההתפתחות הקפיטליסטית, אלא בתרומתו להעלאת רמת ההכרה ונכונות הפעולה של

שכבות עממיות רחבות, שנפגעו מהשלטון הזר ומהקולוניזציה שהוא נתן לה חסות, וכן מהקיטוב החברתי בכפר עצמו.

הקפיטליזם "פותר" את השאלה של תיעוש החקלאות ועודף האוכלוסייה האגרארית בדרך של נישול, ריכוז קרקעות והון והפיכת היצרנים הקטנים (הפלאחים) לפועלים שכירים. "פתרון" זה אינו מבטל את הניגודים המעמדיים בכפר, אלא מציב במקום הסתירות המעמדיות הישנות סתירות מעמדיות חדשות, וגורם לגידולו של מעמד הפועלים השכירים.

ייתכן פתרון אחר של השאלה האגררית, והוא הקמת משקים גדולים וממוכנים על יסוד התאגדות של האיכרים במסגרות קואופרטיביות, אולם התנאי לפתרון כזה הוא העדר קולוניזציה זרה וקיום שלטון דמוקרטי, החותר לתמורות חברתיות. שימור הפיצול של הקרקעות והמשק הזעיר לאורך זמן פירושו גם שימור של אופן הייצור המבוסס על משקי איכרים ועל שיטות עיבוד מסורתיות וכלים מסורתיים. השאלה היא, כיצד מתבצעים הריכוז של הקרקע והאינטנסיפיקציה של המשק החקלאי, ומיהי השכבה החברתית, הנושאת את התהליך החברתי-כלכלי הזה.

א. בונה קבע במחקר שפרסם ב-1944, כי ההבדל היסודי בין המשק של המתיישב האירופי (הכוונה למתיישב היהודי שהיגר מאירופה) בפלשתינה לבין משק הפלאח הערבי הוא בהון שהושקע בו: בעוד שבמשק מהטיפוס האירופי הושקע בממוצע הון של כ-400 לירות, הרי במשק הפלאח הושקעו בממוצע 70 לירות בלבד (בונה, 1944, ע' 74).

המשק החקלאי האירופי (היהודי) היה יכול, על בסיס ההון שהושקע בו, להשתמש בהרחבה במכונות, בדשנים, בזנים משובחים של גידולים ושל הבמות, ועל יסוד זה לשפר גם את שיטות העיבוד ולהשיג פריון גבוה של הייצור. המשק הקטן של הפלאח היה זקוק – להערכת בונה – ל-150-200 לירות נוספות של הון מושקע כדי להגיע למודרניזציה. אך מנין יכול היה לבוא ההון למימון ההשקעות הללו? בעלי-הקרקע המסורתיים לא גילו עניין בהשקעות, שכן הם הגדילו את עושרם בשיטות הניצול הישנות. הקפיטליסטים, כאשר השקיעו בפיתוח החקלאות, ביססו אותה לא על המשק הזעיר, אלא על העבודה השכירה, ולכן היו מתחרים למשקי הפלאחים וגרמו להתרוששותם.

בכפר הערבי בפלשתינה המנדטורית היה אופן הייצור המבוסס על משקי איכרים בתהליך של שקיעה עקב ההשפעה המשולבת של חדירת הקפיטליזם ושל תהליך הקולוניזציה הציונית. משטר זה, שגרם להתרוששותם המהירה של הפלאחים, יצר ניגודים מעמדיים חריפים והוליד את התופעה, שמצד אחד היו שטחי קרקע גדולים הראויים לעיבוד ואינם מעובדים, ומצד שני היו המוני פלאחים מחוסרי-קרקע ומעוטי-קרקע, שלא יכלו לחיות מהמשקים שהם ניהלו, ונאלצו לחפש עבודה נוספת. כדי לפתור את הסתירות המעמדיות הישנות והחדשות בדרך דמוקרטית לטובת המוני הפלאחים, הייתה נחוצה תמורה חברתית-מדינית יסודית, שבפלשתינה המנדטורית עדיין לא הבשילו התנאים המוקדמים שלה.[65]

6.5 המשקים החקלאיים היהודיים

משקל היהודים שגרו בכפר עלה מ-14% מכלל היהודים בפלשתינה בשנת 1914 ל-25% בשנת 1944 (גרץ אהרון, 1945, ע' 11). אולם בכל מקרה, היה זה מיעוט: רוב האוכלוסייה היהודית היה עירוני. מבחינה זו לא הייתה ליישובים החקלאיים היהודיים אותה משמעות כלכלית-חברתית מכרעת לגבי האוכלוסייה היהודית כמו לכפרים הערביים, שבהם חיה מרבית האוכלוסייה, לגבי האוכלוסייה הערבית.

מספר היישובים החקלאיים היהודיים (להוציא מוסדות חינוך) גדל מ-35 ישובים שבהם חיו 12 אלף איש ב-1914 ל-315 ישובים שבהם חיו 108 אלף איש ב-1948. היישובים

---

[65] המפלגה הקומוניסטית הפלשתינאית הגדירה בוועידתה העשירית (1946) את דרישותיה העיקריות לשיפור מצב הפלאחים הערבים: "מורטוריום של חובות הפלאח והאריס; חוק להגנת האריס מפני נישול; הקמת בנק ממשלתי למתן אשראי זול ולתקופה ארוכה לפלאח; חלוקת אדמות הממשלה למחוסרי קרקע; אספקת מכונות חקלאיות, זבל כימי, זרעים וכו'; העברת מפעלי השקאה, שיפור מצב הבריאות והמצב הסניטרי על-ידי בנין כבישים, ביוב, פתיחת מרפאות ובתי-חולים; שיפור מצב השיכון" (וילנר, 1946,ע' 29).

החקלאיים ב-1948 כללו: 34 מושבות, שבהן חיו 24 אלף איש; 104 מושבים, שבהם חיו 30 אלף איש; 177 קיבוצים, שבהם חיו 54 אלף איש (האנציקלופדיה העברית, כ' ו', ע' 690).

בתקופת המנדט הבריטי התפתחו המשקים החקלאיים שבבעלותם יהודים בשני כיוונים, שנצטיירו כבר בשלהי התקופה העות'מאנית. הכיוון האחד, שהיה הדומיננטי בתקופה המוקדמת, היה הקמת משקי איכרים פרטיים במסגרת מושבות, והכיוון השני - משקים חקלאיים קואופרטיביים.

משקי האיכרים הפרטיים, שהיו אופייניים למושבות על אדמת פיק"א (רוטשילד), היו צורה של השתלבות במשק החקלאי המסורתי. למשקים הללו הייתה אופיינית העסקת חראתים ופועלים ערבים. תיאור של המצב בסוף שנות ה-20 בחמש מושבות הפלחה בגליל התחתון, שייסדה יק"א, מבטא השתלבות זו:

"הפלאח העברי **שאף לתנאים ושיטת עבודה הנהוגים באחוזה** ויהא אפילו באחוזה קטנה - ואת משקו הזעיר שברשותו היו לכל היותר 300 דונם אדמת פלחה, **עיבדה בעיקר משפחת החראת הערבי.** וברור שמשק פלחה זעיר – ויהא מזוין בתקציב הברון - **אין בכוחו לכלכל שתי משפחות**, גם אם האחת מנוצלת ניצול מכסימלי...

"השיטה של העסקת חרתים במושבות הפלחה הייתה מקובלת בכל המושבות; אומנם לא כל האיכרים העסיקו חראתים שגרו עם משפחותיהם בחצרותיהם, כנהוג בזיכרון יעקב, למשל. היו שהעסיקו פועלים ערביים שכירים שנתיים ושכירי יום ונמצאו גם **איכרים בודדים יוצאים מן הכלל** שבים העבודה הזולה, העסיקו הם **פועלים עבריים** קבועים" (ההדגשות שלי – ת.ג.) ("הפועל הצעיר", מס' 23, מרס 1933).

במושגים של משקי פלחה, כפי שניהלו אותם איכרים, משק של 300 דונם היה "משק זעיר", משום שהיה מבוסס על חקלאות בעל, והעיבוד נעשה בשיטות שהיו נהוגות במשקי הפלאחים שגידלו דגנים. העסקת החראת הערבי הייתה אך היא מסימני ההיכר של משק הפלאח הערבי.

אולם בחלוף השנים הפכה צורת משק זו שולית, בעוד שהמשקים החקלאיים אשר הוקמו על קרקע שרכשו המוסדות הציוניים, צוידו במכונות ובסידורי השקיה ונוהלו בשיטות אגרוטכניות מתקדמות – הם שהפכו הדומיננטיים. בהמשך לתהליך זה, חל במושבות תהליך של עיור, וחלקן הפכו בהדרגה ישובים עירוניים.

אם בשנת 1927 59% מהמפרנסים היהודים שהתגוררו בישובים החקלאיים התפרנסו מחקלאות, הרי בראשית שנות ה-40, מבין המפרנסים שהתגוררו ביישובים החקלאיים היהודיים, רק 43% התקיימו מחקלאות. יתר המפרנסים עבדו בתעשייה ובמלאכה (16%), בבניין (5%), בהובלה ובתחבורה (3%), בכספים, במסחר, במקצועות חופשיים ובפקידות (33%) (גרץ, 1945,ע"ע 24-26).

מבחינת שיטות העיבוד והיקף הבעלות או החזקה על הקרקע, חל בתקופת המנדט שינוי מהותי: היישובים החקלאיים היהודיים שהוקמו בסוף התקופה העות'מאנית היו ברובם משקי בעל או משקי מטעים, ואילו היישובים שהוקמו בתקופת המנדט התבססו יותר על חקלאות שלחין (השקיה) ועל משק מעורב. שטחי השלחין במשקים הקואופרטיביים (ההתיישבות העובדת) גדלו מ-12 אלף דונם ב-1929 ל-106 אלף דונם ב-1945 (הורוביץ, 1954, ע' 78, 120). כתוצאה מתהליך זה הצטמצם השטח של יחידת המשק החקלאי: בעוד שמשק הפלחה המסורתי השתרע על כמה מאות דונמים, הרי משק הדרים ממוצע השתרע על 50-20 דונמים; משק מעורב – על 23-25 דונם, ובשנות ה-40 ירד שטח ממוצע זה אפילו עד 10-20 דונם (גרנובסקי, 1949,ע' 251).

המגמה של ירידה בשטח החלקה הממוצעת כתוצאה מגידול פריון הייצור החקלאי לא ביטלה את המשקים הגדולים, כשם שהיא לא ביטלה את קיומם של משקי העזר בקרבת הערים. לפי מיפקד החקלאות היהודית שנערך ב-1927, נימנו 530 נחלות אישיות של איכרים יהודיים, ששטח כל אחת מהן היה 200 דונמים ומעלה. כעבור 14 שנה, במיפקד שנערך ב-1941/42 נמצאו עדיין 434 נחלות אישיות, ששטח כל אחת מהן עלה על 200 דונמים (גרץ, 1945,ע' 25). אחד מבעלי הקרקע הגדולים בשנות ה-20 היה יהודה אלחדף, אשר "הפך להיות לפיאודל של יסוד המעלה: הוא עיבד חלק מאחוזתו על-ידי אריסים ערביים בלבד, חי מן ההכנסות בבית נאה בן 6 חדרים, רפתים וארבעה מחסנים" (שאמה. 1980, ע' 226).

בדרך כלל מקובל לשים את הדגש בתיאור מבנה החקלאות היהודית בתקופה שקדמה להקמת מדינת ישראל על החקלאות השיתופית. אולם הנתונים מורים, שרוב החקלאות היה דווקא פרטי. לפי נתוני **הסוכנות היהודית**, מנתה החקלאות היהודית בסוף 1945, **20 אלף משקים חקלאיים**, מהם: 9,000 משקים (או 45%) היו משקים פרטיים; 6,000 יחידות משקים (או 30%) נכללו ביישובים השיתופיים; ונוסף לכך היו 5,000 משקי עזר של פועלים (25% מכלל המשקים) (Statistical Handbook. p.144).

כאשר מפחיתים את משקי העזר מכלל המשקים מסתבר, שהחקלאות היהודית הייתה מורכבת מ-60% משקים פרטיים ו-40% משקים שיתופיים. רוב המשקים הפרטיים וכן המשקים השיתופים שלא התבססו על עבודה שכירה שימרו צורות קפיטליסטיות לא מפותחות. למעשה, רק ענף ההדרים היה ברמה קפיטליסטית מפותחת ונוהל בשיטה קולוניאלית; הבעלים היו לעתים קרובות "בעלים נעדרים" שהתגוררו בערים או בחו"ל, או חברות ומוסדות, ואילו העיבוד נעשה בעיקר על-ידי פועלים שכירים. לעומת זאת, המשקים החקלאיים האחרים נוהלו בידי בעליהם או בידי חברי הקואופרטיבים, תוך שימוש מצומצם בכוח-עבודה שכיר.

בשנת 1945 נמנו בחקלאות 7,000 איכרים; 5,800 חברי מושבי עובדים; 7,500 חברי קיבוצים ו-400 אגרונומים ועובדים עצמאיים אחרים; סך הכל – 20,700 בעלי משקים וחברי קואופרטיבים יצרניים. מספר השכירים היהודים בחקלאות היה אז רק 3,300 (או 14% בלבד מכלל המועסקים), ובכללם 2,500 פועלים שכירים ו-800 פקידים ובעלי מקצועות אחרים ("עלון סטטיסטי של הסוכנות היהודית לא"י", כ' 1, חוברות 7-12, 1946).

המצב היה שונה במושבות ובמושבים, שהורכבו ממשקים קפיטליסטיים והעסיקו עבודה שכירה. לאחר שנוציא מהנתון בדבר המפרנסים במושבות ובמושבים את עקרות הבית, הרי החלוקה החברתית-מעמדית במושבות ובמושבים הייתה כדלקמן: 7% מהמפרנסים היו בעלי פרדסים ו-36% היו בעלי משק מעורב; לעומתם – 41% היו פועלים שכירים ו-16% היו בני נוער. במילים אחרות, השכירים היוו כבר בשנות ה-40 57% מהמועסקים במושבות ובמושבים, בעוד שבעלי הפרדסים והמשקים – 43% (גרץ, 1945 ע' 26). מכאן שבמושבות נוהלו המשקים בצורה קפיטליסטית, אם כי שיעור העבודה השכירה (בערך שכיר אחד על כל בעל משק) היה עדיין נמוך. משקלם הנמוך של השכירים היהודים בחקלאות בכלל העיד על רמה נמוכה של הצבר ההון בחקלאות ועל השפעת רמת ההחברה הנמוכה בחקלאות המסורתית הערבית גם על החקלאות היהודית. מצב זה עמד בניגוד למצב בתעשייה ובבנייה, שם היוו השכירים בשנת 1945 75% ו-97% בהתאמה מכלל המועסקים היהודים ("עלון סטטיסטי", כ' 1, 1946).

חוקיות הייצור הקפיטליסטי פעלה בכיוון של תמורות בחקלאות, של מעבר ענף זה לניהול קפיטליסטי מובהק, כלומר ניצול עבודה שכירה[66]. התפתחות זו מעידה על כך, שהצורות הקואופרטיביות של הייצור החקלאי, שהתבססו על עבודה עצמית (קיבוצים, מושבים), יכלו להתקיים בצורתן הראשונית רק תקופה היסטורית מסוימת – כל עוד הקיטוב החברתי הקפיטליסטי לא הגיע גם אליהן. בטווח היסטורי, אין משק קפיטליסטי יכול להתפתח אלא אם הוא מתבסס על עבודה שכירה ומנהיג שיטות עבודה תעשייתיות. לכן, בפרדסים לא חל שינוי בארגון העבודה – הם אורגנו מלכתחילה על יסוד קפיטליסטי מפותח; ואילו במושבים ובקיבוצים מתחולל מעבר מעבודה עצמית לעבודה שכירה, מקואופרציה להפרטה.

החקלאות היהודית הפרטית הייתה ביסודה חקלאות קטנה ובינונית, גם כאשר העסיקה פועלים שכירים. לפי מיפקד החקלאות היהודית, שנעשה בשנת 1941/42, נימנו בחקלאות היהודית הפרטית 8,800 משקים אינדיווידואליים, ש-6 אלפים מהם עובדו על-ידי בעליהם ואילו 2,800 עובדו בעזרת פועלים שכירים, יהודים וערבים (Statistical Handbook. p.144).

[66] בשנים שחלפו מאז תמה תקופת המנדט הבריטי התמידה המגמה של העסקת פועלים שכירים בחקלאות, אם כי זהותם השתנתה בהתאם לנסיבות. בשלב הראשון התרחב ניצול כוח העבודה המקומי – פועלים ערבים-ישראלים ופועלים מעיירות הפיתוח; בשלב שני – פועלים פלסטינים מהשטחים הכבושים; ובשלב השלישי – פועלים תאילנדים.

החקלאים היהודים הפרטיים התיישבו על הקרקע כבעלי-הון זעירים ובינוניים, שחיפשו תמורה הולמת להשקעותיהם. בשנות ה-20 וה-30 פנו בעלי-ההון לחקלאות שכן בפרדסים היה אפשר להעסיק פועלים שכירים, לנהל משק מודרני ולהגיע לרווחים נאים.

תיאור מפורט למדי של החקלאות היהודית הפרטית מצוי בספרו של **בצלאל עמיקם**. מהתיאור עולה, שההתיישבות הפרטית (מושבות ומושבים) אורגנה וזכתה לגיבוי הן מצד המוסדות הציוניים, והן מצד חברות השקעה. בין החברות הפרטיות שתמכו בהתיישבות זו – **החברה הכלכלית לפלשתינה** .P.E.C שמרכזה היה בארה"ב; **נאמנות קרן עזרה**; קבוצות של בעלי-הון מחו"ל, כמו משפחות סאקר, מאירס וזיו מלונדון, וקבוצות יהודים אמידים מגרמניה בראשותו של וארבורג (עמיקם, 1980, ע' 122).

מוסדות ציוניים בשיתוף עם חברות המשקיעים הללו החליטו ב-1930 לזרז מפעל התיישבות שכונה "**מפעל האלף**", ואשר אמור להוכיח, "שהעבודה השכירה תשמש יסוד בריא וכלכלי של המשק" (שם, ע' 123). קנה המידה העיקרי לשילובו של מהגר יהודי במפעל האלף היה – האמצעים הכספיים של המועמד, וכן ניסיונו בחקלאות, כשירותו לעבודה פיסית וסיכוייו למצוא עבודה בשכר תקופה של 6-5 שנים (שם, שם). במילים אחרות: יכלו להתיישב רק עובדים שכירים בעלי הון מינימאלי, אשר במקביל להתיישבותם יכלו להמשיך ולעבוד כשכירים.[67]

במבט ראשון נראה הדבר מוזר: התפתחות הקפיטליזם דוחפת בעלי משקים קטנים להפוך עובדים שכירים, ואילו כאן מדובר במפורש על עובדים שכירים שיקבלו עזרה לרכישת משק **בתנאי** שימשיכו להיות שכירים. מסתבר שהעניין אינו כה מוזר, אם מביאים בחשבון את התנאים ששררו בפלשתינה המנדטורית.

ב"**בוסתנאי**", ביטאונם של האיכרים היהודים האמידים במושבות, נכתב במאמר ראשי בגיליון ג', 17 באפריל 1929:

"הפועל העברי לא יוכל לעולם להתחרות עם הפועל הזול המקומי, והמשק החקלאי העברי **ברובו** לא יכול להחזיק מעמד, אם הוצאותיו תהיינה פי שניים מהוצאות המשק החקלאי של זולתו, בארץ ובארצות השכנות. טעמים ונימוקים לאומיים לחוד, וטעמים ונימוקים כלכליים לחוד. יש חוקי ברזל של התחרות ושל זכות קיום, ששום טעמים לאומיים לא יבטלום. כדי שהפועל העברי והמשק החקלאי העברי יוכלו להחזיק מעמד גם שניהם, צריכה הקרן הציבורית להתיישבות לסייע להם. הסיוע הזה, עד כמה שנתברר לנו הדבר עד עכשיו, צריך להתבטא בשני אופנים: ביצירת **משקי עזר** לפועלים וביצירת משקי התיישבות קטנים במושבות הגדולות ומסביב לנקודות חדשות, הנוצרות על-ידי הרכוש הפרטי".

בהמשך קובע המאמר, כי "שעות העבודה ליום במושבות הן שמונה. על שמונה שעות עבודה לא יחיה ולא יתקיים פועל עברי". מכאן המסקנה, שקיום משקי עזר ומשקים קטנים צריך לאפשר תשלום שכר נמוך לפועלים היהודים, והשלמת הכנסתם על-ידי עבודה עצמית. נוסף לכך, המשקים הקטנים היו צריכים להבטיח פועלים יהודים לעבודות עונתיות – בדומה לפועלים הערבים, שבתום העבודה העונתית היו שבים לעבד את חלקותיהם הקטנות. קיום המשקים הקטנים צריך היה גם לקשור את הפועלים למושבות ולבלום את מעברם אל הערים.

מלבד האינטרס הכלכלי-חברתי היסודי הזה, השפיעה גם סיבה מעשית – רצונם של נותני האשראי לשכירים הללו להיות בטוחים שלא יהיה עיכוב בפירעון החוב. החברות שהוזכרו לעיל ראו באשראי שהן העמידו לרשות המתיישבים עסקה מסחרית, ולכן הקפידו שתשלומי החוב והריבית ייפרעו במועד. וכדי להבטיח זאת נדרש כל מתיישב להתחייב, שהוא יעבוד לפחות 210 ימים (8 חודשים!) בשנה מחוץ למשקו (שם, ע' 125).

חברת התיישבות האלף "**נהגה למצות את הדין עם המתיישבים. פיגורים בפירעון ההלוואה גררו עיקולים**, ולא אחת הושבת בשל כך מכון המים. תנאי-חייהם של המתיישבים היו קשים, ולא כולם יכלו לעמוד בחובת התשלום במועד: **במיוחד קשה היה מצבם כאשר לא נמצאה בקרבת מקום מגוריהם עבודת-חוץ מכניסה**. כל פיגור בפירעון ההלוואה הביאה עמו נטל נוסף בשל הריבית שחושבה לפי שיעור גדל והולך. **המתיישבים נאלצו איפוא**

---

[67] "תנועת העבודה הסכימה לשתף פעולה עם ההון הפרטי גם בתחום ה'מיתי' של ההתיישבות החקלאית. פרויקט 'התיישבות האלף' מומן ונשלט בידי יהודים מאירופה ומארצות-הברית, בעלי הון פרטי גדול. ואילו מתיישבים 'פועלים' נדרשו לעבוד בסקטור הפרטי שנים לא מעטות לשם השתתפות במימון התיישבותם" (קרלינסקי, 2001, ע' 49).

לשלם, והחוב הוסיף לעמוד בעינו. בשנים 1935-1934 הובאו מתיישבים לדין על פיגורים ועל אי-תשלום הלוואות. בסופו של דבר נאלצו לשלם את הוצאות המשפט, הוטלו עיקולים והוצאו נגדם צווי-פינוי. כל אלה תרמו אף הם ליצירת האווירה העכורה, והמתיישבים ראו עצמם כקורבן חברת 'האלף' שאינה מוכנה להתחשב בצורכיהם ובקשייהם" (ההדגשות שלי – ת"ג) (שם, שם).

נושא החובות של המתיישבים היהודים למוסדות הציוניים ולחברות פרטיות (כולל בנקים וחברות השקעה) לא היה חדש. בראשית שנות ה-20 היה חקלאי יהודי ממוצע מסיים שנה בינונית או דלה מבחינת היבול בגירעון של 25-20 לירות מצריות. באותה תקופה העריכו, שעול החובות הממוצע למשק ביישוב מזכרת בתיה היה 1,200-800 לירות מצריות, סכום שעלה כמה מונים על הכנסתו השנתית (שאמה, 1980, ע' 227, 228).

לתלותה של ההתיישבות היהודית בהון שסיפקו המוסדות הציוניים נוספה גם תלותם הרבה באשראי. לדוגמא: ב-23 קבוצות של מתיישבים יהודים, שנוסדו בעזרת החברות הציוניות בשנים 1936-1935, מומנו 60% מהשקעות ההון על-ידי הון של המוסדות הציוניים, אך 31% מומנו על-ידי אשראי מהבנקים (חובות), ורק 9% היו הון עצמי. כתוצאה מהזדקקות לאשראי, היה על המשקים הקואופרטיביים היהודיים גם לשלם ריבית גבוהה. וכך הגיעו בשנת 1936 החובות של כל משקי העובדים (היישובים החקלאיים השיתופיים) לסכום של 2 מיליון לירות; והריבית ששולמה על חוב זה הסתכמה ב-1936 ב-84 אלף לירות וב-1937 ב-100 אלף לירות (הורוביץ, 1944, ע' 55).

התניית החברות במושב בעבודתו השכירה, תבעה מבעלי המשק גם להיות עצמאי, כלומר האריכה את יום העבודה הרבה מעבר ל-8 השעות המקובלות. אבל היו לכך גם השלכות אחרות: המתיישבים שהתמידו בעבודתם מחוץ למשק והצליחו גם להחזיק את המשק וגם לשלם את חובותיהם, הפכו בהדרגה חקלאים-קפיטליסטים, המעסיקים עבודה שכירה, ולעיתים – הפועל היה חבר מושב אחר. מכאן ששיטת ההתיישבות הזאת הובילה לקיטוב בתוך המושב עצמו, למרות שיוחסו לה שאיפות אידיאולוגיות של שוויון ושיתוף.

"**חמורה במיוחד היה בעיית הפער הכלכלי, שנוצר בין חברי המושב לבין עצמם**. הבדלים אלה בין הכנסותיהם של חברי המושב גדלו והלכו, ופגעו בעקרון השוויון וביחסי החברות, על המושבים הצעירים ריחפה סכנה להיווצרות מעמדות. הסיבה לאי-שוויון נעוצה הייתה בעצם קבלת המועמדים להתיישבות בשל סיווגים לאלה הזכאים להתיישבות מלאה ולאלה הזכאים להתיישבות הדרגתית. אי-השוויון החמיר והלך בגלל שיטת העבודה השכירה מחוץ למסגרת המשק, וזו יצרה הזדמנויות לא שוות לחברי המושב. לבד מן המתיישבים האלה, היו גם מתיישבים שלא קיבלו כל הלוואה מחברת ההתיישבות" (ההדגשות שלי – ת"ג) (עמיקם, 1980, ע' 136).

נוסף להתיישבות של פועלים שכירים, שקיבלו סיוע כדי להפוך בעלי משקים חקלאיים פרטיים, נמשכה גם ההתיישבות של קבוצות פועלים.[68]

גידול שטח הפרדסים הפך את המושבות היהודיות במישור החוף למקומות עבודה לאלפי פועלים, יהודים וערבים. לענייננו חשוב לציין, שמספר פועלי הפרדסים היהודים גדל מחמשת אלפים ב-1926 לשמונת אלפים ב-1930. פועלים חקלאיים אלה התארגנו במסגרת **קבוצות קבלניות**, שהתקשרו עם בעלי פרדסים בחוזים שנתיים, שלפיהם הן התחייבו לעבד את הפרדס ולקטוף את הפרי. הקבוצות הקבלניות הללו, שכונו **קיבוצים**, התארגנו בתוכן על בסיס קולקטיבי, ומלבד העבודה החקלאית, חבריהן עסקו גם בעבודה בתעשייה.

קיומן של הקבוצות הקבלניות הללו במושבות היה אפשרי משום שרמת ההתפתחות הקפיטליסטית בחקלאות בפלשתינה הייתה עדיין נמוכה, והייצור הזעיר היה נפוץ. עבודת הקבוצות הללו הייתה נוחה לבעלי הפרדסים ולמעבידים אחרים, כיוון שהיא שחררה אותם מהצורך לארגן את העבודה ולדאוג לזכויותיהם של הפועלים.

אולם נוסף לתנאים האובייקטיביים, שאפשרו את קיומן של הקבוצות הקבלניות הללו, השפיעה כאן במידה רבה גם מדיניותם של המוסדות הציוניים, ששילבו את הקבוצות הללו במפעל הקולוניזציה. העניין היה בכך, שבעלי-ההון היהודים, שהשקיעו בחקלאות בפלשתינה, הקימו את משקיהם בעיקר במישור החוף ובאזורים קרובים לערים שהיו

[68] ניתוח כלכלי-חברתי של קבוצות הפועלים – ר' פרק 2.

מתאימים לפרדסים. לא הייתה דרך לחייבם להתיישב באזורים מרוחקים מהערים, שתנאי החיים בהם היו פחות נוחים. לעומת זאת הפועלים חברי הקבוצות הקבלניות פעלו אומנם כעצמאים, אך לא היה בידם ההון המינימאלי הדרוש לרכישת קרקע ומשק חקלאי.

לכן הציעו המוסדות הציוניים לחברי הקיבוצים הללו אשראי להתיישבות, ובו-בזמן גם קבעו להם היכן יתיישבו, על פי תוכנית הקולוניזציה ובהתאם לקרקעות שנרכשו על-ידיהם. ב-1939 נקבע, שחבר קיבוץ צריך להשתתף במימון התיישבותו בסכום של 75 לירות, ואילו האשראי שהוא מקבל מקרן היסוד יסתכם ב-340 לירות (עמיקם, 1980, ע' 52).

בסיכום, הקולוניזציה הציונית בתחום החקלאות הייתה בנויה, אפוא, בתקופת המנדט הבריטי על שלושה יסודות:

האחד – התמיכה העקרונית והמעשית של השלטון הבריטי בהתיישבות של יהודים במסגרת הקולוניזציה של פלשתינה.

"עד לתחילת 1946 בוצעו העליות להתיישבות ללא הפרעה מצד השלטונות הבריטיים. לרוב דאגו המוסדות המיישבים להודיע מראש על הקמת ישובים בלא שייתקלו בהתנגדות מצד הנציבות בירושלים" (גבתי, 1980,ע' 331).

השני – גיוס הון לרכישת קרקעות, למפעלי תשתית (מפעלי מים וניקוז) ולציוד חקלאי על-ידי המוסדות הציוניים ובעזרת חברות השקעה פרטיות, לרבות בעלי-הון מחו"ל ומוסדות אשראי.

"והרי המיכון הגבוה נתאפשר רק הודות להשקעת הון גדולה ביותר ובלתי-מוצדקת מבחינה כלכלית, שנעשתה על-ידי המתיישבים והמוסדות היהודיים" (הורוביץ, 1954, ע' 76).

השלישי – גיוס פועלים יהודים חסרי-הון להתיישבות חקלאית על קרקעות שנרכשו על-ידי המוסדות והחברות הציוניים, הן ביישובים שהתבססו על משקים פרטיים והן ביישובים שהוקמו על יסודות קואופרטיבים.

הרביעי – מיקום היישובים בהתאם לשיקולים מדיניים-קולוניזטוריים של שליטה נוכחית ועתידית באזורים שונים של פלשתינה.

"הנימוק העיקרי שהועלה להצדקת הגישה המעדיפה את הכפר על העיר, מלבד צידוקים אידיאולוגיים מדיניים, היה **הערך הקולוניזטורי** הרב יותר של ההתיישבות החקלאית בבניית הבית הלאומי" (רייכמן, 1977, ע' 29).

הצלחתם של המוסדות הציוניים לשלב את ארבעת הגורמים, הפכה את הקולוניזציה הציונית מתוכנית למציאות, על כל המשתמע מכך לגבי נישול הפלאח הערבי הפלשתינאי מאדמתו ולגבי יצירת מסגרת כלכלית-חברתית (ובהמשך – מדינית) נבדלת של התושבים היהודים.

"הציונים לא התחרו עם מעמד ביניים ערבי;
במקום זאת, הם נשאו ונתנו עם מספר מועט, יחסית, של נכבדים,
ועם איכרות ענייה ולא משכילה"
(קנת שטיין)[69]

פרק 7. המבנה המעמדי והחברתי

7.1 האוכלוסייה

בתקופת המנדט הבריטי חלו שינויים מרחיקי-לכת בהרכב האוכלוסייה של פלשתינה. בשנים 1947-1919 שולש מספר התושבים כתוצאה מההגירה של יהודים ומהריבוי הטבעי של האוכלוסייה המקומית, ערבים ויהודים.

לוח 18. האוכלוסייה בפלשתינה, שנים נבחרות

	סך הכל		ערבים		יהודים	
	אוכלוסייה	%	אוכלוסייה	%	אוכלוסייה	%
1919 (אומדן)	590,000	100.0	535,000	90.7	55,000	9.3
1922 (מיפקד)	757,182	100.0	673,388	88.9	83,794	11.1
1931 (מיפקד)	1,035,831	100.0	861,211	83.1	174,610	16.9
1936 (אומדן)	1,366,692	100.0	982,614	71.9	384,078	28.1
1947 (אומדן)	1,899,000	100.0	1,269,000	66.8	630,000	33.2

המקורות: Census of 1922; Census of 1931; הובנה, 1961, ע' 35.

מנתוני הלוח עולה, כי בשנות המנדט הבריטי גדלה אוכלוסיית פלשתינה פי 3.2; האוכלוסייה הערבית בה גדלה פי 2.4; ואילו מספר היהודים גדל פי 11.5, ומשקלם בקרב האוכלוסייה הכוללת גדל מ-9% ב-1919 ל-33% ב-1947. משמעות דבר, שהתהליך הקולוניזציה הציונית גרם במשך פחות מ-30 שנה לשינוי רציני בהרכב הלאומי של האוכלוסייה, אם כי גם ב-1947 היוו הערבים שני-שלישים, ואילו היהודים – שליש אחד בלבד, של תושבי פלשתינה.

הרכב המהגרים וההתפתחות הקפיטליסטית של המשק הפלשתינאי הגדילו בקצב מהיר את מספר תושבי הערים ואת משקלם באוכלוסייה: ב-1922 התגוררו בערים 264 אלף איש (35%), ואילו ב-1942 – 742 אלף (46%). אולם, בכל זאת, ב-1942 היוותה עדיין האוכלוסייה הכפרית למעלה ממחצית האוכלוסייה (54%) (Statistical Abstract 1944/45 p. 5: Census of 1922, p. 5).

במשך 20 שנה, 1942-1922, גדלה, אפוא, האוכלוסייה העירונית בפלשתינה פי 2.8, ואילו האוכלוסייה הכפרית – פי 1.9 בלבד. מבחינת האוכלוסייה הערבית, המעבר מהכפר אל העיר היה פועל יוצא של ההתרוששות של הפלאח, מצד אחד, ושל אפשרויות התעסוקה שנפתחו בערים, מצד שני. אשר לאוכלוסייה היהודית, הנתונים הרשמיים מורים, שבתקופה האמורה גדל בקרבה דווקא חלקה של האוכלוסייה שהוגדרה כאוכלוסייה כפרית - מ-18% ל-24% (Statistical Abstract, 1944/45, p. 5). אולם חלק ניכר מהיהודים שהתגוררו במושבות וביישובים חקלאיים אחרים לא עסקו ישירות בחקלאות.

[69] Stein, Kenneth W. (1984), **The Land Question in Palestine 1917-1939,** University of North Carolina Press, p. 219.

7.2 מהגרים יהודים

בתקופת המנדט הבריטי 1948-1919, היגרו לפלשתינה 452 אלף יהודים, היקף הגירה ניכר ביותר בהשוואה לגודל האוכלוסייה המקומית בראשית אותה התקופה, ובמיוחד בהשוואה למספר התושבים היהודים אז. נוסף לסיבות הכלכליות-החברתיות, שדחפו יהודים לצאת מארצות מגוריהם (בעיקר באירופה), ואשר נסקרו לעיל (חלק ראשון פרק 2, סעיף ג'), פעלו, בעיקר בשנות ה-30 וה-40, סיבות מדיניות, שגרמו לבריחתם של מאות אלפי יהודים מארצות מגוריהם. עליית הפאשיזם באירופה, השתלטות הנאצים על גרמניה ומלחמת העולם השנייה, שהחריפו את הרדיפות האנטישמיות עד כדי השמדה של שישה מיליון יהודים, גרמו שיהודים רבים נסו על נפשם וחיפשו מקלט בארצות אחרות באירופה, או מעבר לים. עקב ההגבלות שהטילו ארצות קולטות הגירה כמו ארצות-הברית על ההגירה אליהן, גדל במידה ניכרת זרם המהגרים היהודים שפנה לפלשתינה.

הגירתם של יהודים לפלשתינה, בהבדל מהגירתם לארצות אחרות, הייתה מבוססת על שיתוף פעולה בריטי-ציוני, השלטון הבריטי בפלשתינה עודד הגירה של יהודים הן בדרכים מדיניות (הצהרת בלפור וכתב המנדט) והן ביצירת תנאם כלכליים-מינהליים נוחים להשקעות הון, לרכישת קרקעות ולהתארגנות קהילתית של האוכלוסייה היהודית. וגם כאשר בשנים מאוחרות יותר, הכריז השלטון הבריטי, בתגובה להתמרמרות של האוכלוסייה הערבית, על הגבלות מסוימות בהגירה, המשיכו אלפי יהודים להגר לפלשתינה מדי שנה.

ההנהגה הציונית בפלשתינה ומחוצה לה ניהלה מסע תעמולה מתמיד בתביעה לביטול כל הגבלות על הגירתם של יהודים, אבל למעשה שיתפה פעולה עם השלטון הבריטי. מבחינתה, הגבלות על הגירה והצורך להשיג אישורי הגירה היו דרך להשפיע על ההרכב הכלכלי-חברתי והפוליטי של המהגרים היהודים.[70]

המוסדות הציוניים גילו אינטרס מיוחד בהגירתם של צעירים, שאותם היה אפשר לשלב במפעל הקולוניאלי הציוני, ובמיוחד בתחום ההשתלטות על הקרקע. הסוג הזה של הגירה, שכונה "העלייה החלוצית", כלל צעירים שקיבלו הכשרה בחוות חקלאיות בחו"ל, ושבבואם לפלשתינה הצטרפו לקבוצות הפועלים, או ליישובים חקלאיים קיימים.

אוסישקין ניסח את האינטרס שבהגירה ה"חלוצית" בדבריו ב-27 במארס 1940 (בוועדה הסודית לבירור היחסים בין היהודים והערבים):

"כשנחוץ ללכת למרחק – ההון הפרטי אינו רוצה ללכת. כשנחוץ ללכת למקום רחוק – דרוש לשם כך **אלמנט חלוצי**, שהתחיל לבוא לארץ רק אחרי המלחמה (- העולמית הראשונה)" (א"צ תיק S 25/2992).

באותו נושא כתב **קימרלינג**:

"ה'עליה החלוצית' המבוקרת על-ידי המוסדות של היישוב היהודי והמבוססת בעיקר על 'גרעיני הכשרה'... גם נתפסה כיעילה בניהול הקונפליקט עם הערבים – שכן ניתן היה באמצעותה לבצע מדיניות התיישבותית שקבעה עובדות טריטוריאליות, שפסגתה הייתה בתקופת 'חומה ומגדל'" (קימרלינג, 1976).

ההגבלות שהטילו הבריטים על הגירת יהודים לפלשתינה היו, ביסודו-של-דבר, הגבלות כלכליות. מחוקי ההגירה שהופעלו ב-1933 עולה, שהבריטים היו מעוניינים בעיקר בהגירתם של בעלי-הון ובעלי רכוש (הגירתם של אלה לא הוגבלה כלל), וכן בהגירתם של בעלי-מקצוע (הגירתם של אלה זכתה להעדפה). ניתוח מבנה ההגירה בשנות ה-30 מלמד, שההגירה אכן הייתה על-פי העדפותיו של השלטון הבריטי, שגילה עניין בעידוד הקפיטליזם המקומי (עד גבול מסוים) ובסיוע לקולוניזציה הציונית.

---

[70] "ובכל זאת, לאורך כל התקופה, קיבלה הנהגת היישוב את העיקרון, כי ממשלת המנדט תקבע את היקף ההגירה, ותמורת זאת יכולה הייתה הנהגת היישוב המאורגן לקבוע **חלקית** את הרכבה. אלמלא הייתה ההגירה מוגבלת, גם להנהגת היישוב המאורגן לא הייתה אפשרות פיקוח על הרכבה – פיקוח שנעשה עוד בחוץ לארץ, באמצעות ארגוני ההכשרה למיניהם של המפלגות השונות שהרכיבו את הנהלת היישוב" (קימרלינג, 1976).

לוח 19. הרכב המהגרים היהודים הרשומים, 1938-1933

	מספר המהגרים	ב-% מכלל המהגרים	ב-% מהמהגרים הרשומים בסעיפים 5-1
1.בעלי הון של 1,000 לירות ומעלה	20,681	11.1	29.4
2. בעלי הון של 500 לירות לפחות	99	0.9	0.1
3. בעלי מלאכה עם 250 לירות לפחות	1,040		1.5
4. בעלי הכנסה חודשית של 4 לירות לפחות	475		0.7
5. פועלים	48,123	25.8	68.3
בני משפחה של בעלי הון (3-1)	21,931	11.7	-
בני משפחה של פועלים (5)	39,457	21.1	-
בני משפחה של תושבי פלשתינה ואחרים	54,882	29.4	-
סך הכל	186,688	100.0	100.0

מחושב לפי: Statistical Abstract 1939 p. 32

לפי לוח 19, בין המהגרים המפרנסים (כלומר: ללא בני-משפחה) היו שתי קבוצות חברתיות גדולות: הפועלים, שמנו 68% מכלל המפרנסים, ובעלי הון של אלף לירות ומעלה, שמנו 29% מהם. לעומת זאת היוו בעלי-המלאכה רק 1.5% מהמהגרים המפרנסים, בעלי הון קטן (עד 500 לירות) – רק 0.1% ואילו החיים מרנטה קטנה או בינונית – 0.7% בלבד. האופי הזה של ההגירה בשנות ה-30 הבדיל אותה מההגירה בשנים הקודמות, שבהן היה משקל בעלי-המלאכה והסוחרים הקטנים גבוה יותר, ואילו מספרם של בעלי ההון הגדול, יחסית, היה נמוך. בו בזמן גם האיץ המבנה הזה של ההגירה את ההתפתחות הקפיטליסטית של פלשתינה.

באפריל 1939 פורסמה מהדורה נוספת של הנחיות ממשלת המנדט בקשר להגירה, בהנחיות אלה נאמר בין-היתר, כי מהגרים בעלי הון של אלף לירות לפחות רשאים להגר לפלשתינה ללא הגבלה. על יסוד מדיניות זו, הסתכמה בשנים 1942-1930 הגירת בעלי-הון (בעלי אלף לירות לפחות) ב-**26 אלף איש**, רובם ככולם יהודים (Statistical Abstract 1944/45, p. 14).

מבחינת תעסוקת המהגרים היהודים קודם בואם לארץ, הרי מנתונים המתייחסים לשנת 1936 מצטיירת תמונה, שלפיה למעלה מרבע הגדירו עצמם כחקלאים (בעצם – כאלה שעברו הכשרה בחוות חקלאיות ציוניות); 17% עסקו בתעשייה ובמלאכה; 15% עסקו במסחר; ואילו 12% עסקו במקצועות חופשיים (רפואה, חינוך, דת, משפט, אמנות וכו'). היתר עסקו בתחבורה, בשירותים אישיים, בלימודים (סטודנטים) ועוד (Report, 1936). כאן מן הראוי להסב את תשומת-הלב למשקל הגבוה, יחסית, של האינטליגנציה: בעלי המקצועות החופשיים והסטודנטים היוו רבע מכלל המהגרים היהודים באותה שנה. השתלבותה של אינטליגנציה זו בחיי החברה בארץ העניקה דחף חשוב לפיתוחם של המוסדות להשכלה גבוהה, של מוסדות הבריאות, של האמנות, של מוסדות השלטון העצמי, הסוכנות היהודית, הרשויות המקומיות וכן הלאה.

ההגירה היהודית בתקופת המנדט הבריטי זרמה בעיקר מארצות מזרח אירופה ומרכזה (שלושה רבעים מהמהגרים), ובמידה מועטת מארצות המזרח-התיכון ומארצות הברית. עובדה זו השפיעה על ההרכב העדתי של האוכלוסייה היהודית בפלשתינה. בשנת 1945 כללה האוכלוסייה היהודית 460 אלף יוצאי אירופה ואמריקה ("אשכנזים"), שהיוו 78% מהאוכלוסייה; ו-132 אלף יוצאי המזרח התיכון וכן בני היישוב הספרדי הישן ("עדות המזרח"), שהיוו 22% מהאוכלוסייה (Statistical Handbook, 1947, p. 60).

מרבית המהגרים היהודים לפלשתינה התיישבו בערים, ומיעוטם – בישובים חקלאיים. מספרם של היהודים תושבי הערים גדל מ-70 אלף בקירוב ב-1922 ל-440 אלף בקירוב ב-1945 – גידול של 370 אלף איש. לעומת זאת, גדל מספרם של היהודים שחיו בכפרים וביישובים חקלאיים אחרים מ-14 אלף ב-1922 ל-150 אלף בקירוב ב-1945 – גידול של 136 אלף איש. פירושו-של-דבר, שעל כל תושב יהודי ביישובים החקלאיים, היו ב-1945 כשלושה תושבים יהודים בערים. לכך יש להוסיף, שרק חלק מאלה שהתגוררו בישובים שהוגדרו כחקלאים אכן עסקו בחקלאות. משקל המתפרנסים מחקלאות בקרב היהודים תושבי המושבות והמושבים ירד מ-70% ב-1926 ל-44% ב-1941/42 (גורביץ, גרץ, 1945, ע' 91).

7.3 מעמדות ושכבות חברתיות בפלשתינה: סקירה כללית

פלשתינה נמצאה בתקופה שבין שתי מלחמות-עולם בשלב של התגבשות יחסי-הייצור הקפיטליסטיים. אלה התפתחו על רקע של משק המבוסס על משקי איכרים, שעדיין החזיק מעמד בעיקר בכפר; של קולוניזציה יהודית-ציונית; ושל שיתוף-פעולה (וגם תחרות מסוימת) בין ההון המקומי לבין ההון הקולוניאלי הבריטי. כמו בארצות אחרות, גם בפלשתינה לא חיסל המשטר הקפיטליסטי בבת-אחת את המבנה החברתי שקדם לו, אלא פורר אותו בהדרגה והמשיך לחיות עם שרידיו במשך תקופה ארוכה. לכן כלל מערך הכוחות המעמדיים בפלשתינה בשנות ה-20 וה-30 הן מעמדות אופייניים למשטר המסורתי והן מעמדות פרי ההתפתחות הקפיטליסטית.

שכבת בעלי הרכוש הגדול כללה מחד-גיסא את בעלי-הקרקעות, ומאידך גיסא את הבורגנות. המשותף לשני מעמדות אלה – היותם בעלי אמצעי-ייצור; המבדיל ביניהם – בעלי-הקרקעות לא ניהלו בדרך כלל משק משלהם, אלא החכירו את אדמותיהם תמורת דמי-חכירה, ואילו הבורגנות ניהלה מפעל או חברה באמצעות ניצול עבודה שכירה; בעלי הקרקעות היו המעמד השליט במשטר הטרום-קפיטליסטי בעוד שהבורגנות הייתה נושאת ההתפתחות החדשה.

בגלל התנאים ששררו בפלשתינה העות'מאנית **בעל-הקרקעות** הערבי היה לעתים קרובות סוחר עירוני בעל עסקים בתחומים שונים, חוכר מיסים וכו'. עם התפתחות ענף הפרדסנות, היו אלה שוב הסוחרים האמידים ובעלי-הקרקעות הערבים שנטעו פרדסים, והעסיקו בהם פועלים שכירים. ברשותם של הסוחרים האמידים, שהיו גם בעלי קרקעות, היו גם מפעלי חרושת לעיבוד תוצרת חקלאית (שמן, סבון, טבק) ומפעלים אחרים.

מצב הדברים הזה גרם לכך, שהדיפרנציאציה בתוך שכבת הערבים בעלי הרכוש הגדול לא הייתה מובהקת. מקרב השכבה של בעלי רכוש קרקעי רב התפתחה השכבה של בורגנות מסחרית ויצאו גם אלה שעברו לעסוק בפעילות תעשייתית. לכך יש להוסיף, שבני המשפחות הערביות האמידות גם תפסו עמדות בכירות במנגנון הממשלתי (של ממשלת המנדט) והדתי, במקצועות החופשיים וכו'.[71]

הבורגנות הפלשתינאית הייתה מורכבת מכמה שכבות:

שכבת הבורגנות המסחרית (הסיטונאים, היבואנים והיצואנים), השכבה היותר ותיקה, שהצטיינה בצבירת ממון ואשר עסקה גם בתחומים אחרים, כמו חכירת מסים ומתן אשראי;

שכבת הבורגנות החקלאית (הפרדסנים, אנשי המושבות), שהייתה אף היא שכבה ותיקה, שהתגבשה בפלשתינה כמעביד הקפיטליסטי הראשון של כוח-עבודה שכיר;

שכבת הבורגנות התעשייתית, שבחלקה הגיעה לארץ עם הון מספיק לפתיחת מפעל גדול, ובחלקה צמחה מקרב בעלי-המלאכה, והייתה נושאת הקידמה הטכנולוגית ושיטות הארגון החדשות של הייצור. היא כללה תעשיינים, בעלי חברות בנייה וכו';

---

[71] "השכבה השלטת בציבור הערבי בארץ-ישראל היא, בדרך-כלל אחת: בעל האחוזה החקלאית הגדולה, הסוחר הגדול, בעל התעשייה הגדולה, הבנקאי, עורך הדין – איש אחד הם, או אחים, בנים למשפחה אחת. בעל האחוזה יושב בעיר, והוא מבעלי העיר; לו או לאחיו מחסני הסחורה הסיטונאית והחנויות המפוארות, הוא הממן את מפעלי התעשייה והוא בעל המניות בחברות החשובות ובבנקים, הוא חבר העירייה והוא ראש הדברים; ובניו הם עורכי הדין, פקידי הממשלה הגבוהים והרופאים" (שמעוני, 1947, ע' 200).

שכבת הבורגנות הבנקאית, שנתהוותה רק בשנות ה-30, עם הגירתן לפלשתינה של משפחות בנקאים יהודים, שהביאו עמן הון ופתחו בארץ בנקים.

סוחרים ערבים גדולים, שהיו בעלי מסורת של מסחר וכן קשרים ענפים בארץ ובארצות השכנות, קיימו עסקים עם סוחרים יהודים, שהשתלבו במשק המסורתי.[72]

אותם בעלי הון ערבים שהשתלבו בהתפתחות הקפיטליסטית בתנאיי המנדט הבריטי עסקו יותר במסחר ובפיננסים ופחות בתעשייה. בשנת 1943, מקרב 350 הפירמות, שהיו חברות בלשכת המסחר הערבית בחיפה, רק שמונה היו קיימות עוד ב-1920. לעומת זאת, מפעל התעשייה המשמעותי בבעלות ערבים – מפעל הסיגריות של קרמאן, דיק וסלטי, שפעל בחיפה, נרכש כבר בשנת 1927 בידי מונופול הטבק הבריטי BAT (ושיץ, 2003).

בדומה למצב בארצות אחרות באזור שבו שלטה בעבר האימפריה העות'מאנית, גם בארץ דחק ההון האירופי את רגליו של ההון המקומי בכל הנוגע בפיתוח מסילות ברזל, מכרות ומפעלי תעשייה. לבעלי המעמד הבכיר בקרב הציבור הערבי היה ממון שצברו בעסקות מקרקעין, בנשיכת נשך, במסחר ובתיווך, וגם בייצוא הדרים. אך לא היה להם הידע הטכני, שהיה נחלתם של המהגרים היהודים, ולא הגיבוי שקיבלו בעלי הון יהודים מהמוסדות הכלכליים של התנועה הציונית.

הבורגנות החקלאית היהודית, שהתרכזה בעיקר במושבות, הייתה ותיקה יותר, ולכן מאורגנת ומגובשת יותר מאשר הבורגנות התעשייתית והבנקאית היהודית. מצד אחד, היא טענה לזכות ראשונים בכל הנוגע ברכישת קרקעות ובניהול משק קפיטליסטי, מצד שני, היא הייתה בורגנות קולוניאלית מובהקת, שדגלה בשיתוף פעולה עם השלטון הבריטי ועם המוסדות הציוניים, כדי להבטיח בדרך זו את מעמדה הכלכלי-חברתי.

בביטאון התאחדות האיכרים "בוסתנאי" באו לידי ביטוי השקפותיה של בורגנות חקלאית זו, שניהלה ויכוח עם דוברי "הציונות הסוציאליסטית". האיכרים ראו עצמם כבסיס למפעל הציוני.

"לא סוד הוא, כי כוחה של הציונות, כוחה המעשי, הנהו לעת עתה בבעלי הבתים שלה. הם אינם מקהילים, אומנם אספות, אינם יוצרים הלכות לבקרים ואינם מרעישים עולמות, אבל נותנים את האמצעים עליהם חיה הציונית, ובהם היא עושה את עבודתה" ("בוסתנאי", גיליון י', 12.6.1929, מאמר ראשי).

ובמאמר אחר:

"ללא רכוש פרטי **לא תגאל** הארץ... **בגאולת** הקרקע התחיל הרכוש הפרטי שלנו לפני שבאו הסוציאליסטים אלינו" (שם, גיליון י"ג, 3.7.1929, מאמר ראשי).

בורגנות זו, כאמור, גם הטיפה בגלוי לשיתוף-פעולה עם השלטון הבריטי ולשירות האינטרסים של בריטניה באזור:

"על אף כל מה שקרה לנו לא זזנו מהשקפתנו הישנה: יש לנו אמון מוחלט בממשלת המנדט. אנו מאמינים בהבטחה... רק העם העברי יכול להיות נושא כליה הנאמן של התרבות וההשפעה הבריטית במזרח הקרוב" (שם, גיליון כ"ד, 18.9.1929, מאמר ראשי).

בהבדל מבורגנות חקלאית זו, לא הייתה לבורגנות התעשייתית, שהורכבה בעיקר ממהגרים יהודים שבאו בשנות ה-20 וה-30, קשר בלתי-אמצעי עם מפעל הקולוניזציה הציוני בקרקע ובחקלאות. עיקר מעייניה היה בהשגת שווקים לתוצרת המפעלים, בניצול הפועלים ובהגנה על תוצרתה מפני התחרות עם הייבוא הזול.

בתקופת המנדט הבריטי, ביססו את מעמדן בפלשתינה רבות מהמשפחות המרכיבות את הצמרת הכלכלית של ישראל בעשור הראשון של המאה ה-21. משפחות דנקנר (בנק הפועלים), רקנאטי (בנק דיסקונט), סחרוב (חברת ביטוח סהר), מאיר (מגדל שלום), בז'רנו (דובק), מושביץ (עלית), פקר (פלדה), ומשפחות בורגניות נוספות פתחו את עסקיהן או הקימו את מפעליהן בשנות ה-30 וה-40. באותן שנים הוקמו גם חברת השקעה וקבוצות הון,

---

[72] י"א שלוש, שהיה שותף לעסק של מסחר בעצים, כתב בזיכרונותיו: "עסק זה התנהל על-ידי שלושה אנשים בני דתות שונות: ג'ורג' עבד א-נור (נוצרי), חליל דמיאטי (מוסלם) והיהודי – אני. שני שותפי היו ידועים כסוחרים גדולים ומומחים במסחר בעצים. שנים אחדות עבדתי עמם יחד בעסק הזה, והרווחים עלו יפה". שלוש גם סיפר על אחיו, אשר במסגרת עסקיו כיצואן, נהג לקנות אצל הבדווים בנגב את מרבית יבול השעורה, וזאת באמצעות סוחרים ומתווכים בדווים (שלוש, 1931, ע"ע 121-120).

שבהן שיתפו פעולה משפחות שונות של בעלי הון. לדוגמא: החברה המרכזית למסחר ולהשקעות הוקמה בשנת 1944 על-ידי קבוצה של יבואנים וסוחרים בחומרי בניין. חברה זו גם רכשה את השליטה במפעל המלט נשר וקנתה קרקעות באזורים שונים.

הבורגנות היהודית בפלשתינה הקימה מסגרות מעמדיות-ציבוריות להגנה על האינטרסים של קבוצות שונות של בעלי-הון: התאחדות האיכרים נוסדה בשנת 1913; התאחדות בעלי התעשייה ונותני העבודה הוקמה ב-1921; התאחדות הסוחרים נוסדה בשנת 1925. כן פעלו ארגונים של בעלי מלאכה ושל בעלי בתים ומגרשים. על רקע שביתה, שהכריזו פועלים במפעל הרהיטים של קריניצי בגלל הורדת שכר (1923), החליטו בעלי התעשייה לייסד קופת-שביתה, אשר תעניק תמיכה לבעלי מפעלי שעובדיהם שובתים (דרורי, 1982).

בשנות המנדט הבריטי, התחזקה במיוחד הבורגנות העירונית – תעשיינים, סוחרים, מתווכים פיננסיים. מקור כוח אחד היה שיתוף הפעולה עם ההון הבריטי ועם הממשל הבריטי, ובעיקר במפעלי הזיכיונות. עד כדי כך הזדהתה הבורגנות ברובה עם השלטון הבריטי (לפחות עד המחצית השנייה של שנות ה-40), שהיא ייחסה לפעילותה הכלכלית משמעות מתרבתת (כנהוג בחשיבה הקולוניאלית). משה נובומיסקי, שהוביל את השגת זיכיון ים המלח יחד עם גופים בריטיים וציוניים, סיכם, כי "שלושת עמודי התווך של בנין תרבות חדשה בין הנילוס והפרת" היו: נמל חיפה, חברת החשמל ומפעל ים המלח (נובומיסקי, 1958, ע' 346).

מקור כוח שני היה הקשר ההדוק עם המוסדות הכספיים של התנועה הציונית. אמיר בן-פורת הגיע למסקנה, שהמגזר הפרטי היה חזק, ואפילו חזק מאוד מבחינה כלכלית, גם הודות להון שצבר, וגם הודות לקשריו עם המוסדות הפיננסיים הציוניים. הבורגנות הייתה מרכיב מהותי בקולוניזציה היהודית-ציונית (בן-פורת, 1999).

הבורגנות הזעירה הייתה רחבה בהיקפה, וזאת עקב התנאים ההיסטוריים. מצד אחד כללה הבורגנות הזעירה רבים מהיצרנים הזעירים בכפר (הפלאחים, האריסים), אשר היו הכוח היצרני העיקרי במשטר המבוסס על משקי איכרים. מצד שני, רבים מהמהגרים היו שייכים לשכבה זו בארצות מוצאם, ולכן בהגיעם לפלשתינה, חלק מהם המשיכו להתפרנס כבעלי-מלאכה וסוחרים קטנים, כיצרנים עצמאיים או כחברי קואופרטיבים בחקלאות.

מדוע נמנו הפלאחים העצמאיים והאריסים עם הבורגנות זעירה? אפשר לשייך לבורגנות הזעירה כל יצרן זעיר, אשר אינו מנהל משק אוטרקי ואשר קשור לשוק הקפיטליסטי בקניית ציוד, חומרי גלם ואמצעי-מחייה ובמכירת תוצרתו. בתנאים של פלשתינה המנדטורית, לאחר שנקבע כי מס החקלאות העיקרי, העושר, ישולם בממון ולא בצורה נטוראלית, ולאחר שהוטל מס רכוש כפרי – נאלצו כל היצרנים החקלאיים להשתלב בשוק הקפיטליסטי, כדי למכור לפחות אותו חלק מתוצרתם הנחוץ לתשלום המסים (וגם דמי חכירה, לגבי האריסים). השתלבות זו הייתה כרוכה, כפי שצוין בפרקים הקודמים, בהעמקת הקיטוב החברתי של הכפר הערבי, בנישול הדרגתי של היצרנים הזעירים, הפלאחים, והפיכת חלק מהם לפועלים חקלאיים שכירים. פועלים אלה שהמשיכו לגור בכפר ולנהל משק זעיר, אך נאלצו לעבוד גם כשכירים, כדי להשיג את הממון הדרוש להם לתשלום המסים, לרכישת כלי-עבודה ומוצרי-צריכה וכו', כבר לא נימנו עם הבורגנות הזעירה.

שכבה זעיר-בורגנית נפוצה הייתה השכבה של בעלי-המלאכה: מנתוני המיפקד משנת 1928, שהובאו לעיל, מסתבר ששליש ממפעלי התעשייה היו בתי-מלאכה שלא העסיקו כלל עבודה שכירה. שכבה אחרת הייתה שכבת המעבידים הקטנים; לפי נתוני המיפקד משנת 1928, בשליש ממפעלי התעשייה הועסקו מפועל אחד עד חמישה פועלים בלבד. יוצא, שבשנת 1928 היו בתעשייה כ-2,500 בעלי-מלאכה ומעבידים קטנים לעומת 11,600 פועלים שכירים. גם בשנות ה-30 וה-40 היו רוב מפעלי התעשייה מפעלי חרושת קטנה או בתי-מלאכה, שהעסיקו שכירים מעטים.

הבורגנות הזעירה כללה גם את חברי הקואופרטיבים, שמנו במחצית שנות ה-30, כ-120 אלף איש – כמעט כמספר הפועלים השכירים באותה תקופה. אולם לא כל 120 האלף הללו היו יצרנים: חלק מהקואופרטיבים היו ארגוני אשראי, שיווק וכו'.

מבחינת התהוות הקואופרטיבים, יש להבחין בין קואופרטיבים שהוקמו על-ידי יצרנים קטנים לצורך השגת אשראי, חומרי גלם או מחירי שיווק נוחים יותר, לבין קואופרטיבים שהוקמו באמצעות הפיכת פועלים ליצרנים עצמאיים (בזכות הקרקע והציוד שהמוסדות

הציוניים העמידו לרשותם). במקרה הראשון, אין הקמת הקואופרטיב גורמת בדרך כלל שיפור מהותי במשק של היצרן הזעיר, שממשיך להתנהל כמקודם. במקרה השני, הקמת הקואופרטיב מאפשרת שימוש בשיטות ייצור מתקדמות, פיתוח ענפים חדשים והתערות רבה יותר במשק הקפיטליסטי הכולל.

לבורגנות הזעירה השתייכו גם שכבות-ביניים נוספות כגון סוחרים קטנים,רוכלים, בעלי בתים קטנים, שחיו על ריבית ורנטה קטנות, בעלי מקצועות חופשיים, שניהלו עסקים עצמאיים, מקבלי עבודות קבלניות לבית וכו'.

מעמד הפועלים השכירים החל להתפתח בפלשתינה עוד בתקופה שלפני מלחמת-העולם הראשונה. רוב הפועלים באותה תקופה היו פועלים חקלאיים, ורק מעטים מהם עבדו בבנייה ובתעשייה (או ליתר דיוק – בבתי מלאכה). אולם בסך-הכל הייתה זו שכבה מצומצמת ביותר.

עם התפתחות התעשייה והבנייה, וכן עבודות תשתית שונות שארגן השלטון הבריטי (סלילת כבישים, בניית מחנות צבא ושדות תעופה וכו') – גדל במהירות מספר העובדים השכירים בענפים הללו. במקביל גדל גם מספר הפועלים החקלאיים עקב התרחבות הפרדסנות והעמקת הקיטוב המעמדי בכפר הערבי.

כפי שראינו, הוגדרו מרבית המהגרים היהודים לפלשתינה המנדטורית כפועלים. אולם בהבדל מהתקופה שלפני מלחמת-העולם הראשונה, סיכוייהם להפוך יצרנים עצמאיים (איכרים) היו פחותים, וזאת משום שהיו בעצמם חסרי אמצעים, ואילו היקף ההון שהוקצב על-ידי המוסדות הציוניים למטרות התיישבות היה מוגבל, בהשוואה למספר הפועלים. לעומת זאת יכלו להיקלט במפעלי תעשייה ובנייה ובעבודתו ממשלתיות.

בשנות ה-30, כפי שנראה להלן, כלל הפרולטריון כמה שכבות, ובכלל זאת פרולטריון חקלאי, פרולטריון תעשייתי, פרולטריון בתחום השירותים ופרולטריון נווד.

כמה חוקרים הגיעו למסקנה, כי שוק העבודה בפלשתינה היה מפוצל (Split Labor Market) בין פועלים ערבים ויהודים, שהתחרו ביניהם על מקומות עבודה. (ברנשטיין, 2003). אך לא הפועלים הם שיזמו וארגנו את הפיצול האתני-לאומי בשוק העבודה.

השביתה במפעל המלט נשר בחיפה מאירה את המורכבות של התחברות ושיתוף הפעולה בין הפועלים היהודים והערבים. בהקמת מפעל נשר בתחילת שנות ה-20, הועסקו פועלים יהודים בשכר של 20 פיאסטר ליום עבודה של 8 שעות. באתר הועסקו, באמצעות קבלן, גם פועלים מצרים, ששכרם היה רק 10 פיאסטר ליום עבודה. ב-1924 הכריזו הפועלים היהודים שביתה בדרישה להעלות את שכרם היומי ל-25 פיאסטר. בניגוד לעמדתה של מועצת פועלי חיפה, הפועלים היהודים ביקשו מהפועלים המצרים להצטרף לשביתה, ואלה נענו. כעבור חודשיים של שביתה, הסכים הבעלים (מיכאל פולק) להיענות לחלק מהדרישות של הפועלים. אך בעוד שהפועלים היהודים המשיכו לעבוד בתנאים משופרים מעט, המעביד הפסיק להעסיק את הפועלים המצרים והמשטרה הבריטית גירשה אותם חזרה למצרים (Lockman, 1996, p. 86).[73]

יוזמי השביתה במפעל נשר לא דרשו לסלק את הפועלים המצרים, אלא להיפך: הציעו להם לשבות יחד. מי שהחליט להפסיק להעסיק את הפועלים המצרים היה הבעלים, אשר היה זה שמלכתחילה יזם את הבאתם לארץ בשל היותם זולים ובשל האפשרות להשתמש בהם כשוט להעסקת פועלים יהודים בשכר נמוך.

בעלי העניין בפיצול ובעימות בין פועלים יהודים וערבים היו המעבידים, לרבות ממשלת המנדט כמעביד. במהלך כל תקופת השלטון הבריטי, הם תרו אחר פועלים זולים שיעבדו בחקלאות ובתעשייה, ולשם כך הם הביאו פועלים ערבים גם מארצות שכנות, להם ניתן היה לשלם אפילו פחות מאשר לפועל הערבי הפלשתינאי.

תרומה מהותית לפיצול הזה נתנו המוסדות הציוניים וההסתדרות הכללית, שהייתה משולבת בהם, ואשר בשנות ה-30 השקיעו מאמץ רב בארגון מסע ציבורי למען "עבודה עברית", לרבות ארגון משמרות של פועלים יהודים ליד פרדסים, שם הועסקו פועלים ערבים. אולם בתקופות של גאות כלכלית, כמו זו שהתרחשה בשנות מלחמת העולם השנייה, כאשר

---

[73] מיכאל פולק, שייסד וניהל את מפעל המלט נשר עד סוף 1945, נמנה גם עם ראשי פיק"א. שביתה ממושכת פרצה במפעל המלט גם במרס 1945. השביתה נמשכה 70 יום, ופולק נאלץ להיענות לתביעות הפועלים. בסוף אותה שנה מכר פולק את מפעל נשר לחברה סולל בונה, שהייתה חלק מחברת העובדים ההסתדרותית.

נפתחו הזדמנויות העבודה במגזר הממשלתי והפרטי, וכאשר צמחו הנהגות פועלים שתמכו בשותפות מאבק של פועלים ערבים ויהודים, הסתבר כי הפיצול הזה בשוק העבודה ניתן לגישור. כאלה היו השביתות המשותפות של פועלי ממשלה ומחנות צבא, יהודים וערבים, בשנת 1946.

7.4 מיפקד האוכלוסין 1931: ניתוח ענפי-חברתי

מיפקד האוכלוסין, שנערך בשנת 1931 ואשר סיכומיו פורסמו על-ידי ממשלת המנדט ב-1933, מאפשר, באמצעות עיבודים של נתוניו, להאיר היבטים שונים של המבנה החברתי והמעמדי בפלשתינה המנדטורית בכלל, ובקרב האוכלוסייה הערבית והיהודית בפרט.[74]

בסך הכל נימנו במיפקד 281 אלף מועסקים ובעלי הכנסות מרכוש, ובכללם 214 אלף מועסקים ערבים ו-67 אלף מועסקים יהודים. העובדה, שהמועסקים הערבים היוו שלושה רבעים של כלל המועסקים, גרמה לכך, שהמבנה הכללי של המועסקים דומה במידה רבה למבנה המועסקים הערבים.

בעלי הכנסות מרכוש

מפקד האוכלוסין (1931) אינו מפרט את היקף העבודה השכירה בכל ענף, אך לעומת זאת כלולים בו נתונים על בעלי הכנסות מרכוש, שזה מקור הכנסתם העיקרי.

בשנת 1931 הייתה הרנטה מהקרקע מקור ההכנסה העיקרי מהרכוש, ומקבליה היוו 65% מ-8,200 בעלי ההכנסות מרכוש. כמעט כל מקבלי הרנטה הקרקעית (5,300) היו ערבים שהחכירו את הקרקעות שברשותם לחוכרי-משנה ולאריסים.

בעלי ההכנסות מרכוש לא-חקלאי כללו בעלי קרקעות ובתים בערים, וכן מחזיקי ניירות ערך. הם לא כללו תעשיינים, סוחרים וכו'. המופיעים כמועסקים במקצועות שונים.

המועסקים בחקלאות

בחקלאות עסקו ב-1931 135 אלף איש, או 48% מכלל המועסקים. בקרב הערבים עסקו בחקלאות 57%, ובקרב היהודים – כ-19%.

המועסקים בגידולי שדה בחקלאות המסורתית ("עבודת אדמה רגילה") היוו 84% מכלל המועסקים הערבים בחקלאות ומחצית מכלל המועסקים היהודים בחקלאות.

נתונים אלה מורים כל כך, שבשנת 1931 הייתה החקלאות הערבית בכללותה מבוססת עדיין על עיבוד הקרקע המסורתי. משקל המועסקים במטעים ובגידול ירקות לשוק – ענפים חדשים, יחסית – היה 10% בלבד מהמועסקים הערבים בחקלאות.

ובכל זאת, גם לחקלאות הערבית המסורתית חדרו סדרי חברה חדשים: בעבודת האדמה המסורתית היו מועסקים: **67 אלף פלאחים**, שהיוו 65% מהמועסקים בחקלאות המסורתית הערבית; **30 אלף פועלים חקלאיים**, שהיוו 29% מהמועסקים הנ"ל, ויתר ה-6% היו מקבלי רנטה, סוכנים, מנהלים, גובי רנטה וכו'. מספרם הרב של אלה שהוגדרו כפועלים חקלאיים במשק המסורתי מעלה על הדעת, שנכללו ביניהם גם החראתים, שלא היו פועלים ממש, שכן הם ניהלו את המשק בעצמם (אם כי בכלי העבודה של הפלאח האמיד), וקיבלו תשלום לא עבור משך עבודתם, אלא כחלק קטן מהיבול.

העובדה, שב-1931 היה על כל שני פלאחים בממוצע פועל חקלאי (או חראת) אחד, מצביעה על כך, שהחקלאות הערבית עדיין התבססה על משקים זעירים, שאינם מעסיקים כלל שכירים, או שמעסיקים שכיר אחד. יחד עם זאת, 30 אלף הפועלים (והחראתים) החקלאיים בעבודת-האדמה המסורתית, וכן 2,000 הפועלים החקלאים בפרדסים, ואולי עוד כמה אלפי פועלים בענף גידול הבהמות, במטעים אחרים ובגידול ירקות היוו שכבה חברתית ניכרת, שמנתה אז **35 אלף**, ואולי יותר, ומילאה תפקיד חשוב בייצור החקלאי.

המועסקים היהודים בחקלאות כללו כ-3,700 איכרים, כ-2,600 פועלים במשקי הפלחה ו-1,500 פועלים בפרדסים. פירושו של דבר, שהחקלאות היהודית הייתה קפיטליסטית יותר,

[74] Census of Palestine, 1931, Vol. II, Part II, table XVI.

שכן מספרם הכולל של הפועלים עלה על מספר האיכרים. אולם גם כאן רמת ההתפתחות הקפיטליסטית מבחינת הריכוז של כוח-אדם שכיר הייתה נמוכה.

המועסקים בתעשייה, במלאכה ובבנייה

בשנת 1931, כללה תעשיית המכרות כמעט אך ורק מחצבות אבן וכריית זיפזיף (חול לבניין), ואילו הפקת המלחים מים המלח וכו' העסיקה עדיין עובדים מעטים.

בתעשייה המעבדת ובמלאכה עסקו ב-1931 32 אלף איש, ואילו בבנייה – 12 אלף איש. ענפי התעשייה והמלאכה שהעסיקו יחסית, עובדים רבים היו באותה תקופה ההלבשה וההנעלה, העץ, המתכת והדפוס.

ב-1931, בטרם החל גל הקמת המפעלים התעשייתיים על-ידי מהגרים יהודים, היה רוב המועסקים בחרושת ערבים. בתעשייה ובמלאכה עבדו אז 18 אלף עובדים ערבים ו-14 אלף עובדים יהודים. יחד עם זאת, משקלם היחסי באוכלוסייה היה שונה. עובדי התעשייה והבנייה היוו כ-30% מכלל המועסקים היהודים, אך 12% בלבד מכלל המועסקים הערבים.

עם כל ההבדלים שישנם בהרכב הענפי של המועסקים הערבים והיהודים בחרושת, מבליטים נתוני המיפקד 1931 דווקא את המשותף, שנבע מהרמה הכללית של התפתחות התעשייה בפלשתינה באותה תקופה. כך, למשל, עבד רוב המועסקים בחרושת, בין שהם יהודים ובין שהם ערבים, בבתי-מלאכה בענפים שהיו מבוססים על שימוש נרחב בעבודת-ידיים ולא במכונות: הלבשה והנעלה, מזון ועץ.

לעומת זאת אפשר ללמוד מהמפקד, שהיו אז רק כמאתיים עובדים שהועסקו בענפים הקשורים במיכון: 85 איש עסקו בשירות למכונות חקלאיות, 85 איש עבדו בבניית מרכבים למכוניות ו-16 איש הגדירו עצמם כיצרני ציוד חקלאי. בשורה של ענפים חדשים, יחסית, הועסקו אז כבר כארבעת אלפים עובדים. הכוונה היא לעובדי הרכבת, לסוללי כבישים, לעובדי חברת החשמל ומפעל המלט, לעובדי הנמל ולבוני מסילות הברזל.

המועסקים במסחר, בפיננסים ובשירותים

צוין לעיל לא אחת שבפלשתינה פעלו כל העת מרכזים עירוניים, שהיו קודם כל מרכזי מסחר ומינהל, ולאחר מכן הפכו גם מרכזי מלאכה וחרושת. עובדה זו באה לידי ביטוי בהרכב המועסקים. במסחר ובפיננסים עסקו 9% מכלל המועסקים; בשירות הציבורי (מינהל וצבא) 3%; במקצועות חופשיים – 5%; בשירותים אישיים – כ-4%. סך-הכל עסקו בענפים הללו כ-20% מכלל המועסקים.

אולם אם להתייחס למספרים המוחלטים, הרי ב-1931 רוב הסוחרים, עובדי המינהל ועובדי השירותים האישיים היו ערבים. עובדה זו שבה ומאשרת את המסקנה, שהחברה הערבית בפלשתינה של ראשית שנות ה-30 הייתה אומנם חברה אגרארית ביסודה, אך משקלם של המועסקים העירוניים, ובכלל זאת סוחרים, בעלי מלאכה ופועלי בניין וחרושת, היה כבר משמעותי: משקל המועסקים בענפים העירוניים, כלומר להוציא את החקלאות, היה אז 43% מכלל המועסקים הערבים.

ואם למרות נתונים התחלתיים אלה לא הגיעה ההתפתחות הקפיטליסטית בקרב האוכלוסייה הערבית לעמדת בכורה, הרי זה לא כל כך משום ההבדל בהיקף התעסוקה בענפים העירוניים, אלא בעיקר בגלל יבוא ההון על-ידי בעלי-הון יהודים ומוסדות ציוניים, ובגלל המדיניות הקולוניאלית של השלטון הבריטי שהעדיפה את ההון הזר והעניקה לו זיכיונות, הקלות מס ושערים פתוחים ליבוא סחורות והון.

נשים עובדות

הנשים העובדות בפלשתינה, כמו בכל משק טרום-קפיטליסטי או קפיטליסטי, נחשבו כוח עבודה זול, שניתן להעסיקו בעבודות עונתיות ומזדמנות ובשכר נמוך יותר מאשר זה המשולם לגברים.

התעמולה הציונית ניסתה לתאר את הפועלות היהודיות כשותפות שוות ("חלוצות"), אך בפועל, בשל שכרן הנמוך (שליש עד מחצית משכר הפועלים באותו מקצוע), הן היו מועמדות

נוחות, מבחינת המוסדות הציוניים, להחליף פועלים ערבים במקומות עבודה בבעלות יהודים.[75]

נתוני המפקד של 1931 מפרטים גם את החלוקה הענפית והמקצועית של הנשים שהוגדרו כנשים עובדות (למעט אלה שעבדו בעסק של בעליהן ללא תשלום) או כבעלות הכנסה.

בסך הכל נמנו במפקד 1931 34 אלף נשים עובדות (שכירות ועצמאיות), שהיוו אז 12% בלבד מכלל המועסקים. השיעור הנמוך הזה הוא ביטוי נוסף לרמה הנמוכה של העבודה השכירה ושל ההתפתחות הקפיטליסטית. רוב הנשים עסקו אז בעבודה ללא תשלום במשקי הפלאחים הקטנים, כעובדות ללא תשלום בעסקים קטנים של בני המשפחה, או בעבודות בית. הנשים שהועסקו ללא תשלום לא נכללו במניין הנשים העובדות.

מבין הנשים העובדות, למעלה מששת אלפים (18%) הועסקו בשירותים אישיים (עוזרות בית וכו'); כחמשת אלפים (14%) ניהלו משקים חקלאיים מסורתיים; ועוד שלושת אלפים (9%) היו פועלות חקלאיות או נשות חראתים. בתעשייה ובמלאכה הועסקו הנשים בעיקר בענף ההלבשה (תפירה): למעלה מארבעת אלפים פועלות. זה גם היה הענף היחיד שבו הועסקו יותר נשים מאשר גברים. ריכוז נוסף של נשים היה במקצועות החופשיים: 3,400 אחיות, מורות ורופאות היו מועסקות ב-1931.

הנשים העובדות הערביות ניהלו משקים חקלאיים, עבדו כפועלות וכמשרתות בכפר ובעיר וכפועלות במתפרות. הנשים היהודיות היו עוזרות בית, תופרות, עובדות בחקלאות, מורות ואחיות, עובדות בבתי מלון.

למעלה משלושת אלפים נשים חיו על הכנסות מקרקע ומרכוש, והן היוו אז שליש מכל אלה (גברים ונשים) שדיווחו על הכנסות מרכוש כמקור קיומם.

7.5 הרכב השכירים

נוסף למקורות ממשלתיים, ניתן להיעזר בבחינת מבנה מעמד השכירים, לרבות המבנה הענפי שלו, מהאומדן שהביא אדלר (1936). לפי אדלר, במחצית שנות השלושים היה ההרכב כדלקמן:

סך-הכל שכירים – **150 אלף**, מהם:
שכירים יהודים – 90 אלף,
שכירים ערבים – 60 אלף, מהם:
40 אלף ערבים תושבי פלשתינה,
20 אלף ערבים תושבי הארצות השכנות, שבאים לעבודות עונתיות.

הרוב המכריע (למעלה מ-90%) מהשכירים היו פועלים, ורק 10 אלפים היו פקידים (ובכללם: 8,000 פקידים יהודים ו-2,000 פקידים ערבים). מספר זה של פקידים אינו כולל את פקידי המוסדות הציבוריים.

מה היה הרכב הפועלים (ללא הפקידים) לפי נתוני אדלר?

[75] "על הפועלות הוטלה חובה מוסרית לתמוך בסידורי העבודה הקיימים ולא לצאת למלחמה לשיפור מעמדן ותנאיי העסקתן" (מרגלית-שטרן, 2003).

לוח 20. הרכב מעמד הפועלים במשק הקפיטליסטי בשנות השלושים

	סך הכל	יהודים	ערבים פלשתינאים	ערבים מארצות שכנות
פועלים חקלאיים*	34,000	8,000	11,000	15,000
מהם: עבדו במשק מעורב	8,000	2,000	6,000	
במטעים	8,000	3,000	3,000	2,000
פועלים עונתיים בקטיף	18,000	3,000	2,000	13,000
פועלי תעשייה	32,000	26,000	6,000	
פועלי בניין	32,000	25,000	7,000	
פועלים במסחר, בתחבורה ובמלונות	25,000	9,000	11,000	5,000
פועלים בשירותים העירוניים	3,000	2,000	1,000	
פועלים לא מקצועיים	14,000	12,000	2,000	
סך הכל	140,000	82,000	38,000	20,000

* מהשוואת נתוני לוח זה לנתוני מיפקד 1931 עולה, שלא נכללו בהם הפועלים במשק החקלאי המסורתי.

בעוד שלפי מפקדי האוכלוסייה, המועסקים בחקלאות היו כמחצית מכלל המועסקים במשק של פלשתינה, הרי לפי הלוח לעיל, הכולל רק את המועסקים בחקלאות הקפיטליסטית, הפועלים החקלאיים היו רק רבע מכלל הפועלים. שלושה רבעים מכלל הפועלים החקלאיים, שמונה הלוח, הועסקו במטעים, ומחציתם – כפועלים עונתיים בתקופת הקטיף. כאשר מפחיתים מסך הפועלים החקלאיים את הפועלים העונתיים, הגיע מספר הפועלים החקלאיים הקבועים (יהודים וערבים), המועסקים במשקים קפיטליסטיים ל-16 אלף איש בלבד.

בוועידת הפועלים הערבים הראשונה, שנערכה בחיפה ב-1930, הביא **עלי כליילאת**, שעמד בראש ההתארגנות, את הנתונים הבאים לגבי הפועלים הערבים (הדומים לנתונים של אדלר): מספר הפועלים הערבים היה **50 אלף** והם כללו: 15 אלף פועלים חקלאיים (לרבות בחקלאות המסורתית); 15 אלף פועלי בניין; 7 אלפים פועלי תעשייה ומלאכה; 3 אלפים פועלי רכבת; אלפיים פועלי נמל; אלפיים נהגים; אלפיים פקידים נמוכים; אלפיים סבלים; אלפיים סנדלרים וחייטים (אל-בודיירי, ע' 4).

לפי הלוח של אדלר, פועלי התעשייה והבניין היוו יחד 45% מכלל הפועלים, ומכאן גם השכבה הראשית בקרב הפרולטריון. אם להוסיף לפועלי התעשייה והבניין את הפועלים הבלתי-מקצועיים, שהיוו את מאגר כוח האדם לענפי התעשייה והבניין, הרי שמשקלם של הפועלים התעשייתיים (במובן הרחב של המלה) הגיע ל-55% מכלל הפועלים. מכאן אפשר לומר, שבמחצית שנות ה-30 השכבה העיקרית בקרב הפועלים הם פועלי התעשייה. עובדה זו מצביעה על התפתחותו של הקפיטליזם דווקא בענפים אלה.

מבחינה לאומית בולט משקלם הנמוך, יחסית, של הפועלים הערבים, העובדים בתעשייה ובבניין, לעומת משקלם בקרב הפועלים החקלאיים ופועלי המסחר והתחבורה. פועלי התעשייה והבניין (לרבות הפועלים הלא-מקצועיים) היוו 40% מכלל הפועלים הערבים; לעומת זאת היוותה קבוצת פועלים זו למעלה משלושה רבעים של הפועלים היהודים.

הפועלים הערבים הנוודים, אשר באו מהארצות השכנות לעבודות עונתיות בקטיף וכן לעבודה בחקלאות, במסחר ובתחבורה, היוו (לפי הערכה) באותה תקופה כ-15% מכלל הפועלים. הם קיבלו שכר נמוך אפילו משכרם של הפועלים הערבים המקומיים ותנאי ניצולם היו המחפירים ביותר.

השפעת הגאות הכלכלית בשנות מלחמת העולם השנייה

התפתחותה המהירה של התעשייה בשנות מלחמת-העולם השנייה הביאה בעקבותיה את הכפלת היקף העבודה השכירה בענף זה. לפי הנתונים של מיפקדי התעשייה, גדל מספר הפועלים בתעשייה ב-1942 לעומת 1939 פי 2.4.

לוח 21: שכירים בתעשייה 1939, 1942

	1939		1942		1942 לעומת 1939
	מספר השכירים	באחוזים	מספר השכירים	באחוזים	הגידול במספר השכירים
בתעשייה בבעלות ערבים	3,363	18.4	6,063	13.6	פי 1.8
בתעשייה בבעלות יהודים	12,340	67.4	35,200	78.8	פי 2.9
במפעלי הזיכיונות	2,615	14.3	3,400	7.6	פי 1.3
סך הכל	18,318	100.0	44,663	100.0	פי 2.4

המקור : Statistical Abstract 1944/45, p. 51. נתוני 1942 כוללים גם קבלני משנה.

תמונה כוללת יותר על היקף מעמד הפועלים בפלשתינה בשנות ה-40 והרכבו ניתן לקבל על-ידי שילוב הנתונים על השכירים היהודים והערבים, המופיעים במקורות נפרדים.

לוח 22. הרכב השכירים במחצית שנות הארבעים (אומדן)

הענף	שכירים, סך הכל	שכירים יהודים	שכירים ערבים
תעשייה ומלאכה	50,200	36,750	13,450
בניין ועבודות ציבוריות	24,600	15,750	8,850
עובדי מחנות צבא	49,400	18,500	30,900
חברות נפט	5,000	...	5,000
הובלה, ים, רכבת	20,500	8,100	12,400
חקלאות	38,300	4,800	33,500
פקידות	45,400	16,200	29,200
מקצועות חופשיים	8,100	8,100	...
מסחר, שירותים אישיים	30,500	12,000	18,500
סך-הכל	272,000	120,200	151,800

המקורות: פולאק, 1945, ע' 171; עלון לסטטיסטיקה, מס' 4, 1946; אסף. 1970, ע"ע 229-230; Schmorak, 1946, p. 101

אומדן דומה, אך שונה בפרטים, של מספר הפועלים הערבים ושל הרכבם הענפי מצוי אצל אברהם כהן (1978, ע' 40 א): סה"כ פועלים ערבים – 139 אלף, מהם: בחקלאות – 20 אלף, בתעשייה ומלאכה – 13 אלף, בבניה – 18 אלף, בתחבורה – 12 אלף, במסחר וכספים – 15 אלף, עובדי ממשלה – 32 אלף, במחנות צבא – 20 אלף, אחרים – 9 אלפים.

הנתונים בלוח 22 הם בחזקת אומדן, כיוון שדרכי החישוב היו שונות, והנתונים חושבו בנפרד לגבי כל אחת מהאוכלוסיות. ברם, גם כאומדן יש בהם כדי להצביע על כמה מאפיינים.

הגברת הנוכחות הצבאית של בריטניה בפלשתינה (בשנות מלחמת העולם השנייה) והביקוש הגובר לפועלים במחנות הצבא ובמוסדות ממשלתיים נתנו תנופה חסרת תקדים לעבודה השכירה, ובמיוחד – לגידול במספר השכירים הערבים. עודף האוכלוסייה האגרארי הערבי היה מאגר, שממנו נשאבו הפועלים הערבים לערים. מספר השכירים הערבים במחנות הצבא ובשירות הממשלה גדל כמעט פי 3: מ-11 אלף ב-1931 ל-31 אלף במחצית שנות ה-40. שנות המלחמה, השתווה מספרם של הפועלים הערבים במחנות הצבא ואצל

הממשלה כמעט למספרם של הפועלים הערבים בחקלאות. זו הייתה תזוזה חברתית משמעותית, שבאה לידי ביטוי, כפי שנראה להלן, גם בהתארגנות המקצועית של הפועלים הערבים ובאופי מאבקיהם.

העיר חיפה וסביבותיה, שהפכו בשנות המנדט אזור תעשייה ראשי ומרכז של מערכות ממשלתיות (המינהלה ובתי המלאכה של הרכבת, נמל ים) ושל מפעלי זיכיונות (מפעלי הזיקוק לנפט), משכה אליה רבבות פלאחים ופועלים חקלאיים, ובמיוחד על רקע משברים כלכליים והדיכוי של המרד הערבי (1939). הפועלים הערבים שהיגרו לחיפה התגוררו בתנאים קשים בשולי העיר (יזבק, 2003).

מספר הפועלים היהודים במחנות הצבא במחצית שנות ה-40 נפל ממספר הפועלים הערבים (18,500 לעומת 30,900), אבל הפועלים במחנות הצבא היו הריכוז השני בגודלו של שכירים יהודים (אחרי התעשייה).

במחצית שנות ה-40, היו בפלשתינה למעלה מ-50 אלף פועלים בתעשייה ובמלאכה, לעומת 38 אלף פועלים חקלאיים. אולם בעוד שבקרב הפועלים היהודים, מספר הפועלים החקלאיים היה רק שמינית ממספר הפועלים התעשייתיים, הרי בקרב הפועלים הערבים, מספר הפועלים החקלאיים היה גדול פי 2.5 ממספר פועלי התעשייה והמלאכה.

נתוני מפקד התעשייה 1943 שהובאו לעיל (ר' פרק 5) מבהירים, שבתעשייה הערבית התרכזו רוב הפועלים בענפי המלאכה וכן בכמה תעשיות חדשות, כמו במפעל הסיגריות – 839 פועלים; בעבודות המכאניות – 456 פועלים; בייצור קופסאות קרטון – 200 פועלים. מבין הענפים שצמחו מהמלאכה ניתן לציין את טחנות הקמח והמאפיות - 280 פועלים; מפעלי אריגה – 1,200 פועלים; ומפעלי הנעליים 850 פועלים (Statistical Abstract 1944/45, p.59).

במפקד של התעשייה בבעלות יהודים, שנערך ב-1943 (ר' לוח 7), נמצא, שלמעלה ממחצית המפעלים היו עדיין מפעלים קטנים, כלומר בתי-מלאכה, שהעסיקו בממוצע 3 פועלים שכירים. אך 80% מהפועלים כבר עבדו במפעלי תעשייה בינוניים וגדולים, שמספר הפועלים הממוצע בכל אחד מהם היה 30.

ניתוח המבנה הענפי של 907 המפעלים בבעלות יהודים, שהוגדרו כמפעלי תעשייה, ובהם הועסקו 28 אלף פועלים, מראה שבשנות המלחמה חל גידול מהיר במספר המועסקים בענפים טכניים יותר, כמו מתכת ומכונות (7,400 פועלים) וכימיה, כולל חברת האשלג (3,400). אך בענפים המסורתיים – מזון, טקסטיל והלבשה – עדיין עבדו אז כ-40% מהפועלים. בנתונים, המתייחסים לשנת 1943, מופיע גם נתון נוסף לגבי מפעלי היהלומים והתעשייה הזעירה, שהעסיקו אז 7 אלפים פועלים, כמחציתם – בליטוש יהלומים (צידרוביץ, גורביץ, 1943, ע' 54).

נתוני הסקר מ-1943 מראים, שהיו אז רק 18 מפעלים בבעלות יהודים, שמספר הפועלים בכל אחד מהם עלה על 200. אך ב-18 מפעלים אלה עבדו 30% מכלל הפועלים. 65% ממפעלי התעשייה היהודית העסיקו כל אחד עד 20 פועלים - כלומר, גם המפעלים שכונו מפעלי תעשייה היו בעצם ברובם עדיין מפעלים קטנים (שם, ע"ע 53, 55).

הפיתוח התעשייתי המהיר בשנות המלחמה, נתקל מייד לאחריה בקשיים, שכן השלטון הבריטי כבר לא היה זקוק לעורף תעשייתי לצבאו והוא העדיף לשקם את התעשייה בארצו ובארצות באירופה, אותן ראה כבעלות ברית בעולם הפוסט-מלחמתי. דוגמא להסטה כזאת היא תעשיית ליטוש היהלומים, שקודמה בפלשתינה כל עוד בלגיה הייתה כבושה בידי הנאצים. אך לאחר המלחמה – הבריטים דאגו לשקם את תעשיית ליטוש היהלומים בבלגיה על חשבון צמצום חריף בהיקף ליטוש היהלומים בפלשתינה.

אך בכל מקרה, הפיתוח התעשייתי המהיר בשנות ה-30 וה-40 חיזק את הבורגנות היהודית בפלשתינה במאמציה להיחלץ מהמגבלות, שנבעו מעצם קיומו של משטר קולוניאלי בריטי.

7.6 תנאי-העבודה ושכר-העבודה

הבעיה שהעסיקה ביותר את הפרולטריון הפלשתינאי הייתה **האבטלה**, שמידת חומרתה השתנתה בהתאם למחזוריות הגאות והשפל במשק.

האבטלה הייתה חריפה במיוחד בשנות המשברים, שהתחוללו בשנים 1923-1922, 1928-1926, ו-1940-1936, ושהביאו לפגיעה חמורה ברמת השכר. אולם גם בשנים שלא היו שנות משבר כלכלי, הייתה האבטלה גורם למצוקה. כך, בשנת 1931 היו בממוצע 1,400 מובטלים יהודים, בעיקר מקרב פועלי הבנייה, והם היוו 9% מכלל הפועלים היהודים העירוניים. באותה שנה נע מספר המובטלים הערבים (לפי הנתונים הרשמיים), בין 20 ל-30 אלף בהתאם לעונה (נמירובסקי, פרויס, 1932).

במשבר שחל במחצית השנייה של שנות ה-20 הקיפה האבטלה המלאה והחלקית 12 אלף פועלים יהודים, שהיוו אז שליש מכלל הפועלים היהודים. משתתפי הוועידה השלישית של ההסתדרות (1927) תוארו במלים הבאות: "הוועידה תפתח מתוך עייפות, סבל ורעב. צירי ועידתנו יידעו לספר על 8 אלפים מחוסרי עבודה החיים על תמיכה מטעם ההסתדרות של 3 גרושים ליום. אנו משלמים כ-48 אלף ימי רעב בשבוע" ("קונטרס", יולי 1927)

מספר המובטלים הערבים הגיע באותן שנים עד לעשרת אלפים, אך להם לא הייתה רשת ביטחון נוסח ההסתדרות, ובמקרים רבים, אלה שלא מצאו עבודה שבו לכפרי מוצאם.

בשנות המשבר הללו נוצלה האבטלה להורדה דרסטית בשכרם של הפועלים הערבים והיהודים עד כדי מחצית משכרם ב-1925 ולהארכת יום העבודה משמונה שעות (במקומות שכבר עבדו כך) עד לעשר ולשתים עשרה שעות (שאמי, 1972).

בשנות המשבר 1928-1926, נערכו הפגנות מובטלים, שבהן שאגו את הסיסמה, שאותה יזמו הקומוניסטים, ואשר הפכה סימן ההיכר של מאבקי העובדים גם לאורך כל שנותיה של מדינת ישראל – **"לחם, עבודה!"**. פנינה פיינהויז מספרת בזיכרונותיה על הפגנה בתל-אביב שבה השתתפה. ההפגנה התארגנה בתום אסיפת מחאה של מובטלים, שארגנה ההסתדרות באולם גימנסיה הרצליה בחורף 1926: "ההפגנה החלה ליד היציאה מהאולם, והמשיכה את דרכה בכיוון לרח' אלנבי תחת הסיסמה – 'לחם ועבודה!'. בצומת הרחובות נחלת בנימין – אלנבי, התנפלה המשטרה (- הבריטית) על ההפגנה הסוערת. כפי שהיה נהוג אז, באו פרשי המשטרה והתחילו רומסים את המפגינים בפרסות סוסיהם. אחדים מהחברים – ובמיוחד החברה מרים גולד – למדו להפיל את השוטרים מאוכפיהם ע"י תפיסת הרסן של הסוס המתנפל. גם בהפגנה זו הופלו כמה מהרוכבים בדרך זו" (פיינהויז, 1975).

בשנות המשבר שקדם למלחמת-העולם השנייה (1940-1936) החריפה בעיית האבטלה המלאה והחלקית עד כדי כך, שהיא הקיפה למעלה מרבע הפועלים. לפי נתונים, הכוללים את המובטלים המלאים ואת אלה שהשתכרו עד שתי לירות לחודש, גדל משקל המובטלים המלאים והחלקיים בקרב חברי ההסתדרות מ-9% ב-1935 ל-25% ב-1938, ול-28% ב-1940 (פולאק, 1945, ע' 155).

כתוצאה מגידול האבטלה, הצליחו המעבידים להוריד את השכר ב-1940 לעומת 1936 ב-21% בממוצע, אך בתעשיית העץ והבלוקים הוא ירד אפילו ב-45% (Statistical Abstract 1942, p. 67).

רמת **שכר-העבודה** בפלשתינה, כמו בכל ארץ קולוניאלית, הייתה נמוכה וזאת עקב רמת-ההתפתחות התעשייתית הלא-גבוהה ועקב היקפה הניכר של האבטלה. קיומה של רמת שכר קולוניאלית נמוכה גם לגבי הפועלים היהודים זכה לפירושים ולהצדקה רעיונית-פוליטית ברוח "ההסתפקות במועט". המוסדות הציוניים ובעלי-ההון, שהעריכו ששכר נמוך יהווה גורם למשיכת הון לארץ, חיפשו אחר דרכים להוזלת כוח-העבודה, כך שהפועל "יסתדר" עם השכר הנמוך, ואילו המעבידים יזכו בכוח עבודה זול.

עוד בשנת 1907 כתב **זאב ז'בוטינסקי** במאמר שפרסם בביטאון של ההסתדרות הציונית ברוסיה "דאס יודישע פאלק", כי "אנו חיים בתקופת הקפיטליזם ולא רק כיבושים תרבותיים, אלא גם כיבושים בכוח צבאי מתבצעים קודם כל בכוחו של הרכוש". ומאחר שלמען האדרת הרכוש נחוצים לדעתו תנאים מסיימים, וקודם כל עבודה זולה, לכן: "בארץ ישראל יש צורך בעבודה יהודית זולה, זולה לא רק ברמת השכר, אלא במובן של גמישות גדולה יותר בעניין ההכרה המעמדית". וכיצד מוזילים את העבודה היהודית? כתב

ז'בוטינסקי: "ההסתדרות (הציונית – ת"ג) שלנו חייבת להקל בכל האמצעים על מצב קשה זה. עליה להקים על חשבונה שורה של מוסדות, אשר יפצו ולו גם במידה מצומצמת את הפועלים על הדרגה הנמוכה של תנאיי עבודתם: דירות, מטבחים, חדרי קריאה וכו'" (סלוצקי, 1973, נספח).

רופין מספר בזיכרונותיו, כיצד פעל להוזלת כוח-העבודה היהודי, במסגרת תוכניות הקולוניזציה, וכדי שיהיה אפשר להעסיק פועלים יהודים במושבות. לשם כך הוא דאג להקמת מעונות עם מטבחים משותפים לפועלים לא-נשואים בפתח-תקווה ובחדרה; לבניית בתים קטנים עם דונם אחד לפועלים נשואים, כדי שמשפחת הפועל תוכל לגדל ירקות בחצר, ובכך להשלים את הדרוש לקיומה; להקמת קבוצות פועלים קבלניות במטעים; למשיכת יהודים מתימן, שהיו רגילים לאקלים החם ואשר רמת-חייהם הייתה נמוכה. רופין מתפאר, כי הודות לצעדים אלה של המוסדות הציוניים גדל מספר הפועלים היהודים במטעים מאלף איש ב-1913 לעשרת אלפים איש ב-1938 (Rupin, 1971, pp. 109-110).

והשיטה אכן עבדה. במאמר שהוזכר לעיל מספר אדלר, כיצד הוזילו המוסדות הציוניים והחברות הפרטיות, בשיתוף פעולה עם ההסתדרות הכללית, את כוח-העבודה של הפועל היהודי הלכה למעשה:

"בשלוש דרכים שואפים האיגודים המקצועיים ושאר מוסדות ציבוריים להוזיל את צרכי הפועל העברי, מבלי להנמיך על-ידי כך את רמתו התרבותית: א. הוזלת שכר הדירה על-ידי השיכון המשותף, כנהוג בארצות אירופה; ב. פיתוח מקורות הכנסה צדדיים, לפחות לימי מחסור, על-ידי הספקה עצמית חלקית של צרכי מזון (משקי עזר), כדוגמת פרוורי הפועלים באירופה; ג. הדרך השלישית, האופיינית רק לא"י, היא – ה'קיבוץ'. הדירה המשותפת והמטבח המשותף מאפשרים לחבריו להתקיים בשכר עבודה נמוך יותר, ועל-ידי-כך ממלא הקיבוץ תפקיד חשוב בכיבוש העבודה בחקלאות".

האופי הקולוניאלי של השכר קבע לא רק רמת שכר כללית נמוכה, אלא גם שתי רמות שכר: בתנאים של פלשתינה, נקבעה רמת שכר אחת לפועל האירופי (לפועלים היהודים שהיגרו לפלשתינה מאירופה) ורמת שכר אחרת לפועל המזרחי ("האסיאתי") – לפועל הערבי וכן לפועלים היהודים, שמוצאם מארצות ערביות, או שהם בני היישוב הספרדי הישן.

אדלר הביא במאמרו הנ"ל את הנתונים הבאים, שנלקחו מהפרסום הסטטיסטי הממשלתי "**הספר הכחול**" לשנת 1934, המשתמש במושגים "פועל אירופי" ו"פועל מזרחי", שפורטו לעיל:

לוח 23. שכר-עבודה ליום של פועל 'אירופי' ו'מזרחי' במקצועות שונים, 1934, במילים*

המקצוע	פועל 'אירופי'	פועל 'מזרחי'
חריש	250 - 350	80 - 120
קטיף הדר (גברים)	200 - 250	120 - 200
סתתים מומחים	450 - 550	200 - 300
מסגרים	350 - 600	300 - 500
עושי סבון	330 - 440	150 - 250
רצפים מומחים	600 - 750	300 - 400
עוזרים בבנאות	300 - 400	100 - 150
צבעים	400 - 550	300 – 450
מדביקות תוויות לבקבוקים	175 - 200	90

*מיל אחד היה אלפית הלירה.
בסיום הלוח הביא אדלר את ההערה הבאה:
"בעבודת ילדים של ערבים ושל יהודי המזרח יורד שכר העבודה היומי עד כדי 50 מיל ליום".

בפסק בוררות עקב סכסוך עבודה שפרץ בבניין שנבנה בירושלים נקבע, ששכר-העבודה המינימאלי היה "250 מיל לפועל בלתי-מקצועי מאורגן – ו-200 מיל לפועל בלתי-מאורגן

מהעדות המזרחיות" (מאורגן – הכוונה לפועל יהודי המאורגן בהסתדרות) (נמירובסקי, פרויס, 1932, ע' 51).

כיוון שבין הפועלים 'המזרחים' (לפי ההגדרה הבריטית) הרוב היו פועלים ערבים, ברור שההפליה לרעה ברמת השכר (ובתנאי העבודה) כוונה קודם כל נגדם. בשנת 1938 היה השכר הממוצע של פועל תעשייה יהודי גבוה פי שניים וחצי משכרו הממוצע של הפועל הערבי, ויחס זה לא נשתנה גם בשנים שלאחר-מכן. השכר הנמוך היה, כמובן, צד אחד של הניצול החריף של הפועל הערבי; יום העבודה של הפועל הערבי היה ארוך יותר; תנאי הדיור שלו בערים היו גרועים ביותר ולחופשה שנתית הוא בדרך כלל לא זכה (ושיץ, 1947, ע"ע 158, 160).

ברם, העובדה שהשכר נקבע לפי קריטריון קולוניאלי (אירופי-אסייתי), חושפת את ההבניה המעמדית-קולוניאלית של בעיית השכר. השלטון הקולוניאלי נהג לטפח בקולוניות שכבה מסוימת של פועלים אירופיים, שהיוו את המשענת החברתית שלו, כשם שהוא עודד התיישבות חקלאית של קולוניסטים ("מתיישבים"), הקמת מוסדות דת ותרבות קולוניאליים וכו'. לקיומה של שכבת פועלים ויצרנים כזאת בקולוניות נועד בערך אותו תפקיד שנועד לאריסטוקרטיה הפועלית בארצות האימפריאליסטיות עצמן. לכן בעולם המושגים של שוק העבודה הקולוניאלי בפלשתינה, ההבחנה אירופי/מזרחי מכרעת יותר מההבחנה יהודי/ערבי. מציאות זו הטביע את חותמה על התפתחות מעמד-הפועלים בפלשתינה ואחר-כך בישראל בכל הקשור במעמדם של היהודים המזרחים בשוק העבודה.[76]

אחת התופעות החוזרות ונישנות בחיי מעמד הפועלים בפלשתינה הייתה הורדת השכר הנקוב (הנומינלי) עקב משברים כלכליים והתרוששות מוחלטת של הפועלים, לעיל הובאו נתונים אחדים בהקשר של נתוני האבטלה. אשר לסוף שנות ה-30, פירטה הסטטיסטיקה הרשמית את הורדת השכר הממוצעת, ולפי ענפים, של הפועלים היהודים והערבים.

בשנת 1938 בהשוואה ל-1934 ירד שכרו הנקוב הממוצע של הפועל הערבי ב-20% בקירוב, ואילו השכר הנקוב של הפועל היהודי ירד ב-13%. במיוחד חריפה הייתה באותה תקופה הירידה בשכר הנקוב הממוצע של פועלי הבניין הערבים (23%-); של פועלי תעשיית העץ היהודים (35%-); של פועלי הבלוקים הערבים והיהודים (22%-) ושל פועל הטקסטיל הערבים (30%-) (חושב לפי: Statistical Abstract 1939, p. 98).

שכרו היומי הממוצע של פועל בניין ערבי ירד בין 1934 ל-1938 מ-400-750 מיל ל--250-450 מיל, ואילו שכרו של פועל בניין יהודי ירד בשנים הללו מ-600-750 מיל ל-450-750 מיל. מכאן יוצא, ששכרו הממוצע של פועל הבניין היהודי ב-1938 היה כשכרו של פועל הבניין הערבי ב-1934. נתונים אלה מוכיחים, מצד אחד, שהגבול בין שכרם של הפועלים היהודים והערביים לא היה גבול בלתי-עביר; אך מצד שני, שהתרוששותם של הפועלים הערבים הייתה חריפה במיוחד.

אם בסוף שנות ה-30 נרשמה ירידה בשכר הנקוב, הרי בראשית שנות ה-40 עם הגיאות הכלכלית עקב ההזמנות הממשלתיות עבור הצבא, חלה עלייה בשכר הנקוב, אבל עלייה זו לא הייתה ריאלית, לנוכח האינפלציה ששררה באותה תקופה.

בהשוואה ל-1939, השכר הנקוב של הפועל היהודי בתעשייה או בבנייה ב-1942 עלה ב-72 אחוזים. אבל באותן שנים עלה מדד המחירים הקמעונאיים בשווקים היהודיים ב-131 אחוזים, או ב-35 אחוזים יותר מאשר מדד השכר. (הנתונים הממשלתיים אינם מאפשרים השוואה דומה לגבי תנועת השכר של הפועלים הערבים באותן שנים).

על אפלייתם לרעה של הפועלים הערבים ושל הפועלות בנות שני העמים מעידים נתונים מתוך סקר ממשלתי, שנערך באפריל 1941, המקובצים בלוח הבא:

---

[76] לניתוח של תופעת האריסטוקרטיה הפועלית: "האימפריאליזם, השלב העליון של הקפיטליזם", פרק 8 (לנין, 1957).

לוח 24. פועלים, שכר ושבוע העבודה בענפי תעשייה נבחרים, 1941

הענף	מספר הפועלים		שכר+תוספת יוקר במילים		שעות עבודה בשבוע (בפועל)
	גברים	נשים	גברים	נשים	
טחנות קמח ואורז – ערבים	80	-	18.0	-	52.9
טחנות קמח ואורז – יהודים	31	-	44.3	-	47.7
שוקולד וממתקים – יהודים	128	377	44.0	26.4	45.6
מיצים ושימורי פירות – יהודים	203	461	38.9	23.7	40.7
שמן וסבון (מפעלים גדולים) – יהודים	246	86	69.0	39.3	43.2
עבודות מתכת – יהודים	626	33	49.7	28.7	44.0
עבודות מתכת - ערבים	116	-	34.3	-	39.2
טבק וסיגריות - ערבים	392	25	17.8	4.8	45.2
טבק וסיגריות - יהודים	71	183	46.3	32.0	40.5

המקור: Statistical Abstract 1942. p. 72

בלוח 24 בולטים הפערים הגדולים בשכר על בסיס של לאום ושל מין. השכר לשעה של פועל מתכת ערבי היה ב-1941 69% משכרו של פועל מתכת יהודי, ואילו במפעלי הסיגריות – 38% בלבד. פועלת יהודיה קיבלה 69% משכר הפועל היהודי במפעלי הסיגריות, אבל פועלת ערביה במיון טבק או במפעל סיגריות קיבלה רק 27% משכרו של פועל ערבי באותו ענף, ורק 15% משכרה של פועלת יהודיה בענף זה.

האפליה לרעה של האישה העובדת והפועל הערבי בתנאי השכר נמשכה גם בתקופת הגאות של מלחמת-העולם השנייה. בשנת 1945 הייתה פירמידת השכר היומי הממוצע כדלקמן (Supplement, 1947):

פועל יהודי - 1,010 עד 1,460 מיל (בממוצע – 1,235 מיל);
פועלת יהודיה - 640 עד 850 מיל (בממוצע – 745 מיל);
פועל ערבי – 260 עד 1,100 מיל (בממוצע – 680 מיל).

בשנת 1946/47 נע שכרו של הפועל הערבי בין 30% ל-60% משכרו של הפועל היהודי. בהנחה, ששכרו של הפועל היהודי הוא 100, היה שכר הפועל הערבי בבנייה – 32-39; בהובלה ובתחבורה – 45-65; במקומות עבודה שעובדים בהם יהודים וערבים – 43-54; במקומות עבודה בהם מועסקים ערבים בלבד – 32-37 (אסף, 1970, ע' 227).

מבנה השכר הקולוניאלי, המתבטא בפערי השכר בין פועלים יהודים וערבים ("מזרחים"), בין פועלות ופועלים, בין נוער עובד ופועלים בוגרים - היה אינטרס של המעבידים, הפרטיים והציבוריים, לרבות ממשלת המנדט. אך העובדה, שבאותן שנים כמעט שלא היו איגודים מקצועיים משותפים יהודיים-ערביים, ושלהסתדרות לא נתקבלו פועלים ערבים (ההסתדרות הייתה "עברית"), סייעה גם היא מצידה לייצב מצב דברים זה. גם בשנים שלאחר מכן, ולמעשה עד היום, אופייניים למעמד הפועלים הישראלי פערי שכר לפי לאום, מין וגיל, שראשיתם עוד בתקופת המנדט בפלשתינה.

באשר לתנאי העבודה, הרי במחצית שנות ה-30 כבר השיג הפועל היהודי לאחר מאבק ממושך שיום-העבודה יימשך שמונה שעות, בעוד שיום העבודה של הפועל הערבי נמשך שתים-עשרה שעות (בפרדסים) ועשר שעות (בתעשייה, בבניין). לגבי הפועל היהודי נקבעו תנאים סוציאליים כגון יום מנוחה שבועי, חופשה שנתית בתשלום ותשלום מס מקביל לקופת-חולים על-ידי המעביד. לעומת זאת, רק אותם פועלים ערבים שהועסקו על-ידי המינהל הבריטי קיבלו יום מנוחה שבועי, ואילו לחופשה שנתית לא זכו הפועלים הערבים כלל.

הפערים הניכרים בגובה שכר-העבודה בין הפועלים היהודים והערבים הולידו הבדלים ניכרים ב**רמת החיים**. סקר הוצאות משפחה עירונית, שנערך בערים הגדולות ב-1942, הראה שההכנסה החודשית הממוצעת משכר של משפחה ערביה נעה בין 4 ל-11 לירות, בעוד שההכנסה החודשית משכר של משפחה יהודיה נעה בין 5 ל-23 לירות. ובכל זאת, למרות הפערים הגדולים הללו, היה מבנה ההוצאות דומה. הן במשפחות היהודיות והן במשפחות הערביות סעיף ההוצאות הראשי היה מזון והסעיף השני – שכר הדירה (Statistical Abstract 1944/45. p. 113).

ממשלת המנדט לא הנהיגה לימוד חובה, ובמקום שהיא פתחה בתי ספר ממשלתיים שלימדו בערבית, היעד הכללי היה צנוע ביותר – 4 שנות לימוד. לפי הנתונים הממשלתיים לשנת 1944, בקרב הילדים הערבים העירוניים למדו 85% מהבנים ו-60% מהבנות. לעומת זאת, בקרב הילדים הערבים בכפרים, למדו 63% מהבנים ורק 8% מהבנות. הילדים היהודים למדו ברובם בבתי ספר נפרדים, שהקימו מוסדות ציוניים ויהודיים, לרבות עיריות וההסתדרות הכללית. למעלה מ-90% מהילדים היהודים למדו בגן חובה ובבתי הספר העממיים (כיתות א' – ח'). חלק מבני הנוער היהודים המשיכו ללמדו בבתי ספר תיכוניים, אך אחרים יצאו לעבודה.

קופות החולים הראשונות, ששירתו פועלים יהודים בכפר ובעיר, הוקמו עוד ערב מלחמת העולם הראשונה. לאחר כינון ההסתדרות (1920) הן אוחדו לקופת חולים של ההסתדרות הכללית, שהחברות בה הייתה רק של פועלים יהודים שהיו חברי הסתדרות ושילמו מס אחיד. בשנות ה-30 הוקמו במקביל קופות חולים נוספות עבור הציבור היהודי, שהיו קשורות לגופים פוליטיים, לארגונים פילנתרופיים ולארגוני ספורט (קופות החולים עממית, לאומית, מרכזית ומכבי).

במסגרת המדיניות הציונית של יצירת תנאים שיבטיחו שפועלים יהודים ימשיכו בעבודתם למרות השכר הנמוך והתנאים הקשים, יזמה ההסתדרות הכללית ב-1934 את הקמתה של חברת שיכון (שהפכה בהמשך לשיכון עובדים, אשר ב-1996 הופרטה ונמכרה למשפחת אריסון). החברה מכרה דירות לפועלים עירוניים, שיכלו לעמוד בתשלומים, בשיכונים קואופרטיביים על קרקעות קק"ל, שהוחכרו ל-49 שנה (רבינוביץ', 2003; קלוש, לו-יון, 2003).

חוקי העבודה, שחוקקה ממשלת המנדט, הזכירו באופן מעומעם בלבד את תחיקת העבודה הנרחבת, שכבר הייתה קיימת בבריטניה עצמה באותן שנים.

מסקירתו של **אברהם דורון** עולה, כי בדצמבר 1921 הקימה ממשלת המנדט מחלקה לענייני עבודה, שאמורה הייתה לעסוק בנושאים חשובים של תנאיי עבודה, שכר, שעות עבודה ואבטלה. אך חקיקת חוקי העבודה עצמם התנהלה באיטיות קולוניאלית. ב-1926 פרסמה ממשלת המנדט את "פקודת הפיצויים", שהגן על נפגעי תאונות עבודה בתעשייה בלבד. ב-1927 פורסמה הפקודה המגינה על בריאותם של נשים וילדים וקובעת סייגים להעסקתם, וזאת כשלא היה חוק שקבע את אורכם של יום העבודה ושל שבוע העבודה. בשנות ה-30 לא נחקקו חוקי עבודה, ורק בשנות ה-40 על רקע הגידול המהיר בתעסוקה במשק המלחמתי, מאבקי הפועלים והשלכות האווירה של הניצחון במלחמת העולם השנייה, נחקקו כמה חוקים נוספים, שגם הם היו מוגבלים במשמעותם. ב-1945/47 פרסמה ממשלת המנדט פקודות שעניינן בטיחות בעבודה במפעלי חרושת, הרחבת ההגדרה של מחלות מקצועיות המזכות בפיצויים והרחבת ההגנה על העסקת בני נוער ונשים (דורון, 2003). ממשלת המנדט ניצלה את תקופת המלחמה גם כדי לחוקק (ב-1941) חוקים נגד התארגנות עובדים, וביניהם – חוק לאיסור שביתות; חוק המחייב להעביר סכסוכי עבודה לבוררות, וחוק המרתק עובדים למקומות עבודתם. אך בפועל פרצו אז שביתות רבות, יחסית, לרבות במגזר הממשלתי.

על רקע תביעות חוזרות והישנות של הפועלים לקבל פיצוי על שחיקת הערך הריאלי של השכר עקב האינפלציה בשנות מלחמת העולם השנייה, חתמו התאחדות בעלי התעשייה וההסתדרות הכללית ב-1942 על הסכם בדבר תשלום תוספת יוקר, כפיצוי על שחיקת השכר. להסכם זה לא הייתה משמעות של חוק, אך עובדים בשירות הממשלה נאבקו וקיבלו גם הם תוספת יוקר.

7.7 ארגוני הפועלים והשביתות

האופי הקולוניאלי של התפתחות הקפיטליזם בפלשתינה הטביע את חותמו לא רק על הרכב מעמד הפועלים, אלא – ובמיוחד – על ארגוני הפועלים והמאבקים בעלי האופי האיגוד-מקצועי.

הידיעה הראשונה בדבר התארגנות פועלים מתייחסת **לאיגוד פועלי הדפוס היהודים**, שהוקם בירושלים עוד ב-1897. הקמת אגוד פועלים זה נתקלה בהתנגדות עזה של המעבידים, והם הצליחו לגרום לפיזורו. בתגובה לפיזור האיגוד, הוכרזה ב-1902 **השביתה הראשונה** הידועה בתולדות פלשתינה – **שביתת פועלי הדפוס של צוקרמן.** בעקבות השביתה הזאת הוקם מחדש איגוד פועלי הדפוס, שתבע מהמעבידים (שגם הם הקימו בינתיים אגודה) להוריד את משך יום העבודה מ-12 ל-10 שעות ולהנהיג הסכמי-עבודה חצי שנתיים. המעבידים סירבו להיענות לתביעות והאיגוד הכריז על שביתה של כל פועלי הדפוס בירושלים. השביתה הסתיימה בהצלחה חלקית (Bulletin No. 5, 1943).

לאחר הכיבוש הבריטי, הביאו גידול מספר הפועלים השכירים והמערכה שהם ניהלו נגד הורדת השכר לגידול מספר השביתות. מספר הפועלים היהודים שנטלו חלק בשביתות בשלוש הערים הגדולות (יפו, ירושלים וחיפה) גדל מ-40 ב-1919 לאלף ב-1924 (שאמי, 1927). בשנת 1923 הוכרזה השביתה הראשונה של פועלים ערבים – שביתת העובדים ביפו. במחצית השנייה של שנות ה-20 היו שביתות של פועלים ערבים מקרב פועלי המאפיות, הנגריות, המחצבות, הבניין, הנמל ומפעלי החייטות (ושיץ, 1947, ע' 165).

בשנות ה-20 התפתחו ניצנים של מאבק משותף של פועלים יהודים וערבים שעבדו יחד במפעלי תעשייה ובמטעים. ב-1928 הוקם בירושלים ארגון משותף של פועלי אפייה יהודים וערבים. מועצת הפועלים המקומית נאלצה להכיר באיגוד הזה (וולפשטיין, 1930). השביתות המשותפות כללו, בין היתר, שביתת פועלים במפעל הגפרורים נור בעכו, שביתת נהגים (שנערכה ב-1924 והסתיימה בהצלחה), ושביתות של פועלי פרדסים בפתח תקווה, בנס-ציונה וברחובות. בשנת 1924 שונה אופייה של הסתדרות **פועלי הרכבת לאיגוד מקצועי ערבי-יהודי,** שהוכר על-ידי המעביד – הנהלת הרכבת (ר' להלן).

אולם כיוון התפתחות זה של ארגוני פועלים משותפים יהודיים-ערביים נבלם בעיקר עקב המדיניות של ההנהגה הציונית, שעמדה על כך שההתארגנות תהיה של פועלים יהודים בלבד ומשולבת בפרויקט הציוני.

ההסתדרות הכללית של הפועלים העבריים בארץ ישראל (להלן – ההסתדרות) נוסדה ב-1920, עם חברות של כ-4,500 פועלים יהודים (קדמו לה הסתדרויות הפועלים החקלאיים בגליל וביהודה, שהוקמו עוד בשנת 1911). העובדה, שההסתדרות הכללית קמה בעת שההתפתחות הקפיטליסטית בפלשתינה הייתה עדיין בראשיתה, באה לידי ביטוי במשקל הגבוה, יחסית, שהיה בה לפועלים החקלאיים השכירים, וכן לאלה שעבדו במסגרת הקבוצות הקבלניות ושהקימו את הקיבוצים. וכך קרה, שבעוד שהפועלים החקלאיים הקימו את ארגוניהם כבר בעשור הראשון של המאה, הרי רק בשנת 1945 הוחלט במוסדות ההסתדרות להקים הסתדרות ארצית נפרדת של פועלי התעשייה. בשנות ה-30 וה-40 הקיפה ההסתדרות הכללית את רוב הפועלים היהודים בפלשתינה.

ההסתדרות הוקמה ביסודו-של-דבר מלמעלה, בידי מפלגות פועלים ציוניות, ולא כתוצאה מתהליך ממושך של התארגנות עובדים ברמת המפעל והענף וברמה הארצית. לכן כבר מייסודה כפפה הנהגת ההסתדרות את התחום האיגוד מקצועי לשיקולים הפוליטיים של הברית בינה לבין התנועה הציונית. על סדר יומה של ההסתדרות ניצבו, קודם-כל, המשימות שהגדירו המוסדות הציוניים: עידוד הגירה יהודית לפלשתינה, יצירת תנאים שיבטיחו שהמהגרים היהודים יישארו בה, והקמת ישובים יהודיים על קרקעות שרכשו בעלי הון יהודים או מוסדות ציוניים (Shalev, 1992, chapter 4).

בפרקים קודמים הוצגו מהיבטים שונים מטרות הקולוניזציה הציונית והצורות הארגוניות המיוחדות שלה. תשומת-לב מיוחד הוקדשה לפעילות המתוכננת של המוסדות הציוניים למען שילוב פועלים יהודים, שהיגרו לפלשתינה, בתהליך הקולוניזציה באמצעות קבוצות הפועלים, באמצעות הקמת מגזר ציבורי יהודי נפרד וכו'. במסגרת פעילות זו, נודע מקום חשוב במיוחד לפעילות של ההסתדרות הכללית.

ההסתדרות הוגדרה על-ידי מנהיגיה בראש ובראשונה כמוסד ציוני שתפקידו לפעול להתיישבות יהודים ("כיבוש הקרקע"), לדחיקת רגלי הפועל הערבי ("עבודה עברית") ולכיבוש השוק של הצרכנים היהודים ("תוצרת עברית"). התפישה הלאומנית הזאת שירתה בנאמנות את האינטרסים של הבורגנות היהודית, אשר שאפה להרחיב ולבסס את שלטונה הכלכלי ולמנוע את גיבוש התודעה המעמדית של הפועלים היהודים.[77]

היבט מהותי בקיומה ובפעילותה של ההסתדרות, הוא היותה באותה תקופה ארגון העובדים היהודים בלבד (ולכן נכלל התואר "עבריים" בכינויה), וככזאת נשארה עד שנות ה-60. ההגבלה הלאומית, שהוכתבה על-ידי ההשקפה הציונית של מרבית מייסדי ההסתדרות, הייתה פועל יוצא מהשתלבות המוסדות הארגוניים של ההסתדרות, או הקשורים עמה, במפעל הקולוניזציה הציונית בפלשתינה.

השביתות של פועלים יהודים נגד העסקתם של פועלים ערבים (שאורגנו בדרך-כלל על-ידי ההסתדרות בסיסמה של "עבודה עברית") הסבו נזק חמור למאבק המעמדי של הפועלים בני שני העמים והעמיקו את האיבה ביניהם. המעבידים ניצלו סכסוכים אלה, כדי להוריד את השכר ולאלץ את הפועל היהודי לעבוד תמורת שכר נמוך – "אחרת לא יסכים המעביד שהוא יחליף את הפועל הערבי". כדי להסוות את המהות האמיתית של "כיבוש העבודה", כינתה ההסתדרות את המערכה נגד העסקת פועלים ערבים בתואר "מלחמה בעבודה זולה ובלתי-מאורגנת". מה שאותה הנהגה לא ציינה הוא, שהפועל הערבי פשוט אינו רשאי להתארגן בהסתדרות ה"עברית", וכי הדרך להילחם נגד "עבודה זולה" היא בתביעה להעלאת שכרם של הפועלים המקופחים יותר. במציאות, המערכה לדחיקת רגלם של הפועלים הערבים התנהלה גם במקומות עבודה שבהם היה שכר הערבי שווה לשכר היהודי.

הנהגת ההסתדרות היה מודעת לבעייתיות של מניעת התארגנות פועלים ערבים בהסתדרות, הטוענת להיותה סוציאליסטית. לכן ניהלו מנהיגיה מערכת הסברה שהטילה את האשמה על אי-הארגון על... הפועלים הערבים.[78]

הסבסוד שנתנו מוסדות פיננסיים ציוניים להעסקת פועלים יהודים, בין הייתר באמצעות מפעלים כלכליים של ההסתדרות, בלם, אך לא מנע העסקת פועלים ערבים אצל מעבידים יהודים. בשנת 1936, למשל, היו הערבים 35% מכלל המועסקים בחקלאות שבבעלות יהודים ו-12% מהמועסקים בחברות בנייה בבעלות יהודים, וכל זאת בכלכלה המדווחת (בן-פורת, 1999, ע' 61).

פעילותה של ההסתדרות כארגון של פועלים יהודים בלבד ערערה את הסולידריות המעמדית, שהיא בעצם הבסיס למאבקי הפועלים ברמת המפעל וברמה הארצית. בחד-לאומיותה, פילגה ההסתדרות ארגונית את מעמד הפועלים הפלשתינאי, וכתוצאה מכך רוב ארגוני הפועלים היו נפרדים, של יהודים ושל ערבים. אך היו גם ארגונים משותפים שניהלו מערכות משותפות (ר' בהמשך).

בהעדר לשכות תעסוקה ממשלתיות, קיומן של לשכות עבודה של ההסתדרות העניק להנהגת ההסתדרות (בראשות מפלגת פועלי א"י - מפא"י) שליטה ישירה בציבור הפועלים היהודי, שסבל מאבטלה. מפא"י אכן עשתה שימוש בלשכות העבודה, כדי לרדוף את אלה שנחשבו כאופוזיציה להנהגתה – את הקומוניסטים, מצד אחד, ואת חברי ארגוני הפורשים הימניים, מצד שני.

---

77 "גם שלא בכוונה תחילה, יש לתנועת העבודה מעין אחריות עקיפה על דרכי התפתחותה של הבורגנות יהודית, כמו גם אחריות ישירה: עדיפותו של הגורם הציוני על פני הגורם המעמדי הניעה שיתוף פעולה בין המחנות, ופטרה את הבורגנות לפחות מחלק של המאבק המעמדי שהיה נכון לה, אילו תנועת העבודה הייתה מתעקשת לקיימו... הציות לפרימט הציוני בלם את המאבק הבין-מעמדי, ובתנאים של אז, כאשר למחנה העבודה הייתה שליטה כמעט בכל תחום מרכזי בישראל, הוא ער לקיומה של הבורגנות ולהתפתחותה, גם בלי שזו תצטרך לאמץ את כוחה ולנהל מאבק מעמדי משלה" (בן-פורת , 1999, ע"ע 62, 124).

78 בנאום שצוטט לעיל (הערה 37), הציג ברל כצנלסון שורה של תנאים, שקבלתם תכשיר את הפועל הערבי להיות בהסתדרות, כאשר גולת הכותרת של התנאים היא "תמיכה בעליה הציונית":
"יש מומחים להסביר לנו, מה רב היה אשרנו אילו הצלחנו לארגן את הפועל הערבי. אני מסכים. אני מסכים, שאילו הצלחנו בכך, היה זה באמת טוב מאוד. לו היה הפועל הערבי נאמן למעמדו, משתחרר משלטון האפנדי ומקנאה דתית וגזעית, דורש שכר טוב בעבודתו והיה מתנגד לעליה מן המדבר ולעבודה בלתי מאורגנת ותומך בעליה יהודית, היה זה מעשה רב גם מבחינה ציונית". (המושג "עליה מן המדבר" מתייחס לפועלים ערבים מהארצות השכנות, שהועסקו במפעלים פרטיים וממשלתיים.)

הנהגת ההסתדרות, וקודם-כל הנהגת מפא"י בראשות דוד בן-גוריון (שבהמשך היה יו"ר הסוכנות היהודית וראש ממשלת ישראל), דיברה שוב ושוב על סוציאליזם ואפילו טענה, כי מטרתה – בניית משטר סוציאליסטי. אך בפועל היו אלה דיבורים ריקים מתוכן. "הדחף של בן-גוריון לא היה תיקון חברתי יסודי, אלא בניית כלי ארגוני רב-עוצמה לצורך הגשמת הציונות" (צחור, 2007, ע' 23). אך לדיבורים האלה הייתה השפעה במובן זה, שבשנות ה-30 וה-40, רבים מהפועלים היהודים אימצו את הסוציאליזם בפרשנות של בן-גוריון וחבריו.[79]

הבט מהותי בפעילות ההסתדרות (אז והיום) הן עמדותיה הרפורמיסטיות, הגורסות "שלום בית מעמדי". מנהיגי ההסתדרות, שהיו מודעים להלכי הרוח בקרב הפועלים היהודים בפלשתינה המנדטורית, שילמו מס שפתיים למושגים כמו "מאבק מעמדי" וארגנו הפגנות לרגל ה-1 במאי, אך פעלו בשיטתיות, כדי לעקר ולשטח את המאבק המעמדי להידברות רצופת ויתורים עם המעבידים בכל מפעל וברמה הארצית. כך, בדצמבר 1935, אימץ הוועד הפועל הציוני 'חוקת עבודה', אשר כללה בוררות חובה בסכסוכי עבודה. הנהגת ההסתדרות אכן פעלה בשיטתיות, כדי להביא כל סכסוך עבודה לבוררות, במטרה למנוע שביתות. אולם כאשר פרצו שביתות, בדרך כלל ללא אישורה, פעלה הנהגת ההסתדרות, כדי למצב את עצמה כנציגת העובדים, וגם טרחה לחתום במקרים מסוימים על הסכמי עבודה קיבוציים עם המעבידים.

לוח 25. תנועת השביתות בשנים 1931-1945

שנה	מספר השביתות	מספר מקומות העבודה שבהם שבתו	מספר השובתים	מספר ימי השביתה
1931	33	55	1,946	9,704
1932	51	116	1,409	10,689
1933	45	234	2,049	19,354
1934	41	88	2,051	17,273
1935	57	329	3,648	28,415
1936	15	26	956	11,625
1937	44	361	6,305	21,167
1938	74	85	1,876	14,149
1939	103	144	2,964	19,435
1940	85	107	2,221	22,108
1941	80	108	3,803	36,342
1942	109	279	8,540	137,640
1943	147	249	17,846	131,650*
1944	119	171	9,791	184,014*
1945	119	277	6,063	101,570

המקורות: Statistical Handbook, 1947. p. 306 ;Statistical Abstract 1939 p. 76
* לפי הנתונים המובאים בספרו של אליהו גוז'נסקי (1959, ע' 42), מספר ימי השביתה היה ב-1943 – 170,625, וב-1944 – 247,705.

מרבית השביתות פרצו במפעלי תעשייה ובבנייה ומיעוטן בתחבורה, בשירותים ובחקלאות. כך, בשנת 1935, מתוך 57 שביתות, פרצו 16 בתעשייה ו-10 שביתות בבנייה. בשנת 1938 מתוך 74 שביתות פרצו 40 בתעשייה 21 בבנייה ואף לא אחת בחקלאות.

[79] ברל כצנלסון אמר בנאום בעצרת לרגל ה-1 במאי, שנערכה בתל-אביב:
"אם יש בימינו ציבור בעולם, הרשאי להתברך, כי הוא עושה משהו באמת להגשמת הסוציאליזם, שהוא סולל דרכים לחיי-חברה סוציאליסטיים, שאינו עוסק רק בדיבורים על אודות סוציאליזם, כי אם גם טורח להכין את 'השבת הסוציאליסטית' במו ידיו, אם יש בימינו ציבור כזה בעולם, הרי זה ציבור משקי העובדים בארץ, אנשי הקבוצות והמושבים" ("דבר", 4.5.1936)

בשנת 1942, מתוך 109 שביתות, פרצו 97 בתעשייה ובמלאכה. בשנת 1945 מתוך 119 שביתות פרצו 105 בתעשייה ו-7 בבנייה.

בשנים 1933-1936, מתוך 186 סכסוכי עבודה (שביתות וסכסוכי עבודה אחרים) הוכרזו 94 (מחצית) בגלל תביעות להעלאת שכר, לקיצור שעות העבודה ולשיפור תנאי העבודה; 14 שביתות (כ-20%) הוכרזו נגד העסקת פועלים ערבים במפעלים השייכים ליהודים (Report 1936, p. 139).

החל מ-1942 החלה **תנופה מחודשת של שביתות** (ראה לוח 51), שהתבטאה בהיקף חסר תקדים של שביתות ושל שובתים. בארבע השנים 1942-1945 נערכו 494 שביתות, לעומת 628 שביתות שנערכו ב-11 השנים 1931-1941.

בשנת 1944 שבתו חודשיים ימים 3,500 פועלי היהלומים, שהועסקו ב-33 מפעלים בתל-אביב, בנתניה ובירושלים. השובתים התנגדו לניסיון של התעשיינים, בעלי המלטשות, לבטל ההסכם הקיבוצי ואגב כך – לסגת ממחויבותם לשכר מינימאלי ולתשלום תוספת יוקר. השביתה הסתיימה בהצלחה, והמעבידים נאלצו גם לשלם לפועלי היהלומים דמי שביתה.

הדגש במאבקי הפועלים עבר למקומות העבודה הגדולים – מחנות הצבא הבריטי, בתי-הזיקוק, הרכבת, מפעלי היהלומים – וביטא את הנכונות הגוברת של הפועלים להיאבק להגנה על שכרם בתנאי האינפלציה ששררה אז, וגם את נכונותם של פועלים יהודים וערבים לנהל את המאבק במשותף. התפתחות זו הייתה חשובה במיוחד בהתחשב בכך, שבשנות ה-30 כן עלה בידי ההסתדרות הכללית לדחוף פועלים יהודים לשבות נגד העסקתם של פועלים ערבים.

קיצור תולדות ההתארגנות והמאבקים של פועלי הרכבת

השתלשלות ההתארגנות והמאבקים של פועלי הרכבת משנות ה-20 ועד לשנות ה-40, אשר זכתה בתיאור מפורט בספרו הייחודי של זכרי לוקמן (Lockman, 1996) ובפרסומים נוספים,[80] מאפשרת הצצה להיסטוריה הפחות ידועה של מעמד הפועלים בפלשתינה המנדטורית.

מסילות הברזל הראשונות נבנו בפלשתינה בידי חברות זרות (צרפתית, גרמנית) עוד בשלהי השלטון העות'מאני. מסילות אלה חיברו את פלשתינה עם מצרים וסוריה וכן בין הערים הראשיות בפלשתינה עצמה. פיתוח מערך הרכבות חייב גם את הקמתם של בתי מלאכה, אשר מוקמו בחיפה. לאחר כינון השלטון הבריטי, המשיכו לעבוד במערך הרכבות כמה אלפי פועלים, שרובם היו ערבים ומיעוטם – יהודים, יוונים ואיטלקים. עד להקמת מחנות הצבא הבריטי, הייתה הרכבת מקום העבודה הגדול ביותר, שהעסיק 2,400 פועלים (ב-1943 הועסקו ברכבת 7,800 פועלים, מהם 1,200 בבתי המלאכה).

הסתדרות פועלי הרכבת נוסדה ב-12 ביולי 1919, והייתה האיגוד המקצועי הראשון של פועלים יהודים שהוקם לאחר כינון השלטון הבריטי. בהמשך, הוא היה האיגוד הראשון שאיחד בשורותיו פועלים יהודים וערבים. חברי ההסתדרות של פועלי הרכבת בחיפה גם הוציאו לאור עיתון בשם "א-סלאם" ("השלום"). ב-1920 הצטרפו להסתדרות פועלי הרכבת גם פועלי הדואר והטלגרף, שהמשותף להם היה – היותם מועסקים בידי המדינה.

במחצית הראשונה של שנות ה-20 התנהלה מערכה עקרונית ומעשית על אופייה של הסתדרות פועלי הרכבת, הדואר והטלגרף. הקו הרשמי של ההסתדרות הכללית היה, שהארגון צריך להקיף פועלים יהודים בלבד, בעוד שהקומוניסטים וגם כמה פעילים במפלגת אחדות העבודה תבעו שארגון פועלי הרכבת יהיה בין-לאומי, ערבי-יהודי.

הנהגת ההסתרות, שדבקה במדיניות של איגוד מקצועי ליהודים בלבד, ניצבה ברכבת בפני בעיה: הפועלים הערבים היו הרוב, ולכן גם הפועלים היהודים שנקלטו ברכבת הועסקו בשכר נמוך. בתנאים אלה היה חשש מבוסס, שהפועלים היהודים ינטשו את מקום העבודה הזה.

---

[80] פיינהויז, 1973; צימרינג, 1926; אל-בודיירי, שנה?; בילצקי, 1981; וולפשטיין, 1930; Bernstein, 2000; Lockman, 1993.

לכן נאלצה ההסתדרות להסכים, בתקופות מסויימות לשיתוף פעולה עם הפועלים הערבים במקום העבודה. וכך בינואר 1922, אישר הרוב בהנהגת ההסתדרות הקמת ארגון משותף של פועלי הרכבת שיהיה מורכב מארגונים אוטונומיים של פועלים יהודים ושל פועלים ערבים. אך הפועלים הערבים דחו את ההצעה ודרשו ארגון פועלים אחד, שלא יהיה קשור בהסתדרות.

צבי הורוביץ, שהיה מזכיר סניף ירושלים של הסתדרות פועלי הרכבת ופעיל המפלגה הקומוניסטית (פק"פ), סיפר בזיכרונותיו, המתייחסים לשנת 1922:

"חזרתי לירושלים והמשכתי את פעילותי בסניף (- פק"פ) וגם בקרב פועלי הרכבת, מקום עבודתי. לא היו אז בירושלים פועלי רכבת רבים, כי העבודות העיקריות נעשו בחיפה, שם באמת היה קיים ארגון גדול וחזק.

למרות שמספר הפועלים לא היה רב, פתחנו מועדון לפועלי הרכבת בשכונת ימין משה, בקרבת תחנת הרכבת. בתחילה הייתה התלהבות. קיימנו הרצאות, לימדנו עברית ועוד. יחד עם זאת, החלטנו בסניף המפלגתי, לאחר דיון, לפעול לארגון הפועלים הערבים ולהקים יחד איתם הסתדרות פועלי רכבת יהודית-ערבית משותפת. עלי להדגיש שעד אז לא היה אף פועל רכבת ערבי מאורגן בירושלים.

בין פועלי הרכבת הערבים היה פועל ממצרים. החלטתי להתחיל את השיחות איתו. הזמנתי אותו לפגישה במועדון. השיחה קלחה יפה מתוך אמון והסכמה. כעבור זמן קצר, כבר התקיימה פגישה מורחבת יותר, עם קבוצת פועלים ערבים. לפגישה זו הופיע גם בן-גוריון, שהיה אז מזכיר ההסתדרות, והכריז בפני הנאספים שהוא תומך ביוזמה...

החלטנו בתום הפגישה לפרסם הצהרה הקוראת לפועלים הערבים להצטרף להסתדרות. היה זה, ללא ספק, הישג מרשים בימים ההם. אך כפי שהוכיחה המציאות לאחר-מכן, לא עשה בן-גוריון דבר להגשמת דבריו היפים והנהגת ההסתדרות פעלה להכשלת כל תוכנית להקמת אירגון פועלים אינטרנציונליסטי משותף.

המאבק להגשמת רעיון האיגוד היהודי-ערבי נמשך ובעיתון פועלי הרכבת, שהחל אז בהופעתו (1922), הופיע מאמרי (בחתימת צבשי).

פעולתי בקרב פועלי הרכבת נפסקה כעבור זמן, לאחר שנרדפתי על-ידי הבולשת ונאלצתי להסתתר".[81]

ואכן, בוועידה השלישית של הסתדרות פועלי הרכבת, הדואר והטלגרף (1922) הוחלט לפתוח את שערי האיגוד המקצועי הזה גם בפני פועלים ערבים.

בינתיים, בשל החלטתה של ההנהלה הבריטית של הרכבת ב-1923 להרע את תנאיי העבודה ולבטל את הסכמי העבודה שהיו קיימים וכן לפטר מנהיגי פועלים מעבודתם, גברה ההתמרמרות בקרב פועלי הרכבת. בקיץ 1923 נערכה אסיפה של עובדי הרכבת בחיפה, ערבים ויהודים, שמחתה נגד החלטות ההנהלה ויחסה המחפיר לפועלים. באוגוסט 1923 התכנסה ועידה של הסתדרות פועלי הרכבת, ולראשונה השתתפו בו גם שני צירים ערבים מחיפה. בחיפה, ביפו ובירושלים נפתחו מועדונים של פועלי הרכבת. מועדונים אלה צברו פופולאריות בקרב הפועלים הערבים והיהודים.

בראשית 1924, נידונה השאלה של החברות של הפועלים הערבים במועצת ההסתדרות פועלי הרכבת, שנערכה בחיפה. פועל רכבת ערבי בשם אליאס אמר בנאומו באותה מועצה, כי הפועלים הערבים מעוניינים להיות חברים בהסתדרות פועלי הרכבת, אך לא ב"הסתדרות הפועלים העבריים". הנהגת ההסתדרות הכללית, בהעריכה, כי לתביעה להקמת ארגון פועלי רכבת משותף יש סיכוי להתקבל, החליטה לנקוט בצעד אנטי-קומוניסטי. היא האשימה שמונה חברי פק"פ (קומוניסטים) ב"הפרת משמעת ההסתדרות ופעולות מחפירות נגדה", וכל זאת בשל ארגון אסיפה משותפת של פועלי רכבת יהודים וערבים ובחירת ועדה שתקדם את רעיון הארגון המשותף. הקומוניסטים הועמדו ל"משפט-חברים", שלפי הכרעתו הם הוצאו מההסתדרות לפרק זמן של 3 עד 12 חודשים.

ההתמרמרות על צעדי הנהלת הרכבת והמערכה סביב הקמתו של ארגון משותף הניבו אמון גובר בעמדות הקומוניסטים, למרות הרדיפות מצד הנהגת ההסתדרות. כך נוצרו התנאים להפיכתה בסוף 1924 של הסתדרות פועלי הרכבת, הדואר והטלגרף (URPTW)

---

[81] רות לוביץ', "זו הדרך", 20.2.1980.

לארגון משותף, שבו היו חברים 300 פועלים יהודים וערבים. בשנת 1926 מנה איגוד פועלי הרכבת 884 פועלים, 464 מהם יהודים, ו-420 מהם ערבים (לפי מקור אחר, מנה הארגון אז 938 פועלים, מהם 498 ערבים ו-440 יהודים). הארגון המשותף התגבש תחילה בחיפה, אך בהמשך התארגנו פועלי הרכבת (רובם ככולם ערבים) גם ביפו, בלוד, בירושלים ואפילו בקנטרה (מצרים), שהתחנה בה השתייכה ארגונית למנהלת הרכבת בפלשתינה. ההסתדרות של פועלי הרכבת גם הוציאה לאור ביטאון בעברית ובערבית בשם "הקטר".

הארגון המשותף שיגר לוועד הפועל של ההסתדרות תזכיר, בו הוא ציין: "הניסיון הראה, שרק איחוד, שרק ארגון משותף על יסודות בינלאומיים בהסתדרות אחת יבטיח את הצלחותינו, ומשום כך קשה להשלים עם השיטות שהכזיבו את תקוותינו. המועצה האחרונה של פועלי הרכבת החליטה להכריז על דרכי ארגון חדשות, שתאחינה את הקרעים ותאחדנה כל שכבות הפועלים העובדים ברכבת, דואר וטלגרף. חידוש הרעיון על ארגון בינלאומי דרש מרץ וחברים חדשים שיתאימו לעבודה רבת-אחריות זו. בשביעות רצון והצלחה יוצאת מהכלל נתקבל הארגון המשותף מצד כל הפועלים". בהמשך התזכיר, הציעו ראשי הסתדרות פועלי הרכבת, שההסתדרות כולה תשנה את שמה ל"ההסתדרות הכללית של העובדים בא"י", כך שיוכלו להיות חברים בה כל הפועלים, יהודים וערבים ("קונטרס", חשוון תרפ"ה)

בזיכרונותיו על ההתארגנות בקרב פועלי הרכבת בחיפה, כתב קוליה קולין, שהיה פעיל קומוניסטי בחיפה, עד שבשל רדיפות הבולשת הבריטית, נאלץ להגר מהארץ ב-1929:

"אני זוכר, כי ב-1923 פעל תא מפלגתי – תא הרכבת. המזכיר שלו היה החבר דוד (בוריס) ליברמן. התא, כפי שאני זוכר, היה מורכב מהחברים הבאים: אונגרפלד, וינשטוק, מרסל לנגר, פנחס מנכוס, אלתר לופטה ואחרים, שאת שמותיהם אינני זוכר. החברים עבדו כמסגרים וכרפדים.

חוץ מהתעמולה בעל-פה שהם ניהלו בקרב הפועלים היהודים והערבים, הם גם הפיצו כרוזים וחוברות. כתוצאה מהפעילות שהושקעה בקרב הפועלים הרבים, הצטרף למפלגה מוחמד עלי, שהיה ציר בוועידת המפלגה. בשנות השלושים הוא היה מזכיר ארגון עובדי הרכבת. פועלים ערבים אחרים היו לאוהדי המפלגה. כל החברים היהודים ידעו את השפה הערבית ועזרו לכתוב ולתרגם כרוזים ולהפיצם בין הפועלים הערבים. רבים מבין פועלי הרכבת הערבים לא פחדו להיפגש עם קומוניסטים ולארח אותם בביתם, למרות שהזהירום לא לעשות כן. בשנת 1926 גירשה המנהלה הבריטית מהעבודה את כל החברים שהזכרתי" (לוביץ', 1980).

גירוש הפועלים הקומוניסטים מעבודתם והרדיפות נגד הפעילים האיגוד המקצועי, לווה בהחלטות מקארתיסטיות של ההסתדרות הכללית, שהחליטה, למשל, לבטל את חברותו של אונגרפלד (שהוזכר לעיל) בהסתדרות.

בקיץ 1925, על רקע הבחישות של הנהגת ההסתדרות, היה להנהלה הבריטית של הרכבת אינטרס להתנגד לארגון משותף יהודי-ערבי, שיתייצב מאוחד מולה. לכן היא העדיפה להגיע להסכמים נפרדים עם ההסתדרות בדבר העלאות שכר סלקטיביות. בתגובה למהלכים אלה, ובניגוד לעמדת הפועלים הקומוניסטים, שקראו לשמור על איגוד משותף, הקימו הפעילים הערבים בקרב פועלי הרכבת איגוד נפרד בשם 'האגודה של הפועלים הערבים הפלשתינאים' (PAWS), שהפך בהמשך לאיגוד פועלים ערבים ארצי, שבמסגרתו פעל איגוד פועלי הרכבת הערבים (AURW).

לאחר פירוק הארגון המשותף, פעלו בקרב פועלי הרכבת שני ארגונים נפרדים לפועלים היהודים ולפועלים הערבים. איגוד הפועלים היהודים פעל במסגרת ההסתדרות הכללית, ואילו הפועלים הערבים - במסגרת התאחדות הפועלים הערבים. אולם משהו מהמסורת נשאר. במושב מועצת הסתדרות פועלי הרכבת (היהודים, מרס 1928) התקבלה החלטה בזכות בניית חזית מאוחדת במאבק נגד מנהלת הרכבת, תוך הדגשה יומרנית שההסתדרות של פועלי הרכבת רואה עצמה כארגון של כל פועלי הרכבת. ב-1931 שינה איגוד זה את שמו ל-'האיגוד הבינלאומי של המועסקים ברכבת, בדואר ובטלגרף' (IU).

בשנות ה-30 פעלה ועדה משותפת מטעם שני הארגונים, היהודי והערבים, מול מנהלת הרכבת. באותן שנים הייתה הרכבת מקום עבודה ממשלתי גדול, שבו עבדו כ-5 אלפים פועלים ואנשי מנגנון, ששני-שלישים מהם היו ערבים.

בשנות ה-40, על רקע הפיתוח המואץ של התשתיות לצורכי הצבא הבריטי וגידול מספר הפועלים, מצד אחד, והשחיקה הגדולה בשכר בשל האינפלציה, מצד שני, גברה המיליטנטיות של הפועלים בפלשתינה בכלל, וברכבת בפרט. במרס 1940 הציגו שני הארגונים תזכיר משותף להנהלת הרכבת, ובו תביעות לשיפור השכר ותנאיי העבודה. בדצמבר 1942 הכריזו הפועלים בבתי המלאכה של הרכבת שביתה בת יום אחד בתביעה לשיפור התנאים.

בפברואר 1944 נפצע פועל ערבי קשה בתאונת עבודה בבתי המלאכה של הרכבת, אך לא הוגשה לו עזרה רפואית נאותה. בתגובה לאירוע זה, יצאו 1,400 הפועלים הערבים והיהודים להפגנה מול משרדי ההנהלה. השותפות הזאת הולידה שביתה למען דרישות משותפות להעלאת שכר, לתוספת יוקר ריאלית, לפיצויים הולמים לנפגעי תאונות עבודה, לפנסיה לכל העובדים ולהבטחת שירות קבוע של רופא בבתי המלאכה. שביתה זו נתמכה בידי קונגרס הפועלים הערבים – האיגוד המקצועי שהקימו הקומוניסטים הערבים, שהיו מאורגנים בליגה לשחרור לאומי.

הנהגת ההסתדרות בחיפה, בראשותו של אבא חושי (מראשי מפא"י), התנגדה להכרזת השביתה. אך הפועלים המשיכו בה והתבצרו בבתי המלאכה במשך שלושה ימים. ההישגים של הפועלים בשביתה זו היו מעטים.

כאשר פתחו עובדי הממשלה בשביתה הארצית הראשונה של עובדים ערבים ויהודים באפריל 1946, הצטרפו אליהם גם פועלי הרכבת. 23 אלף השובתים שבתו כשבועיים, שבסיומם נאלצה הממשלה להסכים להעלות את תוספת היוקר ואת השכר ולהכניס שיפורים במערך הפנסיה של עובדי הממשלה.

עם כל התפניות, הסיפור של פועלי הרכבת מלמד על הפוטנציאל של שיתוף הפעולה של פועלים ערבים ויהודים במאבקים איגוד-מקצועיים, שהיה קיים בפלשתינה. אך חשוב להבחין בעובדה, ששיתוף הפעולה הזה בלט בעיקר במקומות עבודה ממשלתיים (רכבת, דואר, נמל חיפה, מחנות צבא) ובמפעלים של חברות זרות בעלות זיכיונות (בתי הזיקוק, צינור הנפט), שם רוב הפועלים היו ערבים, ושם להסתדרות הכללית הייתה, מטבע הדברים, השפעה מוגבלת. הניסיון של עובדי הרכבת גם מלמד, כי הפוטנציאל של ארגון משותף ומאבקים משותפים התממש, כאשר לקומוניסטים, שדגלו כל העת בארגון משותף ובמאבק משותף, הייתה השפעה באותם מקומות עבודה.

השביתה הארצית הגדולה של פקידי הממשלה

המינהל הבריטי בפלשתינה היה מורכב משכבה של פקידים בכירים בריטים, בעוד שרוב העובדים, שהועסקו בדרגות נמוכות יותר היו תושבים מקומיים: ערבים ויהודים. הבירוקרטיה הבריטית נחשבה עבודה של צווארון לבן, שהעניקה ביטחון תעסוקתי ומעמד של מתווך בין השלטון הבריטי לבין הנתינים.

דוד דה פריס, דבורה ברנשטיין וזכרי לוקמן (De Vries, 2004; Bernstein, 2000; Lockman, 1996), אשר ניתחו את המערכה הגדולה שניהלו כ-30 אלף עובדי הממשלה באפריל 1946, ציינו את הרקע הכלכלי שלה: בשנות מלחמת העולם השנייה סבלו השכירים בפלשתינה, ובמיוחד עובדי הממשלה, משחיקת שכר גדולה, כאשר בין 1938 ל-1945, עלו המחירים לצרכן פי 3. אך לשביתה היו גם סיבות חברתיות-ארגוניות: בהבדל מפועלי התעשייה, שהיו מאורגנים בהסתדרות הכללית או באיגודים מקצועיים ערביים, פקידי הממשלה הערבים והיהודים, עליהם נאסר להיות חברים באיגודים המקצועיים האלה, היו מאורגנים באיגוד מקצועי משלהם, שפעל בחסות הממשלה ואשר נקרא "האגודה של המחלקה השנייה של השירות הציבורי בפלשתינה" (Palestine Civil Service Second Division Association), או בקיצור SDA.

באווירה החברתית-פוליטית של שנות מלחמת העולם השנייה ועל רקע מאבקי העובדים בתעשייה (יהלומים ועוד), ניסתה ממשלת המנדט לאסור שביתות בצו שנכנס לתוקפו ב-1942. אך המצוקה דחפה את ראשי האגודה של עובדי הממשלה לנסות ולארגן מחאה, במטרה להשיג פיצוי על הירידה ברמת החיים. במאי 1945 הכריז SDA על שביתה של יממה והגיש רשימת תביעות להנהלה. ההסתדרות נכשלה במאמציה למנוע את השתתפות העובדים היהודים בשביתה, וכל העובדים נטלו בה חלק. מאחר שהתביעות לא נענו, עובדי

הממשלה לחצו על קיום שביתה ארצית, וזו אכן פרצה ב-9 באפריל 1946 ביוזמה של 500 עובדי דואר ביפו ובתל-אביב. למחרת הצטרפו אליהם עובדי הדואר והטלגרף בערים אחרות. בהמשך הצטרפו לשביתה 7,000 פועלי הרכבת, וכעבור שבוע מתחילת השביתה היא הקיפה כבר את כל עובדי הממשלה. השביתה נמשכה שבועיים, עד ה-24 באפריל, והייתה חסרת תקדים בהיקפה ובאחדותה. הממשלה הורתה לצבא לשבור את השביתה באמצעות הפעלת הדואר והטלגרף, אך נכשלה. במהלך השביתה ניצבו משמרות משותפות של עובדים יהודים וערבים בחזית בתי הדואר, והשובתים זכו באהדה ציבורית רבה.

השביתה הכללית במחצית השנייה של אפריל 1946 הייתה השביתה הארצית הגדולה היחידה של עובדים יהודים וערבים בתקופת המנדט הבריטי. לוקמן הגדיר אותה כפעולה המשותפת הגדולה והדרמטית של פועלים יהודים וערבים, שגם השיגה הישגים מקצועיים חשובים. למרות שבשנים 1947-1945 החריפו העימותים בין יהודים וערבים על רקע לאומני, לרבות התנגשויות מזוינות, המאבק המשותף של פועלים יהודים וערבים הגיע אז לשיאו, ובעצם קיומו יצר הזדמנות, שבסופו של דבר לא נוצלה, למציאת פתרון מדיני למשבר הפוליטי.

דה פריס ציין, כי הקומוניסטים היהודים והערבים היו התומכים הנלהבים ביותר של השביתה, וביטאוניהם – "קול העם" בעברית ו"אל אתיחאד" בערבית, היללו ללא לאות את ההיבט האנטי-קולוניאלי של השביתה ואת ביטויי הסולידריות בקרב עובדי הממשלה בין עובדי כפיים לבין עובדי צווארון לבן.

להערכת משמעות השביתות הגדולות שנערכו בשנות מלחמת-העולם השנייה ומייד לאחריה, הקדיש אליהו גוז'נסקי מאמר שנכתב בשנת 1946:

"המאמץ המלחמתי, שהיה המטרה העיקרית של מעמד הפועלים בתקופת המלחמה (- העולמית השנייה) בלם במידה מסוימת את התפתחות תנועת השביתות, באשר פועלים ידעו לשעבד את מלחמתם המקצועית למטרה הפוליטית המרכזית של הניצחון על הפאשיזם. אולם יחד עם זאת, הגשמת המאמץ המלחמתי במשטר קפיטליסטי וקולוניאלי, משטר של ספסרות פרועה ושוק שחור, משטר של חוקים אנטי-פועליים ואינדקס (- מדד מחירים) פיקטיבי, שלפיו נקבעה תוספת-היוקר – החריפה את הניגודים המעמדיים, אשר באו לידי ביטוי בגל השביתות בתקופת המלחמה ובמערכה מעמדית עצומה לאחר הניצחון. גם בתקופת המלחמה יש לציין כקו אופייני את התרחבות הבסיס המעמדי של השביתות. בהיעדר חוקת עבודה, לחמו הפועלים נגד חוק איסור השביתות ובעד חוזים קולקטיביים ודרישות סוציאליות, אשר עם השגתם הולכים ונוצרים התנאים המוקדמים להשגת חוקת עבודה".

בהזכירו את השביתות הגדולות שהוכרזו בשנת 1946 (פועלי היהלומים - 45 אלף ימי שביתה; עובדי עיריית תל-אביב – 30 אלף ימי שביתה; פועלי מפעל הגפרורים נור – 10 אלפים ימי שביתה; עובדי הממשלה - 45 אלף ימי שביתה) – סיכם אליהו גוז'נסקי את ביטויי אחדות המאבק של הפועלים היהודים והערבים באותן שביתות ואת משמעותם:

"(- התופעה) **הראשונה** היא, שדווקא בתקופת התככים האימפריאליסטיים, אשר באו לידי ביטוי בחרם ההדדי, בהפחת שנאה בין שני העמים בארץ, הופגנה לעין כל אחדותו הלוחמת של מעמד הפועלים בארץ. תחי האחדות בין הפועל היהודי והערבי – הכריזו הנואמים באסיפה המונית של פועלי הרכבת בחיפה, וביניהם נציג פועלי הרכבת של עבר-הירדן, שהצטרפו לשביתה. בראש ההפגנות בחיפה ובירושלים התנוססו הסיסמאות של אחדות יהודית-ערבית. דווקא בתקופה, כשסוכנים בריטיים ברחוב הערבי הפיצו את האידיאולוגיה של החרם, כשדברי מפא"י בנו את תכניתם הכלכלית על 'מצוות כיבוש העבודה' בפרדסים ובערים, ברכבת ובנמל; דווקא לאחר נאומי ההסתה של בן-גוריון וג'מאל חוסייני לפני ועדת החקירה (- האנגלו-אמריקאית) – באה שביתת הרכבות כסטירה מצלצלת על פניהם של בעלי תורת הגזע וההסתגרות הלאומנית ברחוב היהודי וברחוב הערבי כאחד.

"הריאקציה הערבית והיהודית הרגישה סכנה חמורה לעצמה בשילוב זה של שביתה כלכלית עם מאבק פוליטי-מעמדי של מעמד הפועלים היהודים והערבים – והתגייסה ללא סייג לימין הממשלה... 'פאלסטין' (- יומון ערבי) הכריז, שהשביתה היא 'ציונית' – 'דפי צהריים' מחיפה ו'ידיעות אחרונות' צעקו לעומתו, כי זוהי שביתה של "הליגה הערבית" (גוז'נסקי, 1959, ע"ע 44-45).

איגודי פועלים ערבים

בשנת 1925 הוקמה בחיפה 'האגודה של הפועלים הערבים הפלשתינאים' (PAWS), שבראשה עמד **סמי טהא**. אגודה זו הקימה סניפים בערים ובכפרים בשפלת החוף וכן קרן חסכון והלוואה. בהתערבותה של אגודת הפועלים הושגו הסכמי עבודה במפעלים שבהם הועסקו פועלים ערבים בתעשיות הטבק וקופסאות הקרטון.

במקביל פעל גם ארגון לווין קטן של פועלים ערבים בשם **ברית פועלי פלשתינה**, שנוסד ב-1927 על-ידי ההסתדרות הכללית של הפועלים העבריים ונוהל על-ידי המחלקה הערבית שלה. הפיתוי לפועלים הערבים להימנות עם ארגון זה היה – שירותי בריאות של ההסתדרות.

המחצית הראשונה של שנות ה-30 הייתה תקופה של גאות במאבקי הפועלים הערבים. באותה תקופה הוקמו כמה **איגודי פועלים ערביים**, וביניהם איגוד פועלי התובלה בדרום, איגוד הנהגים ואיגוד הסווארים בחיפה. בשכם הוקמה אגודה שהקיפה כאלף פועלים ערבים, שעבדו במפעלים קטנים לייצור סבון; אגודות פועלים ערבים הוקמו גם בנצרת וברמאללה, ובכלל זאת גם אגודה של פועלות ערביות.

הקמת האיגודים לוותה גם מאבקים לקיצור יום העבודה ולתנאי-עבודה משופרים. ב-1931 נערכה שביתה ארצית של נהגים ערבים, בה השתתפו גם נהגים יהודים; ב--1933-1932 נערכו שביתות במפעל לגפרורים נור, במפעל המלט נשר ובחברת הנפט של. ב-1935 נערכו שביתות פועלים ערבים במחצבות, במפעלי הסיגריות, ברכבת ובבתי הזיקוק (אל-בודיירי, פרק 2).

בעלי הממון ונושאי התפקידים בחברה הערבית המסורתית פעלו מצידם, כדי למתן את מאבקי הפועלים ולכוונם. כאשר 40 הפועלים הערבים בבית החרושת ללבנים "וילאנד" ביפו תבעו העלאת שכר ויום עבודה של 8 שעות, הם קיבלו סיוע ממועצת פועלי ת"א והשביתה הסתיימה בהצלחה. אלא שאז נמתחה בעיתונות העברית ביקורת על "הפרובוקציה של ההסתדרות" בארגון פועלים ערבים, ואילו העיתונות הערבית תקפה את הפועלים הערבים על שהם פועלים לפי הנחיות הציונים ופוגעים בתעשייה הערבית. כתוצאה מהלחץ הציבורי, התפרק ועד הפועלים בבית החרושת "וילאנד" (וולפשטיין, 1930).

בשוללו את האיגוד המקצועי המשותף של פועלי הרכבת היהודים והערבים, תבע העיתון הערבי שיצא בחיפה "כרמל" מהפועלים הערבים לעזוב את הארגון המשותף, ובמקום זאת להקים ארגון משותף של פועלים ומעבידים ערבים למען "תחייה כלכלית". הוועד הערבי העליון תמך בפתיחתם של מועדונים מוסלמים, שהתיימרו לעסוק גם בעניינים של הפועלים הערבים (וולפשטיין, 1930). מאמצים אלה הניבו, בין היתר, את הקמתה של אגודת הפועלים הערבים בראשות סמי טהא, שהוזכרה לעיל.

הודות להתארגנות האיגוד-מקצועית ולמאבקים שניהלו, רכשו הפועלים הערבים בחיפה ניסיון בניהול מערכות חברתיות. אולם בתנאים של פלשתינה המנדטורית, המערכות החברתיות התנהלו בתנאים של ארץ בשלטון זר ושל קולוניזציה ציונית ועל רקע נישול גובר של אריסים ערבים מהקרקע. הפלאחים והאריסים המרוששים, שהגיעו לעבוד כפועלים בחיפה וסבלו מאבטלה ומתנאיי חיים קשים, היו גם הראשונים להיענות לקריאה למרד לאומי נגד השלטון הבריטי. המרד הגדול החל כשביתה כללית בשכונות העוני של חיפה וקיבל אופי של מחאה לאומית-חברתית, והתפשט לאחר מכן ברחבי פלשתינה (Yazbak, 2000).

בתקופת המרד הלאומי של האוכלוסייה הערבית בפלשתינה ומייד לאחריו, פחתו במידה רבה המאבקים המעמדיים של הפועלים הערבים. בשנים 1937-1941 ארגנו פועלים ערבים 43 שביתות בלבד, לעומת 386 שביתות שאורגנו בידי פועלים יהודים (Statistical Abstract 1942. p. 78). הפועלים הערבים שבו ונטלו חלק פעיל במאבקים בשנות ה-40, לרבות במאבקים המשותפים של עובדים ערבים ויהודים שהועסקו בידי ממשלת המנדט ובמפעלי הזיכיונות (ר' לעיל).

שנות המרד הערבי נוצלו בידי המוסדות הציוניים והמעסיקים היהודים להחשת תהליך ההיבדלות של האוכלוסייה היהודית מזו הערבית וההפרדה הגוברת במקומות העבודה. בתמיכת השלטון הבריטי, ניצלה ההסתדרות ניצלה את השביתה הכללית, שבעטיה נעדרו פועלים ערבים מעבודתם, כדי להכניס במקומם פועלים יהודים.

בשנת 1942 הוקמה בחיפה **התאחדות האיגודים המקצועיים ואגודות העובדים הערבים**, הידועה גם כ**קונגרס הפועלים הערבים**. ההתאחדות הקיפה איגודי פועלים ערבים בבתי-הזיקוק, בנמל, בתחבורה ובמחנות הצבא. היא העלתה דרישות להשוואת השכר ותנאי העבודה של הפועל הערבי לאלה של הפועל היהודי, להקמת לשכות עבודה ציבוריות ונגד אפליית הפועל הערבי במחנות הצבא הבריטי. ביוזמת ההתאחדות, נערכה באפריל 1943 הוועידה הראשונה של הפועלים הערבים במחנות הצבא, שציריה ייצגו 28 אלף פועלים ערבים.

בהתייחסו לקונגרס הפועלים הערבים (המוגדר בפיו אגודה מקצועית בעלת גוון שמאלי-קומוניסטי), ציין אברהם סלע: "ההתרחבות המהירה של שוק העבודה בשירות הממשלה ובמחנות הצבא עם פרוץ מלחמת העולם השנייה, הביאה לצמיחתה של מנהיגות פועלים עצמאית ובעלת תודעה מעמדית ומקצועית, וזו ניהלה מאבק מתמיד לשיפור תנאיי העבודה והשכר של חבריה. בשנים 1944-1945, הגיע מספר סכסוכי העבודה לשניים בחודש בממוצע" (סלע, 2003).

מאבקי פועלות

הנשים היהודיות שהיגרו לפלשתינה מרוסיה ומפולין בשנות ה-20, ברובן אימצו לעצמן השקפות סוציאליסטיות, ולכן ציפו להיות שותפות לחברה שתכונן שוויון, שיחול גם על הנשים. בפועל הן מצאו עצמן מועסקות בתנאים קשים הן בעבודות שנחשבו גבריות (סלילת כבישים, בנייה) והן בעבודות שירותים. במקרה אחד, קבוצה קבלנית של נשים בנתה בית בת"א. מהר מאוד גילו הנשים, כי שכרן נמוך יותר, וכי קיפוח זה מעוגן אפילו בלוחות השכר שפרסמו הממשלה וההסתדרות הכללית.

ניסיונות התארגנות ראשונים של פועלות יהודיות נעשו עוד לפני מלחמת העולם הראשונה. בוועידת היסוד של ההסתדרות (1920) לא נכחו נציגות של פועלות. אך בעקבות הקמת ההסתדרות הכללית, התכנסה ב-1921 ועידת הפועלות הראשונה, שבעקבותיה הוקמה מועצת הפועלות, שהייתה קשורה בהסתדרות אידיאולוגית, פוליטית וארגונית. כתוצאה מכך, גם מועצת הפועלות הייתה ארגון חד-לאומי, שלא קיבל לשורותיו נשים ערביות, ואשר ראה כתפקידו הראשוני את הפעילות הציונית (מרגלית-שטרן, 2001).

בוועידות הסתדרות עצמן, תבעו צירות לנקוט צעדים נגד אפליית נשים בשכר ובתנאיי העבודה: יום העבודה בבתי במלאכה ובבתי המסחר נמשך 10-14 שעות והשכר היה זעום. הוועידה השנייה של ההסתדרות אימצה החלטה בדבר הקמת ארגון של עובדות במשק בית, אך בפועל ארגון כזה לא הוקם.

לאחר שב-1924 החליטה ההסתדרות על הפסקת חברותם של הקומוניסטים בה, גם מועצת הפועלות נהגה כך. הקומוניסטיות ניסו לשוב לפעילות במועצת הפועלות באמצעות הקמתה של רשימת פועלות לא-מפלגתית. רשימה זו זכתה ב-500 קולות וב-7 צירות בוועידת הפועלות השלישית (1926). דיוני ועידה זו הוקדשו לראשונה לבעיות הפועלת העירונית, וחברות רשימת הפועלות העלו שורה של דרישות: הקמת ארגון של עובדות במשק בית, יום עבודה בן 8 שעות, והבטחת עבודה למובטלות. פנינה פיינהויז, שעבדה אז ככובסת, הייתה צירה בוועידה מטעם רשימת הפועלות. בזיכרונותיה סיפרה על כשלון הניסיונות לסלק את הסיעה מהוועידה, ועל הדרישות שהעלו הצירות. בין היתר היא הביאה מדבריה של מינה אליאס, גם היא כובסת: " פה מדברים על החברות בקיבוץ ובמשקי הפועלות, בזמן שרוב הצירות באות מהעיר. לעבודות משק-בית מתייחסים בביטול, בזמן שמאות פועלות עובדות בבתים פרטיים. צריך להקים אגודה מקצועית שלהן". לאה פיק, פועלת אריגה וצירה מטעם רשימת הפועלות, תבעה: "רק על-ידי ארגון כל הפועלים, בלי הבדל גזע, נוכל ללחוץ על הממשלה המנדטורית ולהשיג את דרישתנו". אחת התוצאות המוחשיות של פעילות סיעת הפועלות הייתה – הקמת אגודה ראשונה של עובדות במשק בית בחיפה (פינהויז, 1974).

גם לוועידת הפועלות הרביעית (1932) הוגשה רשימת מועמדות מטעם רשימת פועלות לא-מפלגתית. אך ועדת הבחירות פסלה אותה בטענה שזו רשימה קומוניסטית. למרות זאת, פעילות הרשימה העבירו לנשיאות הוועידה רשימת דרישות, וביניהן: הנהגת יום עבודה בן 8 שעות, העלאת שכר, ביטוח סוציאלי על-חשבון המעבידים והממשלה, אישור חוקים להגנה על נשים עובדות, וקבלת חוק שכר שווה עבור עבודה שווה. למרות שהקומוניסטיות לא

הורשו להשתתף בדיוני הוועידה, הצעתן לתבוע שכר שווה עבור עבודה שווה אושרה בוועידת הפועלות (לוביץ', 1980).

מלכה קליינר, שעבדה בשנות מלחמת העולם השנייה בהקמת בסיס חיל האוויר הבריטי בתל נוף, סיפרה בזיכרונותיה על עבודת הפועלות: "גרנו בשכונת התימנים. עבדנו עבודת פרך של ממש. מילאנו אבנים בסלי קש ואת החצץ פיזרנו לסלילת כבישים. מה לא עבר עלינו? מחסור, רעב, אך הנורא מכל היה מכת הפשפשים... היינו ב-30 בחורות. נוסף לכל הקשיים והצרות, סבלנו גם מאפליה, מעובדת היותנו נשים. הגברים קיבלו 25 גרוש ליום עבודה, ואנו הבחורות – 17. זה לא עסק, החלטתי, והתחלתי לארגן את הבנות... תמיד היינו נתונות ללחצים, כי אם נעז להיאבק, אנו, הבחורות, נהיה הראשונות להיזרק מעבודה, ועל-כן, אמרו לנו, מוטב שלא נבקש תוספת שכר. ואז החלטנו על צעד נואש: כולנו לא ניקח את המשכורת. כך עשינו ארבעה חודשים! ארבעה חודשים היינו במצוקה נוראה, ולא ויתרנו. בסופו-של-דבר נשא מאבקנו פרי. קיבלנו שכר שווה לגברים: 25 גרוש! איך שהשתוללנו! קנינו המון 'מותרות', שאפילו לא העזנו לחלום עליהם: מעיל, שמיכה, סדין... השמועה, שהבחורות במחנה שלנו קיבלו שכר שווה לגברים, עשתה לה כנפיים במהירות, והגיעה אל כל שאר הקמפים בארץ. גם שם החלו הבחורות במאבק וגם הן זכו לשכר שווה לגברים" (חנין, 1985).

"מזמן לזמן מנצחים הפועלים, אך לשעה בלבד.
התוצאה הממשית של מאבקיהם אינה ההצלחה הבלתי-אמצעית,
אלא התאחדות הפועלים המתרחבת והולכת...
התארגנות זו של הפרולטארים למעמד, ועל-ידי כך למפלגה פוליטית,
חוזרת ומתפוררת בכל שעה מחמת התחרות שבין הפועלים לבין עצמם,
אך תמיד חוזרת ומתחדשת והיא חזקה משהייתה, מוצקת משהייתה, אדירה משהייתה"
(מרקס, אנגלס)[82]

7.8 המיוחד בעיצוב מעמד הפועלים הפלשתינאי

עיצוב מעמד הפועלים בפלשתינה, כמו גם התכנים והצורות של מאבקיו, מעולם לא היו מנותקים מהפוליטיקה המקומית והלאומית – ציין זכרי לוקמן. הוא הוסיף, כי במזרח-התיכון, תנועות פועלים הושפעו מאוד ממאבקים פוליטיים נגד שלטון זר, למען דמוקרטיה ונגד עריצות (Lockman, 1994).

בשנות המנדט הבריטי, עוצב הפרולטריון הפלשתינאי בתנאים של משטר קולוניאלי, כאשר השלטון הבריטי הזר היה מעוניין להבטיח את המשך שליטתו בארץ ובאזור, את ניצול אוצרות הטבע ואת ניצול כוח-העבודה הזול המקומי. אך בכל הנוגע בקשר שבין תנועת הפועלים לבין המאבק נגד השלטון הבריטי, ניתן לראות שהוא היה קיים לגבי הפועלים הערבים (השביתה הגדולה ב-1936, שסימנה את תחילת המרד הערבי בארץ), אך לא לגבי הפועלים היהודים, שברובם המכריע לא נטלו חלק (אפילו לא בשנתיים-שלוש האחרונות של שלטון המנדט) במאבק נגד השלטון הקולוניאלי הבריטי.

השלטון הבריטי בפלשתינה היה בעצמו מעביד גדול, ודווקא במפעלים הממשלתיים שררו תנאי-עבודה גרועים יותר, שכר נמוך יותר, פיטורים תכופים, אי-הכרה באיגוד המקצועי ושיטה של קנסות. שוטרי ממשלת המנדט השתתפו באופן פעיל בפיזור משמרות שובתים, ובמיוחד לאחר שנתקבל חוק מיוחד, האוסר על השובתים לקיים משמרות ליד מקום העבודה.

בתקופת המנדט לא הייתה בפלשתינה חוקת עבודה: לא הייתה הגבלה על-פי חוק של שעות העבודה לגברים וגם לא הייתה תחיקה לגבי השכר ותנאי העבודה. שאלות השכר, שעות העבודה, דמי המחלה, החופשות וכו' סוכמו, במידה שסוכמו, בהסכמים בין ועדי הפועלים וארגוני הפועלים לבין המעבידים הפרטיים והציבוריים.

---

[82] מרקס, אנגלס, "מניפסט של המפלגה הקומוניסטית" (כהן בנימין, 1998, ע' 44).

גורם מרכזי ביישום תהליך הקולוניזציה של פלשתינה, שניהלו הבריטים, היה שיתוף הפעולה בינם לבין המוסדות הציוניים, לרבות ההסתדרות הכללית של העובדים העבריים. כפי שתואר לעיל, ההסתדרות הכללית, שהייתה ציונית בהגדרתה ובמדיניותה, נטלה על עצמה את התפקיד של שילוב הפועלים-המהגרים היהודים במפעל הציוני. במסגרת מילוי התפקיד הזה, פעלה ההסתדרות נגד קיומם של איגודים מקצועיים משותפים לפועלים יהודים וערבים והתנגדה לחברותם של פועלים ערבים בהסתדרות הכללית עצמה.

בקרב השכירים היהודים עצמם, עלה בידי ההסתדרות לארגן רבים. ההסתדרות הכללית של העובדים העבריים הקיפה במחצית שנות ה-40 150 אלף חברים בוגרים ו-8,500 נערים עובדים – 70% מהשכירים היהודים. שיעור התארגנות גבוה זה מוסבר גם בהכרה הפועלית, שחלק מהפועלים היהודים הביאו עמם עוד מארצות מוצאם, וגם בשליטה של ההסתדרות בשוק העבודה במגזר היהודי (לשכות עבודה) ובשירותים הציבוריים שהיא סיפקה לחבריה (קופות חולים, בתי ספר, מוסדות תרבות, שיכונים).

רמת התארגנות איגוד-מקצועית כזאת יצרה, לכאורה, תנאים נוחים למאבקים לשיפור תנאי העבודה והשכר ולקידום זכויות עובדים. אלא שהעמדות האידיאולוגיות של הנהגת ההסתדרות ושותפותה בתנועה הציונית הובילו אותה לנקוט במדיניות של בלימת מאבקים מעמדיים, של העדפת הבאתם של סכסוכי עבודה לבוררות, במקום למערכה חזיתית מול המעביד ולשביתה, במידת הצורך. בלימת המאבקים המעמדיים הייתה צידו השני של המאבק לסילוקם של פועלים ערבים ממקומות עבודה בבעלות יהודים (תחום שבו נחלה הצלחה מסוימת) וגם ממקומות עבודה ממשלתיים (תחום שבו היה קשה יותר להשיג את הסילוק).[83]

ממניעים לאומיים-ציוניים, ההסתדרות הכללית גם לא הציגה מול ממשלת המנדט את התביעה לחקיקת חוקי עבודה, שכבר היו קיימים אז בבריטניה עצמה. ההזנחה של תחום חברתי-מעמדי חשוב זה לא הייתה מקרית: ראשית, חוקי עבודה, לו ממשלת המנדט הייתה מחוקקת אותם, היו כלליים וחלים על כל השכירים, יהודים וערבים, וזה לא היה אינטרס לא של ממשלת המנדט עצמה (שרוב המועסקים במתקניה היו ערבים), ולא של אותם מעבידים יהודים שהעסיקו פועלים ערבים (בפרדסים, במושבות, בבנייה); שנית, המערכה לחקיקת חוקי עבודה הייתה מאחדת פועלים יהודים וערבים, בניגוד למדיניות ההפרדה של ההסתדרות; ושלישית, חוקים כאלה היו מקנים אופי אחיד יותר לשוק העבודה הפלשתינאי ומקהים במידה מסוימת את הפיצול הלאומי, העדתי והמגדרי, שאותו טיפחה הנהגת ההסתדרות.

דבורה ברנשטיין, במחקרה החשוב על פועלים יהודים וערבים בפלשתינה המנדטורית (Bernstein, 2000), עושה שימוש בתיאוריה בדבר שוק עבודה מפוצל לעובדים 'יקרים' ו'זולים'. לפי תיאוריה זו, עצם קיומו של שוק עבודה מפוצל מוביל לעימותים על רקע של גזע, לאום, עדה ומגדר. בפלשתינה, מסבירה ברנשטיין, הסכסוך הלאומי היה הגורם המכריע: "זה היה קודם-כל ומעל לכל סכסוך בין שתי קהילות לאומיות ותנועות לאומיות... הנציונליזם עיצב את היומיום ואת הפרקטיקה עד לרמה הכי קונקרטית וחולפת... היחסים בשוק העבודה בין עובדים יהודים לערבים, ולייתר דיוק, בין ארגוניהם, היו, לכן, משחק גומלין מורכב של מעמד ושל אינטרסים לאומיים" (ע' 13).[84]

המציאות הקולוניאלית והסכסוך הלאומי היו, ללא ספק, גורמי מפתח בעיצובם של היחסים בין פועלים יהודים וערבים, אך השאלה המרכזית היא, מי היה מעוניין בקיומם של פועלים 'יקרים' ו'זולים' ומי מנע (ומונע עד היום) את קיומו של שכר שווה עבור עבודה שווה.

כפי ניתן ללמוד מהנתונים שהובאו לעיל, וגם מהנתונים שמביאה ברנשטיין עצמה (ע' 77), פערים בשכר ובתנאיי העבודה שררו לא רק בין יהודים לערבים, אלא גם בין פועלות יהודיות לפועלים יהודים; בין פועלות ערביות לפועלים ערבים; בין פועלים ערבים מוסלמים לפועלים ערבים נוצרים; בין פועלים יהודים ממוצא מזרחי לבין פועלים יהודים שהיגרו מאירופה; בין

---

[83] "גם שלא בכוונה תחילה, יש לתנועת העבודה מעין אחריות עקיפה על דרכי התפתחותה של הבורגנות היהודית, כמו גם אחריות ישירה: עדיפותו של הגורם הציוני על פני הגורם המעמדי הניעה שיתוף פעולה בין המחנות, ופטרה את הבורגנות לפחות מחלק של המאבק המעמדי שהיה נכון לה, אילו תנועת העבודה הייתה מתעקשת לקיימו" (בן-פורת, 1999, ע' 62).

[84] גם מיכאל שליו מבסס את ניתוח של שוק העבודה בפלשתינה על אותה תיאוריה של עדנה בונאציץ' (Bonacich) בדבר שוק עבודה מפוצל (Shakev, 1992, chapter 2).

פועלים שהועסקו בשירות הממשלתי לבין אלה שהועסקו בשוק הפרטי; בין פועלים בתעשייה לבין פועלים חקלאיים. קיום קשת של פערים כאלה הוא נתון בסיסי במשטר קפיטליסטי, שבו פועלים המעבידים בשיטתיות להורדת שכר הפועל באופן מוחלט (כאשר התנאים מאפשרים) ובאופן יחסי לתפוקתו – באמצעות מיכון וייעול של הניהול; שבו מתנהל חיפוש מתמיד אחר הפועל(ת) הזול(ה) יותר; שבו מתקיימת דרך קבע אבטלה, המשמשת כלי לחץ של המעבידים על העובדים השכירים. הקולוניאליזם והניאו-קולוניאליזם הפכו את החיפוש אחר הפועל הזול למסע עולמי הנמשך עד היום. לכן פיצול שוק העבודה לפי איפיון לאומי, מיגדרי או אחר אינו היוצא מן הכלל, אלא הכלל.

שיפור במצבם של הפועלים מקבלי השכר הנמוך מושג או בתנאים של מחסור (זמני) בכוח עבודה, או כפועל יוצא של התארגנות איגוד-מקצועית ברמת המפעל וברמה הארצית. האינטרס של פועל 'יקר' הוא לצמצם את קיומה של עבודה זולה, כדי להפחית את הלחץ על שכרו. אלא שהמעבידים, הערים לכך, דואגים ישירות, או באמצעות ארגוני עובדים המוכנים להעניק להם את השירות הזה, לטפח פיצול והפרדה, וגם להעניק תוספות ושיפורים לחלק של מעמד העובדים, שנועד לשמש משענת ציבורית, פוליטית ורעיונית למשטר הקיים.

התופעה הכלכלית-חברתית של הפרדה ופיצול ביוזמת המעבידים התחדדה עוד יותר עם הכיבושים הקולוניאליים, כאשר לממשלות של המדינות האימפריאליות היה אינטרס מעמדי להבטיח לעצמן "שקט תעשייתי" בעורף החברתי במדינה-האם. כך התפתח מגוון של הטבות, להן זכו פועלים אירופים במדינה-האם וכן בקולוניות, וכל זאת על חשבון הניצול הקשוח במיוחד של הפועלים הילידים בקולוניות.[85]

בתנאים של פלשתינה, הפועלים המועדפים (בגובה שכרם, בשירותים החברתיים המיועדים רק להם) היו כמובן, במדינה-האם (בריטניה), אך גם בפלשתינה, שהייתה ארץ קולוניאלית. המדיניות המתואמת של השלטון הבריטי ושל המוסדות הציוניים, לרבות ההסתדרות הכללית, יצרה עבור חלק מהפועלים היהודים (שתעסוקתם התחרתה ישירות בתעסוקה של הפועלים הערבים) תנאים משופרים במידה מוסיימת, כדי להשיג אותה מטרה: לבסס את שלטונה ההגמוני של בריטניה בפלשתינה ובאזור, לנצל את אוצרות הטבע וגם להשיג פועלים זולים למחנות הצבא הבריטי. מבחינת בעלי ההון היהודים והתנועה הציונית, אלה הקציבו חלק מרווחיהם במסחר בקרקע ובייצור ובתחזוקה עבור הצבא הבריטי, כדי ליצור מערכת כלכלית מקבילה (ברמת המפעל, הנמל, הפרדס, הקיבוץ), שתבטיח להם את התמיכה של הפועלים היהודים במפעל הקולוניאלי הציוני ובשלטון הבריטי נותן החסות.

מבחינתם של המעבידים היהודים, 'שיחוד' הפועלים היהודים (עדיפות בעבודה במפעלים ובמשקים השייכים ליהודים), נועד ליצור עבור המעבידים משענת אנושית במערכה שהם ניהלו על ההגמוניה הכלכלית במשק הקפיטליסטי המתפתח. בו בזמן היא נועדה גם להחליש את המאבק המעמדי של הפועלים 'המשוחדים', אשר תמורת טובות הנאה (אמיתיות או מדומות), נטלו חלק בפיצול ארגוני הפועלים על בסיס לאומי ובמערכה לסילוק הפועל הערבי ממקומות עבודה בבעלות יהודים. אותו 'שוחד' גם הבטיח למעבידים היהודים מאגר של פועלים זולים, שכן השכר המשופר, יחסית, של הפועל היהודי ותנאיו הסוציאליים היו נמוכים משמעותית בהשוואה לשכר ולזכויות של הפועלים באנגליה עצמה וביתר הארצות הקפיטליסטיות המפותחות.

ברנשטיין מצביעה על הפעילות השיטתית של ההסתדרות הכללית ומוסדותיה לפיצול שוק העבודה, אך מבחינתה, פיצול זה שירת את האינטרסים של הפועלים היהודים, משום שהוא הגן עליהם בתחרות עם הפועלים הערבים על מקומות העבודה:

---

[85] מנאבנדרה נאת רוי (M. N. Roy), מייסד המפלגות הקומוניסטיות בהודו ובמקסיקו, ניתח את מערכות הניצול והשיחוד עוד ב-1920:

"רווחי העל שהושגו בקולוניות מהווים אחד המקורות הראשיים של הקפיטליזם בן-זמננו. מעמד הפועלים האירופי לא ינחל הצלחה במיגור הסדר הקפיטליסטי, כל עוד מקור זה לא נחסם. הארצות הקפיטליסטיות מנסות, ולא ללא-הצלחה, לחזק את מעמדן המתערער על-ידי ניצול אקסטנסיבי ואינטנסיבי של כוח העבודה ושל העושר הטבעי של הקולוניות. כתוצאה מניצול האוכלוסייה הקולוניאלית, האימפריאליזם מסוגל להעניק לאריסטוקרטיה הפועלית באירופה מגוון של הטבות, בעוד שמצד אחד, האימפריאליזם האירופי מנסה ללחוץ למטה את המינימום המוחלט, החיוני לשמירת הפרולטריון בחיים, באמצעות יבוא של סחורות המיוצרות בידי כוח העבודה הזול יותר של הפועלים בארצות הקולוניאליות, מצד שני הוא מוכן להקריב את הרווח המוגדל שביכולתו להשיג בארצו, במטרה להשיג את רווח העל שביכולתו להשיג באמצעות ניצול הקולוניות" (Roy, 1920).

"הגבולות המשתנים בהדרגה בין הכלכלות הערבית והיהודית ובשוק העבודה בחיפה היו, מעל לכל, האינטרס הקבוע של העבודה היהודית... העיקר בבניית הגבולות בספירה הכלכלית היה לסגור את הכלכלה היהודית בפני העבודה הערבית, כך שניתן להגן על הפועלים היהודים מהתחרות של פועלים ערבים זולים בהרבה" (ע' 207).

מסקנה זו מציגה את המדיניות הציונית וההסתדרותית של הפרדה בשוק העבודה ושל גירוש פועלים ערבים ממקומות עבודה שבבעלות יהודים כמשרתת את האינטרסים של הפועלים היהודים, ולא כמשרתת את האינטרס של המעבידים בשוק עבודה מפוצל, שבו שכבות רחבות, ובעצם רוב השכירים (ערבים, מזרחים, נשים, נוער) מועסקים בתנאים ירודים. ולכן היא בעצם מציגה סתירה מהותית ובלתי ניתנת לפתרון בין האינטרס של הפועלים היהודים בתנאיי עבודה משופרים (יחסית), לבין האינטרס של הפועלים הערבים להתקבל לעבודה גם במפעלים ובפרדסים השייכים למעבידים יהודים. ומכאן, שלפי ברנשטיין, הסכסוך הלאומי ביטא אינטרסים סותרים באופן מהותי של הפועלים בני שני העמים.

דווקא סיפור התעסוקה בנמל חיפה, שברנשטיין עצמה מביאה בספרה, מלמד כיצד באופן מודע פעלה מועצת פועלי חיפה, כדי לדחוק את רגלי הפועלים הערבים ולמנוע פעילות משותפת של פועלים יהודים וערבים. מאחר שנמל חיפה היה מקום עבודה ממשלתי, לא יכלה מועצת פועלי חיפה להפעיל לחץ על המעביד, כלומר על הממשלה, ליישם מדיניות של "עבודה עברית". לכן פעלה מ"פ חיפה בדרך אחרת: היא לחצה על מנהלת הנמל (הבריטית) לאפשר ליצואני תפוזים יהודים לארגן את הטיפול במשלוחים שלהם באמצעות קבלן עבודה שהם יביאו, ואילו מועצת הפועלים התחייבה לספק פועלים יהודים לאותו קבלן, לרבות סווארים יהודים שהובאו במיוחד מסלוניקי. בהמשך, הוכנס ציוד טכנולוגי במיוחד עבור הפועלים היהודים, ונקבעו אפילו שערי כניסה נפרדים לפועלים היהודים ולפועלים הערבים, שהועסקו בנמל. המסקנה של ברנשטיין לגבי המצב ששרר בנמל חיפה היא: "ההפרדה בכל הצורות הייתה מועילה לפועלים היהודים, משום שהיא איפשרה להם לקדם את האינטרסים שלהם ולשפר את מעמדם. בו בזמן, בגלל ההפרדה, פעילות משותפת וסולידריות מעמדית רגילה בין פועלים יהודים וערבים הייתה לא סבירה ולא רלוונטית" (ע' 165).

ההפרדה הלאומית, עליה מצביעה ברנשטיין, לא הייתה יוזמה של פועלי הנמל היהודים. היא הושגה הודות לשיתוף פעולה בין מנהלת הנמל (הבריטית) לבין מועצת הפועלים בחיפה (במסגרת יישום המדיניות הציונית של "עבודה עברית"), לא כדי לשפר את מעמדם של פועלי הנמל היהודים, אלא כדי להבטיח פיצול של העובדים, לחסום את הדרך בפני סולידריות מעמדית, וכך לשמור על שקט תעשייתי, שטוב למעבידים (לרבות לקבלנים היהודים). שקט תעשייתי היה גם רצוי לשלטון הבריטי, שביסס את שלטונו הקולוניאלי על העמקת העימות בין יהודים לערבים, כדי למנוע בכך פעילות משותפת שלהם לסיום השלטון הקולוניאלי.

ברנשטיין גם חוטאת למציאות, כאשר היא קובעת, שהסולידריות המעמדית בין פועלים יהודים וערבים "הייתה לא סבירה ולא רלוונטית". זכרי לוקמן הביא את סיפור המערכה שניהלו הפועלים במחצבות אבן וסיד, ליד חיפה. המחצבות היו בבעלות משותפת של ההסתדרות הכללית ושל בעל ההון הערבי טאהר קראמאן. במחצבות הועסקו פועלים יהודים וערבים במספר שווה, אך שכרו היומי של פועל יהודי היה 25 גרוש, ואילו של פועל ערבי – 12 גרוש בלבד. באפריל 1935, הכריזו הפועלים הערבים שביתה בתביעה להעלות את שכרם ל-15 גרוש עבור יום עבודה בן 8 שעות. ההסתדרות יצאה חוצץ נגד השביתה ותבעה מהפועלים היהודים להפעיל את המחצבה בעזרת שוברי שביתה ערבים. התרגיל הזה נכשל, והפועלים הערבים השיגו את העלאת השכר שתבעו (אם כי נותרו מופלים רעה לעומת הפועלים היהודים) (Lockman. 1996, p. 230).

בשל מעמדם הכלכלי-חברתי הזהה במהותו במסגרת אופן הייצור הקפיטליסטי, הפועלים בפלשתינה, בלי הבדל מוצא, היו בניגוד בלתי מתפשר עם המעבידים הפרטיים והציבוריים-ממשלתיים. אך קיומו של אינטרס מעמדי משותף אינו יוצר אוטומטית שותפות בדרישות ובמאבקים.

המעבידים ורשויות השלטון המרכזי והקהילתי יצרו מערכת של הפלייה בשכר ובתנאיי העבודה, ואחר כך שיווקו אותה עטופה בשלל מושגים לאומיים, דתיים, עדתיים ומגדריים. כך יצרו מראית עין רעיונית-פוליטית, לפיה את האפליה וההבדלה בין פועלים ממוצא שונה הם

כאילו אינטרס של פועלים, שבמסגרת משטר האפליה זכו בתנאיי עבודה משופרים מעט. באמצעות מראית עין זו הידקו את הנאמנות של אותם פועלים מופלים מעט לטובה למעבידים וגם למערכות השלטוניות והפוליטיות הקיימות. במקביל, היה גם מי שפעל לשכנע את הפועלים הערבים, כי "משתלם" להם לעבוד 12 שעות ביום תמורת שכר זעום, ולא להשיג תנאי עבודה משופרים, בדומה לאלה שהם הועסקו פועלים יהודים.[86]

הפועלים היהודים, שהלכו שבי אחר ההצעה להיבדל, להתעמת עם הפועל הערבי, ואגב כך לזכות בתוספת לשכרם, פעלו, אובייקטיבית, נגד האינטרסים של עצמם. התודעה המעמדית שלהם הייתה חלקית, רווית סתירות ומושפעת מהטפה לאומנית שיטתית. לכן, פועלים יהודים נטלו חלק פעיל בשביתות (במפעלים שעבדו בהם רק פועלים יהודים וגם במפעלים שבהם עבדו בני שני העמים), או בהפגנות של מובטלים, ויצאו בגלוי נגד המעביד הפרטי או הציבורי. אך באותו זמן, חלק מהם התייצב לצד המעביד, כדי להיאבק נגד העסקת הפועל הערבי, שהוצג כמי שזומם לתפוס את מקום עבודתו של הפועל היהודי ולשלול ממנו את פרנסתו.

עקרונית, הקפיטליזם 'אדיש' ללאומיות של הפועלים המנוצלים במפעליו. הרי אין לקפיטליסט שום בעיה להעביר מפעל ממדינתו הלאומית למדינה רחוקה, שם יוכל לשלם שכר נמוך יותר לפועל או למהנדס שאינם בני הלאום שלו. אך בתנאים מסוימים, הקפיטליסטי בוחר להבליט את "השותפות הלאומית" שלו עם הפועל. זה קורה, כאשר הוא חושש מהתחזקות המאבק של הפועלים, ולכן הוא משקיע מאמצים בפילוגם על בסיס לאומי/דתי/עדתי; זה קורה, כאשר הוא מעוניין ליצור שוק עבודה מישני, של בני לאומים אחרים (מהגרי עבודה), במטרה להעסיקם בתנאים גרועים במיוחד; וזה קורה גם, כאשר הקפיטליסטים בני לאום אחד מחפשים משענת חברתית-פוליטית בתחרות שלהם עם קפיטליסטים בני לאום אחר על השלטון בכלכלה וגם במדינה.

בתנאים של פלשתינה המנדטורית, העריכו הבריטים, כי ביסוס שלטונם מחייב אותם להסכים לכך, שהמוסדות הציוניים והערבים בעלי שטחי הקרקע הגדולים יקבלו חלק מהשלל הקולוניאלי וירוויחו מהשרשת הקפיטליזם. התחלקות זו בשלל (כלומר ברווחים מעסקות קרקע, מהזמנות צבאיות, מבניית תשתיות), אפשרה להון היהודי/ציוני לבצע כמה ויתורים לפועלים, ובלבד שהם בתמורה ימשיכו להתייצב לצד בעלי ההון והשותפות שלהם עם השלטון הבריטי. ויתורים אלה כללו הסכמה לקיומה של ההסתדרות הכללית כארגון עובדים (הנתון למרות המוסדות הציוניים); להספקת שירותים מסויימים (קופת חולים, מערכת חינוך, לשכות עבודה); להשתתפות המוסדות הציוניים בתשלום דמי קיום למובטלים יהודים בתקופות של אבטלה רחבה; ולמתן אפשרות לקיים מעין דמוקרטיה קהילתית באמצעות בחירות לעיריות ולארגון הגג של הציבור היהודי שכונה "מועצת העם". אולם ויתורים אלה הכילו בתוכם גם את שילוב הפועלים היהודים בהיבדלות הפיסית, הקהילתית, החינוכית, שכבר אז בנתה מעין "דמוקרטיה ליהודים בלבד". בהמשך, לאחר קום המדינה, נמשכה פרקטיקה זו בגיוס הפועלים ושאר העובדים למלחמות כיבוש, לכיבוש וגם להפליה, המעוגנת בחוק ובנוהג, של הפלסטינים, אזרחי ישראל.

הצגת המפעל הקולוניאלי הציוני של דחיקת רגליהם של הפלאחים ושל הפועלים הערבים כ"טוב לפועלים היהודים" הייתה חלק מהותי במערכה הרעיונית-פוליטית שניהלו המוסדות הציוניים, בשיתוף עם ההסתדרות הכללית. הפעלת לשכות העבודה ליהודים בלבד והמערכה ל"עבודה עברית" עיצבו השקפת עולם לאומנית ואנטי-ערבית אצל רבים מהפועלים היהודים, ואפשרה את ליבויו של הסכסוך הלאומי, הנמשך עד עכשיו. ואם לעשות קפיצה היסטורית, הרי כל מפעל ההתנחלויות בשטחים הפלסטיניים הכבושים התבסס בדיוק על אותו דגם קולוניאלי של פועלים פלסטינים זולים מאוד, על פערי שכר גבוהים בין פועלים פלסטינים וישראלים שעבדו באותו מפעל, משק או עסק בתחום המסחר והשירותים. וכאשר, מסיבות פוליטיות, הוחלט למנוע את כניסת הפועלים הפלסטינים לעבודה בתחומי ישראל, יצרו

---

86 "כל זמן שהפועל הערבי יסתפק בשכרו המועט ויעבוד יותר שעות מהפועלים היהודים, מובטח לו ששדה העבודה הערבי והיהודי ישארו בידיו. אולם משיתחיל לשאוף להשתוות עם הפועל היהודי, יופרע שיווי המשקל והאגודות היהודיות תתערבנה על מנת לנשלו מעבודתו" ("אל כרמל", 6.8.1932, מצוטט אצל בילצקי, 1981, ע' 221).

תחליפים המבוססים על אותו עקרון: מצד אחד, הפעלת אזורי תעשייה המעסיקים פועלים פלסטינים בשטחים עצמם; והבאתם לארץ של מהגרי עבודה מארצות שונות.

בתנאים שהיו בפלשתינה המנדטורית, הכרת הפועלים היהודים, שהיו רובם ככולם מהגרים, התגבשה תוך סתירות. הפועלים היהודים היו משולבים במפעל הקולוניזציה. פירוש הדבר, שמצד אחד, הם שותפו בפעילות הקולוניאלית של ההתיישבות והנישול, אך, מצד שני, הם גם עבדו כפועלים בארץ קולוניאלית בתנאים של ניצול קולוניאלי, המבוסס על כוח-עבודה זול.

מדיניות המוסדות הציוניים להמצאת מקומות עבודה לפועלים יהודים על-חשבון פועלים ערבים הביאה לעימות בין פועלים יהודים וערבים והכבידה ביותר על הבנת הניגוד המעמדי היסודי, הניגוד בין הפועלים לבין המעבידים. אולם כפועלים בתנאים של ארץ קולוניאלית ושל רמת שכר נמוכה, שבה מצליחים המעבידים לגרום בשנים מסיימות התרוששות מוחלטת של השכירים – ארגנו הפועלים היהודים מערכות מעמדיות חשובות להגנת השכר, להכרה באירגון העובדים, לקיצור שעות העבודה ולתנאי עבודה משופרים. אך באופן כללי ניתן להעריך, כי ההגמוניה של ההשקפות הציוניות בהסתדרות, הקלה על הנהגתה להוביל מדיניות רפורמיסטית של "שלום בית" עם המעבידים: מבחינת ההסתדרות, המערכה העיקרית הייתה נגד הפועל הערבי ולא נגד המעביד.

ההשפעה רבת-הסתירות הזאת של המציאות הקולוניאלית ושל מדיניות ההסתדרות על הפועלים היהודים התבטאה, מצד אחד, בגילויים של הכרה מעמדית בתחומים קונקרטיים של המאבק האיגוד-מקצועי, אך מצד שני - בהחלשת המאבק הכללי, החברתי והפוליטי, נגד השלטון הקולוניאלי ודחיקתה הצידה של הסולידריות המעמדית של הפועלים.[87]

רמת הארגון הנמוכה של הפועלים הערבים, שארגוניהם הקיפו בשנות ה-40 10-15 אלף פועלים (פחות מ-10% מהשכירים הערבים), ערמה מכשולים מיוחדים במאבקיהם היומיומיים. ההכרה המעמדית של חלקם התגבשה בתנאים של אי-ניתוק מהכפר, של פרולטריזציה ללא עיור, של תעסוקה זמנית ועונתית. חלק אחר מהפועלים עבר לערים, אך חי בהן בתנאים קשים (כרמי, רוזנפלד, 1977). ב-1945 חיו בחיפה 63 אלף ערבים, שרובם מוצאם היה מהכפר. מצב זה הותיר בהכרתם של פועל ערבים שרידים של השקפות מסורתיות, המבוססות על השתייכות למשפחה גדולה (לחמולה) ולעדה הכפרית.

מספרם המועט, יחסית, של התעשיינים הקפיטליסטים הערבים והמשקל הכלכלי והחברתי העדיף של המעמדות בעלי-הרכוש הישנים (בעלי הקרקע, סוחרים, מלווים בריבית) בלמו את התפתחות הקפיטליזם בחקלאות הערבית ואת הקמתם של מפעלי תעשייה רציניים בסביבות הכפרים. כתוצאה מכך, המשיך חלק מהפועלים הערבים לעבד את משקו הזעיר, ולכן היה מנוצל פעמיים: פעם אחת כפועל בניין, כפועל חקלאי או כפועל במוסד ממשלתי; ופעם שנייה כאריס, שכן עבור הזכות לעבד את חלקתו הקטנה היה צריך לשלם דמי חכירה לבעלי הקרקע.

התנאים המיוחדים הללו גרמו לכך, שהכרתו המעמדית של הפועל הערבי התפתחה תוך סתירות פנימיות. הפועל הערבי השתלב במאבק הכלכלי להגנת השכר, אך מוצאו מהכפר נוצל תמיד להורדת שכרו לרמה הנמוכה של הכנסתו השנתית הממוצעת של הפלאח הערבי, וזאת בתנאים של עודף אוכלוסין אגרארי מעיק, של הפלייה לאומית (במקומות העבודה בבעלות יהודים) ושל קיפוח קשה במיוחד בתנאים הסוציאליים (הוא לא היה זכאי, למשל, לדמי פגיעה בעבודה).

כאשר הביא תהליך הגידור באנגליה (או הנישול ברוסיה הצארית) להפיכתם של איכרים-צמיתים לפועלים, הרי לתהליך זה היו שתי משמעויות יסודיות: המשמעות האחת הייתה,

---

[87] אליהו גוז'נסקי הצביע על תופעה זו בסכמו את המאבק המעמדי במחצית הראשונה של שנות הארבעים:

"המלחמה הכלכלית המקצועית של מעמד הפועלים הכשירה את הקרקע לצמיחת הכרה מעמדית ודמוקרטית בתוך ציבור הפועלים והמוני-העם. אולם למרות זאת יש לציין, כי בדרך כלל רובו של ציבור הפועלים לא קשר את המלחמה המקצועית-כלכלית עם המלחמה הפוליטית. הדרישות של הפועלים היו כלכליות גרידא, מבחינה מעמדית פוליטית לא אורגנה המלחמה. השביתות לא היו מלוות בדרישה מהממשלה לחוקק חוקת עבודה פרוגרסיבית בארץ, אשר תגן על מעמד הפועלים. הפועלים לחמו לדרישות סוציאליות ואף השיגו אותן במפעלים רבים. אף הדרישה לחוזה קולקטיבי נתמלאה בענפי תעשייה שונים. אך המלחמה הזאת לא הועמדה כדרישה כלכלית פוליטית, התובעת מהממשלה ערובה חוקית להישגיהם מקצועיים והסוציאליים. ההישגים היו מקומיים בכל מקום עבודה לחוד ובלתי-מובטחים על-ידי חוק ממשלתי" (אליהו גוז'נסקי, 1945, ע"ע 29-30).

שהאיכר-הצמית, שלא היה יכול לעזוב את אדמתו ללא רשות בעלי-הקרקע, זכה בחירות אישית והיה לפועל, החופשי למכור את כוח-עבודתו לכל מעביד; המשמעות השנייה הייתה, שהאיכר-הצמית החליף אדונים, שכן הקפיטליסט תפס את מקומו של בעלי הקרקע כמנצל הישיר. לעומת זאת בפלשתינה, עקב התנאים של אופן הייצור המבוסס על משקי איכרים, לא התבססה תלותו של הפלאח בבעלי-הקרקע על הסדרי צמיתות, שכן הפלאח ניהל משק עצמאי. עם זאת, הוא גם לא החליף אדונים: בעלי הקרקע הם שהפכו, במקרים רבים, הפרדסנים והמעבידים העירוניים האחרים. הפלאח הערבי המרושש התקשה למצוא עבודה מחוץ לכפרו משום שהמשק הקפיטליסטי לא היה מפותח וכן עקב הפלייה הלאומית, שהונהגה במפעלים בבעלות יהודים. פירושו של דבר, שבמהלך עיצובו של הקפיטליזם בפלשתינה לא חל ניתוק גמור בין תנאי-חייו של הפלאח הערבי לבין תנאי-חייו של הפועל הערבי, וגם לא נחשף במלואו ובצורה הפשוטה והגלויה הניגוד המעמדי היסודי. במקביל, גם התפתחות ציבור הפועלים היהודים בתנאים של ארץ הגירה ושל קולוניזציה המכוונת נגד העם הערבי ערפלה את הסתירה המעמדית.

התנאים של ארץ אגרארית מחד גיסא, ושל ארץ הגירה מאידך גיסא, הטביעו את חותמם על עיצובה של החברה הקפיטליסטית בפלשתינה. גם בתנאים של פלשתינה באה לידי ביטוי המגמה ההיסטורית זו של הבהרת הסתירה המעמדית היסודית, ועדות לכך היא תנועת השביתות בשנות ה-30 וה-40. אולם במקביל פעלו תהליכים אחרים, שסיבכו את המצב החברתי-מעמדי, והעלו על פני השטח את העימותים הלאומיים ואת ההבדלים העדתיים.

לקפיטליזם, לאחר שנתייצב כמשטר כלכלי-חברתי, אופיינית המגמה של הנצחת החלוקה המעמדית המהותית בין הבורגנות והפרולטריון, ולעומת זאת – של שינויים פנימיים בתוך כל אחד משני המעמדות. אל מעמד הפועלים מצטרפים איכרים ויצרנים קטנים עירוניים שהתרוששו, בעלי מקצועות חופשיים הנאלצים לעבוד כשכירים, מהגרים ועוד. בתנאים של ארץ הגירה, מאיץ הזרם המתמיד של המהגרים את המגמה הזאת של שינויים פנימיים ומשפיע על שכבות פועלים מסוימות מבחינת מעמדן בייצור ובחברה, ומבחינת שכרן ורמת-חייהן. בדרך כלל, נקלטים המהגרים החדשים בעבודות הקשות יותר והמכניסות פחות, בעוד שהפועלים הוותיקים יותר, שעבדו בהן קודם לכן, זוכים למלא תפקידי ניהול ופיקוח, או עוברים לעבוד בעבודות קלות יותר מבחינה פיסית, שהשכר בהן גבוה יותר. מוביליות פנימית זו במסגרת מעמד הפועלים, היוצרת אצל הפועל הוותיק את התחושה של שיפור במצבו ובמעמדו, יוצרת תנאים להפצתן בקרב תנועת הפועלים של מגמות רפורמיסטיות, שעיקרן - השתלבות במשטר הקפיטליסטי, ומקשה על גיבוש ההכרה הפרולטרית המהפכנית.

תנאים מורכבים אלה של עיצוב הפרולטריון הפלשתינאי, המורכב מבני שני העמים, היהודי והערבי, שנוצרו עקב השלטון הבריטי ועקב הקולוניזציה הציונית, נוצלו על-ידי ראשי התנועה הציונית, בשיתוף פעולה עם ראשי ההסתדרות, ועל-ידי המפלגות הלאומניות הערביות לליבוי האיבה הלאומנית במאמץ לטשטש את הסתירה המעמדית היסודית בין הון לעבודה ולפגוע באחדות המאבק של הפועלים היהודים והערבים. ההנהגה הריאקציונית הערבית, שלא אחת ביצעה עסקות קרקע עם המוסדות הציוניים, דאגה מצידה לניצול המצב להרחקת הזעם מעצמה באמצעות הענקת אופי לאומני למערכה הלאומית והחברתית הצודקת של הפלאחים הערבים נגד הנישול.

היטיבו לבטא את האינטרס של הבורגנות נציגי האיכרים, שאמרו בישיבת ההנהלה הציונית באוקטובר 1928: "כל זמן שהפועל עברי-לאומי יש לאיכר יחס מיוחד אליו, אבל כשהוא לוקח עמדה סוציאליסטית מעמדית הרי שהוא בעיני האיכר כמוחמד או מוסטפה" (עמיקם, 1980, ע' 103).

אחד הביטויים הבולטים למגמת ליבוי האיבה הלאומית בשירות המפעל הקולוניאלי הציוני הייתה המערכה סביב "העבודה העברית". כדי למנוע התארגנות של פועלים יהודים וערבים במערכה משותפת נגד האבטלה ונגד הורדת השכר, ניהלה ההנהגה הציונית, בסיועה הפעיל של הנהגת ההסתדרות, מערכה בעלת אופי שוביניסטי לגירוש פועלים ערבים ממקומות עבודתם, כדי שבמקומם יעבדו פועלים יהודים.

בסופו-של-דבר, מערכה זו שגרמה סבל רב לפועלים הערבים, לא מנעה כליל את העסקתם, וזאת משום שהמעבידים היהודים גילו עניין רב בהמשך ניצולם של הפועלים

הערבים תמורת פרוטות. בסיום מחקרה על "העבודה העברית" בשנות ה-30, הגיעה **אניטה שפירא** למסקנה, כי "העשור של 1929-1939 הסתיים בניצחון האידיאה של עבודה עברית ובכישלונו של המאבק לעבודה עברית", והוסיפה: "רובם של הפועלים היהודים שהיו בארץ בשנות השלושים, עבדו בתקופה כלשהי במושבות, אולם מעטים נשארו בהן, ומעטים עוד יותר התמידו בעבודה חקלאית. שאיפתם המקורית של בני העלייה השנייה ליצור פרולטריון יהודי חקלאי – לא נתגשמה" (שפירא אניטה, 1977, ע"ע 435, 346).

כשלון המימוש המעשי של סיסמת "העבודה העברית" לגבי הפועלים החקלאיים לא מנע את ניצול האווירה שיצרה סיסמא זו, שנישאה בפי מנהיגי ההסתדרות והתנועה הציונית, כדי לערפל את הכרת הפועלים היהודים. בשנת 1935, בעיצומה של המערכה האנטי-ערבית למען "עבודה עברית", העלה **דוד בן גוריון** בקונגרס לוצרן את הסיסמה הרפורמיסטית הקלסית "שלום ביישוב" ("שלום בית מעמדי"), שבאה להמיר את המאבק המעמדי במאבק "לאומי". סיסמה זו, שהשלימה את סיסמת "העבודה העברית", הוליכה שולל פועלים יהודים לא מעטים. אלה ראו בפועל הערבי את היריב, ואילו במעביד היהודי את הידיד. בכך תרמה מדיניות זו להעמקת הפירוד הלאומי בקרב מעמד הפועלים בפלשתינה ולחולשת התודעה המעמדית, ומנעה מהפועלים את הבנת הסתירה המעמדית היסודית, הבנה שהיא התנאי המוחלט להפיכת מעמד הפועלים ל"מעמד בשביל עצמו".

השביתות ההמוניות בשנות ה-40, שכללו שביתות משותפות של פועלים יהודים וערבים המועסקים בידי הממשלה, הוכרזו ברובן ביוזמת ועדי העובדים, בניגוד לדעתה של הנהגת ההסתדרות ולמרות החוק לאיסור שביתות, שפרסמה ממשלת פלשתינה ב-1941. בשביתות הללו ניצבה מול הפועלים התאחדות מאורגנת ומלוכדת למדי של התעשיינים, שאף הקימו קרן פיצויים למעביד במקרה של שביתה.

הקומוניסטים, שמילאו תפקיד מרכזי בהדרכה של מאבקי העובדים בתעשייה, במחנות הצבא הבריטי ובמפעלים הממשלתיים, העלו בתום מלחמת-העולם השנייה שורה של דרישות לשיפור מצב הפועלים, ובכלל זאת – קיצור שבוע העבודה ל-40 שעות, חיסול השיטה הקבלנית, ביטול החוק האוסר שביתות, הטלת פיקוח על המחירים שקובעים המפעלים הגדולים, סיוע ממשלתי למובטלים, שכר עבודה שווה תמורת עבודה שווה לנשים, חופשת-לידה בת שלושה חודשים וחופשה שנתית מ-10 ימים עד שלושה שבועות, וחתימת חוזי עבודה קולקטיביים ארציים (אליהו גוז'נסקי, 1959).

ההזדמנות החברתית-פוליטית, שיצרו השביתות הגדולות של שנות ה-40 והמאבק המשותף של פועלים ערבים ויהודים לא התממשה בשל עימותי הדמים בין יהודים לערבים בהקשר של קביעת עתידה המדיני של פלשתינה, החלטת החלוקה מנובמבר 1947 והפעילות המדינית-צבאית של בריטניה למניעת יישומה של החלטה זו.

זירת אירועים טרגית וכואבת במיוחד היו בתי הזיקוק בחיפה. בדצמבר 1947 השליכו פעילי "הארגון הצבאי הלאומי" (אצ"ל), בהנהגת בגין, פצצות לעבר קבוצה של 150 פועלים ערבים שהתגודדו בכניסה לבתי הזיקוק. ששה מהפועלים נהרגו ו-50 נפצעו. בתגובה, פועלים ערבים בבתי הזיקוק תקפו פועלים יהודים, הרגו 39 מהם ופצעו רבים. כאשר הגיעה הידיעה על העימותים בבתי הזיקוק אל בתי המלאכה של הרכבת, הייתה במקום התפרצות זעם שעלולה הייתה להפוך גם מקום עבודה זה לזירה של עימות דמים. אך הסכנה נבלמה בידי מנהיגי הפועלים הערבים במקום (Bernstein, 2000, p. 203).[88]

[88] דונלד קואטארט, במחקרו על מעמד הפועלים בתורכיה, מציין, כי חדירת האירופים לתורכיה גרמה לפיצול הקהילה באופן אופקי (מעמדי) ואנכי (לאומי-דתי) כאחד. קבוצות אוכלוסייה, אשר קיימו יחסי גומלין במשך דורות, הידרדרו לעוינות לאחר 1800. פועלי רכבת מוסלמים גילו, ששכרם נמוך משכרם של פועלים נוצרים (יוונים וארמנים), שגם הם היו אזרחי האימפריה העות'מאנית. האנטגוניזם הזה היה הרסני במיוחד בתקופות של עימותים עם הנהלת הרכבת, כאשר הפועלים המוסלמים שבתו, ואילו הפועלים הנוצרים העדיפו לשבת מהצד, כדי לשמור על משרותיהם. כתוצאה מכך, התפלג האיגוד המקצועי של פועלי הרכבת על בסיס דתי (Quataert, 1983, p. 148).

פרק 8: סיכום

"אין לי אמון שהסוכנות היהודית, כמו שהיא מורכבת כיום,
רוצה בהסכם עם הערבים, אלא אם כן הסכם זה יהיה על יסודות ציוניים,
ז"א שהצד שכנגד ייכנע ויסכים לציונות"
(ד"ר יהודה לייב מאגנס)[89]

בתקופת הכיבוש הבריטי (1948-1917) המשטר הקפיטליסטי הכה שורשים בפלשתינה והוא שהפך אותה מארץ אגרארית לארץ אגרארית-תעשייתית.

השלטון הבריטי בפלשתינה, כמו בארצות אחרות שהיו קולוניות בריטיות, פעל, קודם-כל, כדי לבסס את שליטתו כריבון. הוא ניהל מערכה בלתי-מתפשרת נגד כל התארגנות ואפילו נגד כל תושב, שערערו על זכותה של בריטניה לשלוט בפלשתינה ואשר תבעו את עצמאות הארץ. מבחינת שלטונות המנדט הבריטי, הנוכחות הצבאית-פוליטית בפלשתינה הייתה חלק מהמאמץ להבטיח את ההגמוניה המדינית, הצבאית והכלכלית של בריטניה במזרח-התיכון.

השלטון הבריטי, כשלטון קולוניאלי, הכפוף למשרד המושבות בלונדון ואשר אינו מכיר בזכות העמים לשלטון עצמי, פעל מן ההתחלה לגיבושה המשקי והמנהלי של פלשתינה. כדי לבסס את שליטתו הצבאית והמדינית ואת תוכניותיו הכלכליות, הוא נקט בשורה של צעדים: הנפיק את הלירה הפלשתינאית וקבע כי היא שווה לירה שטרלינג, וכי היא המטבע בעל ההילך החוקי המחייב; ארגן מערכות מסים ומשפט מרכזיות; פרסם צווים (חוקים) של הנציב העליון בנושאים כלכליים ומשפטיים; מינה נושאי תפקידים גם מקרב תושבי הארץ; הפעיל כוחות דיכוי (משטרה, בולשת, בתי-סוהר); אסף נתונים כלכליים ודמוגרפיים; ומינה ועדות-חקירה בנושאים כלכליים ומדיניים.

כדי להבטיח את שליטתם, פעלו הבריטים בפלשתינה (כמו גם במושבות אחרות) גם כדי ל"תרבת" את תושביה, כלומר, לפתח מערכת כלכלית-חברתית קפיטליסטית. הניתוח בפרקים הקודמים הבהיר, כיצד פעל השלטון הבריטי לדחיקת רגליו של אופן הייצור המבוסס על משקי איכרים ולהשתתת כל המשק הפלשתינאי, לרבות החקלאות, על הבעלות הפרטית ועל העסקה של פועלים שכירים.

בשם עקרון היעילות הקפיטליסטית (ר' במבוא), ביטל, למשל, השלטון הבריטי את המושג של "אדמות מתות", כלומר, קרקע שהפסיקו לעבד אותה, ואשר לפי החוקים העות'מאניים, יכול היה כל אזרח עות'מאני לשוב ולעבדה תמורת תשלום מס. כבר במרס 1921, פרסם הנציב העליון את "פקודת הקרקעות השוממות", שקבעה, כי כל אדם המעבד קרקע שהייתה שוממה, לא רק שלא תהיה לו זכות לקבל עליה שטר קניין, אלא הוא יועמד למשפט בעוון הסגת גבול. משמעות פקודה זו הייתה, שכל הקרקעות "המתות" הפכו סחירות, הוכללו במעגל המשק הקפיטליסטי, ומי שהיה מעוניין לעבד קרקע כזאת – חייב היה לשלם עבורה (OG 1.3.1921).[90]

מנקודת הראות של הקולוניאליזם הבריטי, משק פלאחים, ששטחו כמה עשרות דונמים והמעובד בשיטות מסורתיות, הוא פגיעה אנושה בניצול היעיל, קרי: הקפיטליסטי, של הקרקע. לכן פעלו הבריטים בדרכים שונות, כדי לדחוק את רגליו של הפלאח ממשקו ולעודד עיבוד אינטנסיבי, מבוסס מכונות ושיטות עיבוד חדישות, של הקרקע והתיישבות של חקלאים קפיטליסטיים. בתנאים של פלשתינה, אותם חקלאים קפיטליסטיים היו מהגרים יהודים.

בתוך המערכת המשקית-המנהלית הקולוניאלית הכוללת, העניק השלטון הבריטי מלכתחילה עדיפות בולטת לאוכלוסייה היהודית ולתנועה הציונית, שאליהן התייחס כאל שותפות זוטרות בשליטה הקולוניאלית, וכאל משענות כלכליות ומדיניות מקומיות. ממשלת פלשתינה עודדה יבוא הון על-ידי המוסדות הציוניים וכן על-ידי חברות ובעלי-הון יהודים;

---

[89] א"צ S25/2992.

[90] הצו בדבר הקרקעות ה'מתות' המשיך להתקיים בחוק הירדני, ולכן גם בגדה המערבית. לאחר הכיבוש של יוני 1967, הפעיל השלטון הישראלי את הצו הזה, כדי להשיג נישול של פלאחים מאדמתם. זה נעשה, בין הייתר, באמצעות מניעת גישה של פלאחים לאדמתם, ולאחר שלוש שנים של אי-עיבודן – בהכרזה עליהן כעל אדמות 'מתות', החוזרות לרשות המדינה, קרי: השלטון הישראלי. דוגמא לפרקטיקה הזאת: מירון רפופורט, "השיטה: עיבוד הקרקע, מניעת גישה והעברתה לשליטת ההתנחלות" ("הארץ", 17.3.2008).

נתנה גושפנקה חוקית לרכישות הקרקע בידי חברות ציוניות ומשקיעים פרטיים יהודים, וסייעה בפועל בסילוק האריסים הערבים מהקרקעות שנרכשו; שיתפה הון של חברות בבעלות יהודים ושל חברות ציוניות במפעלי זיכיונות לניצול אוצרות טבע; אפשרה הקמת מגזר ציבורי נפרד, לרבות מוסדות נבחרים ושירותים חברתיים נפרדים עבור האוכלוסייה היהודית. לעידוד הבריטי הזה היו – בתנאים הייחודיים של פלשתינה – תוצאות משמעותיות בשטח.

8.1 התפתחות לא-שווה

המשק הפלשתינאי עבר בתקופת המנדט הבריטי, ובמיוחד בשנות מלחמת העולם השנייה, לשלב מהותי חדש מבחינת הייצור התעשייתי והשימוש באנרגיה. בשנת 1944/45 היה ייצור האנרגיה בפלשתינה גבוה פי 2,300 לעומת 1925, ובחישוב לנפש הושג ב-20 השנים הללו גידול של פי 860 בייצור האנרגיה (ספר הכלכלה היישובית, ע' 216). התרחבות השימוש במנועים ובמכונות בחקלאות ובתעשייה והגידול במספר כלי-הרכב המנועיים שינו את פניה של פלשתינה. ברם שינוי זה התחולל בקצב שונה בקרב האוכלוסייה הערבית (שהייתה רוב האוכלוסייה) ובקרב האוכלוסייה היהודית. כך, למשל, עוצמת המנועים בתעשייה בבעלות ערבים הגיעה ב-1942 ל-4 אלפים כוחות סוס בלבד, ואילו בתעשייה בבעלות יהודים – ל-174 אלף כוחות סוס (שם, ע' 217).

ביטוי תמציתי לרמה ולאופי השונים של ההתפתחות הכלכלית בקרב האוכלוסיות הערבית והיהודית מצוי בסיכום הבעלות על ההון ב-1945, שהכינה ועדת החקירה האנגלו-אמריקאית.

לוח 27. הבעלות על ההון בפלשתינה, 1945 (באלפי לירות)

סוג הנכס	סך-הכל	בבעלות ערבים	בבעלות המדינה	בבעלות יהודים
נכסים זרים נזילים	114.7	39.3	13.7	61.7
קרקע חקלאית	99.1	74.8	*	24.3
השקעות בחקלאות	29.6	13.1	*	16.5
הון תעשייתי	20.5	2.1	6.3	12.1
מלאי מסחרי	13.5	2.0	2.3	9.2
כלי רכב מנועיים	3.2	1.3	*	1.9
סך הכל	280.6	132.6	22.3	125.7

המקור: Survey Palestine, 1940. Vol. II p. 560

* בסעיפים הללו נכללו הנתונים על הון בבעלות המדינה בנתונים על הון בבעלות ערבים.

נתוני הלוח מצביעים במבט ראשון על מעין איזון בבעלות על ההון בפלשתינה בין ערבים ליהודים (כל אחת מהאוכלוסיות אלה החזיקה בבעלותה 45-47 אחוזים מכלל ההון). אבל הרכב ההון מצביע על שוני מהותי: למעלה ממחצית ההון שבידי ערבים (56%) היה מושקע באדמה חקלאית, לעומת כחמישית (19%) מההון שבידי יהודים. יתר-על-כן, למרות שרוב האדמה המעובדת היה בידי ערבים, השקעות ההון של יהודים בחקלאות היו גבוהות מהשקעות ההון שנעשו בענף זה בידי ערבים. בידי האוכלוסייה היהודית היו מרוכזים ההון התעשייתי וההון המסחרי וכן הנכסים הנזילים הזרים (מטבע חוץ) – ההון במגזרים שהם החשובים ביותר להתפתחות הקפיטליסטית.

המסקנה מהנתונים על הרכב הבעלות על ההון היא, שבשנת 1945 עדיין הושקע רוב ההון שבידי בעלי-הון ערבים בחקלאות המסורתית או הוחזק בצורה של הון נזיל (מטבע חוץ), כלומר, ההון היה בעיקרו הון חקלאי (קרקע) וממוני. לעומת זאת, נשאו ההשקעות של הון בבעלות יהודים אופי קפיטליסטי מובהק יותר: אמנם גם השקעות ההון בבעלות יהודים לא יכלו להתחמק מאופיו האגרארי של המשק הפלשתינאי ולכן הופנה כשליש מההון לקרקע ולייצור החקלאי. אבל במקביל הושקע הון רב, יחסית, בבעלות יהודים בתעשייה (כמחצית

מההשקעות בקרקע), לעומת משקל אפסי של השקעות ההון בתעשייה בבעלות ערבים (כ-3 אחוזים בלבד מההשקעות בקרקע).

השוני בהרכב השקעות ההון והעובדה, שהאוכלוסייה היהודית הייתה רובה ככולה משולבת במגזר הקפיטליסטי ואילו חלק ניכר מהאוכלוסייה הערבית התפרנס עדיין ממשקי איכרים עצמאיים, המעובדים באופן מסורתי - מסבירים את הפערים הכלכליים ואת המבנה החברתי השונה של שתי האוכלוסיות. לכך יש להוסיף את המערך השלטוני שהקימו הבריטים, במאמציהם למשוך לצידם חלקים באוכלוסייה.

כפי שתואר לעיל, השלטון הבריטי בפלשתינה ראה בתנועה הציונית ובסוכנות היהודית (שכללה גם לא-ציונים) שותף זוטר בקידום הפיתוח הקפיטליסטי על חשבון דחיקת הפלאחים ממשקיהם והפיכתם לפועלים שכירים, ובאמצעות הבאתם לארץ של בעלי הון ושל פועלים יהודים. ואילו הבורגנות היהודית, יחד עם המוסדות הציוניים, ראו בהסתדרות הכללית את הכלי הארגוני לשילוב הפועלים היהודים במפעל הקולוניאלי הציוני ובהתייצבותו לצד השלטון הבריטי, נושא "התרבות האירופית".

התנאים בקרב האוכלוסייה הערבית בפלשתינה היו שונים גם בתחום זה. בקרב אוכלוסייה זו, נשען השלטון הבריטי בעיקר על שכבת בעלי השררה, שכללה את המשפחות העשירות מבחינת שליטתן בקרקע ובהון ואת בני המשפחות האלה שמילאו תפקידים בכירים במנגנון הציבורי הבריטי. שכבה זו השתלבה בהתפתחות הקפיטליסטית בשני מסלולים עיקריים: במכירת קרקע למוסדות ולבעלי הון יהודים ובניהול מטעי הדרים, שהיו קפיטליסטיים במהותם. אך בהבדל מהמצב באוכלוסייה היהודית, שכבה זו של בעלי ממון ורכוש לא הובילה את ההתפתחות הקפיטליסטית בפלשתינה, אלא הייתה בעלת אינטרס של שמירה על המערך הכלכלי-חברתי, המבוסס על משקי איכרים, תוך גריפת רווחים ממכירת קרקע. הרווחים ממכירת הקרקע הובילו שכבה זו להשלמה עם השלטון הבריטי (שאיפשר את המכירה) ועם המוסדות הציוניים ובעלי ההון היהודים (שרכשו את הקרקע). ואילו הבריטים והמוסדות הציוניים מצידם דאגו לטפח את מעמדם של בעלי הממון והרכוז הערבים כמתווכים בין השלטונות לבין הפלאחים, כנציגי המשטרה בכפרים וכשופטים בבתי הדין השרעיים, תוך שהם מסתירים מדעת הקהל הערבית את תפקידם במכירת הקרקעות (Stein, 1984, p. 30).

שכבה זו, שצמחה מתוך בעלי השררה באופן הייצור המבוסס על משקי איכרים, דאגה להבטיח את שלטונה על הפלאחים, שבגלל נסיבות חייהם היו בעימות החריף ביותר עם השלטון הבריטי ועם התנועה הציונית. לעומת זאת, התעסוקה המצומצמת, יחסית, של פועלים ערבים בפרדסים ובמפעלים השייכים לערבים, לא הצמיחה גוף מארגן של פועלים, הדומה להסתדרות הכללית. לכן ארגוני פועלים ערבים לא מילאו תפקיד בשילוב הפועלים הערבים בפיתוח הקפיטליסטי בחסות השלטון הקולוניאלי הבריטי. ומאחר שהפועלים הערבים, ברובם המכריע, הגיעו מהכפרים לפרדסים או לערים, הם אימצו עמדה אנטי-בריטית כמו קרוביהם הפלאחים, שהמשיכו להתגורר ולעבוד בכפר. בזאת אפשר היה להיווכח בשביתה הכללית נגד השלטון הבריטי ובעד עצמאות הארץ, שהחלה בסוף אפריל 1936 ונמשכה ששה חודשים.

8.2 פרקטיקת ההיבדלות הציונית

בהשוואה למצב לפני שניים-שלושה עשורים בלבד, כאשר הגדרת ההתיישבות היהודית והציונית כקולוניאלית נתפסה כמעט כחילול הקודש (מנקודת הראות של התפיסות הציוניות, הדומיננטיות בחברה הישראלית), הרי בעשור הראשון של המאה ה-21, אמירה כזאת היא כבר דבר שגור. אך עדיין רבים מוצאים לנכון לנסות ולתת הכשר לקולוניזציה בפלשתינה, למשל בנימוק, שהיו לה "מניעים לאומיים מודרניים", הממרקים, כאילו, את העוול הקולוניאלי הבולט לעין.

בפרקים שונים בספר זה נעשה ניתוח של **מגמת ההיבדלות הלאומית**, שעמדה ביסוד הקולוניזציה הציונית בפלשתינה. יצחק בן-צבי, שהיה מראשי התנועה הציונית (ולימים נשיא מדינת ישראל), ניסח מגמה זו במלים הבאות:

"כל עוד שמצבנו הפוליטי, הסטאטוס הפוליטי, הורד למדרגה של מיעוט מובטח – אין מקום להשתתפות כלכלית עם הערבים. כל השתתפות כלכלית צריך להביט עליה בחשד..." (הופעה בפני הוועדה לבירור היחסים בין היהודים והערבים, 11 במארס 1940, א"צ S25/2992)

למרות שב-1940, בעת שנוסחו משפטים אלה, היוו היהודים כבר כ-30 אחוזים מאוכלוסיית פלשתינה, עדיין הייתה ההתנגדות בקרב המוסדות הציוניים לכל שיתוף-פעולה כלכלי עם האוכלוסייה הערבית כל כך חזקה. כמו עשרים ושלושים שנה קודם-לכן, ניהלו מוסדות אלה מדיניות, לפיה הקולוניזציה הציונית צריכה לחתור לא רק להקמת משק נפרד, אלא לדחיקת רגליהם של הערבים גם מהקרקע וגם מהעסקים, ולמניעת השתלבות הערבים כפועלים, כיצרנים חקלאיים או כסוחרים ובעלי-מלאכה, במשק שבבעלות יהודים.

מראשיתה חתרה הקולוניזציה הציונית להיבדלות (ספרציה) בכל המישורים:

- קרקעות בבעלות הקרן הקיימת אסור היה (ואסור גם היום) להחכיר לערבים ("גאולת הקרקע");
- החקלאים היהודים התיישבו ביישובים נפרדים (מושבות, קיבוצים, מושבים), שהיו סגורים בפני ערבים.[91] בערים הוקמו שכונות יהודיות נבדלות וקמה גם עיר יהודית נבדלת (תל-אביב);
- הוקמה מערכת של שירותים ציבוריים – בריאות (קופת חולים), חינוך (מגן הילדים ועד לאוניברסיטה העברית ולטכניון), מוסדות תרבות ומוסדות סעד – שנועדה לשימושם הבלעדי של יהודים;
- האיגודים המקצועיים וההסתדרות הכללית – של פועלים יהודים בלבד;
- עבודות תשתית, כגון מערכות השקיה, הוקמו על-ידי חברות ציוניות רק עבור החקלאים היהודים;
- אפ"ק ומוסדות בנקאיים אחרים בבעלות יהודים, או מוסדות ציוניים העמידו את רוב האשראי (אם לא כולו) לרשותם של יצרנים וסוחרים יהודים;
- במשך שנים נעשתה פעולה שיטתית נגד העסקת פועלים ערבים בפרדסים ובאתרי בנייה שבבעלות יהודים ("עבודה עברית");
- הוקמה מערכת נפרדת של מסחר סיטונאי וקמעונאי (המשבר המרכזי, תנובה);
- נוהלה מערכה תעמולתית, שלוותה גם בצעדים מעשיים, נגד רכישת תוצרת חקלאית מידי ערבים ("תוצרת עברית", "תוצרת הארץ");
- הוקמו מוסדות ייצוגיים (אסיפת-הנבחרים) ומערכת עצמאית של גביית מיסים ושל מוסדות אוטונומיים, שהיו כפופים לסוכנות היהודית;
- הוקמו מסגרות צבאיות-למחצה של יהודים ("ההגנה").

בתנאים הכלכליים-חברתיים של התפתחות הקפיטליזם בפלשתינה המנדטורית, הפעולה השיטתית הזאת סייעה לגיבוש ישות כלכלית, חברתית ותרבותית-לשונית יהודית, שהופרדה והובדלה מהאוכלוסייה הערבית בפלשתינה. כבר בראשית שנות ה-40, יכול היה ילד יהודי לגדול בתל-אביב עם מושג קלוש על ערבים, וזאת למרות סמיכותה של תל-אביב ליפו.

יחד עם זאת, חלק ניכר של התושבים היהודים התגורר בערים מעורבות כמו ירושלים, חיפה, צפת וטבריה, קיים קשרי מסחר, העסיק פועלים ערבים, קנה תוצרת חקלאית ערבית.

8.3 קולוניאליזם דו-שכבתי

מדיניות ההיבדלות של הקולוניזציה הציונית השפיעה על כל החברה הערבית בפלשתינה. לא רק הפלאחים העצמאיים והאריסים הערבים שנושלו מהקרקע שעיבדו, אלא כמעט כל שכבות החברה הערבית נפגעו ישירות או בעקיפין ממדיניות ההיבדלות האנטי-ערבית שניהלה ההנהגה הציונית.

---

[91] "ההתיישבות הזאת הייתה על טוהרת 'העבודה העברית' ויצרה על מפת הארץ איי התיישבות יהודית טהורה. כך תרמה תפיסת העבודה העברית והעבודה העצמאית, לא רק לדיפרנציאציה חברתית וכלכלית אלא גם לתהליכי ספראציה אקולוגית בין היישוב היהודי והערבי, **וליצירת רוב יהודי** באזורים מוגדרים, אשר לאחר מכן יצרו גם רצפים טריטוריאליים" (קימרלינג, 1976).

במצב זה ארגנה האוכלוסייה הערבית פעולות מחאה נגד הנישול מהקרקע, נגד מניעת העסקתם של פועלים ערבים בפרדסים, ששייכים ליהודים, ונגד ההגירה היהודית, שבה ראתה איום על עצם קיומם של הערבים בארץ. פעולות מחאה אלה, שבתנאים שנתהוו הידרדרו גם לפגיעות בנפש וברכוש של יהודים, הגיעו לשיאן בשביתה הממושכת של האוכלוסייה הערבית, שנמשכה 6 חודשים ב-1936 ואשר כוונה נגד השלטון המנדטורי ואופיו האנטי-דמוקרטי, ותבעה שהשלטון הזה יפסיק את תמיכתו בקולוניזציה הציונית.

לא כאן המקום להיכנס לניתוח מפורט על הרקע הקונקרטי לשביתה כללית זו, לכוחות שהנהיגוה, לצורת ניהולה, לתוצאותיה ולמשמעותה לגבי העם הערבי בפלשתינה המנדטורית. לנושא הדיון בפרק זה חשוב לציין, שהשביתה הכללית הזאת נוצלה על-ידי ההנהגה הציונית, כדי להחריף את ההיבדלות הכלכלית של האוכלוסייה היהודית. כך, למשל, נוצלה העובדה שהפלאחים הערבים הפסיקו לשווק את תוצרתם (ירקות, מוצרי חלב, ביצים, פירות קיץ) לשווקים היהודיים, כדי לעודד את פיתוח הענפים הללו ביישובים החקלאיים היהודים ולהשתלט עוד יותר על השוק הסיטונאי והקמעונאי בערים הגדולות, שבהן הייתה מרוכזת האוכלוסייה היהודית.[92]

הקולוניזציה הציונית עוצבה מלכתחילה לא כרובד עליון מעל לחברה המסורתית הערבית ולא כמערכת משקית מקבילה בלבד, אלא כמסגרת כלכלית-חברתית שנועדה להמיר את החברה הערבית הקיימת בחברה אחרת. התנועה הציונית פעלה במשך כל שנות המנדט הבריטי לעיצוב קפיטליזם יהודי בעלי מאפיינים קולוניאליים, אשר ירחיק את הערבים ויתפוס את מקומם, מבלי לוותר, היכן שזה לא הפריע למטרה הראשית, על ניצול הערבים (כפועלים, כיצרנים חקלאיים קטנים). בדרך למימוש מטרתה היסודית היה לתנועה הציונית יתרון כפול: היא הייתה מאורגנת ובעלת אמצעים הוניים, והיא גם הצליחה למקם את עצמה כשותפה זוטרה של מעצמה קולוניאלית חזקה באותם ימים – בריטניה.

המסקנה בדבר השותפות הזוטרה של הקולוניזציה היהודית והציונית במערך הקולוניאלי, שיצר שלטון המנדט, נכללה כבר בספרי הקודם.[93] לשמחתי, במהלך השנים שחלפו מאז פירסומו, הגיעו חוקרים נוספים למסקנות דומות.

רונן שמיר ציין את המומנטום שהשיגה התנועה הציונית עקב הכיבוש הבריטי, והוסיף:

"הציונות חשה כעת את עצמה חופשייה לנהל פרויקט קולוניאלי אסרטיבי. לכן, מבלי לחטוא לאמת, ניתן להגדיר את פלשתינה בשנות ה-20 ככפופה לקולוניאליזם כפול (dual-colonialism): בעוד שהשליטים הבריטים הקימו תשתית מדינית וכלכלית בצורה של מדינה קולוניאלית, המהגרים הציונים רכשו קרקע מהבעלים הערבים, יצרו מכניזם מוסדי למשיכת מהגרים יהודים נוספים, ופיתחו ארגונים של שלטון עצמי למען המטרה המפורשת של השתלטות עתידית על המדינה" (Shamir, 2002).

השלטון הקולוניאלי הבריטי מעולם לא נטש את מטרתו האסטרטגית, שנוסחה ב"הצהרת בלפור" (1917) בדבר סיוע לכינון "בית לאומי יהודי" (כלומר, מסגרת יהודית נפרדת בחסות בריטניה) בפלשתינה. אומנם בלחץ ההתנגדות הערבית להתנחלות הציונית ובהתחשב באינטרס המעצמתי של טיפוח קשרים עם החוגים בעלי ההשפעה בארצות הערביות, נקטה בריטניה שיטות של "הפרד ומשול", ובכלל זאת צעדים שהיו אמורים להגביל את ההגירה היהודית לפלשתינה ("הספר הלבן"), או להגביל רכישות קרקע בידי יהודים. אבל למרות צעדים אלה מדיניותה היסודית בפלשתינה לא השתנתה.

מה הדריך את התנועה הציונית ואת המוסדות ובעלי-ההון היהודיים בבחירתם במדיניות ההיבדלות? האם הייתה מדיניות זו ביטוי לאינטרס כלכלי גרידא? או אולי הייתה בה קודם-כל התגלמות של תפיסה מדינית-רעיונית לאומנית?

---

[92] "בתחילה היה הסחר הסיטוני, ובפרט במצרכים הראשוניים והמסורתיים, מרוכז ברובו בידי הסוחרים הערבים, ובידי היהודים התרכז הסחר במוצרים חדשים וחדישים. ברם, התנודות שבאו בעקבות מאורעות הדמים והחרם שינו ופילגו יותר ויותר את השוק האחיד. עם מרד 1936 חלה קפיצה, במקום השינוי האיטי עד אז, והשוק הקמעוני היהודי נשמט ברובו מידי הסיטונאי הערבי. מהצד השני עברה הספקת השוק הקמעוני הערבי של סחורות אריג, חומרי בניין, רהיטים ועוד לידי פירמות סיטונאיות ערביות. במהלך זה חלה נסיגה מסוימת אחרי סיום המרד, בשנת 1939, והחלה התרקמות מחודשת של יחסים כלכליים-הדדיים..." (אסף, 1970, ע' 102).

[93] גוז'נסקי, 1986, ע' 237 ואילך.

לאחר שלאורך פרקי הספר נידונה שאלה זו מהיבטים שונים אפשר לסכם ולומר, כי **המניע הראשי** לאופי המסוים הזה של הפעילות הקולוניאלית היהודית בפלשתינה היה - **האינטרס של בעלי-הון יהודים (מקומיים וזרים) ברכישת הגמוניה חברתית-מדינית לטווח ארוך, אשר תאפשר להם לפתח את עסקיהם, להגדיל את רווחיהם ולהשיג עוצמה ושליטה כלכלית-חברתית ומדינית.** אינטרס בסיסי זה לבש צורה פוליטית-רעיונית ציונית של "גאולה לאומית", משום שהבטחת ההגמוניה החברתית-מדינית הייתה מותנית בגיוסם לא רק של הון להשקעות, אלא גם של מהגרים (פועלים) יהודים, שיבצעו הלכה למעשה את הקולוניזציה ואת דחיקת רגליו של העם הערבי הפלשתינאי.

מימושו של אינטרס בסיסי זה לבש את צורותיו המוחשיות בהשפעתם של גורמים נוספים: מדיניות השלטונות הבריטיים; תפישות רעיונות שהביאו עמם המהגרים היהודים; התנאים הקונקרטיים בערים ובאזורים החקלאיים; ההתפתחויות המדיניות והמקומיות והעולמיות; הניגודים הפנימיים בתוך החברה היהודית המתבדלת, וגורמים אחרים. מכאן שהמניע הכלכלי-חברתי הראשי אין בו **בלבד**, כדי להסביר **כל** תופעה מתופעות הקולוניזציה הציונית ואת כל מורכבות ההתפתחות החברתית והרעיונית. אבל ללא הבנת מניע יסודי זה אי-אפשר כלל לגשת להבנת המציאות הרבגונית של ההגירה היהודית ושל התפתחות האוכלוסייה היהודית בפלשתינה ועיצובה החברתי-הלאומי ההדרגתי.

רכישת קרקעות והקמת ישובים ליהודים בלבד היו מטרה מרכזית במאמץ ליצירת מרחב טריטוריאלי יהודי בתחומי פלשתינה, בו יוכל הקפיטליזם להתפתח ללא הפרעה מצד השרידים של אופן הייצור המבוסס על משקי איכרים ערבים וללא תחרות מצד סוחרים, מלווים בריבית, תעשיינים ובעלי-מלאכה ערבים. אך הדגש היה בכינון מערכת כלכלית נפרדת.

ב-1936 ניסח גרנובסקי (גרנות) את היעד של בניית מערכת כלכלית נפרדת:

"עלינו להתאמץ ליצור בארץ-ישראל גוף כלכלי עברי, שיהא מכונס בתוכו, במידה שדבר זה הוא גדר האפשרות בתנאי המחזור הכלכלי המודרני. גוף כלכלי מכונס – אך לא פרוש ומובדל – שתפקידו הראשי יהיה לספק את צרכיו של היישוב, ובשורה השנייה לגדל תוצרת בשביל סחר-חוץ".

בהקשר זה מסביר גרנובסקי את חשיבות הדרישה מהמהגרים היהודים לקנות רק תוצרת של מפעלים יהודים ("תוצרת עברית"), ולא, למשל, תוצרת חקלאית שמקורה בכפרים ערביים או במושבות של גרמנים: "על-ידי כך, יוכל ההון היהודי להישאר, ככל האפשר, בתוך תחומי המחזור של הגוף הכלכלי היהודי" (גרנות, 1951).

אך כקולוניאליזם משני, זוטר, שום תוכנית קולוניאלית יהודית-ציונית לא הייתה יכולה להתגשם ללא הסכמה ושיתוף פעולה גלוי או סמוי מצד שלטון המנדט, שהיה הזרוע השלטונית של האימפריה הבריטית.[94]

פלשתינה המנדטורית הייתה מסגרת מדינית, אך גם כלכלית, שהכתיבה את תנאיי ההתפתחות של הארץ בכללותה ושל כל אחת משתי הקהילות הלאומיות. "יעדה הראשון של מדיניותה הכלכלית של ממשלת ארץ-ישראל היה לקדם את האינטרסים האסטרטגיים של האימפריה הבריטית" – כתב נחום גרוס, והוסיף: "מדיניות הכלכלית של ממשלת המנדט

---

[94] קנת שטיין סיכם את שיתוף הפעולה הדו-קולוניאלי המעשי הזה לגבי הקמת אזורים מיושבים ביהודים בלבד ואת השלכותיו:

"בראשית שנות ה-30, השתלבו שלושה גורמים שאין ביניהם קשר, כדי ליישם את החלוקה הפיסית של פלשתינה לאזורים יהודיים וערביים מובהקים. ראשית, הציונים החליטו שהאריסים הערבים לא ייושבו מחדש בין מקומות התיישבות קיימים של יהודים, ולאחר מאורעות 1929, הם ביטאו כוונה ברורה להקים אזורים יהודיים רציפים. שנית, הבריטים קיבלו בהשלמה את הפיכת אזורי החוף והבקעות ליותר ויותר יהודיים, ולכן הצו בדבר יישוב מחדש של ערבים חסרי קרקע מצביע על כך, שפרט למקרים חריגים, הערבים אמורים היו להיות מיושבים מחדש באזורי הגבעות. דו"ח ועדת פיל וההסדרים המנהליים בדבר העברת קרקע התבססו על הנחות דומות לגבי החלוקה הגיאוגרפית של פלשתינה לסקטורים יהודי וערבי. ושלישית, מתכונות הגירה טבעיות הביאו ערבים רבים לאזורי הגבעות סביב שכם, טול-כרם, ג'נין, בית-לחם, חברון והגליל, והרחק מהישובים היהודיים. פועלים ערבים כשלעצמם המשיכו לעבוד באזורים העירוניים ובישובים יהודיים, אך משפחותיהם התיישבו הרחק מהריכוזים היהודיים. לכן אין זה מפתיע, שוועדת פיל הציעה את התוכנית הראשונה לחלוקת פלשתינה ב-1937" (Stein, 1984, p.220).

קבעה בתחומים רבים את מערכת היחסים בין המשק היהודי למשק הערבי בארץ-ישראל..." (גרוס, 2000, ע' 174).

בשנים האחרונות של השלטון הבריטי התברר, שמגמת ההיבדלות (שזכתה, כאמור, לתמיכה בריטית מלאה) אכן יצרה מציאות חדשה בפלשתינה, של מערכת כלכלית-מדינית כללית אחת שבמסגרתה פועלים שני משקים בעלי אפיונים שונים. יחד-עם-זאת, מדיניות היבדלות זו לא יכלה ליצור הפרדה גמורה בין שני המשקים ושתי האוכלוסיות: לא במישור העסקי ולא במישור הקשרים בין העובדים בני שני העמים.

בדבריו בפני הוועדה לבירור היחסים בין יהודים וערבים (1940), אמר **חיים מרגלית קלווריסקי**:

"עתה אנו רואים שוב פעם תופעה זו: הפרדסנים מתקבצים יהודים וערבים והולכים למושל. רבותי, במשך עשרים שנה בכל פעם כשהיה צורך ללחוץ על הממשלה כדי לקבל ממנה איזו שהיא הנחה או איזה דבר בנוגע למסים – תמיד תמצאו לזה אנשים שיסכימו, גם בין היהודים וגם בין הערבים" (א"צ S25/2992)..

בפני אותה ועדה, שהקימה ההנהלה הציונית, דיברו **אוסטר** (התעשיין), **רוקח** (הסוחר) ו**סמילנסקי** (מראשי התאחדות האיכרים) נגד החרמה טוטלית של כל קשר כלכלי עם הערבים (בתחומי המסחר והתעסוקה). הם טענו, שנחוץ שיתוף-פעולה בין יהודים וערבים בעניינים כמו הגנה על התוצרת המקומית מפני הייבוא הזול, בענייני מסים ובמפעלי פיתוח מסוימים.

הקשרים הכלכליים בין שני המשקים היו נרחבים יותר עד אמצע שנות ה-30. לפי הערכה, בשנת 1935 רכשו היהודים בין שליש לשתי חמישיות מהתוצרת החקלאית ששווקה בידי ערבים, ואילו הערבים קנו כעשירית מתוצרת התעשייה שבבעלות יהודים (אסף. 1970, ע' 234). אלפי פועלים ערבים עבדו בפרדסים שבבעלות יהודים, במשקי איכרים, במושבות ובבנייה בערים היהודיות. בעלי הון, בנקאים וסוחרים ערבים ויהודים פעלו במסגרת שותפויות עסקיות בתחומי האשראי, הבנייה, הייבוא והייצוא.

נחום גרוס תיאר, כיצד מול קרטל הפרדסנים ויצואני פרי ההדר, שרוב חבריו היו ערבים, ארמנים ויוונים, הקימו פרדסנים יהודים קרטל משלהם בשם "פרדס", שנועד לנהל מו"מ ישיר מול השלטון הבריטי. אך מסקנתו היא, שלמרות מגמות היבדלות אלה, גם בקרב בעלי ההון, "הארץ הייתה משק אחד, והשילוב בין הסקטורים היה גדול" (גרוס, 1976).

אחת התופעות הכלכליות-החברתיות החשובות, שנודעה להן השפעה הפוכה למגמת ההיבדלות, הייתה העסקתם של פועלים ערבים ויהודים במפעלים ממשלתיים (רכבת, דואר, מחנות צבא, פקידי המינהל הבריטי) ובחברות הזרות (במיוחד בתי-הזיקוק). בשנות מלחמת-העולם השנייה עבדו רבבות פועלים יהודים וערבים במחנות הצבא הבריטי (בקמפים) בפלשתינה. מפגש המוני זה של עובדים יהודים וערבים, ובמיוחד בשנות ה-40, וכן השביתות הגדולות, בהן השתתפו פועלים יהודים וערבים – כל אלה הניחו את היסוד לגיבושו של האינטרס החברתי-המעמדי המשותף של העובדים בני שני העמים מול ונגד מגמת ההיבדלות של ההנהגה הציונית וגם של ההנהגה המסורתית-הריאקציונית הערבית.

ההיבדלות המשקית והחברתית לא הייתה, אפוא, מוחלטת. מבחינה זו נראית מוטעית המסקנה של דן הורוביץ ומשה ליסק, לפיה נתהוו בפלשתינה "שני סולמות ריבוד נפרדים כמעט לחלוטין לאוכלוסייה היהודית ולאוכלוסייה הערבית", וכי "אי אפשר היה להגיע לכלל סינתזה של שני סולמות הריבוד, כיוון ששניהם היו מערכות שלמות בפני עצמן, שכמעט אינן רלוואנטיות זו לזו" (הורוביץ, ליסק, 1977, ע"ע 19, 20).

הבידול הכלכלי-חברתי וההבדלים במבנה הפנימי של האוכלוסייה היהודית ושל האוכלוסייה הערבית היו עובדה מכרעת. אבל אין פירוש הדבר, ששתי האוכלוסיות היו כמעט בלתי-רלוונטיות זו לזו.

קרובה יותר למציאות נראית ההערכה של עמיקם, שלפיה "שני המגזרים במשק הארץ-ישראלי, הערבי והיהודי, לא היו מבודדים זה מזה, גם אם פעלו בנפרד", אם כי הוא תולה את ההיבדלות בתגובה על פעולות ערביות. לדעתו, "החתירה לבדלנות התחזקה במיוחד בעקבות התנגשויות, כמו תקופת השביתה הערבית ב-1936 ובתקופת מאורעות-דמים, אך

רפתה בשנות-הגיאות, כאשר הוסרו ההגבלות על זרימת סחורות ופועלים ערבים נעו בחופשיות בין סקטור לסקטור" (עמיקם, 1980, ע' 100).

המשק של פלשתינה שמר על מסגרת אחידה מבחינת המטבע, המינהל (הבריטי) ומערכות החוק והמשפט; הייתה בו מציאות שגרתית של שיתוף-פעולה כלכלי בין בעלי-הון בני שני העמים (הפרדסנים, למשל); היו התחלות חשובות של מאבקי פועלים בני שני העמים. אבל מדיניות ההיבדלות הציונית, שנשענה על עוצמת הקפיטליזם שהתגבש בפלשתינה, השפיעה יותר.

30 שנות השלטון הקולוניאלי הבריטי האיצו את ההתפתחות הקפיטליסטית בפלשתינה, ובכך הובילו ליצירת ניגודים פנימיים, חברתיים ופוליטיים, האופייניים למשטר קולוניאלי. היו אלה ניגודים חברתיים בין בעלי הון (בעלי קרקע, תעשיינים) לבין חסרי הון (פלאחים ואריסים, פועלים ושכירים אחרים), שצמחו בתנאים של עימות בין ישויות לאומיות מתגבשות, זו הפלסטינית וזו היהודית.

השלטון הבריטי, שראה בציבור היהודי ובתנועה הציונית משענת לשלטונו, עודד את יבוא ההון, את התיעוש (כל עוד לא התחרה בתעשייה הבריטית), את רכישת הקרקעות ונישול האריסים, ואת ההיבדלות הציונית, ובכך סייע להתגבשות לאומיות יהודית מקומית, שבמרכזה – בורגנות חזקה, יחסית, ומאורגנת, וגם הסתדרות עובדים, שהיא שותפה מלאה לבניית המערכת הבורגנית הלאומית היהודית. זו הסיבה לכן, שהקולוניזציה היהודית-ציונית של פלשתינה, למרות שלא התפתחה בתנאים של צפון אמריקה (תנאים שכללו שטחים ריקים, מצד אחד, והשמדת עם, מצד שני), בכל זאת הובילה להתגבשותה של לאומיות יהודית מקומית, שבין ביטוייה היו תרבות ואורח חיים, הנבדלים מאורח החיים ומהתרבות של היהודים בארצות אחרות.

בשנות ה-40, על רקע מלחמת העולם השנייה והשלכותיה, ונוכח האפשרות הריאלית של התפרקות המערכת הקולוניאלית הבריטית, ההנהגה הציונית פעלה להשגת הכרה בינלאומית במסגרת הלאומית היהודית בתחומי פלשתינה, והתנגדה למתן עצמאות לפלשתינה כולה, כיחידה מדינית אחת. בכך קיבלה מגמת ההיבדלות הציונית תפנית מהישענות על השלטון הבריטי להישענות על אותם כוחות עולמיים, שברגע הנתון היו מוכנים לתמוך בכינון מסגרת מדינית יהודית בתחומי פלשתינה. כך נולד המאבק קצר הימים של ההנהגה הציונית מול ונגד השלטון הבריטי, ששאף להשאיר את שלטון המנדט על כנו.

8.4 **"חברה מעמדית עברית"**

הביטוי "חברה מעמדית עברית" כלול במאמר שפרסם דוד בן-גוריון בשנת 1926, בעת שכיהן כמזכיר הכללי של ההסתדרות הכללית של העובדים העברים. באותו מאמר כתב בן-גוריון:

"המשק העברי הנבנה בארץ מתבסס על יסודות קפיטליסטיים ובארץ הולכת ונוצרת חברה מעמדית עברית, וגם משק הפועלים הנוצר בארץ לובש כלפי חוץ צורה קפיטליסטית" ("קונטרס" 14 רעט, ד' בחשון תרפ"ז).

לכאורה, אמירה זו סותרת את אחד המאפיינים של ההנהגה הציונית של ההסתדרות, אשר עשתה שימוש נרחב בטענה, כי היא בעצם עוסקת בבניית חברה סוציאליסטית. בפרזיולוגיה סוציאליסטית: נאומיהם של דוד בן-גוריון וחבריו להנהגה היו שזורים בביטויים כמו "שחרור האדם העובד", "בניית חברה צודקת", "חברת עבודה", "שוויון", "עזרה הדדית", ואילו ב-1 במאי צעדו תהלוכות של ההסתדרות ותנועות הנוער הציוניות-חלוציות כשהן מניפות דגלים אדומים לרוב.

שימוש נרחב זה בניסוחים ובסמלים סוציאליסטיים לא נבע ישירות מהמניע הראשי של הקולוניזציה הציונית. הוא התחשב בתפישות הרעיוניות, שהביא עימם רבים מהמהגרים היהודיים ממזרח אירופה, אבל תוך שיעבוד תפיסות אלה לאינטרס הכלכלי-חברתי הראשי, לאינטרס של הבורגנות היהודית בהכפפת הפועלים היהודים למרותה. כאשר דובר למשל על "שחרור האדם העובד", דאגה ההנהגה הציונית לפרש זאת כשחרור העובד **היהודי**; הסיסמה של "עזרה הדדית" מומשה בקופת-חולים ליהודים בלבד; ואילו בעיית האבטלה בקרב המהגרים היהודית הייתה אמורה להיפתר, לפי ההכוונה של ההנהגה הציונית ושל ההסתדרות הכללית, באמצעות גירוש פועלים ערבים העובדים אצל פרדסנים וקבלנים

יהודים. במילים אחרות, העדיפות הראשונית של האינטרס הכלכלי-חברתי היא שהכתיבה את התוכן האמיתי גם של תפישות פוליטיות רעיוניות שהוגדרו כסוציאליסטיות, ואשר למראית עין חרגו מעולם המושגים של התפיסה הלאומית-הקולוניאלית.[95]

ובכל זאת נותרה בעינה השאלה: אם רוב ההון שיובא לארץ בידי יהודים היה הון פרטי; אם התעשיינים וקבוצות אחרות של בעלי הון הקימו לעצמם מסגרות יעילות להגנת האינטרסים שלהם; אם המשטר הקפיטליסטי צבר תאוצה בתנאים המיוחדים של הכיבוש הבריטי, ובמיוחד בתקופת מלחמת העולם השנייה – מדוע ההנהגה הפוליטית של הקהילה של המהגרים היהודים הייתה בידי מפלגה ששמה הרשמי היה "מפלגת פועלי ארץ-ישראל" (על כל גלגוליה, היא שלטה גם בישראל עד 1977), שנשענה במידה רבה על המסגרת הארגונית של ההסתדרות כארגון פועלים ושכירים אחרים, ולא בידי מפלגה בורגנית מובהקת כמו הציונים הכלליים?

כפי שניתן היה ללמוד מפרקי הספר, לבורגנות היהודית היו עמדות מפתח בכלכלה הפלשתינאית וגם במוסדות הציוניים וקשרים טובים במיוחד עם השלטון הבריטי. בורגנות זו התחזקה בשנות ה-30, בעקבות הגירתם לארץ של תעשיינים, בנקאים ובעלי הון יהודים אחרים מארצות אירופה שבהן קם משטר פאשיסטי, וקודם-כל – גרמניה. ואילו בשנות ה-40 היא התחזקה עקב התפתחותו המהירה של משק המלחמה ורכישות הצבא הבריטי, שרוכז בפלשתינה ובארצות השכנות.

אך הבורגנות היהודית, עם כל כוחה הכלכלי ועם היותה מאורגנת (התאחדות בעלי התעשייה, ארגוני סוחרים, מפלגות בורגניות שכונו "אזרחיות"), לא השיגה עדיין את השלטון המדיני. היותה של פלשתינה קולוניה בריטית קבעה, כי השלטון המדיני וההכרעות הכלכליות המרכזיות היו בידי ממשלת המנדט, הכפופה למשרד המושבות הבריטי. לכן נמצאה הבורגנות היהודית במצב דומה למצבה של הבורגנות בארצות שונות באירופה, בעת שזו נאבקה על שלטונה המדיני במסגרת כינונה של מדינה בורגנית. במאבקים מסוג זה להשגת השלטון המדיני, לכינון מדינה בורגנית – הבורגנות חייבת למשוך לצידה את הפועלים, המהווים כבר שכבה חברתית משמעותית, בהציגה את עצמה כמקדמת מערכה "כלל-לאומית" נגד המשטר הישן, או נגד המעצמה הזרה.

בתנאים של פלשתינה, כאשר ההסתדרות הכללית ומפלגות פועלים ציוניות אימצו מלכתחילה סדר יום קולוניזטורי ("עבודה עברית", "כיבוש הקרקע"), וכאשר ההסתדרות פעלה בעיקר למניעת מאבקים מעמדיים, לרבות שביתות, ובו-בזמן הקימה (בסיוע הון של מוסדות ציוניים) תשתית שסייעה לשכנע את הפועלים היהודים להישאר בארץ (קופת חולים, לשכות עבודה, שיכונים), היה נוח למדי לבורגנות היהודית, שההנהגה הפוליטית של האוכלוסייה היהודית תהיה בידי מפלגות שכונו מפלגות פועלים, בעוד היא ממשיכה לצבור הון ולהתגבש כמעמד.

אמיר בן-פורת, בנתחו את מערכת היחסים בין הבורגנות לבין ההסתדרות ומפלגות הפועלים הציוניות (תנועת העבודה) בכל הקשור בהגמוניה הפוליטית, סיכם:

"כל עוד הארגונים של מעמד העובדים לא נגעו בזכות הקניין של הבורגנים, לא הלאימו נכסים וגם לא איימו בהלאמה, לא הייתה לבורגנות, לפחות לחלק נכבד ממנה... עילה מספקת שלא לשתף פעולה עם מעמד העובדים. ההסכמה הציונית תחמה את המאבק בתחום יחסי העבודה. היא איפשרה לאיכרים ולמעסיקים אחרים להמשיך ולנהוג כפי שנוהגים בורגנים, ועם זאת לקיים את הקואליציה הציונית המרכזית בראשות מפלגות העובדים" (בן-פורת, 1999, ע' 78).

8.4 החותם הכפול

החלטת העצרת הכללית של האומות המאוחדות, שנתקבלה ב-29 בנובמבר 1947, בדבר ביטול המנדט על פלשתינה, הוצאת הצבא הבריטי ממנה והקמת שתי מדינות עצמאיות בשטחה – מדינה יהודית ומדינה ערבית – היה בראש ובראשונה פרי ההיערכות המדינית

[95] ר' מחקרו החשוב של זאב שטרנהל על האופי הלאומני של תנועת העבודה ושל מדיניות ההסתדרות הכללית (שטרנהל, 1995).

העולמית החדשה בעקבות הבסתה של גרמניה הנאצית על-ידי מדינות הקואליציה האנטי-היטלראית, ובראשן ברית-המועצות. אחד מסימניה המובהקים של היערכות עולמית חדשה זו היה התערערותה של המערכת הקולוניאלית והשתחררותם של עמים רבים מהשלטון הזר.

בפלשתינה עצמה, נשאה התביעה לעצמאות את חותם ההתפתחות הייחודית במשך שנות הכיבוש הבריטי. קיומה של פלשתינה כיחידה מנהלית-כלכלית אחת במשך שלושים שנות השלטון הבריטי יצר את האפשרות שגם להבא, כלומר לאחר סילוק השלטון הבריטי, תוכל להמשיך ולתפקד כיחידה ממלכתית אחת. אולם בדיעבד הסתבר, כי הפיצול הכלכלי-חברתי-לאומי בה כבר הרחיק לכת עד כדי כך, שכינון ישות מדינית אחת לא היה פתרון מובן מאליו. פתרון זה נתגלה כבלתי מציאותי לנוכח עמדותיהן של ההנהגות הלאומיות של אז:

ההנהגה המסורתית של העם הערבי הפלשתינאי הופיעה בגלוי נגד כל פתרון הנותן ביטוי לעובדה ההיסטורית, שבתנאיי הגיבוש הקפיטליסטי, נתהוו בפלשתינה שתי ישויות לאומיות, ערבית ויהודית. ההנהגה הציונית של היישוב היהודי, שהסכימה למלא אחר החלטת עצרת האומות המאוחדות, ראתה בה את הרע במיעוטו מבחינתה. הנהגה זו לא יכלה להתעלם מהלכי-הרוח האנטי-בריטיים, שפשטו אז בקרב היישוב היהודי בפלשתינה, אך בו-בזמן התייחסה לנתונים הקונקרטיים של החלטת האו"ם כאל נתונים זמניים. לדידה, כינון מדינה יהודית בחלק של פלשתינה היה אמור להוות קרש קפיצה למימוש תוכניות להתפשטות טריטוריאלית בעתיד.[96]

ד"ר **מגנס** סיפר בעדותו בפני הוועדה הסודית לבירור היחסים בין היהודים והערבים (11 במארס 1940), כי **בן-גוריון**, אז יו"ר הסוכנות היהודית, אמר בשיחה עם שני נכבדים ערבים (ג'ורג' אנטוניוס ועוני עבדול האדי) – "שאי אפשר לבוא לידי הבנה על בסיס של 8 מיליון יהודים כאן עם ארץ ישראל כמרכז: ארץ ישראל, עבר הירדן, חורן, סיני, לא פחות מ-8 מיליון. מובן מאליו, היהודים יראו לערבים נדיבות-לב ורוח של צדיקים בשעה שהיהודים יהיו השליטים על הארץ".[97]

מה שחשוב לעניינו הוא, שגם כאשר ההנהגה הציונית קיבלה על עצמה למלא את תוכנית החלוקה, שנכללה בהחלטת האו"ם מ-29 בנובמבר 1947, היא לא ויתרה על תוכנית בדבר "שמונה מיליוני היהודים" השולטים "בארץ ישראל, עבר הירדן, חורן, סיני".

החוגים בעלי ההכרעה בקרב ההנהגה הציונית ראו בסיום המנדט הבריטי עובדה מוגמרת, שיש לנסות ולהפיק ממנה את מירב התועלת. מצד אחד, אפשרה הכרזת העצמאות של ישראל לתת ביטוי למאווים של מאות אלפי היהודים, שחיו אז בפלשתינה ואשר באמת ובתמים חלמו על עצמאות לאומית והיו נכונים להיאבק למענה. מצד שני, ההנהגה הציונית הסיקה מתוצאות מלחמת-העולם השנייה ומסיום השליטה הבריטית את המסקנה, שבריטניה ירדה מכוחה, ולכן יש לחפש משענת אימפריאליסטית אחרת, חזקה יותר ואמינה יותר. וכך, מייד לאחר כינון מדינת ישראל מפנה ההנהגה הציונית את מבטה לעבר ארצות-הברית – הכוח האימפריאליסטי שנתגלה לאחר מלחמת-העולם השנייה ככוח המכריע במסגרת המערך העולמי של המדינות הקפיטליסטיות. וכפי שהוזכר כבר קודם לכן, כבר ב-1949 קיבלה ישראל מלווה של 100 מיליון דולר מהבנק הבינלאומי לשיקום ולפיתוח שבניהול הממשל האמריקאי. יחד עם זאת לא נותקו כליל הקשרים הישנים עם בריטניה, ועובדה זו באה לידי ביטוי במלחמה המשולשת הבריטית-צרפתית-ישראלית נגד מצרים בשנת 1956 ("מבצע סיני").

הקפיטליזם שהתפתח בפלשתינה המנדטורית כמערכת כלכלית-חברתית, המבוססת על השקעות הון בתעשייה, בחקלאות ובמסחר ועל ניצול עבודה שכירה, נשא כבר מראשיתו חותם כפול: של קפיטליזם תלוי ושל קפיטליזם קולוניאלי תוקפני. אומנם גם בארצות קולוניאליות אחרות טיפח השלטון הזר חוגים של עשירים מקומיים ועודד את הגירתם והתיישבותם של בני ארצו (צרפתים באלג'יר, בריטים בהודו), אבל בפלשתינה קיבלה מדיניות קולוניאלית זו צביון מיוחד: היא העניקה עדיפות מלאה להתיישבות הקולוניאלית של בני לאום אחד (היהודים), שרובם ככולם לא היגרו מהארץ הכובשת עצמה (בריטניה), אלא היו אזרחי ארצות אחרות.

---

[96] ר' וילנר, 1980, ע"ע 45-78.
[97] א"צ S25/2992.

נושאי ההתפתחות הקפיטליסטית – החברות הציוניות, בעלי-ההון היהודים, הנהגת היישוב היהודי – לא היו יכולים לפעול בפלשתינה לולא זכו לחסות השלטון הבריטי. אך כדי לזכות בחסות כזאת, היה עליהם להיות חלק מרכיב מהמדיניות ומהפרקטיקה הקולוניאלית הבריטית בפלשתינה. במשך השנים צצו גם ניגודים מסוימים, זמניים וחלקיים בין שני השותפים הקולוניאליים – השותף הבריטי הבכיר והשותף היהודי-הציוני הזוטר – אבל הצד המכריע נותר הצד של שיתוף-הפעולה הכלכלי והמדיני.

אופי זה של הקפיטליזם הפלשתינאי דומה לאופי הקפיטליזם שהתפתח בארצות קולוניאליות אחרות שבהן צמחה מושבת מהגרים גדולה תוך דחיקת רגליה (ולעתים קרובות – גם תוך השמדתה) של אוכלוסיית הילידים המקומית, למשל באוסטרליה ובקנדה. אבל בהבדל מהקפיטליזם שהתפתח בארצות הללו, הקפיטליזם הפלשתינאי נישא על-ידי מהגרים שלא היו בני המעצמה הכובשת, והחברות המשקיעות היו לאו דווקא בריטיות. משום כך לא היה הקפיטליזם הפלשתינאי מעין סניף של הקפיטליזם הבריטי, אלא קפיטליזם במצב של תלות כלכלית ומדינית, הנהנה מחסותה של בריטניה תמורת השירותים שהוא מגיש לה.

מערכת יחסים זו עם בריטניה מסבירה, מדוע היה באפשרותו של הקפיטליזם הפלשתינאי לממש את חתירתו הבלתי-נלאית להשתלט על שטחים נוספים. הניסיון ההיסטורי הוכיח, כי בקפיטליזם, ללא הבדל חזותו הלאומית, טבועות הן השאיפה להשתלט על שווקים נוספים, מקורות גלם ודרכי מסחר והן הנכונות לנהל מלחמות למען מטרות אלה. אבל כיוון שמימוש שאיפות אלה מותנה בעוצמה הכלכלית והצבאית של המדינה הקפיטליסטית, הרי שלא כל המדינות הקפיטליסטיות הן תוקפניות באותה מידה. הקפיטליזם הפלשתינאי (ולאחר מכן הישראלי) השיג עצמאות מסוימת, אך לא היה חזק דיו כדי לנהל בכוחות עצמו את המערכה לדחיקת רגליהם של התושבים הערבים או לכיבוש טריטוריות נוספות. אבל כאשר מערכה זו נוהלה בעצה אחת עם מעצמה אימפריאליסטית, שהייתה מעוניינת לחזק בדרך זו את שליטתה באזור – גם ביחס לעמים הערבים וגם בתחרותה עם מעצמות אחרות – או אז היא הייתה אפשרית ואפילו השיגה הישגים מבחינתה.

לקפיטליזם הפלשתינאי שצמח בחיקה של מעצמה קולוניאלית היו כמה תכונות ייחודיות: הוא היה קפיטליזם שהחל להתפתח מאוחר יחסית, ועוצב על-ידי מהגרים ועל-ידי הון מיובא בארץ ששלט בה אופן יצור המבוסס על משקי איכרים. יבוא ההון (על-ידי מוסדות ציוניים, חברות השקעה בבעלות יהודים ובעלי-הון יהודים) הקל על הקפיטליזם היהודי-הפלשתינאי בביצוע השלב של הצבר ההון הראשוני, שבו נושאי הקפיטליזם (תעשיינים, סוחרים, קבלנים, בנקאים) מרכזים בידיהם את העושר החומרי ואת הממון בדרך של נישול היצרנים הקטנים (איכרים, בעלי-מלאכה) ושל השתלטות על עושרם של בני המעמד השליט הישן. הודות לייבוא ההון רחב-הממדים ולהגירתם של תעשיינים ופועלים לפלשתינה, התפתח הקפיטליזם הפלשתינאי **בצד** משק הפלאחים המסורתי, אך גם תוך צבירת קרקעות, שמהם נושלו מעבדים (אריסים) ערבים, ויצר חברה בעלת סדרים כלכליים-חברתיים בורגניים שנגסה ללא הרף בחברה האגרארית הערבית, כמו גם במלאכה הערבית.

בפרקים הקודמים הובא ניתוח מפורט של אופן הייצור המבוסס על משקי איכרים ושל הסיבות להישמרותו ההיסטורית הממושכת. אחת המסקנות מהניתוח הייתה, שהצבר העושר (החומרי והכספי) בידי השכבה החברתית השלטת, במסגרת אופן ייצור זה, נעשה מבלי לפגוע בתשתיתו. העשירים הערבים שהיו בעלי הקרקע (או בעלי החזקה עליה), הסוחרים, המלווים בריבית, הפקידות הבכירה – כל אלה צברו בידיהם רכוש רב מבלי לשנות את מערכת יחסי הייצור המסורתיים, אלא תוך הגברת ניצולם של הפלאחים הערבים. יחד-עם-זאת נתגלו בשנות השלטון הבריטי סימנים של חדירת הקפיטליזם לחברה הערבית המסורתית – של הקמת חוות קפיטליסטיות, של העסקת פועלים שכירים בחקלאות ובתעשייה (שעדיין התבססה בעיקר על עבודת ידיים).

באופן סכמטי ניתן לתאר את שתי הדרכים השונות של התפתחות הקפיטליזם בפלשתינה כך:

בדרך A, הדרך שבה התפתח הקפיטליזם שנושאיו היו העשירים הערבים, צמוד המשטר החדש למשקי האיכרים. הוא מפורר את משק הפלאחים המסורתי בצורה איטית, תוך שהוא מאיץ את תהליכי ההתרוששות של הפלאחים והופך חלק מהם לעובדים שכירים במשק הקפיטליסטי שמתחיל להתפתח.

בדרך B, הדרך שבה התפתח הקפיטליזם שנושאיו היו המהגרים היהודים וההון של חברות ציוניות ובעלי-הון יהודים, הקרקע של משקי הפלאחים (האריסים), בהופכה מושא למסחר, מהווה מקור חשוב להצבר הון של חברות יהודיות וציוניות, ואילו הפלאחים והאריסים הופכים בחלקם פועלים שכירים עסקים שבעליהם יהודים. ההתפתחות הזאת של הקפיטליזם, שהיא מהירה ודורסנית יותר, דחקה את משק הפלאחים המסורתי לשוליים של המערכת הכלכלית-חברתית בפלשתינה שעמדה בסימן של תיעוש קפיטליסטי וצמיחת הערים. אך באותם אזורים של פלשתינה, שאליה לא חדר הקפיטליזם הזה (בשל סיבות חברתיות ומדיניות), המבנה הפנימי של הכפר הערבי נותר בעינו. התיעוש הקפיטליסטי כמעט לא נשען על הון שנצבר אצל העשירים ובעלי השררה הערבים, שכן גם מערכת הבנקים הייתה נבדלת. כוח-עבודה הערבי העודף במשק הפלאחים המסורתי, ברובו לא השתלב במשק הקפיטליסטי שנושאיו היו המהגרים היהודים, אלא במפעלים של ממשלת המנדט, ובמיוחד בתקופת מלחמת העולם השנייה.

התפתחות הקפיטליזם בפלשתינה חשפה את היתרונות שיש לדרך B על דרך A היתרון החשוב ביותר הוא, שבדרך B התפתחות הקפיטליזם הייתה **מהירה לאין שיעור יותר** מהתפתחותו בדרך A. כאשר הקפיטליזם המתפתח אינו צריך לנהל מערכת מתמדת, כדי להתגבר על שיטות הייצור המסורתיות המיושנות, על המבנה החברתי בן מאות השנים, על אורח-החיים, המנהגים והמסורת האופייניים לאופן הייצור המבוסס על משקי איכרים – התפתחותו מהירה יותר. המהגרים היהודים, שבאו ברובם ממרכז-אירופה וממרכזה, עברו תהליכי נישול בארצות מוצאם, ואילו לפלשתינה הם הביאו עימם ידע מקצועי, הרגלי עבודה וגישות האופייניים למשטר הקפיטליסטי, ולכן הם נקלטו בקפיטליזם הפלשתינאי – כבעלי-הון או כפועלים.

בעלי-ההון היהודים והחברות הציוניות כיוונו את ההתפתחות הקפיטליסטית הזאת כך, משום שדרך זו שירתה את האינטרסים שלהם והבטיחה להם רווחים גבוהים יותר. דרך B אפשרה צמיחה מהירה של עסקיהם ואת הפיכתם, בתקופה היסטורית קצרה יחסית, למעמד הדומיננטי בחברה הפלשתינאית. נושאי דרך B דחקו בקלות יחסית את רגליהם של העשירים הערבים, ששאבו את עושרם מאופן הייצור המבוסס על משקי איכרים (למשל, באמצעות השתלטות על קרקעות ומכירתן בהמשך). בעלי ההון היהודים שיתפו פעולה עם בעלי הון ערבים, אך כמעט שלא הוקמו חברות משותפות של בעלי-הון יהודים וערבים.

ההיבדלות הכלכלית-חברתית הזאת הייתה קולוניאלית במהותה. נושאי הקפיטליזם בפלשתינה היו נושאיו של קפיטליזם אירופי-קולוניאלי גם מבחינה אובייקטיבית וגם מבחינה סובייקטיבית. הם הביאו עמם מאירופה לא רק את שיטות הייצור העדכניות באותה תקופה, אלא גם את התפישה שלפיה הם מהווים עמדה קדמית של אירופה במזרח וחלק מהמערך הקולוניאלי של בריטניה.

השילוב הזה של קפיטליזם הדוחק את רגלי האוכלוסייה הערבית המקומית והמהווה חלק מרכיב של ההתפשטות הקולוניאלית, שהעניק לקפיטליזם הפלשתינאי את אופיו התוקפני והקולוניאלי, הניב אומנם התפתחות מהירה יחסית, אבל כבר מראשיתו היו טבועות בו סתירות פנימיות.

עקב אופיו התוקפני והקולוניאלי, התפתח הקפיטליזם בפלשתינה תוך שימוש גדל בהתמדה בכוח, ויצר כלפי נושאיו (המהגרים היהודים) עוינות גוברת מצד האוכלוסייה הערבית המקומית. המושג "**חומה ומגדל**" לא היה רק שם לצורך התיישבות קולוניאלית יהודית. "חומה ומגדל" הוא מושג המבטא כיוון התפתחות של היבדלות, המבוסס על כוח; זוהי השקפת-עולם הרואה בשימוש בכוח ערובה להישגים כלכליים ומדיניים.

האופי הקולוניאלי של הקפיטליזם, שהתפתח בפלשתינה, חייב את נושאיו להגיש את שירותיהם לפטרון האימפריאליסטי ולהכפיף את התפתחותם לצרכיה של האימפריה הבריטית. וכאשר העם הערבי הפלשתינאי ניהל מערכות קשות ומסובכות נגד השלטון הבריטי – התייצבו נושאי הקפיטליזם הפלשתינאי לצד הבריטים ונגד האוכלוסייה הערבית. וכבר הוזכר לעל ניצול השביתה הכללית הגדולה (1936) של העם הערבי הפלשתינאי, כדי לחזק את מעמדו של הקפיטליזם היהודי-הפלשתינאי ולדחוק עוד יותר את רגליהם של הערבים מעמדות כלכליות שהיו בידיהם (למשל הקמת נמל בתל-אביב שיתחרה בנמל יפו).

כיוון התפתחות זה טיפח לאומנות יהודית ויצר קרקע נוחה להתפשטות הרעיונות הציוניים בקרב האוכלוסייה היהודית ולתפיסת עמדות המנהיגות בתוכה על-ידי מפלגות וארגונים ציוניים. יחד-עם-זאת, יצר כיוון התפתחות זה סתירות חברתיות ולאומיות, שהתבטאו גם במגמות חברתיות ופוליטיות סותרות. בצד התפישות הציוניות והתפיסות הריאקציוניות הערביות, התגבשו בפלשתינה המנדטורית גם תפישות חברתיות ומדיניות שהתנגדו לשלטון האימפריאליסטי הזר ודגלו בשיתוף פעולה יהודי-ערבי במערכה לעצמאות הארץ. הכוח העקבי בין נושאי התפישות הללו הייתה המפלגה הקומוניסטית הפלשתינאית שהוקמה בשנת 1919, ואשר עמדותיה לגבי היבטים שונים של ההתפתחות בפלשתינה צוינו בפרקים שונים של הספר.

נספח: הערות תיאורטיות

שיטת החקירה

ניתוח הכלכלה המדינית של פלשתינה המנדטורית (עד 1948) כסך הכל של תהליכים כלכליים וחברתיים, המלווים במערכת שלימה של מושגים, השקפות ואמונות, הראה כיצד אופן הייצור ששלט בפלשתינה בשלהי התקופה העות'מאנית, אופן הייצור המבוסס על משקי איכרים, נסוג בפני אופן הייצור הקפיטליסטי, שדחק את רגליו ותפס את מקומו כאופן הייצור השולט.

המונח "אופן ייצור" בהקשר זה מתייחס למערכת כלכלית-חברתית מתפתחת, המשלבת כוחות יצרניים ויחסי ייצור בשלב היסטורי מסוים. זו מערכת גומלין בין מעמדות כלכליים-חברתיים, שבתוכה מתקיימים אופנים מסוימים של חלקת התוצר, חלוקת העבודה, שיווק וצריכה וכן מבנים מדיניים ומשפטיים. הצורה הקונקרטית, בה פועל ומתגלה אופן הייצור המסוים בטריטוריה (ארץ) מסוימת מושפעת ממסורות חברתיות, תרבותיות ועדתיות, ומקיומם במקביל, לפחות לפרק זמן מסוים, של אופני ייצור אחרים.

ב"הקדמה 'לביקורת הכלכלה המדינית'", ניסח קרל מרקס את מה שהוא כינה "החוט המנחה" של מחקריו:

"תוך הייצור החברתי של חייהם נכנסים אנשים ביחסים מסוימים, הכרחיים, בלתי-תלויים ברצונם, ביחסי ייצור, המתאימים לשלב-התפתחות מסוים של הכוחות היצרניים החומריים שלהם. המכלול של יחסי-ייצור אלה מהווה את המבנה הכלכלי של החברה, את הבסיס הממשי, שעליו נישא בניין על משפטי ומדיני ושלו מתאימות צורות-תודעה חברתיות מסוימות. אופן הייצור של החיים החומריים מתנה את תהליך-החיים החברתי, המדיני והרוחני בכללו. לא תודעת האנשים היא הקובעת את הווייתם, אלא להיפך, הווייתם החברתית היא הקובעת את תודעתם" (מרקס [1859] 1955ד).

בעשורים האחרונים רבו המערערים על שיטת החקירה המרקסית, אך היא ממשיכה להיות מקובלת על רבים אחרים. אלן מייקסינס ווד מציינת, כי אופן הייצור הוא המושג המועיל ביותר של המטריאליזם ההיסטורי. זה מושג מופשט, אך בו-בזמן תחום חברתי מוגדר של פעילות אנשים (Wood, 1995).

הפולמוס בעקבות מרקס

כפי שצוין לעיל, אופן הייצור המבוסס על משקי איכרים התקיים במשך אלפי שנים ובכל היבשות. הווריאציות של אופן הייצור הזה ביטאו את התנאים הגיאוגרפיים והאקלימיים, כמו גם את ההשפעה של פלישות וכיבושים.

את הרעיון, שהאנושות בכללותה חוותה אופני ייצור זהים, ניסח קרל מרקס, ב"הקדמה לביקורת הכלכלה המדינית" (1859), בה הוא מנה את אופני הייצור הכלכליים-חברתיים העיקריים, שידעה האנושות:

"בקווים כלליים אפשר לציין אופני-ייצור אסייתיים, עתיקים, פיאודליים ובורגניים-חדישים, כתקופות מתקדמות של התצורה הכלכלית-חברתית" (מרקס, 1955ד, עמוד 254).

במשך עשרות שנים, פורשה קביעה זו כמניית אופני הייצור לפי דרך הופעתם, זה אחר זה. הערעור על פרשנות נוקשה זו, שהיה לה מעמד כמעט אקסיומטי, התגבש על רקע המידע החדש, שלא היה קיים בתקופת מרקס, לגבי המשטרים הכלכליים ששררו בארצות שונות מחוץ לאירופה. המידע הזה הראה, שמצד אחד, היה למשטרים המבוססים של משקי איכרים, שהתקיימו ברחבי העולם, הרבה מן המשותף; ומצד שני, שבאופן עולמי, ההיסטוריה של ההתפתחות הכלכלית-חברתית התגלגלה לאו-דווקא לפי הסדר של אופני הייצור, שאותם מנה מרקס במובאה לעיל, ואשר הלם את שלבי ההתפתחות באירופה.

אגב, מרקס עצמו, בדיון בהקשר לקולוניזציה (הקפיטל א', פרק 25), הציב אבחנה חדה בין שתי מערכות כלכליות, המוגדרות כ"מנוגדות זו לזו מן הקצה אל הקצה". האחת מוגדרת

כ"אופן הייצור והניכוס המיוסד על עבודה עצמית", והשנייה – כאופן ייצור קפיטליסטי, המיוסד על ניצול עבודה שכירה (מרקס [1867] 1953, ע' 631)[98].

השאלות ההיסטוריות החשובות לגבי הצורות השונות שלבשה החברה המעמדית, ולגבי מידת תפוצתה של התצורה הכלכלית, המבוססת על עבודת עבדים, באירופה ובאזורים אחרים בעולם; השאלה, אם ניתן להגדיר את המשטר הכלכלי, אשר שרר באסיה, באפריקה ובאמריקה (לפני גילוייה) במשך אלפי שנים, בתואר אופן ייצור אסייתי – כל השאלות האלה הן חשובות להבנת התפתחותה של החברה. אך מעבר לשאלות האלה עומדת השאלה לגבי עצם היותה של החברה המעמדית תצורה היסטורית, המבוססת על מנצלים ומנוצלים, ואשר מאפיינים אותה עיצובים שונים, הנובעים מהצורה שבה מתקיימת הבעלות על אמצעיי הייצור העיקריים (ובמשך אלפי שנה – הבעלות על הקרקע) והדרך שבה מנוצל הרוב בידי המיעוט. בחינת אופיו של משטר מעמדי מחייבת בחינה של אופי הבעלות ושל אופן הפקת ההכנסה (הרווח) בידי השולטים (בקרקע, במדינה).

אופן הייצור האסייתי (המזרחי, המסורתי) תואר בידי מרקס (בכרך השלישי של "הקפיטל") כמשטר שבו היצרן הבלתי-אמצעי עוסק באופן עצמאי בניהול משקו, ובו גוזלים בעלי הקרקע מהיצרן חלק מפירות עבודתו בדרך של כפייה. בהמשך כתב מרקס:

"המדינה באן היא – הבעלים העליונים של הקרקע. הריבונות כאן – הבעלות הקרקעית, המרוכזת בהיקף לאומי. אך לעומת זאת, במקרה זה אין כל בעלות פרטית על הקרקע, אף כי קיימות חזקה על הקרקע ועל השימוש בה, חזקה פרטית או עדתית" (מרקס, 1955ב, ע' 354).

הכלכלן הסובייטי ייבגני וארגה, בנתחו את עמדת מרקס, סיכם את ההבדלים הקיימים בין אופן הייצור האסייתי לבין אופן הייצור הפיאודלי במישורים שונים: הבעלות על הקרקע, השליטה בסחיטת הרנטה מהאיכר, המעורבות הכלכלית של המדינה וריכוז סמכויות השלטון. בעוקבות ניתוח זה הגיע וארגה למסקנה הבאה:: "רואים אנו, כי אופיו של אופן הייצור האסייתי שונה באופן יסודי מאופיו של אופן הייצור הפיאודלי..." (וארגה, 1964, עמוד 377).

חוקרים שבחנו משטרים ששררו באפריקה לפני שהפכה יעד לסוחרי עבדים ולמעצמות קולוניאליות, הגיעו למסקנה, שגם ביבשת זו שרר מיבנה חברתי-כלכלי, המבוסס על עדה כפרית, שחבריה מקיימים יחד מנגנון ייצור, ועל בעלות קולקטיבית על הקרקע, המוציאה מכלל אפשרות בעלות פרטית. שיטות הניצול המעמדי בחברות אלה עברו תמיד דרך אותן קהילות. אופן הייצור ששלט באפריקה הטרום קולוניאלית, סבורים חוקרים אלה, הצטיין אף הוא בקיומן של קהילות כפריות שבטיות, הפועלות בשיתוף פעולה בין חבריהן.

אולם בהבדל מאופן הייצור המבוסס על משקי איכרים באסיה, לאופן הייצור הדומה באפריקה לא היה אופייני משטר מדינתי, המסוגל לאלץ את האיכרים לעבוד יחד עבורו, משום שבידיו הפיקוד הכלכלי העליון. בשל התנאים האקלימיים השונים, לאופן הייצור

---

[98] הידע שנצבר לגבי אופני הייצור, שהתקיימו בעולם באלפי השנים האחרונות, אינו שולל את עצם ההגדרה של אופן ייצור (מאז שהתגבשה חלוקת העבודה החברתית ועוצבה המדינה) כמערכת של יחסי ייצור, של יחסים בין מנצלים למנוצלים, המבוססים על השליטה של מעמד אחד על אמצעיי הייצור העיקריים.

באופן היסטורי, הבעלות הופיעה כתוצאה משימוש שיטתי בקרקע ובמקורות טבעיים נוספים בידי האיכר ומשפחתו. האיכרים, המאורגנים בקהילה, הכירו בזכותו של כל איכר לפירות עבודתו כמעבד קרקע, רועה וכן הלאה. אולם בעלות זו בשלבה המוקדם לא גובתה בעקרון משפטי של בעלות, של קניין פרטי. לשם כך היו נחוצים תנאים, שהתפתחו בהדרגה ובהקשר של מאבקים ומלחמות על שליטה בקרקע.

בשלב ההתפתחות, שבו כבר התממשה חלוקת העבודה בין החקלאות למלאכה, בין הכפר לעיר, בין היצרנים לבין הסוחרים; בשלב ההתפתחות בו התגבשו שווקים קבועים, בו יצקה המדינה (או השליט המקומי) מטבעות, ובו בעלי ממון הילוו כספים תמורת ריבית; בשלב ההתפתחות בו הופיעה הכפייה הכלכלית, כשהיא משולבת בכפייה הפוליטית של המדינה; בשלב שבו ישנו קניין פרטי וקניין של המדינה על הקרקע, וזה עובר בירושה – בשלב הזה התקיימה חברה מעמדית, המבוססת על קניין (רכוש) ועל היכולת לנצל יצרנים, אותם מאלצים לשלם מסים ותשלומים אחרים באמצעות מנגנון ניצול ודיכוי כזה או אחר.

בשלב התפתחות זה, "הופיעה חברה, אשר בתוקף מכלול תנאי החיים הכלכליים שלה, הכרח היה שתתפלג לבני חורין ולעבדים, לעשירים מנצלים ולעניים מנוצלים – חברה אשר לא זו בלבד שנבצר ממנה ליישב ניגודים אלה, אלא שנועדה לחדדם בייתר עוז. חברה כזאת יכלה להתקיים רק תוך מלחמה גלויה ומתמדת של אותם מעמדות זה בזה, או – תחת שלטונו של כוח שלישי (המדינה – ת"ג), אשר מהיותו עומד, כביכול, מעל המעמדות הנאבקים אהדדי, ידכא את התנגשותם הגלויה ולכל היותר יניח למלחמת המעמדות שתיערך בתחום הכלכלי בלבד ובדרך המכונה חוקית" (אנגלס, [1884] 1957ג).

המבוסס על משקי איכרים באפריקה לא היו אופייניות עבודות ציבוריות רחבות הקף, בדומה לאלה שביצעו האיכרים בכפייה במדינות מסוימות באסיה. שליטת המדינה באפריקה התבטאה בעיקר בשליטה במסחר, ובעיקר במסחר הבינלאומי.

שניידר וראפ (Schneider, Rapp, 1995) ציינו, כי המדינות הקדומות, הטרום-תעשייתיות, התפתחו באזורים פוריים תוך שימוש בטכנולוגיה מפותחת, יחסית לתקופתן, אשר אפשרה לשליט העליון לנכס לעצמו בכוח (החוק והצבא) חלק ניכר מהתוצרת. בהמשך מציינים השניים, כי החיבור בין כוח המלוכה לבין הממון המסחרי (שצברו הסוחרים, ששירתו את בית המלוכה), חיזק את הלכידות הפוליטית של הממלכה. מציאות כזאת הייתה אופיינית הן למצב באיטליה, המפוצלת לממלכות שמרכזן בערים, והן לממלכות ריכוזיות במזרח. הן באירופה והן במזרח, המלכים העניקו לסוחרים מונופול על המסחר בסחורה מסוימת, ובתמורה – הסוחרים שיתפו אותם ברווחים. ואילו רווחים נוספים אלה אפשרו למלכים להגדיל ולחזק את צבאם ולצאת למערכות לכיבוש שטחים וממלכות אחרות וגם להשגת עבדים.

בהקדמה לקובץ (Islamoglu-Inan, 1987), מדגישה הורי איסלאמוגלו-אינאן, כי ניתוח אובייקטיבי של התהליכים שפקדו את האימפריה העות'מאנית החל מסוף המאה ה-18 מחייב להשתחרר מהגישה הפטרנליסטית המערבית, שהפכה את השיח לגבי המזרח בכללותו ללא-היסטורי. במסגרת השיח הזה, המערב מסמן את מה שהוא דינמי, רציונאלי ודמוקרטי, ואילו המזרח מסמל את הלא-רציונלי, הפתטי והעריץ.

בניגוד לתפיסה המיוצגת במושג "עריצות מזרחית", שהוא מרכיב בקונספט של אופן הייצור האסייתי, המציאות באימפריה העות'מאנית השתנתה ללא הרף בשל נסיבות פנימיות ובשל מקומה המשתנה במערכת הכלכלית העולמית. משום כך, דוחה איסלאמוגלו-אינאן את התפיסה של אופן הייצור האסייתי, שגיבשו מרקס ואנגלס. במקומה היא מציעה תפיסה, לפיה ההתפתחות הלא-שווה של ארגון העבודה, של המערכות היצרניות ושל המבנה הממלכתי אפשרה את זרימת הערך היתיר מהפריפריה לליבה ואת מיקסום הרווחים של המערכת. בדרך זו התרחש הצבר של הון במדינות הליבה ואילו הפריפריה נקלעה למצב של תת-פיתוח. האימפריה העות'מאנית חוותה שינויים יסודיים בעוקבות החדירה האירופית, וכך מצאה עצמה משרתת את הייצור החוזר של התת-פיתוח בארצות שבתחומי האימפריה העות'מאנית.

בין אופן הייצור המבוסס על משקי איכרים לבין אופן הייצור הפיאודלי

ישנם קווי דמיון בין אופן הייצור המבוסס על משקי איכרים, ששרר בפלשתינה העות'מאנית, לבין המשטר הפיאודלי, שאפיין את אירופה. בשני המשטרים החברתיים הללו היצרן הבלתי-אמצעי הוא האיכר, המנהל משק פרטי-משפחתי, ואשר נאלץ לשלם בצורה נטורלית (בחלק מהיבול) עבור השימוש בקרקע, שבדרך כלל אינה קניינו. בשני המשטרים מתבצע אילוץ זה בשיטות של כפייה ישירה, כלומר, מי שאינו משלם את דמי השימוש בקרקע צפוי לעונש מידי בעלי-הקרקע: הפקעת הבהמות, גזילת המזון שאגר האיכר, אילוץ לבצע עבודות שירות, ואפילו סילוק מהקרקע.

השאלה הנשאלת היא, האם קווי דמיון אלה מצביעים על כך, שבעצם מדובר על אופן ייצור אחד, שיש לו ייחודים הנובעים מתנאים שונים, בהם הוא התפתח.

אנגלס ציין, כי יחידת הייצור הבסיסית במשטרים הטרום-קפיטליסטיים היה המשק הפרטי של האיכר. מבחינה זו, פיאודליזם הוא ואריאציה על אותו משטר, שבה היצרן הקטן (האיכר) מחויב בתשלום לפיאודל (אנגלס, [1892] 1957ד).

לנין ציין, כי לאופני הייצור הטרום-קפיטליסטיים יש מכנה משותף: מתקיימת בהם חזרה על תהליך הייצור, באותו הקף ותוך שימוש באותם כלי עבודה ובאותן שיטות עבודה. חוק החזרה, כתב לנין, אופייני למשק של בעל האחוזה, למשק הנטוראלי של האיכר וגם לסדנה של האומן. הייצור החוזר באותן שיטות עבודה איפשר את קיומם של אופני הייצור הטרום-קפיטליסטיים ללא שינוי מהותי במשך מאות ואפילו אלפי שנים (לנין, [1899] 1963, ע' 57).

סמיר אמין הלך צעד נוסף, כאשר הוא ציין, כמכנה משותף אחד לכל המשטרים הטרום-קפיטליסטיים, את חובת היצרנים (האיכרים) לשלם מס, להעביר תשלום (tribute) לבעלים

של הקרקע ולשליט. הוא הציע, לכן, להגדיר את אופן הייצור הטרום-קפיטליסטי, על צורותיו השונות, **כאופן ייצור של תשלום מס** (Tributary mode of production).

במאמר שהוקדש ל-500 שנה לגילוי אמריקה, כתב אמין, כי אופן הייצור של תשלום מס התבסס על איכרים, המשתמשים בכלי עבודה פשוטים ובבהמות, ואשר גם מעבדים בעצמם את התוצרת החקלאית; על שלטון כוחני (מלך); ועל אי-שוויון כלכלי. תכונות אלה מבדילות את משטר תשלום המס מהקהילה השבטית של ימי קדם.

על בסיס גישה זו[99], מאחד אמין, תחת אופן הייצור המבוסס על תשלום מס, את מגוון המשטרים הכלכליים-חברתיים, שהתקיימו במשך כאלפיים שנה, עד להופעת הקפיטליזם: את המשטרים בסין ובהודו, כמו גם את המשטרים ביוון וברומי ואת המשטר הפיאודלי. לפי ניתוחו, תופעת העבדות התקיימה במוסגרת אותו משטר של תשלום מס, שכן גם בתקופות עבדות, האיכר נותר היצרן הראשי (Amin, 1992).

אמין מציין, כי פרט לאירופה, אין דוגמאות של מעבר מעבדות לפיאודליזם, ולכן הוא הגיע למסקנה, כי עבדות אינה שלב היסטורי בלתי-נמנע בהתפתחות החברה האנושית בכלל. במשטרים, אשר מבוססים על משקי איכרים, המאורגנים בקהילות, היו עוברים לניצול עבדים בהינתן התנאים המתאימים לכך (כיבושים, למשל). אך כאשר לא היו תנאים לניצול עבדים – היו חוזרים לאותו משטר ניצול בסיסי, שהוא מכנה משטר תשלום מס. אופן הייצור הזה, התפתח במסופוטמיה ובמצרים עוד לפני שקמה רומי העתיקה, והוא החזיק מעמד גם לאחר קריסת רומי ועד לעידן הערבי-מוסלמי והעות'מאני. מנקודת ראות זו, הפיאודליזם היה שיטה פחות ריכוזית של משטר תשלום המס, אשר התפתחה באירופה, שהייתה החלק הפחות מפותח של האימפריה הרומית. לדעתו, חולשה זו הקלה בהמשך על התפתחות הקפיטליזם דווקא באירופה (Amin, 1984).

לתפיסה היסטורית זו שותפים גם חוקרים אחרים. בלאוט, שהוזכר לעיל, מציין, כי התפיסה לפיה משטר העבדות (יוון, רומי) היה משטר הניצול המעמדי הראשון מקורה בכתבי מרקס, אשר התבסס על היידע שהיה בתקופתו. כיום הצטבר מידע רב על אודות מערכות חברתיות מפותחות, ששילבו עבדות עם צורות של עבודה שכירה, שהתקיימו באזורים אחרים בעולם, במקביל למערכת החברתית, שהתקיימה ביוון וברומי. משטר המבוסס על עבודת עבדים, מציין בלאוט, היה היוצא מן הכלל, שכן התנאי לו היה – כיבושים צבאיים וסחר מפותח. לעומת זאת, אופן הייצור הטרום-קפיטליסטי הנפוץ, שהתקיים הן באירופה והן ביפן, בסין, בתורכיה, באפריקה ובאמריקה (לפני הכיבוש הספרדי), היה מבוסס על ניצול איכרים, החייבים בתשלום מס עבור השימוש בקרקע (Blaut, 1999).

חוקרים אחרים הוסיפו, כי המדינות הטרום-קפיטליסטיות השונות התבססו על חקלאות, אך עודדו גם בעלי מלאכה וסוחרים. החיבור עם הסוחרים, שהמלכים באותן מדינות השכילו ליצור, הבטיח לשליט הכנסות למימון צבאו וייתר מערכות השלטון (Schneider, Rapp, 1995).

אופן הייצור המבוסס על משקי איכרים, שאמין מכנה אותו אופן ייצור המבוסס על תשלום מס, שרר ברחבי העולם (גם במקומות, שאירופים כלל לא הגיעו אליהם). משטר זה היה במשך תקופה היסטורית ארוכה משטר יעיל דיו, כדי לאפשר את כינונן של אימפריות טרום-קפיטליסטיות, כמו אלה שהיו מוכרות בעולם העתיק. אך גם אימפריות כמו זו הביזנטית (שקמה במאה ה-4), כמו זו שהקימו הערבים (במאה ה-7), כמו זו שהקימו המונגולים (במאה ה-13), וכמו זו שהקימו העות'מאנים (במאה ה-14). גם מדינות אירופיות כמו ספרד ופורטוגל היו טרום-קפיטליסטיות בעת שהקימו אימפריות.

באותו הקשר, מתעוררת שאלת ההתייחסות לפיאודליזם רק כגרסה (ואריאנט) של אופן הייצור המבוסס על תשלום מס. גם כאשר מקבלים את הניתוח בדבר קיומו של אופן ייצור המבוסס של משקי איכרים, שסימנו הוא תשלום מס (Tributary), ובדבר היות הפיאודליזם אחת מצורותיו, עדיין נותרת השאלה, מדוע צמיחת הקפיטליזם החלה במוסגרת שינויים שהתחוללו במשטר הפיאודלי, ולא כתוצאה משינויים שהתחוללו בגרסאות אחרות של אופן הייצור, שעמד בסימן תשלום מס.

---

[99] ר' הערה 1.

השוואה בין המשטר הפיאודלי, לבין המשטר המבוסס על משקי איכרים, שהתקיים, בין היתר בפלשתינה (כחלק מהאימפריה העות'מאנית), מצביעה על כך, שלמרות קווי הדמיון הבסיסיים, הנובעים מכך שבשני משטרים אלה יחידת הייצור הראשונה הייתה משק האיכר, העושה שימוש בכלי עבודה פשוטים; שבשניהם חויב היצרן (האיכר) לשלם מס (תשלום) לבעלי הקרקע - שני המשטרים נבדלים זה מזה בכמה היבטים חשובים[100]

ראשית, **בצורת הבעלות על הקרקע**: בפיאודליזם הבעלות על הקרקע היא, ברובה, בעלות פרטית (של הפיאודל, של האיכר), ואילו במשטר העות'מאני, הבעלות על הקרקע היא בעיקר בעלות של המדינה.

קיום בעלות פרטית על הקרקע מאפשר את הפיכת הקרקע, בתנאים מסוימים, למושא של מקח וממכר, לסחורה. הוא מאפשר את העברת הבעלות מפרט אחד לאחר, אם בדרך של מכירה ואם בדרך של השתלטות בכוח. לעומת זאת, קיום בעלות ממלכתית מאפשר רק מכירה של זכויות חכירה על הקרקע כשיטה מקובלת. כאשר בשלב מסוים, המדינה עצמה מוכרת קרקעות שבבעלותה לאנשים פרטיים, וזאת עקב רצונה להגדיל את הכנסותיה, היא מאיצה בכך את תהליך ההתפוררות של המשטר הכלכלי המבוסס על משקי איכרים.

שנית, **במעמדו של היצרן הבלתי-אמצעי**: בפיאודליזם הקלאסי (זה ששרר במערב-אירופה וברוסיה הצארית), האיכר, המנהל את משקו באופן עצמאי, תוך תשלום רנטה נטורלית או כספית, או העובד באחוזת הפיאודל - אינו חופשי. הוא צמות לקרקע, וכאשר נמכרת הקרקע, נמכרים יחד איתה גם האיכרים-הצמיתים היושבים עליה. באופן הייצור אשר שרר בפלשתינה העות'מאנית, האיכר (הפלאח) לא היה צמית, אלא יצרן עצמאי קטן במסגרת של עדה כפרית, המעבד קרקע הנמצאת בחזקתו. ואם החליט הפלאח, מסיבות אלה או אחרות, לעזוב את אדמתו, ומישהו אחר לא המשיך לעבדה, מעמדה המשפטי של החלקה היה משתנה מאדמת מירי לאדמת מואת, וזאת מבלי שתשתנה הבעלות. הפלאח עצמו, שחדל לעבד את חלקת הקרקע, לא פגע בחוק קיים. לעומת זאת, כאשר איכר-צמית היה בורח מאדמתו, רשאי היה בעל האחוזה להחזיר אותו בכוח, להענישו ולהכריחו לשוב ולעבוד עבורו[101].

שלישית, **במקור ההכנסות של השלטון המרכזי (המלך, השולטאן)**: בפיאודליזם, הכנסות המלך נבעו ברובן מהאחוזות שהיו בבעלותו, כשם שיתר הפיאודלים שאבו את הכנסותיהם מאחוזותיהם, ונוסף לכך הוא גבה מסים שונים (על מלח, על שימוש בדרכים וכן הלאה). לעומת זאת במשטר העות'מאני, קיבלה המדינה את הכנסותיה בצורת מיסים, המוטלים בעיקר על השימוש בקרקעות שבבעלותה. פירושו-של-דבר, שבפלשתינה העות'מאנית מוזגו המס הממלכתי והרנטה הקרקעית יחד, בעוד שבמשטרים המבוססים על בעלות פרטית על הקרקע, הרנטה הזורמת לכיס של בעלי-הקרקע נפרדת מהמס המשולם למדינה.

רביעית, **בתפקידי המדינה**: המבנה הממלכתי בפיאודליזם הקלאסי היה בדרך כלל רופף, שכן סמכויות השלטון במקום נמצאו בידי הפיאודל, שהיה השליט גם בתחום הכלכלי. בידי הפיאודל נתונים האחוזות שלו, הצבא שלו, המשפט שלו, בתי-הסוהר שלו, וגם המטבע שהנפיק. לעומת זאת, באופן הייצור ששרר באימפריה העות'מאנית, המדינה הייתה הכוח ההגמוני הן בתחום הכלכלי והן בתחום המדיני-משפטי. המדינה שולטת באופן בלעדי כמעט בקרקעות, והיא זו שיש לה חוקים, צבא, בתי-משפט, בתי סוהר ופקידות מקומית. רק היא מוסמכת להנפיק מטבע עובר לסוחר.

חמישית, **במעמדן של הערים**: באירופה הפיאודלית התבסס המשק במשך תקופה ארוכה על אחוזות אוטרקיות, בעוד שהמסחר היה מועט. רק בפיאודליזם המאוחר (החל מהמאה ה-11) התפתחו ערים על יסוד פיתוח מסחר ומלאכה, ומאוחר יותר – על יסוד המעבר של

---

[100] אהרון כהן (1960),. למרות שהצביע על ההבדלים בין המשטר הפיאודלי לזה ששרר במזרח (באימפריה העות'מאנית), המשיך לכנות את המשטר המזרחי בשם פיאודליזם.

[101] "המשטר הפיאודלי-למחצה שונה מהמשטר הפיאודלי שהיה באירופה בימי-הביניים בכך, שבעל האדמות הגדול בפלשתינה לא היה הבעלים של האדמה ושל אלה שעליה, והפלאח הפלשתינאי יכול היה לעבור ממקום למקום ויכול היה למכור את כוח-עבודתו לאשר יחפוץ" (חלה, 1974). לדעתי, חלה טעה בהגדירו את הפלאח כמי שמוכר את כוח-עבודתו, כלומר כשכיר.

החקלאות מייצור זעיר לייצור עבור השוק, ואח"כ לייצור קפיטליסטי. לעומת זאת, באימפריה העות'מאנית, המשיכו להתקיים הערים, שנוסדו בתקופה קדומה, והן שימשו כל העת מרכזים של מסחר (מקומי ובינלאומי), מלאכה ומגורים.

מורכבות המשטר הכלכלי המבוסס על משקי איכרים התבטאה בפלשתינה, בין היתר, בכך, שהתקיימו במסגרתה הן כפייה מדינתית-מינהלית מצד הממשל העות'מאני, שהכריח את הפלאחים לשלם מסים; והן כפייה כלכלית מצד החוכרים הגדולים והסוחרים.

היכולת של חוכרים של שטחים גדולים בתחומי פלשתינה לאלץ אריסים לעבוד אצלם הייתה בעיקרה כלכלית: בעלי הקרקעות דאגו שהאיכרים יהיו תמיד במצב של חייבים ולא יוכלו להשיג כלי ייצור ובהמות. הסוחרים, שהיו גם מלווים בריבית, נתנו לאיכרים אשראי לפני הזריעה, או לצורך תשלום המס לשולטאן עוד לפני שמיצו את השמן מהזיתים, וכך כבלו אותם לחלקת הקרקע.

הסתמכות המקובלת בספרות המחקרית, העוסקת בשאלת הקרקע בפלשתינה, על רשימות של בעלי שטחי קרקע גדולים (ר' 1.9.1), מובילה למסקנות מוטעות בדבר קיומם של פיאודלים בפלשתינה של שלהי התקופה העות'מאנית.

האם אפשר, למשל, לכנות את בני סורסוק, שהיו בעלי הקרקעות הגדולים ביותר לפי הרשימות הללו, פיאודלים?

כאשר ניצלה משפחת סורסוק את קשריה עם השלטון העות'מאני והשתלטה על אדמות עמק יזרעאל בשנות ה-60 וה-70 של המאה ה-19, היא לא נישלה משם פלאחים, אלא להיפך היא הקימה שם 20 כפרים של אריסים ערבים, כדי שאלה יעבדו את האדמה וישלמו לה, למשפחת סורסוק, דמי חכירה (נוסף למס העושר הממלכתי). משפחת סורסוק ומשפחות עשירות ערביות אחרות, שריכזו בידיהן את השליטה על שטחי קרקע גדולים, לא ביטלו את הסדרים הישנים – לא מבחינת הבעלות הפורמאלית על הקרקע, שנותרה במקרים רבים בידי המדינה, ולא מבחינת שיטות העיבוד החקלאי, סוגי הגידולים, ארגון העבודה וכו', ולא הקימו משקים פיאודליים לפי המבנה הידוע בארצות אירופה.[102]

המצב החדש שנתהווה בפלשתינה בשלהי התקופה העות'מאנית – כלומר, ששכבה של בעלי-ממון עירוניים (סוחרים, מלווים בריבית) הפכה, לגבי חלק מהפלאחים הערבים, מעין מתווכת בינם לבין המדינה עות'מאנית ובכך הגבירה את ניצולם – יצר מראית-עין של בעלי-אחוזות. ומראית-עין זו גרמה לכך, שאלה שגדלו על המסורת של אירופה הפיאודלית ראו בטעות באותם עשירים, שהיו בעלי שליטה על שטחי קרקע גדולים, בעלי אחוזות לכל דבר.

*

כותבים שגישתם קולוניאלית-אוריינטליסטית, נוהגים לתאר את המציאות הכלכלית-חברתית בארצות שמחוץ לאירופה במושגים כמו "פיגור" ו"מוגבלות", וזאת לעומת "הקידמה" שאפיינה את אירופה שעלתה על דרך התפתחות קפיטליסטית. אלא שהפער בהתפתחות הכלכלית בין אירופה (ולייתר דיוק – אנגליה והולנד) לשאר העולם, על כל השלכותיו, בא לידי ביטוי החל מהמאה ה-18. עד אז התקיימו בעולם אימפריות רחבות ידיים, אשר לא התבססו על אופן הייצור הקפיטליסטי. במאה ה-17 ,למשל, העולם ברובו נשלט בידי אימפריות, שאופן הייצור בהן היה טרום-קפיטליסטי: צרפת, ספרד, פורטוגל, רוסיה, העות'מאנים, פרס, המוגולים (הודו) וסין (Drucker, 2001). במאה ה-18, שבה מתקיים כבר באנגליה תהליך תיעוש, הטקסטיל המיוצר בהודו זול יותר ואיכותי יותר מהטקסטיל המיוצר באנגליה.

אך המציאות העולמית משתנה באופן מהותי החל ממחצית המאה ה-19, עם הקמת האימפריות האירופיות, שהשתלטו בקצב מהיר על העולם ודחקו את רגליהן של האימפריות, שהיו מבוססות על משקי איכרים.

תהליך זה, שערער גם את משטר משקי האיכרים גם בפלשתינה, ביטא את הייחודיות של אופן הייצור הקפיטליסטי, המנוגד באופן קוטבי לאופן הייצור המבוסס על משקי איכרים.

---

[102] "הבעלות לא השפיעה כלל על שיטת העיבוד: בכפר של בעלי הקרקעות (Landlords) המשיכו האיכרים את העיבוד ברצועות קרקע, ולפעמים אפילו בשיטת המושאע, מבלי שישנו בדרך כלשהי את שיטותיהם, ומבלי שעבדו תחת הכוונה; הבעלות על הקרקע היא פעולת אשראי ותו לא; צורה זו של חזקה על הקרקע היא המחסום העיקרי לקידמה, כיוון שחלק גדול מאוד של ההכנסה מבוזבז לצריכתו הלא-יצרנית של בעלי הקרקע" (Warriner, 1948, p.23).

הייחודיות של אופן הייצור הקפיטליסטי

הנחה נפוצה היא, שהקפיטליזם צמח בערים, שם עסקו התושבים, מזה אלפי שנים, במסחר פנימי ובינלאומי, במלאכה, בהלוואות תמורת ריבית. בתקופה הטרום קפיטליסטית, מרכז חייה של כל עיר היה השוק הפתוח, ובערים רבות בעולם פועלים עד היום שווקים פתוחים מסוגים שונים.

הופעת הערים בתקופות הקדומות ביטאה את חלוקת העבודה החומרית הגדולה הראשונה בין החקלאות (הכפר) לבין המלאכה והבירוקרטיה (העיר). יחד עמה מופיעה גם המדינה (השלטון הפוליטי), אשר מפעילה משטרה, צבא, פקידים, מערכת מסים, והכל בשירות השליט. בערים עצמן התהוותה בהדרגה חלוקת עבודה נוספת – בין המלאכה לבין המסחר (מרקס, אנגלס, [1845/6] 1955א, פרק 3). אך השוק המסורתי בעיר המסורתית הרחיב את חלוקת העבודה באיטיות רבה, שכן הוא התבסס על תיווך, כלומר, על הכלל הידוע: 'לקנות בזול ולמכור ביוקר'.

קיומם של מסחר ושל ממון (בצורת זהב או כסף, או בצורת מטבעות העשויים מזהב או כסף) איפשר צבירת עושר בידי השליטים (מלכים) ובידי אלה, שהמלכים שיתפו אותם בגביית המסים מהאיכרים, מבעלי המלאכה ומהסוחרים. העושר הצבור שימש בעיקר להחזקת הצבא ולצריכת מותרות, ולא להשקעה יצרנית.

קיומם של הזהב והכסף כ"ביטוי חברתי לשפע או לעושר", הבהיר מרקס בכרך הראשון של "הקפיטל", דירבן מצידו שני תהליכים: את חיזוק מעמדו של הקניין הפרטי (בהבדל מהקניין של העדה הכפרית), ואת האצת מחזור העסקים (בהבדל מהמשק המשפחתי, המייצר עבור המשפחה בלבד). "המחזור נעשה כור ההיתוך הגדול של החברה, שהכל נזרק לתוכו, כדי לחזור ולצאת מתוכו כגביש של ממון,,, אלא שהממון הוא גופו סחורה, דבר חיצוני, שניתן להיפך לקניינו הפרטי של כל אחד ואחד. וכך נעשה הכוח החברתי לכוחו הפרטי של האדם הפרטי" (מרקס, [1867] 1953, עמודים, 105, 106, 107).

בתקופות קדומות הייתה קיימת גם עבודה תמורת שכר, אך כתופעה שולית. השכיר שהיה, בדרך כלל, עובד בעבודות מזדמנות או בעבודות עונתיות, היה בעצם איכר בעל משק חקלאי, שהשיג הכנסה נוספת מזדמנת, או שבשל חובותיו – נאלץ לעבוד אצל הזולת[103]. באותן תקופות קדומות בוצעו גם מפעלי ענק (מפעלי השקייה, בניית מבנים עצומים לכבוד המלך, בניית צי), אשר חייבו שיתוף פעולה בין העובדים, תכנון, מימון, פיקוח וכן הלאה.

המסקנה המתבקשת מהתיאור לעיל היא, כי ניתן למצוא כבר בתקופות קדומות את ראשיתן של תופעות כלכליות-חברתיות, אשר בהמשך הפכו סימני הכר מובהקים של הקפיטליזם. לא הקפיטליזם 'המציא' את השימוש בזהב ובכסף כאמצעי מחזור; לא הקפיטליזם 'המציא' את שיתוף הפעולה לצורך ביצוע מפעל זה או אחר; לא הקפיטליזם 'המציא' את המסחר, או את ההלוואה תמורת ריבית, או את השיטה של העסקת שכירים.

לכן יכול היה פרידריך אנגלס להגיע כבר בשלהי המאה ה-19 למסקנה, שהקפיטליזם התהווה במהלך שהתקשר ישירות למנופים כלכליים, אשר היו כבר קיימים בחברות טרום-קפיטליסטיות שונות: ייצור סחורות, מסחר (חילופי סחורות), הון של סוחרים ומלווים בריבית, יידע לייצר כלי עבודה וכלי נשק ולעבד תוצרת חקלאית (מלאכה), והעסקתם של פועלים שכירים" (אנגלס, [1892] 1957ד).

אך הקפיטליזם, שעשה שימוש במיונים חברתיים, בחלוקת העבודה, בצורות התקשרות כלכלית ובממון - לא היה המשכיות בלבד, לא רק כמות גדולה יותר של 'אותו דבר', אלא משטר שונה מהותית. מרקס מדגיש בפרק 11 של "הקפיטל", כי שיתוף הפעולה בקפיטליזם, המבוסס על חלוקת עבודה (התמחות, הבחנה בין מקצועות, ארגון שרשרת של עובדים שכירים, המבצעים פעולות הבאות זו אחר זו, התמחות בייצור של חלק מסוים) - הוא צורה היסטורית מיוחדת, ולא העתקה של שיתוף הפעולה, שהיה בעבר: שיתוף הפעולה הקפיטליסטי נוצר ביוזמתו של בעלי ההון הפרטי, אשר מעסיק עובדים שכירים חופשיים

---

[103] גם במסורת המקראית מבחינים החוקים בין "עבד" ל"שכיר". והשכיר המקראי, לאחר שיצא לחופשי בשנת היובל – שב אל משפחתו ואל אחוזת אבותיו (ויקרא, פרק כ"ה, פסוקים ל"ט-מ"א).

(כלומר, שאינם מנהלים משק משל עצמם ושאינם צמיתים), והוא אינו תופעה אקראית, אלא צורת יסוד של אופן הייצור הקפיטליסטי. בקפיטליזם העבודה השכירה היא הצורה הנפוצה של ההשתכרות, ולא צורה אקראית, כפי שהופיעה במשטרים המבוססים על משקי איכרים.

קפיטליזם, אפוא, אינו יכול להתפתח במקום שעדיין אין בו סחורות וממון, שאין בו צבירת עושר, שאין בו מסחר ומלאכה, שאין בו אירועים, ולו חולפים, של שיתוף פעולה בין עובדים. אך עושר צבור כשלעצמו אינו הון, וקיומם של סחורות ושל שוק עדיין אינם קפיטליזם.

בפרק 24 ב"הקפיטל" (חלק א'), המוקדש להצבר ההון הראשוני, מצביע מרקס על הופעתם של ניצני קפיטליזם עוד במאות ה-14 וה-15 בערים אחדות על חופי הים התיכון. הוא גם מתאר את חוק הפועלים הראשון, שאושר באנגליה עוד בשנת 1349, ואשר קבע את הארכת יום העבודה על רקע הקושי של בעלי האחוזות ובתי המלאכה של אז להשיג פועלים בשכר, וזאת בשל מגיפה שהפילה בהם חללים. אך העידן הקפיטליסטי, מסכם מרקס, החל בשליש האחרון של המאה ה-15 ובמהלך המאה ה-16 באנגליה, עם תהליך הנישול של האיכר מאדמתו. תהליך זה הוביל להיווצרותו של מעמד עובדים נטולי אמצעיי יצור (אין לעובדים האלה לא משק חקלאי ולא בית מלאכה), אשר נאלצים למכור את כוח עבודתם, כלומר, לעבוד תמורת שכר.

הנישול אילץ את האיכרים לנדוד העירה וגרם לגידול מהיר של האוכלוסייה בערים. גידול זה איפשר לבעלי מלאכה ולסוחרים, שצברו ממון בעסקיהם, להשיג שכירים זולים, יחסית, והפך את הייצור באמצעות מכונות (טוויה ואריגה, למשל) לכדאי מבחינה כלכלית. במקביל, בשל גילוי אמריקה והקולוניזציה, התרחב המסחר הבינלאומי וגדל הביקוש למוצרי התעשייה, שהופיעה אז בצורת המנופקטורה. ואילו הופעת המנופקטורה מצידה דרבנה את הרחבת הייצור החקלאי עבור השוק העירוני של מוצרי מזון ושל גלם לתעשייה. לכן הואץ תהליך הפיכת קרקע חקלאית לכרי מרעה לכבשים (צמר למפעלי המנופקטורה), ויחד עמו הואץ תהליך הנישול של האיכרים מאדמתם וממשקיהם.

השפעת הקולוניזציה

במקביל להתפתחות הפנימית, המבוססת על נישול היצרנים הקטנים (האיכרים בעיקר), התרחש באותה תקופה – סוף המאה ה-15 – גם גילוי אמריקה, ועמו – שוד הזהב, הכסף, חומרי הגלם, התבלינים וייתר האוצרות הגזולים. נשאלת השאלה, האם תנופת הכיבושים אפשרה את התפתחות הקפיטליזם, או אולי הייתה תנאי מכריע לקיומה?

עמדתו של מרקס בנושא זה ברורה: "גילוי ארצות הזהב והכסף באמריקה; השמדתם של הילידים, שיעבודם וקבורתם חיים בתוך המיכרות; התחלת כיבושה ושדידתה של הודו המזרחית; הפיכתה של אפריקה לתחום ציד מסחרי של שחורי עור – הנה דמדומי השחר של תקופת הייצור הקפיטליסטי. תהליכים אידיליים אלה **גורמי יסוד** הם בשביל **ההצבר הראשוני.** בעקבותיהם באה **מלחמת הסחר** של אומות אירופה, וזירת המלחמה – כדור הארץ כולו" (מרקס, [1867] 1953, עמוד 620, ההדגשות במקור).

בהמשך מציין מרקס, כי המדינות שבלטו בהצבר ההון הראשוני – ספרד, פורטוגל, הולנד, צרפת ואנגליה, השתמשו כולן בשלטון הממלכתי, כדי להחיש את הפיכתו של אופן הייצור הפיאודלי לאופן ייצור קפיטליסטי.

על חשיבותם של הכיבושים הקולוניאליים והניצול שבא בעקבותיהם לביסוס מעמדו של הקפיטליזם, כתב מרקס: "מכאן החשיבות המכריעה ביותר, שנועדה לשיטה הקולוניאלית בימים ההם. הנה 'אל הנכר', שעלה על הדוכן וניצב ליד האלילים הישנים של אירופה, ובוקר לא-עבות אחד השליך את כולם בהדיפה-בעיטה אחת וזרקם לאשפתות. הוא הכריז: עשיית רווחים – זו תכליתה האחרונה של האנושות" (מרקס, 1953, עמוד 622).

התגליות הגדולות והקמת הקולוניות ביבשות אחרות נתנו דחיפה חסרת תקדים להרחבת השווקים, ובכך האיצו את המעבר מבית המלאכה (שבו עבדו האומן ושוליותיו) למפעל התעשייתי, שבו מועסקים כבר עשרות ומאות עובדים (המנופקטורה), ולכן גם כדאי לעשות בו שימוש במכונות.

כיבוש הקולוניות היה, לפי ניתוחו של מרקס, מרכיב חיוני בהצבר ההון הראשוני, המהווה הוא עצמו אחד משני התנאים העיקריים להיווצרות אופן הייצור הקפיטליסטי (התנאי השני – שפע עובדים שכירים נטולי קניין פרטי). אך מסקנה זו אינה מסבירה, מדוע אנגליה, ולא

ספרד, פורטוגל, הולנד וצרפת (אשר הוזכרו בידי מרקס כמדינות כובשות, שהתעשרו מהכיבוש), היא זו שהפכה ערש לידתו של הקפיטליזם.

בספרו "התפתחות הקפיטליזם ברוסיה", מדגיש **לנין** את שני התהליכים, המרכיבים את תהליך היווצרותו של השוק עבור הקפיטליזם: האחד, התפתחות הקפיטליזם לעומק בתוככי החקלאות והתעשייה; והשני, התפתחות הקפיטליזם לרוחב, כלומר השתלטות על מדינות אחרות, שהן יעד להון, המחפש שווקים חדשים ועובדים שכירים נוספים. "מה שחשוב הוא, שהקפיטליזם אינו יכול להתקיים ולהתפתח ללא הרחבה מתמדת של תחומי שלטונו, ללא קולוניזציה של ארצות חדשות ומשיכת ארצות לא-קפיטליסטיות ותיקות למערבולת המשק העולמי" (לנין, [1899] 1963, ע' 595).

מכאן, שלנין מוסיף למסקנתו של מרקס את הקביעה, כי כיבוש והתפשטות הם תנאי לא רק להצבר הון ראשוני, אלא גם לעצם קיומו והתפתחותו של הקפיטליזם. אך גם מתוספת חשובה זו לא נובע, כי הקפיטליזם נולד מתוך כיבוש וקולוניזציה.

שאלת התגבשותו של הקפיטליזם ומידת ההשפעה של הכיבושים הקולוניאליים היא נושא לוויכוח מתמשך בין חוקרי חברה מרקסיסטים.

סמיר אמין סבור, כי העולם המודרני עוצב עם התפתחות הקפיטליזם באירופה ועם ההסתערות של אירופה לכיבוש העולם, העומדת בסימן גילוי אמריקה (1492). כיבוש העולם יצר שוק עולמי וחלוקת עבודה עולמית – שתי תופעות יסודיות, המאפיינות רק את הקפיטליזם. אמין מציין, כי קפיטליזם בצורתו העוברית התקיים בכל החברות הקדומות, ולא רק באירופה הפיאודלית. אך כיבוש אמריקה הוא שהאיץ את התפתחות הקפיטליזם באירופה, ובמקביל – הרס את התרבויות האינדיאניות באמריקה, את החברות שהיו אז באפריקה (באמצעות סחר העבדים), ואת החברות, שהצטיינו ברמתן התרבותית במזרח (הודו, סין והמזרח הקרוב), שחברות מסחריות ופיננסיות אירופיות השתלטו על כלכלתן ועל סחר החוץ שלהן (Amin, 1992).

בלאוט הוסיף לעמדתו של סמיר אמין בציינו, כי מטילי הזהב שהובאו מאמריקה במאה ה-16 תרמו להיווצרות הקפיטליזם דווקא באירופה. גם סחר העבדים והעסקת עבדים במטעים בקולוניות סייעו להצבר ההון, אשר נוצל בהמשך למימון המהפכה התעשייתית באנגליה (Blaut, 1999).

התפתחות הקפיטליזם באנגליה נשענה, באופן משמעותי, על סחיטת עושרה של הקולוניה הקרובה ביותר – אירלנד. בפרק 23 ב"הקפיטל" (חלק א'), הקדיש מרקס סעיף שלם לדרך בה נוצלה אירלנד, כדי לקדם את הצבר ההון בידי הבורגנות האנגלית. בהקשר זה מציין מרקס את נישולם של האיכרים האירים, במטרה לרכז קרקעות וליצור שטחים נרחבים לגידול כבשים עבור תעשיית הצמר; את הרעב הכבד, אשר אילץ המוני אירים להגר לאמריקה; ואת ההתיישבות הקולוניאלית האנגלית, שבמסגרתה הקימו אנגלים באירלנד חוות לגידול כבשים (מרקס, 1953).

אלן מייקסינס ווד עושה צעד נוסף: היא מייחסת לקולוניזציה של אירלנד (החל מ-1580, כמעט 90 שנה לאחר גילוי אמריקה), ולא לגילוי אמריקה ולקולוניזציה שבאה בעקבותיה, חשיבות מכרעת לגבי התפתחות הקפיטליזם באנגליה. באירלנד, מציינת ווד, נוסה המודל של קולוניות של מתיישבים-חיילים אנגלים, אשר קיבלו מענקים ממשלתיים, כדי שיתיישבו בארץ זו. המתיישבים האנגלים עיצבו באירלנד יחסים כלכליים לפי המודל הקפיטליסטי האנגלי, תוך שהם מבצעים נישול רחב ממדים של איכרים אירים מאדמותיהם ומדכאים בכוח את התנגדותם. ווד מוסיפה, כי אירלנד, כקולוניה של מתיישבים, סייעה גם למניעת התפרצויות מחאה של איכרים מנושלים ולשמירת הסדר הציבורי באנגליה עצמה, שגם בה קודמו תהליכים של נישול וגידור: לאירלנד נשלחו איכרים מנושלים אנגלים, שהפכו מיותרים בארצם בשל התפתחות הקפיטליזם. הקולוניזציה האכזרית של אירלנד, שהפכה רבים מתושביה למיותרים ודחפה אותם להגר מארצם – סיפקה, איפוא, פרנסה לאיכרים אנגלים מרוששים, ובאותה עת גם הגדילה את עושרה של אנגליה כמעצמה (Wood, 2003).

הופעת הייצור התעשייתי (תחילה – במנופקטורות) מעצימה את התחרות בשווקים המקומיים והבינלאומיים; ואילו התרחבות הסחר העולמי מובילה למלחמות סחר בין מדינות, להשקעות גדלות בהקמת צי, אשר יגן על דרכי הסחר, וגם להטלת מכסי מגן, להגנת התוצרת המקומית מפני יבוא של סחורות דומות.

תפקיד ההון הנצבר במסחר

בחלק השלישי של מחקרו "הקפיטל", ניתח קרל מרקס את תפקידו של **ההון הנצבר במסחר** בהתפתחות הקפיטליזם. מרקס הצביע על כך, שעצם הימצאותו של עושר שנצבר במסחר (תופעה שהייתה קיימת גם בתקופות קדומות), מהווה "תנאי היסטורי מוקדם להתפתחות אופן הייצור הקפיטליסטי", המבוסס על שלטון השוק והסחורה. אך באיזו דרך משפיע ההון, שצברו סוחרים, על התפתחות הקפיטליזם?

בהשוותו בין השפעת ההון האנגלי הפולש על הודו (הרס העדות הכפריות, שהתבססו על חקלאות ומלאכה), לבין השפעת ההון המסחרי על העדות הכפריות ברוסיה (שם הוא השתלב בצורת המשטר הקיימת), הגיע מרקס למסקנה הבאה:

"המסחר הרוסי, בניגוד לזה האנגלי, אינו נוגע כלל בתשתית הכלכלית של הייצור האסייתי". ולהלן:

"כאשר היצרן הופך סוחר ובעל-הון, הניצב בניגוד למשק הנטורלי החקלאי ולמלאכה מימי-הביניים, הכבולה בידי הגילדות – זוהי דרך התפתחות מהפכנית באמת.

"כאשר סוחר מכפיף לעצמו ישירות את הייצור, יש לכך משמעות כשלב מעבר,... אבל זה כשלעצמו אינו מוביל למהפך באופן הייצור הישן, משום שהוא – נהפוך! – מקפיאו ומשמרו כתנאי מוקדם שלו" (מרקס, 1955ב, חלק 1, ע"ע 359, 364, 367).

מרקס מבחין, איפוא, באופן חד בין שני אופנים של חדירת ההון, שנצבר בידי סוחרים בערים, לחקלאות ולמלאכה. באופן אחד, סוחרים משתלטים, באמצעות הממון שבידיהם, על קרקעות, אך ממשיכים לעבדן בהתאם לכללים של אופן הייצור המבוסס על משקי איכרים. קו התפתחות זה, שמרקס איבחן ברוסיה, אינו מחולל שינויים מהותיים במשטר הניצול הקיים ומעכב את המעבר לקפיטליזם.

לעומת זאת, כאשר יצרן (איכר, בעל אדמות המפעיל משק) מתעשר והופך הוא עצמו לבעל הון, אשר מייצר בעיקר עבור השוק והמעסיק במשקו פועלים שכירים שאין להם משק משל עצמם – דרך התפתחות זו, שאפיינה את אנגליה, מחוללת מהפך כלכלי-חברתי ויוצרת תשתית קפיטליסטית. וכאשר אותו הון אנגלי, שביצע את המהפך הקפיטליסטי בארצו, הגיע להודו, בעקבות כיבושה הצבאי בידי האימפריה הבריטית – הוא פעל באותן שיטות, במטרה להשתית גם את כלכלתה של הודו על פסים קפיטליסטיים, תוך שהוא משתדל לערער מן היסוד את אופן הייצור הקודם ולתפוס את מקומו.

לנין, שהיטיב להכיר את כתבי מרקס, בחן את התפתחות הקפיטליזם ברוסיה 40 שנה מאוחר יותר, ומצא כי המציאות השתנתה באופן קוטבי: החקלאות המסורתית כמעט נעלמה, והאיכר כבר כפוף למציאות של משק סחורתי, כלומר, לשוק. האיכרים הרוסים של סוף המאה ה-19 מתחרים זה בזה על עצם השגת הקרקע לעיבוד מידי העשירים. אלה התעשרו במסחר, ובכסף שצברו - רכשו קרקעות, אותן הם מחכירים לאיכרים תמורת רנטה, המשולמת בממון. חדירת ההון של הסוחרים לחקלאות הרוסית של אז הובילה, כפי שמדגיש לנין, לצמיחת הקפיטליזם בתוככי העדה הכפרית: חלק קטן מהאיכרים התעשר, עבר להעסיק פועלים שכירים והשקיע בשיפור הייצור, ובדרך זו הפך בורגני. אך מרבית האיכרים התרוששו ונאלצו לעבוד כפועלים בכפר או בעיר. ובין אלה לאלה, בין הבורגנות החקלאית לבין הפועלים חסרי הקרקע, נותרה עדיין גם שיכבה של איכרות בינונית, המתקיימת מעבודתה במשק הפרטי שלה.

מהניתוח של לנין עולה, כי עצם קיומו של אופן ייצור, המבוסס על בעלי קרקעות המחכירים שטחי עיבוד לאיכרים, מצד אחד, ועל קהילות כפריות (אובשצ'ינה, ברוסית), שבמסגרתן חיים האיכרים – אינו מונע, בתנאים מסוימים, את התפתחות הקפיטליזם בחקלאות. להיפך: לנין מציין בספרו, כי איכרות החיה בקהילות אינה הניגוד של הקפיטליזם, אלא התשתית העמוקה ביותר והאיתנה ביותר שלו, משום שהיא בעלת קניין פרטי, גם אם הוא זעיר (לנין, 1963, פרק 2).

בתנאים של פלשתינה העות'מאנית התחולל תהליך דומה לתהליך שהתחולל ברוסיה: השתלטות סוחרים – באמצעות ההון שצברו – על הייצור החקלאי, התבצעה בשלב ראשון תוך שימור אופן-הייצור המבוסס על משקי איכרים ועל המבנה הכפרי-עדתי הישן. אך

בהמשך דחפה השתלטות הסוחרים למסחור הקרקע ולהתפתחות הקפיטליזם בחקלאות, במקביל להתפתחותו בערים.

באיזה שלב ניתן להגדיר משטר כקפיטליסטי?

אלן מייקסינס ווד, במחקרה על מקור התהוותו של הקפיטליזם, ציינה, כי הערים במשטרים הטרום-קפיטליסטיים אכן היו מבוססות על השוק. אך הערים היו מיבנה נוסף, מקביל, בעוד שהמבנה הכלכלי-חברתי הבסיסי לא היה מושתת כלל על השוק. הייצור החקלאי, שהיה תשתית הכלכלה במשטרים אלה, ברובו לא כוון לשוק, והיצרנים העיקריים (האיכרים) היו בעלי אמצעי ייצור ולא עובדים נטולי קניין ותלויי שוק, בו הם מציעים את כוח עבודתם (Wood, 1999).

במשך דורות רבים, הערים באסיה (מה שמכונה "המזרח") היו מפותחות הרבה יותר מאשר הערים באירופה, אך למרות חשיבותן הכלכלית של הערים באסיה, הקפיטליזם לא התפתח לראשונה באסיה. הוא הדין גם בערים שפרחו באמריקה הדרומית או באפריקה, לפני כיבושן בידי המעצמות האימפריאליסטיות.

כפי שהראה קרל מרקס בחיבוריו, וקודם כל ב"הקפיטל", קפיטליזם מבוסס על קניין פרטי (רכוש פרטי) ועל סחורות המיוצרות עבור השוק. אך בשני מרכיבים יסודיים אלה לא די, כדי להגדיר משטר כקפיטליסטי, שכן קניין פרטי ושוק היו קיימים גם במשטרים טרום-קפיטליסטיים.

כדי שמשטר, שקיימים בו שני התנאים המוקדמים - קניין פרטי וסחורות המיוצרות לשוק, יהיה קפיטליסטי, הכרחיים תנאים נוספים:

הייצור **כולו** הוא עבור השוק.

הקניין הפרטי מתרכז בידי **מעטים.**

העובדים הישירים ברובם המכריע אינם יצרנים בעלי קניין פרטי משלהם, אלא **חסרי קניין פרטי**, הנאלצים לעבוד תמורת שכר אצל אלה שהם בעלי קניין פרטי (בעלי הון המתפקדים כמעבידים).

התחרות בין בעלי הקניין (הקפיטליסטים), המתקיימת בשוק, דוחפת אותם לנסות **להוזיל** את תוצרתם, ולכן מדרבנת אותם להנהיג חידושים בטכנולוגיה ובשיטות העבודה, מצד אחד, ולהוזיל את ההוצאה עבור כוח העבודה (שכר הפועלים), מצד שני.

אותה תחרות מדרבנת את ההתמחות, כלומר **חלוקת עבודה** (בין מקצועות, עיסוקים) גדלה והולכת. ההתמחות באה ידי ביטוי במגוון התעשיות וגם במיגון המשקים החקלאיים.

התחרות מובילה ל**התרוששות** של חלקים בקרב בעלי קניין פרטי, מצד אחד, ולריכוז חסר תקדים של ההון, מצד שני.

הכנסת **מכונות** ושכלולים טכניים וארגוניים אחרים מגדילה את פריון הייצור, אך גם מייתרת עובדים, ובמיוחד בחקלאות. בעלי ההון מצידם מעוניינים לנצל את המכונות זמן ממושך ככל האפשר, ולכן הם כופים את הארכת יום העבודה.

נשים וילדים נאלצים להצטרף לכוח העבודה השכיר, והם ממלאים את מקום הגברים בעבודות ידיים ובעבודות הנחשבות נחותות.

ומכלול התהליכים האלה מוביל **לקיטוב מעמיק** בין ההכנסות והרכוש של בעלי הקניין הפרטי (בעלי ההון) לבין ההכנסות והרכוש של חסרי הקניין הפרטי (העובדים השכירים).

מחריפה **הסתירה** בין אופיו החברתי של הייצור לבין אופיו הפרטי של הניכוס של העושר החברתי.

"הקפיטליזם", ניסחה אלן מייקסינס ווד, "הוא מערכת, בה כל השחקנים הכלכליים – יצרנים ומנכסים (appropriators) – תלויים בשוק בשל צרכיהם הבסיסיים ביותר. זו מערכת, שבה היחסים המעמדיים בין היצרנים ובין המנכסים, ובמיוחד היחס בין הקפיטליסטים והעובדים בשכר, מתווכים גם הם על-ידי השוק. מצב זה עומד בניגוד חריף לחברות הלא-קפיטליסטיות, שבהן ליצרנים הישירים, רובם ככולם, ישנה גישה שאינה מתווכת-שוק לאמצעיי הייצור, ובמיוחד לקרקע, ולכן הם היו מוגנים מפני כוחות השוק, בעוד שהמנכסים נשענו על כוח עדיף בבואם לסחוט עבודה עודפת מהיצרנים הישירים. בקפיטליזם, עצמאות השוק ביחס לשניהם, למנכסים וליצרנים, משמעה שהם כפופים לציווי התחרות, ההצבר

ופריון העבודה הגדל; ושהדחף למערכת בכללותה, שבה ייצור תחרותי הוא תנאי בסיסי לקיום, הם אותם ציוויים" (Wood, 2003, p.9).

בין קפיטליזם לבין אופן הייצור המבוסס על משקי איכרים

עליונות השוק ועצמאותו בקפיטליזם יוצרות מראית עין של חופש, של בחירה חופשית: לא רק של בחירה של הסחורה, אלא גם בחירה של המעביד בעובד ואפילו בחירה של העובד במעביד. אך מראית עין זו, שנודעת לה השפעה מרחיקת לכת על בניית הדימוי של הקפיטליזם כ"מבצר החירות", מסתירה מציאות שונה באופן קוטבי. העובד השכיר נאלץ למכור את כוח עבודתו בשוק, כלומר למצוא את המעביד שייאות לקבלו לעבודה אצלו, אבל הבחירה שלו מצטמצמת רק בין המעבידים הקיימים. מאחר שאין לו אמצעיי יצור, ולכן אינו יכול להתקיים כבעל קניין וכיצרן עצמאי, אין לשכיר, בפועל, אפשרות (אין חופש) להחליט שאינו מוכן להיות שכיר.

הקפיטליזם, בשל היותו תלוי שוק, גם יוצר מראית עין של צדק: כל אחד משיג בשוק מה שמגיע לו – העובד את שכרו והמעביד את רווחיו. לכך מסייע הבדל מהותי נוסף בין אופן הייצור הקפיטליסטי לבין המשטרים החברתיים-כלכליים שקדמו לו:

באופן הייצור הטרום-קפיטליסטי, סחיטת העובד שאינו שכיר (היצרן) נעשתה בכפייה, המלווה בדרך כלל באלימות. הכפייה הזאת התבססה על שימוש בצווים של השליט ובצבא, כמו גם על ניצול ציוויים דתיים (השליט, בדרך כלל, הוא גם בעל הסמכות הדתית העליונה).

באופן הייצור המבודד על משקי איכרים, **היצרן** (שאינו שכיר) **שילם** (רנטה, מס, תשלום עבור שימוש) לבעלי הקרקע, לבעל השררה, למלך.

בקפיטליזם, לעומת זאת, **בעל ההון** (המעסיק) הוא **המשלם שכר לעובד**, והיחסים ביניהם מופיעים על פני השטח כעוד עסקה בין מוכר (השכיר, המוכר את כוח עבודתו) לבין קונה (המעביד, המשלם את שכר הפועל). העסקות האלה (החוזרות ומתבצעות מיליוני פעם ביום) הן לב מהותו של הקפיטליזם. והרי כך מתואר בדרך כלל הקפיטליזם: נפגשים בשוק מוכרים וקונים וסוגרים ביניהם עסקות רציונאליות, מועילות וצודקות מבחינת שני הצדדים, ואחת העסקות האלה היא העסקה בין המעסיק לבין העובד.

במשטרים הטרום-קפיטליסטיים אין מייחסים קדושה לקניין הפרטי, שכן בעל הכוח (השליט) יכול ורשאי לנשל בעלי קניין מאדמתם, להפקיע קרקע ורכוש אחר, ולתת אותו למי שהוא חפץ ביקרו. אי-הצדק במשטרים האלה מזדקר לעין, והנתינים נתבעים להשלים עמו בשל היותו 'אלוהי', ומשום שהוא מספק להם הגנה. לעומת זאת בקפיטליזם, שבו חסרי הקניין, הנאלצים לעבוד כשכירים, הופכים רוב מניינה של החברה – בחברה זו מטפחים בעלי ההון ואלה המייצגים אותם את קדושת הקניין הפרטי, זה שבאמצעותו יכול הקפיטליסט לנצל את העובדים השכירים. קדושה זו נועדה להעניק לקניין הפרטי מעמד של טאבו, שאסור לערער עליו, ובכך לחסום את התפתחות התודעה העצמית של השכירים בכל הקשור בהבנת מהותו של מנגנון הניצול הקפיטליסטי ובמציאת חלופה לאופן ייצור זה.

ההבדל בין הקפיטליזם לבין החברות הטרום-קפיטליסטיות חל גם על מבנה השלטון. בכל החברות הטרום-קפיטליסטיות, המבנים הכלכליים-חברתיים שזורים במבנה של השלטון, ואילו קיום השלטון בצורתו הריכוזית (ברמה של אחוזת האציל או של המדינה שבראשה מלך) משמר את המבנים האלה וקובע את הכללים, שלפיהם נאלצים היצרנים הישירים לשלם (בתוצרת, בעבודה) עבור הזכות להמשיך ולעבד את חלקתם כאיכרים. בחברות הטרום-קפיטליסטיות אין, אפוא, הפרדה בין הכלכלי (הייצור והחלוקה) לבין הפוליטי (השלטון, המדינה).

ייחודו של הקפיטליזם בולט גם בתחום היחס בין המבנה הכלכלי והשלטון. מבחינה מהותית, בכל משטר כלכלי המבוסס על ניצול, תפקיד המדינה הוא לשמר את כוחם של בעלי השליטה ולארגן צבא, חוקים, בתי משפט, פקידות וצבא נאמן. אך הדרך בה מבוצעים תפקידי המדינה שונה בין המשטרים השונים.

במשטר המבוסס על משקי איכרים, הטרום-קפיטליסטי, תפקיד המדינה הוא להבטיח את המשך קיומם של האיכרים, המעבדים את משקיהם (הקטנים, בדרך כלל), שמהם ניתן לסחוט חלק מהיבול (את היבול העודף) בצורת מס או תשלום חובה אחר. בתוצרת החקלאית (או בממון), שנסחטו מהאיכרים, פירנסה המדינה הטרום קפיטליסטית שכבה טפילית, אשר

כללה את המלך, את בעלי זכויות הייתר, את ראשי הצבא, את כוהני הדת וכו'. השלטון המדיני-רוחני והשלטון הכלכלי הם, אפוא, ישות אחת.

בקפיטליזם, לעומת זאת, המבנה הכלכלי, שהוא הדומיננטי, קיים בנפרד מהמבנה הממלכתי. בקפיטליזם, תפקיד המדינה אינו לפרנס שכבה טפילה הסמוכה לשולחנו של השליט, אלא ליצור תנאים נוחים ולדאוג לאינטרסים של בעלי ההון, כדי שיוכלו לנצל ללא הפרעה את העובדים השכירים, וכדי שיוכלו לנשל עוד ועוד יצרנים קטנים ובינוניים ולהרחיב גם בדרך זו את עסקיהם. בקפיטליזם, שלטון-העל של השוק חזק יותר מצורת השלטון, מצורת המדינה. הניסיון ההיסטורי לימד, כי קפיטליזם מתקיים עם ובלי זכויות אזרח, עם ובלי זכות בחירה כללית, עם ובלי רשת הגנה חברתית, בתנאים של רפובליקה דמוקרטית או בתנאים של דיקטטורה פאשיסטית.

התנאים להופעת הקפיטליזם

כפי שצוין לעיל, קיומן של הערים כשלעצמו אינו מוביל לכינון משטר קפיטליסטי, ואילו המשטרים הטרום קפיטליסטיים בכללותם שונים מהותית מהקפיטליזם. כיצד, בכל זאת, התהווה והתגבש קפיטליזם בארצות, שבהן שררו משטרים אחרים, המבוססים על משקי איכרים?

ישנה הדוגמא של צפון אמריקה ושל אוסטרליה, שבהן מהגרים-מתיישבים מאנגליה ומארצות נוספות באירופה הקימו מערכת כלכלית-חברתית קפיטליסטית בשטחים נרחבים, שמהם סולקו באלימות רצחנית העמים, ילידי המקום, שקיימו משטר חברתי טרום-קפיטליסטי. כפי שלימד הניסיון ההיסטורי, בתנאים אלה, התפתחות הקפיטליזם מהירה במיוחד, שכן נושאיו אינם צריכים להתמודד עם ה'ירושה' של יחסי ייצור ואינטרסים של אופן ייצור קודם.

אך דוגמא זו אינה מספקת תשובה לשאלה, כיצד צמח הקפיטליזם, שכן זו דוגמא של יבוא קפיטליזם לארץ טרום-קפיטליסטית. המהגרים האירופיים הביאו עמם לארצות אלה את הטכנולוגיה, את אופן ארגון הייצור הקפיטליסטי ואת יחסי הייצור הקפיטליסטיים, מאחר שהם באו מארצות קפיטליסטיות מפותחות יותר או פחות. אך מה קרה באירופה עצמה, כיצד היא נעשתה קפיטליסטית?

נקודת הכובד של הקפיטליזם, בשלבי התגבשותו כאופן ייצור, היא החיבור בין **הבעלים** של הקניין הפרטי, אשר צברו עושר, אותו הם יכולים להפוך להון, שבעזרתו הם יכולים לעשות שימוש בהמצאות טכנולוגיות, לרכוש אמצעי ייצור, לרבות מכונות וגלם, וגם לשלם שכר לפועלים, לבין **הפועלים,** אשר הכורח הכלכלי (העדר קניין פרטי בשל הנישול מהקרקע, הכנסות זעומות מהמשק החקלאי האישי) מאלץ אותם לעבוד כשכירים. כפי שצוין לעיל, הצבר ההון (העושר) הראשוני נעשה בכמה דרכים, לרבות באמצעות שוד הקולוניות, סחר עבדים, הלוואה בריבית ועוד. אך כיצד הופכים האיכרים פועלים שכירים?

אלן מייקסינס ווד מציגה במחקריה את הניתוח, לפיו הקפיטליזם התפתח (וקודם-כל באנגליה החל במאה ה-16) באמצעות שינויים שהתחוללו בתוככי המשטר הפיאודלי, שהיה משטר חקלאי בעיקרו, המבוסס על איכרים, המעבדים את הקרקע שאינה שלהם והחייבים בתשלום (בעין או בכסף) לבעלי הקרקע.

במשטר הפיאודלי, כמו גם במשטרים טרום-קפיטליסטיים אחרים (עם כל ההבדלים ביניהם), לבעלים של הקרקע (הפיאודל, המלך) הייתה זכות שאינה ניתנת לערעור לקבל חלק מהיבול של משקי האיכרים, שניצבו על הקרקע שבבעלותו. גם כאשר הקרקע הייתה קניינו של האיכר, נכפתה מערכת חוקים וכללים, שהושלטה בכוח, ואשר קבעה את חובת האיכר לשלם מס לבעל הכוח – המלך, האציל, הפקיד הבכיר באזור.

בכל מקרה, האיכר ניהל את משקו באופן עצמאי וכל משק איכרים נוהל בצורה דומה. ברשות האיכר היו כלי העבודה המקובלים באותה עת ובהמות עבודה, ולרשותו עמדו גם בני משפחה שעבדו במשק. על האיכר נכפה משטר, המחייב אותו לשלם לבעלי הקרקע בחלק מהייבול, במזומן, או במקרים אחרים – בעבודה ללא תשלום במשק של בעלי הקרקע (אם היה לו משק).

כפי שמציינת ווד (Wood, 1999), באנגליה שררו במאות ה-16 וה-17 תנאים ייחודיים: מדינה מאוחדת ריכוזית, שבעזרת הצבא ומערכות החוק והמשפט הגנה על רכוש

הפיאודלים, עם רשת דרכים ורשת להספקת מים, עם עיר מרכזית, לונדון, שהייתה הגדולה ביותר באירופה. במשך מאות שנים, הפיאודלים גבו מהאיכרים (שרובם היו אריסים, שמעמדם החוקי-משפטי כבל אותם לקרקע שאינה שלהם) את דמי החכירה של הקרקע ואת המסים שהוטלו עליהם.

השינוי הדרמטי התחולל, כאשר הפיאודלים באנגליה, שהיו מעוניינים לרכוש את מיטב הסחורות שהגיעו מרחבי העולם לשווקים בלונדון, לא הסתפקו בחלק מהיבול ולא בעבודה ללא-תשלום, אלא תבעו מהאיכרים להפיק יותר הכנסות מהחלקה שברשותם, כלומר להגדיל את הייבול. כדי להכריח את האיכרים להשקיע בהגדלת היבול ובשיפור איכותו, כך שישיג מחירים גבוהים יותר, הפיאודלים תבעו מהאיכרים, כתנאי לקבלת קרקע בחכירה, שיוכיחו שהם יעילים יותר בעיבוד הקרקע מאשר איכרים אחרים. דרישה זו לוותה שוט כלכלי חמור: איכר שלא הוכיח את יעילות עבודתו - סולק מהקרקע ואיבד את מטה לחמו. אילוץ זה חייב את האיכר לנקוט צעדים שלא היו ידועים לאבותיו האיכרים: להכניס שיפורים בייצור החקלאי.

הדים לתמורה כלכלית-חברתית מהותית זו ניתן למצוא בפרסומיהם של הוגי דעות (פילוסופים, כלכלנים) אנגלים, אשר העלו על נס את היעילות הכלכלית וגינו כ'פגיעה בחוק אלוהי' (במונחים של אותה תקופה) כל בזבוז של מקורות, שהטבע העמיד לרשות האדם. בהקשר זה מסבה ווד את תשומת-הלב למשמעות המקורית של המושג industry, הידוע היום כ'תעשייה'. במקורו, משמעות המושג industry הייתה – חריצות, ואיכר חרוץ זכה לתואר industrious.

הגברת היעילות של הייצור החקלאי באנגליה (שהושגה תחילה באמצעות שיטות עבודה מתקדמות כמו ייבוש ביצות ומחזור זרעים, ולא באמצעות מיכון), הגדילה את כמות התוצרת החקלאית, שהגיעה לשוק, וגם הוזילה את מחירה. להתפתחות חשובה זו היו שתי השלכות מרכזיות: האחת, התוצרת החקלאית האנגלית יכלה להתחרות טוב יותר בשווקים של אנגליה ושל מדינות אחרות וחיזקה את כושר התחרות של אנגליה בשוק העולמי; והשנייה, הוזלת המוצרים החקלאיים (ובעיקר – מזון) אפשרה לבעלי העסקים בערים להעסיק יותר פועלים שכירים ובשכר נמוך, ובכך נתנה דחיפה לפיתוח המלאכה העירונית על בסיס של עבודה שכירה ולמעבר לקואופרציה, ובהמשך – לתעשייה הגדולה.

שיפור שיטות העיבוד החקלאי, שהתרחש במסגרת המשטר הפיאודלי באנגליה, דחף את הפיאודלים לחפש דרכים לשלוט ישירות ביותר אדמות, שעיבודן נעשה רווחי יותר, או שניתן לגדל עליהן כבשים. לכן דאגו הפיאודלים ובית המלוכה עצמו לשינויים בחקיקה, שאפשרו לפיאודל להשתלט על קרקעות, שהיו קודם-לכן ברשות הקהילה הכפרית, ולבצע את התהליך הידוע כ'גידור'. תהליך הגידור הוביל לסילוקם מהקרקע של איכרים "לא יעילים", או של אותן משפחות, שהתקשו, מסיבות שונות, לנהל משק חקלאי, ואשר התקיימו (עד לגידור) הודות לקיומה של קרקע ברשות הקהילה, עליה מותר היה לרעות באופן חופשי ולאסוף עצי הסקה.

האיכרים, המגורשים ממשקיהם, נאלצו לעבוד כשכירים בכפר אצל בעל הקרקעות המנשל, או לנדוד לעיר (בעיקר ללונדון), ולעבוד שם כשכירים. זמינותם של המוני פועלים חסרי-כל אפשרה לעשות שימוש בהמצאות טכנולוגיות, שלא היה להן שימוש קודם-לכן בבתי מלאכה עם מספר קטן של עובדים. בתנאים אלה התרחשו, בהדרגה, השלבים השונים של התיעוש, לרבות הכנסת השימוש בקיטור, וצמחה בהדרגה תעשייה. להתפתחות זו, שדרבנה חידושים טכנולוגיים, היו השלכות חברתיות קשות ביותר על האיכרים המנושלים, שהפכו פועלים, אשר נוצלו באופן אכזרי בידי מעסיקיהם.

התפתחות הקפיטליזם באנגליה, הפכה את אנגליה למעצמה מסוג אחר, שלא היה ידוע קודם לכן – מעצמה קפיטליסטית, המשתלטת על ארצות רבות, תוך ניצול עדיפותה כמדינה קפיטליסטית. כאשר אנגליה השתלטה על ארצות אחרות, היא "ייצאה" אליהן, ככל שיכלה וככל שהשתלם לה, את אופן הייצור הקפיטליסטי שגובש אצלה.

ביבליוגרפיה

קיצורים:

א"צ – הארכיון הציוני, ירושלים.

CO – ארכיון המשרד הבריטי לענייני קולוניות.

OG – Official Gazette, הפרסום הדו-שבועי הרשמי של הנציב העליון הבריטי.

פירסומים רשמיים של ממשלת המנדט הבריטי

League of Nations. **Mandate for Palestine**. L. December 1922 (CO 733/31). **Official Gazett**, 1st February, 1931

Survey of Palestine, Vol. I, 1946

Palestine Royal Commission Report. L., July 1937.

Palestine Economic Information Bulletin. No. 1 Aprol-May 1939

Official Gazette, 1st February, 1931

Report of Experts, Submitted to the Joint Palestine Survey Commission. Boston, 1928.

First Census of Industries. (1929), Department of Custom. Exciese and Trade.

Note by Treasurer of Government's Policy in the Protection of Local Industry, 6.8.1935

Statistical Abstract 1939.

Statistical Abstract 1944/45.

Report of the Council of the League of Nations on the Administration of Palestine and Trans-Jordan for the Year 1936, No. 129, 1937.

Johnson, William, Robert Crosbie (1930), **Report of a Committee on the Economic Condition of Agriculturists in Palestine**.

Report on the Administration of Palestine and Trans Jordan for the year 1935.

Report on the Administration of Palestine and Trans Jordan for the year 1936.

Hope Simpson, (1930), **Palestine. Report on Immigration, Land, Settlement and Development.**

Loftus, **National Income of Palestine, 1944-1946.**

Supplment to the Survey of Palestine, for the Information of the UN Special Committee of Palestine, June 1947.

Department of Labour, **Bulletin** No. 5, 1943.

פרסומים רשמיים ישראליים

האגודות השיתופיות לאשראי והמוסדות הבנקאיים 1979-1903, בנק ישראל, 1980.

שנתונים, קבצים וכתבי עת

"**ידיעות של החברה להתפתחות הכלכלית של א"י**", חוברת א', אוגוסט 1921.

"**ידיעות של החברה להתפתחות הכלכלית של א"י**", חוברת ד'-ה', 1924.

פלניוס, שנתון לכלכלה של א"י, 1936, 1937.

"**חדשות הכלכלה הארץ-ישראלית**", פברואר 1946.

"**המשק השיתופי**", 30.1.1946, 24.3.1948.

"עלון לסטטיסטיקה ואינפורמציה מקצועית של ההסתדרות", חוברת 4, 1946.

ספר הכלכלה הישובית לשנת תש"ז – 1947.

ספר סטטיסטי לארץ ישראל, תרפ"ח (1929), קרן היסוד, ירושלים.

ספר סטטיסטי לארץ ישראל, תרפ"ט (1930), קרן היסוד, ירושלים.

התנועה הקומוניסטית והיישוב בא"י, 1920-48 (1958), לקט תעודות, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשכ"ח.

השילוח

קתדרה לתולדות ארץ-ישראל ויישובה

רבעון לכלכלה

הצבי

ערכים

זו הדרך

האינטרנציונל הקומוניסטי (רוסית)

האינטרנציונל האדום של האיגודים המקצועיים (רוסית)

מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים

Palestine Economic Information Bulletin. No. 1 April-May 1939.

Statistical Handbook. 1947.

א

אביצור, שמואל (1989), **המהפכה התעשייתית בארץ ישראל בתהליכיה האנרגטיים,** הקיבוץ המאוחד, ת"א.

אוסישקין, מנחם (1934), **ספר אוסישקין,** ירושלים.

אל-חוסייני, מוחמד יונס, (1947), **ההתפתחות החברתית והכלכלית בפלסטין** (ערבית), יפו.

אל-עמארי ענאן (1981), **ההתפתחות החקלאית והתעשייתית בפלשתינה, 1900-1970** (ערבית), המרכז למחקרים פלסטיניים, ירושלים.

אנגלס, פרידריך ([1857] 1957), שם החיבור?.. מרקס, אנגלס, **כתבים נבחרים**, כרך ב', ספרית הפועלים, מרחביה.

אנגלס, פרידריך ([1875] 1957 ב), "הוויות סוציאליות ברוסיה", מרקס, אנגלס, **כתבים נבחרים**, כרך ב', ספרית הפועלים, מרחביה.

אנגלס, פרידריך ([1884] 1957ג), "מוצא המשפחה, הקניין הפרטי והמדינה", מרקס, אנגלס, **כתבים נבחרים,** כרך ב', ספרית פועלים, מרחביה.

אנגלס, פרידריך ([1892] 1957ד), "התפתחות הסוציאליזם מאוטופיה למדע", מרקס, אנגלס, **כתבים נבחרים**, כרך ב', ספרית הפועלים, מרחביה.

אנגלס, פרידריך ([1892] 1957ה) "הקדמה ל"מצב המעמד העובד באנגליה"", בקובץ: מרקס, אנגלס, **כתבים נבחרים**, כרך ב', הוצאת ספרית פועלים, 1957.

אסף, מיכאל (1970), **היחסים בין הערבים והיהודים בא"י 1860-1948**, תרבות וחינוך, ת"א.

ארליך, אבישי (1993), "חברה במלחמה: הסכסוך הלאומי והמבנה החברתי", בקובץ: אורי רם (עורך), **החברה הישראלית: הבטים ביקורתיים,** ברירות, ת"א.

ארליך, וולף (1980), **כוחו של הרעיון,** עיון, ת"א.

אהרנסון, רן (1990), "מדיניות הקרקע ומדיניות ההתיישבות של הברון רוטשילד", בקובץ: רות קרק (עורכת), **גאולת הקרקע בארץ-ישראל, רעיון ומעשה,** יד יצחק בן-צבי, ירושלים.

אפשתיין, יצחק (1907), "שאלה נעלמה", **"השילוח"**, כרך י"ז, חוברת ג'.

אלמוג, שמואל (1990) "הגאולה ברטוריקה הציונית", בקובץ: רות קרק (עורכת), **גאולת הקרקע בארץ-ישראל, רעיון ומעשה,** יד יצחק בן-צבי, ירושלים.

אוליצור, א' (1939), **ההון הלאומי ובניין הארץ**, קרן היסוד.

אהרוני, יאיר (1976), **מבנה והתנהגות במשק הישראלי**, צ'ריקובר, ת"א.

איזנשטדט, שמואל נח (1996), "המאבק על סמלי הזהות הקולקטיבית ועל גבולותיה בחברה הישראלית הבתר-מהפכנית", בקובץ: גנוסר, פנחס ואבי בראלי (עורכים), **ציונות: פולמוס בן-זמננו, גישות מחקריות ואידיאולוגיות,** הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

אלישר א' (1979), "מיפקד התעשייה והמלאכה של ממשלת ארץ-ישראל, 1928", **"רבעון לכלכלה"** מס' 26.

ארן, מיכאל (1982), "המשא-ומתן להשגת זיכיון לחברת-החשמל", **"קתדרה",** מס' 26.

ארן, מיכאל (1984), "הזכיונות לחיפושי אשלג ונפט בארץ-ישראל", **"קתדרה" לתולדות ארץ-ישראל ויישובה,** מס' 31.

אליאב, מרדכי (1976), "היישוב היהודי: הגורם הקובע בהתפתחות הכלכלית של ארץ-ישראל", **"קתדרה"** מס' 2.

אליאב, מרדכי (1982), "פעילותם של נציגי המעצמות הזרות בארץ-ישראל במאבק על העלייה ורכישת הקרקעות בסוף המאה הי"ט", **"קתדרה"** מס' 26.

אגמון, איריס (1986), "סחר החוץ כגורם לתמורות בענפי המשק הערבי בארץ-ישראל (-1914 1879)", **"קתדרה"** מס' 41.

אבנרי, אריה ל. (1980), **ההתישבות היהודית וטענת הנישול (1948-1878),** הקיבוץ המאוחד, ת"א.

אוליפנט, לורנס (1976), **חיפה, כתבות מארץ-ישראל 1885-1882**, יד יצחק בן צבי, ירושלים.

אדלר, רעיה (1986), "התמודדותו של הממשל המנדטורי עם בעיית האריסים בפרשת 'ואדי חווארת', 1933-1929", **מאסף לתולדות התנועה הציונית והיישוב היהודי בארץ,** כרך י"א.

אל-בודיירי, מוסא (שנה), **התפתחות תנועת הפועלים** (ערבית).

אדלר (1936), שם המאמר? **"פלניוס, 1936"**

ב

בארי, אליעזר (1985), **ראשית הסכסוך ישראל-ערב,** ספרית פועלים.

בונה, אלפרד (1938), **א"י, הארץ והכלכלה**, דביר, ת"א.

בונה, אלפרד (1944) **הפיתוח הכלכלי של המזרח התיכון**, הסוכנות היהודית.

ביין, אלכס (1970), **תולדות ההתיישבות הציונית**, מסדה, ת"א.

בן אריה, יהושע (1989), "הנוף היישובי של ארץ ישראל ערב ההתיישבות הציונית", בקובץ: ישראל קולת (עורך), **תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל מאז העלייה הראשונה, התקופה העות'מאנית,** חלק ראשון, מוסד ביאליק, ירושלים.

בן-גוריון, דוד (1964), **הפועל העברי והסתדרותו,** תרבות וחינוך, ת"א.

בן-יהודה, אליעזר, **"הצבי",** ג', מס' 23, 26.8.1887.

בן-פורת, אמיר (1994), "לא שכבו על הגדר: הזדמנות, תשוקה והפריצה לפלשתינה", בקובץ: **עיונים בתקומת ישראל, כרך 4.**

בן-פורת, אמיר (1999), **היכן הם הבורגנים ההם? תולדות הבורגנות הישראלית,** מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים.

בעהם, י. (1927), "הקואופרציה האשראית בא"י", בקובץ: **הקואופרציה,** הבמה לקואופרציה.

בר, גבריאל (1971). **מבוא לתולדות היחסים האגרריים במזרח התיכון, 1970-1800**, הקיבוץ המאוחד, פרק חמישי.

בק (1974), **אוכלוסיית ישראל**, הוצאת האוניברסיטה העברית.

ברטל, ישראל (1990), "התוכנית להתיישבות יהודית של ג'ורג' גאולר בשנות הארבעים של המאה הי"ט – ההיבט הגיאוגרפי-קרקעי", בקובץ: רות קרק (עורכת), **גאולת הקרקע בארץ-ישראל, רעיון ומעשה,** יד יצחק בן-צבי, ירושלים.

בן ישראל, חדוה (1996), "תיאוריות על הלאומיות ומידת חלותן על הציונות", בקובץ: גנוסר, פנחס ואבי בראלי (עורכים), **ציונות: פולמוס בן-זמננו, גישות מחקריות ואידיאולוגיות,** הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

ביגר, גדעון (1983), "המיבנה התעשייתי של ערי ארץ-ישראל ונפותיה בראשית תקופת המנדט" **"קתדרה",** מס' 29.

ברקאי, חיים (1976), "היחס בין שלושת גורמי הייצור", **"קתדרה",** מס' 2.

בילצקי, אליהו (1974), **סולל בונה, 1974-1924**, עם עובד, ת"א.

בילצקי, אליהו (1981), **ביצירה ובמאבק, מועצת פועלי חיפה, 1981-1921**, עם עובד, ת"א.

ברנשטיין דבורה (1984), "פועלות וחלוצות בעלייה השנייה – תקוות ואכזבות", בקובץ: נאור, מרדכי (עורך), **העלייה השנייה 1914-1903, מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר,** יד יצחק בן צבי, ירושלים.

ברנשטיין דבורה (2003), "כאשר 'עבודה עברית' אינה עומדת על הפרק", בקובץ: בראלי, אבי ונחום קרלינסקי, **כלכלה וחברה בימי המנדט, 1948-1918,** אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

בר-זוהר מיכאל (1964), **גשר על הים התיכון**, עם הספר, ת"א.

ג

גבתי, חיים (1981). **מאה שנות התיישבות**, חלק א', הקיבוץ המאוחד.

גוז'נסקי, תמר (1986), **התפתחות הקפיטליזם בפלשתינה,** מפעלים אוניברסיטאיים, ת"א.

גורני, יוסף (1970), "השינויים במבנה החברתי והפוליטי של 'העלייה השנייה' בשנים 1940-1904, בקובץ: **הציונות, א'.**

גלעדי, דן (1973), "המושבה באר טוביה (קסטינה) – סיפור של כשלון התיישבותי", במאסף: **הציונות,** כרך ג', הקיבוץ המאוחד, ת"א.

גלעדי, דן, (1984), "כלכלה וחברה בתקופתה העלייה השנייה", בקובץ: נאור, מרדכי (עורך), **העלייה השנייה 1914-1903, מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר,** יד יצחק בן צבי, ירושלים.

גלעדי, דן (1989), "המושבות שלא בחסות הברון בשנות ה-90", בקובץ: ישראל קולת (עורך), **תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה, התקופה העות'מאנית,** חלק ראשון, מוסד ביאליק, ירושלים.

גלעדי, דן (1979), שם המאמר?, **"רבעון לכלכלה",** מס' 100.

גרוס, נחום (1976), "תמורות כלכליות בארץ-ישראל בסוף התקופה העות'מאנית", **"קתדרה",** מס' 2.

גרוס, נחום (1977), בקובץ: **בנקאי לאומה בהתחדשותה** (תולדות בנק לאומי לישראל), מסדה, ת"א.

גרוס, נחום (1981), "המיתון של שנת 1923 ותקציבי המיגזר הציבורי בארץ ישראל", בקובץ: **הציונות, ז'.**

גרוס, נחום (1982), "המדיניות הכלכלית של הממשל הבריטי המנדטורי בארץ ישראל", **"קתדרה",** מס' 25.

גרוס, נחום (2000), **לא על הרוח לבדה, עיונים בהיסטוריה הכלכלית של ארץ ישראל בעת החדשה,** מאגנס ויד יצחק בן צבי, ירושלים.

גרוס, נחום, יעקב מצר (2000), "מימון ציבורי במשק היהודי בתקופה בין המלחמות", בקובץ: גרוס, נחום, **לא על הרוח לבדה, עיונים בהיסטוריה הכלכלית של ארץ ישראל בעת החדשה,** מאגנס ויד יצחק בן צבי, ירושלים.

גרוס, נחום (2002), "כלכלת ארץ ישראל בשלהי התקופה העותמאנית", בקובץ: ישראל קולת (עורך), **תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל מאז העלייה הראשונה, התקופה העות'מאנית,** חלק שני, מוסד ביאליק, ירושלים.

גרוס, נחום (2003), "הבנקאות היהודית וצמיחת המשק בתקופת המנדט", בקובץ: בראלי, אבי ונחום קרלינסקי, **כלכלה וחברה בימי המנדט, 1948-1918,** אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

גרנובסקי, אברהם (1927), **מסי הקרקע והחקלאות**.

גרנובסקי, אברהם (1931), **הקרקע והבנין העברי בארץ-ישראל,** הקרן הקיימת, ירושלים.

גרנובסקי, אברהם (1949). **המשטר הקרקעי בארץ ישראל**, דביר, ת"א.

גרנות, אברהם (1951), **בהתנחל עם**. דביר, ת"א.

גרנות, אברהם (1951), **בשדות הבניין,** מוסד ביאליק, ירושלים.

גרץ, מיכאל (1975), "תמורות בזיקת הגומלין בין העילית הכלכלית היהודית לבין השליטים במערב אירופה", בקובץ: **מחקרים בתולדות עם ישראל וארץ ישראל,** כרך ג', אוניברסיטת חיפה.

גוז'נסקי אליהו (1945), **מעמד הפועלים במערכה**, בהוצאת המפלגה הקומוניסטית הפלשתינאית, ת"א.

גרץ אהרון (1945), **ההתיישבות החקלאית העברית במספרים,** גורן.

גביש, דב (1922), "הסכם ע'ור- מנדאוארה (אדמות בית שאן) והסדר הקרקעות בארץ ישראל", בקובץ: **מחקרים בגיאוגרפיה של ארץ-ישראל,** חוברת י"ג, החברה לחקירת א"י ועתיקותיה והמחלקה לגיאוגרפיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים.

גרייצר, איריס (1992), "שיתוף הפעולה בין ההון הפרטי להון הלאומי בפיתוח עמק זבולון", בקובץ: **מחקרים בגיאוגרפיה של ארץ-ישראל,** חוברת י"ג, החברה לחקירת א"י ועתיקותיה והמחלקה לגיאוגרפיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים.

גולני, מוטי (2002), **מלחמות לא קורות מעצמן, על זיכרון, כוח ובחירה**, מודן, בן שמן.

גורביץ, דוד, אהרון גרץ (1945), **העלייה, היישוב והתנועה הטבעית של האוכלוסייה בארץ-ישראל,** הסוכנות היהודית.

גרינברג, יצחק (1986), "ההנהלה הציונית וחברת העובדים: הניסיון לעצב דפוסי משק וארגון במפעלי העובדים בשנות העשרים", בקובץ: **הציונות, מאסף לתולדות התנועה הציונית והיישוב היהודי בארץ ישראל,** הקיבוץ המאוחד.

ד

דוכן-לנדוי, לאה (1979). **החברות הציוניות לרכישת קרקעות בארץ ישראל, 1914-1879 ,** יד יצחק בן-צבי, ירושלים.

דון, יהודה (1977), שם המאמר?, **"קתדרה"** מס' 2, תשל"ז.

דנו, ז'ק (1980) **פרשת הסיכסוך הקרקעי בארץ-ישראל בין יהודים לערבים**, גבעת חביבה.

דרורי יגאל (1982), "ראשיתם של ארגונים כלכליים בארץ ישראל בשנות העשרים", **"קתדרה"** מס' 25.

דרורי, יגאל (1990), "עמדותיהם של ז'בוטינסקי, גליקסון ולבונטין בשאלות הקרקע וההתיישבות בראשית שנות ה-20", בקובץ: רות קרק (עורכת), **גאולת הקרקע בארץ-ישראל, רעיון ומעשה,** יד יצחק בן-צבי, ירושלים.

דרויאן, ניצה (1984), "עולי תימן בעלייה השנייה", בקובץ: נאור, מרדכי (עורך), **העלייה השנייה 1914-1903, מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר,** יד יצחק בן צבי, ירושלים.

דורון, אברהם (2003), "תחיקת עבודה וביטוח סוציאלי: מדיניותה של ממשלת המנדט", בקובץ: בראלי, אבי ונחום קרלינסקי, **כלכלה וחברה בימי המנדט, 1948-1918,** אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

ה

הורוביץ דוד (1944), **הכלכלה הארצישראלית**, מוסד ביאליק, תל-אביב.

הורוביץ, דליה (1981), ראשי המוסדות הציוניים בארץ-ישראל ושאלת העבודה העברית, בקובץ: **הציונות,** ז'.

הלפרין (1968), **קרקע (בחינה חברתית, מדינית, כלכלית),** הקיבוץ המאוחד.

הרצל, תיאודור (1961), **בפני עם ועולם,** חלק א', הספריה הציונית, ירושלים.

הוועד הערבי הלאומי בירושלים, **"קריאה אל האומה הערבית",** ארכיון האגודה למחקרים ערביים, ירושלים.

הלפרין, בן, יהודה ריינהרץ (2000), **הציונות, יצירתה של חברה חדשה,** מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, ירושלים.

הטיס-רולף שילה (1979), "מדיניות הפיתוח הכלכלי של סר הרברט סמואל", **"קתדרה"** מס' 12.

הסלבך, ולטר (1973), **המפעלים השיתופיים,** עם עובד.

הורוביץ דן, משה ליסק (1977), **מיישוב למדינה**, עם עובד, ת"א, ע"ע 19, 20.

ו

וארגה, יבגניי (1964), **רשימות על בעיות הכלכלה המדינית של הקפיטליזם** [רוסית], מוסקבה.

וולחונסקי, דוד (1936), "הקואופרציה בארץ-ישראל", בקובץ: **פלניוס, שנתון לכלכלה של א"י.**

ושיץ, יוסף (1947), **הערבים בארץ ישראל**, ספרית פועלים.

ושיץ, יוסף (2003), "תמורות חברתיות ביישוב הערבי של חיפה בתקופת המנדט הבריטי: סוחרים ויזמים אחרים", בקובץ: בראלי, אבי ונחום קרלינסקי, **כלכלה וחברה בימי המנדט, 1948-1918,** אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

וילנסקה, אסתר (1949), **לבעיות המלחמה המעמדית בישראל,** הוצאת מק"י, ת"א.

וילנר, מאיר (1946), **הדרך לשחרור,** הוצאת המפלגה הקומוניסטית הפלשתינאית, ת"א.

וילנר מאיר (1980), "מאבקנו הפוליטי-רעיוני לאור הניסיון ההיסטורי", בקובץ: **60 שנות מאבק**, הוצאת המפלגה הקומוניסטית הישראלית, ת"א.

ז

זיו ב' (1937), **כסף ואשראי בארץ-ישראל**, תל-אביב.

ח

חלה, כמאל מחמוד (1974). **פלסטין והמנדט הבריטי, 1939-1929** (ערבית), המרכז ללימודים פלסטיניים, ביירות.

חברת הסיגריות בנצרת, **דו"ח לשנת 1937** (ערבית), 11.3.1938, ארכיון האגודה למחקרים ערביים, ירושלים.

חנין, שולה (1985), "מה את עושה לי פה מהפכות?", **"זו הדרך"**, 30.4.1985.

ט

טריסטראם, הנרי בייקר (1975), **מסע בארץ-ישראל לחקר חיי הארץ וטבעה, יומן 1864-1863**, מוסד ביאליק, ירושלים.

טורי (1971), התנועה להתיישבות חקלאית בקהילת לעסלע, בקובץ: **הציונות, ב'**.

י

יזרעאלי, דפנה, דבורה ברנשטיין (1997), "הפועלות בעלייה השנייה", בקובץ: ישראל ברטל (עורך), **העלייה השנייה, מחקרים,** יד יצחק בן-צבי, ירושלים.

יפה, אהרון (1992), "גאולת אדמות שבט הע'זוויה והעברת אנשי השבט לעבר הירדן המזרחי", בקובץ: **מחקרים בגיאוגרפיה של ארץ-ישראל,** חוברת י"ג, החברה לחקירת א"י ועתיקותיה והמחלקה לגיאוגרפיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים.

יפתחאל, אורן ואלכסנדר (סנדי) קדר (2003), "על עוצמה ואדמה: משטר המקרקעין הישראלי", בקובץ: שנהב יהודה (עורך), **מרחב, אדמה, בית,** הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר, ירושלים.

יזבק, מחמוד (2003), "מהגרים, קבוצות עילית וארגונים עממיים בחברה הערבית של חיפה מהכיבוש הבריטי עד סוף המרד הערבי", בקובץ: בראלי, אבי ונחום קרלינסקי, **כלכלה וחברה בימי המנדט, 1948-1918,** אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

כ

כהן, אברהם (1978) **כלכלת הסקטור הערבי בארץ-ישראל בתקופת המנדט**, גבעת חביבה.

כהן אהרון (1960). **המזרח הערבי**, ספרית פועלים, מרחביה.

כהן אהרון (1964), **ישראל והעולם הערבי**, ספרית פועלים, מרחביה.

כהן בנימין (עורך) (1998), **המניפסט הקומוניסטי במבחן הזמן,** הקיבוץ המאוחד, ת"א.

כץ, יוסף (1986), "תחרות פנים-ציונית על רכישת קרקעות בארץ-ישראל: הקמתה ופעולתה של 'חברה חדשה לקניית ומכירת קרקעות, 1914-1912'". בקובץ: **הציונות, מאסף לתולדות התנועה הציונית והיישוב היהודי בארץ-ישראל,** הקיבוץ המאוחד. ת"א.

כץ, יוסף (1990), "רכישות הקרקע בתל-אביב עד למלחמת העולם הראשונה – מגמות, איפיונים והשלכות יישוביות", בקובץ: רות קרק (עורכת), **גאולת הקרקע בארץ-ישראל, רעיון ומעשה,** יד יצחק בן-צבי, ירושלים.

כץ, יוסף (1997), "ההתיישבות הפרטית בעלייה השנייה", בקובץ: ישראל ברטל (עורך), **העלייה השנייה, מחקרים,** יד יצחק בן-צבי, ירושלים.

כץ יוסי (2003), "הקרן הקיימת לישראל וחברת הכשרת היישוב, משיתוף פעולה לדרכים נפרדות ברכישת קרקעות בזמן המנדט", בקובץ: בראלי, אבי ונחום קרלינסקי, **כלכלה וחברה בימי המנדט, 1948-1918,** אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

ל

לוביץ' רות (1980), "הם סללו את מסילת העתיד", **"זו הדרך",** 6.2.1980.

לוביץ', רות (1980א), "הקומוניסטיות של השנים ההן", **"זו הדרך",** 12.3.1980.

לוביץ', רות (1985), **בחרתי לחיות במאבק**, הוצאת שחר, ת"א.

לוצקי, ו. (1934), "הגיאות המהפכנית בפלשתינה", **"המזרח המהפכני"** (רוסית), מס' 1.

לילנבלום, משה לייב (1970), **כתבים אוטוביוגרפיים,** כרך ג', ירושלים.

לישנסקי, נחום (נדב), "השאלה האגררית והמהפכה הערבית-הלאומית בפלשתינה". "**האינטרנציונל הקומוניסטי**" (רוסית), מס' 36-37.

לנין, ולדימיר איליץ' ([1899] 1963), התפתחות הקפיטליזם ברוסיה. **כל הכתבים** (רוסית), מוסקבה, כרך 3.

לנין, ולדימיר איליץ' ([1917] 1952), האימפריאליזם – השלב העליון של הקפיטליזם. **כתבים נבחרים**, כרך ה', ספרית פועלים, מרחביה.

ליסק, משה (1996), "סוציולוגים 'ביקורתיים' וסוציולוגים 'ממסדיים' בקהילה האקדמית הישראלית: מאבקים אידיאולוגיים או שיח אקדמי ענייני?", בקובץ: גנוסר, פנחס ואבי בראלי (עורכים), **ציונות: פולמוס בן-זמננו, גישות מחקריות ואידיאולוגיות,** הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

לישנסקי (נדב) (1930), "השאלה האגררית והמהפכה הערבית-לאומית בפלשתינה", בכתב העת: **"האינטרנציונל הקומוניסטי"** (רוסית), מס' 36-37.

מ

מצר, יעקב (1978), "לאומיות כלכלית ומבנה סקטורלי במשק היהודי בתקופת המנדט", **"רבעון לכלכלה"** מס' 98.

מצר, יעקב (1979), **הון לאומי לבית לאומי, 1921-1919**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים.

מרקס, קרל ([1867] 1953), **הקפיטל**, חלק א', ספרית פועלים, מרחביה.

מרקס, קרל ([1859] 1955ד), "הקדמה לביקורת הכלכלה המדינית", מרקס, אנגלס, **כתבים**, הוצאת ספרית פועלים, מרחביה.

מרקס, קרל (1983), "הערות שוליים למצע מפלגת הפועלים הגרמנית", בקובץ: מרקס, **מבחר כתבים פוליטיים,** ספריית פועלים.

מרקס, קרל, פרידריך אנגלס ([1845/6] 1955א), האידיאולוגיה הגרמנית, **כתבים** (רוסית), כ' 3.

מרקס, קרל (1955ב), הקפיטל, חלק ג', מרקס, אנגלס, **כתבים** [רוסית], כ' 25, חלק 2, ע' 354.

מרקס, קרל ([1859-1875] 1955ג), ביקורת הכלכלה המדינית. כתבי-היד הכלכליים. מרקס, **כתבים** (רוסית), כ' 45 I.

מרגלית, ישראל, יעקב גולדשטיין (1989), "מפעלו של הברון אדמונד דה-רוטשילד 1882-1899", בקובץ: ישראל קולת (עורך), **תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה, התקופה העות'מאנית**, חלק ראשון, מוסד ביאליק, ירושלים.

מוריס, בני (1991), **לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים, 1947-1949**, עם עובד, ת"א.

מרגלית-שטרן, בת-שבע (2003), "למלכה אין בית, למלך אין כתר?", בקובץ: בראלי, אבי ונחום קרלינסקי, **כלכלה וחברה בימי המנדט, 1918-1948**, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

נ

נמירובסקי מ., ו. פרויס (1932), **המצב הכלכלי בארץ-ישראל לראשית 1932**, הוצאת דבר, ת"א.

נמירובסקי מ., ו. פרויס (1933), **המצב הכלכלי בא"י בסוף שנת תרצ"ג**, הוצאת דבר, ת"א.

נפתלי, פרץ (1946), **שם המאמר?**בקובץ **אחדות העבודה, מאסף מפלגת פועלי א"י**, ד', תל-אביב.

נובומיסקי, משה א. (1958), **מים הביקל לים המלח**, הוצאת שוקן, ת"א.

נאור, מרדכי (1984) (עורך), **העלייה השנייה 1903-1914, מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר**, יד יצחק בן צבי, ירושלים.

נאור, מרדכי (1990), "סוגיית הקרקע הלאומית במסקנות 'ועדת הסוכנות', 1928", בקובץ: רות קרק (עורכת), **גאולת הקרקע בארץ-ישראל, רעיון ומעשה**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים.

ס

סעיד, אמין, (1964), **התקוממויות הערבים במאה ה-20** [רוסית], מוסקבה.

סמינלנסקי משה (1930), **ההתיישבות העברית והפלח**.

סמילנסקי, משה (1936), **כתבים**, כרך 11, בהוצאת התאחדות האכרים בארץ-ישראל, ת"א.

סמילנסקי. משה (1952), **חברת "הכשרת היישוב"**.

סלוצקי, יהודה (1973) שם המאמר? **הציונות ג'**, הקיבוץ המאוחד.

סלע, אברהם (2003), "חברה ומוסדות בקרב ערביי פלסטין בתקופת המנדט", בקובץ: בראלי, אבי ונחום קרלינסקי, **כלכלה וחברה בימי המנדט, 1918-1948**, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

ע

עמיקם בצלאל (1980), **נירים ראשונים, ההתיישבות בימי העלייה החמישית**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים.

עילם, יגאל (ללא שנת הוצאה), **מבוא להיסטוריה ציונית אחרת**, לוין אפשטיין.

פ

פורת יהושע (1977). היבטים סוציאליים של הופעת התנועה הלאומית של ערביי פלסטין. בקובץ: מילסון (עורך), **חברה ומשטר בעולם הערבי**. מוסד ון ליר, ירושלים.

פורת, יהושע (1978), **ממהומות למרידה. התנועה הלאומית הערבית הפלסטינית 1939-1929**, ספריה אוניברסיטאית, עם עובד, ת"א.

פיינהויז, פנינה (1973), "המאבק לאירגון משותף של פועלי הרכבת בשנות ה-20", **"ערכים"** מס' 2.

פיינהויז, פנינה (1973ב), "פרשת עפולה ומאבק הקומוניסטים נגד נישול הפלחים", **"ערכים"** מס' 3.

פיינהויז פנינה (1974), "ועידת הפועלות השלישית", **"ערכים"** מס' 2.

פינס, יחיאל מיכל (1939), **בניין הארץ**, ת"א, תרצ"ט, ספר ב'.

פולאק, אברהם (1945), **היישוב העברי במוצאי המלחמה**, ספריית פועלים.

צ

צור, יעקב (1975), **דיוקנה של התפוצה,** כתר, ירושלים.

צידרוביץ ג', דוד גורביץ (1943), **חקירה על שכר העבודה וההכנסה הכוללת של עובדי התעשייה העברית.**

צימרינג, י. (1926), "מעמד הפועלים הערבי", **"האינטרנציונל האדום של האיגודים המקצועיים"** (רוסית), מס' 12.

צחור, זאב (2007), **עיצוב הישראליות,** עם עובד ומכללת ספיר.

ק

קולת, ישראל (1976), "המיעוטים הנוצריים ושיתוף הפעולה היהודי-ערבי, **"קתדרה לתולדות ארץ ישראל ויישובה"**, מס' 2.

קופמן, מ. (1976), "לואי מרשל וחיים וייצמן והקמת הסוכנות היהודית המורחבת", בקובץ: **פרקי מחקר בתולדות הציונות,** הספריה הציונית והאוניברסיטה העברית, ירושלים.

קימרלינג, ברוך (1976), "ניהול הסיכסוך היהודי-ערבי ותהליכי בינוי אומה בתקופת המנדט", **"מדינה, מימשל ויחסים בינלאומיים"**, מס' 9.

קימרלינג, ברוך (1999), השתתפות בדיון, בקובץ: יעקבי, דני, **ארץ אחת ושני עמים בה,** הוצאת מאגנס, ירושלים.

קימרלינג, ברוך (2004), **מהגרים, מתיישבים, ילידים,** עלמא ועם עובד, ת"א.

קרלינסקי, נחום (2001), **פריחת ההדר, יזמות פרטית ביישוב, 1939-1890**, מאגנס, ירושלים.

קרלינסקי, נחום (2003), "הקואופרציה הפרטית בתקופת המנדט: אשראי וחיסכון", בקובץ: בראלי, אבי ונחום קרלינסקי, **כלכלה וחברה בימי המנדט, 1948-1918,** אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

קלנר, יעקב (1977), "מרד המתיישבים בראשון לציון 1887 ומרד המהגרים היהודים בניו-יורק 1882", **"קתדרה"** מס' 6.

קרק, רות (1984), "רכישת קרקעות והתיישבות 1892-1890. בקובץ: **הציונות,** כרך ט'.

קפלן אליעזר (1973), **חזון ומעש**, ת"א, תשל"ג.

קנו, ז'ק (1980), **פרשת הסיכסוך הקרקעי בארץ-ישראל בין יהודים לערבים,** גבעת חביבה.

קלוש, רחל ויוברט לו-יון (2003), "הבית הלאומי והבית האישי: תפקיד השיכון הציבורי בעיצוב המרחב", בקובץ: שנהב יהודה (עורך), **מרחב, אדמה, בית,** הקיבוץ המאוחד, ון ליר, ירושלים.

ר

רופין, ארתור (1937), **שלושים שנות בניין בארץ ישראל,** שוקן, ת"א.

רופין, ארתור (1968), **פרקי חיי, ראשית עבודתי בארץ,** עם עובד, ת"א.

רייכמן, שלום (1979), **ממאחז לארץ מושב, יצירת המפה היישובית היהודית בארץ-ישראל**, יד יצחק בן צבי, ירושלים.

רוזמן, אברהם (1997), **הכלי ליישובה של הארץ, סיפור המחלקה להתיישבות עד להקמת המדינה,** ההסתדרות הציונית העולמית, ירושלים.

רבינוביץ' דני (2003), "האופציה שנשכחה: השיכון העירוני השיתופי", בקובץ: שנהב יהודה (עורך), **מרחב, אדמה, בית,** הקיבוץ המאוחד, ון ליר, ירושלים.

ש

שאלתיאל, אלי (1990), **פנחס רוטנברג, עלייתו ונפילתו של "איש חזק" בארץ-ישראל,** עם עובד, ת"א.

שאמה, שמעון (1980), **בית רוטשילד וארץ ישראל, אדמונד וג'יימס רוטשילד ומפעלם בארץ,** מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים.

שפירא, יונתן (1971), "המחלוקת ביהדות ארצות-הברית בשאלת הקונגרס היהודי-אמריקני", בקובץ: **הציונות,** חלק ב', הקיבוץ המאוחד, ת"א.

שילה, מרגלית (1988), **נסיונות בהתיישבות, המשרד הארצישראלי 1914-1908**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים.

שילה, מרגלית (1990), "המוסדות הציוניים וחברת יק"א – שיתוף פעולה ברכישת קרקע (1914-1905)", בקובץ: רות קרק (עורכת), **גאולת הקרקע בארץ-ישראל, רעיון ומעשה,** יד יצחק בן-צבי, ירושלים.

שילה, מרגלית (1997), "פעילותה של ההסתדרות הציונית בארץ-ישראל בתקופת העלייה השנייה", בקובץ: ישראל ברטל (עורך), **העלייה השנייה, מחקרים,** יד יצחק בן-צבי, ירושלים.

שילוני, צבי (1990), **הקרן הקיימת לישראל וההתיישבות הציונית 1914-1903**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים.

שטיין, קנת ו' (1986), "התפתחויות בכלכלה הכפרית הערבית בארץ-ישראל (1930-1917) ומשמעויותיהן החברתיות והפוליטיות", **"קתדרה"** מס' 41.

שילוני, צבי (1997), "שלבים בהתפתחות ההתיישבות היהודית בא"י בתקופת העלייה השנייה", בקובץ: ישראל ברטל (עורך), **העלייה השנייה, מחקרים,** יד יצחק בן-צבי, ירושלים.

שטרן, בת-שבע מרגלית (2001), "'כנפיים יש ולעוף אין כוח': תנועת הפועלות הארץ-ישראלית בין שליטה 'נשית' לשליטה 'גברית'", בקובץ: מרגלית שילה, רות קרק, גלית חזן-רוקם, **העבריות החדשות, נשים ביישוב ובציונות בראי המגדר,** יד יצחק בן צבי, ירושלים.

שטרנהל, זאב (1995), **בנין אומה או תיקון חברה?**, עם עובד, ת"א.

שייד, אליהו (1983), **זכרונות, המושבות היהודיות והמסעות בארץ-ישראל ובסוריה, 1899-1883,** יד יצחק בן-צבי, ירושלים.

שביט, יעקב (2003), "מדוע לא חבשו בתל-אביב כיפה אדומה? בין אידיאליזם לריאליזם בפרשנות של תולדות היישוב – תל-אביב כמשל", בקובץ: בראלי, אבי ונחום קרלינסקי, **כלכלה וחברה בימי המנדט, 1948-1918**, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

שמעוני, יעקב (1947), **ערביי ארץ-ישראל**, עם עובד, ת"א.

שפיר, גרשון (2004), "על קרקע, עבודה והסכסוך הישראלי-פלסטיני 1914-1882", בקובץ: יהודה שנהב (עורך), **קולוניאליות והמצב פוסט קולוניאלי**, הקיבוץ המאוחד, מכון ון ליר, ירושלים.

שפר, גבריאל (1983), "עקרונות הפרגמאטיזם הבריטי, הערכה מחדש של המדיניות הבריטית כלפי ארץ-ישראל בשנות השלושים", **"קתדרה"**, מס' 29.

שנהב, יהודה (2003), **היהודים-הערבים, לאומיות, דת ואתניות**, עם עובד, ת"א.

שלוש, י"א (1931), **פרשת חיי.**

שאמי (1927), "המאבק המעמדי והלאומי בפלשתינה", **"האינטרנציונל הקומוניסטי"** (רוסית), מס' 8.

שפירא, אניטה (1977), **המאבק הנכזב**, הקיבוץ המאוחד.

שפירא, אניטה (1980), **ברל**, עם עובד, ת"א.

שפירא, אניטה (1992), **חרב היונה, הציונות והכוח 1881 – 1948**, עם עובד, ת"א.

ת

תומא, אמיל (1994), **ההיסטוריה החדשה של התפתחות העמים הערביים** (ערבית), מכון אמיל תומא, חיפה.

Warriner, Doreen (1948), **Land and Poverty in the Middle East**. L.

Kimmerling, Baruch (2000), Process of Formation of Palestinian Collective Identities, **“Middle East Studies”**, April 2000.

Himadeh, Sa-id B. (1938), **Economic Organization of Palestine,** American Press, Beirut.

Hakim George, M.Y. El-Hussayni (1938), in: Himadeh, Sa-id B., **Economic Organization of Palestine,** American Press, Beirut.

Wood, Ellen Meiksins (1999), **The Origin of Capitalism,** Monthly Review Press, N.Y.

Wood, Ellen Meiksins (2003), **Empire of Capital,** Verso, L., N.Y.

Coquery Vidrovich, Catherine, **Recherces sur un Mode de Production Africain.**

Burstein, (1934), **Self Government of the Jews in Palestine since 1900**, Tel Aviv.

APK (1918), The Anglo-Palestine Company, **An Account of the work of the Bank and its Branches during the years 1913-1903**, L., Jaffa.

Elszari-Volcani (1932), “Jewish Colonization in Palestine”, **The Annals,** vol. 164.

Horwill F.G. (1936), **Report of Banking Situation in Palestine**, Jerusalem.

Amin, Samir, Norman Finkelstein (1984), "The Class Struggle in the Ancient World**", Monthly Review**, October, N.Y.

Amin, Samir (1992), "15th Century AD", **Monthly Review**, July-August.

Blaut, J.M. (1999), "Marxism and Eurocentric Diffusionism", in: Chilcote, Ronald (ed.), **The Political Economy of Imperialism: Critical Appraisals,** Kluwer Academic Publishers, Boston.

Schneider, Jane and Rayna Rapp (1995), **Articulating Hidden Histories, Exploring the Influence of Eric R. Wolf**, Berkeley.

Ruppin, A., (1971), **Memoirs, Diaries, Letters,** Weidenfeld and Nicholson, L., Jerusalem.

Nawratzki (1914), Die Judische Kolonisation Palastinas, Reinhardt, Munich.

Engerman, Stanly, Keneth Sokoloff (2006), "Colonialism, Inequality, and Long-Run Paths of Development", in: Banerjee, A.V., Benabou, R., Mookherjee, D. (ed.), **Understanding Poverty,** Oxford.

Shafir, Gershon (1996), **Land, Labor and the Origin of the Israeli-Palestinian Conflict, 1882-1914**, University of California, San Diego.

Bonne, Alfred (1932), "The Concession for the Mosul-Haifa Pipline". **The Annals of the American Academy of Political and Social Science**, Vol. 164.

Shwadran, B. (1973), **The Middle East, Oil and the Great Powers**, Halsted Press Book. Jerusalem.

Mirghani, M. (1920), **A Study of the Sources of Revenue of the Government of Palestine 1920-1930,** (חוברת במכונת כתיבה, ספריית האגודה ללימודים ערביים, ירושלים).

Granovsky, A. (1935), **The Fiscal System of Palestine**.

Sidebotham, Herbert (1934), **British Interests in Palestine,** L.

Marcel, Valerie (2006), **Oil Titans, National Oil Companies in the Middle East,** Chantham House, L.

Sieff. I. M. (1935), **Proposals for a Financial Policy of the Jewish Agency,** L.. Caledonian Press.

Grunwald K. (1934), The Industrialization of the Near East, **Bulletin of Palestine Economic Society,** vol. VI No. 3.

Horowitz D., Hinnder R. (1938), **Economic Survey of Palestine.**

Grunbaum A.A. (1941), **National Income and Outlay in Palestine, 1936,** Jewish Agency for Palestine.

Gurevich D., (1947), **Statistical Handbook of Jewish Palestine.**

Clark A.P.S. (1932), **Commerce, Industry and Banking/ Annals.** Vol. 164.

Doumani, Beshara (1995**), Rediscovering Palestine, Merchants and Peasants in Jabal Nablus, 1700-1900**, University of California Press, Berkeley.

Owen Roger (1981), **The Middle East in the World Economy 1800-1914,** Methuen, L. NY

Owen, Roger (ed.) (2000), **New Perspectives on Property and Land in the Middle East,** Harvard University Press, L.

Schulze, Reinhard (2002), **A Modern History of the Islamic World,** NY University Press.

Scholch, Alexander (2006), **Palestine in Transformation 1856-1882, Studies in Social, Economic and Political Development**, Institute for Palestine Studies, Washington D.C.

Pappe Ilan (2006), **A History of Modern Palestine,** Cambridge University Press. N.Y.

Amin Samir, Ali El Kenz (2005), **Europe and the Arab World,** Zed Books, L., N.Y.

Issawi, Charles (1982), **An Economic History of the Middle East and North Africa,** Columbia University Press, NY.

Issawi, Charles (ed. And writer of introductions) (1966), **The Economic History of the Middle East 1800-1914,** University of Chicago Press.

MacGregor, John (1966), Handicrafts and Trade in the 1830's, in: Issawi, Charles, **The Economic History of the Middle East 1800-1914,** University of Chicago Press.

Richards, Alan, John Waterbury (1996), **A Political Economy of the Middle East,** Westview Press, Boulder.

Quataert, Donald (1983), **Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908**, NY University Press, NY.

Quataert, Donald (1993), **Workers, Peasants and Economic Change in the Ottoman Empire 1730-1914,** Issis Press, Istanbul.

Quataert, Donald (2000), **The Ottoman Empire, 1700-1922**, Cambridge University Press.

Lockman, Zachary (1993), "Railway Workers and Relational History: Arabs and Jews in British-Ruled Palestine", **Comparative Studies in Society and History,** Vol. 35, No. 3, Cambridge University Press.

Lockman Zachary (ed.) (1994), **Workers and Working Classes in the Middle East, Struggles, Histories, Historiographies,** State University of NY Press.

Lockman Zachary (1996), **Comrades and Enemies, Arab and Jewish Workers in Palestine, 1906-1948,** University of California Press, Berkely.

Islamoglu-Inan Huri (Ed.) (1987), **The Ottoman Empire and the World-Economy,** Cambridge University Press.

Islamoglu Huri, Caglar Keyder (1987), “Agenda for Ottoman history"”, in: Islamoglu-Inan Huri (Ed.), **The Ottoman Empire and the World-Economy,** Cambridge University Press.

Islamoglu Huri (2000), “Property as a Contested Domain: A Reevaluation of the Ottoman Land Code of 1858”, in: Owen, Roger (Ed), **New Perspectives on Property and Land in the Middle East,** Harvard University Press, L.

Bunton Martin (2000), “Demarcating the British Colonial State: Land Settlement in the Palestine Jiftlik Villages of Sajad and Qazaza”, in: Owen, Roger (Ed), **New Perspectives on Property and Land in the Middle East,** Harvard University Press, L.

Schaebler Birgit (2000), “Practicing Musha’: Common Lands and the Common Goods in Southern Syria under the Ottomans and the French”, in: Owen, Roger (Ed), **New Perspectives on Property and Land in the Middle East,** Harvard University Press, L.

Inalcik, Halil, Donald Quataert (Ed.) (1994), **An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914,** Cambridge University Press.

Gran, Peter (1987), “Late-eighteenth-early-nineteenth-century Egypt: merchant capitalism or modern capitalism?”, in: Islamoglu-Inan Huri (Ed.), **The Ottoman Empire and the World-Economy,** Cambridge University Press.

Sunar Ilkay (1987), “State and Economy in the Ottoman Empire”, in: Islmoglu-Inan Huri (Ed.), **The Ottoman Empire and the World-Economy,** Cambridge University Press.

Pamuk Sevket (1987), “Commodity production for world-market and relations of production in Ottoman agriculture, 1840-1913”, in: Islmoglu-Inan Huri (Ed.), **The Ottoman Empire and the World-Economy,** Cambridge University Press.

Wallerstein Immanuel (2004), **World-Systems Analysis, An Introduction,** Duke University Press, L.

Elazari-Volcani (1930), **The Fellah's Farm**, Jewish Agency.

Bernstein, Deborah. S. (2000), **Constructing Boundaries, Jewish and Arab Workers in Mandatory Palestine,** State University of NY Press.

Eisenman Robert H. (1978), **Islamic Law in Palestine and Israel**, Leiden, E. J. Brill.

De Vries David (2004), British Rule and Arab-Jewish Coalescence of Interest: the 1946 Civil Servants' Strike in Palestine, **International Journal Middle East Studies,** No. 36.

MacGregor John (1966), Handicrafts and Trade in the 1830's, 1847, in: Issawi, Charles (ed. And writer of introductions) (1966), **The Economic History of the Middle East 1800-1914,** University of Chicago Press.

Smilianskaya I.M. (1966), From Subsistence to Market Economy, 1850's, in:

Hariman Chris, Robert Brenner (2006), The Origins of Capitalism, **Quarterly Journal of Revolutionary Socialism**, Issue 111.

Nadan, Amos (2006), **The Palestinian Peasant Economy Under the Mandate, A Story of Colonial bungling,** Harvard Center for Middle Eastern Studies.

Stein, Kenneth W. (1984), **The Land Question in Palestine 1917-1939,** University of North Carolina Press.

Yazbak, Mahmoud (2000), "From Poverty to Revolt: Economic Factors in the Outbreak of the 1936 Rebellion in Palestine", **Middle East Studies**, Vol. 36, No 3, London.

Forman. Geremy, Alexander Kedar (2003), "Colonialism, Colonization and Land Law in Mandate Palestine: The Zor al-Zarqa and Barrat Qisarya Land Disputes in Historical Perspective", **Theoretical Inquiries in Law**, Vol. 4, No 2, TAU.

Schmorak, E. (1946), **Palestine's Industrial Future**, Rubin Mass.

Rupin, Arthur (1971), **Memoires, Diaries, Letters**, Weidenfeld and Nicholson, L., Jerusalem.

Metzer, J. (1998), **The Divided Economy of Mandatory Palestine**, Cambridge.

Roy, Manabendra Nath (1920), **2nd Comintern Congress**, 25 July 1920, www.marxists.org.

Shamir, Ronen (2002), "The Comrades Law of Hebrew Workers in Palestine: A Study in Socialist Justice", **"Law and History",** Vol. 20, No. 2, University of Illinois Press.

Shalev, Michael (1992), Labour and the Political Economy in Israel, Oxford University Press.

Firestone, Ya'akov (1990), "The Land-equalizing musha village: a reassessment", in: Gilbar Gad G. (ed.), **Ottoman Palestine 1800-1914,** Brill, Leiden.

Zagoroff, S.D., Vech, J., Bilimovich, A. (1955), **The Agricultural Economy of the Danubian Countries 1935-45,** Stanford University.

Atran, Scott (1989), "The Surrogate Colonization of Palestine, 1917-1939", **American Ethnologist**, Vol. 16, No. 4.